

लेखकाचा दृष्टिकोन

सुमनाचा परिमल । झुळकला अलुमालु ॥

—श्रीशानदेव

इत दिवसांचा माझा संकल्प आज अंशतः तरी 'सफल' होत आहे, म्हणून मला समाधान वाटते. सुमारे चौदा वर्षांपूर्वी मी 'आजकालचे हेतुक' या नावाचे माझे लहानसे टीकात्मक पुस्तक प्रसिद्ध केले. हांपासून माझी मनीषा अशी की, सर्व मराठी वाङ्मयाचा विवेचक वहास आपण लिहावा. मराठी साहित्याच्या संग्रंघ उद्यानाचा परिचय हून देण्याची ती अपेक्षा पुरेपूर पूर्ण करणारा हा ग्रंथ नसला, तरी तील निवडक पुष्पांच्या सुगंधाची झुळक वाहून नेण्यास हा ग्रंथ र्थ ठरेल असा मला विश्वास वाटतो. म्हणून मी त्याचे नांव ठेविले आहे 'मराठीचा परिमल.'

हा समग्र ग्रंथ सुमारे वाराशे पृष्ठांचा व दोन खंडांचा होणार आहे. पहिली मराठीतील थोर थोर अशा सर्वच लेखकांचा परामर्श काही मला या ग्रंथात घेतां आला नाही. ज्ञानेश्वरापासून साहित्याची आजकालच्या साहित्यिकांपैकी पन्नास-साठ प्रमुख तोंडओळख ग्रंथकारच मी निवडले आणि त्यांच्या वाङ्मयाचा पुसट परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या गचे तितकेच ग्रंथकार अजून शिल्लक राहिलेले आहेत, याची मला

जाणीत आहे. पण परिस्थितीची मर्यादा संभाळून, मला जे प्रातिनिधिकं वाटले त्या ग्रंथकारांच्या साहित्य-संपदेचे अल्पसे दर्शन, मी येथे घडविले आहे. साहित्यातील रथमहाराथांनाहि प्रत्येकी अवघ्या वीस पानांतच बसाविणे मला भाग पडले. या संकोचामुळे ते सरस्वती-भक्त जसे रागेजणार नाहीत, तसेच वाचकांनीहि रागावूं नये म्हणजे झाले. ग्राहकांची शक्ति अजमावून मला जेवढे क्षेत्र आंखून घेतां आले, तेवढ्यांत हे कार्य मी पार पाडले आहे. माझी भूमिका ना चिकित्सक संशोधकाची, ना विद्वान टीकाकाराची; तर केवळ नम्र वाटाड्याची.

प्रत्येक ग्रंथकाराचे अल्पसे चरित्र आरंभी देऊन त्याच्या विशिष्ट वाङ्मय-गुणांची ओळख करून देणारे उतारे पुढे दिले आहेत. त्या त्या वाङ्मय प्रकारांचीं लक्षणे सांगून त्या ग्रंथकाराच्या साहित्याचे गुण-दोष-विवेचनहि मी यथावसर केले आहे. पण मर दिला आहे तो, वाङ्मयाच्या परिचयावर, मूल्य-मापनावर नव्हे. मूळ वस्तु काय आहे, याची कल्पना वाचकास करून घ्यावी हाच प्रधान हेतु. प्रत्यक्ष हिराच डोळ्यापुढे ठेवणे हे पहिले काम; मग त्याची जात, त्याचे वजन, त्याचे गुणधर्म वगैरेची चिकित्सा करणे सोपे जाते. गेल्या सुमारे एक हजार वर्षांत जे निर्माण झाले, त्याच्या गुणांचे घातक असे या ग्रंथांतील बरेच वाचून वाचकवर्ग मूळ समग्र ग्रंथाचा आस्वाद घेण्यास प्रवृत्त होईल अशा माझी अपेक्षा आहे. ज्याला ज्याला हा 'परिमल' मिळेल त्याचे पाय जेथून तो परिमल येतो त्या उद्यानाकडे वळले को माझे काम झाले. असा परिचयात्मक व प्राथमिक स्वरूपाचाहि ग्रंथ प्रकाशित करण्यास सध्यांची परिस्थिति बरीचशी प्रतिकूलच आहे. तरीहि शिक्षकांच्या सहकार्यावर चाललेल्या 'दि टीचर्स आयडिअल पब्लिशिंग हाऊस लि'चे चाळक श्री. न. शं. कुट्टणी यांनी या ग्रंथाचे प्रकाशन अंगीकारले हे त्यांना भूषणाग्रह आहे.

महाराष्ट्र शासनेने आपल्या सुमारे एक हजार वर्षांच्या आयुष्यात

तेज प्रगटविलें आहे व जें कर्तृत्व गाजविलें आहे, तें कोणत्याहि अन्य भारतीय भाषेला हेवा वाटण्यासारखेंच आहे.

मराठीची संपन्नता ' कोणताहि गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नाना तऱ्हांनी यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रतिम आहे.' ही इतिहासाचार्य राजवाडे यांची प्रशस्ती

यथार्थच आहे. धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान इत्यादि आध्यात्मिक विषयांतील विचारांच्या वारीरुसारीक छटाहि प्रगट करण्यांत मराठी भाषा तरबेज आहेच, पण शेती, व्यापार, युद्ध, राज्यशासन वगैरे शोस्त्रांतील विचाराहि मराठीतून सहजतेनें व सुलभतेनें उमटूं शकतात. फौज-वाङ्मय, नाट्यवाङ्मय, विनोदवाङ्मय, -इत्यादि वाङ्मय-प्रकारांचे वावर्तीत तर, मराठी ही आपल्या भाषा-भगिनीपेक्षा दोन पात्रें पुढेंच आहे. शब्दांची संपन्नता, भाषकांची संख्या व विचार-प्रकटीकरणाची शक्ति या तिन्ही दृष्टींनीं मराठीचें स्थान भारतीय भाषांमध्ये वरचें आहे.

‘ श्रीचामुण्डरामें करवियलें । गंगराजें सुत्तलें करवियलें ’ हे पांच शब्द म्हणजे मराठी भाषेचा ‘पंचमुखी उगमच. ’ स्वसूर संस्थानांतील गोमंतेश्वराच्या प्रचंड पुतळ्याखालीं शके ९०५ मध्ये जो शिलालेख कोरलेला आहे, त्यामध्ये ही मराठी तेवीस अक्षरें काढलेली आहेत. हाच मराठीतील उपलब्ध असा पहिला लेख ! त्याचें महत्त्व काय सांगावें ? श्रीशिराजीमहाराजांच्या हानच्या चौदा अक्षराप्रमाणेंच हीं तेवीस अक्षरें अनमोल आहेत. नदीप्रमाणेंच भाषेचेंहि ‘ मूल ’ शोधणें अवघड असतें. या शिलालेखापूरीहि मराठी भाषेचे पाझर कोठकोठें वहात असतीलच. संस्कृत ही तर सर्व भारतीय भाषांची गंगोत्रीच. तिच्यापासून महाराष्ट्री आदिकरून प्राकृत व अपभ्रंश भाषा निघाल्या व त्यांच्या क्षिरप्यातून मराठीचा प्रवाह खळखळूं लागला. इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापासून मराठी भाषा बोलण्यांत असावी. पण मराठीचें लेखन सुरू होऊन एक सहस्र वर्षे झालीं

असारीत. या काळारतीत मराठीचा 'मोगरा' चोहो अंगानों फुलला त्याच्या कळ्यांना 'आतिमारु' आला व त्याचा परिमल दशादिशां सुटला.

ज्ञानेश्वरापासून मयूरेश्वरापर्यंत साऱ्या कविपराना मराठी भाषेची वकिली व सस्कृतच्या परंपरागत सत्तेनिरुद्ध बंडखोरी करारी लागली. स्वराज्यात मात्र मराठी भाषेचा मगदूर

८ 'यथा राजा वाढतच गेला. 'येथ यदुवशासिलास । जो 'तथा भाषा' सक्तळकळ्यानियास ।' अशा न्यायी क्षितोशाचा गौरव स्वराज्यातील ज्ञानदेवांनी आपल्या

'भावार्थदोषिके'च्या अती केला आहे. पण पुढे चारशे वर्षे यावनी भाषांनी मराठीवर आक्रमण केलें. तेव्हां शिवाजीमहाराजांना 'राज्य-व्यवहार-कोश' तयार कराना लागला आणि भाषिक स्वराज्याचाहि पाया घालाना लागला. सैन्यकर्मींनी मराठी भाषेचें शुद्ध स्वरूप टिकविण्यास मोठेंच साहाय्य केलें. पेशवेकाळीन सरदारांच्या व सेनापतींच्या पत्रव्यवहारांत मराठीचा दरबारी रुबान झळकत आहे. बखरी व लानण्या-पोराडे यांत अस्सल मराठीचा रंगदंग व तडफ उठून दिसते.

यापुढे ब्रिटिशांच्या सत्तेचें सामट राष्ट्राच्या सर्वच अंगोपंगावर पसरलें. मराठीहि मरगळून पडली. तिला राजदरबारी कोणी पुसेना, न्यायमंदिरा कोणी विचारीना. फार काय,

विद्यापीठाचें स्वराज्यासाठी कबर कसटेल्या संस्था-परिपदांचाहि शिकामोर्तव कारभार इंग्रजांतूनच चालू लागला. 'मराठीचे

शिवाजी'चाहि खाजगी पत्रव्यवहारसुद्धा इंग्रजीतच ! मेऱ्हेलेपोराचें भविष्य खरें होऊ लागलें-हिंदी माणूस अंतर्बोळ इंग्रज वनू लागला. पण नमनानाचे द्रष्टे व स्रष्टे असणारे न्या. रानडे यांच्या मगीरय प्रयत्नानंतर मुंबई विद्यापीठांत मराठीचा प्रवेश कसामस्ता झाला, पण तो केवळ एम् ए. परीक्षेपुरताच. पर्यांपर्यांपर्यंत मराठीची प्रश्नपत्रिका इंग्रजीतून काढीत ! यापेक्षां निसंगति ती

काय असावयाची ? आतां विद्यापीठाच्या सर्व परीक्षांमध्ये मराठी भाषा, अभ्यासाचा विषय म्हणून, मान्यता पावली आहे. पुणे विद्यापीठ तर मराठीच्या उद्धारार्थच अवतरलें आहे. अध्यापनाचें माध्यम म्हणूनहि मातृभाषा मराठीच वापरण्याचा या विद्यापीठाचा विचार सव्यां चालू आहे. तो लवकरच कृतीत उतरेल अशी, चिन्हें दिसत आहेत. विशेष हें कीं, पुण्यांमुंबईशिवाय, नागपूर, बडोदे, उस्मानिया, कर्नाटक, सागर, आग्रा, बनारस व मद्रास या आठ विद्यापीठांतहि मराठीचा अभ्यास चालू आहे. पण पाठ्य पुस्तकांची उणीव ही मातृभाषांच्या विकासांत विघ्न म्हणून सांगितली जाते. सुदैव मराठीचें कीं विद्यापीठांतील विद्यमान विषय तरी शिकविण्यास पुरेसे व साजेसे ग्रंथ तिनें आधींच निर्माण केलेले आहेत. श्री. वि. ल. भावे यांचें 'महाराष्ट्र सारस्वत' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा 'मराठी बाङ्गमयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मराठीच्या अध्ययनाला उपयोगी पडण्यासारखे आहेत. मात्र त्या दोन्ही ग्रंथांतील विषयांची समोसि पेशवाईच्या समाप्तीपाशींच होते. आणि पदवी-परीक्षेला अद्यावत मराठी बाङ्गमयाचा इतिहास नेमलेला असतो. त्या परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांना माझे हे पुस्तक थोडेंफार उपयुक्त वाटेल असा अंदाज आहे आणि सर्वसामान्य मराठी वाचकालाहि स्वभाषेतील साहित्य-संपदेची कल्पना या ग्रंथाच्या वाचनानें स्थूल रूपानें तरी येईल अशी माझी अटकळ आहे.

एकाद्या विस्तीर्ण प्रदेशाचें निरीक्षण धावत्या विमानांतून करतात ना ? तसें हें मराठी साहित्याचें विमानावलोकन (Aerial View) आहे. उंचीवर गेलेल्या विमानांतून खात्री पाहूं लागलें म्हणजे डोंगर हे सोंगट्या वाटतात, दरी भेगेसारखी दिसते, उड्या घेणारा धवधवा झारी-तील पाण्याची धार भासतो आणि डेरेदार व डौलदार आमराई ही कुंडीतील फुलझाडाप्रमाणें छोटेखानी दिसूं लागते. तशाच

शारदेचें

शिरोभूषण

सूक्ष्म स्वरूपांत या ग्रंथामध्ये संबंध मराठी वाङ्मय दृग्गाचर हा १७-
 संतांचे वाङ्मय म्हणजे हिमाचल-पर्वताच्या रांगा असतील, तर
 ज्ञानेश्वरी हे अत्युच्च असे गौरीशिखरच ! एका साक्षात्कारी बाल-
 योग्याच्या आत्म्याचे प्रतिबिंब पूर्णचंद्राप्रमाणे त्यांना पडलेले ! 'सिद्ध'
 ग्रंथच तो ! साऱ्या जगाच्या वाङ्मयांत त्याला तोड नाही. त्याचे
 सौंदर्य मीमांसेच्या कक्षबाहेर आहे. ते सौंदर्य त्यांतील नस्वज्ञानाचे आहे
 की काव्याचे आहे ! आणि त्या काव्यांतील अलंकारांचे रत्नमाणके
 रसिकांची दृष्टि दिपविताना की त्यांतील भावनेचा कोमलपणा व भाषेच
 लडिवाळपणा हे गुण त्यांची हृदये हलवितात ! हे सांगणे कठीण
 आहे. टीका—शास्त्राच्या नराजूत तोलले न जाणारे, पण शब्दाशब्दा-
 तून ओसंडणारे असे जायंत काव्य ज्ञानेश्वरीत आहे. तोंत ज्ञानेश्वरांचे
 मूर्तिमंत हृदयच अवतरले आहे. एका महान् विभूतीच्या सहवासांत
 राहिल्याचे सुख, एका दिव्य हृदयाशी आपल्या हृदयाच्या तारा क्षणमात्र
 तारा जुळल्याचा आनंद, ज्ञानेश्वरी वाचतांना होतो. महाराष्ट्र—शारदेचे
 हे शिरोभूषण पृथ्वीमोलाचे आहे. त्याचा अत्यल्प परिचय या पुस्त-
 काच्या प्रारंभीच करून देण्यांत आला आहे.

मराठी काव्याची गंगा ज्ञानेश्वरीपासून उगम पावली, तशी मराठी
 गद्याची यमुना 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून निघाली. एक नवा,
 स्वतंत्र, वेगवान व सामर्थ्यशाली असा प्रवाहच
 दोन परंपरा महाराष्ट्रामध्ये निर्माण करण्याचे श्रेय या दोघां
 महापुरुषांना आहे. ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञान-गंगेतूनच
 नामदेव-तुकाराम इत्यादींचे काव्यप्रवाह अभंग रूपाने वाहू लागले.
 तसेच चिपळूणकर यांच्या प्रेरणेने लो. टिळक, प्रि. आगरकर,
 प्रा. परांजपे, न. चि. केळकर, वें. सावरकर, इतिहासाचार्य राजशेडे,
 द. म. प. पांगारकर, वाटकर, कोल्हटकर, कादंबरीकार आषटे, आचार्य
 विनोबा भावे-इत्यादि किती तरी विविध वाङ्मय-शाखेचे प्रमु निर्माण

हाले आणि महाराष्ट्र साहित्य व महाराष्ट्र समाज समृद्ध व उन्नत करून गेले ! 'ज्ञान-दीप लावूं जगां' ही जशी संकथेची प्रतिज्ञा, तशीच नवनवीन विद्यांचा, ध्येयांचा व तत्त्वज्ञानांचा प्रसार आपल्या मायभाषे-तून करण्याचें वन गद्य-लेखकांनीं घेतलेले. संस्कृत भाषेच्या कडी-कुलुपांत अटकलेले 'मांडार फोडून' संतांनीं 'मराठीचेवे तगरी' साहित्य-सोनियाच्या खाणीं 'उघडल्या, तशीच इंग्रजीचें सपन 'मांडार छटून, गद्य वीरांनीं मराठी भाषेचीं तिजोरी, नानाविध शैलींच्या व विचारांच्या मोठ्यामाणकांनीं खच्चून भरली.

ज्याला ज्याला म्हणून आपली वाणी समाजाच्या कारणी लावा-
वयाची आहे, त्यानें ती सुबोध ठेवणें अवश्यच आहे. साऱ्या प्रेपितांची
भाषा पहा. ती आवाळबुद्धांना, स्त्रीपुरुषांना,
शैलीचे कारुणारुंना सहज कळणारी असते. शास्त्रोक्त
दोन प्रवाह परंपरेचें, जीर्ण रूढांचें जोखड उलथण्यासाठीं
अज्ञ बहुजनानांच जागृत करणें धर्म-संस्थापकांना
जरूर वाटतें. म्हणून ते बहुजनांच्या हितार्थ बहुजनामध्येच मिसळतात,
त्यांची भाषा बोलतात आणि त्यांच्या मनांत कांतांचें बीजारोपण
करतात. भगवान् बुद्ध, महंमद पैगंबर इत्यादि प्रेपितांची भाषा अशीच
सुंदरसुंदीत आहे. वायवळ किंवा उपनिषद् यामध्ये तर बालांचीच
बोली आहे. त्यांतूनहि उदात्त विचार व गहन तत्त्वज्ञान ऋषिमुनींनीं
प्रगट केले हें विशेष संतांची सारी बोलीहि अशीच दानासारखी.
आज ज्ञानेश्वरी दुर्बोध वाटते, ती कालमान व देशस्थिति बदलल्यामुळे.
पण ती रचली, तेव्हां तिची भाषा 'आवाळसुबोध' अशीच ठेवलेली
होती. तुकारामाचा वाणा तर 'सहज बोलणें ढाचि उपदेश.' तेंच
साधेपणाचें, ऐश्वर्य सातेगुरुजींची वाणी ल्याली आहे. हरिभाऊ
आपट्यांची रसवंतीहि तशीच. अगदीं अळीकडील 'नव-कथा व

नवकविता यांचा भाषा-वैप साधासुधाच असतो. त्याशिवाय बहुजन-समाजाच्या हृदयाला थेट भिडणारे लेखन होऊंच शकत नाही.

जन-सेवा हें साध्य व भाषा-सेवा हें साधन, असे मानणाऱ्या सरस्वती-पुत्रांच्या भाषा-शैलीचा हा एक निसर्ग-सुंदर प्रवाह झाला. पण वाग्विलास करून आपल्या बुद्धीचें तेज पसरविणारे पंडितकविदि सर्व देशांत, सर्वकाळीं निर्माण झालेले आहेतच. सूक्ष्म व गहन ज्ञानाचे संशोधन व प्रगति होते ती अशा पंडितांकडूनच. संस्कृतांतहि व्यास-वार्मिणी यांनी भारत-रामायण रचलें तें आपल्या डोळ्यापुढें समाजांतलें शेवटला थर ठेवून, पण कालिदास भवभूतिप्रभृतींनी आपल्या प्रतिभेच्या विलासासाठीं कलारुचिर भाषा उपयोजिली. मराठींतहि मुक्तेश्वर-मोरो-पंतांदींनी आपल्या प्रज्ञेचे पराक्रम आपल्या काव्यांत दाखविले; तसेंच कोल्हटकर-गडकरी इत्यादि साहित्यिकांनी मराठी भाषेला नटवून-थटवून कलासंपन्न बनविलें. त्यांच्या भाषेत कृत्रिमता येणें अपरिहार्यच होतें. त्यांचा आवाज विद्वान मंडळीच्या कानापर्यंतच जाऊन पोचला. सर्वसामान्य समाजाचें हृदय हलवून त्याचें परिवर्तन करूं इच्छिणाऱ्या लेखकांनी आपली भाषा, रानच्या वाऱ्याप्रमाणें, मोरुबी ठेवली पाहिजे.

प्रस्तुतच्या प्रथम खंडांत ज्या पंचवीस साहित्यिकांचा परिचय घडविलेला आहे; त्यांचे एकेक गुण जो कोणां निरखून-पाखून पाहील; त्याला मराठी भाषेची थोरवी पटल्या. अज्ञानी आक्षेप शिवाय कधींच रहाणार नाही. ज्ञानेश्वरी म्हणजे तर दिव्य दीप-कलिकाच ! तिची तुलना तिच्याशीच होऊं शकते. पण त्याशिवाय नामदेवांच्या अभंगांतलें आर्तता व प्रेमळपणा जगांतलें कोणत्याही अभिजात कवीला साजूर दिसणाराच आहे. एकनाथांनीं, बहुजवसमंजाच्या पत्नीं, दुर्ग-ज्ञान उतरविण्यासाठीं किती यकृत्या योजल्या हें ध्यानी घेतले म्हणजे त्यांच्य

प्रतिपादनानें व समतोल वृत्तीनें. तर्कशुद्ध मांडणी व समतोल विचार यांची देणगी केलकरांनी आपल्या निबंधांतून मराठी मापेला किती विपुल प्रमाणांत दिली, याचें प्रत्यंतर-पुरावें या पुस्तकांत वाचकांस पहावयास मिळतील. तशींच शुद्ध वाङ्मय-सेवा म. म. पोतदार, आचार्य कालेलकर वगैरेच्या निबंधांनीहि साधली आहे. परांजपे यांचे उपरोधिक निबंध इंग्रजीतील स्विफ्टचें स्मरण जसें करून देतात, तसेंच केलकरांचें लेखन अँडिसनची आठवण करून देतात अर्थात हे सर्व लेखक पारतंत्र्याची तटबंदी फोडण्यासाठी उत्सुक झालेले असल्याने पाश्चात्य लेखकांपेक्षा यांच्या लेखनांत देशाभिमान रसरसटोला आहे हें विशेष. आचार्य कालेलकरांची प्रवास-वर्णनें जितकी काव्यपूर्ण तितकीच पांडित्यपूर्णहि आहेत. त्यांना तोड मराठी वाङ्मयांत तरी नाही.

दहा निबंधकारांप्रमाणेंच दहा कादंबरीकारांचाहि स्थूल परिचय या ग्रंथांत करून दिलेला आहे. आधुनिक कादंबरी—लेखनाच्या

दृष्टीने पाहता, हरिभाऊ आपटे हेच 'आद्य

यशस्वी कादंबरीकार' ठरतात. 'वाङ्मय-सेवकांचे

कादंबरीकार मुकुटमणि' या उच्च धुवस्थानावर ते अदळ

आहेत, असा निर्वाळा 'स्वभाव-लेखन'कार

डॉ. सहस्रशुद्धे यांनी दिला आहे. वास्तव कथानक, घरगुती भाषा, यथा-तथ्य वर्णन आणि सहजसुंदर स्वभाव-परिपोष हे त्यांचे गुण अलौकिक आहेत. करुण व वीर हे रस वठविण्यांत त्याचा हान कोणा धरणार नाही. डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी या बंगाली कादंबरीकाराची सर कोण-त्याहि मराठी कादंबरीकारास येत नाही हें सत्य कोण नारुवूळ करील ! अर्थाचीन कवीत जसे रवींद्र, तसेच कथाकारांत शरच्चंद्र ! दोघेहि इतरांना अगम्यच ! पण शरद्वाम्नाच्या जातचि-क्यालेखन मराठींत कोणी केले असेल तर ते हरिभाऊंनीच. आपल्या सान्या कला-कौशल्याचा उपयोग सामाजिक सुधारणेसाठी हरिभाऊंनी केला.

त्यांच्याइतकेंच यशस्वी कथालेखन करणारे दुसरे कादंबरीकार म्हणजे प्रा. फडके. दोघांची कथाक्षेत्रें अगदीं भिन्न आणि लेखन-शैलीहि अगदीं वेगळी. पण दोघांची कला-चातुरी मात्र उंची. सधन व सुविध युव-युवतींच्या प्रणयाची कल्पनारम्य चित्रें रंगविण्याची कला फडक्यांनीं कळसास पोहोचविळी आहे. आपटे व फडके या दोघा रस-सिद्ध कादंबरीकारांचें साम्य-वैपम्य प्रस्तुत ग्रंथांत पाहतांना चिकित्सक वाचकांना आनंद वाटेल.

[कादंबरीकार म्हणून सानेगुरुजींना कलेच्या दरमारांत कोणता क्रमांक मिळेल हें ठरविणें कठीण आहे. पण त्यांच्या कथालेखनाची जात निराळीच आहे. त्यांच्या मनाचा पिंड

साहित्याची संताचा. त्या वृत्तीतून निघालेले सुवर्णकण स्वतंत्र जात ! त्यांच्या सर्व वाङ्मयांत विखुरलेले आहेत. रस-निर्मिति हें जर कलावंतांचें प्रधान कार्य असेल;

तर त्यांत सानेगुरुजी पूर्ण यशस्वी आहेत. त्यांच्या अंतरीचा जिझाळा तुकाराम—नामदेवाइतका उत्कट आहे. त्यामुळे 'श्यामची आई' वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं मराठी भाषेमध्यें उदात्त रसाचे पाट वाहाविले आहेत. त्यांची भाषा-सेवा अजोड आहे. त्यांचा 'शाम' मराठींत अद्वितीय आहे. त्यांच्याइतकी रसाल भाषा व उदात्त भावना इतरांच्या लेखनांत क्वचितच सांपडेल.]

खंडेकर व माडखोलकर हे दोघे कोल्हटकरांचे शिष्य. त्या दोघांनीं आपल्या गुरुप्रमाणेंच महाराष्ट्र-शारदेवर बहुविध व बहुमोल अलंकार चढविले आहेत. खंडेकरांची कल्पनाशक्ति तर कला व प्रचार अत्यंत तरल व प्रसन्न. ते आपल्या कलेचा यांचा संगम उपयोग लोकजागृतीसाठीं करतात. 'कलेसाठीं कला' म्हणण्याचा स्वप्नाळूपणा त्यांच्या अंगी नाही. प्रचार व कला या सावत्र भाऊ-वहिणाचें सख्य घडवून आणण्यांत

खांडेकर कुशल आहेत. तेंच कार्य बरेरकर यांनींहि, थोड्या निराळ्या रीतीनें, पार पाडलेलें आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांत कलेवर प्रचाराचा बरचष्मा दिसत असला, तरी हरिभाऊंसारखी सहजसुंदर भाषा व समाज-सुधारणेची तळमळ हेहि गुण त्यांच्या कादंबऱ्यांत आढळतात. प्रामाण कथालेखनाचा उत्कृष्ट नमुना दिवें यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत दाखविला आहे. खेडूत जीवनाचा रुक्ष सांगाडा उभा करून, त्यांत काव्याचा प्राण फुंकण्याचें त्यांचें कसब असामान्य आहे. डॉ. केतकर यांनी आपल्या विशाल अनुभवाचा व दीर्घ चिंतनाचा उपयोग करून आपल्या कादंबऱ्या विचारप्रवर्तक बनविल्या आहेत.

पांच संतकवि, दहा निबंधकार व दहा कादंबरीकार--अशा पंचवीस घाभटांच्या साहित्याचा परिमळ या ग्रंथांत दखळलेला वाचकांना

आढलेल. ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडांत दहा नाटका-
 विषयाचा कार व दहा आधुनिक कवी यांच्या रसपूर्ण
 आढोप साहित्याचा मधुर गंध पसरलेला असेल आणि

पांच लघुकथाकार, पांच लघुनिबंधकार व पांच
 विनोदकार यांच्याहि वाङ्मयाची तोंडओळख करून दिवी जाईल. त्यामुळें आरंभापासून आतापर्यंतच्या महाराष्ट्र सारस्वतांतील ठळक भाषा-शैलीचें, प्रमुख लेखन-प्रवाहांचे आणि विशिष्ट विचार-सरणीचें स्थूल दर्शन वाचकांस घडेल आणि तो मूळचें सर्व वाङ्मय वाचण्यास प्रवृत्त होईल अशी आशा मी वाळगतों. महानुमात्री वाङ्मयाचें दर्शन घडविण्याचें काम उरलें आहे याची जाणीव मला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या काव्यापूर्वीच या पंथाच्या वाङ्मयाला आरंभ झाला हें खरें, परंतु कंजूर वापानें लपवून ठेवलेला ठेवा जसा पुढें केव्हां तरी मुलाखत अनपेक्षित सांपडतो, तसा काहींसा प्रकार या वाङ्मयाचा झाला आहे. भास्करभट्ट, नरेंद्र इत्यादि कवींनी मराठीची फार मोठी सेवा केली आहे. त्याचप्रमाणें इतिहासार्थ राजवाडेप्रभृति प्रबंधकारांचाहि परिचय करून घ्यायचें

राहिलें आहे पण त्यासाठी स्वतः प्रयत्न लिहिण्याचा भासा मानस आहे.

साप्रत मराठी भाषा यौवनात पदार्पण करीत आहे. इंग्रजी, फ्रेंच वगैरे भाषाप्रमाणें तिला अध्याप आपला ससार थाटावयाचा आहे

तिच्या बालपणी, संस्कृतच्या आजीने तिचें

ग्रंथ-भांडार लालनपोषण केलें व अजूनहि नव शब्द-निर्मि-

दरिद्री का ? तीच्या खणानारळानीं ओटी भरण्यास ती कधी

कटाळत नाही. कानडी, तामीळ व तेलगू याचे

सरसार मराठीवर झालेले आहेत, नंतर फारशी अरबी याचा पगडा बसला

आता इंग्रजीचें वर्चस्व चालू आहे. तिचें अनुकरण करण्याकडे अध्याप

ओढा आहे. अशा सर्व परभाषांनीं मराठीला सुमारे तीन हजार शब्दांचें

दान केळें आहे. तरीहि तिची शब्द-सरया सगळ्या लक्षांच्या आसपासच

आहे. इंग्रजीचे शब्द भांडार पाचसह्य लाखांवर आहे, हें लक्षात

घेतलें म्हणजे मराठीची धन दौलत किती वाढावयास पाहिजे याची

कल्पना येते. मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या सुमारे तीन कोटि

आहे, म्हणजे भाषकांच्या संख्येनुसार भारतात तिचा क्रमांक चौदा

लागतो. पण भाषकांच्या संख्येच्या मानानें मराठीची प्रयत्नसत्ता मात्र

अल्पच आहे. एकूण एक मराठी पुस्तकाची मोजदाद करी, तरी ती

तीस हजारचे वर काहीं जात नाही. इ. स. १८०० ते १९३७ या

१३७ वर्षांच्या कालांत मराठीत फक्त १८७६८ ग्रंथ निर्माण झाले

याचा अर्थ सरासरीने दर वर्षी १३७ च पुस्तकें प्रसिद्ध झाली पण

हीहि प्रगतीच म्हटली पाहिजे. कारण, ज्ञानेश्वरीपासून १८६४ सात्र

पर्यंत सुमारे सहाशें वर्षांच्या अवकाशांत मराठीमध्ये अवघे ६६१ ग्रंथ

तयार झाल्याची नोंद न्यायाने घेतली होती त्यांनीं आपल्या

भाषेचें हें दारिद्र्य स्वतः जाणतें व दुसऱ्यांना दाखविलें, एवढेंच नव्हे,

तर तें दूर करण्याचाहि प्रयत्न सर्गोर्गांनीं करी. १८७८ सालीं त्यांनीं

'मराठी प्रयोक्तेजरू मंडळी' काढली. याच बीजांतून आजची 'महाराष्ट्र

साहित्य परिषद' जन्मास आली. असेच भाषा-वृद्धीचे अन्य प्रयत्नहि त्यांनी केले. त्याचें फल म्हणजे १८६६ ते १८९६ या तीस वर्षांत पांच हजारानर मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. यांत शालोपयोगी ८०० व फिरकोळ ११०० असले, तरी ग्रंथ-निर्मितीचें प्रमाण आशादायकच आहे.

१९०१ ते १९१० या दशकांत मराठीमध्ये १८०२ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. याच कालखंडात बंगाली भाषेमध्ये १०५३५ ग्रंथ निर्माण झाले.

बंगाली भाषकाचो संख्या मराठी भाषकाच्या भाषा-भगिनीशीं दुप्पट आहे हें जरी खरें, तरी ग्रंथ-निर्मितीमध्ये तुलना बंगभाषा पाचपट संपन्न आहे. या बाबतींत गुजरातीहि मराठीच्या पुढेंच आहे. मराठी भाषा-भाषकाच्या चतुर्थांश संख्या गुजराती बोलणाऱ्याची आहे. पण बरील दहा वर्षांत गुजरातीत ३९६९ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. याचा अर्थ एक लाख माणसांमार्गे मराठीत १५ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं, तर गुजरातीत ६८ झालीं. हिंदीचें साम्राज्य तर फारच विशाल.

मराठीतील हें ग्रंथ-दारिद्र्य दूर होण्यास साक्षरतेचा प्रसार करेनें झाला पाहिजे. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेनें त्यासाठी दहा वर्षांची मुदतच घालून दिली आहे. त्याबरोबरच महाभाषेच्या राष्ट्रीय समाजाची आर्थिक स्थितिहि सुधारली विकासाचे मार्ग पाहजे. जो काही उणापुरा पैसा महाराष्ट्रीयींच्या हाती येतो, तो अन्न व वस्त्र या दोन प्राथमिक गरजा भागविण्यातच उडतो. अशा स्थितीन साहित्याच्या वाट्याला कितीसा पैसा येणार ? तिसरा उपाय म्हणजे प्रकाशनाचा सुयंत्र व्यवस्था. ती अस्तित्वात येणें हें साहित्याच्या विकासाला पोषक ठरेल. दैनिक वृत्तपत्राप्रमाणें एकाच दिवशीं एकाच ग्रंथाच्या प्रति महा-राष्ट्रातील शेंकड्यास ठिकाणीं तरी टपलब्ध झाल्या पाहिजेत. दुसऱ्यालीन

मंदी ही तर, साथीच्या रोगाप्रमाणे, मराठी साहित्याचा गळा दाबू पहात आहे. पण तो लाट गेल्यानंतरहि, मराठी—भाषकांचे आय कर्तव्य हे ठरते की, त्यांनी स्वतःला, ग्रंथ विकत घेऊन वाचण्याची संवय लावावी. पाश्चात्यांच्या संसर्गामुळे, आतां आपल्याला वर्षांतील वेगवेगळ्या ऋतूसाठी, किंवा दिवसातील निरनिराळ्या प्रहरासाठी भिन्न-भिन्न पोषाक करण्याची संवय जडत चालली आहे. वेरुळे-अजंठा-सारखी प्रेक्षणीय स्थळे पहाण्यासाठी सफरी काढण्याची उमदी संवयहि आपल्या अंगवळणी पडली आहे. त्याप्रमाणेच आपल्या घरच्या वार्षिक अंदाजपत्रकात ग्रंथ-खरेदीसाठी काहीं ना काहीं रक्कम आपण मंजूर करून ठेवणे अगत्याचें व हिताचें आहे. नाही तर आजकाल मोटार-वंत विद्वानहि बाइम्याची उधार-उसनवारी करतांना आढळतात ! ही स्थिति पाळतून प्रत्येक साक्षर महाराष्ट्रीय जर मराठी बाइम्याचा आत्वाद घेण्यास सरागला, तर त्याचें व त्याबरोबरच मराठी भाषेचेंहि फोटकल्याण होईल. इतर दैवतांप्रमाणेच सरस्वतीदेवीचीहि पूजा 'ययामीदितोपचार द्रव्यांनी' करण्यास आपण शिकले पाहिजे, म्हणजे सरस्वतीहि आपल्या चित्ताला शांति व जीवनाला रुचि यांचें पसायदान केल्याविना कधी राहणार नाही.

‘महात्मा’ मासिक
कार्यालय, पुणे.
ता. १ डिसेंबर १९५२

दा. न. शिखरे

संत ज्ञानेश्वर : : : १

• सार्थी ओर्नी ! तीहि माडेर्तीन चरणांचीच पण तिच्यामध्ये ज्ञानेश्वरांनी प्राण फुकला त्यामुळ ती ओधी सर्चीन झाली, महाराष्ट्रातील घरागरात टिप लागली, तारनापोरांनी वादू लागली, माझ्यासाठ्यांना आणि जुमारा-लोहाराच्या निभेवर गेऊ लागला, माडेवर आणि जाल्यावर ती ऐह्य वेऊ लागली, गेली मातंगे वसे ती मराठी-भक्तांनी पांढरी प्राण चान गेली 'ओधी ज्ञानमार्ची' अशी म्हणून तयार झाली लासो यारदरी ज्ञानेश्वरीला "भाई" म्हणून पुक्तात ज्ञानधरीर्तील ओधी म्हणायशियाय हांणी जाग्याचेंच नाही, अग रीगचा निदम लक्ष्मणधि महाराष्ट्रायाचा भाई

प्याले धिप, दिले अमृत

जन्मापासून समाजाचा उल्लंघन सोसणेंच ज्याच्या वाट्यास आलें, त्या ज्ञानेश्वरानीं आपल्या लेखनावर प्रसन्न प्रतिभेची अशी काहीं सुंदर व सुगंधी परतण व्हेलेली आहे की, विला तोड सान्या पृथ्वीवरील वाढ्यात सापडणें नठीण. 'समाजानें त्यांना धिपाचे पेंले दिले, पण समाजाला त्यांनी अमृताचे पेंले दिले. त्यांच्या लेखनात त्रासा नाही व रागाला तर जागाच नाही. आवाज न चढविता व भिक्वें न उच्चावता सारें निरूपण केलें. प्रेमळ स्वरांन, स्मित मुद्रेंन, लडिवाळ भावांन, श्रोत्यांना राजी राखीत राखीत, गीतेतील गहन तर्क उकटून दाखविली आहेत. 'मिश्रित-ज्ञानदेव-सोपान-मुक्ताई' ही चार भावडाची नामावलि आज महाराष्ट्राला सुप्रसिद्ध झालेली आहे. या चार भावडांनी महाराष्ट्र-भूमि पावन केली-महाराष्ट्र-भाषेची वूस धन्य केली.

रुढीचा जाच

गोदेच्या काठी, वैठणापासून चार सोसावर, आपेगावी तीं भावडे जन्मलीं. पण त्यांचे जन्म झाले वडिलानीं सन्यास घेतल्यावर. वडील विद्वत्पत काशीस जाऊन सन्यासी बनले. पण गुरूच्या आज्ञेवरून ते पुनः ससारात पडले. नारा बपें गेलीं. नंतर दोन. दोन वर्षांच्या अंतरानें हीं चार मुले जन्मास आलीं. त्यात ज्ञानदेवाचा जन्म शके ११९७ मध्ये श्रीकृष्ण-जन्माष्टमीस झाला. चारी मुलें कातिमान् व बुद्धिमान्. पण रुढीनें आघळ्या झालेल्या समाजाला त्यांचें काय ?

त्या वेळच्या रुढीप्रमाणें, सन्याशाच्या मुलाना मुज करण्याचा अधिकार नाही, असा निर्णय आळंदीच्या मासणानीं दिला. एरुदा सन्यास घेतल्यावर पुनः ससार केल्याबद्दल त्यांनी विद्वत्पतास देहात प्रायश्चित्तानीहि शिक्षा सांगितली. त्याप्रमाणें प्रयागला जाऊन विद्वत्पतांनी सहधर्मचारिणीसह धिनेणी-सगमात जल-समाधि घेतली ! आईनाप अंतरले ! कोवळीं पोरें उवरीं पडरीं. त्याची कोणीं करुणा केली नाप ? त्यांना कोणीं आसरा दिला काय ? निंदा, छळ, अपमान, उपासमार हींच त्यांना समाजानें दिलीं.

ताईने काय शिकविले ?

एके दिवशीं तर कहरच झाला ! ज्ञानदेव गावात भिक्षा मागून आले. भिक्षेची झोळी शिव्यानीच अधिभ भरलेली होती. या 'सन्याशाच्या पोरा'ला पाहून एका धर्ममार्तंडाला अपशब्दुन झालासा घाट्या. त्याचे अपशब्द अमघ झाले आणि ज्ञानदेव आपल्या सोपयात शिरले. व त्यानी दार लावून घेतले ! त्याच वय होत दहा वर्षांचे. त्या बाल-जीवाचे दुसऱे कोणी जाणले ? जाणले पत्त मुक्ताताईने. सहा वर्षांची ती चिमुर्दी पोर, तीहि भिक्षा मागून घरी आली होती. पदावे ती घराचे दार नद-ताडी लावलेली. मुलीच्या जियाचे पाणी पाणी झाले. पण हृदयात ज्ञानाची ज्योत पेटलेली. म्हणून तिने शातपणे आपल्या यदील बधूची विनयणी केली—
 “सादी उषदा ज्ञानेश्वरा !” विनयणीच केली असे नव्हे तर, ज्ञानेश्वराच्या अगचे तज पुढविण्यासारगे विचारहि ‘लडियाळ’ मुक्ताबाई बोळ लागली—

विश्व जाहलिया वन्ही । संतमुखें व्हावें पाणी ॥

असा दया-क्षमा-शांतीचा मोध तिने केला आणि “सत जेणें व्हावें । जग-त्रोलणें सोसावें” असा नियम सांगितला व शेवटीं ‘तुम्ही सरोनि विश्व ताग’ अशी महान् प्रेरणाहि दिली. या तिच्या सान्या आशा-मनीषा भस्म-ओसडून व्हाव्यात अशीच अद्वितीय करणी ज्ञानदेवानी केली.

(प्रवरा नदीच्या काठी, नेरासे नावाच्या गावी, महालया देवीच्या मंदिरा-पासून थोड्या अंतरावर, ज्ञानदेवानी भगवद्गीतेवरील आपली टीका, “भावार्थ-दीपिका”, शके १२१२ मध्ये, वयाच्या पंधराव्या वर्षी, गुरु निवृत्तिनाथ समोर बसले जाहंत असें कल्पून नितपिली आणि “मेळविलों जन्मफळा” अशी आनदाची देकर दिली) ॥ १ ॥

चार ज्योति निमाल्या !

ज्ञानेश्वरीनंतर अमृतानुभव. सुमारें आठशें ओव्याचाच हा ग्रंथ, ‘पग अध्यात्माचा पर्कच’ तो पूर्ण स्वतंत्र आहे. त्यात ज्ञानदेवाचा स्वानुभव

भरलेला आहे. जग हें प्रह्लादचें स्मरण आहे व त्या दृष्टीनें जग व ब्रह्म एकाच आहेत, असे अद्वैतज्ञान स्वरूपानें त्यात सांगितलेलें आहे. याहून लहानसा तिसरा ग्रंथ म्हणजे (चागदेव-पासष्टी) योगिराज चागदेव वमाने पारभोटे. त्यानीं ज्ञानदेवाना मोरच पत्र पाठविले. त्याला उत्तर म्हणून ज्ञानदेवाना पासष्ट ओव्या त्याच मोऱ्या पत्रावर लिहून पाठविल्या. त्याचेंच नांव चागदेव-पासष्टी या तीन ग्रंथाशिवाय सुमारे एक हजार अभंगहि ज्ञानदेवाना रचिले. ते आज महाराष्ट्रातील लारसो वारसऱ्याच्या लिहासावर सेळत आहेत. नामदेवादि सताच्या सांगाती यात्रा करता करता ज्ञानदेवानां हे अभंग रचलेले आहेत. यात्रा संपून आळदीस आल्यावर, त्यानीं आपली ज्ञावित-यात्राच पुरी करायलाचें ठरविले. आळदी येथें, हद्रायणीच्या काठी, शके १२९८ मध्ये, वयाच्या एकविसाव्या वर्षी, त्यानीं जिवंत समाधि घेतली !

समाधि-मदिरात ज्ञानदेव प्रसन्न मुद्रें चालत गेले व नंतर निवृत्तिनाथानीं जाहेरून शिळा लावून घेतली. या अपूर्व प्रसंगाचें वर्णन नामदेवानां हृदय हलविणाऱ्या भाषेन अभंग-रूपात केले आहे. गरीच्या दोघा भागानीं हि सात महिन्याच्या आतच स्वेच्छेनें समाधि घेतली. मुक्तानाईवरहि बीज फडाडली. त्यामुळे तिजवर मृत्यु ओढवला. चार ज्योति विशल्या-पण तरीहि त्या महाराष्ट्राला सतत प्रकाश देत आहेत. “जगीं सूर्य जेसे प्रगटले” असे त्याच वर्णन नामदेवानां भक्तिभाषाने केले आहे.

अभंगाची अमृत-वृष्टि

ज्ञानदेवानां नामदेवादि सताच्या सांगातीं द्वारका वगैरे क्षेत्राच्या यात्रा केल्या. या यात्रा करण्यातील हेतु ठायींठाथींच्या देवाचें दर्शन सत्संगात राहून घ्यावें हा होताच, पण त्यापरोपरच समाजाची स्थिति प्रत्यक्ष पहावी व ती पहाता पहाताच समाजाला नीतिधर्माचा उपदेश करावा हाहि होता. ज्ञानदेवादि सत ठिकठिकाणीं कीर्तनें करीत आणि कीर्तनात आपापले अभंग म्हणत. ज्ञानदेवाचे हजार एव अभंग आजमितीला उपलब्ध आहेत. त्यातील हरेपाठाचे अभंग सर बारकरी समाजाच्या नित्यपाठात आहेत. नित्य पठणात असल्यामुळे अभंगाची मापा जनतेच्या मदल्या गोलीशीं

जमळीक राखीत आली जाग्रहि सहन समजावेत, असेच ज्ञानदेवाचे अभंग आहेत. आज दुर्बोध झालेगी ज्ञानेश्वरीहि मूळ “आनाळसुबोध” अश्वरातच लिहिलेगी जाहे. तीनशे वर्षांनंतर एरुनाथानीं “ग्रथ पूर्वोक्त अतिगुढ, परी पाठातरी शुद्धाद्द” झाला अस पाहून ज्ञानेश्वरीची गुदि केली आणि पुढिलानीं तीत भरसळ रूप नये म्हणून उगोवून ठेवले कीं, —

“ज्ञानेश्वरीपाठी (= पाठात) । जो बोवी करील मजाटी ।
तेणें जमृताचे ताटी । जाण नगटी ठेगरी ।” —

सोनियाचा दिवस

ज्ञानेश्वरीचा भर तत्त्वज्ञानावर, समा त्याच्या अभंगाचा भक्तीवर पदरीच्या विद्वत्ताची सगुण भक्ति जन-मनात दनविणाऱ्या पावसाच्या सरी म्हणून हे अभंग ‘रूप पाहता लोचनीं । मुख जालें यो साक्षणी ।’ हा ज्ञानदेवाचा अभंग अजून भजनाच्या फडाफडावर न चुकता म्हटला जाता ‘राप रखुमादेनीनर’ सगुण स्वप्नात प्रगट झाला म्हणजे ‘सोनियाचा दिवस’ आणि । अमृतें पाहीला ॥’ अस ज्ञानदेवाना गार्तें ते सवसामान्य मुमुक्षु जनाना उपदेशात, “भजनापरिम साधन आणि । कलियुगीं देस । जान नाहीं ।” हरिभक्ताशिवाय माननी जीवन व्यर्थ, हें ऐक्यापाक्यातीन मोक्ष्यामान्या, दान, निरर्थक, लोभाना पटवून देण्यासाठी ते दासत्या-मागून दासले देतात —

गळितगिर ह कलेवर रे । उदकविण सरिता भयनर रे ।
रवि-शशिगिण अनर तेंभ । हरिविण जिणें अमार रे ॥

(डोक पडणें कीं सारे शरीर ग्रेत होत, पाणी जाडलें कीं नदी भयनर भासते आणि चंद्र-सूर्याशिवाय आकाश भयाण दिसतें, तसच हरिभक्ती-शिवाय जीवन मुळें, रिक्त आहे)

भक्तीची तीव्रता

पदरीला जाऊन विद्वळाची भेट घेण्याची तीव्र तळमळ ज्ञानदेवाना लागली होती

॥ “ माझे जिवीची आवडी । पढरपुरा नेहून गुढी ॥
 । पाडुरगीं मन रगलं । गोविदाचे गुणीं येवले ॥ ”

अशा आर्त शब्दांनीं त्यानीं आपलें मनोगत, आपली तळमळ बोद्दून दाख-
 विली आहे सव सुखाच, सव आनदाचें माडार पाडुरगाचे चरणी आहे,
 हे सांगताना ते म्हणतात,

अवघाचि सत्तार सुखाचा करीन । आनद भरीन तिही लोक ।
 नार्दन मे माये तथा पढरपुरा । भेटेन माहेरा जापुलिया ।
 मयें मुळताच फळ मी लाहीन । क्षेम मी देहून पाडुरगी ।
 नापरखुमादेवीरू विहलेगीं भेटी । आपुले मक्साटी बहनि ठेवा ॥

देवाच्या भेटीसाठीं भक्त निती बिद्धळ होतो, याची वृत्तपना ससारी
 माणसाना यावी, म्हणून नाना सतानीं विरहिणीचे अभंग रचले आहेत
 ज्ञानदेवहि एका अभंगात आपली विहळता वर्णिततात—

“ पाहिलें दूरदेशीं मज आठवे मानसीं ।
 नको नको हा वियोग वष्ट होताती जिवासी ॥
 दिनु तैसी रचनी मज जाली मे माये ।
 अवस्था लाउनि गेला जह्नुनी का नये ॥ ”

हीच हरिभक्ति गालकाच्या गोनच्या भाषतहि त्यानीं रंगविली आहे एका
 गौळणीचे रूपक घेऊन ते म्हणतात—“ बुनिकुन आला सालगपानी ।
 मला पोतासी धरिल ”

अद्वैत तत्त्वज्ञान

असा भावभक्तीचा पुलोरा अभंगाच्या पाद्यापाद्यावर फुल्लेला असला,
 तरी अद्वैत तत्त्वज्ञान व निर्गुण भक्ति याचीं फळेंहि मधूनमधून लटकलेलीं
 जादळतात

“ तू तों माझें मी तों तुझें । ऐक्य जालें तेथें वेंचें तुने
 तू तो मी गा, मी तो तू गा । जगानें त्रापुडीं नेणती पें गा ॥
 निर्गुण होत तू गुणामि आले । अज्ञान निरसुनि एकाचि जालें ॥ ”

श्रोते ज्या अधिकाराचे, तसा उपदेश सत करतात. आर्था सगुणाची गोडी लावून सग त्यातून निर्गुणाकडे नेण्याचा साऱ्या सताचा मार्ग आहे. “ सो ऽहं ” हें अध्यात्मज्ञानाचें मूळ तत्त्वहि एका अभंगात ज्ञानदेवानीं किती सोप वचन सांगितलें आहे. ते म्हणतात,

“ ज्ञाता याचपरते उरलें नारीं काहीं । देहींचि विदेही होऊनि ठेले ॥
आमुचे जाग्री देव आमुंचे जाग्री भक्त । आमुचे आम्ही मुक्त एवविध ॥
जानुचे आम्ही ज्ञान आमुचे आम्ही ध्यान । सोद रमी रसून हाता आली ॥
ज्ञानदेव म्हणे निर्गुण निरजन । मनाचे मोहन मूर्तिमार्जी ॥ ”

समुद्रात मिठाचा पतळा मिरवून जावा, तसा देवामध्ये भक्त समस्त होतो—देवाची पूजा करता करता तो स्वतःच देव पुनतो, असे अनुभवानुत ज्ञानदेवानीं आपल्या अभंगाच्या साऱ्या श्रोणानून भरभरून दिलें आहे. आणि ज्ञानेश्वरी म्हणजे तर वैयर्थ्यरमोच्या पंचपञ्चांगानीं भरलेले सोन्याचें ताटच ! तोंत भक्ति आहे आणि ज्ञान आहे, योग आहे आणि त्यानुभन आहे, व्युत्पत्ति आहे आणि साक्षात्कार आहे, प्रतिभा आहे आणि प्रसाद आहे—नाहीं काय ज्ञानेश्वरीत ? ‘ नित्यनूतन ’ जसे हें “ शारदेचें लावण्य-रत्न-भांडार ” आहे, पुढें महाराष्टात सहा मातश वर्षे भक्तीचा जो सळा पिकला आणि त्यात काव्याचें जें भरघोस पीक आलें, त्याचें पीज म्हणजे ज्ञानेश्वरी. ज्ञानदेवानीं भागवत-धर्माचे जे इवलें रोप लावलें, तें महाराष्टभर पसरलें आहे आणि अजून टपटपीत आहे.

“ इवलेस रोप । लाविलेल द्वारी । त्याचा चेदु गेला गगनावरी ।
मोगरा फुलला मोगरा फुलला । फुल वेचिता अतिभार कळियासि जाला ॥
हे सतोषाचे, आनदाचे, धन्यतेचे उद्धार वाटण्याचा अधिकार ज्ञानेश्वराचाच. ”

स्वतंत्र प्रतिभा

ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील पहिली मराठी टीका. मात्र ज्ञानदेवाचा हा ग्रंथ म्हणजे सस्कृतातील भगवद्गीतेचे नेसळ प्रतिविम आहे—मापातर आहे असें नव्हे. मूळ गीतेचे श्लोक ७००, तर ज्ञानेश्वरीतील ओव्या १०३७.

। जो तेरापट विस्तार ज्ञानदेवांनी आपल्या ग्रंथांत केला, तो बहुशः मतनच आहे. तेराव्या अध्यायातील एका सातव्या श्लोकावर ज्ञानेश्वरांनी २७ ओव्या रचल्या आहेत ! त्या श्लोकातील 'अहिंसा' या एका शब्दाचा अर्थ समजावून सांगण्यासाठी ज्ञानदेवांनी १२१ ओव्या खर्ची घातल्या आहेत आणि 'आचार्योपासना' या शब्दाचा भावार्थ स्पष्ट करण्यासाठी जवळ ओव्यांची रत्न-माला गुफली आहे. याशिवाय अध्यायाच्या आरंभी १ अंती गुरु-गौरव, मानुषा-वर्णन, विवेचन-सार इत्यादीसाठी सुमारे ११० ओव्यांचे घेणे त्यांनी लावले आहेत. अशा टीकाकारांना साक्षात्कार म्हणून कोण कमी लेखील ? (व्यासाचा 'भागवत' व भारद्वाजाचा 'वाट पुस्त' ज्ञानेश्वरांनी आपली टीका रचली आहे, पण त्यातही ६८ टीकांनी त्यांनी स्वतः अर्थ लावले आहेत. अध्यात्माचा स्वानुभव व अलौकिक काव्य-प्रतिभा यांच्या बळावर ज्ञानदेवांनी गीतेवरील आपला टीका-ग्रंथ इतका अभिनव रचला की, कोणी कोणाला भूषविले (तेथे अलंकारिले कवण कवण) हे सांगणेच कठीण !

मराठीचा महिमा

गीता म्हणजे ' सर्व वाङ्मयाचे मथित. ' - ' आमच्या धर्मग्रंथांपैकी एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा. ' पण तो तीन हजार वर्षे संस्कृत भाषेच्या कडीमुठुपात अडकून पडला होता. सर्वसामान्य जनांना त्याचे दर्शनहि दुर्लभ. पण ज्ञानेश्वरांनी मोठे बंड केले आणि गीतेला ' देशीकार लेख ' चढविले. त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या द्वारा गीतेतील तत्त्वज्ञान गवारकाच्या, ब्राह्मणगुरूंच्या, तलत्यावरल्याच्या कानी ' अमृतजिम्हा ' अक्षरांनी घातले. त्यामुळे ' मराठीचिचे नगरी ब्रह्मविद्येचा मुकाल ' झाला.

मराठी भाषेला ' प्राकृत ' व तुच्छ लेखणाऱ्या पंडितांचा एक वर्ग तेव्हा होता. त्याला वाटे, मराठी ही एक घरगुती बोली आहे-तिच्यातून संस्कृतांतील गूढ व गहन तत्त्वज्ञान वगैरे प्रगट करता येईल ? ही शंका ज्ञानदेवांनी आपल्या कृतीनेच गमूळ उच्चेदिनी. त्यांचे मराठीवरील प्रेम अपार आणि तिच्यातून गीतेचा भावार्थ प्रगटविण्याचा त्यांचा आत्मविश्वास तर

अमापच ! समोर आपले गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ प्रसन्न मुद्रें ऐकत असले आहेत आणि भोवताली सज्जन श्रोते भक्तिभावाने श्रवण करीत आहेत, अशा कल्पनेने ज्ञानदेव आत्मविश्वासाने गेलत आहेत—“ अमृता लाहि पैजेन जिम्तील अशीं रसाळ अक्षरें मी मिळवीन माझ्या भाषेचे माधुर्य इतकें असेल कीं, तें चागल्यासाठीं श्राल्याच्या घांगाला जिभा पुढे तील गीततील तत्त्वज्ञान रुढीण आहे ना ? अर्तीद्रिय आहे ना ? असू या मी माझ्या शब्दांनीं अरुपाच रूप दाखवीन, तें तत्त्वज्ञान सोंपें करून मागेने समुद्राहून सगेल जाणि अर्धपूर्ण असे मराठी बोल मी गुम्हाला ऐकवीन मलयपर्वतावरील दारु नेहमीं सुगंधीच असतो, पण त्याला जर अमृताची गोडी आणि वीणेचा मजुळ नाद लाभला, तर त्याची महार काय बणावी ! तमाच मधुर मेल जाणेश्वरीत मावलेला आहे काव्याचा राजा शोभणारा, प्रभूची धाड्यारी मूर्ति असणारा मूळ गीता—ग्रथ, त्याला प्रवीं व्यासाच्या संहृत घाणीची गोडी लाभली आणि आता मराठीची मजुळता जोडी करीत आहे अमृताचे कणोल असे रसाळ शब्द व रम्य उपमा कोंदाशदी भजन गेल्या आहेत. ”

* माझा महाटाचि गेल कातुकें । परी अमृतातही पना जिके ।

ऐमीं अक्षरें रसिद्र । मेळवीन ॥

ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणाचि होती जिभा ॥

तेणें कारणें मी गेलें । गेलीं अरुपाच रूप दावीन ।

अर्तीद्रिय परि भोगवीन । इद्रियाकरचीं ॥

जो शातचि अभिनवल । ते परियेगा महादे जोन ।

जे समुद्राहूनि सगेल । जर्ममरित ॥

सहलें मलयानिल मद सुगंध । तथा अमृताचा होव स्वाद ।

आणि तेथेचि जोड नाद । जरी दैवगत्या ॥

मान आणि नमाल । मितले आणि रमाल ।

शब्द जेवे म्होल । अमृताच ॥

नम्रतेची बैठक

हे वाचून कोणी म्हणेल, “ हा जात्मविश्वास कीं अहंकार ? ज्ञानेश्वराची प्रौढी काहीं आगळीच दिसते ! ” पण नाही, तसें मुळींच नाही; उलट ज्ञानेश्वराचा विनय अतिशय आहे, अतिरेकाचा आहे, परामोक्षेचा आहे. त्यांना गावपाचा आहे पक्त मातृभाषेचा महिमा. माझी मराठी भाषा सपन्न आहे, समर्थ आहे, मधुर आहे, हे ठसविण्यासाठीच ते अमृतालाहि चूक म्हणत आहेत, फिकें ठरवीत आहेत आणि आपल्या मातृभाषेचें हें यमज दम्राविण्याची उभारी घरीत आहेत, ती वशाच्या घळावर ! स्वतःच्या नव्हे, तर गुरु-कृपेच्या. गुरुचा गौरव व त्यापुढें स्वतःचे लाघव ज्ञानेश्वरांनीं जितकें प्रगट केलें आहे, तितकें जगाच्या घाझ्यात काचित्च सापडेल आणि हें गौरव-लाघव सांगण्यातील त्याची सलग्गी व गोडी तर साचित्त अलौकिकच आहे. निवृत्तिनाथ हे त्याचे माऊ म्हणून सलग्गी आणि गुरु म्हणून आदर. त्याच्या प्रेमाचे आणि भक्तीचे ज्ञानेश्वरीत तरंगामागून तरंग उठत आहेत. ज्ञानेश्वर म्हणतात, “ मी योत्रंडे बालक आहे, रागतें अपत्य आहे, पण न पुढलेलें पांगरु आहे. मी रक्त आहे, मुक्त आहे. शब्द वसा घडाना, सिद्धांत फसा जाणावा आणि अलंकार म्हणजे काय हे मला बळत नाही. पण गुरु-कृपेच्या आधारावर मी गीतेचा भावार्थ सांगण्यास घजलों आहे. येथें मी जें जें काहीं धोलत आहे, ते सारें माझ्या गुरूनेच मला शिकविलेलें आहे. त्यानींच हे साहित्याचें मोड झाट लावलें, त्याला भावाचीं फुलें आणि अर्धाचीं पळें लकटतील. गुरु-कृपेमुळे माझ्या स्फूर्तीला पौर्णिमेची भरती येईल. महर्षि व्यासांनीं गीतेच्या कंठात पुष्पाची माला घातली, म्हणून काय ती गीता-माय माझे दुर्मासुर अन्धेरील ? ”*

* शब्द वसा घडिजे । प्रमेयी वसे पा चढिजे ।

अलंकार म्हणिजे । काय तें नेणें ॥

गुह्य संताचिये मने । सलग्गी वीर करू न लभे ।

परी मानां जी गुह्यी लोभें । अपत्या मज्ज ॥

काव्यमय वर्णने

गुरूची कृपा आणि सतची प्रतिभा याच्या प्रळावर ज्ञानदेवानी शानेश्वरीत ठिकठिकाणी ' साहित्य-सोनियाच्या ग्राणी ' उघडल्या आहेत. ' ता ' म्हणताच ताजमहाल उभारण्याच त्याच कौशल्य पहिल्या अध्याया पासूनच जापले टोळे दिपविते. कुक्षेत्रावर कौरव-पांडवाच्या सग्नानाचें सुहृन्नातीचें वर्णन पहिल्या अध्यायात आले आहे. मरं वीरानीं शस्त्र पुसले. त्या शस्त्र-नादान आकाश आणि पृथ्वी दणाणून सोडली. (नमश्च पृथिवी चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ।) एवढेच वर्णन मूळ संस्कृत गीतेंत आलेलें आहे. त्याला मराठीच रेंग ज्ञानदेवानी चडवून कुक्षेत्रावरील तो तुमुल प्रसंग डोळ्यासमोर खडा केला आहे. ज्ञानदेव वर्णिताने,

तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेर माझार आदोलित ।

समुद्रजळ उसळत । कैलासगरी ॥

पृथ्वीतळ उलथें पहात । आकाश असे आनुडत । (=कौसळत)

तेथ सदा होत । नक्षत्राचा ॥

सृष्टि गेली रे गेली । देवा मोकळयादी जाहली ।

ऐसी एर सरी पिटिली । सत्यलोकी ॥

दिहाचि (= दिवसाच) दिन थाकला (= थारला) ।

जैसा प्रलयकाळ भाडला ।

तेसा हाहाकार जाहला । तिहीं लोकी ॥

खेळकर भाषा

पावसाची सर मरसर करीत आली की, आपल्याच जगाभोवतीं गरगर फिरत, ' गान्या गान्या भिंगोन्या ' म्हणून गात गात जागवणाऱ्या पाउ-

तेनीं मी जें जें पोल । तें प्रभु तुमचेंचि शिरुविलें ।

ह सारस्वताचें मोड । तुम्हीचि लाविलें जा झाड ।

परि गीता-ईश्वर भोळा । ते व्यामोनि-तुमुम-माग ।

तरि माझिया दूरादळा । ना न म्हणे की ॥

याचा खेळरूपणा ज्ञानदेवाच्या भाषेत भरलेला आहे. 'तू युद्ध न कर
शील, तर लोख तुला नावे ठेवतील' हे श्रीकृष्णाचें गीतेंतील वचन ज्ञान-
देवांनीं मराठींत बसें आणलें आहे, पहा. 'हे म्हणती गेला रे गेला ।
अर्जुन आम्हा मिहाला (= म्याला)'. श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाची थोरवी
वर्णन करताना ज्ञानदेवांनीं एका समर्पक व रम्य रूपक योजला आहे ते
म्हणतात, "अर्जुन केवटा शूर ! पण त्याच्या शूरपणाला ग्रहण लागलें.
मेघांनीं सूर्याला झांताव, तसें मोह, विषाद इत्यादि विकारांनीं अर्जुनाचें
शीर्य काही काळ लोपला उन्हाळ्यात वणवा लागून एकादा पर्वत पेढावा,
तसा अर्जुन त्या रणभेतावर दुःखान सतम झाला पर्वतावरील वणवा
विज्रविण्यास मघातून पाण्याच्या धारा पडतात, तसा विचार-धारा मेघ
श्याम श्रीकृष्णाच्या मुखातून निघू लागल्या. मघातूनच वीज, तशी त्या
मुखातील दत्त-पक्ति-चमकत द्योती आणि श्रीकृष्णाची वाणी तर मेघ-
गर्जनेसारखी गभीर होतीच आता श्रीकृष्ण अमृत-गुष्टि करतील, त्यामुळे
अर्जुनाचा दाह शांत होईल आणि त्याच्या चित्तात ज्ञानाचे अक्षुर पुटतील"*

मोठे आश्वासातील मेघ आणि कोठे पृथ्वीवरील पर्वत ! एवढी अंतर
श्रीकृष्ण अर्जुनामध्ये नव्हतें, अस ज्ञानेश्वराना वाटत होत त्या दोनामध्ये
दुजाभायच नव्हता. हें सांगताना ते म्हणतात, "एका दिव्याला दुमरा

* मग देखा तेव पावुनु । घेतला अमे भ्राती वनळुनु ।

जैसा घनपडळी भानु । आच्छादिजे ॥

तथापरि तो घनुर्धर । जाहलासे दु ख जजर ।

जैसा श्रीधमनाळी गिरिपर । वणवला ना ॥

म्हणोनि सहनें मुनीळ । वृषामृतें सजळ ।

तो योळला श्रीगोपाळ । महामेघ ॥

तथ मुदशनाची लुति । तेची विगुडता शळवती ।

गभीर वाचा तें आयता । गवनेची ॥

आता तो उदार पैमा वपेल । तणें अर्जुनाचळ निवेल ।

मग नवी मिस्ठी फुटेल । उन्मेयाची ॥

दिया लावावा, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या ज्ञानापासून अर्जुनाला ज्ञान मिळालें. या हृदयातील ज्ञान त्या हृदयात ओतलें—दोन्ही हृदये एकरूप शाली, समुद्र समुद्राच्या मिळाला. ” *

अलंकारांच्या रत्नमाळा

जिन्हे श्रीकृष्ण जिन्हे जय, हा सिद्धांत ठसविण्यासाठी ज्ञानदेवानां एकानामून एक जहारीच्या निती उपमा दिल्या आहेत ! त्या उपमाची मालाच जगु ते पुढील शब्दांनी गुफतात—

चंद्र तेथें चंद्रिका । शशु तेथें शशिना ।
सत तेथें शिरेना । असणें वीं जी ।
रागो तेथें कटक (=सैन्य) । सोज्जन्व तेथें सोईरीक ।
बन्दि तेथें दाहक । सामर्थ्य वीं ॥
दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागम ।
मुखीं पुरषोत्तम । अग्रे जैसा ॥
वसंत तेथें वन । वन तेथें सुमन ।
सुमनीं पालिगन (=थपे) । सारगाचीं (=भुग्याची) ॥

गुरु तेथें ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन ।
दर्शनीं समाधान । आवि जेणे ॥
भाग्य तेथें विलास । मुल तेथें उल्हास ।
इं जसो तेथें प्रकाश । सूर्य जेथें ॥

श्रीकृष्णाचे अर्जुनावर अपार प्रेम ! अर्जुन म्हणजे मूर्तिमत आस्था ! ते रागावला तरी कृष्ण त्याचा राग शांतपणे सहने करित, तो रसला तर

* हृदया हृदय येऊ जालें । ये हृदयीचें ते हृदयी घातले ।
द्वैत न मोडिता केले । आपणाऐसें अर्जुना ॥
दीप दीप लावला । तैसा परिप्यग (=आलिगन) तो जाला ।
द्वैत न मोडता केला । आपणें पार्थ ॥

त्याची समजावणी देव करीत. पार काय, ज्ञानेश्वर म्हणतात, 'देवाला अर्जुनाचें वेडच लागलें होतें.' * कामधेनूने आपल्या वासरासाठी पांढरा सोडावा, तसा विचाराचा वर्षाव श्रीकृष्णानें अर्जुनासाठी केला. तूं 'प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिह्वाळा, मैत्रीची चित्कळा' अशा शब्दांनी श्रीकृष्ण अर्जुनाला गौरवतात. उलट अर्जुनाला वाटे, श्रीकृष्ण म्हणजे 'संसार-शांताची साउली । अनाथ जीवाची माउली ।' श्रीकृष्णाची अर्जुनाकडे पहाण्याची दृष्टि जणु 'अमृताची बोतली । कीं प्रेमाची पिऊनि मातली ।' अशी होती. वान्याच्या छुल्लुकेनं शाडाचीं फळें टपटप खालीं पडावीं, तशीं श्रीकृष्णाचीं वचनें अर्जुनाच्या कानीं पडलीं. तीं ऐकून अर्जुनाचा सर्व मोह गेला आणि "आता पुसणे सांगणे । दोन्ही नाही" अशी पावतीच त्याने श्रीकृष्ण सख्याला दिली. चक्रोराच्या निमित्तानें चंद्रकिरण किंवा भगीरथाच्या निमित्तानें गंगाप्रवाह जमाला लाभला, तसा अर्जुनामुळें गीतेचा लाभ मानवजातीला झाला.

गीतेचो फलश्रुति

अर्जुन केवळ निमित्तमान; श्रीकृष्णाने सांगितलेलें ज्ञान अवघ्या मानवांचें प्रमाणेंच आहे. त्याच्या मुखातून जी गीता-गंगा निघाली, ती त्रैलोक्याचें पाप धुणारी व ताप शमविणारी आहे. गंगेच्या काठीं वृक्ष-वेली वाढतात, तसे गीतेच्या द्वारा ज्ञानभक्तिकर्मांला पुष्टि मिळाली. सूर्याचें कार्य काय ? तर जगातील अधार नाहींसा करावा आणि वमळें फुलवावेंत-

* हा कोपे-कीं निवात साहे । हा रसे-तरी बुझावीत जाये ।

नवल पिसें लागलें आहे । पार्याचें देया ॥

सहज कृपामंदानिलें । श्रीकृष्ण-दुमाचीं वचनफळें ।

अर्जुन श्रवणाचिये खोळे । अवचित पडलीं ॥

तैयें गीतेचें हें दुमतें । वत्स कर्मणि पार्यातें ।

दभीनट्टी न परतें । श्रीकृष्ण-गाय ॥

म्हणजे सपत्नीचीं दारे उघडावीत, तेंच कर्तृत्व गीतेचें आहे. नाचलेले असतील त्याची सुटका करावी, बुडत असतील त्यांना ग्राहेर काटावें व दीन-दुःखितांचीं सगळे नाहींगीं करावीत, हीच गीतेची फलधुति. *

मानवधर्माचा संदेश

अर्जुनालाच काय, पण कोणाहि सन्या भक्ताला 'मी माया मुकुट करी' अशी ग्वाही श्रीकृष्ण देत आहेत. 'जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवत' हें सन्या भक्ताचें लक्षण. सारें विश्व हें त्याचें घर, किन्हुना 'विश्व-म्हणजे ईश व ईश म्हणजे मी' असें अद्वैत तो अनुभवतो. § शानेधराच्या सत्यज्ञानाची धाव अशी अतिम सत्यापर्यंत आहे—आजचा मानव धर्म, विश्वनधुत्व हे सारें त्यात सामावलेले आहे. "म्हणोनि बुळ-जाति-घर्ण ।" हें आद्यवेदि गा अकारण" अशी समतेची, अद्वैताची, मानवी ऐक्याची बैठक शानदेवाची आहे. सन्या भक्ताच्या चित्ताला वैषम्याची घातांच नसते हा उत्तम, हा अधम असा विचार प्राणिमायाचा भार सहन करताना पृथ्वी करते का ? गाईची तहान भागवू आणि धाघाला विष होऊन मारू, असे पाणी मनात आणतें का ? घरच्या माणसाना उजेड दाखवावा आणि बाहेरच्यापुढें अधार पाडावा, असा भेद दिवा करतो काय ? झाड लावणारा माळी असो नाहींतर तें सोडणारा लावूढतोड्या असो, दोघा-नाहि झाड सारसीच सावली देते ना ? ज्यानें उस पेरला त्याला त्याचा रस गोड, पण तो उस जो चरपात घादून पिळून काढतो, त्याला त्याचा

* का पेडीत पाप-ताप । पोखीत तीरीचि पादप ॥

समुद्रा जाय आप । गमेचें जैसे ॥

का जगाचें आध्य पेडित । श्रियेचीं राउळें उघडित ॥

निघे जैसा भास्यत । प्रदक्षिणे ॥

तेसी बाधलीं सोडित । बुडालीं काढित ॥

साकडीं पेडित । आर्तांचिया ॥

§ हें विश्वचि माहें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ।

किन्हुना चराचर । आपण जाहाल ॥

रस कट्ट, असा परक उंस कधीं करतो काय ? भक्तहि असाच भेदभाव-
रहित असतो. सर्वोपर प्रेमाची पारर घालतो; अवघाचि ससार मुगाचा
करण्यासाठीं हटतो. * असे भक्त म्हणजे:—

जे ज्ञानगंगे नादाले । पूर्णता जेऊनि धाळे ।

जे शार्तांगी हाले । पहाव नवे ॥

जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमउपाचे स्तभ ।

जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुतुकळोनि भरिले ॥

असे भक्त सूर्यासारखे तेजस्वी अमतात. मान सूर्याला अस्त असतो व
ताप असतो, तो भक्तांना नसतो. हे भक्त चंद्रासारखे शीतळ अमतात,
मान चंद्राला कलंक असतो व तो पौर्णिमेसच काय तो पूर्ण असतो; पण
भक्त 'हे सदा पुरते' असतात. †

असे भक्त एकत्र आले म्हणजे प्रेममुखाचा सोदळा काय घर्गोया !
जवळजवळचीं दोन सरोवरे उचंबळलीं म्हणजे एकातील पाणी दुसऱ्यांत
शिरतें, तसे संवादमुखात ते नाचतात, भक्तिप्रेमात ते डुलतात, अप्यात्माचा
आनंद ते मनसोक लुटतात. ‡

११ कमळाची कळी उमलली म्हणजे ती आपला सुगंध आपल्या पोटांत
१२ ठेवूं शकत नाही—सवाना तो सुगंध लुटीत असतो, तसेच भक्त हे स्वतः

* ते आनंदाचे अनुकार । मुखाने अकुर । कीं महाबोधे विहार । केले जैसे ।

ते विवेकाचे गाव । कीं परब्रह्मीचे स्वभाव ।

नातरी अलंकारले अवयव । ब्रह्मवित्रेचे ॥

ते सत्त्वाचे सात्त्विक । कीं चैतन्याचे जागिक ।

हे बहु असो एकैक । धानिशी काई ॥

† चंद्रमे जे अलाछन । मार्तंड जे तापहीन ।

ते सवाई सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

‡ जैसी जवळिकेचीं सरोवरे । उचंबळलिया कालवती परस्परें ।

मग तरंगासी धवळारें । तरंगाचि होती ॥

भक्ति-प्रेम-गानें रगतात आणि इतरानाहि भक्तीचा रग यथेच्छ उद्यवयास देतात.*

मूर्तिमंत तेजच !

सताचा मेळा व त्याचा भक्तीचा रोहळा याचे वर्णन करताना ज्ञान-देवाच्या वाणीला अगदीं भरतें येते. तसंच योगाचेंहि वर्णन करण्यात ते रगून जातात. योगी पुरुष क्कमा असतो, ' जुडलिनी जगदम्बा ' त्याच्या हृदयात जाणूत करी होते आणि मग त्याचें सामर्थ्य किती वाढतें याचें शब्द-चित्र त्यानीं अतिशय हळुवार हातानें काढल आहे. ' तो वनर-चपळाचा मळा । कीं अमृताचा पुतळा । ' अशा त्या योगिराजाची मूर्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी करणारे ज्ञानराज हेच ते योगी आहेत कीं काय असा भास भाविक वाचकास होतो ! " वाळणीच सर्वजता बरी " असें भाग्य स्वतः ज्ञानदेवाविना अन्य कोणाचें ? प्रेमळ गुरूसमोर बसून गीता भाग्य निरूपणारे ज्ञानदेव म्हणजे " का तेजचि मूर्त बैसलें । आसनावरी " असें श्रोतृजनाना तेव्हा वाटलें असल्यास नवल काय ? रत्नासारणीं नसे, हिऱ्यासारखे दात, माणिकासारखे केश, कमळा-सारखे तळवे, मोत्यासारखे डोळे,—असें योग्याच्या अंगोपांगाचें वर्णन त्यानीं इतक्या तपशिलानें व बारकाईन केले आहे कीं, ही केवळ कल्पना-सृष्टि नसून ज्ञानदेवांनीं असा योगी पुरुष प्रत्यक्षच पाहिला असावा—किंहुना तेच स्वतः तसे असावेत असा मनाचा ग्रह चळावत जातो. ' देह होय सोनियाचें । परीं लाघव धे वायूचें । ' आणि ' मनोगत ओळखे । मुगियेचें । ' असें वर्णन जितकें रमणीय तितकेंच अद्भुत ! सहाव्या अध्या-

* असी कमळ-कळिया जालेपणें (=विकासानें)

हृदयींचिया मन्मदातें राखो नेणे ।

दे राया—रका पारणें ।

जामोदाचें ॥

यांतील एकट्या चांदाव्या श्लोकावर ज्ञानदेवांनी ऐशी ओव्यांची रुंती घातली आहे.

अभ्यासाला योग्य स्थान

अशा अद्भुत रूपाचा व अलौकिक सामर्थ्याचा योगी पुरुष कोणती साधना करतो ? या प्रश्नाचे उत्तर ज्ञानदेवांनी जे दिले आहे, ते जगांतील कोणत्याहि प्रतिभाशाली कवीला भूषण होऊन राहणारं आहे. ज्ञानेश्वरीच्या अंतरंगातील अभ्यात्माची ओळख अधिकारी जनांनाच व्हावयाची, पण “लोक वास्वातुयें । होईल मुखिया ” ही जी ग्वाही ज्ञानदेवांनी आपल्या ग्रंथराजाच्या शेवटी दिली आहे, तिची प्रचीति एकट्या योगाभ्यासाच्या वर्णनावरूनहि येण्यासारखी आहे. कोणाहि रसिकानें योग्याच्या स्थानाचें ज्ञानदेवांनी केलेलें वर्णन वाचावें आणि काव्यानदानें यथेच्छ झुजावें, योगाभ्यासासाठीं स्थान कसे निवडावें हें सांगताना ज्ञानदेव म्हणतातः—

“भटण्याची हांस असणान्यालाहि आपण येवें वसावें असें वाटावें आणि एकदा वसल्यावर तेथून उठून नवे असेंहि वाटावें. लोकाच्या पाय-धुळीनें तें स्थान मळलेलें नसावें. त्याची स्वच्छता व रम्यता पाहून मनाला संतोष व धैर्य प्राप्त व्हावें. अमृताहूनहि गोड अशा पळानीं लकडलेटी हिरवीगार शाबें तेथें असावी. पावलापावलावर तळीं असावीत, शरें घुळघुळत असावेत आणि त्याचें पाणी कसें स्फटिकासारखें निर्मळ असावें. सूर्याचें ऊन तेथें पडावें, पण कसें ? अगदीं कोंबळें ! आणि वाऱ्याचीं शुद्धक यावी ती मंद नि गार ! सारें वातावरण निवात असावें—कोणाचाहि आवाज न उठावा—कोणीहि प्राणी तेथें नसावा—मात्र पोपट अन् भुंगे अमले तर चालतील. इकडे पाण्यावर दोनचार हंस तरंगत आहेत, तर तिकडे आग्रवृक्षावर एकादी कोकिला गात आहे—हेहि एकादे वेळ चालेल. आणि आपले पाचू-माणसाचे पिसारे उभारणारे डोलदार मोर ? तेहि चालतील—त्यांना आर्मी नको म्हणणार नाही—पण त्यानीं तेथें सतत मात्र रक्षातां कामा नये—आले-मेले अशा रीतीनें थोडेफार मोर त्या स्थानावर

विहरत असावेत. असें ते स्थान पूर्ण एकांत, निवात व शांत असावें—रम्य असावे—वैराग्य वादविणारें असावें.*

अमर प्रसाद

असा कल्पनाशक्तीचा चिलास करणारे कवि हीच काही शानेश्वराची भूमिका नव्हे. ते कवि होते, तसे योगी होते, आणि 'धर्म-स्थापनेचे नर' होते. त्यांना जगाचें कल्याण साधावयाचें होतें. म्हणून त्यांनी आपला ग्रंथ संपत आल्यावर जें मागणें मागितलें आहे, तें सर्व जगांतील सर्वांचा सर्वांगीण उदय इच्छिणारेच आहे. त्याच्या वाग्यजातील 'पसायदान' म्हणजे महाराष्ट्र-शारदेच्या कंठांतील मगळ-सूत्रच आहे. त्यांत ते अशी विशाल व मंगल आशा व्यक्त करतात की, "सर्व विश्वाला व्यापून राहणाऱ्या ईश्वरानें माझ्या या ग्रंथानें सदुष्ट द्यावें आणि हेचि दान द्यावें. दुष्टाचा वर स्वभावे नष्ट होवो आणि त्यांना सत्कर्मांची गोडी लागो.

* आणि कदि एक पहावें । जें साधकीं वसते हो आने
आणि जनाचेनि पापरवें । रुळेचिना ॥
जेथ अमृताचेनि पाडें । मूळाहीसकट गोडें ।
जोडती दाटें झाडें । तदा पळती ॥
पाउलापाउलां उदकें । वर्षाकाळाविण अतिचोरें ।
निर्हीरें का विरोरें । मुळमें जेथें ॥
हा आतपही अलुमाळ । जाणिजे तरी शीतळ ।
पवन अति निश्चळ । मंद झुळके ॥
बहुतरुनि निःशब्द । दाट न रिघे थापद ।
शुक हन पदपद । तेउतें नाही ॥
पाणिलगें हें । दोनी चारी सारसें ।
कवणे एक वेळे वैसे । कोवळही हो कां ॥
निरंतर नाही । तरी आलीं-गेलीं काही ।
होवू का मयूरीही । आम्ही ना न म्हणों ॥

सर्व प्राणिमात्मांमध्ये मैत्रीची भावना वाढो. पापाचा अंधार नाहीसा होवो आणि विश्वावर स्वधर्म-सूर्याचा प्रकाश पडो. पार काय, जो जो प्राणी जें जें काही इच्छील, त्याला त्याला तें तें मिळो. ”*

खरा चमत्कार हा !

असा ग्रंथरत्न निर्माण करणाऱ्या ज्ञानेश्वराची नम्रता काय सांगावी !
अज बालकाच्या ऋजुतेनें ते श्रोत्यांना विनवितात,

“ तैसे घडत प्रमेय घेइजे । उणें तें मज देइजे ।

जे नेणणे हेंचि सहजे । रुप कीं बाळा ॥ ”

“ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।

कृनि ध्यावें हे नुमतें । विनवीत असे ॥ ”

असा विनय-सपन्न, प्रतिभा-सपन्न व स्वानुभव-सपन्न ग्रंथकार मराठीत तरी दुमरा कोणी झाला नाही-जगातहि असेल या नसेल ! द्राक्षासारख्या रसाळ व नक्षत्रासारख्या तेजस्वी अशा नऊ हजार ओव्यांची ही ज्ञानेश्वरी, आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवांनी रचली हे नवल म्हणानें कीं त्या ओवीओवीत ओवलेल्या अल्फार-रत्नाची काति हें नवल मानावें कीं समाजाकटून सत्रस्त झालेल्या या बाल-योग्याने आपल्या ग्रंथाच्या अणुणुमध्यें कोवळेपणा व प्रसन्नपणा ओतप्रोत भरून ठेवला आहे, हें नवल गणायें ? ज्ञानेश्वराच्या जीवनातील मरा ‘ चमत्कार ’ आहे तो हा ! हा ग्रंथराज म्हणजे मराठी भाषेचा उप बालक ! वैदिक ऋषीला पदिली उपा पदाताना जो विस्मय व हर्ष वाटला असेल, तोच मराठी

* आता विश्वात्मनें देवे । येणें वाग्येंतें तोपाचें ।

तोपोनि मज द्या । पसायदान हें ॥

जे राळानी व्यग्रटी माटो । तया सत्वमीं रतीं यादो ।

भूता परस्पर पडो । मैत्र जीवाचें ॥

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मयुं पाटो ।

जो जें चाईल तो ते त्याहो । प्राणिजात ॥

~~~~~
 वाचकाला ज्ञानेश्वरी वाचतांना होतो । काव्य व तत्त्वज्ञान याचे ऐक्य म्हणजे
 ज्ञानेश्वरी, साहित्य आणि शांति याची युक्ति म्हणजे ज्ञानेश्वरी. काव्य,
 रसवत्ता व अध्यात्मज्ञान या त्रिगुणानीं नटलेल्या ज्ञानेश्वरीला मानेसं वर्णन
 ज्ञानेश्वरमहास्वामीच पुढील अमर शब्दांनी करतात, ---

“ वाचं धरवं कवित् । कवित्त्वीं धरवं रसिनस्त्व । •

रसिकत्वीं परत्वं । स्पर्शुं जैसा ॥

संत नामदेव

: : : २

कोठ पढरी व कोठें पजात्र ! शेंकडां मैलाचें जतर जाणि वहातुकीचीं साधनें कमी. पण पढरपूरच्या भागवत-धर्माची पताका तेराव्या शतकात पजात्रात नेऊन रोवली. कोणी ? नाही काहीं विद्वत्ता, नाही गाढी सपदा की नाही हातीं सत्ता, अशा एका साध्या शिष्याने. सुमारे सातशें वर्षांपूर्वी पढरीची पताका पजात्रात फडकविण्याचा पराक्रम त्यानें केला. हिंदु आणि मुसलमान, राव आणि रव, स्त्री आणि पुरुष, अशा सर्वांच्या हातीं ज्यानें भागवत-धर्माची पताका दिली आणि त्याच्या हृदयात समतेचें अमृत शिंपलें, त्याचें नाव नामदेव.

आद्य चरित्रकार

ज्ञानदेव-नामदेवांची जोडी अलौकिक आहे. या दोन भक्तांचे जीवन म्हणजे प्रयाग येथील गंगा-यमुनांचा संगमच. गंगेप्रमाणे शुभ्र, अथांग व विशाल ज्ञान ज्ञानदेवांचे, तर यमुनेच्या कांठावर गोपालकृष्णाने नानातऱ्हेच्या ज्या चालक्रीडा केल्या, त्यांचे पडसाद नामदेवांच्या अभंगांत उमटलेले. आद्यकवि म्हणून मराठी भाषेमध्ये ज्ञानदेवाचा जो अधिकार, तोच “आद्य चरित्रकार” म्हणून नामदेवांचा मान. या दोघांच्याही पूर्वी महानुभाची लेखक-लेखिकांनी काव्य-लेखन व चरित्र-लेखन केलेले आहे, नाही असे नाही. पण, त्यांचे उत्कट स्वरूप प्रथम प्रकट झाले ज्ञानदेव-नामदेवांच्या द्वारेच. गंगोत्री-जम्नोत्रीच्या वर किर्तीतरी अंतरावर हिमालयांत गंगा-यमुनांचे खरे उगम आहेत, पण ते दिसतात न दिसतात असे. दिसण्या-सारखे पहिले प्रवाह जेथे आहेत त्या स्थानांनाच गंगोत्री-जम्नोत्री ही नावे प्राप्त झालेली आहेत. याच रीतीने ज्ञानदेवांना ‘आद्य-कवि’ व नामदेवांना ‘आद्य-चरित्रकार’ असा मान महाराष्ट्र-शारदेच्या दरबारात आहे.

देवाकडे किर्याद

नामदेवांचा जन्म पंढरपूर येथे शके ११९२ मध्ये झाला. ज्ञानदेवापेक्षा ते पाच वर्षांनी मोठे. नामदेवाचे वडील दामाशेटी हे धंद्याने शिंपी होते व वृत्तीने विठ्ठलभक्त होते. नामदेवाच्या आईचे नांव गोणार्ड. नामदेव लहानपणापासूनच हातीं टाळ घेऊन विठोबाचे भजन करीत असे. एकदां त्याच्या आईने त्याच्या हातीं विठोबासाठीं दुधाचा नैवेद्य पाठविला. दुधाची वाटी नामदेवाने विठ्ठलापुढे ठेवली. नामदेवांचे वय होते पांच वर्षांचे. त्याने देवाला आपण केला दूध पिण्याचा. पापाणाची प्रतिमा दूध कसे पिणार ? पण नामदेवाची बाल-बुद्धी. “दूध पी, नाही तर मी तुझ्या पायावर डोकें फोडून घेतां” असे तो म्हणू लागला आणि स्वरोपरच आपले डोकें फोडून घेऊं लागला. तेव्हां विठ्ठलाने वाटीतील दूध पिऊन टाकले, अशी आख्यायिका आहे

नामदेवाचें सारें चित्त विठ्ठलामडे लागलेलें. “विठ्ठल विठ्ठल हेंचीं पै चित्तन” अशी त्याची स्थिति झाली. “मन पागुळें स्वर्णी गुतलें” ही त्याची अवस्था पाहून त्याची आई त्याला म्हणाली,

“माडि देव-पिसें नको करु ऐसें । बळें घर कैसें बुडविनी ॥

जन्मा येऊनिया परात्म करीं । का होसी ससारीं भूमिभार ॥

मुदैवाचीं लंकरे वर्तताती कैसीं । तू मज झालासि कुळक्षय ॥

कैसी तुज नाहीं लौकिकाची लाज । हेचि थोर मज नवल वाटे ॥”

घरच्या गिवण्या-टिपण्याच्या धंद्यावर नामदेवानें पाणी ओतलें म्हणून गोणाई कट्टी होई ! कापड घेऊन वाजाराला जा असें ती त्याला सांगे. इतर दहा मुलाप्रमाणे आपल्या मुलानेरी ससार करावा, पैसाअडका मिळवावा, लौकिक कमवावा, अशी आईची स्वाभाविक दृष्टा. त्यासाठीं तिनें नामदेवाचे लग्नही करून टाकलें. त्यावेळीं त्याचें वय अकरा वर्षांचे होतें. त्याच्या नायकोचें नांव राजाई. पण, नामदेवाचे सारे लक्ष परमार्थाकडे. लग्न झालें तेव्हा त्याला दु ख वाटलें.

“विपाचें गरळ पाजिसी केवळ । हृदय कोमळ कैसें तुजें ॥”

असा सवाल नामदेवांनीं गोणाईस केला.

नामदेव आपले ऐकत नाहीं असे पाहून गोणाईनें त्याच्यावर किर्याद केली. कोणाकडे ! तर विठ्ठलामडे ! तिनें विठ्ठलावरच असा आरोप केला.

“लोकाचें लेखुरें का गा चाळविसी । आपणयाऐसें करमीं भलत्यामीं ॥”

एवढेंच नव्हे तर, ती बत्तल माता पाडुरगाला अशी जरब घालीत आहे-

“जीव मी देखून, नामा नेईन । नाव मी करीन गोतामाजीं ॥”

“का गा केलें वेडें ब्राळ माझें” असा टाहो ती प्रेमळ माता फोडीत आहे. प्रपच हाच तिचा परमार्थ होता. नामदेवाना करावयाचा होता परमार्थाचा प्रपच. “हासें नाचें प्रेमें, पुदतु डुळतु” अशा भक्ति-प्रेमामध्ये नामदेवाचे दिवसामागून दिवस चालले नामदेवाचें वेड वाढतच चाललें. “मायपासी टाकिलें । ध्यान देवासी लागलें ॥” ही त्याची

वृत्ति चळायत चालली-अनावर झाली, तेव्हां सांसारिक दृष्टीने निगश होऊन गोणाई म्हणाली,

“पोर निर्दय झालें.” पण काय करणार ? “ज्याचें दैव त्या सांगाते ” वडील दामाशेटी यांनीही नामदेवाला पुष्कळ सांगून पाहिलें. “ सरलें आयुष्य, उरलें थोडे दिम. ” अशी त्याची स्थिती होती. “ शिवणे-टिपणें करोनि आपलें नित्य चालविणें ससारिक ॥ ” असा सरळ उपदेश वडिलांनीं केला. पण नामदेवानें त्याकडे पाठ फिरविली. तेव्हां दामाशेटी विचारतात, “ अरे नाम्या काय केलें, कासया घोड्यानि कोंडिलें ॥ ” त्यांची तक्रार अशी की, “ यासि नाहीं आप, तुजें नाहीं पर । आमुचा संसार बिभांडिला ॥ ” आईवटिलांप्रमाणेंच पत्नीही कुरकुरणें लागली. राजाईनें नामदेवाला सरळ सवाल केला, “ लावोनि लंगोटी झालेती गोमावी । आमुची टेवाटेयी कोण करी ॥ ” राजाई एवढें बोलूनच थांबली नाही. ती रात्री देवळांत गेली आणि तिनें रक्षिणीपाशीं आपली तक्रार गुदरली. ती म्हणाली,

“ अहो रखुमाबाई विठोबासी मामा । भतारामी कां गा घेडें केलें ॥ ”
 यत्नपान नाहीं ग्याथाजेथायासी । नाचे अहर्निशीं निर्लजसा ॥
 चवदा मनुष्ये आहेत माझ्यापरीं । हिडती दारोदारीं अजासाठीं ॥ ”
 आपल्या दोन मुलाना महाद्वारापुढें आणून ती ओरडली,
 “ वाळेंमाहेत विप, घेईन मी आता । ”

काकांनीं परीक्षा घेतली

पण पालव्या बड्यावर पाणी. सर्व मंसारीं जनानीं केलेला उपदेश नामदेवाच्या मनांतच शिरत नसे. उलट ते आईला म्हणत,
 “ लामाचिया लोभें, मज म्हणसी आपुलें । परी नेणमीं तापलें चित्त माझे ॥ ”
 एवढेंच म्हणून न थायता, तें आईलाच उपदेश करीत,
 “ कायावाचामनें ममत्त्व माझ्या ठायीं । तें तूं ठेवी पायीं विठोबाचे ॥ ”
 असें मांगून नामदेव मसारांतून झटकले. चवदा माणसांचे त्यांचें कुटुंब. त्या एका कुटुंबाची सेवा करण्यासाठीं नामदेवाचा जन्म नव्हता. दिव्य

हेच त्याचें खरें कुटुंब जगाच्या कल्याणासाठी, स्वतःच्या ससाराची होळी त्यांनीं केली. ते भक्तिप्रेमरगात रगून गेले—मर्वांना “प्रेमसागर” वाटीत चालले भक्तीच्या वानारपेठत

“समतेचे पणस—गरे । आत्रे पिकलें पडीमरे ॥

नाम—द्रक्षाचे घड । अपार रसी आल गोड ॥”

या भक्तीरसार्चा गोडी नामदेवानीं स्वतः चागली आणि इतरांना चागवायूस दिली.

त्याच्या भक्तीला ज्ञानाचे कोंदण लाभण्याचा योग लवकरच आला. ययाच्या सुमारे एकविमाव्या वर्षी, म्हणजे शके १५१३ मध्ये, नामदेव आळंदीत गेले त्यावेळीं ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी सांगून पुरी झाली होती तिच्या कीर्तीचीं किरणें सर्वत्र फारत होती. आळंदी येथें ज्ञानदेवाच्या भेटीला नामदेव गेले जाणव विठ्ठलाचे गाढेभक्त आहां असा अभिमान त्याच्या चित्तात दडलेला होता. तो मुत्तानाईच्या गरीब नजरेने नेमका हेरला, आणि तिनें नामदेवाला प्रश्न केला,

“अगड जयाला देवाचा शेजार । फारे अहकार नाहीं गेला ?”

पण निवृत्तिनाथानीं मुत्तानाईला दयावले आणि, “ऐस म्हणू नये” असें समजाविले त्यांनीं नामदेवाचा, “भक्तीच्या वळें देव पै जिंकिला” असा मोठा गौरव केला तथापि मुत्तानाईची बुजबुज चाच होती, “अतरिचा कोरा गुरवीण” ते सारे भक्त परमार्थाच्या गोप्नी करीत असताना सर्वांत वडील असे जे गोरोगा कुभार, त्यांनीं एक थापटणें हातात घेतलें आणि मातीचीं मडर्नीं जशीं कचीं का पकीं हैं त वाचून पहात, त्याप्रमाण ते एकेकाच्या डोक्यावर थापटणें मारून पारत कर लागले. निवृत्तीवर प्रथम प्रयोग झाला. नंतर ज्ञानेश्वरावर, नंतर सोपानदेवावर, मग मुत्तानाईच्या मस्तकावर—सारीं मडर्नीं अगदीं पकीं—सारीं डोर्नीं ब्रह्मविद्येनें भरलेलीं पण नामदेवाच्या माथ्यावर गोरोगाकावांनीं थापटणे मारताच नामदेव डोकें चोळू लागले—रडू लागले. तेव्हा, “गोरा म्हणे कोरा राहिला मे वाई” अशी चारचौघात पजिती झाल्यावर “नामा म्हणे

“जावें पळोनिया आता ” पुढें नामदेवांनीं विसोवा खेचर यांना गुरु केलें.
 “ सर्वकाळीं परमात्मा आहे सर्वदेशी ” हा गुरुरूपदेश नामदेवाच्या चित्तांत ठसला. “ देवाणीण ठाव रिता कोठें नाहीं ” हे नामदेवाला पटलें. त्यांमुळें “ डोळियांचे डोळे उपडिले जेणें । आनंदाचें लेणें लेवविलें. ” अशी वृत्ति नामदेवाची झाली. सर्व प्राणी म्हणजे ईश्वराचे, अंश ही भावना त्यांच्या चित्तांत ठसली. एकदां नामदेव स्वयंपाक करीत बसले होते, तोंच एक कुत्रें आलें आणि रोटी घेऊन पळूं लागलें. तेव्हा नामदेवानें काय केलें ? त्याला न मारतां किंवा ती पोळी परत मिळविण्याचा यत्न न करतां, गुपाची घाटी घेऊन नामदेव त्याच्या पाटोपाट धांवत चालले, आणि “ तू घे गा जंगजेडी । कोरडी रोटी कां खाशी ” असें म्हणूं लागले.

विठ्ठल म्हणजे कोण ?

“ सर्वाभूतीं विठ्ठल ” ही जाणीव त्यांच्या रौमरोमांत भिनली. विठ्ठल म्हणजे भेदभावाचा अभाव, विठ्ठल म्हणजे स्वार्थ-लोभ-अहंकाराचा छोप, विठ्ठल म्हणजे प्रेमाची मूस आणि दया-क्षमा-शांतीची मूर्ती. समता, प्रसन्नता आणि वंधुता या सर्व गुणांचे प्रतीक म्हणजे विठ्ठल. विठ्ठलाची भक्ति करा, अमा जो उपदेश ज्ञानदेवासारखे, नामदेवासारखे संतसाधु करतात, त्याचा आशय हे सर्व सात्त्विक गुण, ही मारीं दैवी संपदा समाजानें आपल्या अंगीं मुरवावी असाच असतो. एक “ आई ” म्हटले की, प्रेम, त्याग व सेवा हे गुण जमे डोळ्यांपुढें उभे राहतात; तसे एक “ विठ्ठल ” हें नांव घेतलें की, सर्व उदात्त गुण साकार होऊन दिगूं लागतात. “ सोने ” म्हटलें की, काति, काठिण्य व किंमत आलीच, “ कापूर ” म्हटला की, मार्दव, मुगंध व शुध्दता आलीच, त्याचप्रमाणें “ देव ” म्हटला की, दया-क्षमा-शांति हे गुण आदर्श म्हणून चित्तापुढें उभे राहतात. देव म्हणजे सर्व सद्गुणांचा समुच्चय, देव म्हणजे सर्व सद्भावाचा आगर, देव म्हणजे मंगलाचें मंगल. असा हा विठ्ठल स्थावर-जंगमामध्ये ओतप्रोत भरलेला आहे अशी वृत्ति नामदेवाची झाली. ही अद्वैत भावना गुरु विसोवा खेचर यांप्रमाणेंच ज्ञानदेवांनींही नामदेवाच्या चित्तांत रुजविली.

अभंगांचे विषय

बद्ध, मुमुक्षु, साधन व सिद्ध या परमार्थ-मार्गातील चार पायऱ्या. त्या प्रत्येक पायरीवर उभे असतानाच्या आपल्या अवस्था 'नामदेवानीं' अभंगाच्या द्वारे प्रगट केल्या आहेत. नामदेवानीं अभंग किती रचले हे एक कोडेच आहे. "शतकोटी तुझे करीन अभंग" अशी प्रतिज्ञा त्यांनी केलेली आहे. तिला पोषक असा हिशेब तुकाराममहाराज एका अभंगात देतात. आर्द्र वडील, मुल्लेमुली इत्यादि नामदेवाच्या कुटुंबातील चौदा माणसांनी 'लारों-मोडो' अभंग रचले, अशी ग्वाही देउन शेनटी तुकाराम महाराज सांगतात, "एकूणहत्तर लक्ष । चोपन्न कोटी । कविता गोमटी । नामयाची ।" पण ही संख्या म्हणजे उघड उघड अतिशयोक्ति दिसते.

शंभर कोटी अभंग रचण्याला शंभर वर्षे अहोरात्र रचून केलीं, तरी एका मिनिटाला सुमारे वीस अभंग तयार झाले पाहिजेत हे सरळ गणित आहे आणि असे मिनिटाला वीस अभंग सतत होणे अशक्य आहे. "नवलार पाय या जेठुरीला" यातील सव्येचा अर्थ जसा "असंख्य" एवढाच, तसाच नामदेवाच्या शंभर कोटी अभंगाचा अर्थ घ्यावयाचा मात्र सध्या उपलब्ध आहेत नामदेवाचे फक्त अडीच हजारच अभंग त्यातहि "विष्णुदास नामा" या नावाचे अभंग दुसऱ्याचेच आहेत. ज्ञानदेवा-बरोनरीच्या नामदेवाचे अस्सल अभंग आज सापडतात ते फक्त चारपाचशेच. नामदेवाच्या नावावर मोडणाऱ्या अडीच हजार अभंगात श्रीकृष्णाच्या लीलेवर व बालक्रीडेवर सुमारे तीनशे अभंग आहेत आणि नामदेवाच्या आत्मचरित्रपर पाचशेपन्नास आहेत. ज्ञानदेवाच्या समाधी सत्राचे जे सुमारे शंभर अभंग आहेत, ते पापाणालाही पाझर फोडणारे आहेत ज्ञानदेवाच्या समागमात नामदेवानीं केलेल्या तीर्थयात्रेच वर्णन करणारे "तीर्थावळीचे" एकसष्ट अभंग. भक्तीच्या लढिवाळपणाने गोडावलेले आहेत. विठ्ठल माहात्म्यावर दोनशे पचवीस व नाम माहात्म्यावर दोनशे अभंग आहेत. उरलेल्या अभंगातून नामदेवानीं शुक, हरिश्चंद्र, श्रियाळ, प्रल्हाद, धृव इत्यादि पौराणिक व्यक्तींची व ज्ञानी, भानुदास, मीरसाई वगैरे सताचीं चरित्रे मुरसणें वर्णिली आहेत.

पंजावांतील धर्म-कार्य

नामदेवांच्या अभंगाचा विशेष म्हणजे प्रेमळ भावना, उत्तुंग कल्पनाचा चमचमोटा त्यांच्या अभंगांत फारसा दिसत नाही; पण समुद्रासारखी सखोल भावना मात्र साध्या भाषेत उचंबळलेली आढळते, उपमा-दृष्टांतादि अलंकार काचित्च भेटतात. त्याकडे नामदेवांचे फारसे लक्षच नाही. आपल्या मनांतील विठ्ठलाच्या भेटीची तळमळ सहज स्फूर्तीने त्यांनी व्यक्त केली आहे. ज्ञानदेवांच्या पश्चात् नामदेवांनी दुसरी तीर्थयात्रा केली. पंजाबमध्ये अठरा वर्षे वास्तव्य त्यांनी केले. तेथील गुरूमुखी भाषा ते शिकले. त्या भाषेत त्यांनी काव्यरचनाही केली. त्यांतील एकसष्ट पदे शिखांच्या "ग्रंथनाहेयांत" समाविष्ट केलेली आहेत. महाराष्ट्रांतील संताला शिखांच्या धर्मग्रंथांत पूजेचा मान मिळाला. फार काय ? महाराष्ट्रापेक्षांही पंजाबांतच नामदेवांचे पूजन अधिक होत आहे. कबीर, नानक, रामानंद, रोहिदास वगैरे पंजाबातील संतांनी नामदेवाकडून भक्तीची दीक्षा घेतली. त्या सर्वांनी आपआपल्या काव्यांतून नामदेवांचा मोठा गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे. पंजाबांत नामदेवाची अनेक मंदिरे आहेत. त्यांत गुरुदासपूर जिल्ह्यांतील घोमान या गांवचे त्मारक-मंदिर विशेष प्रसिद्ध आहे. तेथे माघ शुद्ध द्वितीयेस मोठी यात्रा भरते. मुसळमानी धर्माचे आक्रमण समशेरीच्या टोकाने उत्तरेकडून दक्षिणेकडे येत असतांही नामदेवांनी आपल्या भागवतधर्माच्या लाटा दक्षिणेकडून उसळविल्या. हे यश अभूत आहे, तसेच अद्वितीयही आहे. पंदरीची पताका दिल्लीच्या समशेरीलाहि मारी झाली-अजिंक्य ठरली. शेवटी वसाच्या एक्याऐशीच्या वर्षी, शके १२७२ मध्ये नामदेवांनी पठरपूर येथे श्री विठ्ठलाच्या चरणीं इहलोकची यात्रा संपविली. त्याचवेळी त्यांच्या सर्व कुटुंबियांनीहि देह विसर्जन केल्याची आख्यायिका आहे.

भक्त तीन, हृदय एक

(भागवत-धर्माचा पाया ज्ञानदेवांनी रचिला. त्याच्या भिंती नामदेवांनी

उभारल्या, एकनाथानी त्याचे खान उभे केले आणि तुकाराममहाराज वळस झाले.*

ज्ञानदेव आणि तुकाराम यांच्यातील दुवा म्हणजे नामदेव. नामदेवाच्या अभंगात ज्ञानदेवाचे सूर जसे ऐवू येतात, तसे तुकारामाच्या अभंगात नामदेवाचे शब्द व त्याचे दाखले, त्याचे विचार आणि त्याच्या भावना या सर्वांचे प्रतिबिंब जागोजाग आढळते.

पे निद्रिताचेनि आगेंसी । साप तेंसी उर्वशी ।

तोव स्वप्नस्थासरिंसी । देही द्वंद्वे ॥

म्हणोनी तयाचिया ठायी । शेणासोनेया विशेष नाहीं ।

रत्नागुडेया काहीं । नेणजे भेद ॥

अशा ओव्या शानेधरीत आढळतात, तर त्याचाच पडसाद नामदेवाच्या अभंगात पुढीलप्रमाणे ऐवू येतो.

निद्रिस्ताचे सेजे सर्प का उर्वशी ।

पाहों विषयासी तैसे आम्ही ॥

शेण आणि सोने भासतें समान ।

रत्न का पायाण एकरूप ॥

‘समर्थाचे नाळ । पाघरी वाकळ ।’ किंवा ‘आम्ही जातो आमुच्या गावा’ अथवा ‘वाडुली पहाता शिणले डोळुले’ वा ‘अवघाचि सखार मुखाचा करीन’ इत्यादि बोल ज्ञानदेवाचे? नामदेवाचे? की तुकारामाचे? तिघांचेही ते बोल समान आहेत।

* सतकृपा झाली, इमारत पळ्या आली

ज्ञानदेवे रचिला पाया, उभविले देवाल्या ।

नामा तयाचा मित्र, त्याने नेला हा निस्तार ॥

जनार्दननी एरनाथ, स्तम्भ दिला भागवत ।

भक्त, कर्ता, मातृपुत्र, तुम्हा द्याल्यो वळस ॥

“ भूमीचें मार्दव । सागे कोंभाची लवळव ।
तैसें आचार-गौरव । सुकुलीन जनाचें ।
शाड जाणावे फुलें । मानस जाणावे बोलें ।
भोगें जाणावे केलें । जन्मांतरीचें ॥ ”

या ज्ञानेशांच्या ओव्या नामदेवाच्या अभंगात ज्ञेशांच्या तज्ञा सापडतात. तिघांचेही देह भिन्न असले तरी देवत एक, साधन एकच; व्यय एक, मार्ग एकच; मार्गावरील आपले अनुभव तिघांनीही एकाच भाषेत सांगितलेले. या साम्याचें एक ठळक उदाहरण सांगण्यासारखें आहे. ज्ञानदेवांनी लिहिलेला पुढील अभंग याचावा आणि मग तुकारामांनी रचिलेला तसलाच अभंग पहावा म्हणजे आश्चर्यातील प्रतिस्पर्धेच आपणाला दिसत आहे किंवा दोन जुळे भाऊच आपणाला भेटत आहेत असेच कोणालाही वाटेल. ज्ञानदेवाचा अभंग असा,—

तववरी जनुक करी गर्जना । जव त्या पंचानना देखिले नाही ॥
तंववरी वैराग्याच्या गोष्टी । जव मुदर वनिता दृष्टि देखिली नाही ॥
तंववरी नैनव सनाद । जववरी अर्थेसि संध पाडिला नाही ॥
तंववरी युडाची मात । जव परमाईचा पूत देखिला नाही ॥
तंववरी समुद्र करी गर्जना । जव अगस्ती ब्राह्मणा देखिले नाही ॥
तववरी बाधी हा संसार । जव रखुमादेसुवर देखिला नाही ॥

आता तुकारामाचा अभंग पहा —

तोंवरि तोंवरि जंबुक करि गर्जना । जव त्या पंचानना देखिलें नाही ॥
तोंवरि तोंवरि सिंधु करि गर्जना । जव त्या अगस्ति ब्राह्मणा देखिलें नाही ॥
तोंवरि तोंवरि वैराग्याच्या गोष्टी । जव मुदर वनिता दृष्टी पडली नाही ॥
तोंवरि तोंवरि शूरत्वाच्या गोष्टी । जव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाही ॥

अर्शी साम्य स्थळ किती तरी आहेत ! (एकाच मक्तीच्या धाग्यानें सर्व संतानीं आपला जीवनपट विणला हाच त्याचा अर्थ.)

हृदय-द्रावक नामा-विलाप

नामदेवांच्या अभंगात विलक्षण आर्तता आहे, व्याकुळता आहे, ओढ आहे. त्यातही ज्ञानदेवाच्या ममाधीविषयी त्यांनी जे शमरावर अभंग

रचलेले आहेत, त्यातील भावनेची तीव्रता कांहीं अलौकिकच आहे. त्याच्याइतकें करणरसानें यत्रयत्रलेले असे काव्य जुन्या मराठी वाङ्मयांत क्वचितच सापडेल. संस्कृत साहित्यात अज-विलाप, रति-विलाप वगैरे करण कवनें अजरामर झालेलीं आहेत. पण तें पत्नीसाठीं पतीचा किंवा पतीसाठीं पत्नीचा असे शोक आहेत. हा नामदेव-विलाप मात्र कारण्या-इतकाच उदात्ततेनें आणि भावनेइतकाच ज्ञानानें ओथपलेला आहे. एक ज्ञानी तर दुसरा भक्त. आणि द्रोघेहि जिवलग. दोघांनीं मिळून सतत एकत्र राहून व सदैव भक्तीप्रेमाच्या गोष्टी करून देशभर पाचसहा वर्षे एकत्र यात्रा केलेली. त्यामुळें परस्परांचीं हृदयें एकमेकांत अतूटपणें गुंतलेलीं. पण त्याची तूट होण्याची वेळ आता आली. आपलें अवतारकार्य समाप्त झालें असें समजून ज्ञानदेवांनीं स्वेच्छेनेंच समाधी घेण्याचें ठरविलें. त्याच्या ममाधीचा मुलडु त्रामिश्रित सोहोळा नामदेवांनीं किती तन्मयतेनें वर्णिला आहे !

‘ चालली विभूति योगियांची ’

ज्ञानदेवांनीं “ बैकुंठानी शिडी लावियेची, ” ही वार्ता साऱ्या संत-मंडळींत वाऱ्यासारंगी पसरली. त्यानरोबर सारे सन्त-महन्त आळंदीपाशीं गोळा झाले. वाद्याचे गजर मुरु झाले. कीर्तनाच्या लहरी उसळू लागल्या. इद्रायणीच्या काठी, “ आल्याड पल्याड पताकाचे भार ” दिसू लागले. “ विवड्या पारव्या आणि हिरव्या । नीलवर्ण मान्या लरलरवीत ” अशा त्या पताका “ तिकोनी दाटलेल्या ” पाहून नामदेवाना वाटतें “ जरी जतारी आल्या रानभरी । विजा त्यावरी खेळताती । ” या संत-मंडळींप्रमाणेंच पदरीचा विटलही ज्ञानदेवाना निरोप देण्यास आलेला होता अशी नामदेवाची श्रद्धा. “ ज्ञानदेवायोगें सगळीं दर्शन । परब्रह्म निधान द्रुततमें ” असा स्पष्ट उद्देश त्यांनीं केलेला आहे. कार्तिक वद्य १३ हा नियाणाचा मुहूर्त धरलेल्या होता. पण दशमीपासूनच कीर्तन-जाग्रणाचा उत्सव मुरु झाला. समाधीसाठीं नुळगी आणि वेळ, दर्भ आणि फुले आणलीं. भागिरथीचें उदवर्हा आणलें. गंध आणि अक्षता, धूप आणि

दीप, पंचामृत इत्यादि साहित्य जमा झाले. लिंबे, नारळ, सुपारी, केळे इत्यादि मंगल समारंभाचीं सारीं साधनें सिद्ध झालीं.

वियोगाचें दुःख ज्याला त्याला आपआपल्या वृत्तीप्रमाणे जाणवलें. नामदेवांची वृत्ति अत्यंत कोमळ—नवनीतासारखी. “मेणाहून मऊ” असें त्याचें मन वियोगाच्या तापानें विरघळूं लागलें. त्यांनीं आपली दशा स्वतःच पुढील शब्दांनीं वर्णन केली आहे.

कासावीस प्राण मन तळमळी । जैशी कां मासोळी जीवनाचीण ॥
दाही दिशा घोम वाटती उदास । करिनाती सोस मनामार्जी ॥
घातियेली घोण प्राण आला कंठी । शानदेवासाठीं तळमळी ॥
नामा म्हणे देवा वाटतसे गंती । चालली विभूति योगियांची ॥

प्राण कासावीस झाले

ज्याच्यासाठीं आपल्या डोळ्यांतून प्रेमाधुं लोटत आहेत, तो आपला सला शानरूप आहे, विवेकाचा सागर आहे आणि आवृत्तीभोंवतीं जमलेले साधुसंतही वैराग्याचे पुतळे आहेत—अशा मेळाव्यांत आपण शोक करणें लज्जास्पद आहे, ही जाणीव नामदेवांना मधून मधून होत होती. पण “नानापरी मन आवरीतो भारी । कांहीं केल्या हरी विमर न पडे ” अशी त्याची अनावर स्थिती होत असे. आजूबाजूला पहारें तर, सोपानदेव व मुक्ताबाई खुंदत आहेत—“आम्हां माता-पिता नित्य शानेश्वर । नाहीं आतां भार विश्रांतीसी” असा टाहो फोडीत आहेत. त्यांना निवृत्तीनाथ समजावून सागत आहेत—“रहाणे चौपांचें एकरूप ” असा बोध करीत आहेत. पण त्या लहान भावंडांचें सात्वन करतां करतांच खुद्द त्यांचेंच “कांहीं केल्या मन रहात नाहीं. ” तळें फुटावें आणि पाणी वारा वाटा पसरावें, तसा त्यांच्या दुःखाला घातलेला विवेकाचा बाध फुटला. गवताच्या पेंढीची दोरी मुटावी आणि काड्यान् काड्या बाऱ्यावर उटूं लागल्या तसे त्यांचें दुःख शेवटीं उफाळून बाहेर पडलें. हरिणी गेल्यावर तिची पादसे

रानोमाळ भटकावीत तसें ज्ञानदेवाच्या समाधीनंतर त्याच्या भावडाना झालें *

ज्ञानदेवाना निरोप

या सर्व शोकाच्या सागरात, अलोल असलेलें एरुटे काय ते ज्ञानदेव होते खळलेल्या समुद्रात एकादें शांत सुंदर बेट असावें, तसें त्याचें हृदय समाधानानें डोलत होतें—आनदाने नाचत हातें “ज्ञानेश्वरापार्शी आनदीआनद” अशी त्याची स्थिति होती. त्यानीं देवाच्या पायाला वदन देलें आणि त्याचें तीर्थ घेतलें त्याच्या अगाला चंदनाची उटी लावली होती आणि कठात पुष्पमाला घातलेली होती मुलांनीं समाधीची जागा झाडली होती द्वादशीचें पारणें मोठ्या उत्साहानें झालें “पिंपळाच्या पारीं, बैसविल्या पात्ति” त्यावेळीं गर्दी इतरी झाली कीं, “पिंपलिकेसी (=मुगीला) मार्ग जावया न मिळे” पण नामदेवाची स्थिति काय झाली? ते म्हणतात, “बेतो कासाविसी, प्राण माझा”

समाधि स्थानावर तुळशी आणि तेल अथरले, त्यावर दूर्वा आणि दर्भ मोरुठे टाकले सुंदर-मुगची फुलेंही पसरली ज्ञानदेव त्या आपल्या निनधामाकडे चालले आपल्या वधूला, गुरूला वदन करून ते म्हणाले,

“पाळिलें पोसिलें चालविला लढा । वा माझ्या वृषाळा निवृत्तिराया”

कुतश्चेते, भनिभावाचे, प्रेमभराचे हे ज्ञानदेवाचे उद्गार ऐकताच निवृत्तिनाथही गद्दिवरले—ज्ञानदेवाना आर्लिंगन देऊ लागले—“अमर्यादा वर्धा केली नाही ‘येणें’” असे गौरवाचे उद्गार काढून ज्ञानेश्वरीचा महिमा त्यानीं आटविला “फेडिलीं डोळ्यांचीं अत्यंत पारणीं । जाता ऐसे

* वाधल्या तळ्याचा फुगलासे पाट । जोच नारा वाटे मुरटताती ॥
वाधल्या पेंदीचा मुगलासे आळा । नृण रानोमाळा पागलेसे ॥
हरिणीवीण खोपी पथ्येली बोल । दद्यदिशा पाडस भमताती ॥
मायनापें आम्हा त्यागियेनें जेव्हा । ऐमें सफट तेव्हा झालें नाही ॥
नामा म्हणे देवा पेटला हुताशन । करा समाधान निवृत्तीचें ॥

कोणी सखे नाही ” असे विव्दल बोल काढून निवृत्तीनाधानी ज्ञानदेवांना कडकडून मिठी मारली. ते दृश्य पाहतांच सारे संत कासावीस झाले—
डोळ्याला पदर लावू लागले. “ जानियांनी ऐसी करावी जव खती ।
अज्ञानांचा किती पाड आला ” असे म्हणून देवानेंच निवृत्तीचे समाधान
केले. देवांनी सर्व संतांना बोध केला,

आकाशाचे ठायीं अत्रे येतीं जार्ती । कोण त्यांची संती करूं पाहे ॥

अवतारादिक गेले आले अपार । जैसा का विस्तार भृगजळाचा ॥

सर्व संतांनी ज्ञानदेवांना नमस्कार केला. विव्दल व निवृत्ती या दोघांनी
ज्ञानदेवांचे दोन्ही हात घेऊन त्यांना समाधि-स्थानापाशी नेले. ज्ञानदेव
आसनावर जाऊन बसले. पुढे ज्ञानदेवी टेबली. “ ज्ञानदेव म्हणे मुरी
केले देवा ” असा सार्थक्याचा ध्वनि निघाला. ज्ञानदेवांनी तीन वेळां
हात जोडले आणि आपले डोळे झांकले—ते मत्सरूप झाले. निवृत्तीनाथ
बाहेर आले आणि त्यांनी समाधीवर शिळा घातली. त्यावेळीं नामदेवांना
दुःखाचा जोराचा उमाळा आला. ते देवाला म्हणू लागले,

ज्ञानदेव माझे साख्य-सरोवर । त्यांत जलचर स्वस्थ होतो ॥

दुर्दैव-तापान आटले तें नीर । वर्षी खुवीर कृपामय ॥

ज्ञानदेवावीण व्याकूल रे प्राण । तूं जगज्जीवन देवा होसी ॥

विठावाई तूं ग जाणसी ना जाण । रक्षी मज कोण दुजे येथे ॥

किती हुबेहुब शब्दचित्र नामदेवांनी त्या अपूर्व घटनेचे रेखाटले आहे
त्या अवर्णनीय प्रसंगाचे वर्णन करण्याची शक्ति त्यांच्या शब्दांत आहे
स्वतःच्या आणि इतर संतांच्या हृदयाची कालचामालव, दबले तरी उमळून
येणारे दुःखाचे वड नामदेवांनी किती हळुवारपणे व्यक्त केले आहेत
कर्वाच्या सहस्रवेदनेने व शब्दसामर्थ्याने त्यांनी तो समाधीचा प्रसंग
आपल्यापुढे मूर्तिमंत उभा केला आहे.

वज्रासारखा निर्धार

भक्तिरस हाच एक नामदेवांच्या अभंगांत ओतप्रोत भरून राहिलेला
असला, तरी त्या रसावर निरनिराळ्या भावनांचे रंग प्रसंगाप्रसंगां

उमटले आहेत. “ नाचू कर्तिनाचे रंगी ” हा त्याचा जीवनाचा व्यंगसाय,
 “ आणि ज्ञानदीप लावू जर्गी ” हें त्याच्या जीविताचें ध्येय. पण
 त्यासाठी त्यांना किती तरी अवस्थावून जावें लागलें. “ देह जावो अथवा
 राहो । पाडुरंगी दड भावो ॥ ” ही त्याच्या मनाची मूळ बैठक. त्याच्या
 भक्तीचा निर्धार असा नी,

मजवरी घाली घण । परी मी न सोडी चरण ॥

‘ मान कापून देईन दीर । पाहे कृपण की उदार ॥

मेणासारखें हृदय

विठ्ठलाची करुणा भाकताना नामदेव त्याला किती परोपरीने आळ-
 वितात ! विठ्ठलाचें न आपलें नातें किती जिह्वाभ्याचें आहे हें
 पटविताना ते म्हणतात —

तू माझी माऊली मी वो तुझा तान्हा । पार्जी प्रेम-पान्हा पाडुरगे ॥

तू माझी गाऊली मी तुझ बासह । नको पान्हा चोर पाडुरगे ॥

तू माझी हरिणी मी तुझें पाडस । तोडी भवपाश पाडुरगे ॥

तू माझी पक्षिणी मी तुझ अटज । चारा घाली मज पाडुरगे ॥

देवाच्या वियोगानें आपली अवस्था काय झाली तें नामदेव सांगतात—

टोळे शिणले पाहता वाडुली । अवस्था दाटली हृदयामार्जी ॥

तू माझी जननी सरसिये सगातिणी । विठलें धावोनि देई क्षेम ।

तू माझी कुरगी मी तुझें पाडस । शुता भवपाश तोडी भासा ।

तू माझी माऊली मी तुझो तान्हुली । चोरसैं वो घाली प्रेमपान्हा ॥

भक्त-भगवताचें ऐक्य वर्णन करताना ते म्हणतात—

तू वृन्दावन मी चिरी । तू तुळगी मी मजरी ।

तू पावा मी मोहरी । स्वये दोन्ही ॥

तू चांद मी चांदणी । तू नाग मी पक्षिणी ॥

तू कृष्ण मी हरिष्णु । स्वये दोन्ही ॥

तू नदी मी थडी । तू तार मी सागडी ॥

तुं धनुष्य मी भातोडी । स्वयें दोन्ही ।
 तुं वेद मी स्तयिता । तुं शास्त्र मी गीता ॥
 तुं गंध मी अक्षता । स्वयें दोन्ही ॥
 नामा म्हणे पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलों तुझ्या प्रेमा ॥
 मी कुडी तुं आत्मा । स्वयें दोन्ही ॥

देवाशीं भांडण

लहान बालकानें, परगांवीं गेलेल्या आपल्या वडिलांना बोलवावें, तशा लडिवाळपणानें नामदेव विठ्ठलाला तांतडीची हांक देतात, “ ब्रैसावया लागी नको घेऊं घोडा । धांवत दुडुदुडा त्यां वा यावें ” एवढेंच नव्हे तर, “ अडखलुनि पडसी नको घावूं जोडा । धांवत दुडुदुडा त्यां वा यावें ॥ ” अशी घाई नामदेव करीत आहेत. घोडा नको, जोडाहि नको कारण “ भेटीलागी माझा कुटुंबते प्राण ” अशी त्यांची अवस्था झालेली आहे. त्यांना एकच छंद लागलेला व तो म्हणजे “ जया देजे त्या, पुसो होचिं मात । कैं मज अनंत बोलवील ॥ ” पण एवढ्या भेटेना. तेव्हां रागारागानें नामदेव म्हणतात,

पतीतपावन नाम ऐकुनी आलों मी दारां ।
 पतीतपावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ॥
 घेसी तेव्हां देसी ऐसा अससी उदार ।
 काय देवा रोधूं तुमचें कृपणाचें दार ॥

हा वैतागाचा झटका ओसरतांच नामदेवांना भक्तीची ऊर्मि येते व ते म्हणतात—

“ प्रेमकासा घालुनि गळां । जित घरलें गोपाळा ॥
 एस्या मनाची करुनि जोडी । विठ्ठलपायीं घातगी वेडी ॥
 हृदय करुनी बंदिखाना । विठ्ठल कोंडुनि टेविला जाणा ॥
 सोहं शब्दे मारा केला । विठ्ठल काकुळती आला ॥

भगवंताची भेट

अशा अनुतापानें नामदेवाच्या मनाची भूमी चागली भाजून निघाली. तेव्हा मेघप्रथाम त्याच्यावर घोळला—वर्षला. परमेश्वर आपल्या भेटीसाठी धावून आला हा आनंद प्रगट करताना नामदेव म्हणतात,

कोटिसूर्यप्रभादीति । गगनीं झळकली अवचिती ॥
 सत नामया सागती । पैल आला कमलापति ॥
 ब्रह्मालागीं जैसी घेनु । तैसा धावें जगज्जीवनु ॥
 गरडाचे धुदधार्ती । दाही दिना आम्रदती ॥
 हरिनीची सुमनमाळा । सुटोनि आली भूमडळा ॥
 सरे चाले सुदर्शन । भक्त कराया रक्षण ॥
 उचलोनि दोन्ही बाहीं । नामा धरिला हृदयीं ॥

तेव्हा साहजिकच ‘कोटी दिवाळ्यादसरे’ आल्याचा आनंद नामदेवाला झाला—‘नामा थोराचें लेखू’ असा अभिमानहि उत्पन्न झाला.

अशा सगुण भक्तीत रंगलेले नामदेव निर्गुणाचीही ओळख विमरलेले नव्हते. सर्व विश्वामध्ये एरुच ईशतरु भलून राहिलेले आहे आणि विठ्ठलाची मूर्ति हे केवळ त्याचें प्रतीक आहे, हें शुद्ध ज्ञान त्याच्या अंतरंगात गेळत होतें. विठ्ठलामध्ये विश्व पाहणाऱ्या त्याच्या दृष्टीला ज्ञानदेवांनी विश्वांत विठ्ठल पहाण्यास शिकविलें होतें. त्यामुळे नामदेव म्हणतात,

“निर्गुणीचें वैभवं आलें भक्तीमिथें । तें हें विठ्ठल केथें ठसायलें ”

मथुर पदें

सगुण-निर्गुणाच्या भाकि ज्ञानानें “धन्य माझा जन्म, धन्य माझा भाव” असें तृतीचें उद्गार नामदेवांनी वादलेले आहेत. आपल्याला लाभलेल्या भक्तीगुराचें धन सवीना वाटून देण्यासाठी नामदेवांनी कीर्तनाचें द्वारा लोकाना उपदेश केला. ल्हानमोठग स्त्री-पुरुषाना हें भक्तीचें गुज नीट पळ्यावें म्हणून निरनिराळ्या दागल्यांनी त्यांनी तें समजावून सांगितलें. कधी “भुतन्या ! थमाउ ले थमाल आपल्या गाई” असा थोड्याच

रुसवा त्यांनी रंगविला आहे; तर कधी, यादवाच्या पोंराचा खेळ मांडल आहे. संसारी जनांना, “मानस मुंडावे, देहमाव सांडावा, वासना दंडावी” असा नीतीचा उपदेश त्यांनी केला आहे. “सत्संगाने स्वहित साधा” असा आदेश त्यांनी दिला. “युगे अष्टावीस विटेवरी उभा” ही त्यांची आरती अष्टावीस युगे चिरंजीव होणारी आहे. ‘नको वाजवूं श्रीहरि मुरली । तुझ्या मुरलीने तहानभूक हरली’ ही त्यांची ‘मुरली’ भाविकांची मनें अजून जिकीत आहे. बालकांचा अल्लडपणा तर त्याच्या अनेक पदांत भरून राहिलेला आहे. गौळिया घरी नवनीत चोरून ‘रांगत रांगत येतो हरि हा राजमंदिरी’ आणि ‘लपत छपत येतो हा राजभुवनी । नंदासि दाहूनि आपण घेते सिंहासनी’ अशा श्रीकृष्णाच्या बालपणीच्या खोड्या नामदेवांनी गोडपणे वर्णिल्या आहेत.

उपदेशाचे सौंदर्य

कृष्णाची म्हणा, रामाची म्हणा, विठ्ठलाची म्हणा—एका देवाची भक्ति जनतेत रुजविण्यासाठी नामदेवांनी आपली बाणी किती शिणविली! तुमचे असतील ते धंदे व उद्योग तुम्ही खुशाल करा, पण ते करतांना सर्वांसाठी असणाऱ्या ईश्वराचे स्मरण ठेवा, आणि ते स्मरण ठेवून बंधुभावाने वागा असा उपदेश ठसविण्यासाठी त्यांनी व्यवहारांतील अनेक दाखले दिले आहेत. तीं तीं शब्द-चित्रे उभी करण्याचे नामदेवांचे सामर्थ्य पुढील अभंगांत दिसून येते.—

वायडी दुरीच्या दुरी उडतसे अंघरी । हातीं असे दोरी परि लक्ष तेथे ॥
दुडीवरी दुटी पाण्या निघाली गुजरी । चाले मोकड्या करी परि लक्ष तेथे ॥
धनलोभ्याने धन ठेविले दुरी । यत्ने चराचरी परि लक्ष तेथे ॥,

दंभावर प्रहार

विद्वान्ना छंद किती तीव्रपणे लागावा हें मांगतांना नामदेव उपमांच्या सरीवर सरी पाहतात. निर्धनाला घनाचा, जांपड्याला दडीचा, मोराला मेघाचा तसा भक्ताला देवाचा छंद लागल्या पाहिजे. याहिपेक्षा अधिक

तळमळीची उदाहरणे ते देतात. “ पाराधिये पाडस धरियलें वर्नी । तें चिंती जननी रात्रदिवस ॥ सर्पे डखिले तें स्मरतो गारोडी । पुरीं जाता सागडी मन चिंती ॥ असे पधरा दृष्टात एकाच अभगात नामदेवानीं दिले आहेत. पधरा पुष्पाची ही काव्य-माला अत्यंत सुगंधी जाहे. त्यात वर्णिलेली तळमळ स्वतः नामदेवानीं अनुभवली होती. ही तळमळ सत्य हरी, दाभिकतेची नमी हें सांगताना ते पुढील सूत्र सांगतात —

त्यागेविण विरक्ति । प्रेमावाचूनि भक्ति ।

शान्ति नसता शक्ति (= ज्ञान) । शोभा न पवे ॥

हेतुवाचूनि प्रीति । गुणरहित स्तुति ।

धरणीवाचूनि कीर्ति । शोभा न पवे ॥

“ नामा करांगुळी धरी ”

जपतपाचें सोंग करणाऱ्या दाभिकाना ते स्पष्टपणें उजावतात,

भुजग विंगार करी पवनाचा आहार । परि योगेश्वर म्हणू नवे ॥

पवित्र गंगाजळ मीन सेवी निर्मळ । परि दुष्ट तें केवळ कर्म त्याचें ॥

घर साडोनिया वन सेविताती । वर्नी काय नमतीं रीस व्यात्र ॥

केवळ वारा खाऊन योगी होता येत असतें, तर माप काय थोडे आहेत ? गोवंत उभे राहूनच मोक्ष मिळता, तर तेथें मासे काय थोडे आहेत ? रानात राहिल्यानेच हरि भेटता, तर अस्वल-वाघ कोठें राहतात ? असे दाखले देऊन त्यांनीं लोकाना शुद्ध भक्तीचा, सन्या विरक्तीचा उपदेश केला. ज्ञानदेवानीं आरंभिलेला भगवतधर्मच त्यांनीं विस्तारला. नामदेवाचा अधिकार या भक्तमंडळीत केवळा आहे, हें जनानांनै एका अभगात मार्मिकपणें सांगितलें आहे. तो अभग असा—

॥ विठो माझा हेतुरबाळा । मगें हेतुराचा मेळा ॥ निवृत्ति हा स्वाद्यावरी शोपानाचा हात धरी ॥ पुढें चाले ज्ञानेश्वर । मागें मुक्ताई मुदर ॥ गोरा

कुमार माढीवरी । चोरा जीवा वरोवरी । बका कडियेवरी । नामा
करागुळी धरी । जनी म्हणे गोपाळा । करी भक्ताचा सोहळा ॥

निती हृदयगम शब्द-चित्र ।

संत एकनाथ

: : :

प्रपंच गाधून परमार्थाचा लाभ वसा करून घ्यावा याचा उत्तम आदर्श म्हणजे एकनाथ. गृहस्थ धर्म व भागवत धर्म यांची मुंदर मागड घालणारा हा एवच भक्तिचाळीस वर्षे संसार करून त्यांनीं स्वतः ईश्वराची जोड करून घेतली व ती करून घेण्याचा मार्ग इतरांस दाखविला. हा मार्ग दागप्रिण्यासाठी. त्यांनीं साठ हजार ओल्या रचल्या आणि त्याशिवाय अमंग, पदं, भारडे वगैरे करून मिती तरी केली. त्याच्या धाड्याय-हिन्याला तितके पद आहत, तितके दुगऱ्या कोणत्याच मंतस्वीच्या साहित्याला नाहत. समाजातील सर्व थरांशी समरम होण्याची त्यांची हांतोटी तर अभौतिक आहे. सर्वानुत्ती समता वशी जाचरावी याचा वस्तुपाटच नाथानीं दिला.

पवित्र तें कुळ

नाथांचा जन्म एका पुण्यपावन वंशांत झाला. संत मानुदास हे विठ्ठलाचे गाढे भक्त. त्यांनीं विठ्ठलाची मूर्ति विजयानगरहून परत पंढरीस आणली. एकनाथ हे त्या संताचे पणवू आणि नाथांचे नावू मुक्तेश्वर. हे तर काव्यदेवतेचे लाडके बाळ. थोर पूर्वज व थोर वंशज, यांनीं मार्गेपुढें रंयन्न असलेल्या कुळांत नाथांनीं जन्म घेतला. पैठण ही पूर्वीची आंध्राची राजधानी. ते त्या वेळचें महान् विद्यापीठ—जणूं महाराष्ट्राचें काशीक्षेत्रच—संस्कृत भाषेच्या व धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचें केंद्रस्थान. त्या गांवीं नाथांचा जन्म शके १४५५ मध्ये झाला. बालपणाच त्यांनीं संस्कृत ग्रंथांचा व्यासंग केला. तरी त्यांच्या चित्तांत पारमार्थिक जिज्ञासा शिष्टकच होती. ती पूर्ण करून घेण्यासाठी ते वयाच्या बाराव्या वर्षाच देवगड येथें गेले. त्यावेळीं मुसलमानी सत्ता महाराष्ट्रांत गाजत व गाजत होती. ज्ञानेश्वरानंतर महाराष्ट्रावर कोणळलेल्या यावनी सत्तेला येथें येऊन तीनशें वर्षे हालीं होती. या काळांत पारतंत्र्याच्या अजगरानें महाराष्ट्राला पुरें गिळेंलें होतें. त्याचें राज्य हिरावलें गेलें होतें, त्याचा धर्म मंढात पडला होता आणि त्याची भाषा फारसी भाषेच्या दडपणाखालीं चपली जात होती. जन्तेंतील धैर्य, स्वाभिमान व आनंद लोपत चालला होता. परम्यांची सेवा करून त्यांच्या लाया खाण्यात बहुतेक लोक गुंतले असल्याने त्यांचा स्वार्थ बळावत होता व नीति खालावत होती. पण अद्या विपरीत परिस्थितीच्या प्रवाहाचे उलट पोहत जाणारेही कांहीं सामर्थ्यावान् सत्पुरुष होते. त्यांतील प्रमुख म्हणजे जनार्दनस्वामी. देवगडच्या मुसलमान किल्लेदाराचे ते कारभारी होते. ते आपलें काम अत्यंत चोखपणें व निःस्पृहपणें पार पाडीत. एवढेंच करून न धांवतां ते परमार्थाची साधनाही करीत. त्याची कीर्ति महाराष्ट्रांत सर्वत्र पसरली होती. ती ऐकून नाथ त्यांच्याकडे गेले.

गुरु-सहवास

जनार्दनस्वामींनीं नाथांच्या बुद्धीचें तेज पाहिलें, चित्ताची निर्मलता

जाणली, तळमळीची खोली मापली आणि एखादी प्रेमळ आई आपल्या लाडक्या मुलाचें सगोपन आस्थेनें करतें, तसें त्यानीं नाथाचें पालन केलें. प्रथम त्यानीं त्यांना सगळें ज्ञानेश्वरी समजावून सांगितली-तिचा भावार्थ उकळून दाखविला. तिच्या भाषेचें वैभव, कल्पनेचें तेज, भक्तीचा गंध आणि अध्यात्माचें सर्वत्र स्फुरणारें चैतन्य, हे सारें पाहून नाथाचें चित्त वेडावूनच गेले-आणि तें ज्ञानेश्वरीवर निरंतर जडलें. तिच्यातील गुरु भक्तीचें व्रत त्यानीं स्वतःच आचरिलें. सुदैवानें तसा गुरुही त्याच्या सन्निध होता. त्याचा लाभ सदां यें त्यानीं सतत घेतला. 'एका जनार्दनी' असाच जोड शब्द ते आपल्या अभंगाचे अर्ती वापरतात

वाङ्मयाचा अंकुर

फाल्गुन वद्य ६ हा विलक्षण योगायोगाचा दिवस. त्या दिवशीं जनार्दन स्वामींचा जन्म झाला, एवढेच नव्हे तर स्वामींचा व नाथाचा-दोघाचाही तो साक्षात्काराचा दिन, व दोघाच्याही देहत्यागाचा दिनही तोच ! याच तिथीला "मुलभ पर्वतावर" नाथाना' साक्षात्कार झाला. त्यानंतर गुराशिण्यांनीं मिळून दोन अडीच वर्षे तीर्थयात्रा केली मथुरा-वृंदावन-काशी-प्रयाग-द्वारका-डाहुर करीत ते घट्टिवाश्रमापर्यंत गेले. यात्रा करता करता ते नाशिराजपळ आले तेथें गुरूनीं आज्ञा केली की, चतुःश्री भागवतावर मराठी टीका करावी. त्याप्रमाणे पंचमटी क्षेत्रीं नाथानीं भागवतातील चार श्रींवर १०३६ ओव्या रचल्या यापुढें नाथानीं जीं लहानमोठीं व सार्धीउंची साहित्याचीं वर्गें विणलीं, त्यातील पहिलें सग्रह हें "कलाकुसरी कौतुक भेर्गे" अशी विनयाची भाषा त्यात त्यानीं सहजच काढली. पण 'त्यामाजीं ब्रह्मज्ञान सखोल ! नित्यनरी प्रेमाची ओल' हा अनुभव त्याच्या या पहिल्या ग्रंथातही आल्याशिवाय राहत नाही. या अतुरावस्न नाथाचा पुढील वाङ्मय-रूक्ष केवढा विशाल होणार आहे, याची कल्पना मनात येऊन गुरून्ना रचित धन्यता वाटली असे.

काशीक्षेत्रांतील सन्मान

तीर्थ यात्रा सगळिल्यावर सगार-यात्रा नाथांनीं थारमिशी. पंचविसाव्या

वर्षी त्याचा विवाह झाला. गिरिजाबाई ही त्याची पत्नी त्यांना दोभेशीच होती. त्यांना तीन अपत्ये होती. नाथानीं आपले पुढील सारे आयुष्य पैठणासच घालविले. मध्यंतरी इ.स. १४९२ ते १४९५ ही तीन वर्षेन काय ते ते काशीस जाऊन राहिले होते. तेथे त्यांनी आपल्या भागवत-ग्रंथाची समाप्ति केली. नाथाचा ग्रंथ मराठी आणि काशीचे पंडित संहृत. तेव्हा कोणी चोराने आपल्या घरातील घन लुटून न्यावे तसे संहृतातील अध्यात्म नाथानीं मराठीत आणखी असे वाटून काशीकर विद्वानांनी त्याच्यावर मोठे काहूर उठविले. परंतु, नाथाच्या ग्रंथाचा धोडासा आल्याद मिळताच ते शांत झाले—गारड्याची पुगी घेऊन त्या नागाप्रमाणे ते दोळू लागले त्यांनी नाथाच्या भागवताची मिरवणूक पालखीतून काढली. नाथाच्या काव्यगंगेचे त्यागत चाराणसीच्या गंगेने केले. तेथेच नाथानीं ‘रुक्मिणी स्वयंवर’ हा हि ग्रंथ लिहिला. परंतु पैठणास आल्यावर नाथानीं प्रपंच व परमार्थ या दोहोंचा किता घाटून दिला. त्यांनी भागवतधर्माचे माझार उघडले, परोपकाराची पाणपोई घातली, कीर्तनाची पेठ खुली केली आणि साहित्यतेजचे पीक अमाप काढले व ते सर्वोत्कृष्ट यथेच्छ ठेविले.)

समतेची कृति

मानवातील उच्चनीचता हिंदु धर्म मानित नाही, निव्वहुना “सर्वाभूती एक आत्मा” ओळखून पूर्ण समतेने वागण्यासच तो शिकवितो, अशा प्रचार—नुसता प्रचारच नव्हे तर आचारही नाथानीं केला. नाथाचे आचरण शुद्ध—सोबळे असे, तरी ते धर्मतराळा विसरण्याइतरे रुढीने अथ मनलेले नव्हते. एके दिवशी ते गोदावरीच्या स्नानाला निघाले होते. ऐन दुपारची वेळ. ऊन एरणत होत. पाळयट आगीसारखे तापले होते. त्यावर पडलल्या एका अत्याच्या अर्भकाचे क्लिळाळण नाथाच्या कानीं आले. लगेच ते तिरडे धारले. त्यांनी ते महाराचे पोर आपल्या शालजोडीत गुंडाळून घेतले त्याला त्यांनी प्रेमाने कुरवाळिले. जीर्ण शाली-पडिताच्या व भटा-भिभुकाच्या दृष्टीने हा अनाचार झाला. त्यांनी नाथावर नष्टिकार पाठविले.

पुढें नाथाच्या घरीं श्राद्ध असताना नाथानीं सुकेल्या असृद्यानाच आधीं जेवावयास घातलें. शास्त्रीपंडिताचा क्रोध मडकला. ते नाथाच्या घरीं गेले नाहींत. पण नाथाचे साक्षात् पितरूच जेवून गेले म्हणतात. स्पृश्य व असृश्य हे एकाच हिंदु धर्माचे घटक, त्याच्याकडे नाथ समभावानें पहात. एवढेंच नव्हे तर हिंदु व मुसलमान हा भेदही ते मानीत नसत. दोघानाही ते “मानव” म्हणूनच लेखीत व समतेनें वागवीत. किंजहुना मानव व गाढव या दोन्ही प्राण्याच्या शरीरात एकच नारायण नादत आहे अशा अद्वैत दृष्टीनें ते रोजच्या सासारिक जीवनात वागत. एका मुसलमान नाथाच्या अगावर एकदा थुकला नाथानीं गोदेंत स्नान केलें व तें वर आले. पुन तो यवन थुकला, पुन नाथानीं स्नान केलें. असें १०८ वेळेला झालें. पण नाथ काहीं त्या छल्कावर रागावठे नाहींत. एकादा त्यांनीं वागीच्या गंगेची कावड तहानेलेल्या गाटवाच्या तोडात ओतली आणि ती रामेश्वराला पोचली असें समाधान मानलें “अवधे चराचर” ईश्वरस्वरूप आहेत अशी त्याची स्थिर मति होती, आणि तशीच होती त्याची रोकडी वृत्तिहि.

दोन जीर्णोद्धार

ज्ञानदेव हे जसे मराठींतील आद्य कवी, नामदेव जसे आद्य चरित्रकार, तसें एकनाथ हे आद्य सशोधक. तीनशे वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरार्ति पुष्कळ भेसळ झालेली होती. ती वाटून टाकून ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत नाथानीं सशोधून तयार केली आणि आपल्या रसवतीनें तिचा प्रसारही रूप केला या वाङ्मयीन सशोधनाप्रमाणेंच भौतिक सृष्टीतील समाधीचीही त्यांनीं दुरुस्ती केली. मुसलमानांच्या आक्रमणामध्यें ज्ञानदेवाचें समाधीस्थान नामशेष झालें होतें—झाडागुडपांत पडल होतें तेथें वस्ती कोणाचीनुद्धा नव्हती. तेव्हा “अज्ञानवृक्षाची मुळी कडासी लागली। येऊनि आळदी काडी वेगी” असा स्वप्नात नाथाना ज्ञानदेवाचा दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें ते आळदीम गेले. तेथें त्यांनीं “नदीमाझारी देखिलें द्वार.” त्यांनीं त्या समाधीचा जीर्णोद्धार केला. शके १५०५ मध्यें जेष्ठान्त समाधीचा जीर्णोद्धार

आणि शके १५०६ मध्ये माद्रपदात ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा जीर्णोद्धार करून नाथानीं भागवत-धर्मावर, चारकरी-संप्रदायावर, किंगहुना अखिल महाराष्ट्रावर डोंगराएवढे कायमचे उपकार करून ठेवले आहेत.

ग्रंथाचा विस्तार

नाथांचे ग्रंथभांडार किती विपुल, किती विविध व किती संपन्न. त्यांचे भागवत म्हणजे १८,८०० ओव्यांचा सुरंग ग्रंथ—केवळ एकादश स्तुधावगील ती टीका. तिला मान ज्ञानेश्वरीच्या त्रोनरीचा आहे. भावार्थ रामायणाच्या २५,००० ओव्या नाथानीं रचल्या. त्याच्या एका शिष्याने १५,००० ओव्या रचून हा ग्रंथ पुरा केला. राक्षमणी स्वयंवर हे त्यांचे मधुर काव्य, १७११ ओव्यांचे आहे. याला आधार म्हणजे भागवतांतील पत्र १४४ श्लोक श्रीराकराचार्यांनीं हस्तामल्ल नाथांचे चौदा श्लोकांचे एक स्तोत्र रचले आहे त्यावर नाथानीं ६७४ ओव्यांची टीका केली आहे. त्यावरून ज्ञानेश्वराप्रमाणेच नाथांच्या लेखनात भाषातराचा भाग किती अल्प जादे आणि स्वतंत्र प्रजेचेच स्फुरण मुख्य फसे आहे हे स्पष्ट होतें. शुकाष्टक (४४७ ओव्या), स्वात्मसुख (५१० ओव्या), आनंद-लहरी (१५४ ओव्या), चिरजीवपद (४२ ओव्या) इत्यादि ग्रंथाच्या राशीच्या राशी नाथानीं ओतल्या आहेत. याशिवाय पुढकळ अभंग ३००, भावद्वे ३०० अशी पत्ती तर गूपच आहे.

मराठीचा कैवार

गुहजनाच्या उदारासाठी गुहजनाच्या भाषेत आपले विचार माडणे हे किती सरळ, सोपे, पवित्र कार्य नसे ! पण ते अगावर घेणे म्हणजे घनट ओढवून घेणे अशी विपरीत स्थिति त्यावेळी होती. संस्कृत ही प्रौढ भाषा सरी, पण ती काही मूठभर पडिताचीच भाषा झाली होती. तीच पारमार्थिक ग्रंथ—रचनेला योग्य, असे त्या मिरासदारांचे म्हणणे होतें. त्यांना मराठीत ग्रंथ लिहिणे हा भ्रष्टाकार वाटत असे. त्यांच्या विरोधाचा ओघ ज्ञानेश्वरापासून मोरोपतापर्यंत एकसारखा बहात जालेला दिसतो. पण तो गिळून टाकून मराठी काव्यरचनेचा शुभ्र प्रवाह महाराष्ट्राच्या या टोकापासून

त्या टोकापर्यंत खेळविण्याचें धैर्य व सामर्थ्य महाराष्ट्र शारदेच्या सुपुत्रांनीं व्यक्त केलें. ज्ञानेश्वर तर आपले मराठी बोल हें अमृतापेक्षाही अधिक गोड असल्याची ग्वाही पैजेनें देतात, पण त्यांना विरोधकारी फारसें झुजावें लागले नाही. त्यांनीं फक्त मातृभाषेचा जयजयकार केला. पण एकनाथाना विरोधकाना तोंड द्यावें लागलें आणि मातृभाषेची वफिली करानी लागली. मराठीचाच पैवार पण तो घेताना, आपल्या तान्हुल्याचें कोडकीतुळ करणाऱ्या माउलीप्रमाणें ज्ञानेश्वर हर्षानें बोलतात; तर आपल्या मुलावर रोंटे बालट घेणाऱ्या शेजारणीवर कडाडणाऱ्या आईचा सात्त्विक सताप नाथाच्या घाणीत उखळत आहे. अगदीं पहिल्या ग्रंथात—चतुःश्लोकी भागवताच्या टीकेंतमुद्रा—नाथांनीं म्हटलें आहे,

श्रीभागवत आणि भाषे मराटे.। हें बोलणें नवल वाटे ॥

पूर्वीं नाहीं ऐकिलें कोठें । अभिनव मोठें धिटावा केला ॥

पुढे एकनाथी भागवतात तर त्यांनीं मराठीची वफिली वारंवार कुजळतेनें केली आहे. “ देवासि नाहीं याचाभिमान । सत्कृत प्राकृत त्या समान ” हा आपला सिद्धांत सत्कृत—भक्ताच्या गळीं तें परोपरीनें उतरवीत आहेत. “ देखोनि मराठी गोष्टी । न म्हणावी वृथा चावटी ” असें तें त्यांना आर्जवून सागत आहेत “ येथें ठेवू जाता दूषण । दांपी आपण होई जे ” असा चारीक धाडहि ते घालीत आहेत. “ सूर्य कधीं शिळा होतो काय ? सोन्याचीं फुलें कधीं गजतात काय ? ” असे सौम्य प्रश्न करून नाथ युक्तिवाद करतात कीं,

वपिलेचें म्हणावें क्षीर । वा इतराचे ते काय नीर ॥

वर्णास्वादें एकचि मधुर । दिसे साचार सारिरे ॥

सत्कृतातील ज्ञान म्हणजे समुद्रातील मोती. समुद्रात बुडी मारून तें तीं घर आणण्याची ताकद सर्वांजवळ कशी असणार ? पण “ ते सापड-या घरीं विहीरी । जो अद्धेरी तो मूर्ख ” असा रागाचा शेराहि यांनीं मारला आहे; एवढेंच नव्हे तर सात्त्विक सतापाने व स्वाभिमाना-त आवेशानें तें सत्कृत—भक्तास विचारतात,

सत्कृत वाणी देवें कली । प्राकृत काय चोरापासोनि जाली ? ।

भागवताचा गाभा

नाथाचे मुख्य ग्रंथ दोन—भागवत व रामायण. भागवताच्या अकराव्या स्कंधावर नाथांनी केलेली टीका मुबोध, ओघवती व प्रामादिक अशी आहे. गीता हे जसे भारताचे उत्तमाग तसा हा स्कंध भागवताचे हृदय. गीतेत श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला जमे ब्रह्मज्ञान सांगितले, तसे या स्कंधात त्यांनी उद्बवाला आत्मज्ञान निरपले आहे. गीतेवर ज्ञानेश्वरांची टीका ९००० ओव्यांची, तर या स्कंधावर नाथांची टीका १८,००० ओव्यांची. या दोन्ही गीताना बारवरी लोख समान आदराने भावतात. विषय व विचार याच्यामध्येही पुष्कळच समानता आहे. भाषा व रचनेचा यामध्ये मात्र पुष्कळ अंतर आहे. ज्ञानेश्वरांचे शब्द म्हणजे आकाशाची नक्षत्रे, तर एकोन्याचीं अक्षरे म्हणजे पृथ्वीवरील फुले.

नाथांची गुरुभक्तीही ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच अपरंपार आहे. बाराव्या अध्यायाच्या मंगलाचरणात नाथ म्हणतात 'ज्ञानाच्या वनातील वनत म्हणजे सद्गुरु,' त्याच्या आगमनापरोपर अविद्येचीं जुनीं पांनं गळून पडतात आणि "अति स्वल्प नवपह्लन" फुटू लागतात, "गीत परमेश्वर" अशा भावनेचीं फुलं फुटू लागतात आणि त्यावर कृष्णभ्रमर झेपावतात. मोक्षमुगाचे गोड घड चोहोंकडे दिमू लागतात आणि सुमुधु-मयूर पिसारे पसरून व आनंदाने नाचून गुरूच्या नागाने टाहो फोडतात. या ज्ञानवनातील भक्तिसरोवरामध्ये भक्त स्नान करतात, आणि निर्मळ व आनंदी होतात.

सर्वत्र परमेश्वर !

गुरुभक्तीप्रमाणे ईश-भक्तीचा महिमाही नाथांनी आपल्या भागवतात घोकून घोकून सांगितलेला आहे. त्यांच्या मनाला सर्वत्र देवच कसा दिसतो हे सांगताना ते म्हणतात —

आपुला देह घालोनि पुढें । जें जें दृष्टीं आनुटे ॥

तेथ भगवद्भाषें ठसा पडे । बाडेंकोडें निश्चित ॥

काया वाचा आणि चित्तें । सर्वाभूर्ती भजले मातें ॥

त्यासी भगवद्रूप सर्वभूते । सुनिश्चितें ठसावती ॥

जेवि गरडाचे झडपेतळीं । होती सर्पाच्या चिरपळीं ।
 तेवि ये भक्ति जवळीं । विमांची होळी स्वयें होये ॥
 गगन पडो पाहे वडाडें । पृथ्वी उलयावया गडगडे ।
 ऐसे माडालियाहि साकडें । नाम पढें श्रीहरीचें ॥

भक्तीचें वर्तन

भक्ताचें वर्तन कसे असावें हें नाथानीं भागवतात अनेक ठिकाणें विस्तारानें सांगितलें आहे.

‘ सत्यापरतें नाहीं तप । सत्यापरता नाहीं जप ॥

सत्यें पाविजे सदरूप । सत्यें निष्पाप साधक होती ॥

आत्मज्ञानाचा उलगटा म्तिती सोप्या शब्दांनीं नाथानीं केला आहे. ते सांगतात,

जेणें आपणासि होय दुःख । तें भूतासि करीना निःशेख ॥

जेणें आपणासि होय मुर । तें आवश्यक करी दीना ॥

यात आत्मौपम्य आलें, ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ आलें, सर्व काहीं आलें.

भक्तानें आपला संसार कसा चालवावा याचा कित्ता नाथानीं स्वतःच्या आचरणानें घालून दिलाच होता. “ देहीं असोनी नाहीं अहंकृति । गेहीं असोनी नाहीं गृहासक्ती ” अशा अलिप्तपणानें, पाण्यातील कमलाग्रमाणें, किंवा कमलावरील पाण्याग्रमाणें, ते संसारात वागत. अन्नदान व ज्ञान दान याचें जणु मुक्तद्वाराच त्याच्या घरीं चाळीस बंधे चाललेलें होतें. साहजिकच ते उपदेशितात,

अन्न वस्त्र-दान मान । पोटीच्या कळवळ्यानें जाण ॥

करावें भूती प्रियाचरण । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥

जातिपेशां गुण श्रेष्ठ

भक्तीचे गोडवे नाथानीं अतिगोडपणें गाडले आहेत.

भक्ती ते मूळ ज्ञान ते फळ । वैराग्य केवळ तेथीनें फूट ।

भक्ती ते माता मुक्ती ते दुहिता । जाणोनि तत्वता भजन करी

अशी भक्तीची पडथुति नाथांनी सांगितली आहे. भक्ती न करणाऱ्या ब्राह्मणांपेक्षा भक्ती करणारा शूद्रही श्रेष्ठ आहे, असे सांगून नाथांनी जाती-पेक्षा गुणाला महत्त्व अधिक दिले आहे. त्यांनी स्पष्टच म्हटले आहे.

हो का वर्णामाजीं अग्रणी । जो विमुख हरिचरणीं ।

त्याहुनि धपच श्रेष्ठ मानी । जो भगवद्भजनीं प्रेमळ ॥

भक्तीशिवाय ज्ञानाचे ओझे वागविणाऱ्या विद्वानाला नाथांनी “चदन-भार वाहे खर । परी तो नेणे मुयासाचे सार ।” अशा पदवीस नेले आहे. “ज्यासि सर्वभूती बुद्धी समान । तेचि भक्ती तेचि ज्ञान ” अशा ममतेचा उपदेश नाथांनी केलेला आहे. “एका जनार्दनी नाही यातीचे कारण ।” असा स्वच्छ निर्णय त्यांनी दिलेला आहे.

सगुण मूर्तीचे ध्यान

भक्ती ज्या देवाची करावयाची त्याचे रम्य वर्णन भागवतामध्ये बारंवार आलेले आहे. निर्गुण परमेश्वराचे स्वरूप त्यांनी वर्णन केले आहेच, पण जे निर्गुणत्व जाणू शकत नाहीत, त्याच्यासाठी सगुण भक्तीचा उपदेश त्यांनी केलेला आहे. “जेठे सुवर्ण आणि कंठण ।” शिवा “विघुरले ते रूप होये । थिजले त्यापरीस गोष्ट आहे ” असे निर्गुण-सगुणाचे नाते त्यांनी समजावून सांगितले आहे. श्रीकृष्णाच्या सगुण मूर्तीचे ध्यान त्यांनी किती महारीने रेखाटले आहे.

दीपशलिका हातीं चढे । ते धरमरी प्रकाश सापटे ।

माझी मूर्ति जे घ्यानि जटे । ते चैतन्य आतुडे अवघेचि ॥

निर्गुण चैतन्य मनी ठमण्यासाठी सगुण मूर्ति डोळ्यापुढे उभी हवी. ती मूर्ति कशी ? तर “घवघवीत घनसांवळा । मुकुट कुंडले मेखळा । कंठी कौस्तुभ वनमाळा । सोनतळा झळझट.” पूजेसाठी जी मूर्ति करावयाची ती कशी असावी याचे नाथांनी किती बारकाईने वर्णन केले आहे. “पाहतां निवे तन-मन । देखतां जाय भूक-तहान । घवघवीत प्रसन्न वदन । कृपालेक्षण मुकुमार ॥ जे देखतांचि जीवीं जटे । अतिशये सर्वासी आवडे ।

पाहों जाता निजनिवाडें । पूर चढे प्रेमाचा ॥ ईपत् दिसें हास्यमदन ।
अतिशयोसि मुप्रसन्न । ” अशी रमणीय मूर्ति नाथानीं शब्दानीं कोरली आहे
। भक्तीचें हें उच्च शिखर नाथानीं स्वतः गाठलें होतें, ‘देव पाहू गेलों ।
तो स्वयमेव देवच झालों ’ असा अनुभव ते स्वतः सांगतात सोन्याच्या
भक्तानें, मोन्याच्या देवळात, मोन्याच्या देवाची, सोन्याच्या कमलानीं
पूजा करानीं दशी नाथाची अवस्था झाली. ‘साररे अर्गी गोटी,’ किंवा
‘वापुरा अर्गी मुगध,’ तसा नाथाच्या अर्गी देव मुहून गेला.

राम कथेपरील रूपकें

भागवताप्रमाणें ‘भावार्थ रामायण’ हाहि नाथाचा ग्रंथ मान्यता पावलेला
आहे. कृष्ण व राम यात नाथाना भेद कसला ? “सगुण चरितें परम
पनिर्ने ” गाण्यास ते आसुसलेले श्रीकृष्णाप्रमाणेंच श्रीरामाचें वर्णनही
त्यानीं तन्मयतेनें केलें आहे, तें करताना त्यानीं केवढी नम्रता धारण
केली आहे. ! “मूर्खपण माझी भिराडी ” अशी आपली भूमिका त
सांगतात मग तुम्ही रामचारिनाचें कार्य अगावर का घेतलें ? अस कोणी
विचारील. त्याला नाथ उत्तर देतात, “रामें पुरविनी पाठी । तो रामच
वदरी कथा मलात्कारें ” पार काय ? “लेखणी देवोनि हातीं । राम
निजकीर्ति लिहवितों ॥ ” नाथानीं आपल्या रामायणात अध्यात्म विचा
राची व रूपनाची वृष्टि केली आहे. अज म्हणजे परब्रह्म, दत्तारय म्हणजे
दशद्वियें, कौमन्या म्हणजे सद्ब्रिद्या, सुमित्रा म्हणजे मेधा, वैदेयी म्हणजे
अविद्या आणि मयरा म्हणजे बुद्धि अशीं रूपकें नाथानीं रामायणात
मोठ्या सुत्तीनें रामकथेवर रचलीं जाहेत. सोन्याच्या मूर्तीवर भरवरी वपडे
घालावेत, त्याप्रमाणें नाथाचें हें कौशल्य आहे.

सीतेचें स्वभाव-चित्र

राम म्हणजे परमात्मा व सीता म्हणजे त्याची चित्प्रतिष्ठा हें ऐक्य
प्रियासाठीं ते दाखले देतात

सीता रस श्रीराम स्वाद । सीता मुमन राम मुगध ।

सीता मुदी श्रीराम बोध । अनन्य सिद्धी येरेवेरा ॥

रामाबरोबर सीता वनवासास निघाली, त्या प्रसंगाचें वर्णन करतांना नाथ म्हणतात, “सूर्यासर्वै जैसि प्रभा । वसन्तासर्वे वनशोभा । तेवि जानकी जगदंबा । प्राणवल्लभासर्वे निवे” पुढें सीतेस रावणानें अशोक वनात ठेवल्यावर हनुमंतानें तिची भेट घेतली व स्वूण म्हणून रामाची अगठी तिला दिली. ती पाहतांच सीतेच्या मनांत कोणकोणते कल्लोळ उठले याचें चित्र नाथांनीं, अभिजात कवींच्या कुंचल्यानें, रंगविलें आहे. ‘राम’ मुद्रिका पाहून “सर्वांगें हर्षली जानकी.” तिनें ती मुद्रिका चुंबिली, आलंगिली आणि ती तिला किंचासं लागली:—

मुद्रिके ! तूं सांगें गोष्टी । रावणे माते हरिल्यापाठी ।

दोघे येयोनि पंचवटी । अतिरंजटी काय केलें ? ॥

विजनीं मूर्च्छित पाडिलें ? । कीं शुकव्याघ्रीं फाडिलें ? ॥

किंवा सिंहें विभाडिलें ? । कीं रंगडिलें वनगजीं ? ॥

तें तो महावीर निधडे । सिंह-व्याघ्र काय चापुडे ? ॥

शादूल पळती तयापुढे । केलें कुडे रावणें ! ॥

माशेंनि दुःखगोकें जाणा । स्वयें रामें खाडिले प्राणा ? ॥

येन्हुवीं निवटोनि रावणा । माशे मोडवणा येता कीं ! ॥

मुद्रिके ! सत्य सांगें मजपाशीं । श्रीराम तरी जाहला संन्यासी ? ॥

अथवा पटुडला समाधिसेवेगी ? । किंवा देहासी त्यागिनें ? ॥

आपला प्रिय व पराक्रमी राम आपल्याला सोडविण्यास का आला नाहीं याविषयीं संनिनें ही “संशय-रत्न-माला” किती हृदयंगमपणें गुंफली आहे. तिच्यांत राग आहे, प्रेम आहे, निराशा आहे, अभिमान आहे—मानी आर्यवर्गीचें हृदयच आहे तें !

राजकारणाचे पडसाद

नाथांनीं आपल्या मावार्थ रामायणात अध्यात्म-विचारार्चा घेणीं जागेजगे केली आहे, रूपकांचीं कांरजीं, छायींछायीं उडविलीं आहेत, प्रपचातील प्रेमळ प्रसंगांचे गार ताटवे उभारले आहेत आणि विनोदाच्या गुलाबदाणींतून हास्याचा शिटकाव सर्वत्र केला आहे. पण याबरोबरच लक्षांत

येणारी विशेष गोष्ट म्हणजे त्यानीं रामचर्येनून सगळ्या स्थितीलाहि थोडीफार वाचा फोटली आहे. त्याच्या आजूराजूला मुसलमानी सत्तेनें स्वराज्य, स्वधर्म व स्वभाषा याच्या होळ्या पेटविल्या होत्या. त्या विज्ञापिण्यासाठीं समाजाने नीदिमान् व धैर्यवान् व्हावयास हवें, आणि अगात स्वाभिमानाचें पाणी आणि प्रतिकाराचें तेज खेळवावयास हवें, अशी जाणीव द्रम्य तेथे देण्यास नाय चुकत नाहींत. रामजन्माचे वेळीं कौरवयेला टोहाळे कोणते लागले हें सांगताना नाथानीं तिच्या तोंडीं पुढील वीरश्रीची भाषा घातली आहे —

पाचारा यनींचे वनचर । मुहुटकुंडलें द्या अलंकार ।
 लंसा जाळारे भडभडा । पाटा तडतडा राक्षस ॥
 राक्षसाच्या शिरकमळीं । खेळू लकेपुढें चंद्रफळी ।
 मोडा देवाचे बाधवटी । उभारा रामराज्याची गुढी ॥
 नामारे जगार्ची दुःखें । त्रैलोक्य भरां हरगें ।
 दुमदुमीत विश्व मुगें । परम पुरुषें श्रीरामें ॥

रूपकांघी रास

‘रुक्मिणी-स्वयंवर’ हें नाथाचें अतिमधुर काव्य आहे श्रीवरस्थामी, मोरोपत, सामराज, विठ्ठल वगैरे शै-पन्नास करीनीं ही शृंगारधीरमिश्रित कथा आपापल्या काव्यातून रंगविली आहे. पण “नाथाच्या त्या कथा-चंद्रिकेपुढें त्या तारका मदप्रभ वाटतात.” कृष्ण-रुक्मिणीचे लग्न म्हणजे जीवशिश्याचें ऐन्य, हें सूत्र तर सर्व कथेमध्यें नाथानीं ओवले आहेच. पण प्रसंगा-प्रसंगोनीं त्यानीं रूपकाचें दारुकाम उडविले आहे कृष्ण रुक्मिणीच्या राजराज्यात यावयास निघाले, त्यावेळच्या मिरवणुकीचे नाथानीं केलेलें वर्णन ऐका. पुढे ममतेच्या हवाया जळत होत्या. अतिलोभाच्या चिंचुंदन्या पेटवून दुर भिरकावल्या जात होत्या. क्रोधाचे बुद्धनळे, कामाचे हातनळे, अहंकाराचें बाण यांनीं जनमनरजन होत होतें. मधून मधून निजतेजाच्या चद्रज्योति तेज उधळत होत्या. महामोहाचा मत्त हत्ती पुढें झोलांन चालला होता. चतुर्भिध मुक्ति हातीं कलश घेऊन महाद्वारीं उम्या होत्या.

प्रत्यक्ष रुक्मिणीचें रूप रेखाटताना नाथांनीं आपलें सर्व पदलालित्य व कल्पनाचातुर्य पणास लावले आहे असें वाटतें. ते म्हणतात,

चंद्रमंडळामार्गेपुढें । जैसे तारांगणांचे वेढे ।

तैशी मोतीलग तानवडें । दोहीकडे तळपती ॥

जैशी नक्षत्रें नभमंडळीं । तैशी मुक्त मोतियांची जाळी ।

लेहलीसे भीमकवाळी । तेजें वेल्हाळी शोभत ॥

मुखामाजी दंत-पंक्ती । जैशा ओंकारामाजी श्रुती ।

पाहता तळहार्तीच्या रंगा । उणे आणिले संध्यारागा ।

द्वारकेचंही वर्णन नाथांनीं मनोहर केले आहे. ज्ञानेश्वरांनीं जसे योगाच्या स्थानाचें रम्य चित्र रेखाटलें आहे, तसेच नाथांनीं द्वारका-नगरीचें शब्दचित्र उभें केळें आहे, सारें वैभव, सारें रम्यत्व, सारें पावित्र्य, श्रीकृष्णाच्या त्या द्वारकेत एकवटलेलें होतें.

वसंत नियवीं मदा मुमनेंसी । सताप कोणानी असेना ।

डोलती पै द्राक्षाचे घड । मुक्तपरिपाकें अति गोड ।

कोकिल्या 'कु'णवर्ण कूजतीं । शब्द निःशब्द मधुर वृत्तीं ।

मयूर आनंदें नाचत । अप्सरा-नृत्य तेणें तटस्थ ।

घुड हंस द्वारकावासी । मुक्त मोतिये चारा त्यांसी ।

तै देखोनियां परमहंसी । निजमानतीं लाळ घोटी ।

शुकर्पिंगळे अनुवादत । तेणें वेदान्त दचकत ।

अति गुह्याचे गुह्यार्थ । पत्नी धोलत द्वारकेचे ॥

भारुडांची दौलत

कडू औषध गोड करून देण्यांत नाथांचा अगदीं हातखंडा. ब्रह्मज्ञान हें समजावयास अति कठीण. तें सर्वांना कळावें म्हणून त्यांनीं सोप्या मराठी भाषेंत सांगितलें. तसेंच रामसीता, कृष्णरुक्मिणी यांच्या विवाहाच्या मनोवैधक कथेच्या सापरेमध्यें घोलूनही तें त्यांनीं दिलें. श्रीकृष्णाच्या मधुर चरित्राच्या मधात रखूनही त्यांनीं तेंच आत्मज्ञान सर्वसामान्य लोकांना दिलें. तरीही हें ईश्वरविषयक ज्ञान आपण घ्यावें असें बहुजनसमाजास

सासू म्हणजे कल्पना, जावा म्हणजे निदा, नणद म्हणजे चिंता, नमरा म्हणजे अविवेक—या सर्वोदरील आसक्ति सोडून परमेश्वराच्या चिंतनात आपण एकटेंच रहावे. दुसऱ्या एका पदात “तुम्ही वेगळें निघा” असें एक बाई सांगते, तर दुसरी “मला दादला न लगे बाई” असा पुरोगामी विचारही मांडते !

निव्वळ शृंगाराचीच चटक ज्यांना, असेही, माही तऱ्हेन अगतात. त्यांच्यासाठी नाथानी निवटलेली राधेची दोन पदे ऐका.

वारियाने कुडल हाळे । डोळे मोडित राधा चाले ॥
राधा पाहुनि भुलले हरि । धैल दुभे नदाघरी ॥
हरि पाहुनि भुलली चित्ता । राधा घुसळी डेरा रिता ॥
मन भिनलेंस मना । एका भुलला जनार्दन ॥ १ ॥

कृष्णा भाशा पदर धरू नको, मोड ॥
जाडनि सागेन मी यशोदेला । मोडिन चागली सोड ॥
तू वनमाळी मी भोळी राधा । माझी तुझी नच जोड ॥
एका जनार्दनीं म्हणें मनमोहन । नाम वृक्ष नटु गोड ॥ २ ॥

प्रत्येक पदाचे शेवटी दिलेली आध्यात्मिक वल्गाटणी कलात्मक नाही काय ?

‘एकाचीं’ अनेक सोंगे

ममाजाला दररोज भेटणारे, जागे करणारे, गूप करणारे अमे गाधळी, वासुदेव, वानभाटे, गादडी, वडमलामी, फकीर इत्यादि लोक पुढळून अगतात. त्यांच्या नावाने आध्यात्मिक भिचार ‘रूपविण्याची’ युक्तिः ज्ञानेश्वर—नामदेवानीं थोडथोडी करून पाहिली आहे. ज्ञानेश्वराचा पागुळ, आधळा, वासुदेव मौजचा आहे. नामदेवानीं पुढची मज्ज मारली आहे. पण सर्वांत जास्त करामत केली आहे नाथानीं. भिक्षा मागणाऱ्या व समाजापुढे सर्व असाणाऱ्या ऋतेक सर्व वर्गांचीं सोंगे घेऊन नाथ समाजाच्या राडीगोडीने शिस्वीत आहेत. त्यांनीं घातलेला “जगदेचे गांधळ” ऐकताच रेड्यातील सारे वारुणा कान टवकावून ऐकत असतील. जगदेचेला उद्देगून नाथ म्हणतात,

दार उघड, मया दार उघड ॥

उदो उदो ऐसा शब्द गाजतो ।

मामकोधदैत्यावर कोरडा मडकडा वाजतो ।

ज्ञानपोत पाजळतो । बोधाची परडी घेतो ।

प्रेमचा पाऊल पुढें टाकतो । अहश्यासुर दैत्यगळी घेतो ॥

रणराव भम मम भम । दण् दण् दण कड् कड् कड् ।

तोचि गोंधळ अने तुजप्रती । मया दार उघड ॥

‘ त्वा रणकुड जमडा पसरिला । आहुती घेसी दोनी दळा ।

रव घोडे कुजर तुला । नारळ मया अर्पिली ।

अने, तुजी न बणने थोरी । खेल खेलसी वैणवामाचारी

पुडलिन दिवग महाभारी । ओनालिसी महामाया ॥

सर्व वर्गांना शिकवण

‘रुपीं वाध्या-मुरळीच सोंग वेऊन भक्तीचा भडारा नाथ हटतात, तर कधीं “ मी आला रामाचा चौडी । होरा ऐका दादांनीं ” अशी हाक देऊन नाथ सर्गींना मुलांचें भविष्य सांगतात, “ येथूनि पुढे नरें होईल । भक्तिमुखे दाद वाढेल ” मात्र त्यासाठीं “ जा शरण सद्गुरूशीं ” असा उपदेश ते करतात त्याचा ‘ वडापिसा ’ हीच शहाणपणाची गोष्ट सांगतो त्याचा “ आधळा ” हेंच ज्ञान दाखवितो, त्याचा “ नहिरा ” देवाधर्माच्याच गोष्टी ऐकवितो आणि त्याचा ‘ मुका ’ पोलता तेही ब्रह्मज्ञानच, त्याचा ‘ जागल्या ’ पुकारतो ‘ उठा कीं जी मायनाप । रुपीं लागली झोंप । हुजूर जाऊनि या । एवढी चुक्या खेप ’ स्वार्थाच्या शोषत घोरत पडलेल्या लोकांनीं उठाने आणि ईश्वराकडे जाऊन जन्ममरणाचा फेरा चुकवावा हें किती नम्रतेनें सांगितलें आहे. नाथाचा ‘ गळ सतोप ’, त्याचा ‘ वामुदेव ’, त्याचा ‘ गारुडी ’ हे सारे वेगवेगळ्या भाषेंत पण एरुच विचार नोळ्यात. सामान्य जनाना भाडणाची आवड मोठी. ती लक्षात घेउन नाथांनीं हिंदु-मुसलमानांचा एन झगटा लावून दिला आहे पण त्यातही जोतलें आहे अध्यात्मच ‘ खुदासु तो जात नही । ’ असा विधमधुत्वाचाच

उदार विचार या भाडणातूनही नाथानीं काढला आहे. महाराच्या जेरीत ब्रह्मज्ञान सांगण्याची करामतही नाथानीं केली आहे. त्यासाठी त्यानीं पाच-पन्नास 'जोहार' रचिले आहेत. 'जोहार मायनाप जोहार । मी विठू पाटलाचा महार ' अशी आरोळी नाथ देतात.

मधुर पदें

इतकें सोपें, इतकें गोड आणि इतकें रम्य रूप नाथानीं परमार्थ-विचाराला दिलें आहे अगदीं ससारातील भाषा, लहान मुलाच्या खेळाची भाषा, तीच घेऊन नाथ गूढ धर्माचा खोल विचार स्त्री पुण्याच्या वानीं मोठ्या मोजेन घालीत जाहेत. याचें एक टळक उदाहरण म्हणजे बालसत्य-रसानें ओथपिलेंलें पुढील पद पहा,

कडदोरि त्रिदुलीं वाघनसैं साजिरी ।

नाचत श्रीहरी मधदेचा ग वाई । यधदेचा ॥

पावीं घागरिया चाक्या साजरिया ।

कार्नीच्या चाळिया ढाळ देति ग वाई । ढाळ देती ॥

गोपिनीं भोळिया याजविती टाळिया ।

आमुचा बान्ह्या देवराव ग वाई । देवराव ॥

येती गवळिणी बरिती बुझावणी ।

लागति नरणीं गोविंदाच्या ग वाई । गोविंदाच्या ॥

एका जनार्दनी एकत्र दारण ।

भावे निमलोण उतरति ग वाई । उतरति ॥

जिवाजीपंतास ताकीद

लहान मुलाला आई भात कालवून देते. पण कालविलेला भात तरी त्या मुलानें तोंडात घातला पाहिजे ना ? त्याचेमाठीं आई बारीक बारीक घुत्त्या करून भरवितें. त्याच प्रेमानें नाथानीं सोपें गद्य लेखनही घरेंच केलें आहे. त्यावेळच्या सरकारी कचेऱ्यातून ज्या तऱ्हेचें अजे, पत्रे, करारनामें जात तेत असतील, तसें गद्य नाथानीं लिहिलें आहे. हेतु हा की, कजेदलालीत गदागळ्या खाणाऱ्या लोकांनाही परमार्थ-विचार ऐकवावा. नाथाचें एक ताकीद-पत्र पहा.

“समस्त राज्यतें धुरधर, परगणे शरीरागाद सुभा, ताकीदपत्र दिधलें कीं, कायापुरास जिवाजी नामें गृहस्थ. त्यास कौल देऊन देहगावची वस्ती आवाढ रक्षावयानिमित्त पाठविले आहेत. तर कोणत्याहि गोष्टीचा ताप न लागेल, व हरएक विषयी माहित्य करावे. मनाजीराव सुभेदार, बुधाजीपत फडणीस, चित्ताजीपत चिटणीस. हे थोर मनुष्य असतात. अहकाराजीपत सवनीस याचें हवालीं सर्व देहगावचा कारभार दिधला.”

एका शेताचें रूपक करून नाथानीं सद्गुणाचा उपदेश कसा केला आहे हेंहि पहाण्यासारखें आहे. मानवी जीवाला उपदेश करताना ते म्हणतात,

“ चिरजीव जिवाजीपत ठाणेदार । यासीं आत्मारामपत कमार्जसिदार ।
 कसत्रे ब्रह्मपुरी आशिर्वाद उपरी । तुम्हासी देहगावचें ठाणें दिलें । तर
 ठाण्यात सावधपणें वर्तणूक करणें ॥ धैर्याचा नागर धरून शेतातील
 मदेसट काढून वागनेच्या पालव्या तोडून सद्याचा गाशा गोळा करून
 भूमिका शुद्ध करून भग्न भाक्तिज्ञानवैराग्य तिगणी करून सद्गुरुसुरे
 निजनीज पेरणें ॥ जेथे शुद्ध सत्त्वाचा मेघ वर्षला ॥ तेथें मत्वाचा माळा
 घालून ॥ कुतर्क पायस उडवून देणें ॥ जागोजागी विश्वास रक्षण ठेवून ॥
 शेतातील माल अवघाचि गोळा करून षड्गुणप्रेमार्थ वेल जुपून ॥
 अवघाचि माल मोजून ॥ सहजुर् ब्रह्मपुरीस येणें ॥ ”

जीवनाचें रहस्य

अशा तऱ्हेने अध्यात्मविचाराचें सहस्रधाराचें कारज सतत चाळीस वर्षे
 उडवून, एकनाथ याच्या ६६ व्या वर्षी, शके १५२१ मध्ये दिवंगत
 झाले. त्याच्याइतकें छेपून व कर्तितन करणारे मत फिरळा, आणि त्यातही
 त्याच्याइतकी विनिधता व रम्यता साधणारे सत तर दुसरे कोणीच
 नाहीत. प्रपच व परमार्थ यशस्वीपणें साधणारे सतही तेच. त्याचा
 उपदेशही असा समतोलच आहे.

कुटुंब पीडनी आपण । अन्यत्र द्यावें अन्नधन ।

तोचि अधर्म परिपूर्ण । शुद्धपुण्य तें नव्हे ॥

कुटुंबेसी यथोचित । मुग्गी करुनि समस्त ॥

याहूनि उरला जो अर्थ । तो श्रेयार्थ वेंचावा ॥

ससार करतानाही नायाची वृत्ति कशी असें, याचें वर्णन त्यानींच
 मोजक्या शब्दांनीं केलें आहे. ते आपल्या भागवतात म्हणतात, “ शांति
 सकळ वैभवंसि । अखंड असें सतापार्शी । ” चित्तात शांति, मुग्घात
 हरीनाम आणि हातून परोपकार अशा साधनांनीं आपलें सारें जीवन नाथानीं
 धन्य केलें. हे जीवन अलौकिक आहे, मुग्घमय आहे, सर्वाना ध्येयरूप

वाटणारें आहे. अशा या जीवनाची गुरुकिल्ली कोणती ! ती गुरुकिल्ली
म्हणजे, नाथ सांगतात,

एव तो सगळा मजभीतरी । मी तथा आव घाहेरी ॥

ऐसेनि अभिनयणे करी । मुगें सगारी नादतु ॥

संत तुकाराम : : : ४

संध्याकाळचे वेळीं पश्चिमेकडे लालभट्ट मावळत सूर्याग्नि क्षितिजावर टेकत असावे आणि त्याचवेळीं पूर्वेकडे विवर्लधमक उगमतें चंद्राग्नि क्षिति जातून वर येत असावे, अशी रमणीय घटना भागवत-धर्माच्या इतिहासात सोळाव्या शतकामध्ये घडून आली. भागवतधर्माचा प्रसार समाजाच्या सर्व थरातून करणारे एवनाथ शिरे १५२१ मध्ये समाधिस्थ झाले, तर शके १५२० मध्ये तुकारामाच्या रूपान मचीचा अधिराज तेजस्वी असा तारा उदयास आला. आणि त्यानंतर दहाच वर्षांनी रामदासही महाराष्ट्रभूमीच्या कुशीत जन्मास आले ही वेगळी भाग्याची गोष्ट ! तुकारामाच्या घराण्यात विठ्ठलाची भक्ति आठ पिढ्या चालत आलेली होती. तिचे पक्क पळ

म्हणजे तुकाराम रामदासाच्या घराण्यातही आठ पिढ्या सूर्याची उपासना चालू होती तिचा परिपार म्हणजे समर्थ.

पण याहीपेक्षा मोठा वारसा या दोघाना मिळाला होता आणि तो म्हणजे भागवतधर्माचा. ज्ञानदेव-नामदेव-एकनाथ हेच गरोत्तर तुकाराम रामदासाचे पृथ्वी. विठ्ठल हाच त्या सर्वांचा आदिपुरुष. सर्वांचे जन्म-ग्राम एरुच-आणि ते म्हणजे पदरपूर. सर्वांचा व्यवसाय एरुच-आणि तो म्हणजे विठ्ठलभक्ति. साधुसत हेच त्याचे सगेमोघरे. आघाडी-शक्तिंकीच्या वाऱ्या हेच त्याचे सण-समारंभ. आणि त्यांचे सतान ? आपण सारे महाराष्ट्रीय जन हींच त्याचीं मुल्लंकाळें पिढ्यान्पिढ्या पुरेल अशी अव्यात्माची अलोट शैल्यत या आपल्या धाड्यडिलानी ठेवलेली आहे.

नामदेवाच्या कार्याची पूर्णता

ज्ञानदेवामुळे आळंदी, एकनाथामुळे पैठण, तसे तुकारामामुळे देहू हे गान प्रसिद्धी पावले व लारजे वारकऱ्यांचे पूजास्थान बनल ज्ञानदेवांनी भागवत धर्माच्या हमारतीचा पाया घातला आणि तिचा कळस झाले तुकाराम. नामदेवाप्रमाणे तुकारामानीही स्वतःचे चरित्र अभंगात लिहून ठेवले आहे. शतकोटी अभंगाचा नामदेवाचा सकल पुरा करण्यासाठीच तुकारामाचा जन्म होता असेहि मानण्यात येते ' नामदेवे केले स्वप्नामाजि जागे । सर्वे पादुरगे येऊनिया ' असा अनुभव प्रत्यक्ष तुकारामानी एका अभंगात लिहून ठेवला आहे. देव व नामदेव या दोघानी स्वप्नात येऊन तुकारामांना " सांगितले काम करावे कथित ". त्याप्रमाणे " उरले शेवटी लायी तुका. " पाच कोटी अभंगाची भरती तुकारामानी केली आणि शंभर कोटीचा नामदेवाचा सकल पुरा केला अशी आख्यायिका आहे. पण आजमितीला तुकारामाचे अभंग उपलब्ध आहेत सुमारे पाच हजारच. त्यातही खरे किती, खोटे किती, मूळचे किती, प्रक्षिप्त किती याबद्दल वाद आहे. आठवडा तुकाराम त्या सुमारास होऊन गेले. शिवाय इतर सालोमाळे होतेच. त्या सर्वांनी मूळ श्रव्यामध्यें आपले किती ओष निःसळले असतील हे एक शङ्कराच जागे ! तुकारामानी वचनीस-

तीस वर्षे जे अभंग रचले, ते लाख दोन लाख असणें अशक्य नाहीं. पण काळाच्या इद्रायणीत तरले काय ते पांच हजार.

संसाराची राखरागोळी

लौकिक दृष्टीने पहाता, तुकारामाचा जन्म पुण्याजवळील देहू गावीं कुणव्याच्या कुळात शके १५२० मध्य झाला. त्याज्जें, आडनांव आनिले त्याच्या वडिलाचें नाव बोल्होना आणि आईचें नाव कनवाई. तुकोमाचीं दोन लग्नें झालीं. पहिली बायको रसमानाई व दुसरी जिजाई. सतराव्या वर्षापर्यंत तुकोमाचा ससार दहाजणासारखा चालला होता, घरीं घाण्याचा घंदा होता, तो ते पहात. पण सतराव्या वर्षी त्याच्यावर चोहोंमाजुनीं सकटे कोसळलीं आई मेली, वडील वारले, वडीलमधु विरक्त होऊन तीर्ययात्रेस निघून गेले. त्यानंतर चार वर्षांनीं, भयनर दुष्काळ पडला. “दुष्काळें आटिलें, द्रव्यें नेला मान । स्त्री एकी अन जन करिता मेली.” दुष्काळात पहिली बायको रसमानाई आपल्या मुलासह मृत्यु पावली. उरली आवली. तिचेंच नाव जिजाई ती कजाग-पणानें व भाडोस्पोरणानें इतिहासात गांभलेली आहे—जशी काहीं सोंके-टीसचीं शाट्कीच. पण तिच्या दृष्टीनें विचार केला, तर ती इतर दहा-जणांसारकीच होती असें दिशतें. इतर सामान्य ससारी स्त्रिया काय करतात, ते ती करीत होती. पतीची देवाप्रमाणें ती भक्ती करीत होती, आणि मुलासळाना जेऊपाऊ घालत होती पण तुकोमा आणि ससार यांच्यात छत्तीसाचा आकडा ! त्यांना स्वतःच्याच देहाची शुद्ध नसे, तेथे मुलासळाच्या साण्यापिण्याची काय दाद ? त्यामुळे जिजाई कायलेली, सतापलेली असे, एवढेंच. ‘काय तरी देऊ तोडतील पोरें’ हा प्रश्न तिला रोज भडावून सोडी. ‘ससारीं कादू आपदा किंती’ असें तिला होई, परमार्थाकडे धांव

तुकाराम म्हणजे साधा बाणी—एक अडाणी मराठा. त्यामुळे घरच्या या दु रानें त्याचा जीव त्रासला “लज्जा वाटे जीवा” असें त्यांना झालें, ‘नको हा ससार’ असें त्यांना यादू लागलें. या तापातूनच त्यांना अनुताप

उत्पन्न झाला. “ झाला हा वमन ससार ” अशी त्याची वृत्ति झाली. देवाकडे त्याचें ध्यान लागलें “ सहज घडिली होती सेवा । म्हणोनि पुजितो या देवा ” असे करता करता त्याचें चित्त विठ्ठलाच्या भजनात अधिनाधिक गुंतू लागलें. त्यामुळें त्याच्या चित्ताला शांति प्राप्त झाली. ससार दुखाचे काटे त्यांना टोचेनासे झाले. उद्वेगाची भाषा न गेल्या ते वाईटातून चांगलें काढू लागले आणि म्हणू लागले,

बरें जालें देवा निघाले दिवाळें । बरी या दुष्काळे पीडा वेली ॥
 बरें जालें देवा नाईल कर्नशा । बरी हे दुर्दशा जनांमध्ये ॥
 बरें जालें जर्गी पावलों अपमान । बरें गेलें धन देणें गुरें ॥
 बरें जालें नाहीं धरिली लोकलाज । बरा आलों तुज घरण देवा ॥

भक्तीची साधना

देहजबळ भडारा भामनाथ व गोरोडा या नांवाचे तीन डॉंगर आहेत. त्यापैकी कोणत्या तरी एका डॉंगरावर जावें, ससारापासून व समाजापासून दूर व्हावें आणि विठ्ठलाचें नामस्मरण करावें असा क्रम त्यांनी आपल्या आयुष्याला लावला. त्या निर्जन डॉंगरावर, पूर्ण एकातवासात, निश्चल मनानें, त्यांनी पुन पुन ज्ञानेश्वरी वाचली, एकनाथी भागवताची पारायणें केली आणि देवाची भक्ती चित्तात ठसविली. ‘ ससाराच्या तापें तापलों मी देवा । करिता या सेवा बुढवाचि ’ अशी त्याची पहिली अवस्था होती, ‘ बहु पागविलों बहु नागविलों । न्हु दीस जालों कासावीस ’ अशी तडपड त्याच्या हृदयाची होत होती त्यावर त्यांना एकच औग्रध माहीत होतें आणि तें म्हणजे विठ्ठलाचें भजन. घरी विठोबाचें देऊळ होतें तें भगलेलें होतें. तें त्यांनीं दुरुस्त केलें, आणि तेथें कीर्तन करावयास मुरवात वेली. ह कीर्तन म्हणजे भजनच—वेचळ स्वतः साठीं, लोकांसाठीं नव्हे.

आपल्या दुखाचा पोटडमाला देवापुढें करावा आणि देवाचे गुण आठवून मनाला शांति मिळवावी म्हणून तुकोना प्रारंभी कीर्तन करीत असत. आरंभी पन्त एकादशीस कीर्तन करीत, पण ‘ अभ्यासात चित्त नव्हतें. ’ तेव्हा सताची काहीं घचनें त्यांनी पाठ वेडीं. दुमरें कोणी कीर्तन करू लागलें तर

त्याची साथ तुकोना करीत, आळदी जवळच होती. तेथे ते वारवार जात. ज्ञानेश्वराच्या समाधीपुढे रसत. निवृत्तीनायाची समाधि न्यमकेश्वरी आहे. तेथेही ते जात. पैठणास जाऊन नाथपंथीचा मोहोळाही त्यांनी अनुभविला. मुख्य म्हणजे आपाढी-कार्तिकीच्या वाऱ्या कळून पढरीत पिकणारा भाक्त-रस यथेच्छ चारसला. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी शके १५४१ मध्ये त्यांना स्वप्नात गुरुपदेश मिळाला. गुराजी चैतन्य या गुरूंनी 'रामकृष्णहरी' हा मंत्र दिला अशी ग्वाही तुकारामांनी आपल्या एका अभंगात स्पष्टपणे दिलेली आहे. 'यावरि ज्ञाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले चित्ती विठोबाचे' असे समाधानाचे व सफलतेचे उद्गार ते काढू लागले.

सामान्याना जिह्वाळा कां ?

आपल्यासारखाच चुरणारा, विव्दळणारा, धडपडणारा एक साधा जीव आता शांतीमये, मुत्सामये, आनंदामये पोहत आहे हा परक सर्वांना दिसू लागला. शिडीच्या ज्या पायऱ्या चढून तुमोना इतक्या उंच जागी, मोठ्या वातावरणात, स्वच्छ प्रकाशात जाऊन नसले, त्या पायऱ्या उरून आपणही जावे अशी इच्छा सामान्यजनाना होऊ लागली ज्ञानेश्वरासारख्यांचे जीवन म्हणजे गरडाचे उड्डाण. त्याच्यागडे लोक केवळ विस्मयाने पाहतात पण जमिनीवरून आपल्याप्रमाणेच चालणारा, चालता चालता पडणारा, पडला तरी सावरून पुन उठून उभा राहणारा आणि पुढे व पुढे चालणारा असा तुकारामासारखा संत या सर्वसामान्य जनाना जवळचा वाटतो, जिह्वाळ्याच्या भासतो, मार्गदर्शक ठरतो म्हणून तुकारामाच्या वीर्तिनाला शेंडो-हजारों श्रोत्यांची गर्दी होऊ लागली. आपल्या अतः करणातील दुःख हा उरून उघडून दाखवितो आणि त्या दुःखावर धन्यन्तरीप्रमाणे अचूक मानाही देतो, असा विश्वास त्या श्रोत्यांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक येत गेला. द्राक्षाचीही साल माढाची आणि आतील गोड गामा चारसावयास यावा, अशा साध्या, सोप्या, सरळ भाषेन तुकारामांनी भक्तीचा डागोग पिटला. "बोलावा विष्टल, पहावा विष्टल, करावा विष्टल जीवभाव" हा उपदेश किती वाळनोध आहे ! तो ऐकण्यासाठी श्रीपुराच्या हुडीच्या हुडी येऊ लागल्या.

उत्पन्न झाला. “ झाला हा वमन ससार ” अशी त्याची वृत्ति झाली. देवाकडे त्याचें ध्यान लागलें. “ सहज घडिली होती सेवा । म्हणोनि पुजितों या देवा ” असे करता करता त्याचें चित्त विठ्ठलाच्या भजनात अधिकाधिक गुढ लागलें. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला शांति प्राप्त झाली ससार दुःखाचे काटे त्यांना टोचेनासे झाले. उद्वेगाची भाषा न मोलता ते वाईटातून र्चागलें काढू लागले आणि म्हणू लागले,

घरें जालें देवा निघालें दिवाळें । बरी या दुष्काळें पीडा वेली ॥

घरें जालें देवा पाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जन्मपथ्ये ॥

घरें जालें जर्गी पावलों अपमान । घरें गेलें धन टोंरें गुरे ॥

घरें जालें नाहीं धरिली लोमलाज । बरा आलों तुज शरण देवा ॥

भक्तीची साधना

देहूजवळ भंडारा भामनाथ व गोरोडा या नावाचे तीन डोंगर आहेत. त्यापैकी कोणत्या तरी एका डोंगरावर जावें, ससारापासून व समाजापासून दूर व्हावें आणि विठ्ठलाचें नामस्मरण करावें असा क्रम त्यांनी आपल्या आयुष्याला लावला. त्या निर्जन डोंगरावर, पूर्ण एकांतवासात, निश्चल मनानें, त्यांनी पुन पुन शानेश्वरी पाचली, एकनाथी भागवताची पारायणें केली आणि देवाची भक्ती चित्तात ठसविली. ‘ ससाराच्या त्रापें तापलों मी देवा । करिता या सेवा कुटुमाचि ’ अशी त्याची पहिली अवस्था होती ‘ ऋतु पागविलें बहु नागविलें । ऋतु दीस जाले कासावीस ’ अशी तडफड त्याच्या हृदयाची होत होती. त्यावर त्यांना एरुच औषध माहीत होते आणि तें म्हणजे विठ्ठलाचें भजन घरीं विठ्ठलाचें देऊळ होतें तें भगलेलें होतें. तें त्यांनीं दुरुस्त केलें, आणि तेथें कीर्तन करावयास मुरवात केरी. हें कीर्तन म्हणजे भजनच—केवळ स्वतः साठीं, लोकासाठीं नव्हे

आपल्या दुःखाचा पोटउकाळा देवापुढें करावा आणि देवाचे गुण आठवून मनाला शांति मिळनावी म्हणून तुकोजा प्रारंभी कीर्तन करीत असत. आरंभी पन्त एकादशीस कीर्तन करीत, पण ‘अम्यासात चित्त नव्हतें.’ तेव्हा सताचीं काहीं वचनें त्यांनीं पाठ केलीं. दुसरें कोणी कीर्तन करू लागलें तर

त्यांची साथ तुकोबा करीत. आळंदी जवळच होती. तेथे ते वारंवार जात. शनिभरांच्या समाधीपुढे वसत. निवृत्तीनामांची समाधि त्र्यंशकेधरी आहे. तेथेही ते जात. पैठणास जाऊन नाथपंथीचा सोहोळाही त्यांनी अनुभविला. मुख्य म्हणजे आपादी-कार्तिकीच्या वाऱ्या करून पंढरीत पिकणारा मात्त-रसं यथेच्छ चाखला. ययाच्या एकविसाव्या वर्षी शके १५४१ मध्ये त्यांना स्वप्नांत गुरुपदेश मिळाला. भावाजी चैतन्य या गुरुंनी 'रामकृष्णहरी' हा मंत्र दिला अशी ग्याही तुकारामांनी आपल्या एका अभंगांत स्पष्टपणे दिलेली आहे. 'यावरि जाली' कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले' चित्तीं विठोबाचे ' असे समाधानाचे व सफलतेचे उद्गार ते काढू लागले.

सामान्यांना जिद्दाला कां ?

आपल्यासारखाच चुरणारा, विव्दळणारा, धडपटणारा एक साधा जीव आता शांतीमध्ये, सुखामध्ये, आनंदामध्ये पोहत आहे हा फरक सर्वांना दिसू लागला. शिडीच्या ज्या पायऱ्या चढून तुकोबा इतरथा उचल जागी, मोरुच्या वातावरणांत, स्वच्छ प्रकाशांत जाऊन वसले, त्या पायऱ्या वरून आपणही जावं अशी इच्छा सामान्यजनाना होऊ लागली. शनिभरांसारख्यांचे जीवन म्हणजे गरडाचे उड्डाण. त्यांच्याकडे लोकां केवळ विस्मयाने पाहतात. पण जमिनीवरून आपल्याप्रमाणेच चालणारा, चालतां चालतां पडणारा, पडला तरी सावरून पुनः उठून उभा राहणारा आणि पुढे व पुढेच चालणारा असा तुकारामासारखा संत या संयसामान्य जनांना जवळचा वाटतो, जिद्दालाचा भासतो, मार्गदर्शक ठरतो. म्हणून तुकारामांच्या कीर्तनाला शेंकडो-हजारो श्रोत्यांची गर्दी होऊ लागली. आपल्या अंतःकरणांतील दुःख हा उरून, उबडून दाखवितो आणि त्या दुःखावर धन्यन्तरीप्रमाणे अचूक माझाही देतो, असा विश्वास त्यां श्रोत्यांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक येत गेला. द्राक्षाचीही साल काढावी आणि आंतील गोड गामा चाखावयास यावा, अशा साध्या, सोप्या, मरळ भाषेनें तुकारामांनी भक्तीचा झंगोरा पिटला. "बोलावा विव्दळ, पहावा विव्दळ, करावा विव्दळ जीवभावे" हा उपदेश किती बाळगोघ आहे ! तो ऐकण्यासाठी श्रीपुराणांच्या छंदीच्या छंदी येऊ लागल्या.

कीर्तनांत परचक्र

आणि एके दिवशीं रात्रीं आठे प्रत्यक्ष राजे शिवाजी. त्यावेळीं शिवाजीचें वय एकोणीस वर्षांचेंच होतें. पण या वालसूर्यानें त्यापूर्वीच आपल्या स्वराज्याचीं निरणे पसरलीं होती. तोरणा फ़िह्ला शिवाजीनें जिंकला होता. त्याच्या कार्नी तुकारामाच्या भक्ति-वैराग्याची कीर्ति पडली होती. “कोण हा सत्पुरुष आहे” हे पहावें म्हणून शिवाजीराजे तुकारामाच्या कीर्तनास गेले. हें कीर्तन पुण्यातील विठ्ठल मंदिरात चाललें होतें. त्यावेळीं पुण्यास “पुनरुटी” म्हणत. कीर्तनाच्या भक्तिरगात राजा-समूह सर्व श्रोते रगले असताना मुसलमान सरदार त्यांना पकडण्यासाठीं तेथें आले. कीर्तनात रुड पडणे हे तुकोजाना समूह वाटलें. “भजनीं विक्षेप तेंचि पै मरण” असें ते म्हणाले, आणि त्यांनीं टाहो पोडून विठ्ठलाचा धाया केला.—

न, देखजे डोळां ऐसा हा आक्रात । परपीडे चित्त दु.सीं होतें ॥
 बाय तुम्ही येथें नमालसे जालें । आम्ही न देखिलें पाहिजे हें ॥
 “परचक्र कोटे हरिदासाच्या घासें । न देखिजेत देश राहातिया ॥
 तुका म्हणे माझी लाजविली सेवा । हीनपणें देवा जिणें जालें ॥

हा घावा देवानें ऐकला. कीर्तनास आलेला प्रत्येक श्रोता मुसलमान सैनिकाना शिवाजीच दिशू लागला. त्यामुळे कोणालाच न पकडता ते हात हालवीत परत गेले. परचक्र वाऱ्यावरील गजतासारखे उडून गेलें-वातचक्र ठरलें.

राजलक्ष्मी लाजली !

हा “चमत्कार” पाहून शिवाजीमहाराजाची तुकाराममहाराजावरील भक्ति अधिकच दृढ झाली. त्यांनीं काहीं दिवसांनीं त्यांना भेटीचें निमंत्रण पाठविटें. दोघेही महाराजच. पण एकं राजयोगी तर दुमरे भक्तियोगी. शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या पद्धतीप्रमाणें उंची नजराणा आणि घोडे-मेणे पाठविले. पण तुकाराममहाराज म्हणजे वैराग्याची मूर्ती. “दिवच्या

छत्री घोडे । हें तों वन्यांत न पडे ” अशी त्यांची कटकडीत विरक्ति. राजलक्ष्मी त्यांची सत्यपरीक्षा घेण्यास आली. पण रंमेल्या शुक्राचार्य भेटले, तसें त्या राजलक्ष्मीला तुकाराममहाराजांनीं परत वाटेस लावले. “ मान, दंभ, चेष्टा । हें तों शुक्राची विष्टा ” असें मानणान्याला कोण कसा मोह घालणार ? सारें कुवेराचें धन ओतलें तरी तें पायांनं लज्जाटन देण्याची तुकोबांची निर्लोभ वृत्ति. “ सोने आणि मांती । आम्हां समान हें चिर्ती ” हा गीतेंतील समतेचा योग त्यांनीं आपल्या अंगीं मुरविला होता. “ तुका म्हणे धन । आम्हां गोमांसासमान ” अशी खणखणीत भूमिका त्यांची होती. त्यांना पैशाचा मोह नव्हता कीं मानाचा लोभ नव्हता. ते आपल्या अंतरीच्या आनंदांत—भक्तिप्रेमाच्या मुखांत सदैव इलत होते. “ तिही त्रिभुवर्णी आम्ही वैभवाचे धनी ” हा सात्त्विक अभिमान त्यांच्या हृदयांत फुललेला होता.

मुंगी आणि राव

सात्त्विक अभिमान होता, तसा तुकोबांचा विनम्रही अपार होता. स्वराज्यांतील राजाकटून आलेल्या तो नजराणा परत फेहन त्यांनीं मोठ्या नम्रतेन पण निश्चितपणें शिवाजीमहाराजांस योग्य तो बोध केला. “ दिव तुजें नाम । टाचिलें पावित्र ” असें प्रारंभी सन्मानानें म्हणून “ चातुर्य-सागर ” या पदवीनें तुकोबांनीं राजांना गौरविलें. “ सागणें न लगे । सर्वज्ञ तूं राजा ” असा मोठेपणा देऊन त्यांनीं एका वाक्यांत राजघर्माचें रहस्य निवेदन केलें. तें कोणें ? तर “ अनाथाच्या काजा साह्य व्हावें. ” समाजांतील अनाथ, अपंग, असहाय्य लोकांचीं दुःखें, द्वेष, यातना तुकोबांनीं डोळ्यांनीं पारित्या होत्या—स्वतःहि अनुभविल्या होत्या. त्या दीनदुःखांचें रक्षण करणें हेच राजाचें मुख्य कर्तव्य. सम्राटाचे, धनिकांचें किंवा विद्वानांचें रक्षण आपोआपच होत असतें, पण राजसत्तेचें कृपाछत्र पाहिजे असतें गरिबांना, अडाण्यांना, निःशक्ताना. त्याचें गाव्हणें तुकोबांनीं राजाच्या कानावर घातलें. तसें करण्यास त्यांना अडचण कोणती ? “ मुंगी आणि राव । आम्हां सारखाचि जीव ” ही तर त्याची स्थितप्रज्ञाची भूमिका.

त्यानीं आशेचें बिंदुलें (शून्य) केलें होते , “ विश्व हें विटल नाहीं तुजे काहीं । देखणें तुझेही तयामाजी ” अशी अभेदाची भावना त्याच्या हृदयात ठसलेली होती. त्यानीं शिवाजीमहाराजाना गोड शब्दांनीं निरोप दिला —

“ आमचा पाळीता पोसिता पाडुरग आहे त्यानें आम्हास निराशेचा गाव बक्षिस दिला आहे. मग तुम्हापाशीं येऊन काय उपयोग ? अन्न मागावें तर भिक्षेनें तें आम्हास मिळतें, वस्त्र मागावें तर चार चिंध्या आम्हाला पुरेशा आहेत “ निद्रेसी आसन उत्तम पापाण । बरी आवरण आसासाचें ” ‘काय कमी जाहे आम्हाला ? गरज कशाची आहे आम्हाला ? जाणि आम्ही तेथें येऊन पायदा तरी कय ? आम्ही अरण्यवासी उदासीनपणें फिरणारे, अमगळ दिसणारे, हातपाय रोड झालेले. अशा अवस्थेंत “काय तो सोडोळा दर्शनाचा ?” म्हणून भेटीची वार्ता करू नका. ”

परत नजराणा

राजाचा मौल्यवान नजराणा परत करताना उपदेशाचा आपला बहुमोल नजराणा पाठविण्यास मात्र तुकोना विसरले नाहींत आम्ही गरीब असलों तरी विटलाचे वीर आहेत ही ऐट त्याची होतीच “ न हो केविलवाणें । नाहीं आम्ही दीन ” अस टावून सागून ते छत्रपतींना धोधवतात, “ सर्वाभूतीं देख एक जात्मा ” तसेंच “ आम्ही तेणे मुरी । म्हणा विटल विटल मुरी ” असाहि भक्तिमार्गाचा उपदेश त्यानीं केला. यापूर्वी शिवाजीमहाराजाची व समर्थरामदासाची भेट झालेली होती. ह्यांनीं घेऊन एकनिष्ठ भक्तीचें मरत्त्व पटविण्यासाठीं शेवटीं बुवा सांगतात, “ सद्गुरु श्रीरामदासाचें भूषण । तेथे घाली मन चळो नरो ” तुकारामाचें हें धराग्य पाहून व हा प्रोध ऐकून त्याचेविषयींची शिवाजीमहाराजाची भक्ती शतपट वाढली असेल यात नवल काय ? तुकारामाच्या मृत्यूपूर्वी एका वर्षांत हा प्रसंग घडला

दाभिकावर कोरडे

असा स्वप्नामात्रांजल्य अपमामते, अगमहि तुकारामना प्रेत्य शोसात्वे लागले. त्याच्या अभगात आपल्या अभगाची भेसळ करणारे सालोमालो

सहजच त्याचा द्वेष करीत. त्यांनी ज्या मोंदू बुवावर टीका केली, तेही त्यांच्या नांवाने जळफळत. तंवारू, मांग, दारू सेवन करणाऱ्या दांभिक बुवांचा तुकाराम सडकून समाचार घेत. त्यांना “ पादचारी मनुष्य परी कुतरी ती ” ! असे कोरडे त्यांवर ओढीत. अगदी वीभत्स, अश्लील, शिवराळ वाटतील असे शब्दहि ते आवेशाचे भरांत, योजीत. ‘ अवघे जम हें देव । परि निंदितों स्वभाय ’ अशी त्यांची वृत्ति होती.

गाजराची पुंगी । तैसे नवे जाले जोगी ॥

काय करोनि पठन । केली अहंता जटन ॥

अल्प असें ज्ञान । अंगीं ताटा अभिमान ॥

असे घणाचे घाय ते निर्भयपणे घालीत, त्यामुळे मंत्राजीसारखे स्वार्थी ढोंगी बुवा त्यांची निंदानाट्ये करीत. पार काय त्यांना प्रत्यक्ष काट्या-कुट्यांनीं बडवीतही, त्याचप्रमाणे संस्कृतांतील ज्ञान मराठीत आणण्याचा गुन्हा तुकाराम करतात, म्हणून काहीं ब्राह्मणपंडितांचाहि त्यांच्यावर घुस्मा होता, रामेश्वरभटाने तर त्यांना या गुन्हाबद्दल शिक्षा केली होती, आणि ती म्हणजे तुकारामांनीं आपले अभंग इंद्रायणी नदीत बुडवावेत ही !

तुकारामांना हें प्राणसंक्रुष्ट घाटत होते. कारण, त्यांचे अभंग म्हणजे त्यांच्या रक्ताचे विंदु होते, हृदयाचे काप होते, जीवनाचे उच्छ्वास होते. पण तरीही त्यांनीं ती शास्त्रांतील शिक्षा मान्य केली आणि अभंगांची पोथी इंद्रायणीत बुडविली. तिच्या कांठी, निर्वाण मांडून; त्यांनीं तेरा दिवस निश्चक्र उपवास केला. मग त्यांच्या पाडुरंगाने त्यांचे अभंग तारले आणि इंद्रायणीतून अभंगांची पोथी कोरडी वर आली तेव्हां ‘ माझी मज आली रोकडी प्रचीत । होऊनि फजित दुःख पावे ’ असा पश्चात्ताप रामेश्वरभटाला झाला. एवढेच नव्हे तर तो तुकारामाचा भक्त बनला. तोच लोकांना मांगू लागला,

तुका सर्वा श्रेष्ठ प्रिय आम्हां थोर । का जो अवतार नामयाचा ॥

भक्तीज्ञाने आणि चराचरे आगळां । ऐसा नाहीं डोळां देगियेला ॥

मराठीतील वेद

तुकारामाचे अभंग म्हणजे मराठी वेदच असे मानण्यात येते. धर्म रक्षावयासाठी “वाचा बोलो वेदनीति” असे स्वतः तुकारामबुवाच म्हणतात. “वेदाचा तो अर्थ । आम्हांसिच ठावा” अशी गर्जनाही ते करतात. “वेद इतुकेचि बोलला” असे म्हणून अध्यात्माचे गूढ ते सोप्या भाषेने उकटून दाखवितात. म्हणून,

“जयाची वदे पूर्ण वेदान्तवाणी । म्हणार्हे वसे हो तयालागि वाणी” असे सारे लोक म्हणू लागले. तुकारामांनी जे हजारो अभंग रचिले, ते काही काव्य करण्यासाठी नव्हे. त्याच्या हृदयात वेळोवेळी जे दुःखाचे, अनुतापाचे, भक्तीचे, समाधानाचे, लोकसल्याणाचे तरंगमागून तरंग उमटले, त्यांचेच प्रतिबिंब त्याच्या अभंगातून उमटलेले आहे. त्याचे अभंग म्हणजे त्याच्या हृदयाचे आरसे. “करितो फणित्व म्हणाल हे फौणी । नव्हे माझी वाणी पदरीची” अशी त्याची निरहकारी भूमिका आहे. “अवघे करितो विठ्ठल” असे ते म्हणतात. “बुढतां हे जन न देखें टोळा । येतो कळवळा म्हणोनिया” त्याची अभंग-रचना चालू होती. हे “टासळाळी नाणे” नव्हे, तर “झरा लागला नमनीत” असे स्वयंभू व जिवंत काव्य त्यांच्या अभंगांतून वहात आहे. ते काव्याकडे पाठ फिरवून भक्ती फरीत चालले होते; पण काव्यच त्याच्या पाटोपाट गेले. असा हा प्रकार आहे. आणि काव्य म्हणजे तरी काय ? “प्रगळ भावनाचा सहजस्फूर्त उद्रेक” तुकारामाच्या भावना अत्यंत प्रगळ होत्या, उत्स्फूर्त होत्या. त्यामुळे “माझी मज झाली अनावर वाचा” अशी त्यांची अवस्था होई. सहज बोलता बोलता त्याची कल्पनाशक्ति वर्षी वर्षी आकाशापर्यंत उड्डाण करी.

आवाज मंथ पृथ्वी आसन । रमे तेथे मन मीटा करी

अशा विशाल कल्पनाही त्याच्या अभंगात चमकतात. ‘वेई आपोपण ग्रन्थाडार्चे’ येथपर्यंत त्यांची कल्पना-शक्ति भरारी मारते.

* Spontaneous overflow of powerful feelings

—Wordsworth

आध्यात्मिक उत्क्रांतीचे पडसाद

पण वत्सलनावैभव हें काहीं तुकारामाच्या अभंगाचें सारसंस्वर नहे. तो एक आगंतुकपण आलेला आनुप्रगिक गुण आहे इतकेंच. त्यानीं जापल्या हृदयातील भावनाना वाट करून देण्यासाठीं काढलेले पाठ म्हणजे हे अभंग. ससारतापानें पोळलें जात असताना होणारी तडफड, विठ्ठलाच्या भेटीसाठीं लागलेली तळमळ आणि त्याच्या भेटीनें उठलेलें आनंदाचे कळोळ व शेवटीं ज्ञात मनानें लोकांना केलेला उपदेश—या चारी अवस्थांचे पडसाद त्याच्या अभंगानून स्वच्छपणें ऐह्य येतात. “नको हा संसार” असा वैयाग आल्यामुळें “मनाच्या तळमळे । चढनेंही अग पोळे” अशी त्याची प्राथमिक अवस्था पुष्कळ अभंगानून प्रगट झाली आहे “मी तो दीनाहूनि दीन” अगा कर्मपणा घेऊन त्यानीं आपली जीर्वाची व्यथा व्यक्त केली आहे. “आम्हा चिंता—दोही बुडविता” अशी तक्रार त्यानीं आरंभी केली आहे. पुन गर्भग्रास नको, ससार नको जसें म्हणणारेच तुकाराममहाराज शेवटीं देनाला सांगू लागले आहेत, “सुखें घालाने गर्भासि” तसेंच “मोक्षाचें आम्हासी नाहीं अवग्रह । तो असे उपड गाढोळीस.” फार काय? “तुका झालाने पादुरग” अशी अद्वैताची श्रुति त्याचें जशीं नाणली “तुका म्हणे आतां । उरलें उपकारापुरता” अशी कर्मयोग्याची भूमिका त्यांना प्राप्त झाली.

अंतर्वाक्य युद्ध

हें अद्वैताचें टोक्र म्हणजे हिमालयाचे गौरीशिखरच. तें गाठण्यासाठीं तुकारामाना किती चढावें लागलें, किती पडावें लागलें, किती काटे रतले, किती खडे टांचले, त्यामुळें रक्ताच्या चिळकाड्या किती निगाल्या, घामाच्या धारा किती वाहिल्या—या सर्वांचें हुणेहून चित्र त्याच्या अभंगात रेखाटलेले आहे. “रात्रदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग । आतरनाथ जग आणि मन” अशी हुंदरी लढाई ते पेटवत होते त्यात ते आरंभी हरत होते. “ना ससार, ना तुझे पाय” अशी दोन्हीकडे पजिनी झाल्याच दुःख ते भोगीत होते. पण मनाचा निर्धार दाढग आणि चिंताटी विलक्षण.

ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणें हें जे ध्येय त्यानीं एकदा निश्चित केलें, तें पुढें कायम ठेवलें. सिंहगडावर नसे रोवून उरलेल्या घोरपडीप्रमाणें त्याचें मन त्या ध्येयार्थी ठामणें चिम्टलेलें होतें. ते स्वतःच आपला निर्धार आवेशपूर्ण भाषेनें व्यस्त करतात. “जरी माझी कोणी कापितील मान ! तरी नसें आन वदो जिव्ह” हा त्याचा निश्चय हुतात्म्यासारखाच नाहीं काय ? ते आपल्या सर्व इंद्रियांना विनवीं करतात,

घेईं घेईं माझे वाचे । गोड नाम विठोनाचें ॥

‘ तुम्ही घ्यारे टोळे मुर । पाहा विठोनाचें मुर ॥

तुम्ही ऐका रे कान । माझ्या विठोनाचें गुण ॥

मना तें धाव घेईं । राहें विठोनाचे पायीं ॥

तुम्हा म्हणे जीवा । नको सोडू या केशवा ॥

त्याची स्थिती ‘पादुरग मनीं पादुरग ध्यानीं । जाग्रति स्वप्नीं पादुरग’ अशी एकरूप झाली होती.

भेटीची आतुरता

सर्वांगांनीं ते विट्कलमय झाले होते. रात्रदिवस त्यांना तोच ध्यास आणि तोच अभ्यास. त्यांना वामना एरुच होती आणि ती म्हणजे ‘ऐसें भाग्य कै लाहाता होईन । अग्ये देसे जन बलरूप’ आणि बलरूप झाल्याची रूपण काय ? तर अर्गीं शांति, क्षमा, दया असावी, शुद्ध नमविधा भक्ति आचराची आणि त्रिकैकामहित वैराग्य, धगधगीत अग्निप्रमाण, जीवनात ओतलेलें असावें हे सर्व गुण विट्कलाच्या भेटीनें मिळतील अशी त्याची श्रद्धा. म्हणून ते त्या भेटीसाठीं ‘जीवनाचातुनि तळमळीं मामा’ तमें तळमळत ‘ना रे पादुरगा, वेच्छा येथी भेटी । जाहलें द्विपुटी (=दु खी) तुजवीण’ अशा हाका ते रात्रदिवस मारीत असत. जापली तळमळ किती आद्दे हें देणाला पटवून देण्यासाठीं ते दृगतामागून दृगन्त देतात आणि म्हणतात,

पूर्णिमेचा चंद्रमा चकोरा जीवन । तमें माझें मन चाट पाहे ॥

दिवाळीच्या मुळा लेवी आसारली । पाहल्ये वादुली पन्नीची ॥

भुकेलिया बाळ अति शोक करी । बांट पाहे परि माउलीची ॥

तुका म्हणे मजे लागलीसे भूक । घांवूनि श्रीमुख दावी देवा ॥

तुकारामाची ही ओढ श्रोत्यांच्या कानी जाई आणि त्यांच्याही मनात ती उत्पन्न होई. किंबहुना संसारी माणसाच्याही चिंतांत ती आर्तता उत्पन्न व्हावी म्हणून ते त्याला पटणारे सांसारिक दाखले किती कोमल शब्दाने देतात पहा.

कन्या सामुन्यासि जायें । मागें परतोनि पाहें ॥

तेसैं जालें माझ्या जीवा । केव्हां भेटसी केशवा ॥

शकुंतला माररी निवाली तेव्हां वृधवह्नी आणि हरिणेंमुद्रां दुःखी झालीं. फार काय ? वनवासी व योगी अमणान्या कण्याच्या हृदयाचीमुद्रां कालबाकालव झालीं. मग संतारी जनांची अवस्था कन्या सागरिं जातांना काय होत असेल ? त्याचें स्मरण देऊन तुकोबा लोकांचें लक्ष विटलाकडे आर्दीत आर्देत. कन्या-विरहाचा अनुभव ज्यांना नसेल त्यांच्यासाठी ते दुसरा दाखला देतात कीं, “चुकलिया मायें बाळ हुल्लु पाहे ।” एखाद्या बाजारात किंवा जनेत मायलेकरांची साटावूट झाली म्हणजे तें लहान मूल किती गोंधळतें, वावरतें, इकडेतिकडे सैरावेरा कसें घांवतें, ज्याच्या त्याच्या तोंडाकडे पाहून प्रत्येकाला आपल्या आईचा ठावठिकाणा फसा विचारते, याचें सारें चित्र या एका ओळीत तुकोबांनीं उभें केले आहे. “धीर माझ्या मना, नाहीं नाहीं नारायणा ” असं ते आनंदून सांगतात.

वाडली पाहातां शिणले डोळुले । दाविसी पाऊलें कै वो डोळा ॥

तं माय माउली कूपेची साउली । विठले पाहिन्ही वास तुझी ॥

तुका म्हणे माझ्या आसावल्या बाळा । तुज क्षेम द्यावा पांडुरंगा ॥

माहेरचा निरोप

याहून अधिक उत्कंठा ती काय अर्धशरणार ! उत्कंटेची माझात मूर्तीच तुकोबा वनले होते. पंढरीस वारकरी चाललेले पाहिले कीं त्यांचा जीव गोळा होई. “हे भाग्यवंत माझ्या विटलाला भेटणार, पण मला कांहीं त्याची भेट होणार नाही. ” असं त्यांच्या मनांत येई. आणि मग

ते त्या वारकऱ्यापरोपर पदरीनाथास पत्र पाठवीत. ते त्या सताना हात जोडून म्हणत,

तुम्ही सतजनी । माझी करावी विनवणी ॥

काय तुम्याचा अन्याय । त्यासी अंतरले पाय ॥

भाकर बहुता रीती । माझी कीव काकुलती ॥

तुमोवाचा निरोप घेऊन सतजन पदरीकडे गेले. वारकरी वाटेनें वृंदाचित् आपापल्या ससारातील गोष्टी एखादेवेळींम बोलत असतील. पण देह येथे तळमळत बसलेल्या तुमोवाची अवस्था काय होती ? रात्रंदिवस विठ्ठलाचा ध्यास. डोळ्याला झोंप नाही, जीवाची कासाविशी चाललेली, एक एक दिवस मोजण्यासाठी घोंट घालीत आहेत, त्यांतच मनात शंका येते, 'सताना माझ्या निरोपाचा विसर तर पडणार नाहीना ? पदरीच्या त्या गर्दीत माझी आठवण कोणाला राहणार ?' असें सदाश्यामागून सदायं घेत ते आपल्या 'माहेरीचा निरोप' काय येतो, याची वाट पहात बसले. 'आता माझे ससे, येती वारकरी । जीवा आस थोरी लागली तें' अशी डोळ्यात प्राण आणून ते वाट पहात बसले. 'सागतील माझ्या निरोपाची मात । सगळ वृत्तात माहेरींचा' या आर्शेत ते डुलत राहिले आणि—

परोपरच ते संत परत आले कीं ! पदरीहून परतलेल्या, भगनताला भेटलेल्या, त्या भाग्यमत भक्ताची—वारकऱ्याची गाठ पडताच तुमराम-महाराजाना केवढा हर्ष झाला, त्याचें वर्णन त्याच्याशिवाय दुसरें कोण करणार ? ते जानदाची आरोळी ठोवून म्हणतात,—

आजिचिया लाभें ब्रह्माड ठेंगणें । मुग्दी जालें मन कल्पवेना ॥

आर्तभूत माझा जीव जयासाठीं । त्याच्या जाल्या भेटी पायांसवें ॥

वाटली पाहता सिणले नयन । नहु होतें मन आर्तभूत ॥

माझ्या निरोपाचें आणिलें उत्तर । होइल समाचार सागती तो ॥

तुका म्हणे भेटी निगारला ताप । पळवें सगळ सत आले ॥

आणि प्रत्यक्ष विठोवाची भेट झाल्यावर तर काय ? ब्रह्मानंदच तो ! त्याचें वर्णन तुमोवांनीं किती लाडीगोडीनें केले आहे पहा.

साक्षात्काराचा अनुभव

विटेवर उभें असलेले आणि कटीवर कर ठेवलेलें तें सुंदर ध्यान पदातांच तुकोबा तहानभूक विसरलें. 'संचरुनि राही हृदयामाजि' असा वर त्यांनी विठोमाउलीला मागितला, आणि तो वर त्यांना मिळालाही. 'आत हरी बाहेर हरी । हरीने घरीं कोंडिलें ' अशी त्यांची स्थिति झाली. 'जेथें तेथें देखे, तुझीच पावले ' अशी दृष्टी त्यांना लाभली. 'जेथें देखे तेथें उभा । अवघ्या गगनाचा गाभा ' असा साक्षात्कार त्यांना सदैव होऊं लागला. 'जेथें जातां तेथें तूं माझा सांगाती ' असा अनुभव त्यांना येऊं लागला. 'अवघे ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव ' असा ब्रह्मरस अंगीं ठसावला. अगुरेणूमध्यें एकच ईशतत्त्व स्फुरण पावत आहे, 'हा अपरेचा अद्वैताचा अनुभव त्यांच्या ठायीं वाणला. योग्याची समाधी ती हीच. साक्षात्कार म्हणतात तो हाच. त्याचें वर्णन करणें हें काम भाषेपलीकडचें आहे. तथापि शब्दांची घडपड चालू असते. त्यामुळें त्या अतीन्द्रिय अवस्थेची अपुरी तरी कल्पना येऊं शकते. तशी कल्पना अनेक संतांनी दिलेली आहे. तुकोबा व शानोबा यांचे शब्द तर अगदीं एकाच तोंडावज्याचे आहेत.

तुकोबा म्हणतात—

स्थिरावली वृत्ति पांगुळला प्राण । अंतरींची खूण पावूनियां ॥
 पुंजाळले नेत्र जाले अधोन्मीळित । कंठ सद्वदित रोमांच आले ॥
 चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारीं । न निचे बाहेरी सुखावळीं ॥
 मुनीळ प्रकाश उदेंजला दिन । अमृताचें पान जीवन-कळा ॥
 शशिसूर्या जाली जीवें ओंवाळणी । आनंदा दाटणी आनंदाची ॥
 तुका म्हणे मुखें प्रेमेंसी डुलत । विरालें निश्चित निश्चितीनें ॥

शानोबा म्हणतात—

चित्त चाकाटलें आड घेत । वाचा पांगुळली जेथिची तेंथ ।
 आपाद कंचुकित । रोमांच आले ॥

तर “ दया-क्षमा-शांति ” दया तरी कोणती ? तर “ दया तिचें नाव भूताचे पाळण । आणि क निर्दाळण कटकाचे ” अशी दुहेरी व्याख्या त्यांनीं संमंजोवून दिली. श्रीकृष्णानीही गीतेंत आपलें अवतार-कार्य साधूचें रक्षण व दुर्जेनाचा विनाश असेंच दुहेरी असल्याचें सांगितलें आहे. विठ्ठल-भक्ताचा वारकऱ्याचा वैष्णवाचा धर्म कोणता ? तर तुमोना सांगतात, “ विष्णुमय जग ” ओळखणें हाच. “ वामुदेव सर्वमिति ” हेंच गीतेचें झाले तरी मूळ सूत्र आहे ना ? सर्व भेदाभेद अमगळ माना व सर्वांना ईश्वर मानून, समतेनें व प्रेमानें वागा असाच उदात्त उपदेश तुकारामांनीं केल्या आहे. देवाची पूजा कोणती हें सांगताना ते म्हणतात,

क्रांणाही जीवाचा न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर-पूजनाचे ॥

“ पवित्र ते कूळ, पायन तो देश । जेथें हरीचे दास घेती जन्म ” असा जयजयकार त्यांनीं हरीच्या दासाचा केला आहे. पण त्या हरि दासाचें कर्तव्य त्यांनीं काय सांगितले आहे ? तर “ यातायाती धर्म, नाहीं विष्णुदास ” अशी समतेची भावना वारकरी समाजानें पार मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न केली आहे. वारकरी लोक कितीही लहानमोठे असले तरी एरमेकाच्या पाया पडतात, एवढेंच नव्हे तर देवभक्ताचीही समता सिद्ध करण्यासाठींच कीं काय, ते विठ्ठलाला “ उराउरी ” भेटतात. दुसऱ्या काहीं देवाच्या चरणानाही भक्त स्पर्श करू शकत नाही, पण पदरीचा दरमर सर्वांना खुला. विठ्ठलाच्या वक्षस्थलालाही कडकडून मिठी मारण्याची तेथें सर्वांना मुभा.

जन हाच जनार्दन

“ विधीं विठ्ठल विस्तारला ” असा भूमिवेश्वर तुकाराममहाराजांनीं भागवतधर्माचा प्रसार आपल्या अनृतवाणीनें केला. त्यामुळें “ हरिनाम-वेली पावली विस्तार । फळीं पुष्पीभार बोटहावली ॥ ” त्या पुलाफळाचा लाभ सारा महाराष्ट्र आजही घेत आहे, आणि पुढेही घेत राहील. त्यानेंच महाराष्ट्राची नैतिक उंची वाढेल आणि आध्यात्मिक विरास होईल. समाजाला

चारित्र्यसंपन्न करण्यास अशा संत-यादव्याइतकें दुसरें कोणतेंच रसायन उपयोगी पडण्यासारखें नाहीं. “जोडूनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेंच करी” असा कुटुंब-धर्म जसा तुकारामांनीं पदविला, तसाच “जे कां रुंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुलें ॥” तोंच साधु आणि तोच देव असें म्हणून समाज-धर्मही शिकविला. “ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासि धरीं जो हृदयीं” अशा परोपकारी माणखाला तुकाराम ‘भगवंताचि मूर्ती’ मानतात, कारण ‘जनीं जनार्दन’ हें तत्त्व त्यांना वेदशास्त्रपुराणांपासून समजलेलें होतें आणि स्वतःच्या ध्यानानें, चिंतनानें, साक्षात्कारानें व अनुभवानें पटलेलें होतें. ते निश्चयानें सांगतात,

विधीं बिध्मर । बोले वेदांतींचा सार ॥

जगीं जगदीश । शास्त्रें चव्ती सावनाश ॥

व्यापिलें हें नारायणें । ऐसीं गर्जती पुराणें ॥

जनीं जनार्दन । संत बोलती वचन ॥

सर्वांचिया परी । तुका लोकीं क्रीडा करी ॥

वैकुण्ठवास !

शेवटीं तुकारामांच्या जीवनांत आनंदीआनंद भरून राहिला. “धन्य म्हणवीन इहलोकीं लोका । भाग्यें आम्ही तुका देखिवेळा” अशी यथार्थ अभिमानाची भाषाही ते बोलूं लागले. “आपल्या माहेरा नाईन मी आतां” असें ते लोकांना सुनावूं लागले. कारण “निरोप या संता हातीं आला,” तुकोबाचें अवतारकार्य संपलें आणि ते वैकुण्ठास निघाले. “पैल आले हरी, शंखचक्र शोभे करीं” असें दृश्य त्यांना दिसूं लागलें. टाळ-वीणा घेऊन ते इंद्रायणीकडे चालले. वैष्णवांचे दळभार लोटले, नागांचे गजर उठले, दिंड्यापताकांची दाटी झाली, देहूंत पंढरी पिकली. “सकळही माझी बोलवण करा । परतोनि घरा जावें तुम्ही” असा निरोप तुकोबांनीं भक्तांना दिला. पण महाराज, आपला आशीर्वाद ! “कर्मधर्में तुम्हां असायें

कल्याण । त्या माझे वचन आशीर्वाद ॥ ” “अवने एकमय ” असे सूत्र
अग्नेरीस सांगून “कुडीसहीत जाला गुप्त तुका.” !

वयाच्या एकावनाव्या वर्षी, शेके १५७१ मध्ये, तुकाराममहाराज
वैठवासी झाले. पण त्याचे अमंगलाद्वय अजरामर आहे.

संत रामदास , : : : ५

ज्या भागवतधर्माच्या मदिरात मुयारें चारयें वयें शानदेवाची दिव्य वीणा, निनादत होती, नामदेवाची पिपाणी प्रेमलतेचे सुर काढीत होती, एकनाथाची सतार प्रपंच-परमार्थाचे दुहेरी बोल ऐकवीत होती आणि तुकारामाच्या सनईतून सगुणमत्तीचे आलाप उच्च स्वरांनीं निघत होते, त्या मदिराच्या दारापुढें प्रवृत्तिमादाचा चौघटा घडघटा वाजविण्याचें काम रामदासांनीं केलें. पूर्वीच्या सतानीं जो ' भागवत धर्म ' जोपासला व चाढविला, त्यालाच आलेलें पक्क पळ म्हणजे रामदासाचा ' महाराष्ट्र धर्म. ' समाजातील नीतीची चाड व अन्यायाची चीट, ईश्वराविषयीची निष्ठा व मानवाविषयीचा कळकळा, सत्याचें प्रेम व दमाचा तिटकारा या गुणांची

बीजे सर्व सतानीं महाराष्ट्रात मुक्त हस्ताने पेरलीं होती. मुसलमानी सत्तेचा ताप ज्ञानेश्वराच्या अस्तापासूनच सुरू झाल्या आणि तो पुढे अधिसाधिक वाढत चालला, तसतशी त्याचा प्रतिकार करण्याची जरूरी महाराष्ट्राला अधिक भाग्य लागली. महाराष्ट्राच्या मनात खेळणाऱ्या या प्रतिकार-लाल खेला धर्याची, संप्रदनेची व भगवताच्या अधिष्ठानाची जोड मिळवून देण्याची कामगिरी रामदासांनी पार पाडली.

महाराष्ट्राचे राष्ट्र-गुरु

एकनाथाचा अत-होतो न होतो ताच, मुकारामाचा उदय झाला. त्याच गुमागम मुक्तेश्वर व वामन हे दोन काव्याचे तेजस्वी तारेही महाराष्ट्रात चमकत होते. अशा वेळेस श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांनी आपले तेज दाखविले आणि स्वतःसाठी स्वतः स्थान निर्माण करून ठेविले. पूर्वीच्या सर्व सतांच्या वाणीचा परिणाम समर्थांच्या साहित्यावर साहजिकच झालेला आहे. मुकुंदराजाच्या विवेकसिंधूतील अनेक रत्ने त्याच्या काव्यात आढळतात. एकनाथाच्या रामायणाचा ठसा गरीबसारीक तपशीलासह समर्थांच्या ग्रंथावर उमटलेला दिसतो. पण स्वतः प्रजा, स्वतः घेतलेला जगाचा अनुभव आणि स्वतः ला झालेला साक्षात्कार यामुळे समर्थांचे स्वतःचे असं स्वतः वैशिष्ट्य आहेच आहे. रोकड्या व ठोसर भाषेत प्रबोध, प्रयत्न व प्रचीती याचा प्रचार समर्थांइतका दुसऱ्या कोणीच केला नाही. त्याचें सारे मोलणें-लिहिणें प्रत्ययाचें, अनुभवाचें, त्यामुळे लोकाना चटक लागून सोडण्याचें त्याचें सामर्थ्य दाडगें. उनपती शिवाजी महाराजांच्या राजकारणी शक्तीला युक्तिबुद्धीची व प्रत्यक्ष संप्रदनेचीही जोड देऊन स्वराज्याचें राजकारण खेळणारे रामदास हे महाराष्ट्राचे “राष्ट्र-गुरु” होत यात शका कसली ? धात्र ब्राह्म तेजाचे हे दोन पुतळे ! त्याची भेट म्हणजे वादळ व धणगा याची युति त्यामुळ भडकलेल्या आगीत परसत्ता भस्मसात झाली.

वालवयांत महान् चिंता ।

रामदासाचे मूळ नाव नारायण व आडनाव ठोसर. वडिलांचे नव

सूर्याजीपत व आईचें नाव राणूमाई. हैद्राबादकडील जान गावचे सूर्याजीपत हे कुलकर्णी. त्यांच्या घराण्यात सूर्याची व रामाची उपासना आठ पिढ्या चालत आलेली होती. राणूमाईच्या पोटी शके १५३० मध्ये रामनवमीचे पवित्र दिवशी हा राम-दास 'टळटळीत दुपारीं जन्मला.' त्याच्या वयाचे आठवे वर्षी वडील मृत्यु पावले. गालवयात शोभणाऱ्या खोड्या नारायण हृडपणे करीत असे. झाडावर उड्या माराव्या, नदीत डुबावे, रानावनात भटकणे, हुतुत-हमामासारखे गेल्ले गेल्ले, नमस्कार-नेठकी घालाव्या आणि शरीर गोटीन्द व चैतन्यान मुमसुलेल ठेवाय ही हास नारायणाला मोठी. त्याचरोबर त्याच्या तीक्ष्ण बुडीवर संस्कृत विनचेही मस्वार होत होते. संस्कृतमधील धार्मिक ग्रंथांचे व नव्यांचे पठण तो करीत होता.

अगदीं बाल्य, पण मनात अचाट कल्पना. जन्मताच सूर्याजि पयलेल्याची भरारी जशी मागतीरायाची, तशीच थोर महत्वाकांक्षा नारायणाची. एकदा आपल्या निचारात गर्भ असताना नारायण घराच्या एका कोपऱ्यात बसून राहिला राणूमाईने त्याला शोधशोध शोधिले. असेरीस तिला तो सापडला. "काय करतोस रे नारायणा?" असा प्रश्न माउलीने केला. "चिंता करितों विश्वाची" अस उत्तर नारायणाच्या मुगातून निघाले. दहानारा वर्षांचे वय जसेल-नमेल, अशा आपल्या मुलाच्या तोंडून हे उत्तर ऐकताच त्या मातेला काय वाटल असे? श्रीगुणाने गालवयात बगोदा-मातेला आपल्या मुखामध्य विश्वरूप दाखविले, तेव्हा ती माता जितकी विस्मित थाली असेल, तितकीच राणूमाईही विस्मित झाली. "एवढासा पोर आणि म्हणे विश्वाची चिंता करतो!" हे वेड काड काही तिला उलगडेना. ते कोडे तिच्या सामारिज मनात सारगन गेल्ले राहिले. विचार करता करता तिला ते कोडे सोडविण्याची एक युक्ति सापडली. ती युनि म्हणजे नारायणाच्या पायात लमाचा नेडी ठोकणे.

वोहोल्यावरून धूम!

बारा वर्षांचे वय. आईच्या आग्रहामुळे नारायण वोहोल्यावर चढला.

“बोहोल्यावर उभा राहीन” एवढेंच वचन त्यानें आईला दिलें होते. तें वचन त्यानें शब्दशः पाळिलें. त्याच्या मामाची मुलगी त्याला बधू म्हणून आईनें नियोजित केली होती. बधू आली, बोहोल्यावर उभी राहिली, ती व नारायण याच्यामध्यें भटजींनीं अंतरपाट धरला. नेहमीप्रमाणें भटजींनीं “शुभमगल सावधान !” असे उच्च स्वरानें म्हटलें. बधूवरावर भगलाक्षता टाकून टाळ्या पिटण्यासाठीं ‘इतरे जनाचे’ हात बळबळ लागले. पण—लक्षात विप्र आलें ! कोणाकडून ? बराकडूनच. नारायण सरोसरच ‘सावध’ झाला. परमार्था वडे सावधान चित्त गुतविण्याच त्यानें ठरविलेंच होतें. आईच्या वचनातून मोनळा होताच तो तेथून सटकला. ससाराचा पाश तोडून तो जन्मभर व्रतचारी राहिला. बोहोल्यावरून पळाला तो, रानेवनें तुडवीत, अनरा दिवसांनीं, थेट नाशिरास जाऊन पोहोचला.

पंचवटींतील तप

गोदावरीच्या तीरावर, प्रभु रामचंद्राच्या त्या तपोभूमीत, पंचवटी क्षेत्रात नारायणानं तारा वरें काढिलीं. त्यानं रामनामाचा जप केला, गायित्रीचें पुरश्चरण केलें आणि नाशिरा क्षेत्रातील वैदिकाजवळ वेदशस्त्राच अ य-यनही केलें. रामाची भेट व्हावी म्हणून त्याच्या जीवात अस्त्र तळमळ चाललेली होती. “घाव रे घाव आता” अशा हाका ते फोडीत होते. “शिणत शिणत पोटी पाहिली वाट तुझी” अशी काकुळत ते करीत होते. “तळमळ निगरी रे, राम वारुण्य सिंधु” अशी विनयणी ते करीत होते. “जळत हृदय मार्जं जन्म बोध्यानुकोटी, भजपरी करणेचा राघवा पुर नेटी” असा धारा करीत होते. “दिवग गणित नोटी, प्राण ठेवून वटा” अशा स्थितीत ते होते. “झडखरी झड धाली घाव पचानना रे” असा त्यानीं आकात माडला. ते रामरायाचा अधीस्तेन वाट पाहू लागे. एक एक क्षण त्यांना कडीण वाटू लागला. “मळ त्याविता चित्त कोट जडेना” अशी त्याच्या मनाची स्थिति झाली. “घडीनें घडी शीण जल्यत वाटे !

दिवस रडू लागलें. “ गहुसाल भेटावया प्राण फूटे ” अशी असद्य अवस्था त्याची झाली. डोळ्यातून अश्रूच्या धारा वाहू लागल्या. “ नव्हे धीर, नयनीं सदा नीर लोटे ” अशा च्याकुळ स्थितीमध्ये एक नव्हे, दोन नव्हे, सतत वारा वपें, त्यानीं एकट्यानें काढली. “ सर्वोत्तमा कै मन भेटि देसी ” हा एरच एक ध्यास त्यांना लागला. नदींत बुडणारा माणूस पाण्याच्या वर येऊन मोमळी हवा घेण्यासाठीं जसा कासावीस होतो, तशी कासाविशी नारायणाची झाली.

करुणाष्टकातील काव्य

आणि ही त्याची तपश्चर्या पळालास आली “ जनस्थान गोदातटीं वास केला । प्रभू दोसिला दास सतुष्ट झाला ” रामचंद्राची भेट नारायणाला झाली आणि “ नारायणाचा ” रामदास झाला. “ रवि-कुळ-टिळनाचें रूप-लावण्य पाहें । रविकुळ-टिळनाचें चितनीं चिच राहे ” अशी सार्थ कता रामदासाला लाभली. या पंचवटीतील साधकावस्थेच शब्दचित्र रामदासाच्या “ करुणाष्टकात ” स्पष्टपण पहावयास सापडत. हीं करुणाष्टकें म्हणजे भक्तिरसाचीं सरोवर आहेत. रामदासाच्या हृदयातील कारुण्याच्या सहस्रधारा त्यातून सळगळ वहात आहेत. रामदासाच्या अंतःकरणाची आर्तता व कोमलता याचे निनाद या ‘ करुणाष्टकात ’ उमटलेले आहेत. काव्याची कोणतीही कसोटी लावली तरी तीं सरस ठरणारीच आहेत.

राष्ट्रात सचार

धनुर्धारी राम हें रामदासाचें दैवत आणि गदाधारी हनुमान हा त्याचा आवडता देव. आपल्या उपासनेची वडवेळ सांगताना रामदास म्हणतात,

हनुमत आमची कुळवेली । राम-भट्ठीं बेला गेली ॥

श्रीरामभक्तें पळली । रामदास बोले ॥

साह्य आम्हासी हनुमत । आराध्यदेवत श्रीरघुनाथ ॥

गुरु श्रीराम समर्थ । उणे काय दासासी ? ॥

म्हणोन आम्ही रामदास । रामचरणीं आमुचा विश्वास ॥

कोसळोन पडो हें आकाश । परी आणिकाची वास न पाहों ॥

अकरा मास्तींची स्थापना रामदासांनी केली. त्यातील पहिला मारुति नाशिकजवळील टाकळी येथे आहे. त्याची तेथे स्थापना करून समर्थ “जनीं जनार्दन” पहाण्यास निघाले. बारा वर्षे बालपणात गेलीं आणि बारा वर्षे गोदातीरीच्या तपश्चर्येत गेलीं. तेव्हा पुढील बारा वर्षे सर्व राष्ट्रात सचार म्हरावा, असा सकल्प रामदासांनी मनीं धरला. पंचवटीहून निघाल्यावर बारा वर्षांत त्यांनी काशी, अयोध्या, गोकुळ, वृंदावन, द्वारका वगैरे क्षेत्रांचें दर्शन घेतलें आणि श्रीनगरला जाऊन गंगोत्री जमोत्रीपर्यंतही तीर्थयात्रा केली. तेथून रामेश्वरास जाऊन कर्नाटकातून वाई वगैरे प्रांत अवलोकून ते स्वतःच्या जाव गावीं परत आले.

अजय गोसावी

“जयजय रघुवीर समर्थ !” अशी धीरगमीर लढकारी कानीं पडली. त्यासरशीं रणनाईनें सुपात काहीं धान्य घेतलें आणि तें भिक्षेकरुच्याच्या शोळींत टाकण्यासाठीं ती दाराशीं आली. तिनें भिक्षा घातली, गोसाव्यानें भिक्षा घेतली, पण गोसावी काहीं जागचा हालेना. तिला हा चमत्कार वाटला. पण परा चमत्कार घडला, जेव्हा तिची वृद्ध साखू तेथे आली तेव्हा. आता रणनाईला नीट दिसतही नव्हतें. तरी ती चाचपडत दारापाशीं आली, तोच तिच्या सुरुकुतलेल्या पायावर त्या गोसाव्यानें आपलें डोकें ठेवलें, आणि गाहिवरलेल्या स्वरानें हाक मारली, “आईऽऽ !”

म्हातारीचे डोळे आधळे झाले होते पण हृदय डोळस होते. तिच्या सर्वांगालाच जणू डोळे फुटले. चोवीस वर्षांपूर्वी ऐकलेला आपल्या नारायणाचा आवाज तिनें ओळखला, आणि, “नारायणा !” असे म्हणून तिनें त्याला कडकडून मिठी मारली. तिच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या. चोवीस वर्षांनंतरची ती मायलेकराची भेट ! रणनाई मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवू लागली—तोंडावरून हात फिरवू लागली, तों दाढीमिशाचे जगल वाढलेलें. “हें काय रे नारायणा !” असें म्हणत ती आपल्या मुलाचें वाढलेलें शरीर न्याहाळून पाहू लागली. पण निचारी म्हातारी ! तिच्या डोळ्यांना काहीं दिसेना. ती आनदानें स्फुटू लागली.

त्या माउलीची करुण अवस्था रामदासांचे ध्यानीं आली. त्यांनीं तिच्यां डोळ्यांवन्ने हात फिरविला. त्याबरोबर तिला दृष्टि आली; आणि—तिला तें सूर्यासारखें तेजस्वी मुख दिसलें. “ चिंता करितों विद्याची ” असें उत्तर दहाव्या वर्षी आपल्याला देणारा नारायण तो हाच ना ! अशी अभिमानी शंका तिच्या डोळ्यांत थराळून गेली. तें पीळदार शरीर, ते तेजस्वी डोळे आणि मुखावरील ती शांतीची, निश्चयाची व तपश्चर्येची कांति,—हें सारें पाहून राणूबाईची खात्री झाली की, आपल्या मुलानें आपलें जीवन धन्य केले आहे. ती त्याला घेऊन घरांत गेली. त्यांच्या पाठोपाठ ती, सुनही चकित मुद्रेनें आंत गेली. तिला सारेंच नवीन होतें. नारायणाचे वडील बंधु, गंगाधर; त्यांनाच “ भेष्टी ” म्हणत, त्यांची ती पत्नी. चौवीस वर्षांनंतर भेटलेले. ते मायलेक एकमेकांशीं किती घेळ घोलत बसलीं असतील—काय घोलत बसलीं असतील ! रामदासांनीं आपण काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जें जें कांहीं पाहिलें—

देशांतील अस्मानिसुलतानी

—काय पाहिलें रामदासांनीं सर्व देशांत ?

बहुगाल कल्पांत लोकांनि आल्या ।

महर्ग (=महागार्हपत्य) बहु धाडि केली जनाला ।

कितीयेक मृत्यूसि ते योग्य जाले । कितीयेक ते देश त्यागूनि गेले ॥

कितीयेक ग्रामें ते बोक जालीं । पिळें मूर्ख धान्येचि नाना बुडालीं ।

कितीयेक धाडीवरी धाटि येती । तयां सैन्यकाचेनि संहार होती ॥

कितीयेक ते मेघही मंद जाले । अनादृष्टि स्थळोस्थळीं लोक मेढे ।

कितीयेक अन्नाविही अष्ट जाले । कितीयेक लोकां जनीं प्राण दिले ॥

अशा या दुष्काळाच्या, श्रवणशाच्या व बुडाच्या संकटांनीं सारी प्रजा अन्नान्न दरोळा पोचली व ‘ दे माय घरणी ठाव ’ अशी अवस्था तिची झाली. तेन्हां धर्म, नीति व संस्कृति हींहि रसातळास पोचलीं यात नवल काय ? समर्थ सागतात,

नीच प्राणी गुरुर्य पावला । येथें आचारचि बुडाला !
 वेदशास्त्र-ब्राह्मणाला । कोण पुसे ?
 ब्राह्मण बुद्धीपायून चेवले । आचारापायून भ्रष्टले ।
 गुरुर्य सांडून जाले । शिष्य शिष्याचे ॥
 कित्येक दाबलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजंती ।
 कित्येक तुरुक होती । अपुले इच्छेनें ॥
 गुरुर्य आले नीच याती । कांहींयेक वाढली महती ।
 शुद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥
 राज्य नेलें म्लेंच्छक्षेत्री । गुरुर्य नेलें कुपारी ।
 आपण अरत्री ना परत्री । काहींच नाही ! ॥
 आम्हीही तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलों हें यचन ।
 वडिल गेले ग्रामणी करन । आम्हाभोंवतीं ॥

शेवटी समर्थ प्रश्न करतात—

आताचें ब्राह्मणी काय केलें ? । अन मिळेना ऐसें जालें ।
 तुम्हा बहुताचे प्रचीतीस आलें । किया नाही ? ॥
 थरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
 आता तरी ब्राह्मणी आपणाता । शाहणे करावे ॥

स्वराज्याचा अंकुर

पारस्तंभ्यानें राष्ट्रची राखरागोळी केलेली पाहून रामदासांचा “आत्मा खोळला.” त्याच्या हृदयात दुःखाचे कढ उसळले व डोळ्यांत कष्टांचे अश्रु उभे राहिले. पण दुःखानें दुःखित होणें, पराभूत होणें हा सामान्य माणसांचा धर्म. ते संकटानें निराश होतात, कुठित होतात, मृतप्राय होतात; पण असामान्य नेते तेच कीं, जे दुःखाला बळी पडत नाहीत, संकटानें स्वतः गांगरून जात नाहीत आणि कधीहि धीर सोडीत नाहीत. उलट जितकें जितकें संकट मोठें तितकें तितकें जास्त धारिष्ट ते धरतात व सर्व-सामान्य लोकांना आशा दाखवितात, स्फूर्ती देतात आणि कार्यास लावतात. संकटांचे पर्वत चूर्ण करून समाजाला भविष्याचा मार्ग आणून देणारे तेच

गरे समर्थ. समर्थोनीं महाराष्ट्राच्या असा धीराचा मंत्र दिला. “ धीर्धरा धीर्धरा तक्का । हडबडं गडबडं नका । काळ देसोनि वर्तावे । साडावे मय पोष्टिचें ॥ ” अशी त्यांची सिंह-गर्जना सद्वादीच्या दऱ्यासोन्यांत दुमदुमत राहिली.

सर्व राष्ट्रांत समर्थादत्तका संचार केलेला दुमरा महाराष्ट्रभ्रम संत नाही, या संचारात त्यांनी समाजाचें अंतरंग बारकाईने न्याहाळलें आणि ग्रस्त व भयभीत जनतेला आश्वासन दिलें. पण नुसतें शान्दिक आश्वासन काय कामाचें ? तें लोकांना पोसळच घाटत. पोटात कावळे ओरडूं लागले असतांना कोणत्याही महात्म्यानें वेवढाही वेदान्त सांगितला तरी तो ऐकणार कोण ? निव्वळ ईश्वराचा महिमा गाऊन, भक्तीची थोरवी सांगून निवा परलोकांतील स्वर्गमुखाचीं वर्णनें करून भुकेल्या जनतेला शांत करता येणार नाही, हे रामदासांच्या रोकड्या बुद्धीनें अचूक ताडलें आणि त्याच्याहीपुढे जाऊन त्याच्या प्रसार विवेक-शक्तीनें हें जाणलें की, जनतेच्या अन्नबन्नाचा हा प्रश्न, कोणा व्यक्तीच्या दागधर्मानें कायमचा सुटणारा नाही, त्यासाठीं राज्यसत्ताच हाती ध्यावयास हवी. तीच सर्व राष्ट्रांला अन्नबन्ना देईल; निर्भयता-शांतता देईल. म्हणून स्वराज्य-स्थापने-कडे समर्थींचें लक्ष गेलें. एखादा धन्वंतरी जसे रोगाचें अचूक निदान करतो आणि नंतर त्या रोगावर रामराण ठरणारी वनस्पति शोधतो; त्याप्रमाणें समर्थींनीं राष्ट्राच्या रोगावर स्वराज्याचेंच औषध लागू पडेल हें आपल्या मनाशीं निश्चित केलें. आणि नंतर स्वराज्याची ती अमृतवल्ली कोठें सांपडेल म्हणून त्यांनीं चौपेर नजर टाकली. तां त्यांना त्या स्वराज्य-वेलीचा लहानमा अंकुर मातारा जिरह्यात उगवत असलेला दिसून आला. आणि लगेच ते तिरुडे धावले, रियरावटे व तेथून स्वराज्याचीं सूत्रे हलवूं लागले.

रामजन्माचे उत्सव

महाराष्ट्रांतील मुसलमानी शाखांचीं चक्रे फिरविण्याइतकें सामर्थ्य शहाजीराजे भोसले याचे अर्गी होतें. त्याच्या जहागिरीत कुण्याकांठचें

मसूर गाव होतें, तेथें समर्थानीं आपला पाय रोवला. त्याच्या आधीं वीस वर्षे तरी शहाजीचें व दादोजीचे राजकारण चालू होतें. शके १५६७ मध्ये मसूरचा रामजन्मोत्सव रामदासांनीं थाटानें साजरा केला. कोदडधारी रामाचे व 'सत्राणें उड्डाणें' करणाऱ्या हनुमताचे गुण त्यांनीं लोकांच्या चित्तात ठसविले, नंतर तीन वर्षांनीं चाफळ येथेही समर्थानीं राममूर्तीची स्थापना करून मोठा उत्सव केला. तेथल्या राममूर्तीच्या आगमनाची वाट रामदास विंती आनुरतेनें, पहात होते हें त्याच्या पुढील दोमल श्लोकावरून दिसून येतें.

लये नेत्रपाते धुरे आजि दाहे । दिनानाथ हा राम येणार आहे ॥

जयाचेनि योगें सुखानंद लोटे । तथा देगता अतरीं नाथ दाटे ॥

असे रामजन्माचे महोत्सव समर्थानीं जागोजाग सुरू केले. मास्तीचीं मदिरेंही गावोगाव उघडून त्यांनीं प्रलोपासनेला चालना दिली. एवढेंच नव्हे तर अकराशें मठ स्थापून सर्व समाजाला युक्तीयुक्तीनें भावन टाकिले, त्या मठाचे महत् हेच त्यावेळचे पुढारी, त्याचे हजारो शिष्य 'भिक्षामिषे' घरन् घर पारवून सोडीत आणि नवचेतन्यानें भरून टाकीत. या सर्व व्यापक व प्रळब्ध संपत्तीचा उपयोग श्रीशिवछत्रपतींना विंती झाला असेल हें आज कोण, कसे सांगू शकेल ? पण झाला हें मात्र रास,

शिव-समर्थांचा योग

शिवाजीचें क्षात्रतेज व समर्थांचें ब्राह्मतेज याचा संयोग शके १५७१ मध्ये झाला. त्यावेळीं शिवाजीचें वय होतें अवघे एकोणीस वर्षांचें, पण त्याच्या स्वराज्याचीं किरणें पाऊं लागलीं होती. त्यांनीं समर्थांची भेट घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याप्रमाणें वैशाख शुद्ध नवमीस, चाफळ-जवळील शिंगणवाडी येथें, एका औदुनराच्या झाडाखाली, शिव-समर्थ भेट झाली. धनुष्यधारी अर्जुनाला योगेश्वर कृष्णाचें सारथ्य मिळालें, पुढें प्रतापगडावर शिवाजीनें भवानी देवीची स्थापना केली, ती समर्थांच्या हस्तेच. शके १६०० मध्ये तर शिवाजीनें समर्थांना चाफळची सनदच करून दिली, त्या सनदत शिवाजीनें असा इतिहास स्वच्छ शब्दात दिला आहे कीं,

“समर्थानीं मला आज्ञा केली—मुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन. हे वत सपादून त्यात परमार्थ करावा. तुम्ही जे मनीं धराल ते श्री निद्रीस पाववील... जे जे मनीं धरले होते ते स्वामींनीं आशीर्वादप्रतापे मनोरथ पूर्ण केले.” याच सनदेमध्ये असेही म्हटले आहे की, समर्थानीं “गिरी-गव्हरी (गुहेत) वास करून साप्रदायाला दिगत विस्तीर्णता, घडली” चापळ येथील श्रीचा महोत्सव व्हावा म्हणून ३३ गावे, ४१९ दिवे जमीन वगैरे देण्याच शिवाजीराजांनीं योजिल. तेव्हा “विशेष उपाधीचें कारण काय?” अशी निरिच्छ भाषाच समर्थानीं काढली. पण शिवाजीची गुरुभक्ति अलोट त्यामुळे त्यांनीं चापळनी सनद “श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकल तीर्थरूप श्रीवैवल्यधाम श्रीमहाराजस्वामींचे सेवेसी” अर्पण केली.

या गुरुभक्तीचा फळस म्हणजे शके १५७७ मध्ये शिवाजीराजांनीं आपल्या सर्व राज्याचीच सनद समर्थांच्या शोळांत टाकली ! शिष्याची ही भाक्ती व ही निरक्ति जितकी थोर, तितकीच गुरूची नि सृष्टता व वत्सलताही थोर ! समर्थानीं ते राज्य शिवाजीस परत केले आणि एवढे म्हणून भगवा शेंडा लावण्यास व “राम राम” म्हणण्यास सांगितले. गुरदाक्षिणा ती एवढीच ! सतत तीस वर्षे शिवाजीमहाराजांच्या पाठीशी समर्थ उभे होते.

“शक्ति युक्ति जये ठायीं ! तेथें श्रीमत (= ईश्वर) धावती !”

राम कथाच कां ?

सुमारे पंजाम वर्षे समर्थानीं प्रयरचना केली. प्रारम्भी करणाष्टके रचली, त्यानंतर सोळा लघुकाव्ये लिहिलीं. त्यातील ‘एकरीस समासी’ या प्रकरणाच्या १३४० ओव्या आहेत, त्यालाच “जुना दासबोध” असे म्हटलें जाते. त्यात परंपरागत निवृत्ती-मार्गच सांगितला आहे. समर्थानीं दोन रामायणे रचलीं. पहिल्यात पक्त युद्ध काण्डच आहे व त्याची श्लोकसंख्या अवघी १२१ आहे, पण दुसऱ्या रामायणात मुदर-काण्ड व युद्ध काण्ड अशीं दोन काण्डे आहेत आणि त्यात १४६२ श्लोक आहेत. रामायणाच्या आवरणाखाली सप्त स्थितीला वाचा फोडणें हाच समर्थांचा

हेतु दिसतो. त्या काळाला उपयुक्त ठरतील अशीच ती काण्डे त्यांनी निवडली, आणि ती लिहितानाही डोळ्यापुढे आपल्या भावतालची परिस्थितिच ठेवली. सर्व देनामध्ये रावणाची कथा श्रेष्ठ असें समर्थ पुनः पुनः सांगतात आणि त्याचें वारणही असे देतात कीं,

जयं पेडिला पाग ब्रह्मादिकाचा ।
बळें फोडिला ऋष त्या त्रिदशाचा ॥
म्हणोनि कथा थोर या रावणाची ।
जनी ऐकतां जात होते भराची ॥

रामराय व शिवराय

अशोक वनातील सीतेपुढें मास्तीनें मुद्रिका टाकली तो प्रसंग निती नसपूर्ण ! कैक कवींनीं त्यावर कण कर्ण केलेली आहेत. एरुनाथानीहीं आपली प्रतिभा त्यासाठी रचों घातली. पण समर्थाना त्याचें काय ? भारतंन्यानें गाजलेल्या महाराष्ट्राला त्यानून काय स्फूर्ती मिळणार ? या विचारानें त्यांनीं “सितेनें पुढें मुद्रिका ओळखली । बहुतापरी दुःख कारण्यगोली ” एवढ्या दोन ओळातचें त्या प्रसंगाची घोळवण केली आहे. तसेंच रामलक्ष्मण रणभूमीवर मूर्च्छित पडलेले पाहताच “पुढें जानकीनें महाशोक केला” असें एका ओळीतच वर्णन करून समर्थानीं तो भाग आटोपता घेतला आहे. याच्या उलट जेथें जेथें युद्धाचे प्रमग येतात, तेथें त्याच्या बाणीस निरिक्षण चेव येतो आणि तिचा सहजच विस्तार होतो, “कपी लोटले लक्ष कोट्यानुकोटी”. असे सप्रामाचें वर्णन तें मोठ्या उत्साहानें करतात. रामाच्या वानरांनीं रावणाच्या राक्षसाचा सहार केला हें सांगताना समर्थच्या डोळ्यापुढें शिवाजीचे मावळे औरंगजेबाच्या सैनिकाची कत्तल करीत आहेत हेंच दृश्य प्रत्यक्ष दिसत असावें, इतकें जिवंत वर्णन ते करतात. “करारा रणीं खादल्या वज्रदादा” “चरीं पाहता बाण बाणीं सणाणा” अशा शब्दांची मोलंदाजी करून समर्थ साक्षात् रणभूमीच डोळ्यापुढें उभी करीत आहेत. प्रत्यक्ष प्रभु रामचंद्रांनीं रावणाचीं महायुद्ध आरंभिलें, त्या वेळचें वर्णन समर्थ करतात—

रिपू सोडिती घोर शस्त्रं सणाणा ।
 नळे वाजति वाण मालीं सणाणा ।
 धडूसाल स्फुर्लींग जाती पणाणा ।
 महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥

त्याचप्रमाणे रावणाच्या वधानंतर अयोध्येस आल्यावर श्रीरामाच्या राज्याभिषेक झाला, त्याचें वर्णनही समर्थानीं किती विस्तारानें, किती उल्लासानें केलें आहे,—जणुं कांही शिवरायाचा राज्याभिषेकच डोळ्यापुढें ठेवून रामरायाचा अभिषेक ते रगवीत आहेत. त्या आनंदमय प्रसंगाला योग्य अशीच शब्दरत्नेही समर्थानीं निवडलीं आहेत.

नमामाजि त्या दिव्य नक्षत्रमाळा ।
 तयाचे परी शोभती मुक्तमाळा ॥
 विराजे तया मंडपा मध्यमार्गी ।
 रुषी राम माता सरे बधुवर्गी ॥

अशा रम्य शब्दाच्या रत्नमाळा रामदासांनीं कुशलतेने गुंफल्या आहेत.

“मज रघुनाथजीवेगळे कोण्ही निजलग नार्ही.” ही आपली अचल श्रद्धा समर्थानीं रघुनाथरायास लिहिलेल्या राजगी पत्रातहि दिसून येते. पण ईश्वरमजनारोपच जन सेवेचाहि रोखडा उपदेश कण्णारे ते कर्मयोगी संत आहेत. ‘मुख्य हरिव्यानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ॥’ असा क्रम त्यांनीं लाबला आहे.

पंढरपूरला विठ्ठलाचें दर्शन घेण्यास एकदा समर्थ गेले, तरी त्याच्या ध्यानींमनीं रामच—कोंडदधारी, राक्षसान्तक व देवाचा स्वातंत्र्यदाता रामच ! हात जोडून विटेवर उभे राहिलेल्या विठ्ठलाला ते विचारतात, “येथें उभा का श्रीरामा । मनमोहन मेरस्थामा ॥ घनुष्यमाण काय केले । कर कटावरी ठेविले ॥ काय केलें वानर-दल । येथें मिळाले गोपाळ ।”

‘नारायणा’ची प्रेरणा

धो धो धो धो बहाणाच्या घत्रघव्याच्या पाण्याप्रमाणे समर्थोची वाणी रामकथा सांगताना वेगानें व घोषानें बहवत आहे. सारें राष्ट्र “तुफान

प्रसगात" सापडलें आहे. " कठीण त्यावरि ऋठीण जाले " अशी अस्मानी मुलतानी आपडे धर्मप्राधव भोगीत आदेत, हे समर्थानीं प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यानीं पाहिले. मात्र देवावर हवाला ठेवून ते स्वस्थ असले नाहीत देवाला तर त्यानीं आळविलेच, पण त्यापरोपर मानवी प्रयत्नानाही जागे केले. त्यात त्याचें सर्वात मोठें आशास्थान म्हणजे शिवाजीराजे, त्यांना अनुग्रह करण्यापूर्वी समर्थानीं एफ पत्र लिहून निती व कशी प्रेरणा दिली आहे पहा.

निश्चयाचा महामेर । उहुत जनासी आधाव ।
 असड स्थितीचा निर्धार । श्रीमत योगी ॥
 यशवत कीर्तिवत । सामर्थ्यवत वरदवत ।
 पुण्यवत नीतिवत । जाणता राजा ॥
 तीर्थक्षेत्रे मोडिली । ब्राह्मणस्थाने भ्रष्ट जाली ।
 सरळ पृथ्वी आदोळली । धर्म गेला ॥
 देवधर्म गोत्राद्वारा । करावया सरक्षण ।
 हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥
 या भूमट्याचे ठायी । धर्म रक्षी ऐसा नाही ।
 महाराष्ट्रधर्म राहिला काहीं । तुम्हाकरिता ॥

प्राज्ञाच्या दयारोण्या समर्थांच्या अशा तेजस्वी उपदेशानें दुमदुमू लागल्या.

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।
 वेविषयी न करिता तरुवा । पूर्वज हासती ॥

अगा महाराष्ट्र-धर्माचा स्फूर्तिप्रद संदेश रोड्यापाड्यातील शोपण्या शोपण्यापर्यंत त्यानीं पोचविला. अग्नीच्या ठिणग्या पाडीत समर्थांची वाणी महाराष्ट्राच्या कानामनात ओरडून सागत होती—

देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकडोल करावा ।
 मुलुख बडवा का बुडवावा । धर्म सर्यापनेसाठी ॥

“तुझा तूं वाढवी राजा ”

धर्मकारण व राजकारण यांचा इतका योग्य मेळ दुमन्या कोठे क्वचितच घातलेला सापडेल. राजकारण करावयाचें, युद्धहि करावयाचें, पण तें सारें धर्मासाठी, देवासाठी—आक्रमणासाठी, अन्यायानासाठी, शोषणासाठी नव्हे. धर्महीन राजकारण ही वसान-करणी ठरते तर राजकारणाविरहित धर्म हा अनाथ पंगु मानला जातो. समर्थानीं दोघाच्याहि मर्यादा धरोवर पाहून देऊन त्याचा नामी मेळ घातला आहे. प्रताप-गडच्या तुळजाभवानीचें दर्शन घेतल्यानंतर समर्थानीं तिच्याजवळ जी प्रार्थना केली, तीहि अशीच दुहेरी आहे. सर्व विश्वाचें कल्याण तर समर्थानीं चिंतिळ आहेच, पण त्यापरोपरच त्या “ रामवरदायिनी ” पाशीं त्यानीं अशी मागणी केली आहे, “ येरुचि मागणें आतां । द्यावें तें मज-कारणें । तुझा तूं वाढवी राजा । शीघ्र आम्हांचि देणतां ॥ ” शिवाजी-राजे म्हणजे भवानीआईच्या प्रेमाचें पोसणें. म्हणून समर्थ म्हणतात, “ हा राजा तुझा आहे. पण आमच्या डोळ्यादेखत त्याचा यशस्वीर्तिप्रताप वाढीव. ” तुझें रोरुडें सामर्थ्य दाखीव, असेंहि “ आतुर घोलणें ” समर्थानीं आहे.

शिवाजी महाराजांवर अफझलखान हा मुसलमानी सरदार चालून येत आहे अशी कुणकुण द्यानीं लागतांच समर्थानीं आपल्या शिष्याकरवीं “ विजापूरचा सरदार निघाला ” असा संदेश शिवाजीकडे गुप्तपणें पाठविला, या संदेशांतील प्रत्येक अक्षरानें आरंभिलेल्या ओव्याचें पर प्रसिद्धच आहे.

कृतार्थतेचा आनंद

अफझलखानाला ठार मारून महाराज दर्शनास आले, त्यावेळीं समर्थाना वृत्तवृत्त्य झाल्याचा केवढा आनंद वाटला ! त्या आनंदाला व्यापक स्वरूप देऊन त्यांनीं तो पुढील तात्त्विक भाषेनें महाराजाना ऐकविला,

मरें ईश्वर जाहे साभिमानी । विशेष तुळजा भवानी ।
 परतु विचार पाहोनी । मर्य करणें ॥
 म्लेंच्छ दुर्जन उदड । महुता दिसाचें माजलें नड ।
 याकारण अरड । सावधान असावें ॥
 यशस्वीर्तिप्रतापमाहिमा । उत्तम गुणासी नाही सीमा ।
 नाही दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें
 इहलोक परलोक पाहणें । अरड सावधपणें राहण ।
 महुतजनाचें साहणें । देण ईश्वराचें ॥
 धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
 जाले, आहेत, पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥

शिवाजीमहाराजाचा माहिमा चढता-घाढता राहिला व महाराष्ट्रात
 स्वराज्य अचतरू लागलें, तेव्हा समर्थीच्या सतुष्ट नेत्रापुढें रामराज्य खेळू
 लागलें तें त्यांना स्वप्नातही दिवू लागलें “ समर्थी जें दोविलें रात्री ” तें
 रामराज्य त्यांनीं “ आनदवनभुवन ” या प्रकरणात चित्रित केलें आहे
 मिळविल्याचा आनंद आणि अधिक मिळविण्याचा उत्साह यांनीं हें प्रकरण
 वसे ओतप्रोत भरलेलें आहे समर्थ आरोळी ठोकतात—

बुडाला औरग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला ।
 मोडिलीं मांडिलीं क्षेत्रें । आनदवनभुवनी ॥
 उदड जाहलें पाणी । स्नानसध्या करावया ।
 जपतपञ्चनुष्ठानें । आनदवनभुवनी ॥
 लिहिला प्रत्ययों आला । मोठा आनंद जाहला ।
 चढतावाढता प्रेमा । आनदवनभुवनी ॥
 रामवरदायिनी माता । गर्द घेऊनि उठली ।
 मर्दिलें पूर्वींचे पापी । आनदवनभुवनी ॥
 भक्तासी रक्षिलें मार्गें । आताही रक्षिते पहा ।
 भक्तासी दिधलें सर्वें । आनदवनभुवनी ॥
 सामर्थ्यें यशस्वीर्तीची । प्रतापें खाडिली सीमा ।
 राम कर्ता राम भोक्ता । रामराज्य भूमंडळीं ॥

शिवराजाचा आदर्श

कृतकृत्य होऊन शिवाजीमहाराज दिवंगत झाले. समर्थ मार्ग राहिले. संभाजीची दुःकृत्ये ऐकण्याचें दुर्भाग्य त्यांचेवर ओढवलें. संभाजी महाराजांनी त्यांना एरुदां निमंत्रण पाठविलें, पण त्याचा स्वीकार न करता त्यांनी संभाजीस पत्र मात्र पाठविलें. त्यावरून त्यांची स्थितप्रज्ञ वृत्ति व दूरदृष्टी दिसून येते. केवळ संभाजीलाच नव्हे तर महाराष्ट्राला-आणि त्यावेळेसच नव्हे तर आतां व पुढेही-हा समर्थाचा सदेश दीपस्तंभा-सारखा मार्ग दाखविणारा आणि संजीवनी मंत्रासारखा जिवंत करणारा आहे. समर्थ म्हणतात,

आह तिवुके जतन करावें । पुढे आशिक मिळवावें ।
 महाराष्ट्रास्य करावें । जिकडे तिकडे ॥
 शिवराजान आठवावे । जिवित्व कृणवत् मानावें ।
 इहपरलोकीं रहावें । कीर्तिरूपें ॥
 शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजाचा आठवाया प्रताप ।
 शिवराजाचा आठवाया साक्षेप । भूमंडलीं ॥
 शिवराजाचें कैमें बोलणें । शिवराजाचें कैमें चान्दणें ।
 शिवराजाची सद्गती देणें । कैमें असें ॥

आपल्या लाडल्या शिष्याच्या पश्चात् पुरतीं दोन वर्षेहि समर्थ इहलोकीं राहिल नाहींत. शके १६०३ मध्ये माघ वद्य नवमीस त्यांनीं सज्जनगडावर आपल्या देह ठेवला. तानाजीचीहि पुण्यतिथि तीच. छत्रपतींच्या गुप्तेन व शिष्यानें स्वर्गाच्या प्रवासासाठीं एकाच मुहूर्तावर प्रस्थान ठेवलें ।

बहिरंगारुडे दुर्लक्ष

राजकारणाचीं सूत्रे गेल्लीत असतांनाही समर्थानीं धार्मिक राहिल्य पुष्कळ निर्माण केलें. १४०० अमंगांचें एक स्वतंत्र प्रकरणच आहे. त्यांत पारमार्थिक ज्ञान सांगितलेलें आहे. त्याशिवाय स्फुट कविता विपुल आहेत. पर्यंत, भागडे यांचेही धन अमाप आहे. केवळ ओवी व अंभंग या साध्या वृत्तांतच रमून न रहातां निरनिराळीं वृत्ते व चाली समर्थानीं योजिल्या

“मना सज्जना !” अशा आदरार्थी शब्दांनी केली आहे. ‘देवाचा शोध घ्यावा’ हा पारमार्थिक विचार तर त्यांत आहेच आणि त्यासाठी मददगारची कास धरावी व अहंकार टाकावा ही साधनेही सांगितलेली आहेतच. पण राजच्या व्यवहारांत कसे वागावे याची सूत्रे सर्वत्र विखुरलेली आहेत. दासबोधान्त तर ती स्पष्ट आहेत—जसां कांहीं पारिजातकांच्या फुलांचा सडाच, पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशांतील मानव-सम्राज्याला मार्गदर्शक ठरावीत अशी ही समर्थांची आचारमूर्त आहेत. त्यांचे हे प्रत्ययाचे श्रोल प्रत्येकांस चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नांनी भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमन,

“मनाचे श्लोकांत” समर्थ सांगतात, ‘अरे मना, संकटं आली तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणे क्षिप्त लोकांची सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी की, ज्यायोगे आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागे राहील. “मरावे परी कीर्तिहवे उरावे.” यासाठी मना, सर्व लोकांना राजी राख, आपण दुसऱ्याचे श्रोलणें सोडीत जावे. दुसऱ्याशी आपण नम्रतेने बोलावे. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव फाळावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दुःख करूं नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावे तसें चालावे. वाद तुटत असेल तरच मंवाद करावा. “जगी धन्य तो दाम सर्वोत्तमाचा” हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजी शीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आले तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्तानें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्रवाकाला सोडविण्यासाठी सूर्य जगा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळी उडी घेतो. रे मना, तूच सांग “समर्थांचिया सेवका चक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ?”

आहेत वामनपडिताचा हा गुण त्यानीं घेतलेला दिसतो पण पडिताप्रमाणें कोरीव-कातीव शब्द निवडण व ते व्यग्रस्थितपर्ण उक्ताच्या चौकटीत बसविणें याकडे समर्थानीं पारसें लक्ष दिलें नाहीं. शब्दाची व उक्ताची हिमकाहिसकी पुष्कळ टिपणीं झालेली आहे मराठूर आलेली नदी दुथडा भरून चालली म्हणजे काठारच्या झाडाच्या किती पाण्या मोडतील, किती पान पडतील याची गणती नाहीं तसा थाट समर्थीच्या काव्यप्रवाहाचा आहे जोरडघोरड भार्यंत अत परणातील जळजळीत उद्गार नाहेर पेंरणांरें समर्थ ज्वालामुखी परंताप्रमाणेंच भासतात ज्वालामुखीवरही हिरवळ असतें पण क्वचित्. त्यानींच आपल्या स्फूर्तीचें वर्णन ' ह्याया नळे, नाण भाटीं अनतें । गळें सोडीता जाती आनाशपथ ' असें केलें आहे. नत्ती लागताच सुरग उडाना तशी स्फूर्ती त्याची आहे शातपर्णें तात्त्विक विचार माडणारे त्याचे दोन मुख्य ग्रंथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासगोव त्यातील दोनडों जोळी महाराष्ट्रीयीच्या मुखात घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्ये अमर झाल्या आहेत

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक ' हा किती छोटा ग्रंथ पण त्यातील दोनशे पाच श्लोकामध्ये सगळें मानवी जीवनाला पुरेल अशा विचाराची शिंदोरी भरलेली आहे नाव मनाचे श्लोक पण आहेत त जनाचे श्लोक " जनासि काय सागण मनासि सर्व सागणें " ही त्याची नम्र भूमिका आणि मनाला जें सागावयाचें, तेंही त्यानीं किती आर्जवानें गौरवान, गोडी गुलानीनें सांगितलें आहे एखाद्या हट्टी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता आज्ञास्न-गांजास्न, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी शालेंत पाठवितें तशा धोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थीनी रचिलेले आहेत मनाचा चंचलपणा काय सागावा ? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णारुडे पूर्वीच तनार केलेली आहे. नामदेवासारखे सत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' अरे मना मरंटा ! पापिया चाडाळा, लपटा. " पण अशा शिव्या देउन चुननेच्या मुलाची सुधारणा होत नसते हें आधुनिक शिक्षण शास्त्रात तत्त्व समर्थीनी ओळखलें होतें म्हणून त्यानीं सुरवातच मुळीं

“मना सज्जना” अशा आदरार्थी शब्दांनी केली आहे. ‘देवाचा शोध घ्यावा’ हा पारमार्थिक विचार तर त्यात आहेच आणि त्यासाठी सद्गुरूची कास घरावी व अहंकार टाकावा ही साधनेही सांगितलेली आहेतच. पण राज्याच्या व्यवहारांत कसे वागावे याची सर्व विखुरलेली आहेत. दासगोधात तर तीं रूपाच आहेत—असा काही पारिजातराच्या पुलाचा सडाच, कृष्णाच्या पाटीवरील कोणत्याही देशातील मानव-समाजाच्या मार्गदर्शक ठरावीत अशी ही समर्थांची आचारसूत्रे आहेत. त्यांचे हे प्रत्ययाचे घोल प्रत्येकांस चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासगोध भ्रूणजे समर्थांच्या विचार-रत्नांनी भरलेल्या लहानमोठ्या तिजेन्याच.

मनाला कानमंत्र,

“मनाचे श्लोकांत” ममर्थ सांगतात, ‘अरे मना, संकटे आली तरी भेट घारिष्ट घर, चंदनाप्रमाणे शिजूत लोकाची सेवा कर व सज्जनाना संतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी की, ज्यायोगे आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मार्गे राहील. ‘मरावे परी कीर्तिरूपे उरावे.’ यासाठी वा मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचे घोलणे सोडीत जावे. दुसऱ्याशी आपण नम्रतेने बोलावे. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राग, दुःख करू नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जे घोलवे ते चालावे. वाद तुटत असेल तरच मवाद करावा. ‘जमी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा’ हे जाणून, मना, नू सदा रामनाम घे आणि देवकाजी शिजू, भ्रूणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आले तर राम त्याच्या पाटीशी उभा राहतो आणि भक्ताचे घारिष्ट रूपाळपणाने पाहतो. चक्रबाला सोडविण्यासाठी सूर्य जमा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळी उडी घेतो. रे मना, तूच सांग ‘समर्थांचिया सेवका बन पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ?’

आहेत. वामनपडिताचा हा गुण त्यानीं घेतलेला दिसतो. पण पडिताप्रमाणें कोरीव-कातीव शब्द निमज्जे व ते व्यवस्थितपणें वृत्ताच्या चौकटींत प्रसविणें याकडे समर्थानीं पारस लक्ष दिलें नाहीं. शब्दाची व वृत्ताची हिसकाहिसनी पुष्कळ ठिकाणीं झालेली आहे. महापूर आलेली नदी दुथडा भरून चालली म्हणजे काटावरच्या झाडाच्या निती पाया मोडतील, निती पानें पडतील याची गणती नाहीं. तसा थोटसमर्थ्याच्या राव्यप्रवाहाचा आहे. ओमडधोन्ड भापेंत अत मरणातील जळजळीत उद्गार बाहेर पेंरणांर समर्थ ज्वालामुखी पर्यताप्रमाणेंच भासतात. ज्वालामुखीवरही हिरवळ असतें पण क्षचित् त्यानींच आपल्या स्फूर्तीचें वर्णन ' हवाया नळे, नाण भाटीं अनतें । नळें सोडीता जाती आनाउपय ' असें केलें आहे. रक्ती लागताच सुद्धा उडायी तशी स्फूर्ती त्याची आहे. शातपणें तात्त्विक विचार माडणारे त्याचे दोन मुख्य ग्रंथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासनोध. त्यातील बौद्धां ओळी महाराष्ट्रीययाच्या मुरात घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्यें जमर झाल्या आहेत.

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक ' हा निती छोटा ग्रंथ. पण त्यातील दोनशें पाच श्लोकांमध्ये सग्रह मानवी जीवनाला घुरेल अशा विचाराची शिंदोरी भर लेली आहे. ' नाव मनाचे श्लोक पण आहेत त जनाचे श्लोक. " जनासि काय सागणें मनासि सर्व सागणें " ही त्याची नम्र भूमिका आणि मनाला जें सागाय्याचें, तशी त्यानीं विती आर्जपानें गौरवानें, गोडी-गुलांनीं सांगितलें आहे. एखाद्या एटी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता आनामून-गोजामून, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी झालेंत पाठवितें तशा घोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थानीं रचिलेले आहेत. मनाचा चचपणा काय सागाय ? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णाकडे पूर्वीच तनार केलेली आहे. नामदेवासारंगे सत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' अरे मना मर्दटा ' पाविया, चाडाळा, लपटा. " पण अशा शिष्या देऊन चुकलेल्या मुलाची मुवायणा होत नगते हें आधुनिक शिक्षण शास्त्रातलें तत्त्व समर्थानीं जोळतकें होतें. म्हणून त्यानीं मुरवातच मुळी

“मना सज्जना” अशा आदरार्थी शब्दांनी केळी आहे. ‘देवाचा शोध घ्याना’ हा पारमार्थिक विचार तर त्यात आहेच आणि त्यासाठी सद्गुरूची रास धरावी व अहंकार टाकाना ही साधनेही सांगितलेली आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारात कसे वागावे याची सूत्रे सर्वत्र विखुरलेली आहेत. दासगोधात तर ती रूपच आहेत—जसा काही पारिजातकांच्या पुलाचा सडाच पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशातील मानव-समाजाला मार्ग दर्शवू शकतो अशी ही समर्थांची आचारसूत्रे आहेत. त्याचे हे प्रत्ययाचे नेले प्रत्येकास चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासगोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नानी भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र,

“मनाचे श्लोकात” समर्थ सांगतात, ‘अरे मना, सकटे आली तरी श्रेष्ठ धारिष्ट घर, अदनाप्रमाणे शिजूत लोकांची सेवा कर व सज्जनाना सतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी की, ज्यायोगे आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मार्गे राहील. “मरावे परी कीर्तिहर्षे उरावे,” यासाठी वा मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचे नेले सोडीत जावे. दुसऱ्याशी आपण नम्रतेने बोलवे. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव फासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दु.रु करू नये. कारण जगात सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसं नेलावे तसे चालावे. वाद तुटत असेल तरच मवाद करावा “जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा” हे जाणून, मना, नू सदा रामनाम घे आणि देवकार्जी शीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर सन्नट आले तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचे धारिष्ट वृषाल्पणाने पाहतो. चक्राकाला सोडविण्यासाठी सर्व जसा वर घेतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळी उडी घेतो. रे मना, तच सांग “समर्थांचिया सेवका बरू पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ? ”

विनेकपर्वक येथे आणि आपले भक्ति - शोध -

“मना मज्जना” असा आदर्शार्थी शब्दांनी केली आहे. ‘देवाचा मोघ प्यावा’ हा पारमार्थिक विचार तर त्यात आहेच आणि त्यासाठी सद्गुरूची कास धरावी व अहंकार टाकावा ही साधनेही सांगितलेली आहेतच. पण राज्याच्या व्यवहारात कसे वागावे याची सूत्रे सर्वत्र विखुरलेली आहेत. दासप्रोधात तर ती स्पष्ट आहेत—जसा काही पारिजातकांच्या पुलाचा सडाच, पृथ्वीच्या पाटीवरील कोणत्याही देशातील मानव-समाजाला मार्ग-दर्शक ठरावीत अशी ही समर्थीची आचारगुंते आहेत. त्याचे हे प्रत्ययाचे श्रेष्ठ प्रत्येकांस चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासमोघ म्हणजे समर्थीच्या विचार-रत्नांनी भरलेल्या लहानमोठ्या तिथोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र

“मनाचे श्लोकांत” समर्थ सांगतात, ‘अरे मना, संकटं आली तरी श्रेष्ठ धारिष्ट घर, चंदनाप्रमाणे शिजूत लोकांची सेवा कर व सज्जनाना संतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी की, ज्यामोठे आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मार्गे राहील. “मरावे परी कीर्तिरपे उरांव.” पाखाडी वा मना, सर्व लोकांना राजी राख, आपण दुमन्याचे झोळी मोडीत जावे, दुमन्याशी आपण नघतेने बोलावे. आपल्याला कोणी निमशा घेतला तर जीव कागावीस होतो ना ? आपणासारखे दुमन्याला राख. दुःख करू नये. कारण जगांत सर्वतोपरी मुरी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसे झोळावे तसे चाळावे. याद दुरत असेल तरच मनाद करावा. “जगा धन्य तो दास सर्वोचनाचा” हे जाणून, मना, तूं मना रामनाम घे आणि देवकाजी झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आले तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचे धारिष्ट इपाळपणाने पाहतो. चक्रपानाळा ओडविण्यासाठी सूर जगा वर येतो, सडा देव भक्ताच्या संकटासाठी टडी घेतो. रे मना, तूं मना “समर्थीच्या सेवका कर पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ?”

तिरेकपूर्वक क्रिया आणि नमतापूर्वक मननि याचा मोघ समर्थींनी मनाचा

आहेत. वामनपडिताच्या हा गुण त्यांनी घेतलेला दिमतो पण पडिताप्रमाणे कोरीव-कातीव शब्द निवडण व ते व्यग्रस्थितपणे वृत्ताच्या चौकटीत बसविणे याकडे समर्थानी पारसें लक्ष दिलें नाहीं शब्दाची व वृत्ताची हिसकाहिसकी पुढळ टिकणीं झालेली आहे महापूर आलेली नदी दुथडा मळून चालली म्हणजे साडावरच्या झाडाच्या किती पात्रा मोडतील, किती पान पडतील याची गणती नाहीं तसा थोडसमर्थीच्या काव्यप्रवाहाचा जाहे ओगटथोड भाषेत अत ररणातीत जळजळीत उद्गार बाहेर पंरणांर समथे ज्यालामुखी परंताप्रमाणेंच भासतात ज्यागमुखीवरही हिरवळ असतें पण हचित् त्यानींच आपल्या स्फूर्तीचें वणन ' हवाया नळे, राण भाडीं अनतें । रळें सोडीता जाती जागाउपयें ' असें वेलें जाहे रक्ती लागताच मुखा उढाया तशी स्फूर्ती त्याची आहे शातपण तात्त्विक विचार माडणारे त्याचे दोन मुख्य ग्रथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासनोव त्यातील शेंकटा ओळी महाराष्ट्रीयाच्या मुगात घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्य जमर झाल्या आहेत

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक ' हा किती छोटा ग्रथ पण त्यातीं दोनगें पाच श्लोकांमध्यें सग्रथ माननी जीवनाला पुरेल अशा विचाराची शिंदोरी भर लेली आहे नाव मनाचे श्लोक पण आहेत त जनाचे श्लोक " जनासि काय सांगा मनासि सर्व मागणें " ही त्याची नम्र भूमिका जाणि मनाग लें सागात्रयाचें, तेंही त्यानीं किती आर्जगनं गौरवानें, गोडी गुलानीनें सागितलें आहे एगवया हद्दी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता जानाम्न-गोंजाम्न, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी शालेंत पाठवित तसा घोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थानी रचिलेले आहेत मनाचा चचरणा काय सागात्रा ? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णामडे पूर्वींच तक्रार केलेली आहे. नामदेवासारखे मत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' जरे मना मरंटा ! पापिया चाडाळा, लपग " पण अशा शिऱ्या देऊन चुऱ्येच्या मुत्राची मुधारणा होत नसते हें जाधुनिक शिक्षण शास्त्रागडे तत्व समर्थानी ओळखणें होतें म्हणून त्यानीं नुखातच मुळीं

“मना सजना” अशा आदरार्थी शब्दांनी केली आहे. ‘देवाचा गौरवाचा’ हा पारमार्थिक विचार तर त्यात आहेच आणि त्यासाठी मन्गुनो नास घरावी व अहंकार टाकावा ही साधनेही सांगितलेली आहेतच. या राजच्या व्यवहारात कसे वागावे याची सर्वे सर्वत्र विखुरलेली आहेत. दासगोधात तर ती रसूच आहेत—जसा राही पारिजातनीच्या पुत्राचा सडाच पृथ्वीच्या पाठीमरील कोणत्याही देशातील मानव समाजाला मार्ग दर्शक ठरावीत अशी ही समर्थोची आचारसूत्रे आहेत. त्याचे हे प्रत्येकाचे बोल प्रत्येकास चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासगोध भूणजे समर्थोच्या विचार रत्नांनी भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र

“मनाचे श्लोकात” समर्थ सांगतात, ‘अरे मना, सकटे आली तरी श्रेष्ठ धारिष्ट घर, चंदनाप्रमाणे शिजून लोकाची सेना कर व मन्गुनाना खुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी वी, ज्यायोगे आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मार्गे राहील. “मरावे परी कीर्तिहवे उरांव.” यासाठी मना, सर्व लोकांना राजी राख, आपण दुसऱ्याचे गोलणे सोडीत जावे, दुसऱ्याशी आपण नमतेने बोलूया. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दुसऱ्या करू नये. कारण जगात सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसे गोलाने तसे चालूया. बाद तुटत असेल तरच मनाद करावा. “जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा” हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजी झीज, भूणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर सजट आले तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचे धारिष्ट वृत्ताळपणाने पाहतो. चक्रांगाला सोडविण्यासाठी सर्व जना पर घेतो, तना देव भक्ताच्या संकटासाठी उडी घेतो. रे मना, तूच सांग “समर्थोच्या सेवका वरू पाहे । असा सर्व सुखडळी कोण आहे ?”

—आणि मनाच्याद्वारे ज्वाला—वेला आहे. ‘सदामर्शदा देव सत्रीघ आहे’ असा आशावाद आणि “क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे.” असा प्रयत्नवाद या कृष्णाकोयनाचा प्रीतिमगम म्हणजे हा तृधुग्रथ. त्याच्या योगाने ‘चढे ज्ञान वैराग्य, सामर्थ्य अर्गी’ अशी फलश्रुति ममर्थ आत्मनिश्चामाने सागत आहे. त्या ग्रथाचा विस्तार म्हणजेच दासगोध.

दासगोधाची अपूर्वाई

“दासगोध” हा महाराष्ट्रधर्माचा प्रमाणग्रथ होय. रामदासी लोकां तर तो समर्थाचाच अवतार मानतात. तपश्चर्या व देशधर्षटन केल्यावर, ज्ञान व अनुभूति संपादिल्यावर, मठाची संपटना पाहून, स्वराज्याचीं सूत्रे गेलविल्यावर, आयुष्याच्या अखेरीस आपल्या विचाराचा परिपाक म्हणून समर्थांनीं दासगोध ग्रथ रचला. निधनापूर्वीं दोन महिनेच पूर्ण केलेला हा ग्रथ म्हणजे समर्थांचे मृत्युपत्रच होय. दहा समासांचा एका दशक असे बीस दशक दासगोधात जाहेत. ग्रथाचीं एकूण ओवीसंख्या ७,७,१ आहे. गुरु-शिष्य-संवादाच्या रूपाने प्रपंचाचे व परमार्थाचे ज्ञान यात रोकड्या भाषेनें ठामपण सांगितले आहे. मुमुक्षु जनाना हा ज्ञानकोशच वाटण्यासारखा आहे. “येथ झोलिला विवाद भक्तिमार्ग” ही समर्थांची प्रतिज्ञा सार्थ आहे. पण त्यानरोबर मूर्खांचीं लक्षणे आणि महतांचीं लक्षणे, बरदा पुरुष आणि उत्तम पुरुष, व्यवहार व राजकारण इत्यादि सर्वांचा विचार त्यात आलेला आहे. ही “समर्थ-कृपेची वचने” आहेत. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, ज्ञानेश्वरापासून सूर सताना मायभाषेच्या उच्चारणाची जी लढाई रोळावी लागली होती, तीत समर्थांनाही भाग घ्यावा लागला. “येर म्हणती महाटे काय । हें तो भल्यामी ऐको नये’ या आक्षेपाला ‘समर्थांनीं रोरठोक उत्तर दिले आहे’ “भाषा-पालटे काही । अर्थ वाया जात नाही ॥ आणि उपमा दिली आहे, “लोहाची मास (=पेटी) केली । नाना रत्नें साठविली । ती अमाम्यानें त्यागिली । सोरड म्हणोनि.’ भिवाजीमहाराजांनाही मराठीच्या पुरस्कारासाठी “राज्यव्यवहार कोश” रचवा लागला होता.

समर्थांची वाङ्मयी मूर्ति

दासगोधात काय नाही ? सकाळीं उठून दात गसोणे आणि नाना देशींचे गेह आणून अक्षर घडसून सुंदर करावे अशा बाळ-बोध उपदेशा पासून ' आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ' ' येथपर्यंत अध्यात्माची भरारी आहे. तसंच " रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलांड न्यायी " आणि घाडून अकलेचा पवाड । व्हावे ब्रह्मांडाहून वाड (=व्यापन)" ॥ असा गगनाला गवसणी घालणारा आदेशहि त्यात आहे. कारण रामाच्या अतःकरणातील आकाशेचा क्षगच इतका जोराचा आहे. राघवाची पदे मानसी धरीन । विश्व उदरीन हेळामार्ने ॥ हेळामार्ने मुक्त करीन या जना । तरीच पावना राघवाचा ॥ " अशी प्रतिष्ठापूर्वक महत्त्वासाक्षात्त्यानीं जगजाहीर केली आहे. उगीच नाही त्याना " समर्थ " पदवी मळी । ती पदवी कोणाला मिळते हें समर्थांनीच सांगून ठेवलं आहे. नव्हत जनामी चालवी । नाना मंडळें हालवी " तोच समर्थ. त्याच्या राहणीचें वर्णन समर्थांच्याच मुरानें आपल्याला ऐवावयाचें आहे काय ? मग दासगोधाच्या पधराव्या दशकातील दुसरा समास उगटा आणि महताचीं लक्षणे नीट वाचा म्हणजे कोणाची मूर्ती डोळ्यापुढें उभी राहत हें कळून येईल.

उदड करी गुत रूपें । भिगान्यासारखा स्वरूपें ।
तेथें यशकीर्तिप्रतापें । सीमा साडिली ॥
खनाळामध्यें जाऊन राहें । तेथें कोणीच न पाहें
सर्गत्राची चिंता वाहें । सर्गकाळ ॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणे अमर्याद जाले ।
भूमंडळीं मत्ता चालें । गुतरूपें ॥

याहून दुसऱ्या कोणत्या शब्दांनीं समर्थाचें वर्णन करता येईल ? ' जेणें भिया पाळटे त्या नाच ग्रथ ' ' या कसोटीला पुरेपूर उतरणारा ग्रथराज म्हणजे दासगोध. ग्रथाचें व काव्याचें काव्यमय वर्णन समर्थांनीं दासगोधाच्या

प्रारंभीच बेल आहे कवि हे “शब्द-सृष्टीचे ईश्वर” आहेत असें म्हणून
समर्थ काव्याचा महिमा पुढील रमणीय भाषाशैलीने करतात —

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नगराचे वीर लोटले ॥

नाना मुखाचे उचलले । सरोवर हे ॥

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : : ६

एकाद्याच्या हातातच अमृत असतं असे म्हणतात. शानदेवाची याणी तरें
 -अमृतायर तोण करणारी, तशीच चिपळूणकरांची. आणि जें याणीत
 तें करणीतहि. शानोशानी भागवतधर्माचें जें ह्मणेंसें रोप लावलें, त्याचा
 वेळ निती तरी विस्तारण ! मालाकारांनीं सुरू केलेला राष्ट्रीयत्वाचा पथहि
 वर्षानुवर्षे सारखा वाढतच आहे. मालाकारांनीं ज्या ज्या सस्था स्थापल्या,
 जीं जीं कार्ये उभारलीं, तीं अल्पावधीतच पुढ्यापुढ्यास आलीं. संस्कृता-
 तीत ज्ञान मराठीत आणण्यासाठीं शानेश्वराना 'घंड' करायें लागले,
 तसेंच इंग्रजीचे दास बनलेल्या महाराष्ट्रीयानांचे डोळे मायभाषेकडे घळ-
 विण्याचें कार्य विष्णुशास्त्राना करायें लागलें. स्वभाषा, स्वधर्म य स्वदेश

मॅट्रिकची परीक्षा उतरले त्याच वर्षा, त्या वेळच्या म्दवीप्रमाण, त्याचा निवाहदि झाला. त्यानंतर ते 'पूना कॉलेज' मध्ये गेले ते कॉलेज वानगडी येथे होते त्या कॉलेजात प्राचाय युरोपिया व काही प्राध्यापकहि युरोपियाच इंग्रजी-संस्कृत हे भाषा-विषय आणि इतिहास हे विषय विष्णुशास्त्र्यानीं चांगले अभ्यासले त्यानीं दोन शिष्यवृत्त्याहि पटकावल्या पण गणित विषय त्याचा नाचडता. त्यामुळे त्यांना एकदा परीक्षेत हार सावी लागली १८६८ सालापासून नया नागेंत डेका कॉलेज मुरू झालें

तेथें विष्णुशास्त्र्यानीं दोन वर्षे काढली व सपाटून वाचन केें इंग्रजीतील मेकॉले, संस्कृतातील गण व मराठीतील मोरोपत याचा विशेष अभ्यास त्यानीं केला पन्हाळकर मोरासारख्याच्या कथातूनहि सत-वाचन्याचा एस त्यानीं चासला 'प्राचीन हिंदु लोकांचें ज्ञान' या विषयावर त्यानीं निबंध लिहून तो कॉलेजातील वादसभेत वाचला मराठी भाषवर प्रमुख मिळायें म्हणून ते विदेश परित्थम करीत दर आठमड्यास एका संस्कृत उतान्याचें मराठी भाषांतर करण्याचा क्रम त्यानीं तीन वर्षे अगड चाल विद्या होता. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमामाहेरीन वाचनात त्यानीं वेळ घालविण्यामुळें नी ए च्या परीक्षेत प्रथम त्यांना अपयश आल, पण १८७१ साली ते नी ए झाले कॉलेजातील चौदेर वाचनाचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यातील लेखनास अतिशय झाला त्या प्रचल बाळाय व्यापाराच भाडमल्ल त ।

संस्कृत कवि-पंचक

पदवी-परीक्षेचा अभ्यास चार जमताच विष्णुशास्त्र्यानीं एसा खातगी झालेंत शिक्षकांनी नोकरी धरली होती. गिरमिता गिरमिता गिरमिता अशी हुद्देरी गमगिरी ते पार पाडीत होते गिराय, अधूनमधून लेखनहि चार होतेंच. तो त्याचा उदच वडिलांनी 'रामेस' चें भाषांतर आरंभिलें होतें, तें त्यांनीं पूर्ण केळ संस्कृतातील 'कादंबरी' अशाच पितापुत्रांनीं पुरी नेलेली आहे 'शाळापत्र' मासिकाच्या संपादकत्वाची सूत्रेहि वडिलांनीं विष्णुशास्त्र्याच्या हातीं दिगी. 'संस्कृत कवि-पंचक' हा

याचा पुरस्कार त्याच्याइतका त्याच्यापूर्वी कोणीच केलेला नव्हता. उलट, या तिन्ही दैवतांची विटयनाच त्याच्यापूर्वीचि आग्ल-विद्याविभूषित विद्वान करीत-किंनुना त्यातच ते धन्यता मानीत. त्यानीं पसरलेलें भ्रमजाल सपासपा कापून टाकण्याचें कार्य शास्त्रीपोवानीं मोठ्या धैर्याने व चातुर्याने पार पाडलें.

मराठीतील “आय काव्य-ग्रंथ” जसा ज्ञानेश्वरी, तसा “आद्य गद्य-ग्रंथ” निरधमाला. ज्ञानेश्वरीपूर्वीहि महानुभावानीं मराठीत सहा-सात हजार-ग्रंथ रचिले होतेच, पण मराठी काव्याची गगोत्री म्हणजे ज्ञानेश्वरीच. त्याचप्रमाणें महानुभावापासून मराठी ग्रंथे मगरेमगून मराठी ग्रंथ थोडेंपार विसुरलेलें असलें, तरी पहिला नाव घेण्याजोगा मराठीतील ग्रंथ ग्रंथ म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याची “निरधमालाच”. ज्ञानेश्वरीचे निर्माते वयाच्या एकविसाव्या वर्षी समाधिस्थ झाले, तर ‘निरधमाले’चे कर्ते बत्तिसाव्या वर्षी दिवगत झाले.

‘मराठीचा शिवाजी’

विष्णुशास्त्र्याचे बडील कृष्णशास्त्री. त्याना ‘बृहस्पति’ म्हणत, इतकी त्याची बुद्धि तेजदार होती. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी ते इंग्रजी शिकू लागले-आणि शिकले ते इतके की, ‘रासेलस’ वगैरे ग्रंथांची भाषांतर त्यानीं मराठीत केलीं ससृष्ट ‘मेवदूताचा’ त्यानीं केलेला अनुवाद सरस आहे. ‘विचार-लहरी’ या पत्राचे ते सस्थापक होते. त्यात ते खिस्ती मिशनऱ्यावर झोड उडवीत. त्याच्या भाषा-सेवेचा व समाज-सेवेचा पूर्ण विकास विष्णुशास्त्र्याच्या ठायीं झालेला आढळतो-जशी काही शहाजी-शिवाजीची जोडीच. ‘मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहे’ असें विष्णुशास्त्री खाजगी भाषणात काहींशा विनोदानें, काहींशा अभिमानानें म्हणतहि.

लेखन-कलेचें भांडवल

विष्णुशास्त्र्याचा जन्म ता. २० मे १८५० रोजी पुणें येथें झाला. त्याचें इंग्रजी शिक्षण ‘पूना हायस्कूल’ झालें. ते १८६५ सालीं

निबंधकार

ट्रिफुची परीक्षा उतरले. त्याच वर्षी, त्या वेळच्या रुढीप्रमाणे, त्याचा तबधाहद्दि झाला. त्यानंतर ते 'पूना कॉलेज' मध्ये गेले. ते कॉलेज वानवडी येथे होते. त्या कॉलेजांत प्राचार्य युरोपियन व कांही प्राध्यापकहि युरोपियनच. इंग्रजी-संस्कृत हे भाषा-विषय आणि इतिहास हे विषय विष्णुशास्त्र्यांनी चांगले अभ्यासले. त्यांनी दोन शिष्यवृत्त्याहि पटकावल्या. पण, गणित विषय त्याचा नावडता. त्यामुळे त्यांना एकदा परीक्षेत हार ग्याची लागली. १८६८ सालापासून नव्या जागेत डेकन कॉलेज सुरू झाले.

तेथे विष्णुशास्त्र्यांनी दोन वर्षे मादली व सपाटून वाचन केले. इंग्रजींतील मेकॉले, संस्कृतांतील धाण व मराठींतील मोरोपत, याचा विशेष अभ्यास त्यांनी केला. पन्हाळकर घोवागारकुवाच्या कथांनुनहि सत-वाङ्मयाचा रस त्यांनी चापला. "प्राचीन हिंदु लोकांचे ज्ञान" या विषयावर त्यांनी निबंध लिहून तो कॉलेजातील वाढसभेत वाचला. मराठी भाषेवर प्रसुत्य मिळाले म्हणून ते विशेष परिश्रम करीत. दर आठवड्यास एका संस्कृत उताऱ्याचे मराठी भाषांतर करण्याचा क्रम त्यांनी तीन वर्षे आगंड चालविला होता. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमागहेरील वाचनात त्यांनी वेळ घालविल्यामुळे बी. ए. च्या परीक्षेत प्रथम त्यांना अपयश आले; पण १८७१ साली ते बी. ए. झाले. कॉलेजातील चौफेर वाचनाचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यातील लेखनास अतिशय झाला. त्या प्रचंड वाङ्मय-व्यापाराचे भांडवलच ते !

संस्कृत कवि-पंचक

पदवी-परीक्षेचा अभ्यास चालू असतांच विष्णुशास्त्र्यांनी एका ग्वातगी झालेत शिक्षकाची नोकरी धरली होती. शिकवितां शिकविता शिकायचा अशी दुहेरी कामगिरी ते पार पाडीत होते. शिष्याय, अधूनमधून लेखनहि चालू होतेंच. तो त्यांचा छंदच. घडिलांनी 'रामेला' चे भाषांतर आरंभिले होतें; ते त्यांनी पूर्ण केले. संस्कृतातील 'कादंबरी' अशाच किताबुनांनी पुरी केलेली आहे. 'शालापत्रक' मासिकाच्या संपादकत्वाची सूत्रेहि घडिलांनी विष्णुशास्त्र्याच्या हाती दिली. 'संस्कृत कवि-पंचक' हा

त्याचा रमणार्थ व भासित प्रथ याच भासिताने नमरा प्रसिद्ध झाला. कालिदास, भवभूति इत्यादि कविश्रेष्ठांची माहिती देऊन त्यातीस सौंदर्य-रसालाचे वचे शास्त्रीजुवानी आपल्या या पहिल्या प्रथात दिने आहेत ' मराठी कविता ' असा विषयहि त्यांनी विषयनाम घेतला होता पण ते भासितच पुढे तद पडलं

ज्या ' पन्ना हायस्कूलात ' विष्णुशास्त्री विद्यार्थी म्हणून निरले, तेथेच ते १८७३ पासून शिक्षक म्हणून शिक्षक लागले ही मराठी नोवरी उत्तरोत्तर त्यांना तापदायकच होत गेली

ज्ञानेशापासून स्फूर्ति

एक महान मरूप ! एका पुण्यक्षेत्राच तो जन्मास आला. १८७३ साली, नातालच्या सुटीत, विष्णुशास्त्री आळंदीस गेले होते खरोखर स्नेहीमोत्राती होते ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीचे दर्शन सर्वांनी घेतलें-जणु काही त्यानूनच त्यांना स्फूर्ति मिळाली ' अमृतातेहि पैजा जिंजणाऱ्या ' मराठीचा तो प्रभु त्याच्या स्मृतीमुळे मराठी भाषेसार्थी गप्पा निघाल्या. गेलता बोलता मित्रांनी शास्त्रीजुवाना मुचविलें की, " तुम्ही एकाद शोखदार भासित काढा आणि त्यात ' सस्कृत कवि ' सारखे रसदार लेख लिहा. त्यायोग मराठी भाषेची मोठी सेवा होईल " जणु ज्ञानेशास्त्रीच मित्रांच्या मुखानें आज्ञा गेली असें मानून, शास्त्रीजुवानी लगेच १८७४ सालपासून भासित मुरु वेळें-त्याचे नाव ' निबधमाला ! ' राम-दाम जमे दास-बोधदात पहावयास सापडतात, तसें विष्णुशास्त्री निबधमालेंत दिसतात निबधमालेनें मगठी वाड्यात नवच युग मुरु केले वेळकर-पराजपे-पागारकर-मोहटकर-सावरकर इत्यादि कैफ पुढील प्रभावी लेखकाचा संप्रदाय 'निबधमालून'च जन्मास आला आहे.

चौफेर गणू-सेवा

अज्ञान, दारिद्र्य व पारतय यांच्या चिपलात शेतलेल्या आपल्या राष्ट्राला वर आणण्यासाठी चौहो अगनी प्रयत्न करण्यास शास्त्रीजुवानी कर

कसली. १८७८ साली 'काव्येतिहासग्रह' नावाचें मासिक त्यांनीं सुरू केलें. 'सूर्य दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य मावि काल' या न्यायाने आपल्या इतिहासाचीं सरीं ओळख महाराष्ट्रीयाना करून द्यावी हा त्यांचा हेतु. त्याच वर्षीं शास्त्रीबुवांनीं 'चित्रशाळा' हि कोढली. देवदेवतांचीं, साधु-संतांचीं व ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचीं चित्रे निरक्षर समाजालाहि स्फूर्तिदायक होतील ही त्यांची आशा. सनपंचायतनाच्या चित्राच्या दोन हजार प्रति एका महिन्यांत उडाल्या !

नोकरीची बेडी तोडली !

'नियममालेंदून' टीकेची मरबत्ती शास्त्रीबुवा चालवीतच होते. त्याचा एक परिणाम म्हणजे सरकारी अधिकारी गरम झाले. त्यांनीं शिक्षा म्हणून, शास्त्रीबुवांची बदली पुण्याहून रत्नागिरीस १८७७ सालचे ऑक्टोबर महिन्यास केली. त्या 'काव्या पाण्यावर' त्यांनीं वर्ष दीडवर्ष कसेंयसें काढल्यावर, सरकारी झुंखला तोटण्याचें मनानें उरविलें. सरकारी नोकरी करून सरकारावर टीका करणें कठीण होत गेलें आणि परम्या सरकाराच्या अन्यायावर तुटून पडणें हें तर त्यांना कर्तव्य वाटे. विष्णुशास्त्र्याच्या चडिलांची एक मामी होती; ती त्यांना एकदां म्हणाली, "काय रे विष्णु ! तुझा किती रे गांवलौकिक गांवभर आहे ! जे तें म्हणतें, तू काय काय लिहितोस ? तुझा हात धरणारा कोणी नाही. तं साहेबाविषयी जर वांकडें लिहितास ना, तर एव्हांना कोटें तरी दोनचारशे रुपयांवर असतास. खरं ना विष्णु ?" भोळ्या म्हातारीच्या या साध्याभोळ्या शब्दांत शास्त्रीबुवांच्या लेखन-कार्याचें, किंवा जीवना-कार्याचेंहि रहस्य येऊन गेलें आहे. त्यांना सरकारी नोकरीचें जोरड अमळ वाटत होतें. पण चडिलांची भीति. परंतु बडील ता. २० मे १८७९ रोजीं निवन पावले. तसेच विष्णुशास्त्र्यांनीं निवृत्तीपूर्वींची सहा महिन्यांची रजा घेतली व पुण्याच्या कर्मभूमींत ते जाऊन ठाकले. तेथूनच त्यांनीं आपला राजीनामा पाठविला.

'लोकसेवेचें निशाण उभारलें !'

चित्राप्रमाणेंच चांगल्या ग्रंथांचाहि प्रसार करवा, या हेतूने शास्त्री-

बुवानी " क्तिन्नराना " नावाचें पुस्तकाचें दुकान १८७९ साली काढलें. ध्येयवादी शिक्षण स्वस्त दरात पैलावाचें म्हणून ता. १ जानेवारी १८८० रोजी " न्यू इंग्लिश स्कूल " काढलें व " गुलामगिरीच्या वेड्या तोडून लोकां-सेवेचें निशाण उभारलें." या कामी त्यांना टिळक-आगरकरा-सारख्या नरश्रेष्ठांचें सहकार्य मिळालें. त्यामुळे आरभी जेथें दीडशे विद्यार्थी होते, तेथें पाच महिन्यांत पाचशे विद्यार्थी जमले-ते परीक्षेंतील मानाचे तुरे पटकावू लागले. " देशस्थिति सुधारण्याचा राजमान्य मार्ग म्हटला म्हणजे लोकांस ज्ञानसंपन्न करणे हा होय " असा शास्त्रीजुगाचा सिद्धांत होता. त्यासाठीच त्यांनी ' निग्रमाला ' सात वर्षे चालविली, चित्रगळ्या फादली, क्तिन्नराना उघडला व न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन केलें. यानंतर वाढत्या प्रमाणात लोक-शिक्षण करण्यासाठी शास्त्रीजुगानी १८८१ च्या जानेवारीत दोन वृत्तपत्रे काढलीं—एक मराठी व एक इंग्रजी—एकाचें नाव ' केसरी ' व दुसऱ्याचें ' मराठा '. ' केसरी 'ने आपल्या निर्भय गजनेने महाराष्ट्राला गदगदा हालवून सोडलें व स्वराज्य मिळविण्यास प्रवृत्त केलें सरकारच्या कानावर जनतेच्या तक्रारी घालण्यासाठी ' मराठा ' हें इंग्रजी पत्र त्यांनीं सुरू केले. ' अज्ञान-व्यसनाविषयी केवळ वद्वच ' या दृष्टीने शास्त्रीजुगा आपल्या पत्रांमधे पहात. हीं वृत्तपत्रे, पुस्तकालय, चित्रालय व ग्रंथालय अशा लोकां-शिक्षणाच्या चतुर्भिध सस्था स्थापून व प्रगतिपथावर ठेवून, विष्णुशास्त्री यांनी १८८२ साली ता. १७ मार्च रोजी आपला देह ठेवला !

शारदेची वैजयंतीमाला !

चौसष्ट वर्षांच्या आयुष्यातहि कैक योराना जे कर्तृत्व दाखविता येत नाहीं, तें अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या जीवनांत गाजवून शास्त्रीजुगानी " दिव्य मय भूमडळावर मिरविलें " त्या कामी त्यांनीं अनेक तरुण देशभक्तांचें सहकार्य संपादन केलें. ' निग्रमाला ' मात्र त्यांनीं एकव्यानें एकटांनी लिहिली. ती महाराष्ट्र-शारदेची वैजयंतीमालाच ठरली !

" गेल्या दशकात कागदाला टाफ लागल्याव्यतिरिक्त आमचे फारच

थोडे दिवस गेले असतील ” असें असड लेखन शास्त्रीबुवानीं केलें, त्या-
तही सरकारी नोमरींदन मुटल्यावर तर ते अगदीं मोकळेपणानें लिहू
लागले—पिंजन्यातून मुटलेल्या पोपटाप्रमाणें तें स्वच्छद मरान्या माह
लागले त्या मुत्ततेचा आनंद वर्णन करताना निम्नमालेंत तेच लिहितात,
“ या वेडगळ काचातून आम्हीं सुटलों. आता इंग्रेज ग्रथकार, संस्कृत
ग्रथकार व मराठी ग्रथकार आहेत आणि आम्हीं आहो ! ” तिसरा काटा
म्हणून आता कोणताही उरला नाही ” परक्याची तानेदारी नाही, पर-
क्याचा छापसाला नाही, स्वतः विचार माडण्यासाठी स्वतः मासिक,
स्वतः साप्ताहिक, स्वतः विद्यालय—अशा स्वातंत्र्याचा उपभोग शास्त्री-
बुवाना शेवटीं शेवटीं घेता आला. हें धरें स्वातंत्र्य त्यांनीं स्वतःच्या करणीनें
मिळविलेलें होतें

श्लोकदार भाषा

अनेक तेजस्वी नक्षत्राचा जो एक पट्टा आकाशात दिसतो, त्याला
आकाशगंगा म्हणतात, त्याचप्रमाणें स्वदेशाभिमान, स्वभाषाभिमान व
स्वधर्माभिमान या उदात्त गुणांचा समूह म्हणजे निम्नमाला, स्वत्व हाच तिचा
प्राण जे जें म्हणून ‘स्व’ आहे त्याचा उत्कर्ष करावयाचा—प्रसार करावयाचा
हच मालेचें व्रीद त्यासाठीं बहुश्रुतपणा कळकळ, आवेश, विनोद, उपरोध
वगैरे अनेक साहित्यगुणांचा उपयोग शास्त्रीबुवानीं घेतला आहे त्यांनींच
एके ठिकाणीं ‘ लोकमान्य ग्रंथाची ’ भाषा—पद्धति कशी असावी, हें
सांगितलें आहे तें निम्नमालतील वर्णन निम्नमालेच्या भाषेलाच जास्त
शोभून दिसते शास्त्रीबुवा लिहितात, “ वाक्यरचना सरळ असावी, अर्थ
चांगला खुलासेवार—मजेदार रीतीनें लिहिलेला असावा—असा की, तो
सहज मनात भरून वाचण्याची सारसी होसच वाटत जावी, आणि,
एवढर लिहिण्यात आवेश किंवा श्लोकदारपणा असावा ” अशी मजेदार
व श्लोकदार भाषा ‘ निम्नमालेची ’ रास आहे.

सुवर्णमय द्वारका

‘ निम्नमालेचे ’ सात वर्षांत ८४ जक निघाले ते पाहून महाराष्ट्र तर

वेडा होऊन गेलाच, पण खुद्द मालामारानाही सरी धन्यता वाटली. ते आत्मविश्वासाने लिहितात, “चतुरशीतिमालेकटे पाहून आम्हासच माय, पण प्रत्येक भाषाहितेच्छूला व देशहितेच्छूला आनंद झाल्याशिवाय रहाणार नाही, जसे आम्हास वाटते. ” दुसऱ्या कोणापाशी “ एक छदाम किंवा एक ओळही न मागता”, ऐन पंचविशींतील या तर्णाने, साहित्याची ही जी एकराशी द्वारका उभी केली, ती सचित ‘सुवर्ण’मय आहे. “ गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा जो आम्ही अव्याहत उद्योग केला त्याला आमच्याच देशात वाय, पण पाश्चात्य देशातही तोड सापडणार नाही असे म्हटले असता गर्वोक्ति केल्याचा दोष मार्या येईल जसे आम्हास वाटत नाही. ” हे शास्त्रीजुवानी केलेले निवेदन गर्वाचे नाही, सत्याचेच आहे.

विषय अनेक, धोरण एक

मालेच्या पहिल्या अकाचा विषय “ मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति ” हा होता आणि शेवटच्या अकाचा विषय “ आमच्या देशाची स्थिति ” हा होता. (शेवटचा निबंध तीस वर्षांनंतर त्रिटिस सरकारने जत केला, नंतर स्वराज्य सरकारने तो मुक्त केला.) भाषेपासून देशाकडे मालामारानाची लेंपणी हल्लहलू बळत गेली असे दिसत असले, तरी आरम्भापासून शेवटपर्यंत स्वदेशीच्या एकाच सूत्रात माला गुपन्नेली आहे हे साच. विषय लेखन शुद्धीचा असो किंवा कवित्वाचा असो, गर्वाचा असो किंवा लोभभ्रमाचा असो—प्रत्येकाचे प्रतिपादन करताना शास्त्रीजुवाची देशभक्ती जागरं असावयाचीच. सान्या विषयाची बैठकच मुळी ती. इतिहासावर तीन व वस्तुत्वावर सहा अक त्यानीं सचीं घातले आहेत. “ इंग्रजी भाषा ” हा निबंध चार अकांत चालला होता, तर डॉ. जॉन्सनचे चरित्र आठ अकांत लिहून चरित्रलेखनाचा उत्कृष्ट नमुनाच त्यानीं घातून दिला. “ जे जे आपले ते ते सारे नुच्छ, ” असे लिहिणाऱ्या “ लोकहितवादींचा ” समाचार घेण्यासाठी त्यानीं वारा अक सचीं घातले आहेत. शास्त्रीजुवाच्या टीका-शैलीचे सारे गुण या लेखात नुसते उमळत आहेत. मर्यात मोठा निबंध म्हणजे मोरोपताचा. तेरा अकांत चाललेला हा निबंध पुस्तकाच्या

आकाराचीं मोठीं दोनशें पानें व्यापणारा झाला आहे. विषय कोणताहि असो, शास्त्रीबुवाचा निबंध बुढीला व मावनेला हलविणारा असावयाचाच— आणि स्वाभिमानाला तर जायत करावयाचाच.

झुंझार टीकाकार

“ असत्यरूप व भ्रांतिरूप धुकें जें या देशभर आजपर्यंत पसरून राहिले आहे, त्याचें निरसन करून सत्यरूप सूर्याचा व ज्ञानाचा खरा उदय अजूनहि व्हावा, ” हा शास्त्रीबुवांच्या सान्या लेखनाचा हेतु. त्यासाठी त्यांना काहीं काहीं वर्गावर कडाडून हल्ले करावे लागले. मिशनरी, मुधारक, पाश्चात्यांचे अंधभक्त वर्गरे आपल्या देशाचे व धर्माचे जे जे कोणी शास्त्री-बुवांना दानु वाटले, त्या सर्वांवर त्यांनी आपले तिल्लट दख्ख सपामपा चालविले. ते गरजूना सांगतात, “ आम्ही तर धामचा कृत्यसंकल्प येथें स्पष्ट लिहून कळवितों कीं, आमच्या महाराष्ट्र-भाषेत जेवढे म्हणून कठोर शब्द आहेत व तिच्या अंगी निंदा-व्यंजकत्व जेवढे म्हणून आहे, तेवढ्या सर्वांचा असल्या महापातकी मनुष्यावर वर्पाव केल्याखेरीज आम्ही कधीं राहणार नाही ! ” सनातनी धर्माभिमान्यांवरहि टीका करण्यास ते कचरले नाहीत. प्रसंग पडला तेव्हा, स्वतःच्या साधात बडिलावरहि त्यांनी, अर्जुनाच्या आवेशानें, शरसंधान केलें. आधळ्या पितृभक्तीचा उपहास करतांना ते लिहितात. “ आपले राज्यकर्ते जे जे करतात त्यांस नेहमीं मान डोलणीत. जायची ही जर राजनिष्ठा, इंग्रज ग्रंथकाराच्या पेनांतून जें जें निष्पन्न होईल तें तें शिरसावंद्य करायचे ही जर सत्यनिष्ठा, पाश्ची-सोद्देय जें जे सांगतील त्यास ‘ आमेन् ’ (तथास्तु) या एका पदानेंच उत्तर करायचें ही जर धर्मनिष्ठा, तर मग ‘ वाचावान्य प्रमाणम् ’ हेच पितृभक्तीचें परमस्वरूप होय ! या कट्टरकठीत मताची दीक्षा घेऊन तें अजन्म अशोधित पाळण्याचा ज्यांना कृतसंकल्प असेल व त्यात ज्यांस धन्यता वाटत असेल, त्यांस ती मुखेनैव वाटो.”

आपल्या विद्वान पित्याचा गौरव कसा करावा हें शास्त्रीबुवाच जाणोत. कृष्णशास्त्री यांच्यासंबंधी त्यांनी पुढील आदराचे उद्गार, त्यांच्या-

वर दीका करण्यापूर्वी काढले आहेत. “ ज्या महापटिताचा पितृनामानें निर्देश करण्याचा अधिकार जगदीशाच्या कृपेन आमच्याकडे आहे, ज्याचें पूर्ववय गदाधरादिकाच्या समागमें जाऊन उत्तर वय मिष्टप्रभृति पाश्चात्य तत्त्वज्ञाच्या सगतीनूं गेलें, रविकरगतकमला—न्यायानें ज्याच्या विकासप्रद सान्निध्यचा अमूल्य लाभ आजपर्यंत इतका काळ आम्हांम लाभला, आणि ज्याचे स्वभावावृद्धीचें व्रत आज पाच वर्षे यथाशक्ति चालवून देशाततीच्या धुराकर्माचा अगीतारहि ज्याच्या पद्धतीस अनुसरून आम्हांस करण अवश्य आहे—त्या विख्यात पुराणाचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय पडता याची आम्हांम पूर्ण खात्री आहे. ”

तीक्ष्ण उपरोच

“ मनुष्यानें जी जी म्हणून जौडिक शस्त्रें घाधून काढलीं आहेत त्या सर्वांत तीक्ष्ण शस्त्र म्हणजे व्हाल्टेअरन केलेला उपहास ” असें मेकॉलेनें म्हटलें आहे. तेच वर्णन मराठीमध्ये जर कोणाच्या लेखणीला शोमत असल, तर फक्त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याच्याच. त्याच्यानंतर शिवराम पत पराजपे यांनींहि आपल्या लेखन शस्त्राला उपहासाची धार अधिकच पाजली पण पहिला मान शास्त्रीबुवाचा. साध्या तारायनाच्या जलद सोयीचें वर्णन करावयाचें असलें तरी शास्त्रीबुवा आपली बाबनरें कर्णी बापरतात पहा. ‘ मोठमोठ्या राजेरजगाड्यांच्या डोक्यावरून सफाई हात फिरवून होंड डलहौसीसाहेन चेहा थरलेभागले होत्साते हरि हरि म्हणावयाला परत निजधामास गेले, व लडनातल्या ताराग्रहातून त्यानीं हिंदुस्थानाची अलपेली पिचारली, तेव्हा अर्जुनाच्याच कृतीचा नमुना उतरला नाहीं काय ? ”

खिस्ती राज्यकर्तें येशू खिस्तीचा शांति मंत्र पायालालीं तुडवून परतत्र हिंदुस्थानात नगा नाच घालीत होते त्यांना “ दुष्ट निर्दय, पापी, अन्यायी, ” अशा सरळ विशेषणाची कितीही लासाली बाहिली तरी होणार नाहीं, इतका पारेणाम शास्त्रीबुवा आपल्या उपरोधिक लेखणीनें करतात त्यावेळी इंग्रजसरकारविरुद्ध व काढण्याची चोरी असे. तव्हा

उपरोधानें, अन्योन्नीनें, रुपमानें, छत्री भापेनं, आडपडद्यानं टीका करणेंच शक्य होतें. असा “गनिमी कावा” लढगिण्याची बुद्धि व ताकद या “मराठीच्या शिवाजी”पाशीं भरपूर होती. खिस्ती राज्यकर्त्यांच्या पापा-बद्दल मिस्किळपणानें शास्त्रीबुवा म्हणतात,

“पंढरपुरच्या विठोवानें दामाजीपंताबद्दल जशी एकदम भरपूर रमद पोंचवून दिली, त्याप्रमाणें बरील प्रभून आपल्या रक्तानें आपल्या क्रोधाविष्ट पित्यास स्तुष्ट करून, पुढच्या व मागच्या सर्व पापांबद्दल सान्या मनुष्य-जातीचीं हमी भरून, भरभक्कम ऐवज स्वर्गाच्या दरगारीं एकदम पटेवून दिला आहे. तेव्हां आता खिस्तभक्तांच्या आचरणात वैगुण्य काढण्याची प्रत्यक्ष आकाशांतील यापाचीहि पुण्याई नाही.”

बोलक्या सुधारकांची शोभा

राज्यकर्त्यांशीं सामना करण्याचें राजकारण टाळून जे विद्वान पदवीधर केवळ सामाजिक सुधारणेचें काम करित राहिले किंवा त्या कामाचा नुसता पुकारा करित राहिले, त्या सुधारकांची शोभा करताना शास्त्रीबुवा लिहितात, “आमच्या देशातील नव्या नव्या उमेदवार विद्वानांनीं व पंडितांनीं पहिल्यानें रूप कंजर बांधली; पण हळुहळू त्यांचा आवेश व उत्साह कमी कमी होत जाऊन लवकरच चोहोकडे अगदीं सामगूस होऊन गेले. लोककल्याणाची उष्णता जी काहीं थोडा वेळ २१२ अशावर अगदीं टळटळीत येऊन पोंचलीशी दिसत होती, ती लवकरच खालीं जावयाला लागून जाता जाता ३२ च्याहि कांहीं अंश खालीं गेली! विघवाच्या मनोरथास नुस्ता अंजुर जो कुठें फुटू लागतो न लागतो, तोंच चोहोंकडे गारठा पसरवयाला लागून तो जागच्या जागीं कोमेजून गेला !”

या सुधारकांनीं स्वामी दयानंदाची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. पण, लोकांनीं ती मिरवणूक उधळून लावली. या प्रसंगाचें उपरोधिक वर्णन शास्त्रीबुवा गालातल्या गालात हंसत पुढीलप्रमाणें करतात. “ज्या

गच्छानें स्वामींची वरात मुशोभित वरून आपलें जीवित धन्य वरून घेतलं, त्याची कोणी शेपूट जोडून, कोणी सांड ओढून व महातास तिसऱ्या ठिकाणी फुगटाफुगट प्रायश्चित्त मिळून पुण्याच्या दुष्ट व दाडग्या ब्राह्मणांनी गाढवासारखा मागारी पार पळवून लावला, ज्या दीपिका या शहरातील शंभर दीडूनें वर्षे साचलेल्या मूर्तिजन्य अधमारासच जणा काय दूर करीत होत्या, त्याहि एरुदम मालवून दिवम्बाम पणयन करण्यातच निभवणूक दिसली, राजेवाल्यांनी व तासेवाल्यांनी तोच मुक्तीचा मार्ग पगत केला, - इतक्यात पोलिसचे शिपाई धावत आले ”

एकच वाक्य !

शास्त्रीबुर्गाच्या लेखणीचें कौशल्य कोणाची शोभा करणें व कोणाची हर उडविण यातच नव्हतं, आपल्या सिद्धांताचें प्रतिपादन शातपणें, युक्तिवादानें व गाभीर्यानें करण्याचें सामर्थ्यहि तिच्या अर्गी पुरेपूर आहे. इंग्रजांच्या अमलाखाली आपल्या देशाची दुर्दशा बघी झाली आहे आणि तरीहि आपले विद्वान भलत्याच कामात बसे चूर आहेत, नाचें शब्दचित्र त्यांनीं हृदय पिळवटून काढतें आहे एसाच पळेदार वाक्यात ते लिहितात, “ आमची अन्नान्नगत झाली आहे, दुष्फाळाचा बडाका उडाला म्हणजे लाग्ना लोनाची चादी उडते आहे, सरकार-देण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे, लोनास आपल्या सामान्य हक्काचें व सामान्य गोष्टींचें मुद्दा ज्ञान नसून त्यांच्या अभागीं त्याची स्थिति पशुमर्गासारखी होऊन गेलेली आहे, येवढा हा मपन देण असता, येथील लोकमख्या येवढी असता, लोनाची बुद्धी येवढी प्रसर असता, व आहे तेथें 'अर्थसचय'हि विपुल अमता, कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायान इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसते आहे, - ही स्थिती सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे, आणि देशोन्नतचि धुरधर वरील विपत्तीच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत म्हणाल, तर एक आकाशातील नापास आरोळी देत आहेत, दुसरे आपल्या लेडीवरवीं बाणा गौरकाय अधिना याचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमन्च्या गर्दीत गुग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन

सोमरसात तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अनिष्टाचा उपगम होऊन या देशास आराम पडावा म्हणून अर्वाचीन ऋषींचा ताडा जुळवून गवालंवाचें अनुष्ठान करीत आहेत, कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचें प्रति-
दिवर्गी उंबरठे पुजून त्याच्यापुढें निरतर लागूलचालन करीत आहेत, २०
२० ! हा सर्व प्रकार आम्हास तर केवळ उजास्वद दिसतो. ”

आत्मविश्वासाची ज्योत !

शास्त्रीबुवांनी आपल्या लेखनांत जर कोणती मोठी कामगिरी झेली असेल, तर ती म्हणजे आपल्या लोकांमध्ये निर्माण झालेली परामवाची व नैराश्याची भावना नष्ट करणे. ‘लोहितवादी’ सारख्या त्यांच्या-
पूर्वीच्या लेखकांनी “आम्ही टोणवे, इंग्रजांच्या राज्यात पांचगें यें तरी आम्ही राहिलें पाहिजे ” अशी हीनपणाची सोटी जाणीव निर्माण केली होती, ती नष्ट करण्यासाठी शास्त्रीबुवा पुनः पुनः ठामून सांगतात,
“आमच्या देशास काहीं एका झालें नाही. त्याची नाडी अद्याप माफ चालत असून दरीरप्रवृत्तीस म्हणण्यासारखा कांहींएक विकार नाही. यास्तव आमच्या अर्वाचीन पंडित मंडळीनें डॉक्टरी पद्धतीस अनुमहन एकावर एका जालीस दवे करून व दशक्रियेचे तीव्र प्रयोग करून त्याची जी हलाखी माडली आहे व विनाकारण विटंबना आरंभली आहे, ती सर्व सोडून देऊन साधारण पौष्टिक उपचार त्याजवर मुरू केले असता तो स्विकारच पुनः पहिल्यासारखा सशक्त व तेजस्वी होईल त्याविषयी आम्हास निःकुल संशय नाही. ”

प्रगतीची आशा

शास्त्रीबुवांचा आत्मावाद केवळ आपल्या देशापुरताच मर्यादित नव्हता. सर्व जगाचीच प्रगति होत आहे—सुधारणा होत आहे, असा त्यांना ठाम विश्वास वाटत होता. सगळ्या जगाचा इतिहास पाहून ते म्हणतात,
“अगदी प्राचीन राष्ट्रांची मूळची स्थिति कशी होती, व ती पुढें प्रमानमानें चालगत्या कशी पालटत गेली, आणि असे होता होता

हद्दीच्या काळी जग कोणत्या स्थितीस येऊन पोचले आहे, याचा जो यथस्थित विचार करील त्यास एतदर जगाच्या रहाटीच्या रोस मुधारणेने आहे असं खास दिसून येईल.”

जगातीठ निरनिराळ्या देशांचे इतिहास शास्त्रीयुवांनी वाचले होते त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला बहुश्रुतपणाचे पैत्र पुष्कळ पटलेले दिसतात ग्रीक, रोमन, इग्रज, मॅच वगैरे लोकांनी आपआपल्या राष्ट्राचा व संस्कृतीचा वसा उत्कर्ष केला याचे उद्देश “मालेत” सर्वत्र विखुरलेले जास्त मराठ्यांचा इतिहास तर त्यांच्या दोंड्यापुढे सांगोपांग पडा असे तो किती विविध नाजूती लिहिला जावा याची दिशा दागविताना शास्त्रीयुवा लिहितात, “मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे शिवाजीचे, बाजीरावाचे, किया यशवंतरावाचे पराक्रम वर्णने किंवा नाना फडणिसाच्या राजकारणाचे वर्णन केलं म्हणजे झालं नाही, तर बरील घीराच्या मोहिमीनरोर व मुत्सद्याच्या मसळीनरोरच रामशास्त्रीनोवाचा न्यायमनमुना, रामचद्रामाची जमाबंदी, नरतरामाची कारामिरी, दयारामाची सावकारी, गंगाविष्णूची वैद्यनिया, काशीनाथोपाध्यायाचा धर्मसिंधु, भवदेवमिश्राचे पांडित्य, अमृतरायाचे कीर्तन, मोरोपंताची भार्यावाणी, जोशीनोवाचा तमाशा, व्यंकटनरसीच गाण, नाळभट्टदादाची कुस्तेगिरी, वगैरे सर्व प्रकार त्यात इत्यभूत जाले पाहिजेत.”

स्वदेचाशा अभिमान

उलट, त्या वेळच्या इग्रजांनी लिहिलेल्या इतिहासात मराठ्यांची किती नालस्ती असे आणि त्या इग्रजांच्या ओजळीने पाणी पिणारे आपलं महाराष्ट्रीय लेखकही वसे एकागी इतिहास लिहीत हे शास्त्रीयुवांनी चव्हाट्यावर मांडलं आहे. राज्यकर्त्या इग्रजांचे सर्वच काही चांगल आणि पराजित झालेल्या आपल्या राष्ट्राचे सर्वच काही वाईट, अशा भावनेची मूर्च्छा त्या वेळेस नहुतेक सर्वांना जाली होती. ती घालविण्यासाठी शास्त्रीयुवांनी आपल्या निमघातून आत्मविश्वासाची मात्रा वारवार उगाळून दिलेली आहे. एके ठिकाणी ते इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांच्या

निसर्गाची तुलना करताना म्हणतात, “जेथे वारा महिने अठरा काळ पाऊस धुके, वर्षा यांनी पिच्छा पुरवून सूर्यदर्शनहि कधी चागलेंसे होऊं देऊं नये, अशा लोकांस इकडच्या समुद्र व सुगंधर देशाचें वैभवं म्हणून होऊन त्याकडे नाक मुरडण्याचा त्यांनीं आव घालावा ही केवढी मौज आहे ! आणि त्यानून ज्या वीतभर लाय व वीतभर रूंद देशात मृष्टीची रचना दत्तकी टेंगणी व तोंकडी आहे कीं, तिरुडचे मोठे गगनचुषित पर्वत म्हणजे इकडचीं टेपाडे, व टेम्सगारख्या महाप्रचंड नद्या म्हणजे इकडच्या एकाद्या ओहोळांशरोवर, जेथील ग्वाणींतील मोठी अमृत्य संपत्ति म्हटली म्हणजे दिसें व कधील, मोठीं स्यादिष्ट पलें म्हणजे इकडील रानफळांसारंगीं, व दारिद्र्याभिदेवतेची ज्या देशावर दत्तकी पूर्ण कृपा कीं, इकडील संपत्तीचा येवढा पूर आज शेकडों वर्षे तिरुडे चालत असता लक्षावधि लोकाम नुसते बटाटे फाकावे लागतात, त्याच देशाच्या लोकांनीं खुद्द हिंदुस्थानाशीं संपत्तीत टक्कर मारूं पाह्याची म्हणजे केवढें अचाट साहस आहे !”

काव्यमय वर्णन

मराठी भाषा गच्चाळ आणि तिच्यातील जुनी कविता तर अगदीच टाकावू, अशा तुच्छता-बुद्धीनें बरेचसे नवे इंग्रजी शिकलेले लोक बोलत असत. त्यांच्या डोक्यात झणझणीत अंजन घालण्याचे काम शास्त्रीगुवाइतकें दुसऱ्या कोणीच केले नाही. “मोरोपतांची कविता” हा विषय घेऊन त्यांनीं मयूर काव्याचें रम्यत्व व महत्त्व मोठ्या रसिकतेनें व मार्मिकतेनें पटवून दिलें आहे. ती कविता पाहताच रसिकमंडळीं किती व कशी चवित झाली, याचे मुदर शब्दचित्र त्यांनीं जें रंगविलें आहे तें असें:—
“गीर्वाणवाणीच्या सुवर्णगुनानीं जागोजाग विणून काढलेलें व अनुप्रासानें स्थलविशेषीं विचित्रित केलेलें असें उज्ज्वल वस्त्र परिधान केलेली बरील अभिनव कविता जनमनःप्रागणीं जेव्हा नटीप्रमाणें अवतीर्ण झाली असेल, तेव्हा तिचा अलंकाराचा धाट्याट पाहून वचरणांत दणदणणाऱ्या यमकसम पैजणाचा कर्णमनोहर नाद ऐकून जोशीबुवासारखी मंडळी तल्लीन होऊन गेली यांत काय आश्चर्य ?”

मयूरकाव्याची मोहिनी सदैव रसिकावर राहील हा आपला अभिप्राय शास्त्रीयुवा किती टाळदार शब्दांनी व लयमय वाक्यांनी निवेदन करतात पहा—“ जोपर्यंत हजारों महाराष्ट्रीयजनांच्या हृदयात आमच्या सरस्वति-प्रिय मयूराचा टाहो भेदून जात आहे, जोपर्यंत त्याचा मारा पिसारा उभारलेला पाहून त्याच्या अप्रतिम वैचित्र्याने जनसमूह चकित होऊन रहात आहे, जापर्यंत मेघदर्शनजनित हर्षभरात जो नृत्य करीत असता वाग्देवीच्या नूपुराचा मजुळ रव रसिकजनास त्याच्या वर्णाची धन्यता घाटवीत आहे, तोपर्यंत कितीही रेवरेडसाहेबाचे, मुत्तासाहेबाचे किंवा रायबहादुराचे अभिप्राय त्यास प्रतिकूल पडले तरी त्यास तिळमात्रहि धाक नाळगायत नसे. ”

कवीचा सत्कार

मोरोपताच्या कवितेवर त्यांनी सर्वांत मोठा निग्रह लिहिला, आणि तोहि मोठ्या हौसेने, सहाराने व आवेशाने. मयूरकवीच्या विविध रामायणातील चमत्कृति वर्णन करताना शास्त्रीयुवा लिहितात, “ राजा-धिराजाचें जसे ऐश्वर्य हृष्टीस पडनें कीं, चंदनाचा महाल तर जिकडे तिकडे चंदनच, त्रिलोरी महाल तर येथून तेथून त्रिलोच, सगमरवरी दगड तर चोहोंकडे तोच, त्याप्रमाणें लघ्वक्षर रामायण म्हटलें कीं सारी एकमात्रक अक्षराचीच गर्दी, निरोष्ठ रामायण म्हटलें कीं खुशाल विडा लाऊन वाचावे, दाम रामायणात पाहार्जे तों आर्यार्घाचे शेवटले वर्ण व पुढच्याचे आद्य वर्ण शेवटपर्यंत सारंगे गुपलेले, -याप्रमाणें ह्या त्या तहेवर ज्या नाट्याचार्याने वाग्देवीस नर्तकीप्रमाणे नाचवावी, त्याचे काव्यचातुर्य काय वर्णवें ? ”

नुकाराममहाराजांच्या अभंगाचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम काहीं सरकारी अधिकार्यांनीं अगावर घेतल्याचें वळताच शास्त्रीयुवाना आनदाच्या गुदगुल्या झाल्या. तो आनद त्यांनीं ज्या खुमासदार पद्धतीने प्रगट केला आहे, त्यात त्याच्या लेखनशैलीचे महुतेक सारे गुण एकत्र चमकताना

दिसतात. शास्त्रीबुवा डोळे मिचकावीत व गालातल्या गालात हंगत उभे आहेत असेच त्या उताऱ्यावरून वाटते. तो उतारा असा—

“ जो विचारा शूद्रकवि आपल्या लगोटेवहादर व घोंगडीवाल्या भक्तमंडळींतच रमायचा किंवा पार झाले तर हरदासांच्या कथाप्रसंगीं स्तुकार पावायचा, त्यास एकाएकी, अरबी गोष्टींतील अबू हसनासारखे मोठे ऐश्वर्य प्राप्त झाले ! इंदुप्रकाश मुद्रणालयातील मुक्ताफळ अंगभर उधळलेली, मदावस्त्रांत शरीर लपेटलेले व युनिव्हर्सिटीचे शानदार झगे घातलेले तरुण विद्वान् डोक्यावर मोरचले उडवताहेत व चवऱ्या. ढाळताहेत अशा थाटाने ‘गुळाराममहाराज’ फारा दिवसांनी आपल्या अभिमानाची साधता पावून विराजमान झाले. महाराष्ट्र देशाच्या पहिल्या अधिपतीने* पाठविलेले ऐश्वर्य परत लावून बरील कवीने जी आपली हानि करून घेतली होती, तिची भरपाई दोन शतकांनंतर त्याच देशाच्या परद्वीपस्थ प्रभूने करण्याचे मनात आणले कीं काय कोण जाणें ! ”

निरपेक्ष देशसेवा

याप्रमाणें स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश याची मोठी सेवा शास्त्रीबुवांनी आपल्या अल्प आयुष्यांत केली. ती करीत असतांना त्यांनी कशाचाही लोभ व कोणाचीही भीति मनांत ठेवली नाही. एक कर्तव्य म्हणूनच ते हें कार्य करीत राहिले. “ आधीं केले मग सांगितले ” या समर्थ्याच्या न्यायाप्रमाणें, ते एके ठिकाणीं आपल्या ऐराज्यबंधूंना जाणीव देतात कीं, “ आमच्या धनहीन व ज्ञानहीन देशात ग्रंथरचनेपासून पलनिष्पत्ति वित्तपत होण्याचा संभव आहे हें जाणून मुख्यतः देशहित करण्याच्या बुद्धीनेच आपले काम आपण चलाविले पाहिजे. मापारूप उपयनास आपल्या ज्ञानोदकाचे सेचन निदान आरंभी तरी त्यांनी केवळ निरपेक्ष बुद्धीने केले पाहिजे. कालेवरून त्याच्या श्रमाचा परिपाक कीर्तिरूप सुमनांनी व अर्थरूप फलानी प्रकट होईलच होईल; पण या अदृष्ट तामार

~~~~~

नजर न देता पहिल्यानें केवळ आपलें श्रुतव्यच म्हणून त्यानीं हातात लेखणी धरली पाहिजे. ” हां उपदेश आपल्या आचरणाने शास्त्रीबुवांनीं सार्थ केला. त्यामुळेच त्याच्यानंतर सत्तर वर्षांनीं, आतां मराठी भाषेचें उपवन फुलाफळांनीं संपन्न झालेलें दिसत आहे. शास्त्रीबुवांचे हें नग कोण अमान्य करीत ?

लो. टिळक

: : : ७

महाराष्ट्रातील भेगेलीं मने निवत परण्याचें काम के- चिपळूणकरानीं आणि तीं मने शक्तिशाली व कृतिशाली वेलीं टिळकानीं चिपळूणकराचें शस्त्र म्हणजे 'निघमाला', तसें टिळकाचें हत्यार म्हणजे 'केसरी' चिपळूणकरानीं आपल्या तेजस्वी लेखनां महाराष्ट्रीय तरुणामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला, तर आत्मविश्वासानें रसरसणाऱ्या त्या तरुणाना स्वराज्याची प्रेरणा दिली व दिशा दाखविली टिळकानींच

युग प्रवर्तक ग्रंथकार

'केसरी' कोणाचा ? तो काढला चिपळूणकरानीं, पहिलीं सात वर्षें संपादिला आगरकरानीं आणि पुढेहि त्याला प्रेस सगदर लाभले पण

त्या सर्वात “ केसरीकार म्हणजे टिळक ” असेच समीकरण नसून गेलें. कृष्ण हा असुदेवाचा, तो बाहिला नदाला आणि तो पुढें जीव की प्राण झाला असुदेवाचा. पण त्याचेविषयी अनुनाचा जिह्वाळा बाही आगळा. तमेंच नातें केसरी व टिळक याजमध्य होत. सुमारे पन्तीस वर्षे त्यांनीं केसरी सभाळाला, वाढविला व पराक्रमी बनविला-ती इतका की, त्याच्या प्रत्येक गर्जेनें परक्या सरकारच्या चर्तति धडकी नसत असे आणि भविकीय जनतेच्या हृदयात नवचैतन्य सचरत असे. शिवाजी महाराजांची अशी भवानी तलवार, तशी टिळकाची केसरीची लेखणी. “ माझी लेखणी लेखीपेची नाहीं. तिच्यातून असेच ग्रंथ निर्माण होतील की, जे दोघडों वें टिकून राहतील. ” * हे लोकमान्य टिळकाचे उद्गार म्हणजे त्याच्या अलोच आत्मविश्वासाचे नुसारच होत. त्यातील पूर्वार्ध जसा केसरीनें सिद्ध केला, तसा उत्तरार्ध ‘ गीतारहस्य ’ हा युगप्रवर्तक ग्रंथ निर्माण करून त्यांनीं खेरी करून दाखविला.

संस्कृतची गोडी

“ पाळ गगाधर टिळक ” हेंच लोकमान्याचें नाव महाराष्ट्रभर, नव्हे हिंदुस्थानभर, किंन्हुना सर्व पंगभर गाजलेल आहे. पण त्याचें पाळण्यातील नाव होतें केदाय. रत्नागिरी जिल्ह्यातील, दापोली तालुक्यामधील, चिपळूणगाव नावाच्या खेड्यात टिळकाचा जन्म आषाढ वद्य पष्ठी शुके शुद्ध १७८८ (शुभश्रावण. २३ जुलै १८५६) रोजीं झाला. त्याचे वडील गंगाधरपंत हे शिक्षण-वृत्त्यात नोकरी करीत होते. चिपळूणकराच वडील जसे पाहिले व ग्रंथपार होते, तसेच टिळकाचे वडील हे हि व्यासगी व लेखक होते. प्रथम से-पॉंच इपेवें मन्तारावर मराठी शाळेंत शिक्षक होते. शेवटीं ते एसिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टर झाले. त्याचें गुणवर्णन करताना डॉ. भादारकर एखादा म्हणाले, “ गंगाधरशास्त्री म्हणजे व्याकरणाचा साठा, मराठी भाषेचा सग्रह व गुरुमत्तीचें भांडार होत ” गगाधर-

* “ I am indebted to the late Mr. J. B. K. for the use of the original of some of the early works for the late Mr. K. ”

शास्त्रांनी इंग्लंडचा इतिहास, अवगणित, लघु व्याकरण इत्यादि शालोपयोगी पुस्तके लिहिली.

बडिलानी मुजीपूर्वी टिळकातून निम्मा अमरकोश पाठ करून घेतला होता रूपावली, समासचक्र वगैरे सस्कृतची प्राथमिक तयारीहि त्यांनी करून घेतली होती. वयाच्या दहाव्या वर्षीच टिळक सर्वसामान्य सस्कृत श्लोकांचा अर्थ स्वतः लावीत वयाच्या पंधराव्या वर्षी टिळकाचें लग्न झाले त्याच्या पत्नीचें नाव 'सत्यभामा. सोळाव्या वर्षी टिळक मॅट्रिक झाले. सस्कृतची आवड त्यांना दाढगी होती नाणाची कादंबरी हा सस्कृतमधील कृती अवघड ग्रंथ ! पण तो टिळकांनी आपल्या बडिलाजवळ वाचान्यास मागितला. बडिलाना आनंद वाटला. त्यांनी एका जदीवर तो ग्रंथ प्रक्षिप्त देण्याचें कबूल केलें ती अट म्हणजे गणितातील एक कठीण उदाहरण सोडविणें टिळकांनी ते गणित सोडविलें आणि बडिलाच्या हातून ग्रंथस पटकावलें. (सस्कृत व गणित या दोन्ही विषयात त्यांची बुद्धि लीलेनें रेळत असे.) टिळकाची आई त्याचे वयाचे दहाव्या वर्षी वारली, आणि सोळाव्या वर्षी तर बडीलहि निधन पावले

स्वराज्याचा निर्दिव्यास

कॉलेजचें शिक्षण घेण्याकरिता टिळक पुण्यास आले. त्यावेळीं तैथे एकाच कॉलेज होतें ते म्हणजे डेक्कन कॉलेज. त्यात टिळकांनी १८७१ सालीं नाव घातलें. तेथे त्यांनीं आपलें शरीर रूपच कमावलें. पहिल्या वर्षीची परीक्षा ते हरले. तेव्हा दुसऱ्या वर्षी त्यांनीं सपाटून तामीर केली आणि मेवामिठाईचा रतीमहि लावला. यामुळेच त्यांचें शरीर पुढे अनेक आपत्तींना तोंड देऊ शकलें. म्हातारपणींहि ते सिंहगड एकाच दमात चढून जात, तसेंच काडीची गमाहि पोहून जात. कॉलेजातील शान तर ते हुटीतच होते [पण १८७४ सालींच निघालेली 'निमधमाला' त्याच्या कानीं देशाची हार घालीत होती] द्याखीबुवाच्या निमधमालेनें तळणाचीं हृदये पेट घेत होती. असे पेटलेले दोन तरुण म्हणजे टिळक व आगरकर दोघेहि एकाच वयाचे, दोघेहि सारख्याच निर्मळ वर्तनाचे, नि स्वार्थी वृत्तीचे आणि ध्येयवादान

वेढे झालेले. देशाचा उद्वार कसा करावा, याची भयति न भवति करण्यात त्याच्या रात्रीच्या रात्री उजाडत. 'आधीं सामाजिक मुधारणा कीं राजकीय मुधारणा?' हा वाद दिवसन् दिवस ते येळत. "घर मुधारा" असा डागोरा आगरकर पिटीत, तर टिळक म्हणत, "अहो आगरकर, घर मुधारा म्हणतां पण मला तर घरच नाही." हे घर मिळविण्यासाठी, स्वराज्य कमावण्यासाठी परक्या सरकाराशी झगडा आधीं वेला पाहिजे, असा आग्रह टिळक धरीत.)

टिळक-आगरकराचा हा वाद शुष्क नव्हता, "तुडे वाद सवाद" अशा श्रेष्ठ कोटीतील तो वाद होता. तो कठशास्त्र करणारा नव्हता, तत्त्वबोध करणारा होता. नसता तत्त्वबोधच नव्हे तर प्रत्यक्ष वृत्तीस जन्म देणाराही होता. "समाजाला सर्वांगीण शिक्षण देणें" ही वृत्ती एकमतानें मान्य झाली. ते न्यायमूर्ति रानडे यांना भेटले, मालाकार चिपळूणकरांना भेटले आणि विग्रामय्य व वृत्तपत्रें या दोन्ही साधनांनीं आपल्या समाजाला शिक्षण देण्याचें त्यांनीं ठरविले. पकिरी पत्रकून राष्ट्रमेवा करण्याचें व्रत त्यांनीं घेतलें.

शिक्षण-प्रसाराचें केंद्र

टिळक १८७६ सालीं बी. ए. झाले. एम्. ए. ला त्यांना अपयश आले. पाच वर्षांनीं ते पुन एम ए ला बसले, पण पुन त्यांना अपयशच आलें. त्यांनीं वकिलीचा अभ्यास केला आणि १८७९ मध्य ते एल् एल् बी. झाले. ही पदवी पदरात पडल्यावर टिळक सरकारी नोकरीच्या मागे न लागता शास्त्रीबुवाच्या छावणींत जाऊन दाखल झाले। ता. १ जानेवारी १८८० रोजी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन झालें। त्या दिवशीं चिपळूणकर व टिळक हे दोघेच शिक्षक शाळेत हजर होते. या शिक्षकाचें त्यावेळचें ऐश्वर्य काय सांगाव? आदल्या दिवशीं शाळेच्या सोल्या सारविण्याचें काम एन् एन्. बी. झालेल्या टिळकांनीं स्वतः केलें। रात्र पार झाली म्हणून शाळेंतच पळे आयरून व उद्याना उपरण घेऊन ते शोपणें त्यांना पगार उरला होता तीस रुपये. पण मोहि त्यांनीं परींच वेंचें घेतलों नव्हें

ब्रळीचें फल व्हाव, त्याप्रमाणें या शाळेंत वॉलेज निघाले ता २ जानेवारी १८८५ रोजी पर्युसन स्कूल उघडले। शाळेंत व वॉलेजात टिळक जास्वेने शिकवीत असत. त्याचे नि स्वार्थी जीवनपाहूनच नामदार गागले त्या ससेस मिळाले. दुसरेहि अनेक त्यागी विद्वान् त्या राष्ट्र वाखांठ सहभागी झाले. त्या मार्गानी रतपाणी घातल्यामुळे शाळा-वॉलेजाचा वृत्तेल क्षयाट्यानं वाढत गेला, ही जानदार्ची गोष्ट पण दुसरी गोष्ट अशी की, त्यामुळेच ससेस मतभेद पाले, कऱ्हे माजडे आणि त्याना शेवट म्हणून १८९० साला टिळकांनी त्या ससेस रामराम ठोकला.

केसरीचे संगोपन

'शाळेंतीळ ज्ञानदानाचें कार्य संपलें, तरी' राष्ट्राच्या शिक्षणाचें कार्य जपाद होत. तें टिळकाना दिसत होत. शास्त्रीमुखांनी १८८९ साली 'केसरी' पत्र गुरू केले होतें व आगरकराना त्याच संपादक नेमले होत. त्याचबळी त्यांनी "मराठा" हे द्रजजी मालादिकाहि सुरू केलें होतें. त्याचे संपादक टिळक होत. तरी ते केसरीत पाहिल्यापासून लिहीत नुसतें लिहीत पडतच नव्हें, तर केसरीचें पडेल ते काम ते करीत प्रारंभी दर आठवड्यास दोन तीन हजार पत्रे लिहिल्यासाठी टिळक बगेरे मडळी नसत. केसरीचा पहिला अंक थरोर वाटण्याचेंहि काम टिळकांनी केळ. पुढे तर एवढा जाप सान्मार्ताळ टाड्याच्या वेष्ट्याही त्यांनी सांग्यावळून वाहिवा. आणि त्याच्या संपादकीय कचेरीचें पैभव तर असे की, घोंगडीवर वमावयाच आणि पळवटीवर नागद ठेवून लिहावयाचें !

तीनदा तुरुंगवास

सामाजिक-राजनीय हा फॅलिनालील वाद आता रिरोपाम पोरोंचला. चंनमानपयात लेग लिहावयाचे म्हणजे सर्व विषयावर जापली ठाम नसे स्पष्टपणें तत्काळ माडाची लागतात. टिळक आग्रकरामधील मन्ने अधिनाधिक वाढत गेले. त्याचा परिणाम म्हणजे आगरकरांनी 'सांगी' केसरीसथेचा राजीनामा दिला. आपर्त्री सामाजिक मने

रामदासांच्या छांतीठोकपणानें सरकारला बजाविलें, “राज्यकरणे म्हणजे सड उगविणें नव्हे.” सरकारला त्यावेळीं असा कोणी दावता-दटावता पाहिजेच होता. कारण टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें, “एसादा मोटा हर्त पिसाळला असतां ज्याप्रमाणें तो वाटेल तशी धूळधाण करीत मुदतां तद्वत् आमच्या सरकारची स्थिति झाली आहे व लुन्याम जोरून चढावयाचा तो आमच्या सरकारास चढून सरकारची नजर अगदीं फिर गेली आहे.”

ओजोगुणाचा उत्कर्ष

अशा प्रसंगीं लोकमान्यांच्या लेखांमून साक्षात् वीररसच वाहूं लागे जणूं काहीं ज्वालामुखीच्या लाव्हाभयेंच आपली लेखणी बुडवून टिळक निघित. मराठी भाषेचा ओजोगुण टिळकांच्या लेखनात अगदी उत्कर्षाकडे आहे. बाचकांच्या अंतःकरणास धक्के देण्याचें जें सामर्थ्य रामदासांच्या वाणीत होते, तेंच टिळकांमध्ये नवीन स्वरूपांत प्रगट झालें. टिळकांना अशा निर्भय लेखनाबद्दल पारतंत्र्यांत पारितोषिक कोणतें मिळणार ? तर नुहंगवास !—अत्यंत गडतर असा नुहंगवास !! १८९५ सालीं टिळक पुणे म्युनिसिपालीटींत व मुंबई विधिमंडळातहि निवडून आले, पण राजद्रोहाच्या रेखावरून त्यांना सरकारनें नुहंगांत धाडलें आणि त्यामुळे “नगरपति” व “ज्ञानदार” या दोन्ही नात्यांनीं लोकसेवा करण्याचें गांधी टिळकांना फार काळ लाभली नाहीं. या दोन्ही पदव्यांपेक्षा “लोकमान्य” हीच अपूर्व पदवी खास त्यांच्यासाठीं ममाजानें राखून ठेवलेली होती (लोकांनीं आपल्या या “अनभिषिक्त सम्राटाचा” सत्का येळोवेळीं अपार उत्साहानें व असोड भक्तीनें केला.)

प्रेरणा देण्याचा नमुना

टिळकांनीं दृष्टी केंवळ पुण्यापुरती, किंवा फक्त महाराष्ट्रापुरती राहिली नव्हती—नव्हे हिंदुस्थानला व्यापण्यातली ती विशाल बनली होती. पायांत फांटा मारुन तर डोक्यातून पाणी यावें, त्याप्रमाणें सरकारनें १९०५ सालीं काँग्रेसची पाळणी केली तर त्या नुऱ्याची फळ महाराष्ट्रात

—म्हणजे टिळकांस—आली. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःगुनीचा घोष टिळकांनी 'इतम्या मोठ्या' जोराने केला की, तसा वगाली पुढान्यानीहि केला नसेल. टिळकाची मराठी भाषा ज्यावेळीं आगीच्या टिणग्या टाकीतच चालली होती. त्याचा एक नमुना पहा. "सभ्यांची स्थिती जर तुम्हांस असह्य झाली नसेल तर हें राष्ट्र जिंक्या' लवकर मरेल तितकें घे. कृत्य लोकांनी या भूमीला भार होण्यापेक्षा दुमरें कोणी येऊन ती सनाय करतील. भ्याडपणा टाकून दिला पाहिजे. मी नेमस्त, तू जहाल. हा वाद काय? नेमस्तपणाने कार्य होत असल्यास तें नको आहे असें नाही, पण ते होत नाही हे उघड आहे. इच्छेचे शानतंतु हाताच्या घोटात उतरत नाहीत. हें होण्याकरिता घस सोसली पाहिजे. त्याला तुरुंगांत जावें लागेल—हद्दपार व्हावें लागेल. त्याला तुम्ही तयार असले पाहिजे. सोन्याचा बस आगीतच लागत असतो. तो कोणी भोजनाच्या ताटावर लायीत नाही! शेंकडें लोक तुरुंगांत गेले आहेत. थाने जर तुमचे मन निग्रही होत नसेल तर तुमची गणना पशूत करावी लागेल!"

कधी जनतेपुढें आयेचा दीप पाजळत ठेवून तिरुढे धाव घेण्यास तिला तयार करण्यासाठी टिळक म्हणत, "स्वराज्याचा दृष्ट हेतु जो विधेधर तो स्वातंत्र्य-गंगेच्या काठीं जें मंदिर आहे त्यात माडिलेला आहे. तो कायम ठेवा. सरुदें येतील, भिल्लेमाचें प्राणहि गव्हीं पडतील, पण भग्ये प्राण गेले तरी आपल्या वासनेला त्या गंगेत स्नान करायचा कधीना कधी प्रसंग येईल हें लक्षात ठेवा."

नर-सिंहाची गर्जना

| १९०७ सालच्या डिसेंबरात मुस्त येथे काँग्रेस मरली. तेव्हा ती मंगळ पक्षाच्या हातून काढून राष्ट्रीय पक्षाच्या हवातीं करावी, असा प्रयत्न टिळकाना केला. त्या हिंसकाहिंसकीत काँग्रेस मोडली. मधेत दंगल झाली, मारामारी झाली, पण गवळलेल्या समुद्रातीत दीपस्तंभाप्रमाणें, टिळक अचल राहिले. त्याच्या ध्याने दिपले गेलेले भारतीय तरुण त्याच्या

मताकडे धांव घेऊं लागले. टिळकाची ही घाटती लोकप्रियता सरकारला सहन होईना. सरकारने त्यांच्यावर सटला भरला आणि केसरीतील दोन अग्रलेखांवरून त्यांना सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा दिली ! तारीख २२ जुलै १९०८ रोजी, म्हणजे टिळकाच्या वयाला बरोबर चावत्र वर्षे पूर्ण झाली त्या दिवशी, ही काळेपाण्याची कुन्हाड टिळकाच्या गस्तकावर पडली. बांधकामांतील या ब्राम्हाताने टिळकांचे मन चळले काय ? उलट सरकारची सारी उग्रता गिळून टाकणारी नरसिंहाची वाणीच त्याच्या मुरमूनून हायकोर्टात निघाली. त्या वेळचे त्याचे उद्गार, म्हणजे धीरोदात्तपणाचे गौरीशिलरच ! “ पंचांनी कमाही निकाल दिलेला आणला तरी मी पूर्णपणे निरपराधी आहे, असेंच मी मानतो. ” अगा आपला ठाम विश्वास प्रगट करून टिळकांनी सरकारा न्यायमूर्तींना ईश्वरी न्यायाची आठवण करून दिली. एवढेच नव्हे तर “ तुम्ही मज्हा कितीही चळ केलात तरी त्या छळातूनही माझे काय यशस्वीच होईल. ” असा अकुठित आश्वासनही त्यांनी व्यक्त केला. लोकमान्याची ती वाक्ये विजेच्या तंतूंनी विणलेली आहेत असेंच वाटते. १

उहा वर्षे काळे-पाणी भोगण्याकरिता टिळकाना गद्गदेचातील मंडाले येथे ठेवण्यात आले !

कर्मयोगाची ज्योत !

एक छोटी फोटडी. बरोबर बोटावयला कोणी सहकारी नाही की चाचावयाला पुस्तक-पत्र नाही. वेड लागावयाचे एखाद्याला अशा एकांत-वासात ! पण टिळकांची वृत्ति गीतेतील स्थितप्रज्ञासारखी. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून गीतामाउलीची ने सेवा करित आले होते. तिने त्यांना अंतर दिले नाही. तिचा प्रमाद त्यांचे मन तेथेहि प्रसन्न ठेवू शकला. त्या ग्रंथांत व प्रसन्न मनःस्थितीचे पल म्हणजे “ गीता-रहस्य ” हा सुग-ग्रंथ. अवघ्या पाच महिन्यांत तो टिळकांनी लिहून काढला. अर्थात आधी तीस-पन्नीस वर्षे त्यांचे मनन-चिंतन चालू होतेंच. “ ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगच गीतेत सांगितलेला आहे. ” असे त्यांनी या ग्रंथांत सिद्ध केले

“ श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथापैकी एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा आहे ” असे वर्णन टिळकांनी ‘ गीतारहस्याच्या ’ पहिल्याच वाक्यात केले आहे. तेच वर्णन त्याच्या गीता-रहस्य ग्रंथामेलागू पडणारे आहे. मराठी भाषेतील हा तेजस्वी व निर्मल हिरा ‘ पूर्ववक्तातील ’ “ होतकरू वाचकाच्या हजाली ” बनविलेला, ‘ लोकमान्य आतडे पिळवटून प्रेममराने जादेश देतात, “ तुम्ही मात्र निष्कामबुद्धीने कर्ते व्हा म्हणजे झाले. ” लोकमान्याचा महाराष्ट्राला हा मंगल आशीर्वाद आहे, स्फूर्तिदायक मंत्र आहे, जीवनभर पुरणारे पथेय आहे. वाढवडिलाची संवसारातील जिद्दी जमवून-जुळवून-वाढवून वंशजाच्या हाती देणाऱ्या आजोबाची ममता या उद्गारात आहे. ”

राष्ट्रीयत्वाचे मंत्र

‘ केसरीतील लेख ’ व ‘ गीतारहस्य ’ हा ग्रंथराज या दोनच देण्या टिळक मराठी भाषेला देऊ शकले. ‘ ओरायन ’ व ‘ आर्किटिक होम इन् दी वेदान् ’ हे संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनी इंग्रजीत लिहिले. आणखी किती तरी ग्रंथ त्यांच्या दोस्त्यात पोळत होते. पण स्वराज्याच्या रणघाईत त्यांना पुरसद कशी ती सापडलीच नाही. मडालेहून सुटून येताच त्यांनी ‘ पुनश्च हरि.ओम ’ अशी गर्जना करून “ होमलंड लीग ” वाढली आणि तिचा प्रचार धूमधडाऱ्याने केला. स्वराज्याचा मंत्र रेड्यापाड्यातून, दिवसारांनी, सभापरिषदांतून उमवीत असतानाच लोकमान्याच्या मुखातून पुढील राष्ट्रीय मंत्राचा वाहेर पडला—

“ स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच. ”

या प्रचारातच बोलता बोलता सहजस्फूर्तीने त्यांना एक शब्द सुचला आणि तो मराठीच्या जामेदारपान्यात हिऱ्याप्रमाणे ठेवला गेला. तो शब्द म्हणजे! “ नोकरशाही ”—व्युरॉक्सी या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर. “ आम्हाला नोकर पाहिजेत, पण त्यांची सत्ता नको, शाही नको, ” असे बोलता बोलता नोकरशाही हा शब्द तयार झाला.

स्वराज्याच्या चळवळीचे लोण इंग्लंडपर्यंत पोचविण्यासाठी टिळक

आहे सकृत् व इंग्रजी भाषेतील तत्त्वज्ञानाचे आधार देऊन त्यानी आपला सिद्धान्त नऊशें पानाच्या या ग्रंथात मांडला आहे

आधींच टिळकाना अल्फारिक लिहिण्याची आवड कमी, आणि त्यात हा तर तत्त्वज्ञानावरचा ग्रंथ तरी मधूनमधून लालित्यानें जरतारी काम त्यात चमकताना दिसून येतें गीतेचे स्वरूप सांगताना ते लिहितात,—
 “कर्म, भक्ति व ज्ञान या तीन स्वतंत्र निष्ठांची रिचडी किंवा कापूस, रेशीम व जर याच्या चिथ्या शिजून तयार केलेली गोधडी नसून, कापूस, रेशीम व जर याचे निरनिराळे धागे यथास्थानी योग्य रीतीनें बसवून दिल्यावर कर्मयोग नावाचें मौल्यवान व मनोहर असें हे गीतारूपी सणम अव्यलपासन

“ श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथांपैकी एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा आहे ” असे वर्णन टिळकांनी “ गीतारहस्याच्या ’ पहिल्याच वाक्यात केले आहे. तेच वर्णन त्याच्या गीतारहस्य ग्रंथास लागू पडणारे आहे. मराठी भाषेतील हा तेजस्वी व निर्मल हिरा ‘ पूर्वव्याप्तील ’ “ होतकल वाचकाच्या ह्याली ” करताना, लोकमान्य आतडे पिळवटून प्रेमभराने आदेश देतात, “ तुम्ही मात्र निष्काममुद्धीने व तेव्हा म्हणजे झाले. ” लोकमान्याचा महाराष्ट्राला हा भगल आशीर्वाद आहे, स्फूर्तिदायक मनु आहे, जीवनभर पुरणारे पथेय आहे, वाडवडिलाची तळमरातील जिंदगी जमवून-चुळवून-चाडवून वसावाच्या हाती देणाऱ्या आजोबाची ममता या उद्गारात आहे.)

राष्ट्रीयत्वाचे मंत्र

(केसरीतील लेख हा गीतारहस्य हा ग्रंथराज या दोनच- देशाच्या टिळक मराठी भाषेला देऊ शकले. ‘ओरायन’ व ‘आर्स्टिक होम इन दी वेदाज्’ हे संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनी इंग्रजीत लिहिले. आणि ती किती तरी ग्रंथ त्याच्या जोश्यात पोळून होते पण स्वराज्याच्या रणराईत त्यांना फुरसद करी शी घापडलीच नाही. मढालेहून मुद्दून येताच त्यांनी ‘ पुनश्च हरि.ओम ’ अशी गर्जना करून “ होमरूल लीग ” काढली आणि तिचा प्रचार धूमधडाक्याने केला. स्वराज्याचा मंत्र ऐक्यापाड्यातून, दिवसारात्री, समा-परिपदातून शुभवीत असतानाच लोकमान्याच्या मुगातून पुढील राष्ट्रीय कचा याहेर पडली—

“स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच.”

या प्रचारातच चोल्ता चोल्ता महजस्फूर्तीने त्यांना एक शब्द सुचला आणि तो मराठीच्या जागेदाररान्यात हिऱ्याप्रमाणे ठेवला गेला. तो शब्द म्हणजे “ नोकरशाही ”—व्युत्पत्ती या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर. “ आम्हाला नोकर पाहिजेत, पण त्याची सचा नको, शाही नको, ” असे चोल्ता चोल्ता नोकरशाही हा शब्द तयार झाला.

स्वराज्याच्या चळवळीचे लोण हलंडपथेत पांचविण्यासाठी टिळक

१९०८ मध्ये विलासतस गेले तेथे तरा महिने राहून त्यानीं हिंदी लोकांची वाजू इग्रज सरफारपुढ व जनतपुढें माडली तेथून ते हिंदुस्थानात परत आल्यावर ता २२ मे १९२० रोजी त्यांना तीन लाखांची धैरी जनतर्ने भक्तिभावान अर्पण केली यापूर्वी १९१६ साली, टिळकाना माठ वर्षे पूर्ण झाली म्हणून, एक लाख रुपयांची येथी महाराष्ट्रान कृतानेन दिलेली होतीच जमभर राष्ट्राच्या सेवेसाठी, स्वरायाच्या प्राप्तीसाठी, जनतेच्या उद्धारासाठी चंदनाप्रमाणें क्षिनविलग आपल्या देह लोकमान्य टिळकानीं ता ३१ जुलै १९२० रोजी, रात्री गारा वातून चाळीस मिनिटांनीं, मुनदयेथ धरणीवर ठेवण-आणि कीर्तिरुपानें त अमर झाले ।

नवी परिभाषा

सनत चाळीस वर्षे टिळकानीं आपली गणी व लेखणी लोकनल्याणा साठीं क्षिनविली परक्या सरकारशीं भाडून व आपल्या लोकाना जागे करून स्वराय सनादण्याचा त्यानीं जन्मभर उद्योग केण त्यासाठीं त्यानीं वापरलेली मराठी भाषा, रणभेदानावर उभ्या राहिलेल्या सेनापतीच्या धीर चाणीगारसी, जादेगाची व तेजस्वी जादे त्यानीं एक नवीनच राजरीत परिभाषा ननाविली अस म्हणें तरी चालेल राजकारणातीत नव्या नव्या कल्पना समनावून देण्यासाठीं टिळकानीं मराठी शब्द ननाविले त्याचप्रमाण धार्मिक परिभाषादि “ गीतारहस्यात ’ त्यांना निश्चित करावी लागली केवळ मराठी जाणगान्या वाचनाना, भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञान समनावून धण्यास, ‘ गीतारहस्या गारचें दुसरें साधन, मराठी भाषेंत आजूरी नाही अध्यामातील अथवाग विचार मराठींत सुगोचर वया या अथात टिळकानीं माटले जाहल

सूक्ष्म विचाराचा आविष्कार

ठरविणें अगत्याचे का आहे, हे युक्तिवादानें पटवून दिलें आहे, आणि शेवटीं असा दाखला दिला आहे कीं, “वाजारात उपयोगीं येणारीं वजनं—मापें नेहमींच थोटीं वमी जास्त असतात, या सगरींवर, राजदरबारीं सर्वास प्रमाणभूत म्हणून ठेवलेलीं वजनं—मापेहि जर होतील तितकीं चोर न ठेवलीं तर आपण त्याप्रदल अधिकाऱ्यांस दण देणार नाहीं काय ? कर्मयोग-शास्त्रास हाच न्याय लागू आहे. नीतिधर्माचें पूर्ण, शुद्ध व नित्य स्वरूप कोणतें याचा शास्त्रीय निश्चय करण्यासाठींच नीतिशास्त्राची प्रवृत्ति झालेली आहे.”

नीतिशास्त्राचें अंतिम व शुद्ध स्वरूप समजावून न घेणें किती चुकीचे आहे, हे सांगताना टिळक म्हणतात:—“दिशा दाखविणारे होकारानें निया धुव तारा याचेकडे. दुर्लभ्य वरून अफाट समुद्रावर लाटा आणि वारा या दोहोंचें तारतम्य पाहून गळजतावरील खलाशी दर वेळीं आपल्या गळजताचे मुकाणू धरू लागले, तर त्यांची जी स्थिती होईल तीच नीति नियमाचें परमावधीचें स्वरूप लक्षात न आणिता केवळ देशभालाप्रमाणे घागणान्या मनुष्याची झाली पाहिजे.”

मन, बुद्धी, इद्रियें, आत्मा इत्यादि शरिरातील पदार्थांचें ज्ञान करून देणें किती निरुप, पण देह हा एक कारणाचा आहे, आणि मन हा तेथील एक कारक आहे असें रूप वसवून टिळक लिहितात, “वाहेरचा माल आत घेण्यास व आतला माल वाहेर पाठविण्यास ज्याप्रमाणे एखाद्या कारखान्यास दरवाजे असतात, त्याप्रमाणेंच मनुष्य—देहाचीं ज्ञानेन्द्रियें हीं वाहेरचा माल आत घेण्याचीं व वमनेन्द्रियें हीं आतला माल वाहेर पाठविण्याचीं द्वारे आहेत.”

व्यावहारिक दृष्टांत

प्रवृत्ति व पुरुष याचें नातें तत्त्वज्ञानात नक्की नाय मानले जातें हा एक गूढ प्रश्न आहे. पण तो अगदीं सामान्य माणसालाहि समजावा म्हणून ‘सूत्रधार’ अशा व्यवहारांतील उपमा देतात, “लगडा व आवळ याची जोडी जमल्यावर आवळ्याच्या साद्यावर लगडा वसून दोघेहि

ज्याप्रमाणें वाट चालू लागतात, त्याप्रमाणें जड प्रकृति व सचेतन पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे सर्पिंतील, कर्में सुरू होत असतात, आणि नाटकात ज्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या मनोरजनार्थ एखादी नटी जाता एक तर पटकाभरांनं दुसरे, याप्रमाणे सोंगें घेऊन नाचते, त्याप्रमाणें पुरुषाच्या पायत्यासाठी (पुरुषार्थाकरिता), पुरुष काहीएक मोत्रदल देत नसताहि, प्रकृति स्वतःच जतमाच्या कमीजास्तपणानें अनेक सोंगें घेऊन त्यापुढें एकासारखी नाचत असते । ”

सृष्टि निर्माण कशी होते याचा उलगडा करतानां टिळकांनीं व्यवहारातील एक साधा-दाखला दिला आहे, तो असा—“घडीचा पत्ता मिटलेला असता तो ज्याप्रमाणें हळूहळू उघडण्यात येतो, तशी सत्य, रज आणि तम यांच्या साम्यस्थेत पडलेली प्रकृतीची घडी हळूहळू खुली होत चालली म्हणजे सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होते । ”

मानवसमाजाला धर्मग्रंथाची जहरी किती आहे, हें वाचकांच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ‘रहस्य’ चार पुढील दाखले देतात. “धर्म मुटला म्हणजे समाजाचीं बंधनें तुटलीं असें समजावें. समाजाचीं बंधनें तुटलीं म्हणजे आकर्षणशक्तीखेरीज आकाशातील सूर्यादिग्रह इत्यादींचीं किंवा मुकाणाखेरीज समुद्रावर तारखाची जी स्थिति व्हावयाची, तीच समाजाचीहि होत असते. ’

धेधेमाराची भाषा

गीतारहस्य हा ग्रंथ तात्त्विक—एकातवासात, एकाच विषयावर शातपणें लिहिलेला —त्याचें नेमून म्हणजे प्रज्ञात सरोवरात नौकाविहार करण्यासारखेंच पण टिळकाच बहुतेक लेखन झालें ‘नेमरीत’ आणि ‘नेसरी’ म्हणजे स्वराज्याचें रणमैदान । इतरहि आर्थिक, सामाजिक, भाषिक वगैरे विषयांचीं पुजे त्यात नित्य चालावयाचीं निरनिराळे पक्ष, व्यक्ती, मर्यादा यांच्याशीं सामने करण्याचे प्रसंग वर्तमानपत्रकाराला दररोजच त्यातहि टिळक म्हणजे ‘राष्ट्र-जनक’ । राष्ट्राचें जुनें स्वरूप नष्ट करून त्याला नवें तेज, नवें प्रळ, नवें ध्येय देणे हे त्याचें जीवित-कार्य. जीणांचा निधन

करण्यातच टिळकाची पुष्कळ लेखनशक्ति रची पडली आहे त्यामुळे त्याच्या महुतेक लेखात घेघेमारच ऐकू येते. मीमाच्या गदेचे सामर्थ्य त्याच्या लेखणीत आहे. तिग मऊपणा, मिळमिळीतपणा, अर्धमटपणा रसा तो माहीतच नाही. दग्न सरसर अन्याय, जुद्म, दडपशाही याची आग हिंदी जनतेवर असड ओतीत होतेंच. तेव्हा त्याचा प्रतिकार म्हणून निषेध करणें हेंहि टिळकाचे कर्तव्यच जब्दानें लिहावयास पाहिजे होता, सा परंपक्ष करून टिळक आपल्या लेखनाची भूमिका ठणठणीतपणें सांगतात की, 'आम्हास हें मत कधीच मान्य वाटलें नाहीं. कादा कादणें तो काटयानेंच पादला पाहिजे, तो चिंधीच्या मोळयानें निरत नाहीं.' बदुकीबुन मटासट गोळ्या उडव्या त्याप्रमाणें टिळकाच्या लेखातून जळते शब्द नाहेर पडत 'चादू चा, दोईल तिगना जुद्म चालू चा ! परतु लक्षात देवा की, हिंदी लोक गरीब झाले तर ते किती जुद्म सोसतील याला काही तरी मयादा आहे.' १९०७ सालातील ही भाषा आहे, हें लक्षात घेतलें पाहिजे.

टीकेचा जळजळीतपणा

(सतत माणूस आवेशानें जसें तडावडा योलतो, तसें टिळक लिहीत. 'जुद्म तो जुद्म, मग तो क्रायदेशीर असो किंवा त्रेकायदेशीर असो. कायदेशीर जुद्म असला तर शाततेनें व हाल सोसण्याच्या दृढनिश्चयानें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे, तो त्रेकायदेशीर असला तर त्रेकायदेशीर रीतीनें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. कांहींच्या हालअपेष्टा झाल्या तरी हरकत नाही, पण काळ सोकावू देता कामा नये.' असें उच्च स्वरातील टिळकाचे सारे योलण. आणि जमें ते योलत, तसेंच लिहीत. यातील 'प्रतिफारा'त पुढील सत्याग्रहाची गीजे दिसतात. ती पाहून टिळकाच्या दूरदर्शपणाचे कौतुक कोणास वाटणार नाही ?)

जुद्म म्हणायलाचें यशास १ अशी शका चाचकाचे भनास उत्पन्न होईल. तर केसरी लगेच उत्तर देतो, "ज्यावर 'जुद्म' असा ठाप

‘प्रजा मारील तो जुलूम.’ बस !’ ‘एक घाय दोन नुसडे’ असे सडेतोड लिहिणें. कार्याची प्रेरणा देण्याचें सामर्थ्य टिळकाइतकें दुसऱ्या कोणाच्या लेखणीत द्रष्टव्य असेल. तुरगालाच काय, पण कृतातालाही न डगमगणारी निर्भयता त्याच्या शब्दाशब्दानून रसरसत आहे. लॉर्ड बर्लिन “मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें थगाली राष्ट्राच्या लोकमतास गवतासारखा तुडनून टाकीत आहेत.” हें पहाताच महाराष्ट्रातील हा केसरी रयकून उठतो आणि सरकारला बेडरपणें प्रजावतो, “जगाव्यातील लार्डों लोकास जी गोष्ट पसत नाही ती जुलुमानें, सक्तीने आणि आग्रहाने त्याच्यावर लादून त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करणे हें निर्दयपणाचेंच नव्हे, तर मुत्सद्याचे दृष्टीनेहि अत्यंत असमजसपणाचें कृत्य होय.” दडपशाही करणाऱ्या सरकारविरुद्ध टिळका इतकें रोखठोक बोलण्याची छाती किती सपादकाजबळ असेल ? आणि नुसता सरकारचा धिक्कार करून ते यास्त नसत, तर लोकानाहि ते जीव तोडून सागत, “शब्द नकोत, कृति पाहिजे, आणि तीहि निश्चयाची कृति पाहिजे” जनतेला कार्याची टोंचणी लावताना त म्हणतात, ‘नाक धरल्याखेरीज तोंड उघडत नाही, आणि सरकाराम झोंनेल अशी जर काही गोष्ट आमच्या हातून घडणार नाही, तर सरकारचा दर्प कधीहि उतरणार नाही.’

गुण-ग्राहक वृत्ति

असे रसनासणीचे प्रसंग जेव्हा नसतील, तेव्हा ‘केसरी’तहि टिळक कधींमधीं तात्त्विक चिंतित्वा करून युक्तिवादाचे लेख शातपणे लिहीत. महाभारत किंवा अन्नलोलति लेखमाला अथवा ब्रह्ममीमांसा, पचागशोधन, मराठी भाषा लेखनपद्धति इत्यादि विषयावर त्यांनी लिहिलेल्या कित्येक लेखमाला पांडित्यपूर्ण व समतोल अशाच आहेत त्यातहि मृत्युलेखाचे वेळीं तर प्रतिपक्षासधानेहि ते मोठ्या उदार भावनेनें लिहीत जितक्या ज्ञाना त्यांनीं राजकीय कारणासाठीं “सळो कीं पळो” करून सोडलें असेल, त्याचे गुण घेण्याचा मोठेपणाहि टिळक प्राजळपणें दाखवीत. “हा म्हातारचळ कीं पोररोळ ?” या शब्दांनीं ज्याच्यावर त्यांनीं टीकेचें

शरसंधान केलें, त्याच न्यायमूर्ति रानडे याच्या मृत्युलेखात त्याचे गुण टिळकांनीं मुक्तफंडां गाथिले त्याच्या थोरवीचें रहस्य शोधून बाचमापुढें मांडताना ते म्हणतात, “ महाराष्ट्र देश म्हणजे त्यावेळीं एक थड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊन दिली असता तो पुनः सजीव होईल व हातपाय हालू लागेल, याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशानीं, अनेक उपायानीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः सजीव करण्याचें दुर्धर काम अगावर घेऊन त्याकरिता जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरायजींनींच केली असें म्हटलें पाहिजे.... . पाटावन एखादा कुशल इजिनियरानें आगगाडीची लाइन मारल्यानंतर त्यात सुधारणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले, तरी प्नाममाणें मूळ इजिनियरच्या कल्पकणास कमीपणा येत नाहीं; तद्वतच रायसाहेब रानडे याची स्थिती होती. ”

जुळे पुढारी

आगरकराचा मृत्युलेख तर त्यांनीं टोळे पुढीत पुढीतच लिहिला ! दोघांचाही जन्म एकाच वर्षी, दोघांचेहि शिक्षण एकाच कॉलेजात झालेलें, दोघांनींहि रात्री न् रात्री चर्चा करून आपल्या आयुष्याचें एकमेव ध्येय ठरविलेले. त्या ध्येयासाठीं विद्यालय व श्रुतपत्र या दोन्ही आवाङ्मावरा सांगाला साक्षा लागून ते लढलेले. या लढाईतील जन्मा म्हणून दोघांनींहि एकत्र तुरुंगवास भोगलेला—असें जवळचें व जिव्हाळ्याचें ज्याचें नातें, त्या जुळ्या भावाचीं तोंडें पुढें दोन दिशास झालेलीं, मित्रहना एकमेकाशीं दोन हात करण्याचेहि प्रसंग वारवार आलेले, दोघेहि तीव्र भावनेचे व तडफदार वृत्तीचे असल्यानें त्यांनीं एकमेकावर दातओठ गाऊन धड्डे केलेले—असें अमृतादि दोघांना एकमेकांच्या मनाची थोगवी व हृदयातील प्रेमळपणा पुरा पुरा माहीत. यामुळेंच टिळकाचा आगरकरावरील मृत्यु-लेख मराठी भाषेत अद्वितीय ठरणारा बटला. हा लेख लिहिताना आपली स्थिति विती कारण्यपूर्ण झाली हे टिळकांनींच पुढील शब्दांनीं वर्णन केलें, आढेः—“ पहिल्यापासून एक उद्देश मनात ठेवून, तो सिद्धीत नेण्याच्या

साधनांचा विचार करण्यात व तीं प्राप्त करून घेण्यात, वित्तियेक वर्षे एकमेकास जीं सुखदुःखे अनुभवार्थीं लागलीं, त्यांच्या पुनः पुनः स्मरणानें आमचें चित्त अगदीं उदास व अस्वस्थ होऊन आयुष्याची अशाश्वतता आमच्या डोळ्यापुढे मूर्तिमत उभी रहात आहे ! ” हा मृत्यु-लेख लिहिताना ‘ मन विषाद आणि दुःख यांनीं भरून जाऊन ’ टिळकाची “ बुद्धि व लेखणी गोंधळून ” गेली होती.

“ पुढें एकदा आगरकराचे गुण टिळकांनीं मनमोकळेपणानें धेतले आहेत. “ परिस्थितीचा गुलाम न बनता परिस्थितीला यथासभव, यथाशक्ति व यावच्छेद आपल्या ताब्यात आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निलोभीपणा आणि धैर्य लागतें, तें ज्याच्या अंगात आहे आणि दुःखाची अथवा सुरुटाची भीति अगर पर्या न घाळगता जो आपल्या टापीं-असणाऱ्या या सद्गुणाचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा.” असा सिद्धांत सांगून त्या कोटीत आगरकराना टिळकांनीं बसविलें आहे.

सूक्ष्म चिकित्सा

टिळकाची कुशाग्र बुद्धि कोणत्याहि विषयात शिरे व त्याची चिकित्सा करी. पुढारीपणाला कोणते गुण लागतात हे सांगताना टिळक म्हणतात

“ समाजाचे पुढारी होण्यास विद्वत्तेपेक्षा सदाचरण, धर्मनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग यांची अधिक जरूर लागत असते... राजकारणी माणसाच्या अंगात दोन गुण पाहिजेत. एक तर त्याच्या हृदयात प्रखर आग पेटलेली पाहिजे; आणि दुसरा म्हणजे त्या हृदयाच्या वरच्या बाजूस डोके वर्फासारखें थंड असलें पाहिजे. हे दोनहि गुण एकसमयावच्छेदेकरून ज्या पुरुषाजवळ उत्कटतेने वास करीत असतील तो पुढारी होण्यास योग्य होय... सतारीची अगर तंबूरीची तार नुसती वाजविल्यानें जसा विजय आवाज निघत

संजीवक विचार

असा विशाल लोकमताचा भक्कम पाठिवा मिळवून आणि पोटात आग पण माथ्यात बर्फ ठेवून, लो. टिळकांनी या राष्ट्राचे पुढारीपण धर्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाप्रमाणे केले. या त्यांच्या निष्काम कर्मयोगाचे फल म्हणजे आजचे आपले स्वातंत्र्य. या स्वातंत्र्यमालातहि जनता जागरूक, निर्भय व प्रतिकारशाली राहण्यास आणि एकजुटीने व संघटितपणे कार्य वरण्यास समर्थ बनविण्याची शक्ती लो. टिळकांच्या संजीवक साहित्यात आहे. त्याची बाणी म्हणजे केवळ तेजोगंगा आहे.

प्रि. आगरकर : : : ८

पांच पदवीधर तरण—एका विचारानें राष्ट्रकार्य करण्यासाठीं एकत्र आलेले—जसे काहीं पाच सख्खे बंधुच ! सात वर्षे ' निबंध-माला ' चालवून शास्त्रीबुवा स्वर्गवामी झाले, तेव्हा त्यांच्या याकीच्या सहकाऱ्यांना किती दुःख झालें ! पण हातीं घेतलेलें काम तडीस नेण्याची त्यांची उमेद दाडगी ! ' शास्त्रीबुवाचीच कया काय, पण आम्हांपैकीं एक जरी तळावर असला, तरी तो, आम्ही सर्वांनीं आरंभिलेला उद्योग अविच्छिन्न चालविण्याम होईल तितकी सटपट करील ' अशी आत्मविश्वासाची व महत्वाकांक्षेची घोषणा आगरकरांनीं ' केसरी 'त केली.

आणि त्यानंतर पुढील सात वर्षे 'मुधारक' नांवाचे साप्ताहिक स्वतःचालविले. ह्या दोन्ही घुत्तपत्रांत आगरकरांनीं जे लेख लिहिले त्यांच्यातील गाढ कळकळ, सत्याचा कडकडीत अभिमान आणि अन्यायावर तुटून पडण्याचा दुर्दम्य आवेश हे गुण अलौकिक आहेत. विशेष हें की, आगरकरांना गरिबीचे हाल भोसवे लागले, दम्याच्या यातना भोगाव्या लागल्या व कन्हराच्या कांट्याकुट्यांवरून चाळावे लागले, तरी त्यांच्या जिद्धेंतून व लेखणींतून अलंकारपूर्ण व विनोदपूर्ण अशाच भाषेचा शरा आमरण वहात राहिला.

विद्यादेवीची पायी यात्रा

गोपाळ गणेश आगरकर ह्याचा जन्म १८५६ साली सातारा जिल्ह्यातील टेंभू ह्या गावीं झाला. गरिबी तर त्यांच्या घांचबोसच मुजलेजी होती. त्यांचें आजोळ कन्हाड येथें होतें. तेथें ते लहानपणीं रहात. घाराच्या वर्षीं इमजी तीन इयत्तांपर्यंत त्याचे शिक्षण कसेवसें झालें. बुद्धि तरतरीत असल्यामुळे शाळेंत त्याचें नांव गाजे-दाळेवाहेरदि निबंधाच्या स्पर्धेत गोपाळ यक्षिम मिळवी. केवढें ? दोन रुपयांचें ! पण अशी ठिगळें लावून का कोठें गरिबीचें फाटकें बस सांधलें जाणार ? तीन दयत्ता झाल्यावर गोपाळला शाला सोडावी लागली—शिकण्याची इच्छा व पात्रता असतांना सोडावी लागली. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यानें कन्हाड येथील मुनसफ-कचेरीत नोकरी पत्करली. पण त्याचें मन तेथें रमत नव्हतें. आपण शिकावे—गूप गूप शिकावे—शिकताना आपलें नांव वर यावें व शिकल्यावर आपण मोठें व्हावें, अशा उंच उंच आशा-आकांक्षा त्याच्या मनांत उचंचळत होत्या. त्यामुळे त्याने ती नोकरी ताड्दिशी सोडली, आणि रत्नागिरी येथील आपल्या चुलत्याकडे जाण्याचें ठरविलें.

ठरविलें पण जावयाचें कर्म ? कन्हाड ते रत्नागिरी म्हणजे दीडशें मैलाचा प्रवास. तो करण्यास त्याच्याजवळ पैसा कोठला ? पण हिम्मत मोठी. तो सारा प्रवास ह्या तेरा वर्षांच्या मुलानें पायीं केला ! दिवचलेल्या राम-शास्त्र्याचें उत्तरेकडे काशीस जाणें आणि महत्वाकांक्षी गोपाळनें दक्षिणेकडे

रत्नागिरीस जाण-दोहीचें महत्त सारसच ! दोघांनींहि विघेच्या क्षेत्रात उच भरारी मारली, दोघाचींहि सत्यनिष्ठा जाज्वल्य आणि नि स्पृहपणा व निर्भीडपणा ह्या गुणाच वास्तर्तीतहि दोघे जुळे भाऊ शोभणारे !

रत्नागिरीस ह्या रत्नाचें कौतुक झालें काय ? लहान वयात केवळ विघेसाठीं पायीं चाळून आलेल्या गोपाळच्या पाठीवरून त्याच्या चुलत्यानं प्रेमानें हात फिरविला काय ? ते सोळा रगत्यातील दिपानी होते पण त्याच्या पोटात विघेचें प्रेम न्हों त्यानीं गोपाळला आसरा दिला नाहीं तरीहि गोपाळ निराश झाला नाहीं त्यान लोकांच्या घरी जेवणाच वार लाव्हे, त्याच्या घरचीं काम केलीं जाणि दोन श्यस्ता वशांगी पदरात पाडून घेतल्या पण नोकरी व अभ्यास दोन्ही जमणें अशक्य झाल्यामुळें गोपाळनं हात टांगले-प्रिवारा निराग होऊन व राउंग परत आग

पहिला टप्पा गाटला

सोळा वर्षांचें वय ! एका दवाखान्यात कपाडरचा नोकरी मिळालेली, वाटल्या धुण्याचा व भरण्याचा गोपाळला कटाळा आला दवाखान्यातील प्रेताची चिरफाड पाहून त्याच्या जगावर काटा आला त्याला अन्न

वर्षे त्याने तेथे कष्टाने काढली. शेवटी १८७५ साली तो मॅट्रिक झाला. उच्च डोंगर चढू पाहणाऱ्या माणसाने, वर चढत व राली पडत, ठेचानी व जखमांनी रक्ताळलेल्या पायांनी, रक्ताचे व घामाचे त्रिंदु दाळीत दाळीत त्या डोंगराचा पहिला टप्पा गाठावा आणि मग 'हुश' करून कपाळावरील घाम हातांनी पुसावा तसा विसावा गोपाळला मॅट्रिक झाल्यानंतर वाटला. त्याच्या उत्सुक डोळ्यांना पुढील टप्पे दिसत होते—डोंगराचे शेवटचे शिखर दिसत होतं—त्या शिखरावरील हिरवीगार वनश्री दिसत होती. काहीहि करून तो शेवटचा मुकाम गाठण्याचा निश्चय त्याने केला. "तुम्ही कॉलेजचा नाद सोडा" असाच सला गोपाळरावांना त्याच्या साऱ्या आत्तांनी दिला, पण खुद्द त्याच्या अत करणाऱ्या सला निराळा होता तोच त्यांनी ऐमला.

गरिबीचे निशाण

गोपाळराव पुण्यास गेळे व डेक्कन कॉलेजात दाखल झाले. त्यानेही त्या कॉलेजात विद्यार्थ्यांस दरमहा २०-२५ रुपये खर्च वेई. पण तेवढे पैसे तरी कौटून आणावयाचे? गोपाळरावांनी 'बन्हाड-समाचारा'त लेख लिहावयास मुरवात केली. त्याचा मोनदला म्हणून दरमहा पाच रुपये मिळत. अभ्यास चांगला असल्यामुळे त्यांना शिष्यवृत्तीहि मिळाली. ध्याशिराय कोठे निवध स्पर्धा असली, वस्तुत्व स्पर्धा असली की, त्यात गोपाळराव भाग घेत व वक्षिसे पटतावीत. म्हाजनींनी साट म्पयाची देणगी त्यांना दिली होती पण अशा पै पेशानी नाय होणार? एही निगारण्यास पाटने पाववण जसे पुरे पडत नाही, तसे गरिमी चुमण्यास हे तुटपुजे साहाय्य पुरे पडेना. एकच सदरा! गोपाळराव तो रात्री धूत व वाळत टाकीत. दिवस उजाडला की तो सदरा अगात घाग्न ते डेक्कन कॉलेजात जात. एवदा परीक्षा आली-तिची फी आली. ती गोपाळराव कौटून, कशी भरणार? फीचे पैसे उमे करण्यासाठी त्यांनी एक नाटक लिहिण्यास घेतले. ही कुणकुण प्रा वेदनांना उत्रे त्याच्या कानी गेली. त्यांना या विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेने मोठे कौतुक वाटे त्यांनी गोपाळरावाची

फी स्वतः भरली. गोपाळरावांना अम्यासास वेळ मोरुळा मिळाला. ते पहिल्या वर्गाच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले.

परोपकाराची प्रतिज्ञा

कॉलेजांत गोपाळरावांचे आवडीचे विषय म्हणजे इतिहास, तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान. पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाने त्यातील प्रगतिवादाने व सामाजिक सुधारणेच्या विचाराने गोपाळरावांच्या मनावर पगडा बसविला. मित्र व गिददल्या ग्रंथकारांचे ते जगु भक्त बनले. राजकीय तत्त्वज्ञानाचाहि त्यांनी अभ्यास केला. त्यांनी राजकीय विषयावर एक स्वतः प्रबंध लिहिला. तो दाखविण्यासाठी ते 'मालाकार' चिपळूणकराकडे गेले होते. चिपळूणकरांनी आगरकरांचे तेज ओळखले आणि आगरकरांनी चिपळूणकरांचे नेतृत्व जोरले. अशा प्रकारे ज्ञानाचे खजिने छुटत छुटत गोपाळराव १७७८ साली बी. ए. झाले. नंतर त्यांना फेलो नेमण्यात आले. त्याचद्वारे त्यांना दरमहा ७५ रुपये मिळत. इतकी मुराची स्थिति मग आयुष्यांत गोपाळरावांना कधी लाभली नव्हती. ते एम्. ए.चा अभ्यास उत्साहाने करू लागले. त्यावेळी त्यांना कोणती हाव होती? कोणती महत्वाकांक्षा त्यांच्या डोळ्यापुढे नाचत होती? गरिबीच्या गाळात गड्यापर्यंत स्तून वगलेल्या आपल्या आईला एक पत्र लिहून त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय कळविले होते. त्या पत्रात गोपाळराव लिहितात, "आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परीक्षा होत आहेत, आता त्याला मोठाल्या पगाराची चाकरी मिळेल आणि आपले पांग पिटतील, अने मोठाले मनोरथ, आई ! तुं करीत असतील. पण मी आताच मागून घ्यातो की, विशेष संपत्तीची हाव न धरता मी फक्त पोटापुरत्या पैसावर संतोष मागून, सर्व वेळ परहितार्थ रचून करणार."

सहकारी भेटला

"संपत्तीची हांव न धरता सर्व वेळ परहितार्थ रचून करणारा" असा दुसरा एक पदवीधर त्याचवेळी त्या कॉलेजांत आलेला होता. तो म्हणजे

चाळ गगाधर टिळक ! दोघानीहि देशभक्तीच्या वाद्यघाटींत रात्रीच्या रात्री घालविण्या—“ सरकारी नोकरी न पत्करता देशसेवेंत आयुष्य घालविण्याचा ” निश्चय केला आपल्या देशाचें पारतन्त्र्य व दाखिद्य नष्ट करण्यासाठी शिक्षण व उद्योगधंदे ह्यांचा प्रसार केला पाहिजे, असा मार्गही त्यांनी आपल्या मनात आसला तें घेय, तो मार्ग, आणि आपली त्यागाची तयारी—हें सारें त्या दोघा तरण पदवीधरांनीं न्या. रानडे ह्याच्या कानावर घातलें. मालाकार चिपळूणकर ह्यांचाहि सडा त्यांनीं घेतला. मालाकार तर काय ! स्वातंत्र्याच्या अमृतपेढी लावण्यास ठिद्ध होते,—नव्यानव्या सत्या स्थापण्यास उत्सुक होते. त्यांना असे त्यागाचें व तडपेचें तरण मिळताच त्यांनीं आपल्या कार्याचें निश्चाण उभारलें. ता. १ जानेवारी १८८० रोजी शास्त्रीनुवासनट पाच देशभक्तांनीं ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ ही राष्ट्रीय संस्था काढली. आगरकर एम. ए. च्या परीक्षेंत एरुदा गटगळी न्याऊन १८८० च्या नोव्हेंबरात परिक्षेच्या पैलतीरास पोचले. एम. ए. हें शिक्षणाचें शिगर त्यांनीं एरुदाचें गाठलें ! कन्हाड येथें तीन द्यत्तानतरच शिक्षणाला रामराम टोकण्याआरती ज्याची परिस्थिति, त्यानें चिनाटीचें चिल्लत अगात घाटून आणि कष्ट व धैर्य ह्याची ढाल तलवार हातीं धेऊन, द्वाइचांनं रणभूमि जिंकीत, विद्या-क्षेत्रातील विजय-श्री सरवेली, ही महादुरी फिती तारीफ वरण्याआरती !

केसरीचें संपादकत्व

न्यू इंग्लिश स्कुलमधील शिक्षकाचें काम आगरकर मोठ्या आस्थेनं वरीत. पुढच्याच वर्गी, १८८१ च्या जानेवारींत, शास्त्रीरोयनीं ‘केसरी’ साप्ताहिक मुरू केलें, आणि त्याचे संपादक आगरकराना नेमलें. ‘ रोठें जुलमाचा, अन्यायाचा, अडचणींचा किंवा त्रासाचा प्रसार दिसून आत्मास लोकांच्या, सरकारच्या आणि विविष्ट अधिकाऱ्यांच्या नजरेंस तो आणारा ’ असा उद्देश ‘ केसरी ’ काढण्यात होता. केसरी काढून वर्ष मज्या वर्ष होतें न होतें, तोंच विष्णुशास्त्री दिवगत झाले. ‘ महाराष्ट्रीयानीं अद्वितीय रत्न गमाविलें ’ असे शोकाचे उद्गार आगरकरांनीं केसरींत

काढले. शास्त्रीगुप्ता हे 'सत्याचा कैवार घेऊन शुद्ध अत करणानें लोकहिता-
साठी भाटणारे' होते, असे ज वर्णन आगरकरांनी केलेलें आहे, ते खुद्द
त्यांनाहि लागू पडण्यासारखेंच आहे

तुरुंगातील साहित्य-सेवा

शास्त्रीगुप्ताच्या निधनानंतर बरोबर चारच महिन्यांनी आगरकर
टिळकाना शिक्षा ज्ञाली केसरी-मराठवात कोल्हापूरच्या ठरपतीचा
कैवार घेऊन तेथील दिनाणावर टीका करणारा काहीं मजदुर आला.
त्यामुळ चार महिने कैदेची शिक्षा ह्या तरण सपादकाना भोगावी लागली.
मुंबईजवळील टोंगरीच्या तुरुंगात त्या दोघांनी त्या शिक्षेची मुदत घाल
विली. त्या कालातील जीवनाच शब्दचित्र रंगविणार एक लहानसें पुस्तक
आगरकरांनी लिहलें. त्याचे नाव टोंगरीच्या तुरुंगातील आमचे १०१
दिवस', ह्याशिवाय आगरकरांनी तुरुंगात शेक्सपीअरच्या 'हॅम्लेट' ह्या
नाटकाचे भाषांतर केलें 'विनार-विलसित' ह्या नावानें ते प्रसिद्ध झालें
आणि नटश्रेष्ठ श्री. गणपतराव जोशी ह्यांच्या रंगभूमीवर ते रूप गाजले.
अजूनहि त्याचे प्रयोग प्रेक्षकांच्या हृदयाचा ठाव घेतात.

शाळा-कॉलेजातील कामगिरी

'न्यू इंग्लिश स्कूल' ह्या संस्थेचा एस्सारसा उत्कर्ष होत होता.
पाच वर्षांतच त्या शाळेच्या चालकांनी कॉलेज उघडले १८८५
सालच्या जानेवारी महिन्यात फर्ग्युसन कॉलेज निघालें. इंग्रजी व इतिहास
हे विषय आगरकर कॉलेजात शिकवीत--ते इतक्या तल्लीनतेनें की,
तासाची बटा झाल्याचें मानहि त्यांना रहात नसे. विनोद करीत करीत,
हशा पिकवीत पिकवीत ते तासन् तास शिकवीत. त्या कॉलेजचे पहिले
प्राचार्य आपटे व दुसरे आगरकर. १८८५ साली आगरकर न्यू इंग्लिश
स्कूलचे सुपरिटेंडेंट झाले आणि १८९२ साली ते फर्ग्युसन कॉलेजचे
प्रिन्सिपल झाले तीन वर्षे प्रिन्सिपलशिपचें काम त्यांनी केलें. तेवढ्या
योद्ध्या काळातहि त्यांनी आपला ठसा त्या कॉलेजवर उमटविला. गरीम

किंवा असम्य अशा विद्यार्थ्यांना ते मदत करीत मुर्झ विद्यापीठाचे पेलो म्हणूनहि आगरकरांनी काम केलें

मतभेद व मार्गभेद

पण आगरकरांचें सारें कार्य, महान् यश, जिप्त स्मारक म्हणजे त्याचे “मुधारक” पत्र । दमाजमुवारणेचा प्रश्न आधीं हातीं घेतला पाहिजे—आपल्या समाजातील दुष्ट रतींचा व वेडगळ कल्पनाचा विग्रस केला पाहिजे—त्यासाठीं न भिता, न कचरता समाजावर कडाडून हल्ले चढविले पाहिजेत—त्यापायीं त्याचा रोष, त्याची अप्रियता, त्याची छळ, जें जें वाग्यास येईल ते ते सारें भोगलें पाहिजे ही आगरकराची विचार-सरणी. उलट टिळकाचें ठाम मत अस कीं, आपल्या सर्ग दुष्टाचें मूळ म्हणजे राजकीय पारतन्त्र्य—तें नष्ट करण हें आपलें आद्य कर्तव्य—त्यासाठीं समाजातील गरीबसारीक दोषाकडे दुर्लक्ष करावें—त्यातील भेद तूर्त निसरावेत आणि एन्जुटीनें परक्या सरकारच्या अन्यायानर तुद्दून पडावें. टिळक—आगरकराचे हे मतभेद दिवमेंदिवस वाढत गेले त्याचा परिणाम म्हणजे १८९० सालीं टिळकांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली. आणि आगरकरांनीं १८८७ सालींच केसरी सोडला.

विचार-स्वातंत्र्याची भूमिका

“इष्ट दिसेल तें मोलणार व शक्य असेल तें करणार” असा दणदणीत घोणा जाहीर करून आगरकरांनीं आपलें स्वतःचें “मुधारक” नावाचे साप्ताहिक १८८८सालीं दसऱ्याच्या मुहूर्तावर काढलें. “लोकमतातील दोषस्थळें दाखविण्याचे आणि अप्रिय परन्तु पथ्यकारक विचार मांडण्याचें” कठीण मत त्यांनीं घेतलें। “धुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भिता आपल्या मनास योग्य पाटेल तें लिहावें, मोलावें व सागावें त्यातच जगाचे हित आणि जन्माची सार्थकता आहे” ह्या भूमिकेवरून आगरकर “मुधारका”त लिहीत.

स्त्री शिक्षण, प्रौढविवाह, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे सामाजिक सुधारणांचा

पुरस्कार त्यांनी घडाडीने केला. कोणाची भीडभाड न ठेवता, समाजातील घाणेरड्या चालीरीतींवर त्यांनी कोरडे ओढले. त्यामुळे जुन्या मताचे लोक त्याचेवर साहजिकच खळले. त्यांनी आगरकरांना खुनाची धमकीहि दिली, एवढेच नव्हे तर, एकदा तर ते जिवंत असतानाच त्याची खोटी प्रेतयात्राहि काढली ! ती प्रेतयात्रा त्यांच्या घरावरून चालली असता जुन्या मताचे लोक त्यांच्या नावाने शिमगा करीत होते. तरी आगरकरांची वृत्ति अत्यंत शांत राहिली होती. त्यांना त्या अडाणी लोकांच्या वेडगळपणाची कांवाच येत होती.

चित्ताची शांतता

पहेंदार, अलशारिर, उपरोधिक व आवेदापूर्ण अशा लेखनाचा वारसा जसा त्यांनी चिपळूणकरापासून मिळविला होता, तसाच सामाजिक उदार मताची, तर्कनिष्ठ बुद्धिवादाची आणि शांत-सहिष्णु मनोवृत्तीची जिंदगी त्यांनी न्या. रानडे ह्याचेकडून घेतली होती. जगात जे जे समाज-सुधारक झाले, धार्मिक क्रांतिकारक झाले, विशिष्ट ध्येयाचे हुतात्मे झाले, ते सर्व अशाच अढळ शक्तीचे पुतळे होते. त्या वृत्तीच्या मुर्तीतच आगरकरांचे मन तयार झालेले होतं. त्या प्रज्ञात ध्येयनिष्ठ वृत्तीने— 'मिशनरी' ग्रंथाने सतत सात वर्षे "सुधारक" पत्र चालवून ता. १७ जून १८९५ रोजी आगरकरांनी आपली जीवनयात्रा संपविली. त्यांचे सारे जीवन म्हणजे एक उदात्त झगडाच होता. बालपणी गरिबीशी झगडा, तारुण्यात सहज्यांशी झगडा आणि शेवटी सनातन्याशी झगडा—असे झगडणारे, झुजणारे, झिजणारे आयुष्य निःकामपणे व निर्भयपणे घालवून वयाच्या अवघ्या ३९ व्या वर्षी त्यांनी इहलोकाचा निरोप घेतला.

बुद्धि गदगदाला हालविली

आगरकरांनी जशी हिंदु समाजाची, तशीच मराठी भाषेची मोठी सेवा केली. त्यांच्या दूरदृष्टीला असे ध्येय दिसत होते की, "फार थोड्या काळात पूर्वपश्चिम सुधारणांतील अत्यंत हितकारी भाग जोत सामील झाले

आहेत, अशा एका नामी सुधारणेची येथे स्वापना होऊन, भारताय आर्य अननुभूतपूर्व अशा आधिभौतिक व आध्यात्मिक सुखाचा उपभोग घेऊ लागतील असा आमचा तर्क आहे । ” हें तूरचें घेय हस्तगत करण्यासाठी ते आपल्या समाज-बांधवाना हाका माहन ओरडून, धवे देऊन नागे करीत होते, उठरीत होते, त्याचे डोळे उघडवीत होते “ बाधवहो, विचार-कन्हाला तुम्ही इतके रुगासाठी भिता ? ” असे आवेशाचे सवाल दाखून ते बाचकाची बुद्धि गदगदा हलवीत निजगेली मुल आपल्याला उठविणाऱ्याच्या अगावरच जमीं राफसतात-रावतात, तशीं सनातनी विचाराचीं माणसे आगरकरावर रागावत-गागावत-धमकावत पण आगरकर रणशूराच्या धैर्याने म्हणत, “ कोण स्वस्थ राहणार ? सुधारक अ ? दाकातून अर्धप्रोधक अधरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल व तीं बाचण्यास निदान एर इसम तयार जमेज, तोंपर्यंत तरी हें त्रेण र्म “ सुधारका ” ला स्वयं कर शकणार नाही ” अशा प्रतिज्ञेनें रसरसलेले हेलगामातून लेण आगरकर “ सुधारकात ” लिहीत होते

सामानिक सुधारणांना विरोध करणाऱ्या हिंदु लोकांनीं पूर्वीं निमृटपण अन्याय सोसले, याची जाडवण देताना आगरकर त्यांना लिहितात की,

“ भेरुड व प्रतिद्यासोर हिंदु लोकानो, ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं गिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपटींत तुमचे अनन्यित हा व केले, त्या वेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठें गेला होता ? विषयल्पट, नि शक्त, राचाळ बातूनो, जेहा महमदीयानीं हिंदुस्थानच्या एका टोंरापासून दुसऱ्या टोंरा पर्यंत सान्या हिंदु लोकास आपल्या धमयेदानें जर्जर करून सोडलें व तुम्हा हिंदूच्या मानावर असिधारा ठेवून, तुम्हाकडून तुमच्या दान्या काढवित्या आणि तुम्हास गोमास चारित, तेव्हा तुमच्या धर्मरक्षणासाठीं जाताप्रमाणें उम्हीं नुसता आरटा तरी करावयाचा होता । धिफार असो तुम्हाय, तुमच्या धर्माला आणि तुमच्या हकाला । ’

रुढीचा अत्याचार

“ बाल विवाहाला उदी । पुनर्विवाहासाठीं अट्टाहास । विधवाच्या

केश अपनासाठीं टाहो !—हे कसले विषय ? ” असें आजचा एनादा पुरो
 गामी तरुण रसादे उडवीत म्हणेल ! पण या एकेक हृदि म्हणजे शेकडो
 वर्षांचा एकेक निला होता तो एकेक निला सर तरुण हच तेव्हाच्या
 मुधारमाचें कर्तव्य होत १८२९ सालीं सती जाण्याची चाल सरकारानें उद
 केली आणि १८५६ सालीं विधवा विवाहाचा कायदा केला तरी लोकमत
 कोठें अनुकूल होतें ? विष्णुशाम्बी पडितानीं १८७४ सालीं विधवा विवाह
 केवळ त्यांना आपल्या धर्मी जेगावयास न्याय रानडे यांनीं नेलावले, यामुळे
 न्यायमूर्तीचे बडील घर सोडून परगावीं जाण्यास निघाले न्यायमूर्तीच्या
 गृहिणीच्या सासरकडील मडळानीं त्याची गृहिणीची ताटातूट केली ठरलेलीं
 लॅम्पेहि मोटलीं, पार काय, ब्राह्मण नोकरांनीं हि न्यायमूर्तीवर गृहिणार
 टाकला. माणुसकीची अग्नी विदग्धना या महाराष्ट्रात शमर वर्षांपूर्वीं होत
 होती हें कोणास खरें वाटेले ? पण खरी परिस्थिति याहूनहि भीषण होती.

“ आम्हाच्या बाडाचा बुधा करून एक ढोली तयार करा तिच्यात या माल
 विधवेला बसवा. माहेरून गवत पाचोळा पेटया आणि मरीच धग लागल्यावर
 तिला माहेर काढा. नंतर तिचे वपन करा आणि शेवटीं सहस्र ब्राह्मणाना
 जेण घाला.” असा शास्त्रार्थ शंकराचार्यांनीं नगर येथें १८५४ सालीं
 सांगितला. जोन ऑफ आर्कसारख्या बोंबच्या मुलीला चित्ता पेटवून जिवंत
 पण जाळणाऱ्या इग्रज लोकांच्या निर्गुणतेला आम्ही का हसवें ? आमची
 उदार संस्कृति, आमचा महिणु धर्म आणि आमची सात्विक मायभूमी याची
 शीतळ ठाया भियाना आणि असृग्ध्याना कधींच लाभत नव्हती.

शंकराचार्यांनीं काहीं विधवाना अपनाची जागा दिली. त्यांनीं ती सुमानल
 नाहीं. तेव्हा शंकराचार्यांनीं नगरातील काहीं शहाण्यांना बोलावून आज्ञा केली,
 “ या बायांच्या मुसत्या पाहून त्यांचा केशभार उतरून दारा.” विधवांनीं
 खटगट्टीत जमान दिला, “ ही मोगगट्टी नाहीं, खुद्दम जवरदस्ती कराल तर
 आम्ही फौजदाराकडे दाद मागू. मग आपणास येथून धटपणें माहेरहि जाता
 येणार नाहीं ” नरयुगाचे हे पहिले विरुध्द डोऱ्यावर पटताच शंकराचार्य
 गागरले विधवांवर गृहिणार टाकून ते रस्त्य राहिले

अडाण्यांचे शहाणपण .

खुद्द आगरकराच्या तिन्ही मावऱ्या चालविधवाच होत्या. धर्माच्या नांवारपाली चाललेले हे अमानुष प्रकार पाहून आगरकराच्या अगाची खाही लाही होत असे. आतडे पिळवटून ते लिहितात, “हे दयार्द्र ब्राह्मणांनो, सासं तुमचें प्रेम ! खागी तुमची दया !! आणि खासा तुमचा न्याय !!! जिवंतपणीं बायकोचें दुसऱ्याशीं बोलणें किंवा दुसऱ्याकडे पहाणें हेंदेखील ज्याला फारसें खपत नाहीं, त्याला आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोस आणि न्हाव्यास कोणी तरी एका खोलींत कोंडून धावून, तीं गाईप्रमाणें हरड्या पोटीत असता, व आपणांकडून होईल तेवढा प्रतिकार करीत असतां तिच्या अगास स्पर्श करून तिचे केस वस्तःन्यानें उत्तरु धावे यात काहींच धावूं नये, हें राऱ्या स्त्रीप्रेमाचे चिन्ह नव्हे.”

शहाण्याचें हें वेडेंपण, पादरपेयांचें हें काळें कृत्य, धर्मपातळाचें हे अधर्माचरण बंद पाडण्यासाठीं खुद्द न्हावीलोकच माणुसकीच्या भावनेनें, स्वतःचें नुकसान होत असतानाहि, पुढें झाले. ता. १४ एप्रिल १८८८ सालीं मुंबई येथें चारपाचशें न्हाव्यांची सभा भरली, व विधवाचें वपन करूं नये असा ठराव संमत झाला. अडाण्याचें हें शहाणपण, मागामळेच्याचें हें पुढारलेंपण इंग्लंडपर्यंत जाऊन पोहोचलें. काहीं इंग्रज न्रियांनीं मुंबईच्या न्हाव्यांनीं हें सदय कार्य हातीं घेतल्याबद्दल अभिनदनाचें पत्र पाठविलें. अजूनमुद्दा ही अमानुष चाल पूर्णपणें बंद पडली आहे असे म्हणतां येत नाहीं.

शब्दांची टांकसाळ

त्यावेळीं असे नवे विचार माडण्यास भाषेची पहिली अडचण येत असे. गजनीय दिवा सामाजिक नव्या नव्या कल्पना व्यक्त करण्यासाठीं जरूर ती शब्दसंपत्ति मराठीत त्यावेळीं नव्हती—आजहि पुरेशी नाहीं. ती निर्माण करण्याचें मोठें श्रेय आगरकर-टिळक या “एडिटोरिअल प्रोपेसर्स” किंवा “प्रोपेमोरिअल एडिटर्स” यांना आहे आर्टिफल, थॅक, कौन्सिल वगैरे शब्द इंग्रजीतून जमेच्या तसे त्यावेळीं मराठीत वापरले जात.

काही जशी विनोदाने “मरमन्”, “व्हाल्मे”, “फार्देल”, “रेव्हरेडे” वगैरे शब्ददि दत्तक घेतले जात पण मुख्य कटाक्ष असे, तो इंग्रजी शब्दाच्या अर्थाचा वाहक असा मराठीत प्रतिशब्द व्रनविषयावर अत क्रणात नव शब्दनिर्मितीची उसळी पण वरून भाषानियमाचें दडपण, या दोहाच्या मयें सापडूनच शब्द-हीरक तयार होत असतात Order and Progress (स्थिति आणि प्रगति) Divide and rule (दुर्हा माजना व राज्य करा) अशा शब्दसमूहानादेखील त्यापेळीं मराठी प्रतिशब्द तयार झालेले नव्हते, ते आगरकरांनी आपल्या टाऊसार्ळीत पाडले त्या टाऊसार्ळीतील सारींच नाणीं आज चलनात आहेत जसे म्हणता येणार नाही पण त्यांनी हेतुपुरस्सर प्रयत्न केला, हे वृत्तस्तेनें आज आठवावयास हवें. लोकशिक्षण (Public Education) मृताक्षर (Dead letter) उत्क्रांति (Evolution) इत्यादि अनेक शब्द आगरकरांनी घडविले.

अलंकाराचा डोल

उपमादि अलंकार आपल्या भाषामुदरीवर चढविण्यात आगरकर कधीहि वसूर करीत नसत. एकाद्या गायकाला शाक झाला तरी तोदेखी ताला मुरात प्रफट व्हावयाचा, तसे आगरकरांनी डफन एज्युकेशन सोसायटीतील तापदायक मतभेदाचें व कलहाचें वर्णन पुढील सर्वांगीण रूपकान वर्णिलें आहे, “सगशी आपआपसात तटा करू लागतील तर त्याच्या हातात असलेलें तारू कधीहि नीट चालावयाचें नाही, पण त्याच्यात सख्य असूनहि त्या सर्वांची, विशेषत त्यातील ताडेलादि अधिकाऱ्यांची, डोक्यावर नाट नजर नसेल तर त्यावर येणाऱ्या दुर्घट सरुटापासून त्याचा निभाव लागणार नाही डेफन एज्युकेशन सोसायटीच्या जहाजावर नोकरीस रहाणारा प्रत्येक सल्लाशी व अधिकारी ससारदिशादर्शक होक्याच्या ज्ञान आणि नीति या दोन काऱ्यावर मारपी नजर ठेवून आपलें कर्तव्य करील तर त्याला हवें तसलें वादळ व सडक चुकविता येऊन इष्ट उदरीं आपले तारू मुरारूपणें नेऊन लावता येईल । ”

‘ बुद्ध हें समाजनौकेचें भरताह होत, तरुण त्रिडें होत । पहिल्याशिवाय समाजात स्थिरता राहाणार नाही आणि दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार

नाहीं.” असलीं अलंकारांनीं नटलेलीं वाक्यें आगरकर मराभर पेशीत जातात. “तारवास जसें मुखाणू, समुद्रपर्यटन करणारास जसें दिढगति निर्णायक यत्र, मुवर्णनारास जशी निम्न शिला, अधाम जशी यष्टी व इमारतीस जसा पाया तशी सामाजिक रचनेस, व्यवस्थेस व स्थित्यंतरास हीं तत्वे आहेत.” अशा अलंकाराची रासच्या रास ते उभी करतात. सन्या सुधारकाला सुधारणेचा किती हव्यास असतो, हें पटविण्यासाठीं त्यांनीं पुढील रूपकाची पुष्पमाला गुपती आहे. “समुद्राला नद्याचा, नितेला प्रेताचा, लोभ्याला द्रव्याचा, दुर्वांशाला अन्नाचा, कर्णाला दानाचा व धर्मांला शांतीचा.” “जात करणें म्हणजे का चिपलाचें पार्थिव करून दोन घट्टांनीं पेंडून देणें, कीं नदीला गढूळ पाणी ओलें असता तिच्या काठावर बाळूत शरा उकरणें, का उन्हाळ्यासाठीं घरापुढलें अगण सणून सारवून स्वच्छ करणें, का चार दिवसाच्या उलनासाठीं लव्हाळ्यानें आच्छादिलेला मडप घालणें कीं आहे तरी काय ?” असें ते विचारतात.

माळ म्हटली कीं तीत काहीं पुढें सुगंधी तर काहीं गंधहीन—आणि पुष्पापेक्षा अहिरव्या पानाचीच गर्दी जास्त, असें घडणें स्वाभाविक असते. त्यातहि वर्तमानपत्राची साप्ताहिक भट्टी घाईघाईनें ज्याला चालवाययाची आहे, त्याच्या लेपनात तोंड, औचित्य व समय राहणें पार कठिण असतें. सुधारकांचें विकट कार्य

समाजाकडे आगरकर कोणत्या दृष्टीनें पहात होते ? तर “देशातील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णनार होत व समाज हा त्याच्या हातीं दिलेला पैतृदार रगडा होय. या सख्यावर सरकारी साहाय्य, स्वतःचा प्रयत्न वगैरे हत्यारांनीं काम करून ते त्यास मोहकपणा आणितात. ज्या कामास ज्या वेळीं जे हत्यार पाहिजे असेल ते घेतलें पाहिजे.”

अशा समाजामध्यें जुने विचार काढून नवीन विचार घालणें निती अवघड आहे, या आपल्या अंगीकृत कार्यातील अनुभव निवेदन करताना आगरकर म्हणतात, “सुचवून मरलेल्या व सुतळीनें तोंड शिवलेल्या मोठ्याचें दोन तीन टाके तोडून त्यातलिं दोन पायली घान्य बाहेर काढल्याशिवाय ज्याप्रमाणें त्यात नवीन घान्य सुठविणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें वेड्या-

वाकड्या विचारानीं ज्याच्या मनातील तिळनतिळ जागा व्यापून टाक आहे, त्याच्या मनातील चतनदार होऊन उसलेल्या काही विचारास हुस लावल्याशिवाय तेथे नवीन विचाराची डाळ मुळींन भिजत नाही ! ”

सनातनी ममाज मत्याच्या सूर्यापुढे जाण्यास कसा भितो हे सांगण साठी आगरकरानीं पुढील दोन मार्मिक दाखले दिले आहेत.

‘ एखाद्या दिवाळगोर कर्जनाजाऱ्यास ज्याप्रमाणे आपल्या प्राप्ती आकडा आपल्या खर्चाच्या आकड्याशी ताडून पाहण्याचे धैर्य होत ना मित्रा ज्याची जीविताना पार प्रचळ झाली आहे त्याना आपल्या रोगा चिन्हिता सुप्रसिद्ध भियग्वर्याकडून करवत नाही, त्याप्रमाणे भ्रष्ट धार्मिकास आपल्या धर्म-समश्रुती व त्यावर अवलंबणारे आचार व बुद्धिवादाच्या प्रस्तर मुर्गीत घालण्याची छाती हात नाही. ’

शास्त्रीय चिकित्सा

त्याची बुद्धि चिन्हिस्तक असल्याने वर्गीकरण करून आपले विने ते मुद्देसुत करीत. त्याचीं दोन उदाहरणे पहा—

“ विचार करणारे, उपभोग घेणारे व काम करणारे असे लें साम द्वाळीं प्रत्येक देशात तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव् दळूदळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम हीं सम प्रमाण यरावी लागून, सान्याच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाण आहे, व जों जों ती वधी होत जाईल तों तों खरी उन्नति होऊ लागेल

“ केवळ नियामक उद्योग करणाराची सख्या अगदी अल्प अस थोडामा नियामक व पुष्पळ उत्पादक उद्योग करणाराची मोठी सख्या देशात असते, तो विशेष सुखी असतो. अमलदार बाजवीपेक्षा अधि ज्ञात्याने उत्पादक राखतेचें दोन प्रकारानीं नुसतान होतें. एक त्या पगारासाठीं तिला आपल्या प्राप्तीचा बराच वाटा द्यावा लागतो. दुस त्याच्या जुलुमामुळे केलेले उत्पन्न आपल्या हातीं लागेल किंवा नाही अद विषयीं तिला शय्य येऊ लागतो, व या दोन कारणामुळे उत्पन्न करण्या इच्छा मदावते आणि तसें झाले म्हणजे सर्वांचेच नुसतान होतें. इ परिणाम सरकारी अमलदाराशिवाय इतर प्रकारचे अनुत्पादक ले

वादल्यानेंहि होतो पाजील धर्माधिकारी, पाजील नीतिप्रसारक, पाजील शिक्षक पाजील अढते, पाजील लेखक (पत्रकते, पुस्तकते वगैरे) पाजील वकील, पाजील राज्यकारस्थानी, या सर्वोच्या पाजीलपणात म्हणजे त्याची वाजवीपेक्षा सख्या ज्यास्त होण्यात कष्टाळू रयतेचा पार तोय आहे.”

संगमरवरी राजवाडा

चिपळूणकर, केळकर किंवा पराजपे यांच्याप्रमाणें आपल्या वाङ्मयाची मूर्ति कलाकुसरीने सावकाश व नारकाईने घडविण्याइतकी पुरसत व स्वस्यता आगरकरांना फारशी लाभली नाही. देहात दंभा, कायौत कलह आणि समाजाचा समेति—अशा भुग्यानीं पोखरलेले जमूनहि आगरकर उत्साही, आनंदी व विनोदीहि असत त्या त्याच्या उत्साहाचें, आनंदाच व विनोदाचें प्रतिनिध त्याच्या साहित्यसृष्टीत मधूनमधून पडले. आढळतें त्यामुळें सध्याऱ्हाई स्याचे सोनेरी किरण पडल्यामुळ द्योभिरत दिसणाऱ्या संगमरवरी रानवाङ्मयाची चार्ता आगरकराच्या साहित्यसृष्टीला लाभलेली आहे “इंग्रजी राज्याची उलट राजू” या लेखात त्यानीं केलेलें मुना पुरीचें भरघोम वर्णन “रगिणी”सारख्या वादनरीलाहि सहज साधणारें आहे. त्यातील काहीं भाग पहा —

“मुनई शहराचा अपाट विस्तार, राजवाङ्मयाच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या राजगी व मरकारी हवेत्या, आपआपल्या कामावर जाणाऱ्या सरकारी व राजगी नोकरांची, घड्याळांभडे पहात, कमी अधिप होणारी घाईची चाल गिरण्याच्या चिमण्यातून निघणाऱ्या काळ्या धुराचे लोळ आणि इमारतीच्या उदरात चाललेली मोठमोठ्या यंत्राची गडगड सध्या काळच्या सुमाराम विजेच्या दिव्याचा, ग्यासच्या दिव्याचा, व माध्या दिव्याचा तिकडे तिकडे एखलखाट, सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिम समुद्रात स्नान करण्यासाठी क्षितिजावर येउन ठेपला असता, समुद्राच्या काटीं त्याच्या समुद्रात किरणत ह्या राण्यास व सहज करण्यास गाड्यातून, घोड्यावरून व पायांनी जातयेत असलेली हराएक जातीची व पदवीचीं सडीं किंवा सबस स्त्रीपुरयें, अनन्य कारणास्तव, अनेक

देशातून आलेल्या अनेक प्रकारचे पेहराव करणाऱ्या, अनेक पद्धतीच्या लोकांचे जागोजाग दृष्टीस पडणारे थोडे ”

सुधारणेच्या मर्यादा

‘ सुधारकाच्या ’ पहिल्याच अंकात आगरकरांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा जो गुरुरंगी चित्रपट विणला आहे, ता दोगाचेहि नेत्र न चित्त वेधून घेणाराच आहे. आमचे जीवन खुटलेल आहे—लाकडासारख किंवा हाडफामारख निर्माण झालेल आहे त्याची ठसठशीत नाणीव देऊन त्या “ शिलावरय ” नून माहेर पडण्याचा मार्ग आगरकरांनी पहिल्याच लेखात सांगितला आहे तो असा—‘ मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सोडता पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा व त्यादरोबर ब्या नवीन वस्त्रना येत जाहेत त्याचा आम्ही योग्य रीतीने अंगीकार करीत गेलों तरच आमचा निभाव लागणार आहे ” ‘ तुमचें ध्येय काय ? ’ असा प्रश्न कोणी केला तर आगरकर उत्तर देत ‘ मनुष्यतेच ऐहिक सुखवर्धन ” देव परलोक, भुतेंग्रतें, श्राद्ध जातिभेद सोबळेंओबळें, अदृष्ट इत्यादि साऱ्या वस्त्रना झूट आहेत असं आगरकराना वाटे. मानव—जातीचे ईश्वरबोध वल्याण साधवें आणि त्यासाठी भौतिक ज्ञानाचा व बुद्धिवादाचा प्रसार करावा असं त्याचें जीवित—ध्येय होतें तें त्यांनी आपल्या तळमळीच्या शब्दांनी व्यक्त केलें आहे ते म्हणतात, “ स्वभूमींत, स्वलोकांत स्वधर्मांत आणि स्वाचारांत राहून, अविचारी व अज्ञान देशवाधनाच्या निंदेस किंवा छळास न भिता, त्याच्याशीं कधीं भाडून, कधीं लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधीं त्याला दटावून त्याची सुधारणा करणें यातच खरी देशप्रीति, खरी बहुता, खरा देवाभिमान, खरे शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे ”

भाषेतील आवेश

आपेक्ष न ओज हे गुण तर आगरकरांच्या लेखनात प्राणवायुसारखे सदैव सचरत आहेत क्षनिनारनाम्बापुढील उच्च व्यासपीठावरच जणु काहीं उभे राहून समोर उसलेल्या सहस्रागधि स्त्रीपुरुषांना उद्देग्न एकांदे जाहीर भाषण ते तळमळीन करीत आहेत असा भास त्याचे लेख वाचताना होतो.

‘ माघवहो ! ’ अशी समोधने ते मधूनमधून योजतात आणि ‘ वामुलें होत नाय कीं ’, ‘ तात्पर्य काय कीं ’ म्हणजे काय कीं ’, ‘ तेव्हा लक्षात नाय गोष्ट ठेवाय्याची कीं ’—असे सहज प्रोळण्याचे वामप्रचार पुष्कळच जाळतात. लेखाचीं नांवेहि ‘ हिंदुस्थान देश ठार उडाला हो ठार उडाला ! ’ अशी आवेशपूर्ण आहेत ‘ रान्त गोष्टीम भितो कोण ? ’ किंवा ‘ होऊ या तर दोन हात ’ या लढाऊ मथण्याप्रमाणे आगरकराची निर्भय व्रति ध्याने येते.

अंत करणाची कोमलता

वीराप्रमाणेंच करणरसहि त्याच्या लेखनात मधून मधून आढळतो. समानातील दुष्ट वर्तीमुळे अडाणी स्त्री—पुरुषाचे जे अनग्निता होळ होतात ते पाहून त्याच अंत करण पिळवटून जात अस. खुऱ्या पिळलेल्या सतारी—नून जसे गोल निघावेत, त्याप्रमाणें त्या पिळवटलेल्या अंत करणातून जात उद्गार माहेर पडत घालूनूची विधवाची, अलुखाची अनुपनीय स्थिति आगरकर मोठ्या हलुमारपणे रेखाटीत. त्यातहि विधवाच्या देशवपना-सारख्या गक्षमी रुढीचे शोचनीय परिणाम वर्णिताना त्याच्या लेखनीतून करणरस पाझरत असे प्रो. नेहनाना छने किंवा विं वामनराय आपटे याच मृत्युलेख लिहिताना तर त्याच्या कोमल अंत करणात काहण्याच्या ऊर्मिच उमळत होत्या असे दिसत स्वतः सगळी मधूनमधून त्यानीं नाटलेले प्राजळ उद्गार हे तर वाचकाच्या अंत करणाची घालवागालव करणारेच आहेत. ‘ महाराष्ट्रीयाम अनातृत पर ’ या लेखात त्यानीं आपले निष्कल्पित अंत करण जणू पाडूनच दागविलें आहे ! एखाद्या काचेच्या कपाटात मानवी शरीराचा रागाडा ठेवतात तस या लेखाच्या तानदानी पेटित आगरकराचें सरळ व कोमल हृदयच ठेवलेलें दिसत.

प्राजळ मनोवृत्ति

वज्रासारख्या कठोर अशा ह्या व्येयादी व मत्वनिष्ठ महात्म्याचें मन पुलाप्रमाण कोमल होतें. त्यानीं लिहिलेल्या या “ अनातृत पत्रात ” त आर्जवाच्या व अजिजीच्या भाषेत कळवळून लिहितात, “ ज्याला व ज्याच्या निरपराधी स्त्रीला शिव्याचा व शपाचा प्रचंड भडिमार एक-

सारखा सोसावा लागत आहे आणि जल्यत ममताळू व पूज्य आताचाहि दीर्घ रोप ज्याने आपणावर बसून घेतल्या जाहे—अशा मनुष्याच्या लेखात कितीहि प्रमाद होत असले व केवढीहि कटुता असली, तरी ते समजस मनुष्याच्या स्वल्प आदरास, निदान थोड्याशा अनुरूपेस तरी पात्र झाले पाहिजेत.” किती प्राजल हें मन ! किती नम्र ही वृत्ति ! ती पाहून योणाहि सहृदय माणसास गर्हिवर आल्याशिवाय रहाणार नाही, आपल्या डोळ्यातील कृतज्ञतेचे अधु तसेच ठेवून तो आगरकरांना असे आश्वासन देईल की, “अहो, थोडीशी अनुरूपाच काय वण आदरभाव—आणि तोहि अपार आदरभाव—आमच्या चित्तात आपल्याबद्दल साठविलेला आहे. आपल्याला शतश प्रणाम ! !”

प्रा. परांजपे

:

:

:

९

कांहीं कवि देशभक्त असतात तर कांहीं देशभक्त कवि असतात, पण देशभक्ति व काव्यशक्ति ह्यांचा उत्सर्ग ज्यामध्ये झाला अशी माणमें विरळा. अशा विरळ विभूतींपैकी प्रा. शिवरामपत पराजपे हे होत. “विद्वत्तेच्या अकाशरतीं देशभक्ति खेळते.” हें वर्णन ज्या थोड्या महाराष्ट्रीययास शोभून दिसते, त्यापैकी शिवरामपत हे एक होत. विद्वत्त्व व कवित्व ह्यांच्यामध्ये छत्तिसाचा आकडा असतो असे म्हणतात, पण शिवरामपतांच्या साहित्यात हे दोन्ही गुण मित्राप्रमाणे हातात हात घालून चाललेले दिसतात. आणि त्या दोन्ही गुणांचा प्राण आहे एकच—व तो म्हणजे प्रसन्न स्वातंत्र्य-लालसा. विद्वत्ता, कवित्व व राष्ट्रप्रेम या गुणांचा त्रिवेणी—सगम शिवरामपतांच्या साहित्यात झालेला आहे.

स्वातंत्र्याची स्तोत्रे

“ हे लेख म्हणजे स्वतंत्रतेच्या जमृताचे दारे आहेत. स्वतंत्रता-देवीचीं मंदिरें आहेत, स्वातंत्र्य लक्ष्मीची तीं पावन स्तोत्रें आहेत. ” अशी प्रगमा शिवरामपतांनीं इटालीचा देशभक्त मॅडिनी ह्याच्या लेखाची केलेली आहे त्याच शब्दांनीं कोणा मराठी लेखकाची प्रशंसा करण शक्य असेल, तर तो लेखक म्हणजे शिवरामपत पराजपे हेच होत ! “ अगात स्वातंत्र्याचा संचार करून देणारे महामंत्र ” असे प्रतिभेनें नहरलेले व स्वातंत्र्य प्रेमानें रसस्पर्शाने सुमारे एक सहस्र लेख शिवरामपतांनीं लिहिले

शिवरायाची स्फूर्ति

काव्य-देवता व स्वातंत्र्य-देवता ह्या उभयतांचे वरदहस्त आपरया शिरावर घेऊनच शिवराम महादेव पराजपे ता २७ जून १८६४ रोजी जन्मास आले. रत्नागिरी जिल्ह्यातील महाड ह त्यांचे गाव ! वडिलाना तीन रुपये पगाराची नोकरी, पुढें धनिलीचा अभ्यास त्यांनीं केला चित्रकला व मूर्तिकला याची वडिलाना आवड शिवरामपतांचे नाल्पण गरिबीच्या खोपटात गेलें पण शिवरायांचा रायगड त्यांच्या हृदयात देशप्रेमाची दीलत उधळून दत होता मराठीच्या शिवाची ” चाहि सहवास त्यांना लहानपणीं वडला १८७८ साली ते रत्नागिरी येथील हायस्कुलात गेले त्यावेळीं तेथें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर शिक्षक होते व शिक्षक राहून ‘ निमग्नमाला ’ चालवीत होते. पुढे शास्त्रीजुवानी सरकारी नोकरीची खेरी त्रेडी ताडून तोडली आणि ते पुण्यास गेले तेहा त्यांच्या पाठो पाठ ज विद्यार्थी रत्नागिरीहून पुण्यास गेले, त्यापैकी शिवरामपत हे एका होत मॅट्रिकच्या परीक्षेनें त्यांना एम्.दा अपयशाचा तडाखा दिला पण त्यांचा वचपा त्यांनीं पुढील वर्षीं म्हणून वाढला १८८४ साली ते मॅट्रिक झाले—संस्कृतातील जगन्नाथ शंकर जेट” ही बहुमानाची शिष्यव्रति पट्टासून त्या परिक्षेत उत्तीर्ण झाले

लो. टिळकाचे शिष्यत्व

नालपणीं जसा शिवरायांचा मस्कार त्यांच्या भावनावर घडला, माला-

काराचा प्रभाव जसा जुद्धीवर पडला, तसा हायस्कुलमध्ये शिक्षण घेत असताना टिळक आगरपराच्या त्यागाचा व ध्येयवादाचा ठसा त्याच्या मनावर उमटला. कॉलेजचे पहिले वर्ष त्यानीं पर्युसनमध्ये वाढलें. पण पुढे ते डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले. तेथें मसूदन व इग्रजी ह्या भाषातील काव्याचें आकड पान त्यानीं केलें. स्वतः काव्यहि ते रचीत १८९० सालीं ते मी. ए. चाले आणि 'दक्षिणा फेलो' त्यांना नेमण्यात आले. 'भाभिनी विलास' ह्या ग्रंथाचें भाषांतर त्यानीं केलें. १८९५ सालीं ते एम्. ए. झाले—“आला” वेदान्त पारितोषिक संपादन करून त्यानीं शिक्षणाचें गिरार गाढलें. ह्या पारितोषिकाचे १०० रु. त्यांना मिळाले. ते सर्व त्यानीं आपल्या आईच्या चरणीं वाढिले. त्याची मानृभक्ति नि सीम होती. पण मातेचें अत्यदर्शन त्यांना अत्तलें. त्याच्या परीशतील यशामुळें प्रोफेसरीची नोकरी त्याच्याकडे चालत आली १८९६ सालीं ते 'महाराष्ट्र कॉलेजात' प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले

लोकसेवेचा श्रीगणेश

लो. टिळकाच्या मार्गानेंच पराजपे जात होते. 'सार्वजनिक मभेचे' चिटणीस म्हणून ते काम करू लागले. रायगडावरील गिनाजी उत्सवात जाणि पुण्यातील गणेशोत्सवात त्याचीं भाषणे गाजू लागलीं. लो. टिळकांनीं सुरू केलेल्या ह्या दोन्ही उत्सवात भाग घेऊन ते जनता जागृति करू लागले. देशभक्ति व प्रोफेसरी दोन्ही सभाळण रडीण आहे असें दिमताच त्यानीं प्रोफेसरीचा पाश चुगा-म्न दिला. 'सार्वजनिक मभे'तर्फे टाणे-अलिप्राग जिल्ह्यात दुष्काळी जनतेला मदत करण्यासाठी ते हिंडू लागले त्यानूनच त्याची 'गडी फोडणाराची गोष्ट' निघाली इग्रजाचें राज्यच येथून हायल्लें पाहिज आणि सपूर्ण स्वातंत्र्य जापण मिळविलें पाहिज असे निचार त्याच्या अंतःकरणात पेटू लागले, जाणि ते विचार प्रगट करण्यासाठी त्यानीं एर लयल्लगीत माधनहि निर्माण केले ते म्हणजे 'काळ' हे साप्ताहिक ! ता. २५ मार्च १८९८ रोजी पाडव्याच्या सुहूर्तावर 'काळ' पत्राचा पहिला अंक निघाला आणि महाराष्ट्राच्या तम्य हृदयातून निजेचा सचार होऊ लागला.

दर शुक्रवारी ताजा 'काळ' घेण्यासाठी उत्सुक वाचकांच्या रागा कचेरी-पाशी पक्षेपाळून लागू लागल्या.

‘काळा’ची लोकप्रियता

“लोकात दृढमूल व दृढ जालेल्या कित्येक राजकीय कल्पनांच्या उच्छेदनासाठीच ‘काळ’चा जन्म आंदे.” अशी रोसटोक प्रतिज्ञा ‘काळ’ कर्त्यांनी जाहीर केली. “लोकाचे गरे विचार आम्ही रचून द्यामी” असे “काळ” कर्ते प्रजानुन सांगतात. प्रौढ भाषा, तेजस्वी विचार, काव्यमय शैली व स्वातंत्र्याचा निर्भय पुरस्कार ह्या गुणामुळे ‘काळ’ पत्र जगाच्या लोकांप्रिय झाले—तुम्हाच्या उज्या त्यावर पडत स्वातंत्र्यवीर सावरकरासारख्या युनकाना तर ‘काळा’पासूनच स्फूर्ति मिळाली. त्याच्याच काय पण “तीन पिढ्यांच्या राजकीय जीवनावर क्रान्तिकारक ठसा” उमटविण्याची कामगिरी ‘काळा’ने केली अशी साक्ष व सावरकर देतात प्रारंभी ‘काळा’चे वर्गणीदार ६०० होते, ते सहा वर्षांत १२ हजार झाले आणि १९०८मागील तर तो आकडा २२ हजारावर गेला.

जिवंतपर्णी मृत्यु !

लोकमान्याचा ‘केमरी’ व शिवरामपताचा ‘काळ’ ह्या गुरू शिष्यांच्या वृत्तपत्रांची जणू शर्यतच लागली होती आनगातील गुरू शुक्राच्या युतीचेच तेज त्या वेळी महाराष्ट्रात पसरत होते. टिळकाच्या लेखनाला व्यावहारिक विचाराची मर्यादा पडे, पण शिवरामपताच्या कल्पनेला अतिरिक्तापर्वत उड्डाण करण्यास मोनळीक ! सगळी कान्तीचाही पुरस्कार ते पर्यायाने करीत गुप्त मदल्या स्थापून, रॉय-पिस्तुलें जमवून, स्वराज्यप्राप्तीसाठी वट करण्याची ज्वलत प्रेरणा ते आपल्या लेखातून देत सरकारच्या अन्यायावर ते आपले वक्तोक्तीचे वज्र चालवीत. कधी पौराणिक दासले देऊन तर कधी उपरोक्ष भाषा वापरून, ते सरकारच्या अत्याची लढी लढी करण्यासारखी टीका करीत. त्यांचे ‘काळ’ पत्र सरकारच्या डोक्यात सलू लागले,

डोक्यात भ्रमू लागलें, हृदयात खुपू लागलें आणि म्हणून १९१० मालीं सरकारनें तें बंद पाडलें—“वाळातील निवडक निबंधाचीं” पुस्तकें त्यानीं जप्त केलीं. त्यावेळीं आपल्याला मिती दाखण दुःख झालें हें शिवरामपंत पुढील शब्दांनीं सांगतात, “देहान्त प्रायश्चित्ताची शिक्षा देऊन-मुद्रा मला जितका धक्का बसला नसता, तितका सरकारने माझा प्रतिप्राण असणारें दहा वर्षांतलें वाढव्य जप्त करून दिलें व हाच माझा तरुणपणचा जिवंत मृत्यु होय ! !”

घाणीचा विलास

घाळल्या गवताच्या गजीभागून गजी पेटनीत जावें, त्याप्रमाणें शिवरामपंत लोकाचीं मनं परक्या सरकारविरुद्ध घडाटून पेटवीत होते. त्या कामीं त्यांना त्याच्या लेखणीइतकाच त्याच्या घाणीचाहि उपयोग होत असे. “हजारात एक” (वस्ता दशसहस्रेषु) शोभावा असा तो “बडा बक्ता” होता. मोहक मुद्रा, मधुर स्वर, मनजिंकी भाषाशैली, प्रसन्न प्रतिभा आणि जळजळीत त्यातन्यलालसा ह्या गुणामुळें त्याचें भाषण श्रोतृवर्गाला मोहित करी, अफित करी, देहभान विसराण्यास लावी. दोन-दोन, तीन-तीन तास ते आपल्या व्याख्यानाच्या विमानातून श्रोत्यांना उचउच आग्राशातून हिंडून आणत. सरोवर त्याच्या जिह्वाप्रावर देवी सरस्वतीच नृत्य करीत असे. त्याच्या आवाजाच्या चढ-उताराप्ररो-वर श्रोत्यांचीं हृदयें वर-सालीं होत असत आणि आवाजाच्या कपाप्ररो-र्ती कपित होत. ते अभिनय असा पारसा करीत नमत. पण भाषणाचे शेवटी शेवटी ते आपलें बोट वरवर नेत आणि त्यासरशीं श्रोत्यांचीं अतःकरणेंहि वरवर जात. आपण व्याख्यान ऐकत आहोत ह्याचें मुळीं भानच श्रोत्यांना न रहावें, इतकें ते त्यांना मग्नमुग्ध (मेस्मेराइज) करीत. काहीं काळ तर त्यानीं, सरकारचा निर्बंध चुसविण्यासाठी, व्यागपीठावर नमून, मंडाभारताची पोथी पुढें ठेऊन पुराणेंहि सांगितलीं—पण तीं अग्रा खुर्तीनें वीं, श्रोत्यांना द्रौपदीच्या ठायीं भारताता दिशावी आणि तिचें वस्त्रहरण करणाऱ्या दुःशासनाच्या जागीं जुलमी इम्रज अधिकारी

सडा व्हावा. शिवरामपताचें पुराण असो, भाषण असो,—डोक्याची अलोट गर्दी लोटावयाचीच !

वाढदिवसाचा सत्कार !

शिवरामपंताचे हें दुहेरी तेज परक्या सरकारच्या जुलमी डोक्याना सहन होईना. त्यांनीं तें तेज कोंटून ठेवण्यासाठीं शिवरामपंताना ता. १९ जून १९०८ रोजीं अटक केली आणि मुबई येथें सटला भरला. आपला तेजस्वी शिष्य व देशभक्त सहकारी समुदात सापडल्याची वार्ता कळताच लो. टिळक नाशिकाहून तडक मुबईस धावत गेले आणि तेथें शस्त्र तें सर्व साहाय्य त्यांनीं त्यांना दिले. ता. २७ जूनचा दिवस उजाडला. शिवरामपंताचा तो ४४ वा वाढदिवस. त्यानिमित्त त्याचा कोणता सत्कार-समारंभ झाला ! पारतन्यात राष्ट्रभक्ताचा व्हावयाचा तोच ! राजद्रोहाचा सटला सुरू झाला. १९ महिन्याची सक्तमजुरीची शिक्षा त्यांना ठोठावण्यात आली. पुढें लवकरच टिळकावरहि ती घोरपड सरकारनें टांकली. ता. ५ ऑक्टोबर १९०९ रोजीं शिवरामपंत तुरुंगानून मुटले. लोकांनीं त्याचा जयजयकार केला. मुबईत तर त्याची गाडी माणसानीं ओढली ! पण शिवरामपंतांनीं लोमाना सांगितलें, “सरा आनंद टिळक वधमुक्त झाल्यानंतरच होणार आहे.” टिळकाविषयी त्याच्याठायीं गाढ गुरू-भक्ति होती.

शारदेच्या दरवारांतील मानकरी

साहित्याच्या क्षेत्रातील मान-सन्मान शिवरामपंताना साहजिकच लाभले. नाट्य-समेलन, शारदोपासना-समेलन इत्यादि सभा-परिपदांचे अध्यक्षस्थान त्यांना सहजच मिळालें. १९२९ सालीं वेळगाव येथें जें साहित्यसमेलन भरलें, त्याच्या अध्यक्षपदाचा मुगुट त्यांच्या शिरावर ठेवण्यात आला. १९२० सालीं त्यांनीं “स्वराज्य” नावाचें साप्ताहिक सुरू केलें. त्यातून गांधीवादाचा प्रचार ते करीत. टिळक-विद्यापीठात प्राध्यापन म्हणूनहि त्यांनीं काम केलें. १९२२ सालीं मुळशी सत्ताप्रदात भाग घेऊन महा महिन्याचा तुरुंगवास त्यांनीं पुनः भोगला.

अखेर तो घातक 'शुक्रार' आला ! ता. २७ सप्टेंबर १९२९ रोजी हा प्रतिभासपन्न वक्ता व तेजःसपन्न लेखक " काळ " वग्न झाला. त्याचे " काळातील निग्रध " ३६ वर्षानंतर स्वराज्य-सरकारने बंधमुक्त केले आहेत. त्याशिवाय मानाजीराव, पहिला पाडव इत्यादि नाटके व विव्याचल, गोविंदाची गोष्ट वगैरे कादंबऱ्याहि त्यानीं रचिल्या आहेत. " सालिदामाने न लिहिलेले नाटक, " " सूर्याच्या गैरसोयी " इत्यादि त्याचीं छोटीं पुस्तके तर केवळ गद्यकाव्यच होत.

वीज कडाडली !

' काळ ' जन्मास आला तोच मुळी भयंकर परिस्थितीत ! पार-तऱ्याचें चटके तर सर्व देशाला सतत पसत होतेच पण ' काळा ' च्या जन्मापूर्वी वर्ष दीडवर्ष महाराष्ट्र प्रेग व दुष्काळ ह्याच्या वणव्यानीं भाजून निघाला होता. प्रेगच्या धामधुर्मात गोऱ्या सोल्विरानीं लोकांचा इतरा अमानुष छळ केला की रेंड नानाच्या मरकारी अधिकाऱ्याचा गून ता. २२ जानेवारी १८९७ रोजीं झाला. मग तर काय ? सरकार पिसाळलेच. लो. टिळकाना १८ महिन्याची सकुमशुरीची शिक्षा त्या वर्षीच्या सप्टेंबर महिन्यात झाली. द्रविड-बधूचे 'रून झाले, चापेकर बधू पासारुडे ओढले गेले, सारे महाराष्ट्रीय लोक " दे माय धरणी ठाय " म्हणू लागले. अशा वेळीं स्तभातून गुग्गुणाऱ्या नारसिंहाप्रमाणे निर्भयतेचा व सूडाचा आवाज काढण्यास एकटा ' काळ ' च पुढे सरसावला. दंडपशाहीच्या काटेरी कुंणानूनहि मार्ग काढीत शिवरामपत लोकाना धीराची व आग्नेची साथ देत होते. ' काळा ' च्या पहिल्याच निग्रधात काळाचें सामर्थ्य वर्णन करता करता शिवरामपत आवेशाने लिहितात,

" रावणानें सतिला चोरून नेले आणि दुःशासनानें द्रौपदीला भर सभेत नग करण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळीं रामाच्या आणि भीमाच्याहि आर्षी मोठ्याने गर्जना करून ' सूड ! सूड ! ' हे शब्द राच ओरडला. हिरण्य-कशिपूचें फोट हानेच फोटले, बळीचें डोकें यानेच टेचलें, आणि रावणाचे गळेहि यानेच वापिले. "

सत्याचा निर्मय प्रसार

शिवरामपंताच्या लेखनांत अशी निर्ममता अमे, कारण त्याच्या अंतःकरणात निःस्पृहता होती. ते कोणाचेहि अंमिन नव्हते, मिघे नव्हते. त्यानी आपल्या आयुष्याचेंच धोरण असें ठेवलें होतें की, 'परें असेल तेंच बोलारें. उदात्त असेल तेंच लिहावें. उपयोगी असेल तेंच मिफारें. देशाचे हित प्यात असेल तेंच करावें आणि परमेश्वराचे जें सत्यस्वरूप असेल तेंच चिंतीत जावें "

एका परमेश्वराची भीति बाळगावयाची आणि एका स्वातंत्र्याची चिंता बहाययाची हेच शिवरामपंताच्या जीवनाचें ध्येय. त्याच्या 'काळ' पत्राला मरफारी खटल्यात गोवणारा लेख मुनईच्या 'टादस्त' पत्रानें लिहिल्या असताना त्यानीं जें 'हृदयाविष्करण' केले, ते अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे. त्यात त्यांच्या निर्मल अंतःकरणाचे स्वच्छ प्रतिबिंबच पडलेलें आहे. अजूनहि आपण लो. टिळकाचे नम्र शिष्य आहों असें सांगून पराजो लिहितात—
 "आपल्या देशाला परम पावन आणि अत्यंत आवश्यक अशी सत्य मते प्रतिपादन करताना आम्हीं कोणत्याही मानवी साहाय्याची आशा धरलेली नाही ! या सत्य-मत-प्रसाराच्या कामी आमच्यावर लहानमोटी, बरी-वाईट कोणतीहि सकुटं आली तरी त्यातून आम्हाला सोडविणारा आमचा परमेश्वर पूर्ण समर्थ आहे ! आमचा वकील परमेश्वर ! आमची पी परमेश्वर ! आमचा जामीन परमेश्वर आणि आम्हाला सकुटानून सोडविणाराहि परमेश्वरच ! "

पारतंत्र्याचा तिटकारा

पारतंत्र्याच्या वेदना शिवरामपंतांना 'विंचू चाबल्याप्रमाणें' होत आणि त्या वेदना नानारूपांनी त्यांच्या वाङ्मयातून व्यक्त होत. कोणी कुस्ती जिंकलेली असो की कोणी सनई वाजवीत असो, कोठे घोड्याच्या शर्यती असोत वा कोठे बैलगाडी सहज्यांत पडलेली असो, त्या सर्वांवर लिहितांना शिवरामपंत आपल्या राष्ट्राच्या पारतंत्र्याची आठवण दिल्याशिवाय लेख संपवीतच नाहीत. ते आंत्र्याच्या झाडाला विचारतील, देशाच्या स्वातंत्र्या-

वडल आणि पिंजऱ्यातील पोपटाला गोष्टी मागतील स्वातंत्र्याच्याच. “तू पिंजऱ्यात मांपडलास म्हणून मी तुला नीच किंवा अधम म्हणत नाही पण तू पिंजऱ्यात कोंडला गेला असूनहि नाचतोस आणि उड्या मारतोस म्हणून तू नीच आणि अधम आहेस.” असं ते पोपटाला—आणि त्याच्या द्वारे पारतंत्र्यात सुर मानणाऱ्या त्रोकाना—बजावतात. इंग्रज सरकारच्या नोकरीत गऊ झालेल्या ऐवथारामी व्यक्तींचे शब्द—चित्र त्यांनी अनेक निबंधात मोडक पण भेदक वाणीने काढले आहे. ‘भोंवरीचें फूल’ या छोट्या पण छानदार लेखात ते म्हणतात:—“त्या भोंवरीच्या फुलाचा झेंडलोवा फुलून ‘झेंडलोंवाच्या रे गोंडलोंवा,’ हें गाणें म्हणत मी त्याच्या-भोंवतीं लहानपणीं नाचत अहं, त्या वेळेस मला किती सुर होत असे ! आणि आतांहि मी माहेव लोकांच्या भोंवतीं अक्षरी नाचतो आहे आणि ‘झेंडलोंवाच्या रे गोंडलोंवा’ ह्याच्याइतकीच अर्थरहित आणि बंडगळ अशी त्याचीं गाणीं गात आहे. तरी पण दोहोंतल्या मुगदुःखात केवढें तरी मोठे अंतर हें !”

टीकेचा सडेतोडपणा

अशा कितानवाल्या व पैकेवाल्या खुशालचेंडवर कधीकधी ते उघड टीकेचें सरळ हत्यारहि चालवीत. वगोकि किंवा उपहास यांचा आड-पडदा न धरतां ते ऐदी श्रीमंतावर कडाडून लिहितात—‘एकेक जण वसल्या वैठलीला शंभर शंभर रुपयाच्या दाहच्या वाटल्या रिकाम्या वहन टाकतो जणू काय जगात मुकेन तळमळत पडलेला कोणी माणूस नाहीच. कोणी हजारो रुपये किमतीचा शगा नेसतात किंवा शाल पांघरतात, जणू काय जगात थडीने हातपाय वाकडे झालेला कोणी मनुष्यच नाही. कोणी हस्तिदंती दांडा मोन्याने मढवून त्यावर हिरे वसविलेली छत्री आपल्या एकट्याच्या हातात धरतो, जणू काय जगात सूर्याच्या तापाने करपणारा आणि पोळणारा कोणी मनुष्य नाहीच.”

साहेबांची धुंकी शेलण्याच्या वृत्तीवर टीका करणाऱ्यासाठी चित्राचा आचार शिवरामपतानीं घेतल्या आहे. ते म्हणतात,

“ आपल्या देवळांत किंवा घराच्या देवघरात किंवा रंगमहालात खुद्द साहेबांनी येणे हें जितकें आपल्याला गैरभिस्त वाटेल, तितकेंच त्याचें चित्र तेथें अमणें हें वाटलें पाहिजे मन उदात्त करणें हा जर चित्रांना एक उपयोग असेल, तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्यांच्या खुर्चीमागे उभे राहिलेलें असल्या चित्रांनीं मन उदात्त कसें होणार ? ”

सरकारी नोकरीचा पट्टा गळ्यात अडकवून एट मिरविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची रेवडी शिवरामपतानीं ‘विणामाटीं कठशोप’ या कथेत फिती मौजेने उडविली आहे ! आगगाडीच्या सर्व्हंट्स’चे दृष्ट्यात बसण्यासाठीं धावपळ करणाऱ्या व साहेबाच्या एकेक लाथेसरशीं आपला नोकरपणा सिद्ध झाल्याचा आनंद मानणाऱ्या चपराश्याची गुलामी धादल पहाताना वाचक हसूनहसून बेजार होतो आणि हसता हसता गुलामी वृत्तीवर सतापत जातो.

अंतःकरणाची तळमळ

परतंत्र झालेल्या आपल्या मायभूमीतील प्रत्येक वस्तु परफयाच्या मुगासाठीं कशी वापरली जात आहे, हें सांगताना शिवरामपत तळमळून म्हणतात “ हीं दोतं दुसऱ्याच्याकरिता विस्तृत आहेत ! ह्या नव्या दुसऱ्याच्यासाठीं वहात आहेत ! ह्या गाई परसीयांच्या लुधा-शमनासाठीं पुष्ट आणि मांसल होत आहेत ! आपल्या देशाच्या शत्रूच्या अंगातील तळसपणा शिकारीच्या योगानें वृद्धिंगत करण्यासाठीं हीं हरणें चपलपणाची संवय करीत आहेत ! आकाशतलालाहि आपलें मस्तक नेऊन भिडवावयाचें अशी उच्चत्वाविषयी ज्याची महत्वाकांक्षा अशा ह्या मोठमोठ्या विस्तीर्ण वृक्षांच्या पोटामध्ये दुसऱ्याच्या चैनीचे पेंलंग, खुर्च्या आणि त्याच्या वैभवशाली इमारतीचे स्नान ! ”

एका वटलेल्या-मोडलेल्या झाडाकडे पहाताच त्यांना वाटते, आपल्या देशाचीहि अशीच दुर्दशा झालेली आहे. वृक्ष व देश यांची तुळना ते पुढीलप्रमाणे करतातः—

“ या वृक्षाच्या त्यामांसप्राणें आपला देगलेंदेहि सर्व व्यापले गुण झडून गेलेले आहेत ! माझ्या देशात जे पूर्वी शहाणे, शूर आणि गुणी लोक होते

ते या वृक्षावरील पक्षाप्रमाणें आता कोणीकडे उडून गेले कोण जाणे ! या वृक्षार्ची पानें ज्याप्रमाणें दहिवरांचे येथे खाली टाकित आहेत; त्याप्रमाणेंच माझ्या देशातील लोक, कोणी अन्नासाठी तर कोणी वस्त्रासाठी कोणी थडीसाठी तर कोणी वाऱ्यासाठी अथु टाकित आहेत. ह्या वृक्षाप्रमाणे माझ्या देशाच्याहि रात्र्या आपल्या मात शिजविण्यासाठी कोणी तोटून नेल्या आहेत ! येथल्याप्रमाणें माझ्या देशातहि जेथे आरामाच्या जागा होत्या तेथे हल्लीं वाळलेला पातेरा पडलेला आहे, त्यावर हल्लीं धुव्ळा वमलेला आहे, आणि तेथे 'हल्लीं मुग्यांची मोठमोठीं वाळूळें वाढलेलीं आहेत ! ह्या वृक्षाच्या बुण्याप्रमाणें माझाहि देश हल्लीं चोहोंकडून सोंलला गेला आहे ! ह्या वृक्षाच्या रात्र्यावरून जमे अनेक विचारी प्राणी रोळत आहेत, त्याचप्रमाणें माझ्या देशातील लोकांच्या रात्र्यावर अनेक विचारी आणि प्राणघातक व्यसने स्वतःपणानें रोळत आहेत ! आणि ह्या सगळ्या वृक्षाच्या अग्रमार्गी जसें हें घुमट दिवसादयच्या खून आपला भयसूचक शब्द करित आहे, त्याचप्रमाणें माझ्या देशातील सर्व विचारांच्या अग्र-भागी नास्तिकपणाचें घुमट खून निर्भयपणें दिवसादयच्या भरपर शब्द उच्चारित आहे । ”

संतापाचा अतिरेक

परक्या सरकारच्या छुटारपणामुळे येथें दुष्काळामागून दुष्काळ पडू लागले व त्यात लाग्यो हिंदी माणसें भाशा-मुग्यासारखीं पटापट मरू लागलीं. तरी दुष्काळ निवारण्याचे मूलगामी उपाय न योजता सरकार फक्त चौकशा-कमिशन नेमूं लागलें. याची चीड येऊन निवारणपत्तानीं पुढील तीन दारां दे दिले आहेत. लोखंड तापलें तर लाल दिसते. पण ते फार तापलें तर पादरें दिगू लागतें. तशा 'शेत उणतेने' तापून शिथिरामपत लिहितात—
 “ दुसऱ्याच्या भाकरीतील निम्मी भाकरी रोज खाऊन उलट त्यालाच “ तात्या, आताशा तुम्ही अगदीं रोट का पोंरे दिसत चाल्या ? ” असें विचारणें, किंवा रेल्वेच्या डब्यात दुसऱ्याच्या जागेवर असून उलट त्यालाच “ काही तात्या, तुम्हाला उभें रहायें लागतें याचे कारण काय पोंरे असावें ? अन्नीकडे या आगगाड्याचे डबे फार लहान मरू लागले आहेत, हें ह्याचें

कारण आहे काय ? ” असे विचारण, किंवा दुसऱ्याच्या छत्रीत शिरून उलट त्यालाच ‘ अरेरे ! काय हो हें तात्या ! तुमचें सारें जग की हो पायसाने भिजविले आहे ! याचें काय प्रें कारण अमावें ? ’ अलीकडे पाउस आकाशातून खाली न पडता जमिनीतून तर वर येत नसेलना ? ” असें विचारणें आणि दुष्काळाच्या कारणाची चौकशी करण्याकरिता वमिशने नेमणें सारखेंच ढोंगीपणाचें आहे ”

विरोधाभासाचें वर्णन

परक्या अमलाखाली पोट भरण्यासाठी काहीं लोक लाचारीनें वागत असले तरी त्याच्या हृदयातहि स्वदेश-प्रेमाचे झरेच वसे वहात असतात हें पुढील विरोधाभासानें शिवरामपंत सांगतात, ‘ ते माहेरून हसताना आतून जळत असतील बाहेरून माना वागविताना आतून त्याचें हृदय दुभंग होत असेल ते राजनिष्ठेची नवीन शपथ घेत असताना त्यांना आपल्या जुन्या स्वतंत्रतेची आठवण होत असेल व आपलीं शस्त्रें दम-जाच्या स्वाधीन करण्याकरिता आपल्या हातातून खाली टावीत असताना ‘ हीं आपण फिरून वेव्हा हातात घऊ ! ’ असें त्यांना वाटत असेल. ”

सरा देशभक्त सरकारी नोकरीत गुतलेला असला, तरी कसा वागतो, किंवा कसा वागेल, याचें शब्द चित्र शिवरामपंतानीं पुढीलप्रमाणें काढलें आहे—

“ ते मुद्रास अन्न जेवीत असताना, दुष्काळानें उपाशी मरणारे लोक त्याच्या डोक्यापुढें दिसत, व त्यामुळें त्यांना जेवण गोड लागत नसे. ते मऊ मिळान्यावर निजले असताना घरादारवाचून आणि वस्त्रावाचून उघड्या हवेंत थडीनें कुडकुडणाऱ्या लोकाची त्यांना आठवण होई, व त्यामुळे त्यांना सान्या रात्रभर शोंप येत नसे. ते कोर्टातील आपल्या न्यायाधीशाचे खुर्चीवर अकरा वाजता येऊन नसले, म्हणजे त्या दुपारच्या वेळीं उन्हातान्हातून कायाडकष्ट करणारे लोक, आणि भाकरीच्या तुकड्यासाठीं दारोदार हिडणारे भिक्षेकरी, हे त्याच्या डोक्यासमोर दिसू लागत, व त्यामुळें त्यांना पराच वेळपर्यंत काहीं कामसाधन मुचत नसे. ”

परतंत्र हिंदुस्थानची स्थिति ते पुढील मोजक्या शब्दांनी साराशरूपाने मांडतात—“ हिंदुस्थान देश ही परदेशातील दरबडेपोराची उतारपेठ, परदेशातील वाटमान्याची धर्मशाळा, परदेशांतील लुटारूंचे सदावर्त आणि परदेशातील चांचे लोकांचे अन्नछत्र, अशी स्थिति पुष्कळ दिवसापासून चालत आलेली होती.”

उपरोधाचे तक्षिण शस्त्र

समोरासमोर घाव घातून दोन ठुळडे करण्याचा हा लो. टिळकाचा गुण प्रा. पराजपे याच्या लेखनात आढळत असला, तरी कर्चित्व. मूर्खाला ‘मूर्ख’ म्हणण्यापेक्षा ‘आपण पार शहाणे आहोत’ असे उपहासाने बोलण्याची शिवरामपताना मोठी हीट. बनोक्तीच्या करवतीने, ते प्रतिपक्षाची अतःकरणे न कळत पण पार कापून काढीत. स्वायंसाठी, इंग्लंडने हिंदुस्थानाला गुलाम केले—लुटले—डुटले; पण त्याचे वर्गान शिवरामपंताची उपरोधिक लेखणी कशी करते पहा—“ हिंदुस्थान ब्रिटनचे गुलाम नाही, तर ब्रिटन हे हिंदुस्थानचे गुलाम आहे ! ब्रिटन हिंदुस्थानच्या सेवेसाठी रात्रंदिवस राहत आहे ! इंग्लंड हिंदुस्थानासाठी किती हालअपेष्टा सोडीत आहे त्याची कोणाला कल्पनाहि नाही ! इंग्लंड हिंदुस्थानातील मोठमोठ्या पगाराच्या सर्व जागावर आपले लोक नेमण्याला किती श्रम घेत आहे ! हिंदुस्थानचा व्यापार अगदी संकुचित, बेताबेताचा, टापटिपीचा मुडमुडीत आणि ब्यराधित करून ठेवण्याला इंग्लंडला किती शीण पडत आहे ! हिंदुस्थानातून जवळ जवळ एक अब्ज रुपये निरनिराळ्या रूपांनी स्वदेशी रवाना करून देण्याला इंग्लंडला किती शीण पडत असेल ! ह्याशिवाय हिंदुस्थानातील शिक्षण नेमस्त करण्याला, लोकांच्या मनाची वाढ खुटविण्याला, लोकांच्यावरील कर वाढविण्याला, व याचसारख्या दुसऱ्या अनेक राज-कारस्थानाच्या गोष्टी करण्याला इंग्लंडला किती मेहनत पडत असेल हे कोणाच्या स्वप्नीहि कधी येत नसेल. आणि इतके हे सगळे कशासाठी ! तर पक्त देवासाठी ! इंग्लंडने हिंदुस्थान जिंकले, देवासाठी ! आणि इंग्लंड हिंदुस्थानातून अलोट पैसा नेत आहे, तोहि देवासाठी ! ”

शेतकरी व सावकार या दोन्हीहि रगोना उचाटणाऱ्या इमज सर वाराचा मारा 'काळ' वर्चोनी पुढील ठग्री शब्दांनीं उघड केला आहे. "आपला दोष मानकाराचे माझ्यावर घालून सरकार दयाळू, ममताळू बनवाळू आणि माझ्यावर सरकार उमलेले, अशा समाजरचनेच्या चित्राचा कल्पना आपल्या डोक्यापुढें आणा ! अशा रितीत 'माझ्यावर अतिशय मार पडून मी मरतां' अशी ओरड त्यांच्या शेतकरी करतो तदा, त्या सरकार मागत री, "नाना, तू म्हणतोस त अगदीं मर जाहे तुझी मर अगदीं मोडून गेली अमेर ह्यात मर नाही तुझ्या माझ्यावर हा केवढा लढ सावकार मला आहे त्याच्या बननाग्याली त अगदीं चुकून गेला अमशील, मला तुझी पार दस येते ! आता तुझ्यावर पडणारं ओढें ममी करण्या करता ह्या सावकाराच्या अगावर उची यत्नें, सोनें, रत्न, मोता वगैरे काही जड रत्न जाहेत, त्या मी त्याच्या अगावरून काढून, हे शेतकऱ्या, तुजें ओढें थोडें तरी हलक व्हावें येवढ्याखातर मी आपल्या अगावर घाडून घेतां." असें म्हणण्यासारखेच वरील वृत्त होतें."

उपहासाची आग

हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्जन हा कर्दनाळ होता त्याचे दोष गुणाच्या रूपानें शिवरामपंत कसे रंगवितोत पहा—

"आपल्या राज्यातील राजकीय हक्क आणि मोठमोठी हुद्याचीं मर्म हिंदु व मुसलमान ह्या दोघानाहि सारकींच द्यावयाची नाहींत असें धोण ठेवण्यामध्ये आपण जो नि पक्षपातीपणा दाखविला आहे तो सरो मर वर्णनीय आहे परंतु याशिवाय आपल्या नि पक्षपातीपणाचें दुसरें एखादें उदाहरण कोणाला द्यावितच माहीत असेल भाषण आणि वृत्ति याच्यामध्ये कधीही मेळ ठेवावयाचा नाहीं, ई नत चालविण्यामध्ये आपण दाखविलेला करारीपणा प्रशंसनीय आहे."

पारतयाची जळजळीत चीड उपहासाच्या गुलाबदाणांतून शिवरामपंताची लेखणी मशी टाकीत चालली आहे !—

‘ हिंदुस्थानचे राजे एव होऊन त्या वेळेपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र राहते, तर ब्राह्मणांहीनांनी उमीचदासाठी केलेले गोटे सांगद आणि वाटमन-साहेबाची केलेली खोटी सही, हेस्टिंग्साहेबांनी घेतलेले त्याच आणि केलेले जुद्ध, इलहाससाहेबांनी मिळलेली राज्ये आणि ओरुलेले बड घाना मात्र आपण सर्वेष्टीं मुसल्लो असतो. आपली विलायतेला कच्चा माल पुर विण्याइतकी जी स्वाति आहे ती हाली नसती. आपल्या गच्चाइतल विगळतेतील लोक जी तारीफ करितात ती कोणी केली नसती. जीं मुलें दुष्काळानें कुसट मरून गेलीं असती, अशा अल्पवयी मुलाना देगरील गिस्ती धर्माचीं जीं अत्युदात्त तत्वे आज सहज वळत आहेत, तीं त्यांना त्यांच्या उतारवयात आणि मोठ्या परिधमानेहि समजलीं नसतीं, व दुष्काळाच्या दिवसात आपल्यातील हजारों लोक रिलीफ कामावरून एकर जमून कोठें गेले नाथ, कोठे तळीं गंग, अशा प्रसाराचीं जीं आज परो-पसाराचीं आणि लोकोपयोगी कामें करीत आहेत तीं त्यांच्या हातून बधीहि घडलीं नसतीं. पैशाच्या योगानें मनुष्य उत्तम होतो. म्हणून तो नमल्यामुळें आपल्या अगाधने आज जो स्वामाधिक मन्नपणा आलेला आहे तो आपल्याला लाभला नसता. गुगमगिरीला, दारिद्र्याला आणि दुष्काळाला राहण्याला अर्जी ऐकवस जागा दुमरीकडे न मिळून त्याची फार गैरसोय हाली असती. ’ इंग्रज सरकारला सरल कितीहि गिब्या दिव्या, तरी वानराच्या अतःकरणात जी आम पेटणार नाही, ती अशा उपरोधिक लेगनानें प्रदीप्त होत असे. जोड्यातील गडा, निरा हृदयातील दान्य हे जमें सारंगे टोंचते, पण बाहेर तर फेडून देना येत नाही, तशी निग्रामपताची उपरोधिक टीका परक्या सरकाराचे निव्वारी जाऊन प्रसे, पण तिचा प्रतिपार नाही करता येत नसे.

रूपकाचें पांघरूण

इंग्रजांच्या राज्यदारभारावर पशूच्या साम्राज्याचें एव रूप रचून ‘ काळ ’ रत लिहितात—“राष्ट्रातील एवदर राजिन्नाचें आणि दिशोगाचें काम लोड्याकडे सोपविण्यात आले, व सोळा हा त्यांच्या हातासाठीं सेनेदरी म्हणून नेमणारा आला. सरे पौनदारी गुन्हाची चौकशी करण्याच्या

कामावर सनुतराची नेमणूक करण्यात आली. कायद्याच्या कठमाप्रमाणें एसादी गोष्ट न्याय्य म्हणून ठरली तरी नीतिशाम्राच्या नियमाप्रमाणे ती न्याय्यच आहे की नाही, हें पाहण्याचें काम बापाकडे दिले गेलें. पातिव्रत्याविषयीचें नियम शेज्यानीं अमलात जाणलेले पहावे असे ठरलें. देशाचें सरक्षण करण्याचें शिपाईगिरीचें काम सदाकडे सोंपविले, आणि त्या शिपायाची अन्नसामग्री वगैरे उचरून नेण्याच्या कामावर सिंह आणि हत्ती ह्यांची योजना झाली. परदेशच्या राजाच्या दरबारातून या पशूंच्या साम्राज्याच्या यतीनें, कोणी तरी धरील पाहिजे हाते, त्या कामावर गाढवाची रवानगी करण्यात आली. आणि अशा रीतीनें मुरू केलेली ही राज्यपद्धति तरोतर आहे किंवा नाही हें बरच्यावर तपासून पाहणे अत्यंत आवश्यक असल्यामुळे एकादर राज्यकारभारातील इन्स्पेक्टर जनरलच्या हुद्यावर मुगीची स्थापना करण्यात आली.” “दुसरी राजवटीत किती अन्याय, हुदारपणा व दडपशाही होत असे, याचें हें चित्र कोणा देशभक्ताचें काळीज जाळल्याशिवाय सोडील ?

एका दरोडेसोराचे तोंडून शिवरामपत युरोपियन राज्यकर्त्यांना विचारतात—“दुसऱ्या राजाचे मुकुट तुम्ही आपल्या प्रदर्शनातून माडता, ते मुकुट तुम्ही त्याचीं मुडकी उचविल्यावाचून तुमच्या हाती लागले कसे ? ते नुमत मुकुट तेवढे तुम्ही दाखविता पण त्या मुकुटाच्या रानाचीं डोरीं कोठे आहेत ? तुमच्या प्रदर्शनातून तुम्ही दुसऱ्याचीं नुसतीं शस्त्रे दाखविता पण तीं शस्त्रे धरणारे हात कोठे आहेत ? तुमच्याची चिन्मयते आणि शिगम्यानें तुमच्या सप्रहालयात टपीस पडतात परंतु तीं धारण करण्याच्याची त्याच्याखालील शरीरे कोठे आहेत ?

उपमाहि त्याचसाठी !

केवळ सृष्टि-वर्णन ! पण तें करतानाहि वाक्यावाक्यातून शिवरामपत पारतव्याचीच जाणीव वाचकाना कप्पन देत आहेत. ग्रीष्मऋतूचें शब्द-चित्र एकाद्या कवीप्रमाणें त्यांनीं रेखाटलें आहे, पण तें रेखाटताना ते म्हणतात,

“वैशाखाच्या महिन्यात दोन प्रहरच्या वेळीं एखाद्या राजाच्या मत्त-

प्रमाणे सूर्याच्या उन्हाचा कटक अमल सर्व भूमंडळावर वसलेला असतो. एखाद्या जुलमी राजाच्या जुलमाप्रमाणे सूर्याच्या प्रसर उन्हांने सर्व मनुष्याच्या अगाची लाही लाही होत असते. लढाईत घायाळ झालेल्या शिपायाच्याप्रमाणे सर्व लोकांच्या अगातून रक्ताप्रमाणे घामाच्या धारा वाहत असतात. डोळ्याला गार वाटण्यासाठी किंवा तृषा शांत, करण्यासाठी एक थेंब भर पाणी पाहिजे असले, तर कंगाल मुलगांतील द्रव्याप्रमाणे मिळण्याची चोहोंकडे मारामार झालेली असते. नि'टुर मनुष्याच्या अंतः-करणाप्रमाणे सर्व जलाशय कोरडे टाक पडलेले असतात. बेवंडशाहीतील ययोट्ट माणसाप्रमाणे झाडाची पिकलेली पाने सर्वत्र गळून पडलेली असतात, व अराज्यकायस्थेवरील दयेप्रमाणे छायेचे नावदेरील थोडे उरवले नसते. एखाद्या निर्बृण राजाप्रमाणे सूर्य आपल्या हजारो करानी पृथ्वीवरील लोकांचे जीवन आकर्षण करून घेण्याला उत्तुक्त झालेला असतो. लोभाविट लोकांच्या घननृणप्रमाणे सूर्याच्या उष्णतेने चोहोंकडे 'कहर करून सोडलेला असतो. हलक्या लोकाप्रमाणे त्याची जोड्याशीच असण्याची योग्यता, असले रजःकणसुद्धा आपले स्थान सोडून वर येऊन डोळ्यास त्रास देऊ लागतात. चोहोंकडे उष्णतेचा पूर्ण अमल असतो व सार्थी तळ आणि वर पृष्ठभाग अशा रीतीचे पाण्याने भरलेले जे अनेक गडासागर पृथ्वीच्या पाठीवर आहेत त्याच्यातून विपरीत, म्हणजे वर तळ आणि सार्थी पृष्ठभाग अशा रीतीने उपडा केलेला हा आकाशातील उष्णतेचा महासागर या भूमंडळावर ओतून, त्यात आपणा मवींना गाडून टाकण्याचा प्रयत्न हा सूर्य करीत आहे की काय, असा पाहणाराला भास होत असतो. '१

स्वातंत्र्याची लालसा

वेचळ पारतन्याची जाणीव देऊन, वाचकाच्या चित्ताची लाही लाही करून, शिवरानपंत यात्रले नार्हीत. त्यांनी स्वातंत्र्याची आवाहि फुलविण्याची शिक्क फेलेली आहे. आधी जमीन भाडून काढली, म्हणजे मग तिच्यात वीं वेरावे हें योग्य नव्हे काय ? परिस्थितीचा पाऊस नंतर पडतोच, पण मानवी प्रयत्न दुहेरी चाश्च असले पाहिजेत. स्वातंत्र्याची

आभाशा शिवरामपतांनीं नाना रीतींनीं पेरली आहे. 'मी स्वतःच होणार' हा एकच एक सूर त्याच्या विविध विषयावरील लेखातून उमटतो.

कधी ते सरळ विचारतात, "मानम सरोवरामध्ये आकट बुडालेले असून आपण तृपाकान्त झालेले आहोत. कल्पवृक्षाच्या झाडागालीं वसलेले असताहि आपण प्रत्यर्ही हताश होत आहो. अन्नपूर्णच्या सन्निध असून आपण उपाशी मरत आहो. सूर्याची आपल्यावर कृपादृष्टि अमृतानाहि आपण थंडीनें कुडकुडत आहो. अविनीकुमार आपल्याला अनुमूल अय्यतहि आपण व्याधिग्रस्त झालो आहे आणि अमृताच्या डोहात पोहत असतानाहि आपण मरणोन्मुख झालो आहो. अग्नी आपल्या राश्रीची स्थिति कोणी केली ? ते आपले सुख काय झाले ? ते आपले पूर्वीचे सुख आपल्याला फिरून मिळेल काय ?"

'काळां'तील लेख वाचणारा भावनाशील तरण असेंच गुणगुणत असें कीं, "समुद्राला ओहोटी लागली तर त्याला फिरून भरती येते, चंद्राच्या कलाचा कृष्णपक्षांत क्षय झाला तरी फिरून शुद्ध पक्षात त्याची वृद्धि होते; पण माझ्या देशाचा सूर्योदय कधीं येईल ? त्याच्या वैभवाला ओहोटी रोजच लागलेली आहे, पण त्याला भरती कधीं येणार ? माझ्या देशातील कलाचा कृष्णपक्ष आज कित्येक वर्षे चालला आहे, तो संपून त्याच्या शुद्ध पक्षाला मुरवात कधीं होणार ?"

यातील अलंकाराच्या कातीनें वाचकाचे मन प्रथम प्रसन्न झाले, तरी त्यातील विचार हृदयाला अंकुशच मारीत असतो. इतिहासाची आठवण देऊन 'काळ' कर्ते विचारतात, "गंगेच्या काठी, सरस्वतीच्या काठी, हिमाचलाच्या शिखरावर, बिंध्याचलाच्या गुहेंत, नर्मदेच्या पाण्यात, कावेरीच्या लाटात, रामेश्वराच्या सेतुवधनात, गंगोत्रीच्या पहाटांत, प्रतिष्ठान शहरात, धारा नगरात, फाग्री विश्वेश्वराच्या पुरीत, लाहोरात, अयोध्यांत, पाटलीपुत्रात, नागपुरात, पुष्पनगरींत, सातान्यांत, रायगडावर, विजयनगरात, जिजीच्या किल्ल्यात, तंजावरच्या शहरात आणि तिरमल नाईकाच्या राज्यांत, आपल्या पूर्वजांच्या आनंदाचे डोह भरलेले होते- तेथील आनंद कोणीकडे गेला ?"

प्रतिभेची गगन-भरारी

याहिपेशा ठसठगीतपणें इतिहासाचा उपयोग शिवरामपताना केला आहे. चालण्यापासून त्याच्या डोक्यापुढें पडा असलेला रायगड किंवा त्याच्या अंतर्भूतात शिवाजीमहागजाची मूर्ति उभी राहिल होता. जमीनी शिष्टाचाराने, तशीच शिवरायाची स्वातंत्र्य-कथा प्रत्येक महाराष्ट्राच्या रक्ताच्या निदुन निदुन गाचविण्यास समर्थ आहे. आणि शिवरामपताची ती प्रतिभाशाली लेखणी ! तिने ' शिवाजींचें पुण्याहवाचन ' व ' शिवाजींची एक रात्र ' हे जे दोन माध्यपूर्ण व स्वदेशभक्तीने ओथ्मलेले लेख लिहिलेले आहेत, त्यांना तोड सापडणें मर्यादित तरी कठीण !

एके दिवशी मोठ्या पहाटेस उठून शिवाजी सधाद्रीच्या एका उच्च शिखरावर चढला. तेव्हा त्याच्या स्वातंत्र्य-युद्धाला साक्षात् करण्यासाठीं कोण कोण आले हें सांगताना शिवरामपत लिहितात,

“ इतके मूढ त्या परकीय लोकांच्या असल्या जलमाधिराज रात्रदिवस विव्धलत होते, कण्हत होते, कुथत होते, ओरडत होते आणि त्वेषाच्या किंदाच्या फोडीत होते. त्यातून कित्येक जन्मी झाले होते, कित्येक रक्तमळ झाले होते, कित्येक लगडे होऊन पडले होते, कित्येक डोळे काढलेले होते, कित्येक माना मोडलेले होते आणि कित्येक प्रेतवत् पडलेले होते, तरी पण ते सगळे आपल्या देशाच्या परकीय शत्रूची मोड मोड प्याळा अतिशय उठावील झालेले होते. आपल्या देशाच्या शत्रूचा नाश करण्यासाठीं तोडलेले पायहिं घातून जाऊ पहात होते, पायलेले हातहि तरकारी उपसून जाऊन करण्यास इच्छित होते, फोडलेले डोळेहि अतिशय त्वेषान पहात होते, आणि मारलेली अतः करणेंहि प्रेतवत् पडलेल्या अवयवां मधून चेतन्याचा आणि सामर्थ्याचा सन्धार करविण्याचा प्रयत्न करीत होती. ”

“ स्वदेशाच्या-स्वातंत्र्याच्या चळवळींनी शिवाजींचें (आणि शिवरामपतांचेंहि) डोर मणाणून गेलेलें होतें ” एके दिवशीं सव्यापाळीं शिवाजी एकदांच उरला असता त्याच लश्च आकाशातील तान्याकडे आणि नान्याकडे वेधले. त्यांना उद्देगून शिवाजी (म्हणजेच शिवरामपत) म्हणतो—

“ तुमच्यापैकीं मगळ लढवय्या आहे, बुध बुद्धिमान आहे, गुरु उत्कृष्ट मधी आहे, शुक्र अत्यंत कुशल आहे, आणि शनिसारंगना उच्छेद करून टाकणारा दुसरा कोणी आढळणारच नाही. मग हे मगळपुधादिक ग्रहानो, स्वराज्य आणि स्वतंत्रता यांच्याकरिता लागणारे सर्व आवश्यक गुण तुमच्या अगात असताना तुम्ही असे रात्रीचे, अंधारात आणि निर्मानुष जागेत चोरट्यासारखे गुप्त राह करण्यास रता का जमता ? हे शनैश्वरा, तू गरिबाच्या पाठीस लागून त्यांना आपल्या साडेसातीत बुडवून टाकतोस, ते तुझे विष्वसक सामर्थ्य या जुलमी राजावर तू उपयोगात का आणीत नाहीस ? तुझी आज्ञा धिरसाव्य मानून तुझ्याभावंतीं सदोदित धिरट्या घालीत असणाऱ्या आपल्या सर्व उपग्रहासह्यर्तमान तू या जुलमी राजाना आपल्या पूर्ण दृष्टीच्या आकर्षणामध्ये आणून त्यांना रसातळाला का नेऊन पोहोचवीत नाहीस ? ”

दाखले बोलके केले

पारतन्याची चीड पेटून व स्वातऱ्याची आकाशा फुलूनच शिवरामपत याने नाहीत. तर प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यातील ऐश्वर्याची, सामर्थ्याची, महत्त्वाकांक्षेची उत्साहवर्धक दृश्येहि त्यांनी कवीच्या कुचल्याने रगविली आहेत. कोंकणातील साधीं पोरेंच, पण स्वराज्यात किती पराक्रमी निघालीं हैं किती आनंदानें व आवेष्टानें शिवरामपत सांगतात पहा — “ परमेश्वराची इच्छा काही निराळीच होती त्याच्या मनावून ह्या माडावर चढणाऱ्या मुलाना राज्यपदावर चढवावयाचें होतें त्याच्या मनावून श्रीवर्धनाच्या भिनाऱ्यावर या डोंगरापासून त्या डोंगरापर्यंत वायाप्रमाणें भटकत फिरणाऱ्या या मुलाना त्याच्या हातात विजयश्रीचे भगवे झेंडे देऊन मान्या हिंदुस्थानभर फिरवावयाचे होतें. त्याच्या मनावून श्रीवर्धन हे नाव जन्यर्थन करावयाचें होतें. कारण, त्यानें तेथील ही मुलें हातीं धरून सान्या हिंदुस्थानच्या विजयश्रीचे वर्धन केलें. मदागिराव भाऊहि कोंकणात राहून दहली जसें नित्येक लोक करू शकतात, त्याप्रमाणें पार तर माडावरील ताजा नारळ बुडीनें चोड शकला असता, पण सदाशिवरावभाऊचा जन्म त्यानरिता नव्हता. त्याचा जन्म जुनें सदाशाही

तत्त बुकीनें फोडण्याकरिता होता, व त कृत्य सदाशिवरावभाऊनीं नेले ”

रहस्यग्राही दृष्टि

सदाशिवरावभाऊनी दिल्लीचें तत्त फोडलें याचें रहस्य काय व तें आपल्या काळाला कसें लागू करावयाचे हें, मर्म एकाटे शिवरामपतच जाणोत ! “ ही कल्पना, हा प्रसंग, हें चित्र, हें सविधानक निनी आल्हादजनक, किती स्वदेशप्रीतिजनक आणि निती रोमहर्षक आहे ” हे पटवून देताना शिवरामपत लिहितात—

“ भाऊसाहेबांनीं हें दिल्लीचें तत्त फोडलें नव्हे, तर हिन्दुस्थानच्या गुलामगिरीचें झेनेच फोडलें. गुलामगिरीचीं जोगडें हिन्दुस्थानातील सर्व लोकांच्या माना दानून टाकण्याकरिता तेथूनच तयार करून बाहेर पाठविली जात असत... सर्व ठिकाणच्या हिंदु प्रजेला जप्तून टाकण्यासाठीं गुलामगिरीच्या धृत्या देथेंच घडविल्या जात होत्या. असड भरतगडा-तील लोकांच्या अत करणाला चावून चावून त्यांना रात्रीचीहि झोंप येऊ न देणारे गुलामगिरीचे साप आणि बिचू याच घाबळानून बाहेर पडत होते. सर्व तरतरीत लोकांच्या उमेदी आणि महत्त्वाकांक्षी मनुष्यांच्या आशा करपून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या ज्वाला ह्याच अग्निमुंडानून निघून सर्व हिन्दुस्थानभर सैरावैरा धावत होत्या आणि काश्मिरातील हिमालयाच्या शाला, माळ्यातील सातपुडा आणि दक्षिणेतील सद्याद्रि अशा मोठमोठ्या उच्च पर्वतानाहे बुडवून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या प्रचंड लाटा ह्याच समुद्रापासून उसळत होत्या ”

किती काव्यमय वर्णन ! वग ‘ काळ ’ स्तें हे केवळ कवि नव्हते, नुसते कादंबरीकार नव्हते किंवा कोणतेंहि आख्यान रसाळपणें लावणारे कीर्तनकार नव्हते. ते स्वातःयासाठीं वेडे झालेले कडवे देशभक्त होते. म्हणून त “ दिल्लीचें तत्त आणि भाऊसाहेबांचा घण ” या लेखाच्या अर्ती असा निष्कर्ष याचकाचे चित्तावर ठसवितात कीं, ‘ लोखंडाचे घण सोन्याचीं आणि हिऱ्याचींहि तसें फोड शकतात त्यात काहीं शका नाहीं आणि असले घणहि नेहमीं तयारच असतात. ते घण उचलणारीं मनगटें

मान पाहिजेत ती असलीं म्हणजे कोणतेहि तत्त असलें तरी तें पुढलेंच पाहिजे. ” अशीं मनें व मनगटें तयार करण्याचा कारगुना म्हणजेच शिवरामपताचें ‘ काळ ’ पत्र.

क्रातीचें तत्त्वज्ञान

केवळ काव्यमय वर्णने निवा ऐतिहासिक दाखले यांना पारतंत्र्याची चीड व स्वातंत्र्याची आगा निर्माण करूनच ‘ काळ ’ कर्ते यास्त नसत स्वातंत्र्यप्राप्तीचे मार्गहि ते दाखवीत. आपल्या कालात इतर देशात मिटि शार्चें जोरपड छुगारून देण्याचे प्रयत्न वमे झाले, हे सागून आपण आपल्या देशात ऐक्य, सपटन, जागृति उत्पन्न करणे कसें अगत्याचें आहे हें ते परोपरीनें पटवीत कार्याची प्रेरणा आपल्या देश-बाधवाना देताना ते म्हणतात,

“ मातीचे वण आपल्या अनेक उपयुक्त राजकीय वस्तूचें संरक्षण करीत आहेत, पाण्याचे धेंन अवाढव्य लोखंडी चाकाना गरगर फिरवीत आहेत, वायूचे परमाणु गलतज्ञाना हाकून नेत आहेत आणि चंद्राचे किरण सर्व प्राण्यांना प्रकाश देत आहेत. प्रत्येक वस्तु आपल्या सामर्थ्याचा काहीं तरी उपयोग करीत आहे ”

राजकीय मातीचा सिडातहि ते लोकांच्या व सरकारच्या निदर्शनास आणतात. ते लिहितात, “ प्रत्येक गरिबाची भूक त्याच्या झोपडीच्या पडक्या भितीच्या आत आहे तोंपर्यंत ठीक आहे. पण सर्व गरिबांची भूक रस्त्यावर येऊन उभी राहिली आणि ओरड लागली, म्हणजे मात्र ती काय करील आणि काय न करील, याचा नेम नाही. राज्यावर आलेलें परचक्र पुरवेळ, पण राज्यात उत्पन्न झालेली भूक पुरवणार नाही भुकेला अनसामग्री ज्या प्रमाणानें वमी, त्या प्रमाणानें ती अधिक भयंकर होते पाण्यानें सर्व अग्नि विझतात, परंतु वडवाग्नि हा पाण्यानें न विझता उलट वृद्धिंगतच होतो, त्याचप्रमाणें अनसामग्रीच्या कमतरपणामुळे जरी सर्गाचा जोर कमी होतो, तरी या क्षुधारूपी रिपला त्यामुळे कमजोरपणा न येता उलट त्याचा जोर अधिकच वृद्धिंगत होतो. ”

आगेचा संदेश

एका व्येयानें एकत्र आलेला मानसमाज केवळ्याहि बलाच्च साम्राज्य-सत्तेसीं टक्कर देऊ शकेल, असा विश्वास निर्माण करण्यासाठीं 'काळ रतें म्हणतात,

“ हा समुद्राप्रमाणें ज्याच्यावर वळेल त्याला सफाई खुडून टाकील, आणि पर्वताप्रमाणें ज्याच्यावर कोसलेल त्याला सपशे चिरडून टाकील. हा समुदाय जें मनात आणील तें करील. लार लोक्या नजरेला काय जडस्य असणार ? लार लोकांच्या एम्बटलेल्या बुद्धीला काय अगम्य असणार ? लार लोकांच्या पायांना काय अनुलघनीय असणार ? आणि लार लोकांच्या हातांना काय अप्राप्य असणार ? इतक्या लारां लोकांनीं मनावर घेतलें तर जेथें समुद्राचे गळगे आहेत तेथें दुसरे पर्वत रचतील, आणि जेथें पर्वताचे उचरेट आहेत, तेथें समुद्रापयढाले खोल गळगे ते राणतील. जेथें जगले आहेत तेथें शहर उभारतील, आणि शहराचीं जगलें करून सोडतील. अशा समुदायाच्या अद्भुत सामर्थ्याला कोण भिणार नाही ? आणि अशा सामर्थ्यांत समुदायाला समुद्र ठेवण्यासाठीं आपल्या हाडाचीं काढें कोण करणार नाही ? ”

राजकीय विवेचन

साम्राज्य हें निसर्गाच्याच विरुद्ध वसें आहे आणि स्वदेशभक्तीला तें मारक वसें आहे, हें याचकांच्या चित्तावर ठसविताना शिवरामपत म्हणतात,

“ देवानें घादून दिलेल्या सरहद्दी मोडून साम्राज्य घाढविणारा मनुष्य देवाचें मन तर धुव्य करतोच, परन्तु त्याच्या हातून मनुष्याचीं मनं धुव्य करण्यासारकींहि वृत्त्यें होत असतात. साम्राज्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्ये निरनिराळ्या देशांमध्ये जे स्वदेशभिमानीचे पर्वत असतात आणि जे स्वदेशप्रीतीचे समुद्र असतात, त्यांचाहि समूळ नाश होतो. एव साम्राज्य म्हणजे अनेक स्वदेशप्रीतींचा उच्छेद होय. साम्राज्यांत सामील झालेल्या प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आपली स्वदेशभाक्ती विसरून गेलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशावर भाक्ती करावयाला लागलें पाहिजे. पण हें तरी होणार वसें ? ”

आत्म्यानद्वि महाराष्ट्रातील तेव्हाच्या पुढाऱ्यांना टाकला नमेल काय ?
 “आर्द्र अत करणाऱ्या मेघांनी” आणि “रुनदेवतांनी व जलदेवतांनी”
 रज्य, वादळ, धरणीरुप उत्पन्न करून मासाचे ग्रथ का वाचविले
 नाहीत ? या शिवरामपताच्या सूचनेत तम्रगाना कोणती भीषण प्रेरणा
 होती ? शेवटी श्रुति तारणाऱ्या, सीतेला अग्निनून वाचविणाऱ्या व
 तुकारामाचे अभंग इद्रायणीनून काढणाऱ्या परमेश्वरावर विश्वास ठेवून
 ‘बाळ’ कसे आश्वासन देतात, ‘हे मामाच्या आत्म्या, तू निराश होऊ
 नको’ आपलेहि निमग्न कालाच्या कृपेने निर्गंधमुक्त होतील अशी आशा
 शिवरामपत उराशी बाळगून होते ती त्याची आशा स्वराज्यात पुरी
 झाली. आता त्याच्या निमग्न सारा जामदारग्याना सर्वांना खुला झाला
 आहे. त्यातील हिरेमाणसे व जडजवाहर पाहून “रसिकाच्या चर्चा
 बदलल्या आहेत, त्याचे नेत्र प्रकुलित झाले आहेत आणि त्याचीं मनें
 प्रसन्न झालीं आहेत.”

श्री. केळकर : : : १०

टपोन्या मोत्याच्या बारा सराचा हार आपल्या दृष्टदेवतेच्या कडात बालणाऱ्या भक्ताला आपण काय म्हणू ? तसाच थोर अधिकार केळकर याचा आहे हजार पृष्ठाचा एव-असे बारा ग्रंथ, एका जाकाराचे, एका रागेने माहून ठेवता येतील, इतके त्यांचे लेखन विपुल आहे असे विपुल लेखन करणारे दुसरे साहित्यिक मराठी भाषेत अजिबात नाहीत असे नाही, पण पुन पुन वाचावे आणि ते सप्रहीत करावे, जशी गुणवत्ता मात्र केळकराच्या साहित्यात दिसून येते त्याच वाङ्मय जसे विपुल आहे, तसे विविध आहे आणि वाचनीय पण जाहे निगध, टीका, इतिहास, चरित्र, नाटक, नाट्यछटा, कादंबरी, लघुकथा, प्रवासवर्णन, कविता अशा वाङ्मयाच्या सर्व

शाखावर त्यांनी आरोहण केलें आहे. त्यामुळे त्यांना त्याचे चहाते 'साहित्य-सम्राट्' अशी पदवी अर्पण करून मानाचा मुजरा करतात.

विद्यामंदिरांतील यश

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर याचा जन्म ता. २४ ऑगस्ट १८७२ रोजी झाला. मिरज संस्थानातील मोडलिंग हें त्याचें जन्मगाव. सातव्या वर्षापासून ते मिरजेच्या सरकारी शाळेंत शिकू लागले. त्याची बुद्धि तर-तरीत होती. वर्गांत त्याचा क्रमांक पहिला-दुसरा असे. श्री. परेशाम्नी याच्यासारखा इतिहास-संशोधक व नाटककार शिक्षक म्हणून त्यांना लाभलेला होता. ते कधी आपलें एखादें नाटक विद्यार्थ्यांमधून घाचून घेत किंवा कधी संस्कृत श्लोक रचून घेत. १८८८ सालीं केळकर मॅट्रिक झाले व १८९१ सालीं बी. ए. ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले. पर्युसन, राजाराम व डेक्कन या तीन कॉलेजाचा लाभ त्यांना घडला. डेक्कन कॉलेजात त्यांनी टेनिस, क्रिकेट व नौकाविहार हे खेळ खेळून आपलें शरीर निकोप व रानीर बनविले. कॉलेजातील मूढउकटित या संस्कृत नाटकाच्या प्रयोगात केळकर व कोल्हटकर या भावी नामांकित नाट्यकारांनी नट म्हणून काम केले. १८९४ सालीं केळकर एल्. एल्. बी. ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले.

इंग्रजी पत्राचें संपादन

दोन पदव्यांचे तुरे मस्तकीं धारण करून व हातात वकिलीची सनद घेऊन, ययाच्या तेविसाव्या वर्षी केळकर सातान्यात शिरले. तेथे त्यांनी वकिली सुरू केलीमुद्धा. पूर्ण लोचमान्य टिळकाच्या लोहचुसकानें त्यांना पुण्यास ओढून नेलें. त्या वेळीं टिळकाना आपला वकिलीचा वर्ग व 'मराठा' हें इंग्रजी पत्र चालविण्यासाठीं एफा मदतनिघाची गरज होती. केळकर हांसेनें तिकडे गेले. विष्णुशास्त्र्याच्या त्या सत्यंत त्यांनी पाऊल ठेवलें तें शास्त्रीबुवाच्याच पुण्यतिथीच्या दिवशी. ता. १७ मार्च १८९६ रोजी केळकर टिळकामंडे गेले. त्याचे घरांच राहिले, जेणखाणही काहीं दिवस त्याच्याकडेच त्यांनीं केलें. या वेळीं ते 'मराठा' पत्रात इंग्रजी

लेखन करीत असत. १८९७ सालीं टिळकावर राजद्रोहाचा खटला झाला. त्यामुळे त्यांनीं केळकरानाच 'केसरी' व 'मराठा' या दोन्ही पत्रांचे संपादक म्हणून काम पहाण्यास सांगितलें. १९०८ सालापर्यंत केळकर 'मराठ्याचे' संपादक होते व इंग्रजी लेखन करीत होते. पण त्यांना हीस मराठी लेखनाची.

‘केसरी’ लोकप्रिय केला

१९०८ सालापर्यंत त्यांनी 'केसरीत' तीसपस्तीस लेख तरी स्वेच्छेने लिहिले. १९०८ सालीं टिळकाना शिक्षा दिल्याबद्दल मुंबई हायकोर्टावर केळकरांनी 'मराठ्यात' काहीं टीका केली. त्यामुळे हायकोर्टाची बदनामी झाली, असे म्हणून केळकरावर खटला झाला. त्यात चौदा दिवसांची शिक्षा भोगून केळकर बाहेर आले आणि १९१० साली ते 'केसरीचे' संपादक झाले. त्या वेळीं टिळक मडालेस होते. देशांत दडपशाहीचें यैमान चालू होतें. अशा विकट काळांत केळकरांनी 'केसरी' कौशल्याने चालवून आकर्षक केला. राजकीय जहालपणाची उणीव साहित्यिक लालित्याने त्यांनीं बरीच भरून काढली. १९३२ सालापर्यंत केळकर 'केसरीचे' संपादक होते. या उच्च स्थानाचा लाभ त्याच्या साहित्यानिर्मितीला नाना प्रकारांनीं झाला. तसाच त्याच्या साहित्य-गुणाचा लाभ 'केसरी'च्या लोकप्रियतेला उपयोगी पडला. दर आठवड्यास त्यांना निरनिराळ्या विषयावर लिहिणें भागच होतें. ते चटकदार भाषेनें व माहितीपूर्ण मांडणीनें लिहीत असत. त्यामुळे इतर वर्तमानपत्री लेखाप्रमाणे त्यांचें लेखन क्षणभंगुर न ठरता चिरंजीव झालें. प्रासंगिक विषयावर लिहिले तरी चिरकालिक महत्त्व यावे असे त्याचे लेख असत.

चौफेर अनुभव

हा लेखनाचा रतीव जसा अखड चालू होता, तसाच विविध अनुभवाचा खुराकही त्यांना मिळत होता. पुणें नगरपालिकेचे ते मुमारे पंचवीस वर्षे सभासद होते. त्यातील सहा वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. तसेंच दिल्लीच्या मध्यवर्ती विधि-मंडळाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं सहा वर्षे काम केलें.

त्याचें कार्यक्षेत्र पुणें, मुम्बई मिवा दिल्ली एवढेंच मर्यादित न राहता, थोडा वेळ का होईना, पण तें लडनपर्यंत पोहोंचलें. १९१७ सालीं लोकमान्य टिळकाजरोर 'स्वराज्य सबाच्या शिष्टमंडळाचे' सभासद म्हणून ते इंग्लड-कडे निघाले. त्यासाठी त्यांनीं "हिंदी स्वराज्याची कैफियत" या नावाच माहितीनें भरगच्च भरलेलें इंग्रजी पुस्तक झटपट लिहिलें. पण इंग्रज सरकारनें या शिष्टमंडळालां कोळजोपाशींच अडविलें. पुढें १९१९ सालीं केळकर इंग्लंडला गेले. तेथील काँग्रेस कमिटीचें मुखपत्र 'इण्डिया' हें त्यांनीं काहीं महिने चालविलें. पुढें टिळकाच्या पश्चात १९१२ सालीं केळकर परत इंग्लंडला गेले. या वेळीं ते स्वतंत्रपणें मोलमेज परिपदेचे सभासद म्हणून गेले होते. मुमारे दीड महिना ते तेथें राहिल होते.

निरनिराळ्या प्रातिर राजकीय परिपदाचे अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांना समाजाचे विविध अनुभव घेता आले. किन्हुना त्यांच्याइतकी अध्यक्षपदें भूपणिगारा दुसरा महाराष्ट्रीय पुढारीच जाला नाहीं, म्हटले तरी चालेल. हिंदुसभा व सस्थानी परिपद येथपासून संगीत परिपद व कीर्तन परिपद येथपर्यंत झेकडों सभा-परिपदाचे अध्यक्ष ते झाले. वडोदें येथे १९२१ सालीं भरलेल्या साहित्य-समेलनाचें अध्यक्षपद त्यांनीं आपल्या अल्फार-प्रचुर व विद्वत्तापूर्ण भाषणानें सस्मरणीय करून ठेगलें आहे. दररोज शेंदीडशें पृष्ठाचें नव वाचन थोडेंहुत तरी नवे लेखन आणि निर-निराळ्या सस्थाचा व व्यक्तींचा परिचय-परामर्श, या सर्वांच्या भट्टीनून केळकराचें जे साहित्य मुनणें गाहेर पडलें, तें बरच्या दर्जाचें आहे यात वाद नाहीं. त्यात सशोधन नसेल, स्वतंत्रत्व नसेल, पण कोणताहि विषय घेतला तरी तो सोपा व चटमदार करून त्याचा गंध वाऱ्याप्रमाणें दाही दिशाना दगवळून टाकण्याची त्याचो शक्ति अलौकिक आहे हें निश्चित.

सर्वमान्यतेचा शिक्का

केळकराच्या साहित्यातील गुणसंपदेचें वर्णन इतर थोर थोर साहित्यिकांनीं एकमुस्तानें व मुक्तमठानें करावें, असा अपूर्व योग १९३२ सालीं आला. त्यावेळीं त्याच्या बयाला माठ वर्षे पूर्ण झालीं, म्हणून निरनिराळ्या सस्थानी त्यांना मोठा सत्कार केला. "भारत इतिहास संशोधक मंडळात"

“ श्री महाराष्ट्र शारदा भदिरातर्पे ” शालेल्या सन्मान विशेष महत्त्वाचा होता महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणच्या चाळीस साहित्य-संस्था, ऐंशी साहित्य-मेवक आणि पत्तीस संपादक या सर्वांच्या वतीने त्यांना या प्रसंगी मानपत्र अर्पण करण्यात आले, त्यात त्यांच्या साहित्यसेवेचे यथार्थ गुण वर्णन केलेले आहे ‘ आपणावर आम्हा साहित्यसेवकांचा जितका हक्क आहे, तितका दुसऱ्या कोणाचाहि नाही, ही गोष्ट आपणांसहि मान्य होईल. कारण आपण प्रथम साहित्यप्रणेते व नंतर इतर सर्व काही आहा ’ असा आपला अग्रहक शारीत करून साहित्यिकांनी त्या मानपत्रात केळकरांची अशी प्रशंसा केली आहे की, ‘ आपली वाङ्मयसेवा सर्वांगीण व सर्वमान्य आहे ’

केळकरांचे साहित्य सर्वमान्य वा आहे, याची कारणमीमांसाहि या मानपत्रात केलेली आहे. सदाभिरुचि, औचित्य व प्रसाद या केळकरांच्या तीन लेखनगुणांचा गौरव या मानपत्रात केलेला आहे ‘ सात्त्विकपणा, उदात्तपणा, रजकता, बोधपरता व ज्ञानसंग्राहकता हे अभिजात वाङ्मयाचे प्रधान गुण आपण निर्मिलेल्या वाङ्मयात चहूकडे दृष्टीस पडतात. ” असे स्तुतिस्तोत्र या “ अष्टपैलु प्रथमाराचे ” त्या मानपत्रात गादलेले आहे

अस्मरपर्यंत साहित्य-भक्ति

असे मानसन्मान घेत, त्यात समाधान मानीत व वृत्तकृत्य शालीं असे समजून केळकरांनी १९३७ साली विसरी सस्थेचा-आणि त्याबरोबरच महाराष्ट्रातील चार्लीस पत्रास सस्थाचा-संपाद सोडला अशी आपखुशीची निवृत्ति त्यांनी स्वीकारली, तरी ते वाचन लेखनात आमरण संदेव गुंग असतच. पण या शेवटच्या आयुष्यात त्यांची वृत्ति “ आज मी अत्यंत समाधानाच्या मन स्थितीत आहे, मन शांत आहे—हात जोडले आहेत—हाकेची वाट पहात आहे ” अशी होती ती हाफ त्याचे वार्ता १९४७ च्या १४ नोव्हेंबर रोजी आली. त्या रात्री मृत्युवर दोन कविता करून शांत चित्ताने ते जे निनले, ते कायमचेच । त्या दोन लहानशा कवितातहि त्यांचो तर्कशुद्ध विचारसरणी व अलंकारपूर्ण भाषासरणी याचा सुंदर मेळ पडलेला दिसून येतो. ते श्लोक असे—

दिसो लागे मृत्यू परि न भिवूं तो मज शके ।
 तयाच्या भेटीचें अगत मजला ज्ञानचि निरें ॥
 प्रवेशें रानीं जो धरनिच शतप्री (=रंदूक) निज करी ।
 न भी तो वागला, परि ह्मुनि मुस्वागत करी ॥ १ ॥
 मला जन्मा थेतां तनुभरण-कार्या कणकण ।
 दिलें पांचाभूतीं परत करणें तें निज ऋण ॥
 तदाधारें सौख्यें सतत जगलों तें मज पुरे ।
 तनु-त्यागाऐसा इतर अनृणा मार्गचि नुरे ॥ २ ॥

हातांत बंदूक घेऊन रानांत शिरणारा शिकारी वागला भीत नाही, त्याप्रमाणें सत्यज्ञान घेऊन मृत्यूच्या भेटीस केळकर सन्मिंत मुद्दिनें गेले. मौल्याचें जीवन जगून मग पांचा भूतांचा देह पांचाभूतांना त्यांनीं देऊन टाकला.

चाङ्मयापासून आनंद कां ?

वाचकाला चाङ्मयापासून आनंद कां वाटतो याची मीमांसा केळकरांनीं ब्रॅडोव्हेथेथील माहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केली. त्यांत ते म्हणतातः—

“आपली तर भूमिका सोडावयाची नाही. पण दसत्या बैठकींत इतर भूमिकांचाहि अनुभवानंद सेवावयाचा, ही गोष्ट प्रतिमाच घडवूं शकते. आपण नवरसांचेंच उदाहरण घेऊं. रसपूर्ण असे काव्य वाचताना जो आनंद होतो तो आत्मोपभोगामुळेच. कोणत्याहि रसाचा स्थायिभाव क्षणभर दुसऱ्याचा घेऊन आपण रसा केल्याशिवाय रसप्रीति होत नाही. प्रत्यक्ष आपली मुलगी सासरी चालली असता दोऱ्यावून पाणी गाळीत जे शब्द आपण बोलतो ते आपणाला काव्य नव्हे तो आत्मभूमिकेवरचा एकेरी अनुभव. पण तेच शाकुन्तलाच्या चौथ्या अंकातील कण्वावरचा कन्या-विग्रहप्रसंग वाचीत असतां दोऱ्यावून पाणी गाळीत जे शब्द आपण वाचतो, ते मात्र आपणाला काव्य किंवा वाङ्मय—कारण एथें एकाऐवजीं दोन भूमिका होतात. वाचक आपली भूमिका न मोडता मनानें दुसऱ्या भूमिकेवर संक्रमण करतो व प्रतिभेन अनुभव घेतो. म्हणून ते दुःख नवून रसास्वादाचा आनंद होय. परी सविस्तर समाधि उत्पन्न व्हा शकतें तें वाङ्मय.”

साहित्यातील जुळी भावंडे

वाङ्मयातील गद्य व पद्य यांचे साम्य व वैषम्य केळकरांनी गद्य पद्य या दोन्ही प्रकारांनी वर्णिले आहे ते असे —

“ दोन जुळ्या भावडातील भेद दाखविण्यासारखेच गद्य व पद्य यातील भेद दाखविणे सोपे—विंचा अवघड—म्हणाल तसे आहे गद्य व पद्य या जुळ्या भावडाचे शब्दरूपी गोत्र तेच एकाच वाङ्मयरूपी कुळात ती जन्मलेली अमतात एकाच रसरूपी आइनापाचे स्फटिक त्याच्या अगात असल्यात पण त्याचे चेहरे विरोधत त्याचे स्वभाव व गुण हे सारखेच असतात असे नाही आणि त्याचे पेहराय व नात्रे तर वेगळी शस्त्रावी लागतात तसेच गद्य व पद्य यांचेहि आहे या जुळ्या भावडापैकी गद्य हा मुलगा जाहे व पद्य ही मुलगी आहे विचित्र लेखक गद्यच इतके सरस लिहितात, किंवा कित्येक लेखक पद्यच इतर नीरस लिहितात की, ससारात अनेक वेळा जे अनुभवात येते, त्याप्रमाणे दादाला अफा व अकाला दादा म्हटले तर शोभेलहि ”

साहित्याचे मोजमाप

वाङ्मयाचे महत्त्व त्याच्या गुणावर ह तर उघडच आहे पण त्याचे मोजमाप किंवा लायीरुदीहि विचारात घेतली जाते, हा विचार वेढरग विती खुमासदारपणे मांडतात पहा —

नायनरशी रोने शाले म्हणून एका वणाची किंमत एका चिपेच्या किंवा रंगीच्या किंमतीपेक्षा होऊ शकत नाही. तणाच्या दृष्टीने दोन मोत्यांनी परोपरी शाही, तरी त्यातल्या त्यात न मोती वननान अधिक नत्र भरेल तं किंमतीगदि अधिक भरणार ! कोदिराच्या तोंडात मारील अशा तेजाची पत्तादी निरवणी असू शकेल पण ‘ तुझे वनन किती कॅरे ? व कोदिराचे किती ? ’ असे विचारल्यास हिरणीच्या गालावर लाजेची गुलाबी चमकलीच पारिजे ! गुलाब्या चादणीचे आपण कौतुक करतो त्या गानाने सूर्यचंद्राचेहि कवित नाही पण एखादा पाणीदार लहान मुलगा पाहिला म्हणजे त्याचे कौतुक आपण करतो, त्यातल्याच हा प्रकार आहे.

शुक्राची टिकली व हाताच्या तळव्याएवढा तळपणारा पौर्णिमेचा चंद्र' हे दोन डोक्यापुढे आणून त्यांची तुलना केल्यास चंद्रालाच कोणीहि अधिक किंमत देईल. तुटक सुभाषिते वाङ्मयाच्या जातीचीं गरी, पण समग्र ग्रंथ किंवा काव्य किंवा महाकाव्य याच्या मानाने त्यांची किंमत क्षुद्रच ठरणार!"

प्रतिभेचा गुण

सतत स्फुरण पावण्याचा गुण प्रतिभेच्या अंगी माहिजे, हे तत्त्व सांगतांना केळकर पुढील अनेकप्रकारे वाक्ये लिहितात:—

"असा एरुहि हतभाग्य मनुष्य झाला नसेल की, ज्याची प्रज्ञा एकाद्या ना एकाद्या वेळीं तरी स्फुरण क्रिया उन्मेष पावली नसेल. पण, त्याच प्रज्ञेला प्रतिभा म्हणतात की, जी प्रतिक्षणीं नवीन नवीन स्फुरण किंवा नवा नवा उन्मेष पावू शकते. द्रौपदीच्या स्यालीतून एक वेळ जितकें अन्न निघे, तितकें अन्न एकदां केव्हा तरी निघणारी मढकीं घरोघर असतातच. पण, तीच द्रौपदीची स्याली कीर्तिमान् की, जिव्यातून मगळें अन्न काढून घेतलें, तरी ती पुनः फिरून पूर्वाप्रमाणें समृद्धच. प्रतिक्षणीं रेडियमच्या अंगांतून जितकी चिंत्यनि शहर पडते, तितकी शक्ति बीज भरलेल्या एकाद्या बॅटरीतून निघू शकेल. पण ती बॅटरी लगेच फिरून नव्याने भरावी लागेल. याच्या उलट रेडियमचा एक कण घेतला, तर तो इतका चिंत्यनिपूर्ण असतो की, तो 'अखंड-स्फुरण-गुणशाली' असे म्हणता येते."

कला व नीति

साहित्य ही एक श्रेष्ठ कला आहे. तिने जीवनाची किती संबंध ठेवावा? नीतीची मर्यादा किती पाळावी? हे वाद एके काळीं मराठीत फार गाजले. त्यांत केळकराचें धोरण समतोल, मध्यमक्रमाचें म्हणजे 'सुवर्णमध्या' चें असे. ते म्हणत, "कलाविलासाच्या मार्गे हेतुसंशोधनाचा गुप्त पोलिस लावून दिला, तर अनर्थकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. वाङ्मयाला नैतिक प्रबंध म्हणणे आणि साक्षरमाताला नुसत्या साखरेचा भात म्हणणे, हीं दोनहि सारख्याच समंजसपणाचीं होत. शिल्पशास्त्रात

कलेच्या दृष्टीने निरनिराळे आकार बनविणे यांत प्रतिभाकौमल्य दिसून येते. पण देवळाचे उंच शिखरच सुंदर का तर ते आकाशांत ईश्वर आहे असें उंच बोट करून दाखविते म्हणून, अथवा तीन तीन कमानीची जोडीच का शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्मा-विष्णु महेश्वराची आठवण होते म्हणून, असें म्हणजे बरोबर होईल काय ? ताजमहालाच्या पाठ्यागुभ्र दगडात रंगीतरेगी कुसर ब्रमविली आहे, तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणाराने ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरे. चित्रकार पौराणिक किंवा ऐतिहासिक चित्रे रंगवतो, तेव्हा त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीने सुंदर चित्रे रंगविण्याचा असतो, कीं नीतिशोध करण्याचा असतो ? पोद्दावयास पडणारा मनुष्य जळकडीडा करतो ती स्नानाच्या हेतूने नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यांत भ्रम्याविलास करतो, तो एक दिवस चागले मांस खावयास मिळाले म्हणून करीत नाही ! गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशान्मदृष्ट्या मंगलजीचा स्वर्च वांचविण्यासाठी नव्हे.”

केळकरांचा हा अनुकूल कौल मिळालेला पाहून एकादा कलासक्त माणूस त्यांना विलगू पाहील, तर लगेच केळकर त्याचा कान पकडून त्याला मुनावतील वीं, “कलेमध्ये हीनत्वाचा दोष नसावा, कलेचा उद्धार क्षोभकारक नसावा. नीतीला निष्कारण नाक खाजविणारी कला नमावी, जिचा सामाजिक दुस्प्रयोग होण्याचा संभव आहे अशी कला-निर्मिति नमावी.” हाच आपला अभिप्राय त्या कलायताला कलात्मक शैलीने सागताना केळकर म्हणतात, “(नवमताच्या) पाहुण्याने लक्षात ठेवण्याची नाजूक गोष्ट म्हटली म्हणजे यजमानाच्या घरच्या पडतपोशीला त्याने होईल तितकें संभाळलें पाहिजे. एकाच शब्दात सागावयाचें तर, नवमताच्या पाहुण्यानीं सदभिरुचि माभाळली पाहिजे.”

उपमेत हातखंडा

सभेचे अध्यक्ष, तसेच ग्रंथाचे प्रस्तावनाकार म्हणूनहि केळकरांनी निमन केला आहे. या प्रस्तावनात त्यांनी आपले वाञ्छवविषयक विचार विलम्ब दिले आहेत. कोल्हटकरांच्या ‘मुदाम्याचे पोहे’ या विनोदी ग्रंथाला

आपली गंभीर प्रस्तावना विसंगत दिसेल. काय, अशी शका आपणच निर्माण करून, तिचा परिहार करण्यासाठी वेळकरांनी पुढील उपमाचा चौकडा सजविला आहेः—

“ ज्या घाटाची मूर्ति त्याच घाटाची तिला बैठक—किंवा ज्या घाटाची तरवार त्याच घाटाची तिला मूठ शोभेल, इतर शोभणार नाही, हें खरें; पण विषम वस्तूंच्या संयोगानेहि कित्येक वेळा जगांत कार्य साधण्यासारखे असते. धनुष्यावरून सोडल्या जाणाऱ्या तीराचें तोंड म्हणजे लोखंडी पळ किती जड असते, तथापि त्याचें पुच्छ म्हणजे पीस किती हलकें असतें ! उलट पक्षी, चवरीचा दाटा जड असतो, पण तिचें कार्यकारीमुख केशमय अर्थात् हलकें असतें. ” वेळकरांचें खरें वळ उपमेत असे. युक्तिवादासाठी असो किंवा रंजनासाठी असो, आनंद कुलविण्यासाठी अनो किंवा क्रोध व्यक्तविण्यासाठी असो, वेळकर शस्त्र उपसीत तें म्हणजे उपमेचें. ते एकाद्यावर रूप झाले तरी ते बहाल करणार उपमा, व दुसऱ्यावर सतापले तरी त्यावर उगारणार उपमाच ! ‘ उपमा कालिदासस्य ’ हें जितक्या अर्थानें संस्कृत वाङ्मयांत खरें आहे, तितकेंच मराठीत ‘ उपमा नरसिंहाची ’ हें वचन सार्थ आहे.

वेळकर इंग्लंडला निघाले, तेव्हां एके दिवशीं स्पेनचा किनारा त्यांना जहाजावरून दिसला. विनाऱ्यावरील डोंगरावर बर्फ पडलेलें होतें. डोंगराच्या माथ्यावर बर्फ पडलेलें त्यांनीं तें प्रथमच पाहिलें. तें पहाताच त्यांच्या बुद्धीला तीन उपमा सुचल्या. डोंगर काळा, बर्फ पांढरें हा विरोध दाम्ब-विण्यासाठी त्यांना काळ्या शिव-पिंडीवरील पांढरीं फुलें आठवलीं, म्हाताऱ्या माणसाच्या डोक्यावरील पांढरे केस दिसले आणि.....घरच्या बायलांमुलाना कळेल अशी तिमरी उपमा त्यांना सुचली व नीच समर्पक म्हणून त्यांनीं दिली—“ जसें काहीं बांगीभाताच्या टिगावर विसलेलें खोबरे पसरलेलें आहे. ”

आपल्या साठी-समारंभाला त्यांनीं दिलेली ‘ टाइपरायटर ’ वरील ‘घंटेची’ उपमा अशीच समर्पक होती ! “ या घंटेचा नाद गोठ असतो,

घंटा वाजल्यावरहि चारदोन अक्षरें लिहिता येतील इतकी जागा असते. यामुळे त्या मंगुळ घंटा-नादाला धोम्याचें-निदान, सावधगिरीच्या, सूचनेचें-स्वरूप येतें. ” असें केळकरांनीं त्या समारंभाचे वर्णन बेल.

साहित्यिकांचीं गन्द-चित्रे

अशा विविध क्षेत्रातील, चपखल वसणान्या, समर्पक उपमा देण्यात केळकरांचा हात अर्वाचीन लेखकात कोणीच धरू शकणार नाही. त्यांनी ज्या शेंकडों प्रस्तावना लिहिल्या, त्यात कोठे एकादा वाङ्मय विचार तर कोठे एकाद्या वादाची चिकित्सा; कोठे नव्या-जुन्यांची तुलना तर कोठे साहित्य-प्रकाराची मीमांसा, कोठे परभाषातील साहित्याची तोंडओळख तर कोठे स्वभाषेतील साहित्यिकांचीं गंमतानें काढलेलीं गन्दचित्रे-असा अजबपाना दिसून दृष्टि दिपते. गोविंदाग्रजाच्या काव्याचें स्वरूप वर्णन करताना त्यांनी पुढील विल्लूत दृष्टांत दिला आहेः—

“ गडकरी याचें काव्य लक्षात आणल्याबरोबर, आपण पहाडांत व जंगलांत हिंडत असून कड्यावरून वेधटक उड्या घेणान्या उड्या जल-प्रवाहाचे पाणी मधून मधून पीत आहों, वाऱ्या फुटलेल्या वृक्षलताशी व पशुपक्ष्याशी बोलत आहों, या दगडावरून त्या दगडावर उड्या मारीत आहों, क्वचित् भुतांसमधाशी गुजगोष्टी करीत आहों, क्वचित् दगडारालीं टपून वसलेले बक्रोक्तीचे विंचू हसतमुखानें आपल्या पायाला नाग्या मारीत असून ‘ हें दुःख मौख्य कीं शालें ’ या कव्युक्तीची आठवण करून देत आहेत, अंधार तर पडू लागला आणि बाहेर निघण्याची वाट तर सापडत नाही, अशा स्थितीत असताहि आपण भाडसी प्रवासी आहो या जाणिवेने मनाला धीर वाटत आहे असा भास होतो. ”

इतर कवींचीहि क्षण-चित्रे अगुप्रमाण जागेंत त्यांनीं कशी काढली आहेत पहा—

“ तांब्याच्या कवितेची सगुण मूर्ति कल्पिली तर मला ती कडेवर मूळ घेतलेल्या प्रौढ व प्रेमळ तरुणीप्रमाणें दिसते. केशवमुत याची कविता मला

दाभणकाठी पचा नेमलेल्या, कोरीव मिश्याच्या, मुदढ शरीराच्या, अस्मल चित्पावन ब्राह्मणाप्रमाण दिसते. गिरीश याची कविता मला, नादण म्त्राने मुदाम गुरविणीचा वेश घेतल्याप्रमाणे दिसते चंद्रशेखर याची कविता या कानापासून त्या कानापर्यंत आटवें गंध लावलेल्या शास्त्र्याप्रमाणे दिसत, ठाररे याची कविता झाडाच्या पल्ल्यात लपून शिल्लिल करणाऱ्या पक्षाप्रमाणे मनोरम वाटते. माधव ज्युलिग्रन याची कविता मरीचि वध महाराष्ट्रात राहिलेला पठाण आपल्या परामरीच्या स्त्रीशी जसा बोलतो तशी वाटते. अत्रे याची कविता म्हणजे आपल्या शेजारी उभे राहून आपल्याला गुद्गुल्या वन्न वाचित प्रसर्ग आपल्या डोक्यावून पाणी काढावयास लावणाऱ्या अस्वलाप्रमाणे आहे. ॥

कल्पकतेची कमाल

लो. टिळकाचें शब्द-चित्र रेखाटण्यात व त्याचें नातें कौंभ्याच्या जन्मभूमीशी जोडण्यात वेळकरांनी आपल्या कल्पकतेची कमाल केली आहे. टिळक चरित्राच्या प्रारंभीच वेळकर लिहितात—“कौंभ्यस्थ ताम्रस व स्निग्ध मातीच्या तेजाचें अनुकरण टिळकाच्या डोक्यानीं जेंलें. समुद्रापासून त्यानीं रोल स्रमाव व सर्गस्रग्राहरूपणा घेतला होता. समुद्राच्या गाहेर जितकी सृष्टि, तिच्याहून समुद्राच्या उदरात अधिक सृष्टि असत असें म्हणतात. या न्यायानें टिळकाचेंहि अर्घ्याहून कमी असेंच राजकीय अंतरंग प्रफुट होत असे त्याचें सर्व अंतरंग कोणीच जाणले नाहीं ! कौंभ्याच्या सयाद्री पर्वतापासून टिळकांनीं आपल्या आकाशाचा उजुगपणा घेतला होता. कोंकणी सडकाळ वातळापासून त्यांना निश्चयी मनाचा कठोरपणा मिळाला होता. सडक फुटेल, पण टिळकाचा निश्चय दळणार नाहीं याचा अनुभव सर्गसच असे. कौंभ्याच्या किंचित् पित्तकर-पण एवढरीनें निरोगी अशा हजेचें अनुकरण त्याच्या स्वभावानें केणें होतें. नारळाप्रमाणें त्याच्या अंतरंगातील गुणग्राहकतेच व वृषेचें मधुर जल न्याच्याशीं निष्ठापूर्वक वादाची टक्कर रोळणारासच अधिक मिळे, चरवर लोभाच्या विद्या हाजीदाजीसोरपणाच्या तोंडदेगच्या गोष्टी बोलणारास

प्रसाद समर्पणाच्या घातर्तीत ते टणकच होते. पणसाप्रमाणें त्याची रीतमात करून खडबडीत होती. पण काटेरी पणसात जने रसाळ गरे असतात, तसेच त्याच्या पोटात शिरणाराला सरळ युक्तिवाद व प्रेमळ भावना सापडत असत. शेवटीं एवच अस्मळ कोंकणी पदार्थ सागावयाचा राहिला. व तें विहिरीचें रहाट गाडगे !... .. लो, टिळकाच्या सर्वसग्रहातील 'मडळीत रहाटाच्या मटक्याप्रमाणे कोणात काहीं न्यून तर कोणात काहीं न्यून असे, पण त्यानीं त्या सर्वांना आपल्या राजकीय वळणाच्या वळलेल्या जोरकस दोरावर बाधून त्याच्याकडून ओंजळ ओंजळ पाणी, काय मिळेल तें, घेऊन त्यातूनच राष्ट्रीय चळवळीचा अगट जलप्रवाह निर्माण केला व देशकार्याचा मळा शिपून घेतला."

टिळक-गोखले यांचे वर्णन

एके ठिकाणीं केळकरानी टिळकाच्या गुणांची मारण पुढीलप्रमाणें गुंफून दाखविली —

" टिळक सद्गर्तनी होते, म्हणून त्याच्या विद्वत्तेचें चीज झालें तें विद्वान होते म्हणून त्याच्या स्वार्थत्यागाचा उपयोग झाला, स्वार्थत्यागी होते म्हणून त्याच्या उद्योगाचें चीज झालें. उद्योगी होते म्हणून पराक्रमार्थें चीज झालें. पराक्रमामुळें धैर्याचें चीज झालें व टिळक स्वतः धैर्यावान् होते म्हणून लोकांना उपदेश करण्याची त्यांना पात्रता आली. "

ना, गोखले हे लो. टिळकाचे प्रतिपक्षी. पण केळकराना गोखल्या-विषयीहि ममत्व वाटे. त्यामुळें गोखल्याचे दोष दाखवितानाहि ते गुणाच्या स्वरूपात त्यानीं पुढीलप्रमाणें रंगविले आहेत. " त्याच्या अर्गी धारिष्ट नव्हतें, पण धैर्य उत्तम प्रकारचें होतें. तीव्र मत भेद-पात्रता होती, पण भाडपोर पणा नव्हता. शब्दात गोडी किंचहुना मवाळी होती, पण त्यानीं तोंड-देखलेपणा अगर तोंडपुजेपणा केल्याचें कोणासच माहीत नाहीं. वस्तुमात्रास होणारा त्याचा शब्दस्पर्श मृदु होता, पण सत्प्रात्य ते कठोर होते. त्यानीं हातात मसमलीचे हातमोजे घातलेसे वाटे, तरी त्याच्या आत वळलेली मूट

लोखंडी किंवा पोल्हादी असे ते अत्यंत सुविनीत असत पण कोणासहि भिऊन वागत नसत. ” अशा अनेकानेक स्वभाव चित्रांचा आरसे महाल टिळक-चरितात वेळकरांनी उभारलेला आहे

साहित्य-सौंदर्याचे मूळ

वेळकरांचे साहित्य इतके सुंदर, इतके आकर्षक व इतके परिणामकारक कसे झाले ? याचे मूळ कारण म्हणजे स्वच्छ विचारसरणी तर्कशुद्ध विचार ते करीत व प्रमाणबुद्ध रीतीने तो मांडीत. तो मांडताना जास्तीत जास्त सोपा करण्याची काशीस ते करीत. अलंकाराचा किंवा माहितीचा साज शृंगार नंतर पण प्रथम भर सुगमपणावर. लोकशाहीची विविध स्वरूपे किती छोट्याछोट्या वाक्यांनी त्यांनी सांगितली आहेत पहा—“ पाहवें तर जोडूनचालून राजा राज्य करतो. पण तोच जर राजा रामचंद्रासारखा म्हणजे लोकाराधनाविषयी तत्पर असला, तर तो सत्ता प्रकार राजशाहीचा म्हणायला की लोकशाहीचा म्हणायला ? अशाच रीतीने नाव एक व अनुभव दुसरा असे इतर सत्ताप्रकार सांगता येतील. राज्य नावाने लोकांचेच म्हणजे लोकशाहीच पण खरी सत्ता वेढ्या मूठभर शाण्याच्या हाती ! किंवा मूठभर बालिष्ठाच्या हाती ! किंवा एखाद्या शिरजोर व्यक्तीच्या हाती ! किंवा फक्त जन्माने स्वतः अशा सरसकट लोकांचे हाती ! किंवा सरमिसळ श्रीमंतगरीब, शिष्टअशिष्ट, अभिजात किंवा उपरि, निरनिराळ्या वंशाच्या घर्माच्या किंवा हुना स्थानिक व परकीय अशाहि लोकांच्या हाती ! ”

चटकदार प्रारंभ

‘ नामी सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मात ’ हे युद्ध तज्ञ वेळकरांनी अचूक हेरले होते. सलामीलाच वाचकाची मने जिंकण्यासाठी ते आपल्या लेखाचा प्रारंभ चटकदारपणे करीत कधी भर्तृहरिचीं सम दल्लेच सांगतील, तर कधी एकादी म्हण वा कथा वा अलंकार यांनी झोकदार आरंभ करतील. ‘ मराठे व इंग्रज ’ हा ग्रंथ जोडूनचालून इतिहासाचा. पण त्याची सुरवात एकाद्या कादंबरीकाराप्रमाणे करून ते म्हणतात, “ मराठा पाहून इंग्र-

जाला वाटलें असेल की, “ माटचोळ्या, पायपोळ अमारया व विचित्र पगडी घालणारा हा कोणी तरी अर्धवट रानटी मनुष्य असावा. ” उलट इग्रजाची ती शिपतरी टोपी, तो अवाढव्य गळपट्टा व गोरा रंग पाहून मराठा मनात म्हणाला असेल “ कोण विचित्र ध्यान हें ! ”

तमेंच ‘ भारतमातेची ’ बदनामी करणाऱ्या मिस मेयोच्या पुस्तकावर तीन रागाचे टीका-लेख लिहितानाहि प्रारंभी केळकरांनी असे गमतीचे चाम्पण सोडले आहेत की “ आपणानेपाल्यांनी कांगडाचे गढे सोडले, पुस्तकनिम्ब्यांनी पैशाच्या येत्या सोडल्या, वाचकांनी धीर सोडला आणि हे सर्व कनामुळे घडलें ? तर एसा गोण्या कातडीच्या खीनें लाज सोडली म्हणून ! ”

चातमीपत्रांतहि काव्य !

आपल्या गद्य निर्यातें केळकर काव्य-कवनेचे मारीक मारीक सुगंध-कण अधूनमधून पमस्न देतात. सिमला येथें, ते विधिमडळाचे सभासद म्हणून गेलेले. तेथील चातमीपत्रें त्यांनीं जीं पाठविलीं, त्यात पुढील काव्य सुंदर वर्णन येऊन गेलेलें आहे —

“ विजेची रोपनाई मान सिमल्याला भरपूर आहे. दुरून रात्रीं नड्या सिमल्याकडे पाहिलें म्हणजे हिरे मोत्याचीं ताटेंच्या ताटें मळून तीं लीलेनं वर उघडून द्यावी असा दाट क्लिखुरलेल्या विजेच्या दिव्याचा लंगलंगराट दिसतो. आणि दूर गाजूच्या टेकड्यावर पसरलेले तुरळक दिवे पाहिले, म्हणजे आपण एसाया मोठ्या बदरात उभें असून, समोर रात्रीच्या वेळीं समुद्रात नागरलेल्या शेंनडों आगपोटींचा काफिला पाहत आहों असा भास होतो. तारायत्री ताराच्या जाळ्याचा विस्तार पाहिला म्हणजे निन-यापराच्या जागेंत मोठ्यानीं केलेल्या निषकामाची जाटवण होते ! ”

दरींतील पिजारी

हिमालयाच्या या ‘ बडड्या ’ च्या डोंऱ्यावर दग आलेले पाहून केळकराचें कवि-मन म्हणतें,

“पूर्वी गिरिशिखरावरील बर्फ कपाळ्यावरील मत्स्याच्या किंवा पाढ्या गधाच्या पट्यासारखे दिसे, त्या ठिकाणी आता पाढ्या-मत्स्या दगाची गर्दी पाहून या आय्य योगिराजाने स्नानानंतर चाळण्याकरिता जगाचा सभार विसकटून सोडला आहे असं वाटते हल्ली इतारी आकार धारण करणाऱ्या पाढ्याशुभ्र दगाचे लहानमोठे तुकडे दाही दिशाना खेळ मादून धावताना पाहून मन प्रसन्न होते एसादे वेळीं असा भ्रम पडतो की, या दरीत कोणी अदृश्य असा अवतारी पिंजारी इद्रधनुष्याने अभ्रमडलाचा कापूस पिंजीत प्रसला आहे व त्यामुळे तलम पोळळ रुईच्या दिग्माऊ चादल्यांनीं सूर्य कायमचा शाशून जाणार !”

अशीच फल्पकता रादशहाचे काका हिंदुस्थानात आले असताना त्यावर लिहिलेल्या लेखात केळकरांनीं दाखविली आहे द्यूकसाहेबांचे वृत्रिम व भाडोत्री स्वागत कबडीमोल आहे हे दाखविताना ते म्हणतात—

“लोकांनीं एन्त्या प्रेमाने केलेल्या स्वागत-समारंभाची गोष्ट काही वेगळीच आहे पैसा पर्चून सरमारला विजेचे वाटेत तितके दिवे लावता येतील, पण पाहुण्याला पाहून प्रेम-कुतूहलनें छी-पुरुषाचे ओंठ फुडून गेल्यामुळे आतून झळझणाऱ्या शुभ्र दत्तपतींच्या चिरापदानाची शोभा हजारों विनेच्या दिव्यानींही येणार नाही युनियन जॅरुचीं निशाणें पेशाला पासरीभर मिळू शकतात, व तोरणे लावण्याकरिता ओरडण्यास लागणाऱ्या वक्षपल्लाचीहि वाण या देशात नाही पण लोकप्रिय पाहुण्याला डोळ्यांभर पाहून घेण्याकरिता जनतेच्या भुवयांनीं ज्या कमानी उमारल्या जातात तींच सररी तोरणें ।”

विरोधाभासाचे वर्णन

१९०८ सालातील आंदोलनानें जनतेत किती क्रांति झाली हे केळकरांनीं पुढील विरोधाभासात्मक वर्णनाने सांगितले आहे —

“मूक वक्त्याना वाचा फुली. आळशी बुद्धिवानाना सरशतीने

आपल्या मयूरापिसाच्या स्पर्शाने गुदगुल्या करून लेसन वलेचा अभ्यास प्ररण्यास शिकविले कवीची दिव्य प्रतिमा स्फुर लागली तिजोन्यातून व र्रमातून डावून ठेवलेल्या धनिमाच्या गूढ सपत्तीला परोपकारी पाय फुटले मित्रे लोक धीट जनले सगतीने सशयात्म्याचा सशय पिटला मोठेपणा व कर्तृत्व ही वयावर अवलंबून नसून अत करणाऱ्या तेजावर अवलंबून आहेत अशी भावना प्रगट झाली मिसहड न पुत्रलेलीं मुलें दाढीमिश पिकलेल्या म्हाताऱ्याशी कर्तेपणात स्पर्धा करू लागली घातक व मारक साधनाचे कौतुक उत्पन्न झाले आणि रिकामे हात प्रतिकारार्थ चाळी करू लागले ”

जुने व नवे पाडित्य

‘ सस्कृत विद्येचें पुनरजीवन ’ या लेखमालेत जुने शास्त्री व आजचा व्यवहार याविषयी ते लिहितात—

“ समाजातील अप्रैट्ट व्यवहारात शहाणपणाच्या चलनी नाण्याची मोड पुष्कळशी लागते, तेथे चवल्यापावल्याच काय पण पैसा, पै व कच ढबाहि लागावयाच्या जसा पदार्थ भेटेल तशा योग्यतेचें नाणें दुकानदाराच्या अगावर टाकायला लागतें जुन्या एकदेशीय पाडिताच्या पदरीं शहाणपण पुष्कळ असे ररे, पण ते सगळें मोहरापुतळ्या मिंचा नदे रुपये याच्या रुपाने त्याच्याजवळ परतुरण नाहीं, आणि दुकानदारास तर त्याची मोहोर धेऊन सपायची नाहीं व पचायची नाहीं यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या माजारात पदार्थ माडलेले असता माजीहि धेतल्याशिवाय हात हालवीत परत याव लागणार ! ररे, माजी मिळालीच तर अगापासून केव्हाहि दूर न होणाऱ्या जरीकाठी शालचोडीच्या पदरात माधून शालीनुवा ती घरी आणणार ! ”

इंग्रजी शिकलेल्या व नाना विद्याची नुसती तोंडओळख झालेल्या नव्या पाडिताचें शब्द चित्र वेळकर पुढीलप्रमाणें रंगवितात—

“ गुलामदाणीच्या कारजातून निघाल्याप्रमाणे आधुनिक विद्वानाच्या मुस्तातून प्रसंगोपात्त विद्येच्या सहस्रधारा एकाच वेळेस स्रवत असून, गिवाय प्रत्येक धारेस निरनिराळाच सुगंध येत आहे. आधुनिक विद्वानाच्या शानाची लागीव्दी फार विस्तृत, पण त्याची खोली फार थोडी असते वादाचा विषय बदलला असता जुन्या पंडिताप्रमाणे त्याला पाण्यामाहेर काढून टाकलेल्या मत्स्यासारखे चुकल्या चुकल्यासारखे होऊन तो तडफड पार नाही, कारण तो जलचर व स्थलचर म्हणजे उभयचर आहे. सरा. ज्ञानाप्रमाणे तो जमीन-असेल तेथपर्यंत चालेल व पाणी भेटताच पोहू लागेल, पण त्याची गति खोल पाण्यात मात्र होणार नाही. यामुळे विद्याममुद्रांच्या तळाशीं जुडी मारून सोती पर आणजे हे त्याला दुष्कर होय. फार तर त्याने सरस्वतीदेवीच्या क्रीडासरोवरातील कमळानरोर उथळ पाण्यात खेळावे, कोणताहि विषय तळहातावरील आवड्याप्रमाणे त्याला चोहोंकडून दिसेल, पण आवड्याच्या पोटातल्या बीची कल्पना मात्र त्याला होणार नाही ! ” खुद्द वेळकराच्या साहित्य गुणांचेच हे वर्णन नाही वाय !

चटका लावणारी जादू

“ हात लायला की सोने ” अशी क्रिया वेळकरापाशी जाहे. विषय कितीहि नीरस असो, रस असो, द्विष्ट असो, अवगट असो, तो सोपा, सरळ, मुटुमुटूत करून माटण्याची त्याची हातोटी काही विन्मथण आहे. या मुग्धोपपणालाच चटकदारपणाचीहि जोड ते देत असतात त्याच्या विद्वत्तेला विनोदाचे अस्तर लायलेच आहे. त्याचा कपनामिश्रित नृधुतपणा आणि विनोदमिश्रित रतिक्रता यामुळे त्याचा कोणताहि गेय वाचकाच्या बुद्धीला गुदगुल्या करतो. चादण्या रानी निवडुगालाहि कमळाची गोभा यावी, त्याप्रमाणे व्याकरण, हुडणावळ, इतिहास, इत्यादि वाटेरी निष्क-मुडा वेळकरानी मनोरम करून सोडले आहेत. सुरोधता व सरमता या दोन गुणांच्या पोटात समतोल विचारमणी, प्रमाणयुक्त माहणी व बुद्धि-रसातल्याची तर्कगुदता हे गुण वेळकरानी भरले आहेत. तर्कावर जाधार-

लेली विद्वत्ता व विनोदातून व्यक्त होणारी रसिकता हे त्याचे गुण त्याच्या कोणत्याही लहानमोठ्या लेखात दिग्गून आल्याशिवाय रहात नाहीत. त्यांनी लिहिलेलें ठिळक चरित्र, हास्य विनोद—मीमांसा, मराठे व इंग्रज आणि तोतयाचें बड हे चार ग्रंथ म्हणजे मराठी भाषेचें शाश्वत धनच होत.

प्रि. वा. म. जोशी : : : ११

महाराष्ट्राच्या प्रि. आगरकर जसे आदरणीय, तसेच प्रि. वा. म. जोशीहि. त्या दोघाहि प्राचार्यांनी शिक्षण-क्षेत्रात तर जाय केलेच, पण त्याशिवाय मराठी भाषेची व महाराष्ट्र-समाजाची सेवाहि मोठी केली. मराठी निवड्यावर जसा आगरकराचा छटा उमटलेला आहे, तसाच जोशी याचाहि आहे. मराठी वाचकाना तर्कशुद्ध विचार करण्यास त्या मोठ्या व्यक्तींनी शिकविले, त्यानखे गोपाळराव व बागनराव ह्यांचे स्थान घेऊन आहे. बुद्धिवादी विवेचन, सौलंदार भाषा, मार्मिक विनोद व नटपेन्ड व्याख्यान या गुणांची जोडी मराठी भाषेच्या मिळवून देणाऱ्या आगरकर फेळकर व जोशी ह्या विभागा वाढी मोठी आहे शुद्ध तरांगेंतर श्रम

पंथेत धावत जाण्यात वामनराव कोणायच हार जाणार नाहीत. केवळ विचाराची धाव पाहिली, तर काही काही वामनीत वामनराव आगरकराच्याहि पुढे गेलेले दिसतात. काळाचा परक हें एक त्याचे कारण असू शकेल, पण वामनरावाचा पिंडच मुळी तत्त्वज्ञान्याचा. शुद्ध, मोलीव तत्त्वज्ञानच त्यांना प्रिय. तार्किक दृष्टीने, तात्विक भूमिकेवरून, एखाद्या भौतिक शास्त्रज्ञप्रमाणे, ते निर्भेळ शुद्ध रीतीने विचार करीत.

दोन ऋषि !

“साधी राहणी व उच्च विचारसरणी” हें त्रीद ज्यांनीं आमरण अखंड पाळलें, असे आगरकर व जोशी हे दोघे आधुनिक काळातील ऋषिच होते. दोघेहि त्यागी व परोपकारी होत ! आगरकराचा कॉलेजातील तो सुप्रसिद्ध एकच सदस ! आणि स्वतःच्या “भेत-दहनार्थ” ठेवलेली ती तास रपयाची पुरचुडी ! दारिद्र्याची ती निशाणी पाहताच ना. गोखले यांना किती भडभडून आले ! वामनरावांनीं तर किती तरी दिवस प्रत्यक्ष उपासमारीत काढले. एका जाहीर भाषणातच ते म्हणाले, “वर्षानुवर्ष मी हा एकच काळा कोट घालीत आहे. तेव्हा माझे मन काहींत कष्टी होतें, पण ते लगेच मला म्हणतें, ‘अरे ! तुला एक तरी कोट आहे. पण ज्यांना एकहि कोट नाही असे लाखो-कोटो देश-बांधव या तुझ्या देशात आहेत ना !’” ह्या चार वाक्यांत वामनरावांची साधी राहणी, मनुष्यमात्राविपर्ययीची गाढ अनुकंपा, दोन्ही बाजूंनीं विचार करण्याची समतोल पद्धति, मनातील भले-बुरे विचार प्रकट करण्याची प्राजलता इत्यादि किती तरी गुण व्यक्त होतात, नाही ! तर्कशुद्ध विचार करण्यास, मानवप्रेमी मुजन वनण्यास व कोणत्याहि स्थितीत समाधानी रहाण्यास वामनरावांनीं महाराष्ट्रास शिकविलें.

तर्कशुद्ध विचार

आगरकराइतकीच सामाजिक सुधारणेची तळमळ वामनरावांना होती. पण आगरकराच्या भोंवतील जळजळीतपणाच एकातिरपणा वामनरावांच्या स्वरणीत नाही. तेज तेंच, पण रंगीत काचेंतून बाहेर आल्यामुळें सौम्य

झालेलें. तत्वज्ञानाच्या रंगीत हंथ्यातून वामनरावांच्या विचाराची ज्योत आपलें तेज प्रगट करते. त्यांचीं मते निश्चित होती. पण तीं ठामपणें सांगून वाचकावर लादणें हा त्यांना अत्याचार वाटे—ग्रौष्ठिक गुलामगिरी वाटे. म्हणून ते त्या मताच्या दोन्ही बाजू वाचकापुढें सूक्ष्म-अतिसूक्ष्म चिकित्सा करून मांडीत आणि त्यातून काय उचलावयाचें ह्याचा निर्णय करण्याचे स्वातंत्र्य वाचकाना देत. श्री-पुराणांची समानता, जन्मजात उच्च-नीचता, ईश्वराचें अस्तित्व इत्यादि जे कूट-प्रश्न समाजापुढें दीर्घकाळ उभे आहेत, त्यांची छाननी आग्रकरांनीं सेनापतीच्या आवेष्टानें केली आहे, वामनरावांनीं न्यायाविशाच्या शातपणानें केली आहे. निबंध असो, टीका असो, कादंबरी असो किंवा नाटक असो, सर्वत्र वामनराव हसतमुखानें, हलुवार भाषनेनें व चिकित्सक वृत्तीनें वाद करीत आहेत, विचार करायचास विरवीत आहेत, नवीं नवीं तत्वे न कळत सुचवीत आहेत, विरूढ समत्वाचा गुंता सहज सोप्या भाषेनें, हलके हलके, हंसत हंसत उकळून दाखवीत आहेत आणि सर्वाना उन्नत व प्रसन्न करून सोडीत आहेत, असेंच दृश्य टोळ्यापुढें उभें राहतें. वैचारिक सचोटीची देणगी वामनरावांनीं महाराष्ट्राला मोठ्या प्रमाणावर दिली; आणि तशीच दुसरी देणगी म्हणजे सौजन्याची.

अमर्याद सौजन्य

वामनरावांचे प्रत्यक्ष वर्तन इतकें सौजन्याचें असे कीं, त्याला सौम्य, मृदु, किंवा दुना मवाळ असेंहि कांहींजण म्हणत. कांहींजण कदाला ? खुद्द वामनरावांनाच आपल्या सौजन्यपूर्ण स्वभावाच्या प्रिय चोळण्याचा कधीं कधीं दुरुपयोग होत आहे असें वाटे. 'स्मृति-स्वर' या जवळ जवळ आत्मचरित्र असलेल्या आपल्या अखेरच्या कादंबरीत कांहींशा विनोदानें ते आपल्या जीवनाचे असें फिकें चित्र रंगवितात—“आपण कांहीं शिवाजी किंवा नेपोलियन आहों तर आपल्या आठवणी मोठमोठ्या प्रसंगांच्या असतील ? आमच्यासारख्याच्या आठवणी धुळक गोष्टींच्याच असावयाच्या. आमच्यावर विरूढ 'प्रसंग' याचचे म्हणजे बेचव चहा पिण्याचे किंवा

अग्राचसारखे फिरमोळ, आमच्या लढाया रमव्या वायकोशीं किंवा हट्टी पोरारीं, आमच्या मोहिमांना माजवरात आरंभ होऊन मैपाकघरातल्या रणक्षेत्रावर त्याची अखेर व्हावयाची, सकाळीं महायुद्ध होऊन दुपारीं दहा वाजता जेवणाच्या वेळेस आमचा तह झाला, तरी उभय पक्ष सध्याकाळीं चहाच्या वेळेस शस्त्रास्त्रे काढण्यास कचरावयाचे नाहीत त्यातून आमच्या सारख्या प्रोफेसराच्या आयुष्यात तर सारेच 'प्रसंग' मिळमिळीत आणि पचपचीत."

तळ्यांतील कमळ

वामनराव म्हणजे कोंकणच्या तळ्यातील एक कमळ. माणगाव तालुक्यातील तळे ह्या गावीं हें आठ पावळ्यांचें सुगंधी धेतकमळ फुललें— १८८२ च्या जानेवारीमध्ये त्याचा जन्म झाला. 'निग्रधमालाकाराचा' अस्त ज्या वर्षी, त्याच वर्षी ह्या निग्रधकाराचा उदय त्याचें प्राथमिक शिक्षण गोरगावीं झालें. दहाव्या वर्षी वडील वारले. मांज्या भायानीं त्याचें पुढील शिक्षण वेलें. मराठी पाचवी यत्ता शाळ्यानंतर वामनराव पुण्यास आले. नगरला तीन वर्षे त्यानीं काढलीं. कारण त्याचे वधु तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. त्या हायस्कूलमधून ते मॅट्रिकुला वसले, पण त्यांना अपयश आलें. पुन. वसले आणि १९०० सालीं ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले.

स्वातंत्र्याची तळमळ

मॅट्रिकनंतर ते पुण्यास डेक्कन कॉलेजात गेले. कॉलेजातील सर्व परीक्षा ते दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. टेनिम सेव्ठण्याचा त्यांना मोठा नाद. त्यात त्यानीं प्रावीण्यपदहि मिळविलें. शिवाय कॉलेजच्या मासिकात ते मराठी, इंग्रजी लेखहि लिहीत. "वामाक्षी" ह्या एका शब्दावरून "नाय-काना उजव्या डोळ्यानें दिसत नाही" ह्या गाथाची एक गमतीची गोष्ट त्यानीं लिहिली. इंग्रजी निग्रधावद्दल त्यांना शंभर रुपयाचें वक्षीस मिळालें. एकदा कॉलेजचे युरोपिअन प्रिन्सिपल ह्याच्याशी चोल्ताना वामनराव

स्पष्टपणे म्हणाले, “इंग्रजांच्या राज्यामुळे हिंदुस्थानचा मुळीच फायदा झालेला नाही. एक वेळ अराजकता पत्करेल, पण ब्रिटिश राजवटीतील ही शांतता व सुव्यवस्था आम्हाला नको.” गांधीजींची १९४२ सालातील ही भाषा वामनरावांनी त्या टिळक-युगात काढली आणि तीहि आपले वरिष्ठ असणाऱ्या गोऱ्या अधिपत्याच्या तोंडावर! तर्कशुद्ध विचार-पद्धतीचे व तत्त्वनिष्ठ धैर्याचे हे वारे वामनरावांच्या सर्व जीवनात ओतप्रोत भळून राहिले होते.

स्वभावाचे पृथकरण

महाविद्यालयात वामनरावांचे आवडते विषय म्हणजे तत्वज्ञान, इंग्रजी, संस्कृत व गणित. इतिहास व भाषाशास्त्र ह्या विषयांचाहि व्यासंग ते करीत. १९०४ साली ते ग्री. ए झाले आणि १९०६ साली एम. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्या पदवीच्या चावीने प्रोफेसरीचे कुटुंब उघडणे तेव्हा मोठे होते, पण वामनराव केवळ शिक्षक मित्रा साहित्यिक नव्हते, समाज-सुधारक होते आणि राजकारणाचे उपासकहि होते. त्यांच्या स्वभावाचे व परिस्थितीचे वारिक पृथकरण म्हणून श्री. श्री. प्रो. कोल्हटकर म्हणतात, “त्यांची राजकीय मते, अध्यापनाच्या जागेस पाहिलेत तितकी नेमस्तपणाची नव्हती. त्यांची मते राजकीय व सामाजिक मानर्तीत सार-रीच जहाल असल्यामुळे सपादकीय खुर्चीवरहि त्यांच आसन स्थिर झाले नाही त्याची बुद्धी सृष्टीतील गूढ तत्व शोधनाच्या कामी जितकी तीव्र आहे, तितकीच त्याची रूपनाशक्ति ही नूतन सृष्टी निर्माण करण्याच्या कामी कुशल आहे.”

राष्ट्रीय शिक्षक

* योगायोग असा की पुण्याच्या वामनरावांना कोल्हापूरमध्ये कार्यक्षेत्र लाभण्याचा वादनिश्चय झाला वळक्यात. तेथे १९०६ सालच्या डिसेंबरात राष्ट्रीय सभा भरली होती. तिला हजार स्थाण्यागाठी वामनराव गेले होते. त्यासाठीच कोल्हापुराहून प्रो. अण्णासाहेब विनापूर-

कर हेहि गेले होते. प्रो. विजापूरकर म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाचे वट्टे पुरस्कर्ते. त्यांनी त्या वर्षीच 'नून महिन्यात कोल्हापूर' येथे 'समर्थ विद्यालय' काढलें होतें त्या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षक म्हणून काम करण्यास अण्णासाहेबांनी वामनरावांना गेलानिष्ठें. वामनरावांना चढमन् होमार् दिला. १९०७ सालीं हें विद्यालय पुण्याजवळ तळेगाव येथें नेण्यात आलें. माताफार निपळूणकराप्रमाणें विजापूरकरांनीं विद्यालय काढलें आणि तशीच एक 'ग्रथमाला' हि गारा वरें चालविगी त्यानंतर 'विश्ववृत्त' नावाचें एक मासिक त्यांनीं काढलें. त्याचे संपादन १९०८ सालापासून वामनरावांचे होते विजापूरकर गंधेरा दौन्यावर असत आणि वामनराय मासिकाच सर्व काम पहात संपादक म्हणून विजापूरकराचें व सहसंपादक म्हणून वामनरावाचें नांव मासिकावर ठापलें जाई. एसा अशांत प सातवळेकर ह्याचा 'वेदिक प्रार्थनाची तेजस्विता' हा लेख प्रसिद्ध झाला. त्याच अशांत विजापूरकरांनीं बॉम्बेगोळ्यासमधीं एक स्फुट लिहिलें होतें. तो काळ पारतन्याचा. त्यामुळे ते दोन्ही लेख राजद्रोह पेटविणारे व खुनास उत्तेजन देणारे आहेत असा आरोप सरकारनें ठेवला.

कैदेची शिक्षा

वास्तविक तो लेखहि वामनरावांचा नव्हता आणि तें स्फुटहि वामनरावाचें नव्हतें, पण सरकारी दडपशाहीच्या जात्यात ते जोरान भगडले गेले. त्यांना ३ वर्ष नस्तमजुरीची शिक्षा झाली. विजापूरकरांना ३ वर्षे साधी शिक्षा झाली. वामनराय काय विद्या विजापूरकर काय, दोघेहि पापभीर व सात्विक त्याच्यावर खुनाचा भयकर आरोप ! तो एकून रागावण्याऐवजीं वामनरावांना हसूच आलें. "आता जगाच्या मूळत्वाकडे व दैवाच्या विचित्र लीलांकडे पाहून हसावयाचे नाही तर काय करावयाचें असा प्रश्न त्याचें तत्वज्ञानी मन त्यांना कर लागलें जगात भौतिक वादळाने किती तरी जाडें फळामुळासुद्धा उन्मळून गेलीं पडतात, त्यातलाच हा माननी जगातील प्रकार मानावा झालें" असें म्हणून त्याचें विचारी मन समाधान पावले

तुरुंगातील कष्ट

कोल्हापूरच्या तुरुंगात ह्या विद्वान वैद्याला कोणतें काम देण्यात आले ? तर 'दशरुमारचरित' ह्या संस्कृत ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर करणाचें. नाही महिने त्यानीं तेथें काळव्यावर सरकारने त्यांना दूर भिरकावून दिलें. सिंधमधील हैदराबादच्या तुरुंगात त्यांना डावण्यात आलें. भिन्न प्रात, भिन्न भाषा, भिन्न धर्म ह्यांच्या एरुळमोंडेण्यात त्यांना पेरण्यात आलें ! तेथें त्यांचे हाल नाना तऱ्हांनीं झाले. "हालअपेष्टा आणि अपमान ह्यानीं एकेकाळीं निरान्याप्रमाणे भाजलें असलें किंवा मुयाप्रमाणें टोचलें असलें तरी ते चटने, ते फोड, ती चूत, त्या जप्तमा, रागळें नाही गेलें आहे " असें म्हणून वामनराव आपल्या तुरुंगातील हालअपेष्टावर पडदा टाकीत. किंहुना सिनेमातल्या आगीच्या देसाव्याप्रमाणें "त्या हालाची आठवण मुपदायनच होते " असें ते सागत. रोंनेरचा डगभर धान्य (२० शेर) रोज वामनरावांना दळावें लागे हें चक्री पिसण्याचें काम चालू असता एक पठाण बोंडेर त्यांना हव्या त्या शिब्या देई. पण त्याच्या हृदयातील माणुसकीला वामनरावांनीं आपल्या मौजल्यानें पाझर फोडला. चरख्यावर लोकर कातणें, गुटाचे तळ करणें यैरे कामेहि वामनरावांना करावी लागली. तुरुंगातील प्रथाळयातून शेक्सपीअरची सादकें आणून वामनरावांनीं नाचून काटली, रायमल वाचलें, आहीं श्रमजी कादयन्याहि वाचल्या. शिक्षेचें माप काढोकाढ भरल्यानंतरच वामनरावांची सुटका झाली. कोल्हापूरचें तिकीटहि काढून देण्यात आलें, पण वामनरावाचें मनीन असें कीं, सुटका झाल्यानंतरहि त्याच्यापरोर असलेल्या एका पोलिसानें त्यांना एका गोलींत रोंटून यथेच्छ मडविलें. कारण काय ? तर निव्वळ गैरसमज. "याभलास का ? चालू दे ! " असें वामनराव शातपणें त्या मडविणाऱ्या पोलिसाच्या म्हणत होते शंबदीं त्याची त्या मारातून सुटका झाली.

महिला विद्यापीठाचे प्रमुख

राजकीय कैद्याचें आश्रयस्थान कोणतें ? तर लो. टिळकाच ' जेमरी कार्यालय ' तेथें वामनराव गेले. ' मराठा ' ह्या श्रमजी पत्राचे महामपादक

म्हणून त्यांनी दोन वर्षे काम केले. केसरीतहि काही हेतुमाला लिहिल्या. पुढे मुंबईच्या 'मेमेन्' ह्या इंग्रजी दैनिकांत त्यांनी सहासपादक म्हणून काम केले. त्यानंतर स्थिर व्यवसाय हातीं असावा म्हणून वामनराव १९१८ सालीं प्रि. कॅरे ह्याच्या 'अनाथ जालिनाश्रमास' जाऊन मिळाले. त्या सस्थेचे ते आजीव सभासद बनले सस्थेच्या "महिला विद्यापीठा" त प्राध्यापक म्हणून ते काम करू लागले. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, द्रष्टा व मराठी हे विषय ते मौजेनें शिकवीत 'अनाथ जालिनाश्रमाचे' सुपरिंटेंडंट व 'महिला विद्यापीठाचे' प्रिन्सिपल ह्या अधिनार-स्थानावरूनहि त्यांनीं काम केले. "तात्या"चा तास म्हणजे विद्यार्थिनींना काव्यशास्त्रविनोदाची मेजवानीच वाटे.

साहित्य-संमेलनाचे अव्यक्ष

शाळा कॉलेजातील शिकविण्याचें काम करता करता वामनरावांनी तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ व कादंबऱ्या रचल्या त्यामुळे त्यांना मोठी लोकप्रियता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्याच्या साहित्य मेवेचे चीज साहित्यिकांनी १९३० सालीं केरे त्या वर्षी गोव्यातील मद्रगाव येथें साहित्य संमेलन भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळ वामनरावाच्या गळ्यात पडली. १९४३ सालीं त्यांच्या वयाला साठ वर्षे झालीं. म्हणून त्यांचा सत्कार पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, नगर वगैरे शहरीं प्रेमान झाला त्यांनीं सेवानिवृत्त होणाचें ठरविले पण काळाने त्यांना ह्या जगापायूनच निवृत्त केले. ता. २० जुलै १९४३ रोजीं हा मुजन साहित्यिक, तत्त्वज्ञ कादंबरीकार व त्यागी देशभक्त दिवंगत झाला.

समतोल दृष्टि

समतोलपणा हा वामनरावाच्या निग्रवाचा आत्माच म्हणता येईल. विषय कोणताहि असो आणि त्याविषयी आपलें मत काहीहि असो, त्याच्या उलटमुलट दोन्ही गान् यथास्थितपणें मांडण हा वामनरावाचा मोठा गुण. या ब्राह्मतीत त्याची उत्तरी एन्टे तात्यासाहेब वेळकर काय ते करू शकतात.

केळकराच्या लेखणीतील लाळिल्याचा डील आणि कल्पकतेचा रंग वामनरावाच्या कलमात कमी असेल, पण चित्रितेच्या व समतोलपणाच्या बाबतीत वामनराव.केळकरानाहि हार जात नाहीत. “जान हें विष कीं अमृत ?” हा त्यांचा साठ पानांचा एक लेख जरी कोणी वाचला; तरी वामनराव पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष फिती कौशल्याने करतात हें सहज कळून येण्यासारखें आहे.

ज्ञानाचा उच्च आतंद्र

‘ज्ञानामुळे जगातील काय नाहीसे होतें, धर्माचें व नीतीचें अधिष्ठान उलमळीत होतें, सद्भावनाच्या पाकट्या चुरगळल्या जातात आणि धैर्य, नियाशीलता व देशाभिमान हे सद्गुणहि कमजोर होतात, निवृत्ती धर्मविषयक ज्ञान अधर्मप्रवर्तक ठरतें, म्हणून ज्ञान हें राण्यासारखें आहे, तें सांदर्याचा, नीतीचा, चित्त-स्वास्थ्याचा छळ करतें’ अशा आशयाचा पूर्व-पक्ष वामनरावांनी त्या निबंधात, एखाद्या हुंदार वॉरिस्टराप्रमाणें, केला आहे. तो वाचीत असताना त्यातील प्रत्येक विधान सामान्य वाचकाला पटतच जातें, इतकें तें युक्तिवादानें व पुराव्यानें घळकट करून भाडलें आहे. पण पुढील तीन लेखांकरिता त्यांनी जो उत्तर-पक्ष वेढला आहे; तो त्याहून खानी पटविणारा आहे. ज्ञानवृद्धीमुळे काव्यानंदाची वाढच होते आणि धर्माला व नीतीला ज्ञान हें पोषकच आहे, हा वामनरावाचा सिद्धांत सहज गळीं उतरतो. जो ज्ञानाचा भुजंग आहे त्या जिजामु जिवाला सगळे जग प्रभ्रचिन्दावित दिसतें, असें रागून वामनराव म्हणतात, “पुण्यामयें व्याप्रमाणें कैमर लपलेले अगतात, त्याप्रमाणें मानसिक व्यापारात हस्तन्देचे प्रभ्र लपलेले दिगतात ..... सुदगु व्याप्रमाणें किंवा वायकोच्या रागाप्रमाणें निजा मित्रांनीं वेढेल्या स्नेहभं मुचेष्टेप्रमाणें, हे प्रभ्र गुग्गुळर, गुरगुदायी, आकर्षक व उत्तेजक असतात. प्रभ्र सुदगुमुळे जें ज्ञान माणसाच्या निळते तें आनंददायी जमतें. ज्ञानापासून होणारा उच्च सात्विक आनंद तो आहे, त्याची योग्यता पार मोठी आहे” जसा निष्कर्ष वामनरावांनी स्पष्टपणें वाचकापुढें ठेवलेला आहे.

मताचा निश्चय

असे नि मदिग्ध निष्कर्ष जेथे सांगण्यासारखे जमतील, तेथे वामनराव मागत अमत. पण पुन्हा वेळा तशी निश्चित मते मागणे विचारी माणसाला शक्यच नसतें. “ भगवताच्या स्वप्नाप्रमाण सत्य हे अनेकांग आहे ” हा उदार विचार वामनरावाच्या मनात खतत जागृत असे त्यानीं स्वतःच एकदा एका संभेत विनोदानें असे मागितलें होतें, “ आज मी माझे निश्चित मत मागतों आणि तें हें कीं, जगात निश्चित असें काहींहि सांगता येत नाहीं.”

“ बोलि थोडा विनोद असला, तरी सत्य खरेच आहे. “ मी आणि माझीं पुस्तकें ” या विषयावर त्यानीं एक नमोभाषण केळें होतें. त्यात आपल्या विचारसरणीचे वर्णन करताना ते म्हणतात, “ काहीं प्रभावशून्य निश्चित उत्तर देणेंच सत्याच्या ज्ञानाच्या स्थितीत शक्य नाही दुसरें उत्तर असें जाहे की, काहीं ठिकाणीं मी आपलीं मत सौम्यपणें दिग्दर्शित केलीं आहेतच. पण ठागून, आदळभापट करून, आरडाओरड करून जो सांगेल त्यालाच मत आहेत आणि जो गूढित, दिग्दर्शित, ध्वनित करील त्याला मत नाहीत, अम मानण्याची जगाची विपरीत रीत आहे. त्याबिरुद्ध ओरड न करता, अशी ‘ विपरीत रीत ’ आहे एवढेच सोम्यपण सांगतों.”

उदार विचार

पन्नाथ प्रचारकाचा एकांतिक अभिनिवेश वामनरावाच्या लेखात चुकून मुद्धा सापडणार नाही त्याच्या समतोलपणातून विचाराचा उदारपणा उगम पावतो. “ पक्ष भेद आणि पक्ष द्वेष ” हा सत्तावीस पानी लेख त्यानीं १९१५ साली लिहिला. तो सुमारे चाळीस वर्षांनंतर आजहि आपल्या मनाजाला मार्गदर्शक होण्यासारखा आहे, पार काय यापुढील चाळीस वर्षांनंतरमुद्धा तो तितकाच मार्गदर्शक ठरेल. ते म्हणतात, “ आपलें मत कमेंहि असो, विरुद्ध पक्षाचे म्हणणें तरी काय आहे हे सहानुभूतिपर दृष्टीने पाहणें पार श्रेयस्कर आहे. दुसऱ्याचें खरे हृदय कळल्याशिवाय त्याप्रियी खरा आदर राटणार नाही व खरा आदर राटल्याशिवाय खरा समेट होणार नाही. ”

“ मतापेक्षा मनाफडे पहा, पक्षभेद असले तरी पक्षद्वेष नका.” अशी उदार शिक्षण ते देतात. पण ते “ दाटून उपदेश ” करित नाहीत. तो त्यांना वागडाच आहे. ते म्हणतात, “ लेखकाचा सरा सदेश त्याच्या जीवनात असतो, त्याच्या पुस्तकात प्रतिग्नित झालेल्या त्याच्या मनात असतो त्याची विशिष्ट मते मला मान्य नमतीत, पण मला त्याच मन कदाचित् आदरणीय वाटे. लेखकाचे विचार खरोखर असतील किंवा चूक असतील, त्या विचारात त्याचा सरा सदेश नाही, तर त्याच्या विचार करण्याच्या पद्धतीत, त्या विचाराना आधारभूत असलेल्या आणि त्यांना प्रेरणा देणाऱ्या त्याच्या इच्छेत, त्याचा सरा सदेश गर्भित असतो. मॅक्स-मुल्लरच्या उपपत्ति तज्ज्ञाना आता सशयास्पद घाटत असतील, पण त्याची ४० वर्षांची अगड ज्ञानपिपासेची तपश्र्या हा त्याच्या जीवनाचा अलिखित सदेश कोण विसरेल ? टिळकाची उत्तर धुवांरील आर्यांच्या वसतिस्थाना-बद्दलची उपपत्ति कदाचित् चूक ठरेल, पण पायल्या वेळात विद्याव्यामग चारू ठेवावा हा त्याचा कधी न दिलेला सदेश कायम दिसेल. त्याची राजकीय धोरणे खरोखर होती का चून होती हे भविष्यकाल ठरवील, पण आपल्या ध्येयासाठी तुट्यासारख्या आपत्तीना धेयाने तोंड द्यावे हा त्याच्या जीवनातला गर्भित सदेश हाच त्याचा सरा सदेश आणि तो मान निच सत्य ठरेल असले सदेश कोणी देत नाहीत, पण घेता येतात कोणी मागत नाही, पण समजतात.”

राष्ट्रात निरनिराळे पक्ष असण स्वाभाविक आहे, किन्हुना अवग्रह आहे. पण त्या सर्वांचा पायदा राष्ट्रता येव्हा होईल ? जर सर्व पक्षाच्या अनुयाय्यांचे समतोलपणा व उदारपणा येईल ते हा. त्या गुणाची शिक्षण देताना वामनराव म्हणतात, “ दहाणपणाचा सर्व मना आपट्याकडेच आहे, स्वार्थत्याग आपल्याच घरी पिकतो, देशाभिमान आपल्या हृदयातच स्फुरतो, राष्ट्राच्या प्रगतीची मक्की आपल्याच ठाकूर आहे, उत्तर मर्वोर्नी माझ्या मागानेच चालवें, नार्हीतर ते स्वयं सद्गतात पडतील व देशाला रसातळाला नेतील, अशा प्रकारची भावना अस्वाभाविक व

अनिष्ट आहे. आपलीं मुलें आणि आपलीं मतें जशीं आपणाला प्रिय असतात, तशीं लोकानाहि आपापलीं मुलें आणि मतें प्रिय असतात.”

कंसांत मजकूर कां ?

प्रत्येक प्रभ्राच्या दोन्ही बाजू पाहण्याच्या या सवयीमुळे वामनरावाच्या लेखात कसाकित मजकूर पुष्कळ वेळा आढळतो. एकदा रं. पराजपे यांनी “ श्री. देव ” (Mr. God.) असा उल्लेख करून लोकांच्या भावना दुराविल्या. हा दोष समजला पाहिजे, असें आपलें मत वामनराव मांडतात न मानतात, तोंच त्यांना पराजप्याच्या त्या उल्लेखातहि गुण दिसू लागला. म्हणून वामनराव दस करून लिहितात, “ विचाराच्या दृष्टीनें निद्रिस्त झालेल्या लोकांना धक्का देऊन जागें करण्याचें काम कोणी तरी केलेच पाहिजे आणि हें काम करणारान्हे वाईटपणा जाला तरी दूरदृष्टीनें त्यानें समाजहित साधलेलें असतें हेहि ध्यानात वरलें पाहिजे. ” ‘ इतु काळे व सरला भोळे ’ ही वामनरावाची पत्ररूप कादंबरी तिच्यातील स्त्रियांच्या पत्रांची भाषा स्त्री सुलभ नाहों. हा दोष त्यांनींच दाखविला. पण लगेच दसात ते म्हणतात, ‘ अलीकडे स्त्रियांच्या पत्राची भाषा पुरपी बळणाची होत चालली आहे जसें माझें मत होत चाललें आहे. ’ एवढें स्पष्ट करूनच वामनराव थारले नाहींत, तर त्या सडनाचेंहि सडन करण्यासाठीं ते लिहितात, “ पण ते पूर्णपणें गरोबर नाही, हेंहि मी ओळखून आहे. ” वेसाचे पापुत्रे किंवा साखरेच्या साली बाढण्यामारसा हा चिकित्सकपणा कोणास निरर्थक वाटेल. पण सध्याच्या समाजाला अशी चिकित्सक दृष्टी जितकी मिळेल तितकी पाहिजेच आहे, सध्याच्या समाजाची दृष्टी म्हणजे कोळशाच्या वसारीतील वाटा ! “ शेर-अच्छेर इकडे काय अन् तिकडे काय ? पण वामनरावाची चिकित्सक दृष्टी म्हणजे सराफाच्या दुकानातील ताजवा-एका केमानेंहि पारटें सालींवर व्हांवें.

मानव-धर्माचा संदेश

“ विवेकाशीं आपण स्वयंवर वेडें जाहे. आपणास विवेक सद्धर्मवारी व्हावयाचें आहे. ” हें वामनरावाच्या विचाराचें अधिष्ठान. त्याच्या

निबंधाचे विषय तात्त्विक, सामाजिक व माहिल्यिक असेच मुख्यतः अगत. नीतिंतील 'योगक्षेम' म्हणजे काय ? कार्याकार्य-निर्णयाची कसोटी कोणती ? यैरे त्याचे, तत्त्वज्ञानात्मक क्षेत्र त्याच्या विचाराची सूक्ष्मता व व्यापकाची व्यापकता दाखवितात. नम्रतवादाविषयीनि त्याचे सामाजिक विचार आजहि पुरोगामीच ठरणारे आहेत. "प्रसस्कारारूढ वा. म. जोशी" आणि "नवमननारूढ वा. म. जोशी" असा भेदहि त्यांनीं एके ठिकाणी केला आहे आणि आपले दोकाचे तात्त्विक विचार निःशंकपणें माढलेले आहेत. सामाजिक किंवा राजकीय विषयांचे विवेचन करून वामनरायण आपल्या वाचकांना मानवयुद्धाकडे घळीत असतात. "मनुष्य परक्या जाती-तला, धर्मातला किंवा देशातला ही वृत्ति नष्ट होऊन जो नीतिदृष्ट्या चाईत तो परक्या, आणि जो नीतिदृष्ट्या चांगला तो आपला, अशी वृत्ति घळावत चालली पाहिजे." अशी गुणलब्ध मनोवृत्ति वामनरायाची होती. "मानराभिमान" वाढीन लागला "तरच मानवजातीतील भाडणें, मारामान्या आणि युद्धे-महायुद्धे बंद होतील, एरवीं नाही." असे आपल्या अनुभवाचे व विचाराचे सार वामनरायांनीं वाचकापुढें टाकले आहे.

नीतीची प्रतिष्ठा

माहिल्याच्या गंगा प्रवाहात वामनरायांनीं अशा चिन्तितेची जल म्रीडा यथेच्छ केलेली आहे. कला व नीति या वादात एखाद्या न्यायार्थाशाप्रमाणें त्यांनीं आपलें मत निर्विकारपणें दिलेलें आहे. "कलेची नीति ही मोल्करीण नाही, त्या गहिणीगहिणी आहेत. कोणी धुद्र नाही, श्रेष्ठ नाही. त्याची एखाक्यता आहे." असा तरबेर्याला शोभेसा निष्कर्ष वामनरायांनीं माढलेला आहे.

कला व नीति या वल्हाचा कलनलाट जेव्हा पार माजला, तेव्हा दोन्ही हात उभारून वामनरायांनीं असा समतोल निर्णय दिला की, "कलेचा आणि साहित्यिकलेचा मी भक्त असलों, तरी मी अनन्य भक्त नाही. मला वेव्हाहि हें विसरता येत नाही की, मनुष्याचा जन्म केवळ कलेचा आनंद दुष्टवाकरिता नाही. कला नसेल तर मनुष्याच्या जीवनात

तें मोठेंच धर्गुण्य होईल, पण जीवन हे केवळ क्लामय नाही. जीवनात ज्या अत्यंत रम्य आणि वन्य गोष्टी आहेत, त्यात कटेगरोजर नीतीचा आणि सत्याचाहि समावेश होतो आणि याचें जर एस्मेकात पडलें नाहीं तर जीवनातली ती मोठीच आपत्ति म्हटली पाहिजे. जीवनात कला नसेल तर तें वेचव, नीरम, कलाहीन होईल हें खरें, पण सत्य नसेल तर ते छुळे, आधळे, पागळें होईल, आणि नीति नसेल तर तें रागट, कुजबे नामकें होईल.”

सौंदर्य, सामर्थ्य, साधुत्व

कला-नीतीच्या वादात व पुढें एसा वैयक्तिक वादनात दोन मोठ्या साहित्यिकांची जुज चालली असताना, त्या दोघाहि मतगजाना मार्गे रेचण्याचा अधिकार वामनरावाचा होता व तो त्यानीं आपल्या सौजन्यपूर्ण रीतीनें वजायलाहि. अशा तात्त्विक प्रभाप्रमाणेच साहित्यातील वादाला नवीन नवीन ग्रंथ हेहि निमित्त होत. ‘दुष्टी की दुहेरी ?’ ‘शामसुंदर’, ‘प्रेम की लौकिक ?’, ‘सत्यपरीक्षा’, ‘भगलेलें देऊळ’, ‘वधनाच्या पलीकडे’ इत्यादि पुस्तकांचें परीक्षण करण्याच्या निमित्तानें वामनराव बाळग्यीन तत्त्वे वाचकापुढें मांडीत. नाटक किंवा कादंबरी याचें तन काय आहे, याचें विवेचन अशा परीक्षणामध्यें ते सरोल रीतीनें करीत. साहित्यात मौंदर्य हवें, सामर्थ्येहि हवें, हें ते सागत. पण साधुत्व अवश्य हवें यावर त्याचा कटाक्ष विशेष.

“सत्य, सौजन्य व सौंदर्य याची उपासना हेंच जीविताचें ध्येय आहे” असें वामनरावाचें जीवित-विषयक तत्वज्ञान होतें आणि साहित्य हें जीवनाशीं निगडित जसावें असें त्याचें मत होतें. “सरस्वतीची भाक्ति करू पाहणाऱ्यानें स्वतःस केवळ सरस्वतात गुरफटून धेऊ नये” असा उपदेश करून वामनराव साहित्यिकाना सदेश देतात कीं, “आपण बाळग्य-भक्तांनीं वारळातल्या मुंग्याप्रमाणें शब्द-क्षेत्रातच डोकें खुपसून शाब्दिक वारूळ निर्माण करण्यापेक्षा सत्यान्वेषणाच्या, सौजन्यपोषणाच्या व सादयोपासनेच्या वानर्तीत पौण्य, तेज, स्वतंत्रता, नवनिर्मिति, बुधलता इ. गुण दाखविले, तर आपण मरस्वती-मातेच्या प्रिय होऊ.”

आत्म-शांतीचा झरा

सौजन्याचेर वामनरावांच्या लेखणीचा मुख्य भर. “ कौणतेहि शारिरिक किंवा मानसिक कांशून्य अथवा पाटव ध्या; सौजन्याचा त्याला आधार नसेल, तर त्याची रमणीयता किंवा आश्चर्यकारकता इंधनध्याप्रमाणे पोकळ समजावी. ” याचें कारण वामनरावांनीं असें दिलें आहे कीं, “ या रमणीयतेमध्ये आत्मा प्रसन्न करण्याचें सामर्थ्य नाही !..... जें कांहीं करावयाचे तें केवळ सर्वांत अधिक मुसकर असून उपयोगीं नाही, त त्या योगानें अंतरात्मा संतोष पावला पाहिजे, प्रसन्न झाला पाहिजे. सौजन्यातून आत्मा प्रसन्न होतो, दुसऱ्या कडाने नाही. ” वामनराव विद्वान होते आणि विद्वत्तेचे मोठे भक्तहि होते. पण, “ तुम्हाला विद्वत्ता हवी कें सुजनता हवी ? ” असा प्रश्न त्यांना कोणी केला असता, तर त्यांनीं सुजनताचें स्वीकारली असती हें खचित. कारण “ सौजन्य हें आत्म्याचे उत्तमाग गणलें पाहिजे ” असें त्यांचें ठाम मत होते; ते निश्चितपणें मांगलात “ विद्वत्त्वाचा व सौजन्याचा संबंध कसाहि असो, सौजन्यविरहित विद्वत्त्व आत्म्याला शांति देत नाही. पण विद्वत्त्वविरहित सौजन्य आत्म्याला शांति देजं शकतें, असें म्हणण्यास कौणतीहि हरकत नाही. आत्मिक शांतीला जसा सौजन्याचा आधार, तसा सौजन्याला नीतिमतेचा आधार आणि ना नीतिमतेला आधार मानवप्रेमाचा. ” या मानवी प्रेमाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून वामनरावांनीं आईची माया सांगितली आहे. तिचें सामर्थ्य वर्णन करताना ते लिहितात, “ माता ज्या बुद्धीने मुलाचे लाड पुरविते ती बुद्धि त्याच्या अंतरात्म्याच्या अंतरात्म्याला जाऊन भिडते व ते प्रेमाचा झरा उत्पन्न करते. हा प्रेमाचा झरा विद्वत्तेच्या किंवा सदुप देशाच्या कटोर कुदळीनें खणून किंवा मारहाणीचे सुरंग लावून अंतःकरण धोनावून काढता येत नाही. ”

पौरस्त्य व पाश्चिमात्य ज्ञान

तांचेच चिंतित अलंकारिक भाषेनें खजून व सोपी सोपी पद-माटण्याची वामनरावांची हातोटी कांहीं असामान्य आहे. या त्यांचे अलौकिक गुणांचा उत्कर्ष “ नीति-शास्त्र-प्रवेश ” या ग्रंथांत दिसून येतो

“ प्रवेश ” असें विनयाचें नाव या ग्रथास वामनरावांनी दिलेंलें असलें, तरी त्याचें स्थान मराठी निबंध-ग्रथात बरचें आहे. “ अफाट सागरात जाण्याकरता नदीमुख जेथें जलचराना उपयोगी पडतें, त्याचप्रमाणें नीति-शास्त्र-सागरात अवगाहन कर पाहणाऱ्या जिज्ञासूना आणि उपयुक्त व्हावें, एवढीच या प्रवेश ग्रथाची महत्त्वाकांक्षा आहे ” अशी नम्रतेची भूमिका ग्रथकारानें स्वीकारलेली आहे. पण या ग्रथात भारतीय व पाश्चात्य अशा दोन्हा तत्त्वज्ञानाचा सगम रिती सुंदर झालेला आहे याची सात अनेक विद्वानांनी दिलेली आहे. “ रा जोशी यांनी आपल्या वाङ्मयातील नीति विषयक कल्पनांच्या हिरकण्यांना युरोपात तयार झालेल्या शास्त्रीय पद्धति-रूपी कोंदणाच्या मराठी साच्यात उखून दिलें आहे. ” असा गौरव प्रि. भाटे यांनी प्रस्तावनेत केला आहे. आणि प्रा. रामभाऊ रानडे यांनी तर “ या ग्रथाची स्तुति करावी तितकी थोटीच होणार जाई ” असें म्हणून स्तुतीची सीमाच गाठली आहे ! “ रा वामनराव जोशी यांचा तत्त्व-ज्ञानाचा अभ्यास, त्याची लिहिण्याची शैली, ज्या गोष्टी व जे विचार आजपर्यंत मराठी भाषेत प्रगट झाले नव्हत, ते प्रगट करण्याची त्याची हातोटी, या सर्व गोष्टींमदल ते सर्व लोकांच्या जादरास पार आहेत ” अशी प्रशंसा श्री. रानडे यांनी केली आहे

सुगम केलेले तत्त्वज्ञान

या ग्रथात धर्मनिष्ठा व नीतिनिष्ठा यातील फरक आरम्भी सागून वामन-रावांनी साधुत्व, सादर्य आणि सत्य याची मीमांसा केली आहे नीतीचा देह कोणता व आत्मा कोणता ? नीतिदृष्ट्या चांगले-वाईट कशाला म्हणावयाचें ? कार्याकार्य ठरविण्याची कसोटी कोणती ? आत्मस्वातंत्र्य, आत्म्याचें अमरत्व-इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म छाननी सुगम भाषेत या ग्रथात केलेली जाई. ज्ञानाचा विकास झाला म्हणजे भिन्नभिन्न शास्त्रें अस्तित्वात येतात, हें त्यांनी किती सुंदर दृष्टान्ताने सांगितलें आहे पहा. “ लहानशा देळीच्या अकुरामणें एका वर्षी केळीचीं पालें, केळमुलें व केळीं मुस, असतात, पण त्या वृक्षाचा बराच विकास झाला म्हणजेच हीं विशिष्ट अर्गे

भेदरूपानं दिगू लागतात. त्याचप्रमाणे मनुष्यजातीच्या ज्ञानाचे जसजसे विकसन होत जाईल तसतसे भिन्नभिन्न शास्त्राचे कळे त्याला लागतील.”

धर्मनिष्ठेचे स्वरूप

‘ धार्मिक ’ कोणास म्हणावे ? याचा ऊदापोह वामनरावांनी गूपच केला आहे. शेवटी ते मागतात, “ सद्य, सर्वत्र व सर्वशक्तिमान् ईश्वराच्या अस्तित्वानद्दल ज्यास गजब राहिलेला नाही, जगात ज्या गोष्टी होत आहेत त्या सर्व ईश्वरेच्छेने होत आहेत व त्या सर्व एतद्गीत हितपरिणामी आहेत अशी ज्याची श्रद्धा आहे किंवा असा ज्याचा युक्तिवादाने योग्ये निश्चय झालेला आहे, तो केवळ नीतिनिष्ठ नव्हे, तर तो धर्मनिष्ठहि आहे असे समजावे. ”

ही धर्मनिष्ठा सक्तीच्या उपदेशाने निर्माण करता येत नाही; प्रत्यक्ष उदाहरणानेच ती पाहणाराच्या अर्गी पिरते. हा सिद्धान्त माडताना वामनरान् म्हणतात, “ धार्मिक शिक्षण देण्याचा मुख्य मार्ग म्हणजे धर्म-निष्ठ शिक्षकांचे उदाहरण मुलाच्या नजरेसमोर नेहमी ठेवणे हा होय... धर्मनिष्ठा ही पुण्याच्या मुलासाप्रमाणे दुर्लभहि हृदयाला हलकू शरते. नाकात किंवा घशात फूल कोंडल्याने त्याचा वाम नष्ट मात्र होतो, तशीच गोष्ट धर्मनिष्ठेचीहि आहे ”

सर्वांगीण आत्म-विकास

मनुष्याचा सर्वांगीण आत्मविकास कसा होऊ शकतो याची साधक-वाधक चर्चा करून वामनरावांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, “ सत्कर्म जेव्हा ज्ञानपूर्वक व भक्तियुक्त अतःकरणाने करावीत, जेव्हा भावना उत्पन्न, उत्साहपूर्ण, शुद्ध, व सार्विक असतात आणि मनुष्य त्यांना वश झालेला नसतो; जेव्हा पलासक्ति तर नसते, पण सत्कर्म करण्याविरयीचा उत्साह कायम असतो आणि ते करताना ध्यावी लागणारी काळजी घेण्यात कसूर मुळीच नसते, जेव्हा कर्म करताना कर्त्याला ओझे चाटत नाही, तर उलट त्याचे मन प्रसन्न असते; आणि जेव्हा मनाच्या प्रमत्ततेला सत्संगति-मुक्ताची जोड मिळते, तेव्हाच मनुष्याच्या आत्म्याचे सर्वांगीण विकसन होतें व तेव्हाच त्याचे घरे, सर्वांत शुद्ध, सात्त्विक, उदात्त, सुंदर स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस पडते. ”

मनुष्याचा विकास

मनुष्य आणि मृग यांच्यामध्ये द्वैत कसे आहे हे वामनरावांनी काही उदाहरणें देऊन दाखविलें आहे तें म्हणतात, “ मृगि मृगिष्ठ खरीच पण मनुष्य नाही कमी नाही. तो मृगिलाहि नित्येक वेळा वाकावयाम लावतो मृगिनें मळर केले, तर तो मळरदाणी करतो मृगि विजा पाटन घराचा नाश करते, तर तो रुडकडणाऱ्या त्रिजेलामुढा हलक्या हाताने घराच्या बाजूने झालून जमिनीत गाडून टाकतो सुष्ठि दुष्काळ पाडते, पण मनुष्य दयावं अतः करणानें गुराढोराचे व गोरगरागाचे प्राण वाचविता मृगि भाजावयास व आपल्याच पोळीवर तूप ओढण्यास गिऱविते, पण मनुष्य तिचें न ऐकता आपल्या माधवार्शी सहकारितेनें यागतो व दुसऱ्याना यथा शक्ति साहाय्य देतो ”

हे द्वैत नष्ट कसें होऊ शकतें आणि मानवाला अद्वैतानदाची प्राप्ति कशी होते याचें विवेचन ग्रंथकारानें शरकार्दन केले आहे “ नीतिचर्चा कर्मप्रवृत्तीला विघातक नाही, तर ती उत्तम ससाररूपी रथ भलत्या मार्गानें जात असल्यास तो सत्स्थानर आणण्याला साहाय्यभूत होते, जसा अनेक लोकांचा अनुभव आहे नीतिशान्ताच्या दीपाचा कायाकार्यानिमूढ झालेल्या लोकाना मोहान्धकारात किती तरी उपयोग झालेला आहे किती तरी लोकाना या शान्तानें योग्य मार्ग दाखवून जन्मात्म्याच्या शांत उत्थानात नेऊन सोडले आहे ” अशी पन्ध्रुति वामनरावांनी आपल्या ग्रंथाची सांगितली आहे

ज्ञान निष्ठा व सत्य-निष्ठा

असा अपूर्व व विचारपूर्ण ग्रंथ लिहिता, तरीमुढा वामनरावाच्या मनाची नम्र व निराग्रही ठेठक कधीच सुटली नाही या ग्रंथाचे शेपटी त्याची ही बैठक पुढील शब्दांनीं प्रगट झाली आहे “ हेतु हा, की, नित्येकाच्या विचारात जो मला घोटाळा दिसून जाला, तमा घोटाळा एखाद्या अप्रबुद्ध वाचनाचा होत असल्यास त्याचा विचार करावयाला लावावें त्यानें माझ्या पन्हाला यावें, असें माझें म्हणणें नाही, कारण मला पश्च नहिं ! त्यानें विचार करावा, एवढीच माझी इच्छा ”

पिचाराचा घोटाळा काटणें, जीवनातील कोडीं उलगटून दाग्नविणें आणि आयुष्याला योग्य दिशा लावून मनःशांतीचा मार्ग मोनळा वरणें हें तत्त्वज्ञानी माणसाचें कार्य वामनरावांनीं आयुष्यभर आपल्या वाणीनें व लेखणीनें केलें. तें करित असताना त्याचा वाणा असा कीं, “ ज्ञानापासून आनंद व मोक्ष (म्हणजे स्वतंत्रता) प्राप्त होतो हें तर खरेंच, पण ती प्राप्ति न होता, ज्ञानापासून नरक मिळणार असला, तरी मी ज्ञानाचीच वाट धरीन. जरूर तर मी नरकात जाईन पण सत्याचीं कास सोडणार नाही. ” ज्ञाननिष्ठा व सत्यनिष्ठा याचा प्रसार शुद्ध स्वरूपात ‘करण्ये’ वामनरावासारखे लेखक मराठीत विरळाच ! फोणाचीहि भूमिका तुम्ही घरोघर समजावून घेतली की, त्याला तुम्ही क्षमाच कराल (To Understand all is to forgive all) हा त्याचा जीवन मंत्र होता. तो समाजात सहिष्णुता, ऐक्य व प्रेमभाव निर्माण करण्यास समर्थ आहे. ज्ञानाचा प्रकाश व सौजन्याची माधुरी याचें विचन महाराष्ट्र-भूमीवर सतत आमरण करणारे वामनराव श्रेष्ठ होत !

‘संदेश’ कार कोल्हटकर : : १२

काश्मीर म्हणजे सृष्टिसौंदर्याचें आगर ! चारी राज्ञीं उभे असलेल्या वर्षाच्छादित पर्वताच्या कोंदणात तेथें असें एक अद्भुत व रमणीय सरोवर आहे कीं त्याचे चमचमणारे रंग एका दिवसात पाच वेळा बदलतात आणि ते पाची रंग एकापेक्षा एक मनोहर असतात तशीं रम्य स्थळें मराठी साहित्यात ज्या दानचारच लेखकांनीं निर्माण केलीं आहेत, त्यात श्री अच्युतराव कोल्हटकर याची गणना होते देशाभिमान, धर्माभिमान भाषाभिमान व स्वातंत्र्याभिमान या उत्तुंग व धवल पर्वताच्या चतुःसीमेंत साहित्याचें मुदर सरोवर जसें प्रा शिवरामपत पराजपे यांनीं निर्माण केलें, व विनायकराव सावरकर यांनीं उत्पन्न केलें, तसेंच ‘संदेश’ कार

श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी अस्तित्वात आणले. विसाव्या शतकातील हे तिथे गप्पविच ! आणि तेहि अशा तेन पुन प्रतिभेचे व तरल कपस्तचे कीं, इतर भी मी म्हणणाऱ्या करीनीहि त्याच्यापुढें आदरानें मान लववारी ! काव्य म्हणजे काय ? तर प्रतिभेचा विलास आणि प्रतिभा म्हणजे काय ? तर प्रतिक्षणाळा नमीन व रम्य सृष्टि निर्माण करणें. प्रतिक्षणाळा नसली तरी प्रतिदिनाळा अशी नवता, अशी चान्ता अच्युतरावांनी आपल्या 'सदेशा'त ओतली आणि मराठी वाङ्माना वेड लावले !

राष्ट्रपिता हाच पिता !

रा व धामनराव कोल्हटकर हे न्यायाधीन होते ते अच्युतरावांचे वडील, पण अच्युतरावांचा स्वदेशाभिमान इतका जळपळीत कीं, नरनारी नोऱरीत राणाऱ्या, मनाळ पक्षाकडे गुण्याऱ्या व लो. टिळकाचा द्वेष तिरस्कार करणाऱ्या आपल्या पित्याचें नावहि त्यांनीं केवून दिलें आणि 'राष्ट्रपिता' असलेले लो. टिळक याचें नाव आपल्या पितृस्थानीं घातून "अच्युत जळवत कोल्हटकर" या नावानच ते जगल व भिरविले वाई येथें ता. १ ऑगस्ट १८७९ रोजी अच्युतरावांचा जन्म झाला. लहानपणापासून श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्यावर त्याची मेनस्वा भक्ती. समर्थांचा दासपोध, करुणाष्टकें वगैरे वाङ्मय त्यांनीं ताडपाठच केले. ते त्रसरीतील स्कूर्तिदायक उतारे पाठ करून ते घडघडा म्हणून दासवीत वस्तृत्वाचे जेवुर लहानपणापासून त्याच्या ठिकाणीं दिसू लागले बुद्धि इतकी चपळ कीं, चर्चाचे पधराच्या वर्षी १८९४ सालीं ते मॅट्रिक झाले महाविद्यालयाच्या एकेएर पायऱ्या झपाडप चढून ते १९०४ सालीं एम्. एल्. बी. झाले त्यावेळीं लो. टिळकाच्या कर्तृत्वाचा सूर्य माघ्यान्हावर येत होता त्याच्याप्रमाणेंच आपणहि तेवसीं रानकारण करावें असे विचार अच्युतरावांच्या मनात घोळ लागले पण त्यांना मातारा येथें दोन वर्ष जिदकरी करानी लागली आणि नागपूर येथें तीन वर्षे वनिलीत घालवारी लागली

संपादकाच्या गादीवर

वकिली करता करताच नागपूरच्या ‘देशसेवक’ पत्रात ते लेख लिहू लागले आणि १९०६ सालीं तर ते त्याचे संपादकच बनले. त्यावेळीं जहाल व मवाळ या पक्षांचें युद्ध ऐन मराठे आलें होतें त्या धुमध्वनीत १९०७ सालीं मुरत येथें काँग्रेसचीं दोन शकलें झालीं. काँग्रेसचींच काय, पण घराघराचींहि शकले झालीं. एकाच घरात बाप मवाळ पक्षाचा, तर मुलाचा ओढा जहाल पक्षामुळे खुद्द अच्युतरावाच्याच घरात हा पितापुत्राच्या संग्राम चालू झाला. त्याचा शेवट म्हणजे त्यानीं वडिलाचें नाव टाकून आणि विल्लाचें नाव घेतलें. नुसतें नाव घेतलें नव्हे, तर विल्लाच्याच झेंड्याखालीं उभें राहून, त्याच्याच पावलावर पाऊल टाकून, त्याच्याच धैर्यानें, त्यागानें व कष्टानें स्वराज्याच्या संग्रामात भाग घेतला.

देशभक्तीच्या धारेवर

१९०८ सालीं लो. विल्लाकाना सहा वर्षांची शिक्षा झाली त्याचे शिष्य अच्युतराव यानाहि पावणेदोन वर्षांची सजा झाली त्यावेळीं त्याचा तुरुंगात अनन्वित उळ झाला. त्याच्या शरीरातून रक्ताच्या चिल्लाकाड्या बाहेर पडल्या. हाडे पिचून टाकण्याइतके कष्ट त्यांना कराने लागले. त्रैलोक्यानें त्यांना तेल्याच्या घाण्यास जुपण्यात आलें. गोणपाटाच्या कपड्यात त्यांना रहावे लागलें तथापि राष्ट्रदेवतेच स्मरण करीत, स्वातंत्र्याचा मंत्र जपित, लो. विल्लाकच गुरु चरित आठवीत त्यानीं त्या नरक यातनाहि आनंदानें सोसल्या आणि शिक्षेचा काळ आघेने कठला शिश्ना भोगून त तुरुंगानाहेर आले तेव्हा लोकांनीं त्याचा फेवडा जयजयकार केला ! प्रति-‘लाकमान्यच’ ते बनले ! !

‘सदेश’ची जादू

दोन वर्षे मद्रासमध्ये ते अज्ञातवासात राहिले. टोपण नाव घेऊन एका व्यापारी पेढीवर ते काम करीत राहिले. पैसे त्यांना तेथे भरपूर मिळत राहता. पण स्वातंत्र्यासाठीं भुललेला त्याचा जात्मा शांत नव्हता. त्याला

कादंबरीसारखी सोपी व चटकदार भाषा, नाव्यासारखी प्रसन्न प्रतिभा, नाटकासारखी चमत्कृति आणि या आत्हादर व आरुपूरा साहित्यानून स्वातंत्र्याच्या गीतेचे पाठ ! का नाही महाराष्ट्र वेडा होऊन जाणार ? ‘सदेश’चा उद्देश, ‘सदेश’चे ध्येय, ‘सदेश’चे कार्य, अच्युतरावांनी सनात काय धरलं होतं, हें त्याच्याच शब्दात देता येण्यासारखं आहे. तें एके ठिकाणी म्हणतात,

“वर्तमानपत्रांनं तरच जन्माला यावें कीं, जर त्यानें सुविचार-
मुमाच्या बुड्या वाचकाच्या ग्रीच्यात लावाव्या, सुविचार मुनेचे हडे
वाचकाच्या मदिरात ठेवून द्यावे. ‘सदेश’ असा गर्व माळगतो कीं,
सदेश ही सेवा आहे, सदेश हा हुन्नर नव्हे. सदेशाच्या रुपानें तरच
जन्माला यावें कीं, सद्बिचाराचीं नीराजनं जनतादेवीच्यापुढें तेजवावीं,
सद्बिचाराच्या तुलसी जनतारूपी जनार्दनाला वहाव्या, सद्बिचाराचें मधुस्नान
आणि सद्बिचाराचें धृतस्नान घालीत राष्ट्र हृन्दायनातील वाचक धृन्दाची
अर्चा करावी !”

साधनाची अनेकता

महाराष्ट्रात देशाभिमानाचें बोरं सचलून द्यावें यासाठीं अच्युतराव जशी आपली लेखणी निजवीत, तशीच आपली वाणीहि शिजवीत. पावसाळ्यात दगाच्या गडगडाटानंतर व विजेच्या कडकडाटानंतर मुमळवार वृष्टी व्हावी, त्याप्रमाणें त्याच्या रणरसणीत आवाजातून व कल्पनेच्या चमचमाटातून भावनेची व विचाराची अमृतवृष्टी करणारें असे त्याचे व्याख्यान होई. जसें लेखन तसें भाषण—आणि तसेंच कीर्तन—तसेंच पुराण—फार काय, नाटकहि !—अशा सर्व साधनाचा उपयोग, एखाद्या पंचहत्तारी सरदारा-प्रमाणे, ते सारख्याच कौशल्याने व शौर्याने करित. ‘नारिंगी निशाण मडळी’ या नावाची एक नाटक मडळी १९१८ साली त्यांनी काढली होती. त्यामाठीं स्वतः त्यांनीं नाटकें गिहिलीं, फार काय स्वतः नटाचीं कामेंहि केलीं. व्यासपीठ असो किंवा रंगभूमी असो, सभागृह असो कीं नाट्यगृह असो, अच्युतरावांची बुद्धि आकाशातील विजेप्रमाणें चमचम

करीत कडाटत येऊन आपणे तेज उघळीत जाण्याचीच आणि प्रेक्षकांना दिपवून सोडावयाचीच.

वेदांचा बोध

६

त्यांनीं नाटकें लिहिलीं, कादंबऱ्या रचल्या, 'तीन आणे मालें' तऱ्हे गोष्टीहि रंगविल्या, पण ते हाटाचे वर्तमानपरतार होते. मूळचे ते विद्वान असल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीनें थेट वेदापर्यंत धाव घेतली. 'श्रुतिबोध' व 'उपा' हीं दोन मासिकें चालवून त्यांनीं वेदांतील काव्य-सादर्य, अध्यात्म-विचार यांचीं हिरे-माणकें, साध्याभोळ्या व गरीब प्रापड्या मराठी वाचकांच्या पदरात ओतलीं. वेदाना इतकें सोपें व रमणीय स्वरूप दुसऱ्या कोणीच दिलें नसेल. 'श्रुतिबोध' मासिक तर, इंग्रजी, मराठी, गुजराती व हिंदी या चार भाषांत निघे.

तीन देवते

शिवाजीमहाराजांचा तिनशेंचा जन्मदिन महाराष्ट्रात गाजविण्यासाठीं त्यांनीं रूप तोंडपिटी व पायपिटी केली. गांधीजींच्या कायदेमगाच्या चळवळीत १९३० सालीं त्यांनीं भाग घेतला आणि तुरुंगवास भोगला. या दुसऱ्या तुरुंगवासातून मुक्त झाल्यानंतर पाच महिन्यांनींच, ता. १५ जून १९३१ रोजी, वयाचे वाववाचे वर्षी, अच्युतरावांची जीवनज्योत मालवली.

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व लो. टिळक या तीन महाराष्ट्रीय विभूति म्हणजे अच्युतरावांचीं देवतेच. त्यांच्याबद्दल त्यांना पराकाष्ठेचा अभिमान होता, कमालीचा आदर होता, अपरपार भक्तिभाव होता. आणि तो हृदयातील भाव कागदावर सगळाच्या सगळा उतरविण्याचें लेखन-चतुर्यहि त्यांच्या अर्गीं होतें. एका चरवींतील दूध निंदून त्रिदुसद दुसऱ्या चरवींत नि शेष ओतावें, तसे ते आपल्या भावना साहित्यात उतरवू शकत. श्रीशिवाजीमहाराजांमार्फी ते म्हणतात, "शिवाजीनें महाराष्ट्र उत्पन्न केला, शिवाजीनें मराठी इतिहास वनाविला,

शिवाजीने ‘मराठा’—चैतन्य उत्पन्न केलें, तेहा जो शिवाजीग व शिवाजीपासून बाजीरायपर्यंत झाले-या इतिहास-प्रवाहाच्या प्रसरेल तो हाडाचा मराठाच नव्हे ! ती शक्ति, ती श्रुति, तो देशाभिमान, तें शौर्य जर जामल्या महाराष्ट्रीयाना अर्गी ‘सळसळलें’ तर ते ‘मराठा’ ह्या नावाला योग्य, नाही तर ह्या महाराष्ट्रात त्यानीं राहू नये, म्हणजेच्या पाण्यात शिजू नये, सद्याद्रीकडे पाहू नये, नि गुग्राच्यानीं नटपिल्ल्या मराठी भाषेचा उच्चार करू नये ! ”

आणखी एक नमुना पहा—

“महाराष्ट्रीयानीं, गिराजाच्या चरित्रातील देवी भवानीच्या जाशी-बांद्याचे प्रसंग कविरूपना म्हणून अश्रद्धेय माहू नका. त्यात अश्रद्धेय काहीं नाही. शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रातील अश्रद्धेय भाग भवानीचे आशीर्वाद हा नव्हे, तर शिवाजीमहाराजांचें चरित्र हाच त्याच चरित्रातील ‘अश्रद्धेय’ भाग आहे ! ” ह्या असल्या अश्रद्धेय चरित्राची बाह्या करण्याकरिता जगन्माता भवानीला—पावतीला, ‘ह्या अत्यंत दुष्ट जनतेचीं एक पळभर समर्ग घडला तरी हरकत नाही, पण तो शिवाजी आहे म्हातो तरी पाहू या,’ ह्या विचारानें ह्या जगात प्रकट होण्याकरिता अधीरता वाटली जमेन, ह्यात काहीं एक नवल नाही ”

सालंकृत वर्णन

राष्ट्रगुरु रामदासस्वामी यांचा जयन्मसाराहि अशाच उत्साहान अच्युत राव करतात. रामदासाचें वास्तव्य परळी येथें होतें, म्हणून त लिहितात,

‘परळी हें हिंदुस्थानातील नोल्डोव्हिझाचें ठिकाण आहे राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा मुमन हार रामप्रभूचे कठात अडमविणान्या पहिल्या नोल्डोव्हिझाचें परळी हें मुख्य ठिकाण आहे स्वतः उदास राहून आराव्यदेवते-जवळ स्वातंत्र्याचा प्रसाद मागणाऱ्या स्वातंत्र्यभक्ताचें परळी हें महास्थान आहे देशराधवाच्या मनोदृष्टीचा भिक्षा आपल्या शोळीत एके ठायीं करून महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा अगारा लावणाऱ्या श्रेष्ठ

विभूतीचें परळी हें दिव्य धाम आहे. पारतन्याची सावली झपाट्याने काळोस करीत असता तेथें स्वातन्याची “चमक” झटपिणाऱ्या स्वातन्या-शिगेदाराची परळी ही पराक्रमभूमि आहे. “जय जय रघुवीर गमर्थ” म्हणून प्रत्येक दुसऱ्या माणसाचे अगातली स्वातन्याची ज्योत पेटविणाऱ्या सामर्थ्याने जादुगाराची परळी ही चमत्कार-वह्नी आहे. ‘निराश होऊ नना, निराश होऊ नका’ अमें म्हणून स्वातन्याच्या आशेनें सर्व महाराष्ट्राला चेतविणाऱ्या एका वहादुर शाहीराची परळी ही तुतारी आहे. इथें स्वातन्याचे चौथडे आहेत, स्वातन्याच्या रणभेरी आहेत, स्वातन्याचे दमामे आहेत.”

उत्कट वर्णनशैली

अद्याचीन काळात अच्युतरावांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो. टिळक यांची वहादुरी विशेष वाटे माताकाराच्या वर्तनमार्गाविषयीं ते लिहितात —“विष्णुशास्त्री चिपळूणकर महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक सेवेत पडल्यानंतर महाराष्ट्र-भाषा मुरस शाली, वाज्यात तेज झालें, नि स्वार्थ-तेला किंमत आली, स्वावलम्बन मचरलें, शिक्षण स्वयंप्रेरित झालें, इतिहास नामावितपणास चढला, काव्य आनंदप्रद झालें, स्वाभिमान शिगेस चढला व स्वदेशभक्ति उत्कटित झाली. विष्णुशास्त्री प्रकाशमान शास्त्रा-नरोर काय काय उत्कर्ष पावलें नाहीं ?”

टिळक-आगरकरांचा भेद-अभेद

विष्णुशास्त्राचे दोन हात म्हणजे टिळक व आगरकर. एकाचें त्याचें राजकीय कार्य पुढें चालविलें, तर दुसऱ्यानें त्याच्या सामाजिक तत्वाचा पुरस्कार केला टिळक-आगरकरांमधील हा भेद—आणि त्या भेदातहि अमणाग अभेद—स्पष्ट करण्यासाठीं अच्युतरावांनीं निती सोपे, विविध व मांजेचे दाखले दिले आहेत वहा. “राष्ट्रसेवा करणें हाच दोषाचा उद्देश होता व दावेहि विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचें दिव्य तत्व अमलात आणण्या-साठीं दत्त होतें टिळक हे दिवाणगान्यात होते तर आगरकर हे गरीब्यात

होते, टिळक हे दरमारात होते, तर आगरकर हे देगमरात होते, टिळक उत्पन्नाची चिंता वहात होते, तर आगरकर मितव्ययानें कसें वागणें हें पहात होते, टिळक सल्लिते लिहीत होते, तर आगरकर परटीचे कपडे माडीत होते, टिळक जगाचें कसें हें पहात होते, तर आगरकर जेगावें कस हें शिकणीत होते, टिळक शेजाऱ्यापाजाऱ्याच्या घरातील माहिती करून घेत होते, तर आगरकर धायकाचें स्वास्थ्य पहात होते, टिळक बाहेरचीं दुख निघारीत होते, तर आगरकर घरचीं गान्धारणी ऐकत होते, टिळक सुखग्रामा खेळणीत होते, तर आगरकर मुठाना खेळणीत होते, दोघाचें कार्य एरुच, गुरु एरुच, देव एरुच, एसांन देगमरिता वाजारातून अलकार आणले आणि दुसऱ्यानें घरातल्या घरात उपकरणीं सळनळलीं, म्हणून पृजा एकाच देवाची । ”

अमर अच्युत-विलाप !

त्यातहि लो टिळकाचा राष्ट्रसेवेचा मार्गच अच्युतरावांना रचलेला होता, पटलेला होता. लो. टिळक हे त्याचे पुढारी होते, गुरु होते, साक्षात् देवच होते, प्रत्यक्ष वडिलाच्या ठिगणीच ते त्यांना जाहीरपणें मानीत. “ टिळक हे विष्णुशास्त्राच्या कार्याचे पूर्ति होते, विष्णुशास्त्राच्या देश भक्तीची अन्तार समाप्ति होते, ते विष्णुशास्त्राच्या स्वार्थत्यागातील विरक्ति होते, ते विष्णुशास्त्राच्या स्वावलम्बनातील दिव्य आत्मशान्ति होते. ” असें वर्णन त्यांनीं केलें. टिळकाची राष्ट्रसेवा, त्याची स्वरुपाची मोहीम, त्याची विलायतेतील कामगिरी या सर्गांचें गुणगान करताना ‘सदेश’ काराची लेखणी आनंदानें नाचत असे—नेमान होत असे.

आणि तो दारण प्रसंग जेव्हा ओढवण-ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्याचा आत्मा जेव्हा परमेश्वरामध्यें विलीन झाला, तेव्हा तर काय ? अच्युतरावांच्या भावना सारे ग्राध, सारे तट फोडून उसळ्या मारीत बाहेर पुटल्या. पुस्तकाचीं साठ पानें भरतील असा लोकमान्याचा मृत्युलेख त्यांनीं एका बैठकीत, एका टाकानें, एका भावनेनें लिहिला. तो वाचताना ज्याचें हृदय हालणार नाही, ज्याचा कंठ दाटणार नाही,

ज्याचे डोळे ओले होणार नाहीत असा महाराष्ट्रीय सापडणें अशक्य. “लेखणी थड पडून हृदय लिहितें.” असा हा प्रसंग तो. अच्युतरावानीं ज्ञानेश्वराच्या कल्पना वैभवानें, नामदेवाच्या सलग्गीन व तुल्य-रामाच्या आर्ततेनें मराठी भाषेंत कायमचा कोरून ठेवला आहे. त्याचे हें कोरीव लेणें सरोसर वैभवास लेण्यादत्तकें विस्मयकारक आहे.

“त्याच्याशिवाय आमचें अस्तित्त्व आम्हास अशक्यच वाटतें.” अशी आपली असहाय अवस्था त्यानीं वर्णन केली आहे. ते म्हणतात, “सरोसर हें लिहित असताहि आमच्या डोळ्याचें पाणी सळत नाही, आमची लेखणी छटपटू लागते, आमच्या हृदयाला कप मुटतो. कारण लोभमान्य हे आमच्या पित्याच्या ठिकाणीं होते. मातेची यत्सलता त्याच्या अर्गी होनी. भावाचा पाठीराखेपणा ते करीत असत. ते आमचे गुरू होते. ते पतोजीप्रमाणें हातारण धरून बळण देत, शिक्षकाप्रमाणें छड्या मारीत, प्रोफेसराप्रमाणें ज्ञान देत. ते आमच्यातील ज्येष्ठ पुरुष होते, श्रेष्ठ पुरुष होते, ते आपल्या पक्षातील पुराणपुरुष होते. ते आमच्या गज्यातील तारुत होते दडातील अनंत होते. ते आमच्या मस्तकावरील वैभवाचा मुगुट होते. लोभमान्य हे आमच्या देव्हान्यातील ‘त्राण’ होते. ते आमच्या देवाल्यातील दत्तात्रय होते. ते गेले ह्यात आमचा कोणता आस गेल्या नाही ? कोणता नातेवाईक हरवला नाही ? कोणता स्नेही लोपला नाही ? लोभमान्याच्या स्वर्गवासांमुळें आमचा कोणता देव्हारा रिकामा पडला नाही ?” संस्कृतात जसा जल विलाप, रति विलाप किंवा मराठी काव्यात-जसा नामदेव-विलाप किंवा राजहंस विलाप; तसाच मराठी गद्यातील हा अच्युत विलाप अजरामर आहे.

महाराष्ट्रांतील पांडव

या साठ-पानी मृत्युलेखात ‘सदेश’ बारांनी लो. टिळक याचा चरित्र-पट उलगाडून दाखविला आहे, एवढेंच न-हे, तर जखिल महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्य-लढ्याचा इतिहासहि चित्रित केला आहे. तो करताना त्यानीं असें रूपक केले आहे की, “ते धर्मराज महर्षि रानडे, तो अर्जुना-

सारंग्या तिरपट आणि कटवा विष्णुगाम्त्री, तो धैर्याची गदा लीलेने पेलणारा तिलक-भीम आणि ते गोपाळ गणेश आगरकर व गोपाळकृष्ण गोखले असे दोघे नकुल-सहदेव, असे महाराष्ट्राचे पांच पराक्रमी पाडव.”

लोकमान्याच्या त्यागाचें चित्र रेखाटतांना अच्युतराव त्यांना उद्देशून म्हणतात, “देशाच्या सेवेकरितां तुम्ही आपल्या भाग्याची कोठारें छुट्टें दिलेलीं आहेत, आपली संपत्ति पुनर्वसुच्या पावसाप्रमाणें धो धो ओतलेली आहे. ह्या देशाकरितां तुम्ही आपल्या बुद्धीचीं कपाटें सताड उघडीं ठेवलेलीं आहेत. ह्या देशाकरितां तुमचा मेंदू क्षिजलेला आहे; ह्या देशाकरितां तुमचें शौर्य छंजलेलें आहे, ह्या देशाकरितां तुम्ही आपल्या पंचप्राणाचा होम केलेला आहे. तुम्ही या देशाला काय दिलेलें नाहीं ? त्याच्याकरितां काय संपट आपल्यावर ओढवून घेतलेलें नाहीं ?”

विव्दलतेचें शब्द-चित्र

लोकमान्याच्या वियोगामुळे त्याच्या भक्तांचीं मनें किती विव्दल झालीं होती, याला वाचा फोडतांना अच्युतराव विचारतात, “लोकमान्य ! तुम्हाला आतां कोठें पाहूं ? तुमची सावली मूर्ती कोठें अवलोकन करूं ? तुम्हाला कोठें शोधूं ? तुम्हाला कोठें धुडालूं ? आमचा जीव तुमच्या जीवाशीं गोडवलेला होता, आमचा प्राण तुमच्या पंचप्राणाचा भाग होता, आमचें अस्तित्व तुमच्या अस्तित्वात गुरफटून गेलें होतें, आमचें जीवन तुमच्या जीवनात गुंतलेलें होतें. लोकमान्य ! आतां तुम्ही कोठें सापडाल ? तुम्ही कोठें दिसाल ? तुम्ही जात असताना आमच्या जिवाला ओढणी लागलेली आहे, आमच्या प्राणाना लेश पडत आहेत. कात्र्याच्या जाळ्या-वटन ज्याप्रमाणे रेशमी वस्त्राला फरफरा ओढावें, त्याप्रमाणेंच आमच्या हृदयाच्या चिरपळ्या झालेल्या आहेत.....तुम्हाला शोधण्याकरितां काय विमर्श देऊं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायाशीं देहातल्या रक्ताचा हौद उत्पन्न करूं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायाजवळ, मानवी कुडीचीं शकलें शकलें करून माहूं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायांजवीक ह्या मर्त्य देहाचें नीराजन करूं ? काय ? त्या यमधर्माच्या दया आणण्याकरितां मृत्युलोकां-

पासून यमलोकापर्यंत देहदंडाचा दंड करून दंडवत करीत जाऊ ? शिवा
त्या अघाशी मृत्यूची खासा शमन करण्याकरिता त्याच्यापुढे आम्ही-
तुमचे सर्व देशाबाधक-आपली शिरफमले उतरून ठेवू ? ”

श्लेषाची मौज

“ राष्ट्रमातेच्या कीर्तनातील मृदंग ” असेच स्वल्प अच्युतरामांनी
आपल्या ‘ सदेशचें ’ ठेवले होते. दादाभाई नौरोजी अमोत, सर
फेरीझशाहा मेथा अमोत शिवा स्वामी श्रद्धानंद असोत—साऱ्या राष्ट्रीय
विभूतींच्या गुणांचे धोल या मृदंगातून प्रसंगाप्रसंगाने निघत असत आणि
खुद्द राष्ट्रमातेच्या वर्णनाचा शिवा तिच्या स्वातंत्र्याच्या स्तुति स्तोत्राचा
प्रसंग आला म्हणजे मग तर काय ? ‘ सदेश ’ काराची लेखणी थयथया
नाचू लागे. स्वदेशाविषयी ते अभिमानाने लिहितात, “ या हिंदुस्थान
देशास पूर्वी ‘ सुवर्ण भूमि ’ असे जे नाव होते, ते अत्यंत अन्यर्थक होते,
या भूमीचा वर्ण अत्यंत सुंदर आहे येथील वर्ण व्यवस्था अत्यंत सुंदर
होती येथील वर्ण माझिका अन्नहि अत्यंत सुंदर ठरत आहे. आणि
सुवर्णाचे निधि, सुवर्णाचे प्रमाद, सुवर्णाची अद्रिदृग् आणि सुवर्ण तवर्नी
भूपविलेली येथील लोकांची महावस्त्रे यांनी तर या देशातील सुवर्णाचा
सुवाळ सर्वांचे दृष्टोत्पत्तीस आणिलेला होता ” एका ‘ सुवर्ण ’ शब्दावर
किती सुंदर व सार्थ कोट्या !

सर्व काही देशासाठी !

या आपल्या हिंदूभूमीविषयी आपले कतेव्य काय आहे, हे वाचनाच्या
मनावर ठसविताना अच्युतराव लिहितात, “ होय, असेच कर, पाह
परमेश्वरा, असेच कर परमेश्वरा, आम्हा सर्वांची हृदये एकत्र कर, आणि
त्याची हिंदमातेच्या चरणीची नृपुत्रे जनर ! आमची सर्वांची मस्तकें एकर
जोड आणि त्याची हिंदमातेच्या चरणीची जोडवी जनर ! आमचे सर्वांचे
मैतृ एकत्र मिळव आणि त्याची मैत्री मजून हिंदमातेच्या नयनांना
चमकदारपणा आण ! आमच्या दिवाची दिवसपार्द करून त्याच्या मुसगात

खगीत धर्नीत आमच्या मातच्या पेंग्याची रमणुम ओत आणि जामर्ची सर्वांची टाल रुधिरें एफत्र व्हन आमच्या हिंद जननीचे चरणतळ असे लालपुन्द दिगू देत की, जणु काहीं नुचेच समद्रानून रविमिग्र वर येऊ लागलें आहे जणु काहीं हिन्दी महासागराचा प्रत्येक जल-कण आपण नीलिमा टाफून गुलशन गुलाब बनलेला जाह, जणू काहीं कमगसना कमलेन हिंददरीच्या अभिनदनार्थ दशदिशाच्या चिपनच्या व्हन त्यात रगपचमीचे आनर्दी रग भरलले जाहत ।”

ही प्रार्थना झाली पण प्रत्यक्ष जादेशहि, ‘सदेश’ कार राचराना वना देत आहेत पहा —“आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर । प्रीतीच्या नशा नराच्या लागल्या, भावनाचे डोंगर रचावे लागल, श्वासोच्छ्वासाचे भाते फोडावे लागले, तरी आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर । आदमापाची शपथ की, आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर । कुलदेवतची शपथ की, आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर । वशवेलीची शपथ की, आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर । रालहल्या अन्नची, प्यालेल्या पाण्याची, चाललेल्या जामिनीची व चातलेल्या पळमूलाची शपथ की, आम्ही हिंदुस्थान मुर्ती कर ।”

स्वातंत्र्याचा स्तोत्रपाठ

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची महती वेळोवेळीं व परोपरीने ज्युतरावानीं गाविली आहे १९०२ सालीं, हिंदुस्थान सरकारच्या अंदाजपत्रकार टीका करणारा एन लेख त्यांनीं लिहिला त्यात शेनर्दी तें म्हणतात, “बादशाहाच्या गोष्टींतील २७ तून ९ गेले म्हणजे जसे शून्य राहिले, त्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारच्या १३० कोटी रुपयातून जर स्वातंत्र्य तेजवें गेले तर आपल्याला नाकी शून्यच राहिलें । स्वातंत्र्य नसत आणि नशा झाला तरी तो शून्यच । स्वातंत्र्य नसलें आणि १४० कोट उत्पन्न झालें तरी तें शून्य । स्वातंत्र्य नसले आणि इद्राचें नदनगन मिळाल तरी तें शून्य । स्वातंत्र्य नसलें आणि ऐरावत नसायग मिळाला तरी तो शून्य । स्वातंत्र्य नसलें आणि पुत्रेराची मगचि मिळाली तरी ती शून्य । स्वातंत्र्या शिवाय सौख्य शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय आनंद शून्य । स्वातंत्र्याशिवाय

संसार शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय जीवितहि शून्य ! 'स्वातंत्र्य' हे आमचें अस्तित्व आहे, स्वातंत्र्य हे आमचें धनु आहे ! ”

प्राचीन व अर्वाचीन कवि

मराठी कवितेसंबंधी अच्युतरावांनी अनेक हृदयंगम लेख लिहिले आहेत. “हृदयातील तरंगांचें रूप व्यक्त करून दाखविणें” हे कवितेचें मुख्य लक्षण ते मानतात. “मानवी अतःकरणाच्या किनत्तापी पिशव्या रसिक समाजापुढें भरभरून ओतून दाखविणें म्हणजेच काव्य” असा अलंकारित साज त्या व्याख्येवर ते चढवतात. “मराठी काव्याची प्रमात” या आपल्या पंधरापानी लेखांत त्यांनी प्राचांन व अर्वाचीन कवींचे गुणदोष खुसखुशीत भाषेनें मांडलेले आहेत. प्राचीन कवींसंबंधी ते म्हणतात, “संतकवीना ‘कालिदास’ म्हणून घेण्याची मुळांच हांय नव्हती. त्यांची मुख्य तृष्णा परमेश्वरानें आपणांम आपले ‘दाम’ म्हणावें एवढीच होती. त्यांना कालिदास म्हणून कोणी कितीहि मान दिला असता तथापि जर ईश्वरानें त्यांना आपलें म्हटलें नसतें, तर त्यांच्या मनाचें समाधान झालें नसतें. अशा थोर विभूतींना ‘कवि’ म्हणणें ही एका प्रकारें त्यांची योग्यता कमी करण्यासारखेंच आहे. ते तत्त्वज्ञ, धर्मकर्ते व समाजोद्धारक होते. ते समाज-नियमाची गंगा होते.”

अर्वाचीन कवींच्या श्रोतक काव्यावर टीका करताना अच्युतरावांनी किती सुंदर उपमा दिली आहे पहा. “अर्वाचीन कवींची कविता म्हणजे एखाद्या सुंदर पैठणीवर काढलेली बरीची बुट्टी आहे. ती लहान लहान प्रमाणांत सर्वत्र चमकत असावयाची. परंतु बुट्टी म्हणजे काही पैठणी नव्हे. ती एखाद्या महावस्त्रावर सुंदर दिसते, परंतु ती स्वतः कोही महावस्त्राप्रमाणें नैसावयाच्या उपयोगी पडत नाही.”

‘प्राचीन कवि’ हे गूढज्ञानाचे दीप, ‘राष्ट्रकर्तव्यांचे मेळमणि, विधप्रेमाचे सागर’ होते. ते केवळ कवि नव्हते असें सांगून अच्युतरावांनी कवींचें महत्त्व-मापन पुढील शब्दांनीं समतोलपणें केलें आहे. “कवी हे कितीहि थोर असले, तथापि ते राष्ट्राचे अलंकार होत, राष्ट्राचे प्राण नव्हत..... कवि हे नाकांतील नशा आहेत, खुद्द नाक नव्हतं.

राष्ट्रकर्ते पुरुष हेच राष्ट्राचे नाक होत आणि ज्या राष्ट्रात राष्ट्रकर्ते पुरुष जास्त उत्पन्न होतात त्याच राष्ट्राचे नाक चुरती रहाते. ”

कवितेची मूर्त स्वरूपे

रे. टिळकाची कविता, मराठीतील लावण्या, महाराष्ट्र नाट्यकलेचा दृगार—साज, हे तात्या आणि हे तात्या, इत्यादि वाङ्मयविषयक लेखात अच्युतरावानीं आपला साहित्याचा दृष्टिकोन भाडला आहे. रे टिळकाच्या कवितेचे वर्णन ते पुढील रूपाने करतात, “ टिळकाची कविता म्हणजे पेडेगावातील पाटलाची मुलगी होय. उच्च कुळ, परंतु फार श्रीमंत नाही, गावात दरारा, परंतु फार अधिकार नाही, सर्व अवयव गोंडस, पण फार अगाराग नाहीत, प्रेमळपणाने नेत्र डगडगलेले परंतु फार तिरे कटाक्ष नाहीत, हृदयात विकार फार, परंतु यास्त्रातुर्ग्य नाही, अशी साधी, देरणी, सशक्त, पाणीदार अशी रे. टिळकाची कविता आहे.... रे. टिळकाची कविता म्हणजे कोणी राजकन्या नव्हे की. मानवी कल्पनेने निर्माण केलेली सर्व भूषणे तिच्या अगावर सापडतील. रे. टिळकाची कविता म्हणजे कोणी बसतसेनाहि नव्हे की, तिच्या केवळ नूपुर नादाने सदगुणी चारदत्तमुद्रा व्याकुळ होऊन जातील. ’ एकाद्या चित्रकाराप्रमाणे वा शिल्पकाराप्रमाणे अगप्रत्यगाची सूक्ष्म स्वरूपे अच्युतरावानीं स्पष्ट केली आहेत.

कवि कोण ?

वाक्याची व्याख्या याहून ऐसपेस करून अच्युतरावानीं म्हटले आहे, “ संप्रदिशी लोकांच्या हृदयाचा वनजा घेणारा तो कवि ! जो एका सटक्यात लोकांची अंतःकरणे आत्मवश करील तो कवि ! एका क्षापेंत लोकांची हृदये लुटील तो कवि ! एका तिरपीत लोकांच्या हृदयांवर स्वतःची मुद्रा ठोवणारा तो कवि ! एका धावेंत जनतेच्या मनावर आपले निगण उभारणारा तो कवि ! ”

या सद्गुळ व्याख्येच्या सैल चौमूर्तीत शिवरामपंत पराजपे यासारख्या गद्यकवींना अच्युतरावानीं सहजच उगविले आहे. (आणि ते स्वतःहि गर्व शक्तीत.) पण अच्युतरावांची मजल याहून मोठी. लो. टिळकासारख्या

भ्रंश व वेदाम्यासी अशा मुत्सद्यालाहि कवींच्या मालिङ्ग तसविण्या-
ठीं अच्युतराव असा मुक्तिवाद करतात, “ आणि तो दुसरा एक कवि
रहा आहे तो ? शिवरामपतावर कुणी कदाचित् कवित्वाचा आळ तरी
लील, पण त्याचेर कुणी कवित्वाचा आरोपहि करित नाही ! आपण
वि आहोत हे त्याला माहीतहि नाही ! लोकांचीं हृदये मुठीत गवसण्याची
तची एवढी शक्ति की, हा दिहोत गेला तरी ह्याच्या मिरवणुकी निरतात,
हिमतपुरलाहि ह्याची लोक घाट पाहतात, सिंधमध्ये गेला तरी ह्याला
लोक चिकटतात, सोलापूरला जायचा असला तरी त्याची मार्गप्रतिज्ञा
रतात. हा सांगलीच्या लोकांच्या गज्यातला साईत आहे. हा नागपूरच्या
लोकांच्या हृदयाचा ठोका आहे, हा पुण्याच्या लोकांच्या नावींचा बाल
आहे, हा लाहोरच्या लोकांच्या रत्नातला लाल आहे. हा मोलो न मोलो,
! कवि ! हा हालो अथवा डोलो, हा कवि ! हा हासो अथवा नसो,
! कवि ! अशा कवींचे जे लोकचित्तापर्षक सामर्थ्य ते काव्य आणि हे
तव्य जेव्हा हृदयगम स्वरपात मादले जाते तेव्हा ते नाटक. ”

प्रातांची माला

जसा कवि, तसा रसिक हवा. अरसिफाशी गाढ पडू नये अशी त्रिवार
पार्थना कवि करतो. हा विचार अच्युतरावांनी किती मनोहरपणे मांडाय
माहे पहा. “ थोर पुरषाच्या मनातला अर्थ जर तुम्हात हवा असेल, तर
थोर पुरषाचे मन जितकें थोर असेल तितकें तुम्ही आपलेंहि मन थोर
करा. तुम्ही त्याच्या मनापेक्षा आपलें मन कमी थोर ठेवाल, तर थोर
पुरषाच्या अभिप्रायाचे मर्म तुमच्या मनात उत्तरणार नाही. सुनर्ग पाना-
तील दुग्ध सुवर्णपानातच ओदून घेतलें पाहिजे, हिऱ्याचा खडा रत्नाच्याच
तेंदूपात वसविला पाहिजे, स्वर्गातील अमृत देवाच्याच मुखात पडलें
पाहिजे, वर्षाचे धवलत्व शकराच्याच अर्गी उतरलें पाहिजे, धवल कीर्तीचा
शेला वीराच्याच खाद्यावर ठेवला पाहिजे, ते पवित्र भगवन्नाम नारदाच्याच
ब्रम्हवीणनून प्रसृष्ट झालें पाहिजे. अहाहा, काय तो आनंद—ते पवित्र
भगवन्नाम नारदाच्याच ब्रह्मवीणनून प्रसृष्ट झालें पाहिजे. योग्याला योग्यच
योग्य ! ”

मृत्युलेखाचा अजय नमुना

क्षणाक्षणाला नवीननवीन कल्पना वाढण्यात अच्युतराव अत्यंत पटाईत. समुद्राच्या लाटाचा किंवा संध्याकाळच्या आकाशावरील रंगाचा खेळ जसा अखंड चालू असतो, तसा चमत्कार अच्युतरावाची कल्पना-शक्ति दाखवीत असे. स्वामी श्रद्धानंद याचा खून किती अमानुष ! किती दुःखदायक ! सान्या भारतीयाच्या हृदयातून रक्तत्रिदु बहानयास लावणारा तो भयंकर प्रसंग. पण ‘ संदेश ’ वारानी त्या प्रसंगातील रहस्य किती रम्यतने उलगडून दाखविले आहे. “ पावसाळा नुस्ताच सपलेला होता, शेते हिरवीगार झालेली होती. ” असा प्रसन्न प्रारंभ करून अच्युतरावांनी स्वामीजींच्या त्यागाचे कौतुक करण्यासाठी केलासाहून शकरास घोळाविले, बैकुंठाहून विष्णूस पाचारिले, ब्रह्मदेवहि आपली ‘ टेनिस बॅट ’ ठेवून पृथ्वीवर आले आणि “ शेतात उभा असलेला जोघळा-शेतात उभा असलेला गहू, शेतात उभा असलेला ऊस, शेतात उभा असलेला हरभरा-ह्या सर्वांचे चेहऱ्यावर स्वार्थत्यागाचा सोनेरी रंग चढलेला होता ! ते रोज प्रार्थना करीत होते की, “ देवा, लोक केव्हा येतील व आम्हाला कापतील ! साठव्याच्या देठावर नाचत राहणे आता पुरे ! आत्मदुतीचे वारे आता पुरे ! रोज उगवत्या सूर्याचे दर्शन घेणे आता नसत झाले ! आकाशातील चादण्यानो, तो दिवस लीनर उगवो मी, ज्या दिवशी लोक आपल्या हातात विळे घेऊन आमच्या देहाच्या कणघाची, मुण्डीजाड करतील आणि आमच्या मृत्यूवर लोकांच्या मेजपान्या झडतील ! गव्हाची पिक्के वाढली गेली नाहीत, तर बुदीचे लाडू होणार नाहीत ! साळीची शेते कापली गेली नाहीत, तर साप्तरमात मिळणार नाही ! उसाचे पीन चरनाच्या चरक्यात पिळून निघाले नाही तर साप्तरहि मिळणार नाही ! ”

पृथ्वीवरील पिकाची ही परोपकारी व त्यागी वृत्ती पाहून स्वर्गातील देवाना आश्चर्य वाटले. ते अच्युतरावांनी नाम्दमय पद्धतीने पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे.

“ सर्वजण यदीने कुडकुटत होते ! फक्त पिक्के हसत होती ! ”

‘हॅलो-हॅ कोण हमतय दूने?’ लक्ष्मी आपल्या लालसर पापण्या हालवीत म्हणाली !

‘ओ !- हीं तम् पिनें !’ श्रीविष्णूनी कौतुक केलें !

‘पण तीं हसनाहेत का?’ जल्लदेजांनीं सगोसमथ पिकाना निचारलें

‘का हसतों?’ गहू हसत हसत म्हणाला-‘उद्या आम्हाला कापणार म्हणून हसतों’

‘उद्या जामची कापणी करून जग आपलें पोट भरणार म्हणून आम्हीं हसतों’-ताडूळ म्हणाले

‘उद्या जामच्या नाशां जगाला मरमराट येणार म्हणून आम्हीं हसतों’-नाकीचीं तय घान्यें म्हणालीं !

‘काय तुमचा नाश होणार म्हणून गुन्ही हसता?’

‘होय सरकार! आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हसतों ! जगाच्या कल्याणाकरिता आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हसतों !’

देव विस्मित झाले, तिही देव विस्मित झाले ‘देवीहि विस्मित झाल्या’

एक गद्यकाव्य !

कारण्यानून हर्ष निर्माण करण्याची अच्युतरावाची ही जादू अजून आहे ‘शेवटची वेल मुकली’ हा लेख म्हणजे तर एक गद्य करण-काव्यच आहे ! कारण्याचा ताण वाचकाच्या मनावर पातील पडू नये म्हणून मधून मधून विनादाच्या गुदगुत्या करण्यात आलेल्या अहित पुण्याच्या किलोस्कर विण्टरमध्ये १९१३ सालीं ‘तोतयाच बड’ हें नाटक चाललें होतें आणि त पहाण्यास दुसऱ्या मानीरावाची कन्या कुसुमाराई आलेल्या होत्या पेशव्याचेंच नाटक, पेशव्याचाच एक व्यक्ति, पेशव्याच्याच वाङ्मयात पहात आहे पण नाटकात स्वराज्य आहे व ती व्यक्ति मात्र पारतन्यात आहे हा विषादपूर्ण विरोध अच्युतरावाच्या काळजाला दश कळन गेला आणि तसाच दश आपल्या वाचकाच्या हृदयालाहि करण्यासाठीं त्यानीं हा दहा पानीं लेख लिहिला

किलोंस्कर यिएटर कोठें आहे हें सांगताना अच्युतराव म्हणतात,
 “ नाना पडणिसाचा वाडा लागतो. मराठींतील घडीच्या प्रत्यया, असें
 का सोटें बोलतोस ? हा वाडा नाना पडणिसाचा कोठला ! आता तेथें
 नाना पडणिस कोठें आहेत ? .. . आता तिथें पनास रुपयावर “ तुनुमुनु
 तुनुमुनु ” करणारी मास्तरें, मारा वाजल्याची घटा मडाविणारे शिपाई व
 छडीच्या धाकानें खोटी सवय हुडमून काढण्यात गर्क झालेलीं पोरें हींच
 आज वायरत आहेत । ”

कुसुमासाईंचे व त्याच्या मन स्थितीचें वर्णन करताना अच्युतराव
 लिहितात, “ ही आमची व्याप्ति म्हणजे दुरपर्यवसायी नाटकातील
 शेवटचा आस्पात, करुण कहाणीतील शेवटची किंफाळी, अपशमुनी भयि
 सव्यतेची शेवटची गाजणूक होती अशा ह्या व्यक्तीपुढें त्या दिवशीं, त्या
 ‘ तोतयाचें मडा ’चे दिवशीं, सर्व मराठी इतिहास पुन जिवंत होऊन
 पुन. पुन. थडग्यातून उठून, पुन चित्तेतरन खडबटून उभा राहिला
 असेल. त्या व्यक्तीला त्या दिवशीं त्यानें निती भेडसावले असेच ह्याची
 वाचकांनींच कल्पना करावी । ”

ही कल्पना करण्याची शक्ति सर्वच वाचकाजगळ असने असें नाहीं.
 त्यानाहि ती कल्पना आणून देण्यास अच्युतरावाचा हा लेख समर्थ आहे.
 तें नाटक पाहताना कुसुमासाईंनं आपले डोळे मिटले तेव्हा, अच्युतराव
 सांगतात, “ तिनें डोळे मिटल्यानंतर एतदम तीं सारीं मेलेलीं माणसें,
 तो उच मानेचा नाना पडणीस, त्या पुरत असलेल्या पार्वतीसाई, तो
 पोटाचा कोथळा माहेर पडलेला नारायणराव, तो ‘ भाऊ ’ ‘ भाऊ,’
 करीत ऊर मडाविणारा नानासाहेब, तो वष दाटलेला माधवराव-पार
 काय सागावें ? कारण्यावर उडी टाकण्याच्या तयारीत असलेला तो सवाई
 पेशवा, हीं सारीं मेलेलीं माणसें तिच्याभोंवतीं जिवंत झालीं व तिला
 म्हणालीं, ‘ कुसुम, तू एरुटीच येथें कोठें ? ”

कल्पकतेची मेजवानी

केवळ मौजेसाठीं, केवळ कल्पनेच्या विलासासाठीं अच्युतरावांनीं जे
 लेख लिहिलेले आहेत, त्यात तर काय ? विनोदाचे व आनंदाचे पवारेच

उठत आहेत. प्रचलित राजमार्गाला कधी सर्वंगीचें तर कधी नाटकाचें, कधी दवासान्याचें तर कधी खेळाच्या सामन्याचें रूप देऊन अच्युतराव चटकदारपणा आणीत. हिटिंग-झुपेणजेला रमा-उर्वशीचें लग्नय्य रेण्याची जादू अशी एकाद्या मात्रिकाच्या हातात असानी, तशी रक्त विषनाला रम्य रेनविण्याची क्रिया अच्युतरावाच्या लेखाणीत होती. मराठी दैनिक लोकप्रिय करण्याचा पहिला मान त्याचाच मुद्दंतील मनु-रानेंहि याचवें व त्याचा कळावें आणि त्याच चित्त शुगावें, अस सापेसोपे व मनेशीर लेख अच्युतरावांनी अक्षरशः शकडों ठिहिले 'माधवाश्रमात शिवाजी !' हेंच एका लेखाचें नाव. तें याचताच कोणता मुद्दंता याचक पुढील लेख याचगार नाही ? मुद्दंकराच्या भाषेत, चाट, परिस्थितीचें वर्णन, खुमखुशीत विनोदानें व सरमरीत टीकेन समग झालेलें पाहून कोणाच्या तोंडास पाणी सुटणार नाही ? माधवश्रमाच्या 'रम नगर ३० भव्य' शिवाजी उतरलेला आहे हे कळताच कोणावर काय परिणाम झाला, याचे निती गमतीदार वर्णन अच्युतरावांनी केलेलें आहे पहा —

“ प्रथमतः 'घाटी' लोक पार घावरले. कुशाला वाटले की, ह आता पुन आपल्याला लढाईवर घेऊन जाणार ! आपण मजें सुस्तान, भाडीं घाडीत व गिरण्या फिरवीत बसलेलों आहों ! आता ह्या भाडीं घासण्याच्या सुगाला व गिरण्यातल्या सुतकर 'बानाडकणना अझी मुकणार ! आता आमच्या गायकांच्या मनुन्या व 'रानायली' बंद होणार ! ” तसेंच “ शिवाजी माधवाश्रमात आला हें समजल्याबरोबर वेळावर 'रक्त' झाला. जो तो आपले पैसे मागायला लागला घोर-लोनचे भाव एकदम उतरले त्यातहि काहीं लोकांनी अशी गायमी उठविली की, सरकारचें कर्ज नाकबूल करण्याचा ठराव शिवाजी प्रथमच हातात घेणार आहे. त्यामुळे तर जो तो येईल त्या भावात घोर शॉड विभीत सुटला. ” यात जितका उपरोध आहे, तितकीच परक्या सरकारवर टीकाहि आहे.

बहुजनांचा शिक्षक

तिळाएवढा गरीब विचार घेऊन, तो आपल्या मापेच्या सापरेंत

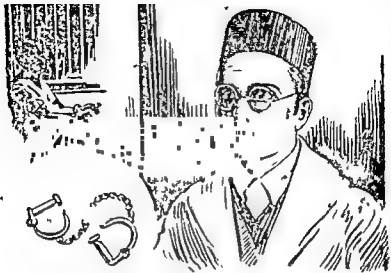
प्रतिभेच्या अग्निवर घोळवून घोळवून व त्यावर कल्पनेचें केशर चढवून अच्युतराव त्या तिळाला नाटेदार, डौलदार व रंगदार अशा मोठ्या हलक्याचें स्वरूप देत असत. ते विद्वान् होते; पण ते आपली विद्वत्ता, दुधात साय मुरवावी. त्यांप्रमाणे, आपल्या लेखात लपवीत. ते वकील होते, पण ते आपल्या लेखनात फारसे युक्तिवाद करीत नसत. ते बहुश्रुत होते, पण आपल्या पांडित्याचें प्रदर्शन ते कधीच करीत नसत. सहज एखाद्या मित्राशीं आपण बोलावे; तसें खेळकरपणानें ते लिहीत. बहुजनसमाजाचे ते रसिक शिक्षक होते. त्यांच्या लेखनात वस्तूंचा धवधवा आहे व त्यावर कल्पकतेचे सोनेरी किरण नाचत आहेत आणि देशाभिमानाचा झंझावात तर सदैव दशादिशा सुटलेला आहे. ‘सरसा’ म्हणून जो वाणीचा प्रकार संस्कृतात मानलेला आहे, त्याचा मराठीतील उत्तम नमुना म्हणजे अच्युतरावाचें वाङ्मय. त्यांत भावना आहेत, कल्पना आहेत, अलंकार आहेत, नादमाधुर्य आहे आणि प्रस्फुरण आहे. त्याच्याच जातीचे दुसरे श्रेष्ठ लेखक म्हणजे प्रो. शिवराम महादेव ‘पराजपे’. त्याचा मृत्युलेख अच्युतरावांनीं लिहिलेला आहे. त्यांत त्यांनीं शिवरामपतानें गुणवर्णन ज्या शब्दांनीं केलें आहे, तेच शब्द खुद्द अच्युतरावानाहि शोभण्यासारखे आहेत. ‘शिवरामपंत’ या शब्दाऐवजीं ‘अच्युतराव’ हा शब्द घालून पुढील उतारें वाचावेत म्हणजे शालें.

“शिवरामपंत ही एक व्यक्ति नव्हती ! शिवरामपंत ही स्फूर्ति होती ! शिवरामपंत ही शक्ति होती ! शिवरामपंत ही चेतना होती ! शिवरामपंत ही बुद्धीची स्तनपेटिका होती ! शिवरामपंत ही विचारांची सुवर्ण रानी होती !”

“शिवरामपंत हे स्वातंत्र्येच्छेची मूर्ति होते. त्याच्या प्रत्येक शब्दांत स्वातंत्र्येच्छा असे. त्याच्या प्रत्येक चलनचळनात स्वातंत्र्येच्छा असे. त्यांच्या प्रत्येक अवलोचनात स्वातंत्र्येच्छा असे ! स्वातंत्र्येच्छेची ते मूस होते स्वातंत्र्येच्छेचा ते पंचरस होते ! त्याच्या रोमरोमात स्वातंत्र्येच्छा भरलेली होती ! त्याची नाडी स्वातंत्र्येच्छा धोळत होती ! त्याच्या हृदयाची तबकडी स्वातंत्र्येच्छा गर्जवीर होती.”

“महाराष्ट्राच्या वातावरणात उत्पन्न केलेल्या स्वातंत्र्याचा वारा-घात सरे शिवरामपंत आहेत ! परकीय मत्तेखाटी उत्पन्न झालेला तिडनारा-घात सरे शिवरामपंत आहेत ! मनाच्या चोर्चात्र स्वातंत्र्याच्या अमृतभिडूची लागलेली चटक-ह्यात सरे शिवरामपंत आहेत ! नको ती परकीय सत्ता, अशी अंतःकरणाने घेतलेली शपथ-ह्यात सरे शिवरामपंत आहेत ! ”

‘ ते स्वातंत्र्याचे सरे नाहीर होते ! स्वातंत्र्याचे राजदंम, स्वातंत्र्याचे भारद्वाज होते ! स्वातंत्र्य-वृजनाचे बोलिले होते ! ”

च० सावरकर : : : १३

“ माझे जीवन प्रगुर्नंतवनीं विगलेलें आहे ” असें स्वतःचें वर्णन एस्टे व्. सावरकरच कर्तुं शरनात. विजेप्रमाणें क्षणिक पण दिपविगारें तेज आणि विजेप्रमाणें धक्के देण्याचें सामर्थ्य—हे दोन्ही गुण त्याच्या चरित्रात बालपणापासून वृद्धपणापर्यंत ओतप्रोत भरलेले आहेत. त्याच्या जीवनाचा परिणाम मराठी साहित्यावर व महाराष्ट्र समाजावर, किंवा भारतीया स्वातंत्र्य-सुप्रामावरी, झालेला आहे. “ सहस्राधि तरुणांच्या आयुष्याची दिशा बदलून जावी इतका त्याच्यावर माझ्या मताचा, प्रयत्नाचा आणि सहवासाना परिणाम झालेला आहे ” असा आत्मविश्वास सावरकरांनी आत्मचरित्रात व्यक्त केला आहे.

जेसा सरस्वतीने तसाच स्वातंत्र्य लक्ष्मीनहि जापला वरदहस्त मावर-
कराच्या मस्तकावर ठेवलेला आढळतो. मातृभूमीच्या “उद्भगि व्यय”
नसेल अशी ओळहि ते सहसा लिहीत नाहींत. वेधळ आपल्या राष्ट्र-
मातेच्या उद्धारासाठीं आपली बाणी व लेखणी त्यांनीं अखंड शिणाविनी
आहे. ‘कितो लिहावे आणि कसे लिहांवें?’ याचें उधनच जणु त्याच्या
लेखणीला माहीत नाहीं. त्यांचें काव्य उज्ज्वल प्रतिभेनें तेन पुज-
वनलेलें आहे. नाट्यें त्यांनीं लिहिलीं आहेत, कादम्ब्या त्यांनीं रचल्या
आहेत आणि निबंध तर त्यांच्या लेखणींतून अगडों उतरले आहेत. जसें
लेखन तैसेंच वस्तुत्व आणि जसें मराठी तसेंच इंग्रजी—चोहो दिशा
उजळीत जाणारी त्यांची लेखणी आहे.

लेखनाच्या तीन आवाळ्या

राजकीय विचार हा त्याच्या लेखनाचा जात्माच ‘हिंदुत्व,’ ‘हिंदु-
पदपादशाही’ अशा त्याच्या ऐतिहासिक ग्रंथांतूनहि राजकारणाचाच मुर
बहात आहे. त्याशिवाय खास राजकीय विषयांवर लिहिलेले त्याचे
निबंधहि पुष्कळच आहेत. जेव्हा राजकारण लिहिण्यास मिटिश् सरनारनें
श्री केली तेव्हा सामाजिक क्षेत्रात त्याची लेखणी संचार करू लागली.
अस्पृश्यता निवारण, जातिभेद निर्मूलन इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा
पुरस्कार त्यांनीं आत्यंतिक बुद्धिवादानें केला. आणि तो इतक्या हिरीरीनें
कीं, साक्षात् आगरकरांनींहि आनंदानें मानू डोलवावी ! याशिवाय भाषा-
विषयावरहि त्यांनीं अनेक निबंध लिहिले त्यांना जसें आपल्या राष्ट्रावर परक्या
देशाचें आक्रमण हु सह वाटे, तसेंच स्वभाषेवरील अन्य भाषांची मळजोरीहि
त्यांना नकोशी वाटे त्यासाठीं त्यांनीं भाषाशुद्धीचें मोठेंच आंदोलन
उठवून दिलें. त्यामुळें प्रा. माधवराव पटवर्धनासारखे प्रारंभी त्या आंदो-
लनाचे विरोधक असणारे विद्वानहि त्याचे पुरस्कर्ते बनले सावरकराच्या
लेखणीचा प्रभावच आहे हा !

विविध कलाची देणगी

श्री. विनायक, दामोदर सावरकर यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील

भगूर या गावीं ता. २८ मे १८८३ रोजीं जाला. याच वर्षीं युरोपमध्ये मुसोलिनीचा जन्म जाला. त्या हुकूमशहानें काहीं दाळ आपल्या सामर्थ्यानें युरोप हालविलें इश्टे हिंदुस्थानात “ प्रतागच्छाक राज्याचें स्वप्न ” पहात पहात वासुदेव जळवत पडके एडनमध्ये मृत्यु पावले ते याच वर्षीं. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय उद्धाराचीं अनेक गीतें रचणारे ‘ माला ’कार चिपळूणकर यांना दिवंगत होऊन यावेळीं नुकतें एक वर्ष झालें होतें, त्याच्या ‘ निग्रधमालेचे ’ पडसाद अद्याप मराठी हृदयात जोरानें उमटत होतें सावरकरांनीं ‘ निग्रधमाले ’चीं पारायणें ल्हानपणांचे स्मितेक वेळां केलीं होती मराठ्यांच्या वसरी अनेकवार वाचून ऐतिहासिक पुष्पापासून त्यांनीं स्फूर्ती मिळविली प्राचीन काव्याचा मुरा ‘ भेला ’ असलेलें ‘ नवनीत ’ तर त्यांनीं नहुतेक तोंडपाठच केलें वक्तृत्वकला त्याच्या जिह्वेवर नर्तन करीत असे ! काव्य शक्तीहि त्याच्या टायी गल्पणापासूनच अमुरित झाली होती. त्याचें कारण स्वतः सावरकर सांगतात, “ माझ्या वडिलांच्या आणि मामाच्या उभय कुली आढळून येणाऱ्या उपजत रचित-शक्तीचे जकुरच आम्हा बंधूच्या कवितेंत पल्लवित, पुष्पित आणि फलित झाले असावेत ” दहाव्या वर्षीं त्यांनीं एक पोथी रचिली आणि ताराच्या वर्षीं त्याचा स्वदेशाचा फटका ‘ जगद्वितेच्छ ’त प्रसिद्ध झाला ‘ सर्व पेशव्यात थोर पेशवे कोण व का ? ’ हा निग्रध सतरावे वर्षीं त्यांनीं लिहिला ‘ करमणूक ’ पत्रानें लावल्या चढाओढांत ता सर्वश्रेष्ठ ठरून त्याला वक्षीसहि मिळालें ल्हानपणापासून सावरकरांना हे नाद !

पंधराव्या वर्षीं—

वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, निग्रध-स्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, वाचनाचा नाद, भाषणें करण्याचा नाद, कविता करण्याचा नाद, आणि मुख्य नाद स्वातंत्र्य-प्राप्तीचा वयाच्या अवघ्या पंधराव्या वर्षीं, ऐन मध्य रात्री, सागर झोंप घेण्याऐवजीं, दुसऱ्याचे अगु टाळीत असलेला मिनायक ! रानडे आणि चापेकर यांना फाशी दिल्याचें वृत्त सांगणारे वृत्तपत्र डोळ्यासमोर ठेवलेलें ! त्या हुतात्म्याच्या गौरवाचा एक फटका व एक

नाटकहि विनायकानें रचलें. “ विनायकाने रचिले पवाडे । स्वदेश सत्त्वमे तयात गाढे । ” हे सेनापति गणपतीने केलेले वर्णन यथार्थ आहे.

आणि ययाच्या पधराव्या वर्षीच ! समोर धाडमुना भवानीची मूर्ति आहे, नीराजनाचा प्रकाश पडलेला आहे, रात्रीची गभीर शांतता पसरलेली आहे रोहिडेधरापुढें स्वराज्याची शपथ घेणाऱ्या बालशिवाजीची मूर्ति चित्तात मेळत आहे, अशा वेळीं विनायकानें देवीच्या चरणार हात ठेवून प्रतिज्ञा केली कीं, “ देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र कातीचा केतु उभारून मी भारता भारता मरेतो जेजेन ”

स्फूर्तीचे गुरु

ज्या महाराष्ट्रात पधराव्या वर्षी ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथराज रचला आणि शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्याची शपथ घेतली, त्याच महाराष्ट्रात सावरकरांनी पारतंत्र्य नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली ॥ तेजस्वी जीवनाचा ययाचें बंधन कुठलें ? सिंहाचे छोटे डोळेहि हत्तीच्या गडस्थळावर होव घेतात. पधरावे वर्षी सावरकरांनी गणेश उत्सवात प्रगट व्याख्यान दिलें यात विशेष काय आहे ? वस्तुत्व स्पष्टतः पहिल्या क्रमांकाचें नास्तिक मिळविलें, यात तरी विशेष काय आहे ? आणि याच सुमारास “ नास्तिक वैभव ” या पत्रात अग्रलेख छिद्दिल्या यांत तरी विशेष काय आहे ? समुद्र उल्लिखणाऱ्यानें तळीं व सरोवरे ओलाडण्यासारखेच हें ! वस्तुत्व स्पष्टतः सावरकरांना प्रक्षिप्त काय मिळालें ? तर प्रा. शिखरामपंत पराजपे याचें ‘ काळ ’ पत्र. त्यातील काव्य स्फूर्ति व स्वातंत्र्य भक्ति पाहून सावरकराचें त्याच द्रव्यानें पडविलेलें हृदय उचलकू लागलें. सावरकर हें मान्य करतात कीं “ जर मला माझ्या क्रांतिकारक जीवनाच्या स्फूर्तीचें गुरुपद कोणाम तरी देणेंच पडेल, तर तें मी ‘ काळा ’ सच देऊ शकेन ” ता. १ जानेवारी १९०० रोजी त्यांनी ‘ मित्र-मेळा ’ काढला. त्यामार्फत शिवाजी-उत्सव व गणेशोत्सव हे कार्यक्रम प्रकटपणें करित, पण बहुक-तत्त्वार्थीचें शिक्षण गुप्तपणें घेत.

विदेशीची गोळी

अशा साहित्याच्या व राजकारणाच्या चळवळी करीत असतानाच सावरकरावर काही कौदमिअ आपत्ति कोसळल्या गेगने तर कट्टरच केला बडील, चुगते व दोन्ही भाऊ-या सर्वांना या 'गाठ्या तापाने' गाठले. त्यापैकी बडील १८९९ मध्ये गेगने निघून पावले आइ महा मारीने १८९२ सालीच मृत्यु पावली होती चुलतेहि गेगनेच गिळले. धामा (गणेश) व गळ (नारायण) हे दोघे भाऊ मात्र वाचले अशा धाम धुर्मतहि मावरकर १९०१ साली मॅट्रिक झाले त्याच वर्षी त्याचा विवाह झाला. १९०० ते १९०५ ही चार वर्षे त्यानी पुणे येथे पर्थुसन कॉलेज मध्ये काढली पण त्याचे सारे लक्ष असे कॉलेजगाहेरील लो टिळक व प्रो पराजपे याच्या भाषणांभडे व चळवळींभडे त्यावेळी बंगालची पाळणी सरकारने केल्यामुळे सन्या राष्ट्रात क्रोधाची आग पेटली होती. तिची रूण म्हणून पुणे येथे लखडी-पुलाच्या (आता सभानी-पुलाच्या) रानांनी विदेशी कपड्याची प्रचंड होळी करण्यात आली तिचा पुढारार घेतला होता सावरकरानी अध्ययन होते लो टिळक व बच्चे होते त्यातन्य कवि प्रो. पराजपे !

सशस्त्र क्रांतीची तयारी

१९०५ च्या डिसेंबरात सावरकर नी ए शाले व १९०६ च्या जूनमध्ये ते इंग्लंडला रवाना झाले. त्यासाठी त्याच्या मासन्माने त्याना द्रव्य साहाय्य केले दिवाय शाननी कृष्णमर्मा याचीहि मदत होती शाननीकडे सावरकराना शिमारस पत्र दिले लो. टिळकरानी. इंग्लंडमध्ये ' अभिनव भारत ' या नावाची संस्था सावरकरानी त्यापन केली तेथून हिंदुस्थानात पिसुल पाठविण्याचा उपक्रम सुरू झाला १९०९ साली, जुलै महिन्यात इंग्लंडात मदनमाल धिम्रा यानी कसेन वायलीचा रून केल्या आणि त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यात नाशिक येथे अनन काहेरे यानी जॅक्सनला ठार केले. यान्त एर परिणाम म्हणजे ता १३ मार्च १९१० रोजी सावरकराना इंग्लंडात अटक पाली तेथून त्याना ता १ जुलै रोजी

हिंदुस्थानला आगबोटानून चौकशीसाठी पाठविण्यांत आले. आपल्यापुढें मृत्यु उभा आहे हें सावरकरांना दिसतें. आपल्या यौवनाची रात्र होणार, संसाराचा उन्हाळा होणार आणि आपली राजकीय कायें होरपळून निघणार असें त्यांना वाटलें. चोहोबाजूंनी अंधार दाटला-“ शतसूर्य-मालिकांच्या दीपावलि विशाल्या ! ” त्याच्या माऱ्या आशाची अभावस्था झाली !

समुद्रांत उडी !

अशा वेळीं निर्वाणीचें धैर्य सावरकरांच्या हृदयात स्फुरलें त्यांना घेऊन जाणारी आगबोट फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर मार्सेलस बंदरात उभी होती. तेव्हां आगबोटानून सुटणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचें स्मरण करीत त्यांनी त्या आगबोटानून पळून जाण्याचें ठरविलें. ता. ८ जुलै रोजी पहाटेच्या वेळीं एक फूट रुंदीच्या भोंकानून त्यांनीं आपलें शरीर समुद्रात सोडून दिलें. कातडी सोलली गेली, तरी ते दीडशें फूट समुद्र-पोहून गेले. शिपायांचा पाठलाग सुरू झाला. त्यांचीं पित्तुलें उडूं लागलीं. किनाऱ्याला पाय लागताच सावरकर तीनशे याई तसेच धावत पळत सुटले. पण प्रंच शिपायानें लांच खाही, नागरिक स्वातंत्र्याची पायमल्ली केली, आणि आपल्या देशाचा कायदा मोडून सावरकरांना इंग्रज शिपायाच्या स्वाधीन केले. शिपायांच्या वसलें ! यमदूतांच्याच ! कारण, ता. २३ जुलै १९१० रोजी हिंदुस्थानांत परत आल्यावर सावरकरांना दोन जन्मठेप्यांची शिक्षा झाली. त्यावेळीं आपल्या मागील प्रयत्नांचा मृत समुद्र व पुढील नरक-यातनांचा काळा-समुद्र-दोन्ही त्यांच्या डोक्यांना खवळलेले दिसत होते. तरी असामान्य धैर्याने सावरकरांनी शिक्षा ऐकल्यानंतर असे निर्भय उद्गार काढले, “तुमच्या कायद्याप्रमाणें कठोरांतील कठोर शिक्षा जी मला मिळेल, ती निमूटपणें स्वीकारण्यास मी सिद्ध आहे. कारण माझी श्रद्धा अशी आहे की, आमच्या प्रिय मातृभूमीला आमच्या त्यागाने व हालानेच यशःसिद्धि प्राप्त होईल. हें यश त्वरित न मिळालें, तरी तें मिळणार हें मात्र निश्चित.” लोकमान्य टिळकांनीहि असेच स्वाभिमानदर्शक उद्गार काढले नव्हते का ?

शिक्षा-सन्मानाचें अलोकिकत्व

दान जन्मठेपींची शिक्षा ! ती भोगण्यासाठी सावरकरांना अदमानाला जाणाऱ्या घोटाविर—घोट वसली ? तिरडीच ती—ता. ४ जुलै १९११ रोजी चढविण्यात आले ! तेथें मृत्युहुनहि भयंकर अशा आपत्ती भोगून, मुमारे तेरा वर्षांनी, ता. ६ जानेवारी १९२४ रोजी त्यांना हिंदुस्थानात आणण्यात आले रत्नागिरी येथें मुमारे तेरा वर्षे स्थानबद्ध अवस्थेत त्यांनी काढल्या नंतर ता. १० मे १९३७ रोजी ते पूर्ण मुक्त झाले या अवधीत त्यांनी हिंदुसभेचें कार्य केलें त्या सभेचें ते सतत पाच वर्षे अध्यक्ष होते यानंतर त्यांच्यावर सन्मान व सत्कार याची वृष्टि होत गेली १९३८ साली मुमारे यें भरलेल्या 'मराठी साहित्य संमेलनाचें ते अध्यक्ष होते १९४३ साली ता. २८ मे रोजी, त्यांच्या साठी—समारंभानिमित्त त्यांना एक लाख बीस हजार रुपयांची धैर्य पुणें येथें अर्पण करण्यात आली

१९४८च्या मेमासून १९४९च्या फेब्रुवारीपर्यंत गांधी—नून सटल्यात ते गुरफटले गेले आपल्या नावलपानी जरांनीत त्यांनी जेव्हा "गहिंवरलेल्या फठानें," "माझी मातृभूमी स्वतः झालेली पहाण्यास मी जियत आहे म्हणून मी स्वतः त्या धन्य समजतां." असे आनंदाचे उद्गार काढले तेव्हा त्यांच्या—व इतरांच्याहि—डोक्यातून अधु ओघळले. न्यायमूर्तींनी त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडून दिलें १९५२ सालच्या मे महिन्याच्या दहा तारखेस पुणें येथें आणली एक आनंदाचा समारंभ झाला सावरकरांनी लंडन येथें १९१० साली स्थापिलेल्या 'अभिनव भारत' या व्रतानारक संस्थेचा 'सांगता—समारंभ' त्यावेळी झाला कारण त्या संस्थेचें उद्दिष्ट जें 'सातत्य' तें भारताला आता लाभले आहे. त्याचद्वारे सावरकरांनी आपल्या भाषणात नि शेष आनंद मुक्त फठानें घोषविला आणि मग पद्यांच्या स्वातंत्र्य—सेवनाचा गौरवहि उदार मनानें केला.

सन्मानाची ज्वाला

"तर्कनिष्ठ विद्वत्ता आणि साहित्यप्रसन्न प्रतिभा याचा आपल्या ठिकाणी जो मधुर प्रीतिसंगम झाला आहे, त्यानें तर या सर्व गुणसंपदेला

आमिनेव वैभवं प्राप्तं ज्ञात्ते, आहे. ” असे गौरवाचे उद्गार सावरकरा-
विषयीं काढले गेले. कोणाकडून ? तर महाराष्ट्रातील अनेकानेक साहित्य-
संस्था, संपादक व साहित्यसेवक याचेकडून. त्यांना त्यांच्या साठी ममारभा-
निमित्त दिलेल्या मानपत्रात सावरकरांचे स्तुति-स्तोत्र अशा शब्दांनीं गाढलें
आहे. मग अमो वा पत्र असो—सावरकरांच्या सर्व साहित्यातून देशाभि-
मानाचें एतक रक्त बहात आहे. आपला देश, आपला धर्म, आपली
भाषा—तें जें म्हणून आपले त्रे ते चागलें, या स्वाभिमानाची जी प्योत
गिणुशास्त्र्यांनीं पेटविली, तिची प्रचंड व प्रचर मनलेली प्जाला म्हणजे
सावरकर ! या स्वाभिमानाची शेन पध्देंहि ते जाणतात. तीं पध्दें म्हणजे
आपल्या समाजातील अस्पृश्यतादि दोष काढले पाहिजेत, आपले म्हणून
ते जतन करून ठेवायलाचे नाहींत, जसा विवेक त्यांच्या स्वाभिमानाच्या
तळाशीं आहे त्याचप्रकार त्यांच्या स्वाभिमानाचें मस्तक इतकें उच्च आहे
कीं, त्यामुलें त्यांना जगातील इतरांचा चागुलपणारि दिवू शकतो, स्वदोषा-
प्रमाणें परगुणाचे प्राप्तीताहि ते अथ नाहींत. देशाभिमानाच्याहि तटपदीं
जोगाटून सर्व मानवतेचें ध्येय डोळ्यापुढें ठेंगण्यादृष्टी विशालता त्यांच्या
विचारात आहे.

विचारार्ची उदारता

त्या इंग्रजांनीं त्यांना जन्मभर तापल्या तयावर उभें केले आणि
जाना या देशातून धारविण्यासाठीं सावरकरांनीं जन्मभर जिवाचें रान
केलें, त्यांच्याविषयींमुद्रा सावरकर किती समतोल व उदार दृष्टि ठेवतात
पहा. “ इंग्लिशाचा इंग्लिश म्हणून आम्ही वेव्हारि द्वेष केला नाहीं—
परंतु, दिला नाहीं. इंग्लंड हिंदुस्थानावर आततायी आक्रमण जोंवर
वरीत आहे, तोंवरच त आमचें शत्रु. तो आततायीपणा सोडताच ते
आमचे मित्रच आले. कारणे मनुष्यमात्र एक आहे—आपला धनु
आहे, इतकेंच नव्हे, तर इंग्लंडच्या न्याय्य स्वातंत्र्याम जर कोणी दुसरे
आततायी राष्ट्र अन्ध्यायी दडेलींने तुडवू पाहील, तर आम्ही इंग्लंडच्या
मुक्ततेस्तोहि अमेच हाट, युजू, ही आत्मची अनेक वेळा व्यक्तिलेली

प्रतिज्ञा जसे. आमची खरी जति मनुष्य. खरा, धर्म माणुमनी, मानवधर्म खरा देश पृथ्वी, खरा राजा ईश्वर, अशी आमची जत्युदात्त भावना आहे."

मायभूमीचे प्रेम कां ?

" देशाच्या भौगोलिक सीमा हे देशप्रेमाचे केंद्र कधीच नसते. " असा सिद्धांत सांगून सावरकर आपल्याला आपली मातृभू प्रिय का आहे, याची मीमांसा करताना म्हणतात, " हा हिमालय, ही गंगा, ही यमुना—यांच्या आश्रयाने माझ्या अभिमानाचे स्थान असलेली माझी सस्कृति जन्मली, नादली व विकसली. मथुरेच्या वाळवटीहून मुदर वाळवटे जगात पुष्कळ असतील. परंतु मथुरेचेच वाळवट मला विशेष प्रिय ना ? तर येथे कृष्णाची वासरी वाजली, म्हणून माझ्या पूर्वजांची स्मृति या घल्लशी निगडित झाली आहे. माझे वेदवाङ्मय येथे जन्म घेते झाले. माझे वाटवडिल येथे जन्मले व मेले. माझ्या ऋषिमुनींच्या पदरवाने ही भूमि पुनीत झाली आहे. माझ्या सस्कृतीचा भूत तसाच भविष्यकाळहि ह्या भूमीशी निगडित झाला आहे. हेंच तिजसत्रधीच्या माझ्या प्रेमाचे कारण होय. तिचे वैशिष्ट्य माझ्या प्रेमाचे केंद्र आहे. "

स्वतंत्र भारतांतील पीक

भारतमातेच्या पुनराज उद्देशून सावरकरांची तेजस्वी प्रतिभा किती आशावादी सूर वादीत आहे—आणि तेहि लटनमज्ये १९०६ साली जमना—तें पहा.

" परमेश्वराने तुला भरतभूसारखी शेती दिली आहे. या विस्तीर्ण शेतीला गंगा, यमुना, गोदावरी, कावेरी, सिंधु व नक्षपुत्रा हे अरब कालवे देवाने तयार करून ठेवले आहेत. या दिव्य शेतीत या जगदबाल-व्याच्या पाण्याने तुझ्या पूर्वजांनी धान्यच नव्हे तर प्रत्यक्ष सोनेही पिकविले आहे .....तुच ही शेती करशील तर हीत सोने पिकेल ही देवाची शर्त तू पाळलीस की, रिंदुस्थाना, पुढच्या हंगानात तुझ्या या दिव्य शेतीत, पाऊस पडो किंवा न पडो—कोहिनूर पिकतील, मयूरगर्भ पिकतील. कालिदास पिकतील, शिवाजी पिकतील ! "

भारतीयांची संस्कृति

भारत-पुनाना आशायुक्त व अभिमानयुक्त करणारी ही वाणी जशी त्यांनी काढली, तशीच त्या भारतपुनाना आपल्या ज्ञानदारीची जाणीव देण्यासाठी सावरकर लिहितात, “उत्तम नदी ती की, जी अत्यंत गोड व विमल पाणी देते, उत्तम देत तें की, जें धान्याच्या कणसांनीं सदैव आदोलन घेत असतें व उत्तम वृक्ष तोच की, ज्याचीं फळे अत्यंत मधुर व रसाळ असतात, त्याचप्रमाणें उत्तम देश तो होय की, ज्याच्या पुनाचें अर्मी काहीं तरी असामान्यता असते. देशभूमीची ररी चाखता तिच्या स्वतःच्या महत्त्वानें जितकी प्राप्त होते, तिच्या शतपट अधिक रीतीनें त्या देशभूमीच्या पुत्रांच्या कृतीवरून ठरत असते.....सर्व जगाला अजून वद्य असणाऱ्या कपिल महामुनींनीं जिला ‘आर्य’ म्हणून वदन करावें अशी भूमि या जगावर किंवा न्वड-मगल-बुधादि ग्रहो, तुमच्या तिकडे तरी एखादी आदे काय ? भास्कराचार्यांनीं, आर्यभट्टांनीं व बराहमिहिरांनीं भूगोलाचे, ज्योतिषशास्त्राचे व गणितशास्त्राचे शोध या भूमीतील अन्न-सेवनानें आलेल्या तीव्रतेनें लाविले. दशाद्याचा शोध या भूमीचा आहे, गुह्यवाकर्षणाचा शोध या भूमीचा आहे. भूमिति या भूमिंत जन्माला जाली ..सप्तसुराचा उदय या भूमीच्या कौमल कटावून झाला...जगताला व्याकरणशास्त्राची देणगी या भूमीनें दिली.”

कल्पनेची स्वर्गापर्यंत भरारी

भारतमातेच्या स्तुतिस्तोत्राची सधि आली की, सावरकराच्या लेखणीला कशी पौर्णिमेची भरती येते ! केवळ कालिदासालाच शोभेल अशा उत्तुंग व विलासी कल्पनाशक्तीच्या साहाय्यानें सावरकर अशी एक कथा सांगतात की,—“सर्व जगतीतलावर पसरलेल्या हजारों भूभागामध्ये आर्यभू-सारखी रमणीय भूमि दुसरी कोणती आहे, हें पहाण्यासाठीं हिमालय-पर्वत उद्धून जसा राहू नाराला त्यानें आपले डोकें सर्व विश्वातील प्रदेश दिसतील इतकें उंच वेलें. तरी त्याला इतकी रमणीयता अन्यत्र कोठेंच आढळेल ! भूलोकावर जिच्याइतकी रमणीयता नाही तिच्यासमान

स्वर्गलोकांत तरी काहीं आहे की नाही म्हणून, ज्यों उत्साह पावलेला तो हिमालय स्वर्गाची कपाटे उघडून आत घुमला. परंतु, तेथे, हे आर्वभू, तुझ्याइतकी मनोरम वस्तु सापडण्याऐवजी काहीं निराळांच प्रकार द्याय ! हिमालयाची ती हिमधवल सौधशिखरे पाहून इंद्राच्या अमरावतीतील अमराची एकच वेधा उडाली ! त्या सर्वजणी हिमालयाच्या गळ्यांत मिळ्या माहं लागल्या. अमरावतीचा त्याग करून तेव्हापासून त्या हिमालयावर स्वच्छंदाने विहार करीत असतात. ”

भारतातील पक्षी—एक नुसता मोर, वेलला तरी सावरकराचे कवि—मन आनदाने किती वेभान होतें पहा—

“ मनुष्याच्या डोक्यास प्रसादविण्यास्तव सौंदर्याचा नी सुरंगांचा जो महोत्सव तूं त्रिभुवनात चालू केलास त्याची आरास तरी काय वर्णवी ? हें पारिजाताचे मुकुमल फूल, तें सोनचाण्याचें सुवास—मत्त मुमन ! हा मोराचा पिसारा पहा, अहाहा ! एकेका पिसाची ती ठेवण, तें रगनाम. ती जिवत चमक, तें तरल नटवेंण ! आद्य कलावन्त ! अशा अनेक मुंदर पिसाचा तो पिसारा पसून तो तुझा मोर जो जो आनदाने उन्मत्त होऊन नाचू लागतो, तो तो देवा, तुझी ती ललित कलाकुसरी पाहून ‘ धन्य देवा, धन्य तुझी ! वारे वा ! ’ असे वारंवार उद्गारत माहें दृढयहि नाचू लागतें ! आणि असा पिसारा मनुष्यासहि तू का दिला नाहीस म्हणून किंचित् रुद्धि लागतें ! ” शेवटची विनोदाची विनार काव्य-कल्पनेला किती शोभून दिसते !

प्रतिभेला अनुभवाची जोड

अन्य साहित्यिक व सावरकर यामध्ये एक मोठा फरक आहे. तो हा की, ते स्वतः घाडशी कृति-वीर असल्यामुळे निरनिराळ्या अद्भुत प्रसंगांतून गेलेले आहेत व त्या त्या प्रसंगाचे रोमांचकारक अनुभव त्यांनी साक्षात् घेतले आहेत. चोहोवाजंत्री मृत्यूची ‘ वाळीपुट्ट ’ सांगली स्वतःला वेढीत असताना एखाद्या लहानशा झरोक्यांतून आकाशातील तेजःपुज. ताऱ्यांचें दर्शन झालें की, त्याच्या प्रतिमेंतून ‘ सतिर्षि ’ सारसी कविता जन्मास

येते. समुद्रानें तर त्यांना इंग्लंडपासून अदमानपर्यंत सुगट राखे केले होते दिले. त्याचें जीवन मरणच समुद्र-गृष्टावरील लाटावर खेळत होतें. प्यानि जन्मात समुद्र पाहिला नाहीं, जसा एसादा प्रतिभाशाली लेखक समुद्राचें यथातथ्य वर्णन करून 'रॉमिन्सन क्लो' सारसी अमर वाङ्मय-कृति निर्माण करू शकतो, पण 'प्रत्यक्ष अनुभवाचा जिवतपणा काहीं निराळाच ! सावरकर समुद्राच्या स्वभावाविषयी लिहिताना एके ठिकाणी म्हणतात.

“ मनुष्याचीं तारवें पाठीवर घातून नेता नेता, सदन वाटाऱ्याचें सोंग घेऊन चाटलेला वाटमान्या जसा भर रानात त्याच बायात्रापड्या वाटमरचर उलटून त्याचे गळे कापतो, तसा हा समुद्र अन्मात हजारों माणसांनीं भरलेलीं तीं तारवें नी त्या प्रचंड टिटानिका रोटी आपल्या पाठीवरून फेंकून आपल्या भयंर जमड्यात ढकलतो—गडकनी गिळून टाकतो ! एसादी राक्षसीण रागावली तर एकाद्या लेंकराची मानगुटी नदीत दाखून, त्याचा गुदमरून जीव जादतों धरील ! एसादी हिंस्र सुसर पार तर दोनतीन सुरेच कुमारिकाना नदीत उतरून लाजत लाजत स्नान करीत असता, त्याचे काकडीसारखे कोवळे टुसटुशीत पाय दातात धरून हिमडून पडकून गिळून टाकील, पण ही गगामाय, ही जमनाजी, ही देवाची जाईन, हा पादर येम्स, हजारों कुमारींची, मुलालेंकराची मान एका लाटेसरशीं, आपल्या पाण्यात याचा अवश्य जीव गुदमरून ठार होइतों दावील, नगरेंची नगरे त्याचा पाय हिंसडून गिळून टाकील.”

समुद्राच्या अजह सामर्थ्याचें दुसरेहि एक वर्णन याचा. “ हाच समुद्र पहा. वेचकी ही अतर्भ्य, अगम्य राक्षसी शक्ति ! त्याच्या अगावर ही नाव निसरत गममत करीत चालली आहे तो चालू देतो म्हणून. जसा तो एसादा प्रचंड राक्षस एकाद्या घुगुरुटाचें धाष्टर्ष क्षणमर, आणि पडकून चापटी मारून, कफून टाकतो त्यास होतें कीं नव्हतेस ? तसें हें तुम्हा घुगरट मनुष्याचें धाष्टर्ष. ही प्रचंड सामुद्रिक शक्ति खवळेल, तर एका लाटेच्या एका विंदूच्या, एका तुषारावर ही तुझी नावच नव्हे तर हें गडक्या पड उचळून चुकून सुपारीसारखे शटपन् गिळून टाकील ! तर पत्ता लागू

देणार नाही कीं, दकडे कोणी आशिया खंड होते कीं नव्हते ! य नश्चित् हा मनुष्य ! ”

तत्त्वज्ञानाची तुतारी

समुद्राकडे पहाता पहाता सावरकराच्या अंतःकरणातील ‘ कवि ’ जसा जागा होतो, तसाच येथे तत्त्वज्ञान जाणत झाला आहे पार काय, अदमानात पादवी कष्ट करतानाहि त्याच्यातील काव्याचे वृत्तन व तत्त्वज्ञानाची तुतारी मुरुच होती. तुरगात प्रथमच या तत्त्वज्ञानाचे रेस्टोरल काव्या कुटण्याचे निवट काम देण्यात आले तें करता करता त्याचे मन म्हणतें, “ सकाळ झाली कीं सध्याकाळ, सध्याकाळ झाली कीं सनाळ, सगळी काव्याकूट आपण वनस्पति खात खात जगान्याचे, जगत जगत मरावयाचे, मरताच त्या हाडा-मासास वनस्पतींनीं खावयाचे, सगळी काव्याकूट, तेजोमेघाची सूर्यमाला, सूर्यमालेची पृथ्वी, पृथ्वीची एकाद्या धूमकेतूची टक्कर उडाली कीं पुन तेजोमेघ, सगळी काव्याकूट ! तशीच, त्याचाच व त्याचाच अवस्य व अपरिहार्य मार्ग म्हणून हें वळलेलें चहाट उकडून कुटण्याची आमची काव्याकूट जर ती महान् काव्याकूट मह त्याची असेल, जर तींत आयुष्य व्यर्थ जात नसेल, तर हीहि एक छोटीशी काव्याकूट कर्तव्यच आहे. कारण त्या महान् काव्याकूटीचा हाहि एक अपरिहार्य घटक आहे ! ! ”

आगरकराचे वारस

तेरा वर्षे अदमानात प्रदिवान म्हणून आणि तेरा वर्षे रत्नागिरीत स्थान बदल म्हणून सावरकरांनीं आपल्या आयुष्याचा माध्यान्ह काळ काढला. ते स्वतः स्थानबद्ध असताना त्याची लेखणीहि विषयबद्ध होती राजकारणावर लिहिण्यास त्यांना सरकारनें प्रदी वेळी होती. तेव्हा त्याची लेखणी इतर क्षेत्रात धावू लागली. सामाजिक, धार्मिक व साहित्यिक अशा कुरणामागून कुरणावर ती स्वच्छदाने चरू लागली. ते स्वतः ईश्वर न मानणारे, पोथीनिष्ठा न ठेवणारे, उपज्याबुद्धिवादानें चालणारे विज्ञानाना प्रमाण समजणारे असे फरोल मुधारक आहेत. त्याचे वैकल्य आगरकराचे

म्हणून महज स्वप्नसामर्थ्य आहेत. किंबहुना, आगरकरापेक्षाहि अधिक साहित्यता, अधिक तिग्मदृष्टता व अधिक कोटीवाजपणा त्याच्या काही काही निबंधांत आहे. काव्याची चमक व उपहामाची धार या बाबतीत तर सागरकराचें स्थान आगरकरापेक्षां उंचच आहे. आगरकरांनी 'शनि-देवाची आरती' लिहिली, तशीच 'कंदिल-स्तुति' सागरकरांनी विनोदानें रचली आहे; ती अशी—

—“ ओम जयजयाजी कंदिला
म्युनिमिपल यमोमंदिला
काळोग्रामुराख्या धुंदिला
उत्तरविता नृं तत्क्षणीं ॥ १ ॥

राकेल ट्या ज्याचा पिता
आगवेदी धन्य माता
हे कदिलदेवा समर्था !
दीपो ज्योति नमोस्तु ते ॥ २

हा कदिलवाला नोकर
तुझ्या दृष्टींत राकेल
घाली थोडें, चोरी पार
काळोख्याची रात्री नेमानें ॥

यारतव करी भी नवस
मावळताची दिवस
माल्ये न तु परी प्रकाश ,
ग्रामलेटावाचोनी ॥ ४ ॥

पावसी जरी या नवसाम
वाझण, घडणी, न्हाणीस,
लागु दे निदानी न टोळरीस
आम्हा तुझ्याची सावाच्या ॥ . .

भौतिकवादाचा पुरस्कार

भौतिक साध्य भौतिक साधनानींच प्रातः व्हावयाचे, त्यासाठी पारमार्थिक या अदृष्ट उपाय योजून काहींहि उपयोग नाही, हें तत्व आवेशानें व टासटासन सावरकर सांगतात. आपल्या या सिद्धांताच्या पुष्टीसाठी ते अशीं उलटमुलट उदाहरणे देतात, “ अहो, ह्या भारतवर्षात ज्या आम्हा हिंदूंनीं मनाळ सव्याकाळ-मध्याह्नीं सूर्यासाठीं भक्तिभराने अर्घ्याची सतत धार युगायुगानें सारली वाहत ठेवली आहे आणि सूर्यस्तुतीच्या गायत्रीचा अखंड घोष चालू ठेवला आहे, त्याच आम्हा हिंदूंच्या साम्राज्यावर आज शतशेंशतशें त्या सूर्यानें पाठ फिरविली आहे, आमच्या आशेच्या साम्राज्यावर तो मुळींच उगवत नाही ! पण कधींच मावळत नाही कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यानीं त्याला युगायुगानून एखादाहि अर्घ्य दिलेले नाहीत, गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्काराचाचूनहि ज्याचे स्नायु पोलादी, मणगटे वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवशाचे उच्छेदन, राहुचे नी केतूचे वेदनास्य साधीदार; त्याच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाही ! प्राचीन सूर्योपासक बालिलोन मिश्र-मिसर-सोडा, ते आज झालेले आहेत नामशेषच ! पण आजहि जीं दोनच राष्ट्रे सूर्योपासक आहेत, तीं पारस नी भारत; त्याच्याच राष्ट्रावर आज राज्य आहे निराशेच्या एखाद्या काज्या-कमिज रात्रीचें ! व्रताविधीनें सूर्य प्रसादत नाही—व्रताविधी-त्यागानें सूर्य रागावत नाही. याचें याहून उत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण दुसरें काय असणार ! सूर्य सूर्याच्या सृष्टिनियमानें प्रवर्ततो, निवर्ततो, आमच्या व्रतगल्यानें नव्हे; स्वेच्छेनेंहि नव्हे ! तीच गोष्ट त्या शनीची, त्या सक्रातीची, त्या ग्रहणाची, त्या मगळाची. त्या सान्या भावडकथाची, रस्त्याच्या प्रस्लेक दगडाच्या शनि-प्रीत्यर्थ शेदूर पासून तेल चोळलें युगायुगानें ! सक्रात वसणार नेहमीं आमच्याच बोकाठी; मगळ आम्हालाच काय तों अमगळ, त्याना जे दमडी-चाहि धूप कधीं जाळीत नाहीत त्यांची उरट चगळ ! ”

यातील वाक्यरचना विती लवचिक आहे, पदाः ज्यावर जेंर घाव-याचा त्या शब्दाला जप्रधान.

आग्रही प्रचार

धर्मशब्देवर सावरकराची तरंगशक्ति किती बटाहून दृष्टा चढविते पहा.

“ गायीत्रेलासारखे पशु काय मित्रा बडपिंपळासारखीं शाईत काय, तीं मनुष्यास अत्यंत उपयुक्त असतात, म्हणून त्याच्याविषयीं आम्हास प्रेम वाटावें, त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यताहि वाटो. त्याचें पालन नी कर्तुं नहि वरणें आमचें कर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, तो आमचा धर्म ! पण त्याचाच उपसिद्धातहि हाच नव्हे काय कीं, ज्या परिसरितीत तो पशु वा तीं शाईं मनुष्यास उपद्रव देण्यास कारण होतात, तेहा तीं पालनीय वा रक्षणीय रहात नाहींत. आणि जेव्हा त्याच्या मागानेंच मनुष्यजातीचें वा राष्ट्राचें हित साधणारें असतें तेव्हा त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार ! ”

अस्तृश्यता तर सावरकराना त्याज्यच वाटते, पण जातिभेदाहि उच्छेदावयाची घाई त्यांना आहे. त्यासाठीं किती निरुत्तराचा प्रचार ते करतात पहा. अस्तृश्यता निवारण ही एक न्याय्य आणि सोपी गोष्ट आहे हें वाचकाच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ते आग्रहाने लिहितात.—“ केवळ शिवायचें ! कीं, जन्मजात जातिभेदाचा एक पाय खाद्दिशीं उपडला जाऊन तात्पुरतें तरी चार कोटि हिंदुनायवास माणुसनीत आणून सोडण्याचें महत्त्व त्याचें त्यानें पुरतें वेलें म्हणून समजण्यास हरकत नाहीं, तरी रे हिंदुसंघटका, ऊठ आणि दुसरें कोणी काय हवें ते फरो, तू तुझ्यापुरतें या घटकेपासून हें शत धर कीं, जें मोट कुऱ्यामाजरास मी लावलों, तें मोट मी माझ्या ‘अस्तृश्य’ धर्मरक्षूस, माणसास प्रत्यहीं लावल्यावाचून प्रत्यहीं अन्नग्रहण करणार नाहीं. म्हण ‘शिमेन’ ! ” सावरकराच्या लिहिण्यात तडजोड नाहीं, मिळमिळीतपणा नाहीं, जर-तरची सावधानता नाहीं. ‘जुजेन, व जिजेन’ हेंच त्याचें जीवन-नीद त्याचेंच प्रतिनिध त्याच्या चाड्यात पडलेलें.

भाषा-युद्धाच्या मर्यादा

भाषाशुद्धीचा प्रचारहि सावरकरानीं अशाच झग्यावाती वेगानें केला

आहे. झझावात भटला की, धूळपुरळा उडावयाचा आणि पाहणाराला सृष्टीचे सत्यस्वरूप काही दिसावयाचे नाही. सावरकराच्या भाषाशुद्धीच्या तत्वाचेहि सत्यदर्शन पुष्कळांस झाले नाही. आणि म्हणूनच पुष्कळ साहित्यिक विरोध करावयास उठले. पण सावरकरांनी निवेन साभाळून व तारतम्य चालवून आपल्या आदोलनाला योग्य त्या मर्यादा प्रथम-पासूनच घातलेल्या आहेत. त्या प्रयोगाच्या आल्यामुळेच डॉ. माधवराव पटवर्धनासारखे प्राज्ञळ साहित्यिक विरोधाने शस्त्र खाली ठेवून भाषा-शुद्धीचे सारथ्य करू लागले. इंग्रज किंवा मुसलमान याचा द्वेष आणि म्हणून त्याच्या शब्दाचाहि द्वेष, ही भाषाशुद्धीची भूमिकाच नव्हे. परके व अनवश्यक तेजदेचे शब्द आपल्या भाषेतून राहून टाकावयाचे आणि त्याच्या जागी मराठीतील मूळचे शब्द वापरावयाचे हे त्याच्या भाषा-शुद्धीचे धोरण आहे. ओक, गुलाम, अशीं निशिष्ट वस्तूंचीं नावें किंवा शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द परक्या भाषेतून घेण्यास सावरकराचा विरोध नाही. या आपल्या भूमिकेमधील सावरकर स्वच्छ लिहितात, “आम्ही भाषाशुद्धिवादी मंडळी इंग्लिश शब्दाना जे रहिष्कारतो तें ते केवळ परकी आहेत, म्हणूनच नव्हे ! तर ते परकी असून अनावश्यक आहेत म्हणून. त्यापेक्षा वा तितकेच अन्वर्थक असे आपले स्वामीय शब्द असताना परकीय शब्द वापर नयेत, आपले तदर्थन शब्द मह देऊ नयेत, असे भाषाशुद्धीचे म्हणणे. आमच्यात नसलेली वा आमच्यातून चागली असलेली अशी कोणतीहि हितकारक नि अवश्य गोष्ट-मग तो शब्द असो वा शस्त्रअस्त्र, आचार-चाफप्रचार, ज्ञान-विज्ञान, काही वा असेना-तें परदेशात जेथे आढळेल तेथून जाणून आत्ममातृ करण्याची तर प्रतिज्ञाच आहे आमची.”

अंगणातील खाण

मराठीचे भाष्य असे आहे की, नवे शब्द अनुगिन्यासाठी सर्व साहाय्य करण्यास सस्कृत भाषा तिच्या पाठीशी सदैव उभी आहे. आणि ती सस्कृतहि कशी? तर सावरकर सांगतात, “जिन्यासुदे ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषांनीहि आनतमस्तक व्हावे अशी आपली सस्कृत भाषा निती”

संपन्न आहे ! तिला अव्हेन्स इंग्रजी, फारसी इत्यादि दुसऱ्या परम्या भाषा-
तून शब्द घेणे म्हणजे घरांतील 'सोन्याची वाटी' पेकून चिनीमार्ताचे कप
हार्ती घेण्यासारखेच नव्हे काय ? मूर्ख, चंद्र याना इंग्रजीत एकएकच शब्द;
पण संस्कृतांत किती पर्याय आहेत ? आणि तेहि असे कीं, एकेक शब्द
म्हणजे जणुं श्लोक, जणुं काव्यच ! अशी बहुमोल साण अंगणात अस-
तांना परम्याच्या दारीं भाक कां मागतां ? ”

क्रियापदांची टांकसाळ

भाषाशुद्धीचा फेयळ तात्त्विक प्रचार करूनच सावरकर थांगले नाहींत,
तर ती कृतीत आणण्याचा प्रत्यक्ष आचारहि ते प्रथमपासून करीत आहेत.
त्यामुळेच हुतात्मा, निर्वध, धोलपट, विशस्त, स्तंभ, टंगलेपन, परिच्छेद,
क्षरणी, गणसंख्या, इच्छुक, उपस्थित, उत्तरदायित्व, प्रतिवृत्त, निवेदन,
ध्वनिक्षेपक, नमोवाणी, अत्रावत् इत्यादि शब्द लढ होऊन वळलेमुद्रा.
त्याचप्रमाणे आपल्या भाषेमध्ये अल्पाशरांनी बहुत अर्थ प्रगटविण्याचे सामर्थ्य
आणण्याचेहि करणु सावरकरांनी आपल्या हातीं बाधले आहे. इंग्रजी-
प्रमाणे मराठीतहि नामापासून क्रियापदे करण्याची पद्धत जोरावायी आणि
त्यायोगे मराठीचे क्रियापद-दारिद्र्य घालवावे असा सावरकरांचा फडाक्ष
आहे. “ जें तें चागलें तें तें परकीय अमले तरी ग्राह्यच होय. ” अशी
आपली वृत्ति त्यांनी व्यक्तविली आहे. स्वागतिलें, आंधोळणार, पावेनाचें,
निमंळाचें, ग्रहिष्कारणें, व्यक्तविणें, प्रगटविणें, इत्यादि क्रियापदे त्यांनीं
उपयोगिली आहेत. उद्गारणें, उत्तरणें अशी क्रियापदे आपल्याची प्रथा
थी, हरिभाऊ आपटे यांनीं मुरू केन्ही होतीच, ती सावरकरांनीं वढावली
व रंदावली.

साहित्याचें ध्येय काय ?

साहित्याचेंच काय, पुण एकूण जीविताचेंच ध्येय आपण काय मानतो,
हें सावरकरांनीं एके उक्तिणीं स्पष्टपणें निवेदिलें आहे. ते म्हणतात,
“ मनुष्यजातीचें अधिकृत अधिक हित ज्यायोगे साधतां येतें तेंच मनु-
ष्याचें ऐहिक कर्तव्य होय. तात्कालिक कर्तव्याहि त्याच न्यायानें असे कीं,

प्रातः परिस्थितीत त्या त्या कार्यां मनुष्यजातीचें जे अधिकात अधिक हित साधता येईल ते ते साधाने. या दृष्टीने साहित्याच्या परम वा तात्कालिक ध्येयाचीहि व्याख्या अशीच असणार, कीं मनुष्यजातीच्या अधिकात अधिक हितास साधण्यासाठीं झटेल तेच साहित्य श्रेष्ठ, तेच सुप्रासंगिक. आनंद नि करमणूक हीं मानवहितास काहीं प्रमाणात हितकारकच असल्यामुळे त्याचाहि अतर्भाव योग्य त्या प्रमाणात वरील ध्येयात होतोच. पण केवळ करमणूक हे काहीं कर्तव्य नव्हे. घरात आर्द्र मरणातिक बेदनानी अवरणास सिळली असता, जर एसादा बहकलेला कलावत बगल्यात नायकिणीच्या नाचात रमू शकत, तर त्यास कलावत म्हटलें तरी कुलदीपक काहीं म्हणता यावयाचे नाहीं !”-

आचार्य कालेलकर : : : १४

आपल्या मायभूमीचे नसाशिरात दर्शन मितीजणांनी घेतलं असेल ? काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कराचीपासून रंगूनपर्यंत आपला देश कसा आहे, हे किती जणांनी पाहिले आहे !—आणि तेहि विमानाने, आगगाडीने किंवा मोटारगाडीने नहे, तर पायी हिंडून. आचार्य कालेलकर हे अशा दुर्मिळ भाग्यवतांपैकी एक आहेत. त्यांनी मारा भारत खरोखर 'पादाक्रांत' केला आहे—पायी चारून पालथा घातला आहे—आणि तोहि एकदा नव्हे, अनेकदा. त्याच्या असड प्रवासांमडे पाहिले म्हणजे चीनहून हिंदुस्थानास येणाऱ्या पूर्वीच्या जिजायु बुद्ध भिक्षूंचे स्मरण झाल्या-धिवाम रहात नाही.

कलमातून मुळामुठेचें शब्दचित्र निघालें, तर वाटावें कीं, आपण स्वर्गगेच्या काठानेंच चाललों आहोंत ! आणि तो सौंदर्यराशी हिमालयच त्यांनीं रंगवावयाम घेतला असेल तर ? हातांतील पुस्तक खालीं टेवावें आणि रेल्वेचें तिकीट काढून तडक हिमालयाची वाट धरावी, असेंच रसज्ञ वाचकास वाटते. ही जादू, ही करामत, ही किमया कालेलकराच्या रसाळ व मुसंडृत लेखणीत आहे.

क्रांतिकारकांच्या जाळ्यांत

“ काका, कालेलकर ” या प्रेमळ नांवानेंच ते सर्वत्र ओळखले जातात. त्यांचें मूळचें नांव दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर असें आहे. त्यांचा जन्म सांबतवाडीजवळ वेळगुंदी गांवीं १८८५ सालीं झाला. वडिलांना जी सरकारी नोकरी होती, ती होती फिरतीची. त्यामुळें कालेलकरांना लहानपणापासूनच फिरावयास सापडलें. प्रवासाचें बाळकडूच त्यांना मिळाले म्हणाना.

कालेलकरांचे कॉलेजचें शिक्षण पुण्यास झालें. फर्ग्युसन कॉलेजांत आचार्य हुपलानी, आचार्य कालेलकर इत्यादि आजची गांधीवादी मंडळी तेव्हा कॉलेजांतील विद्या एकत्र शिकत होती—आणि ग्रॅमची विद्याहि शिकत होती. सशस्त्र क्रांति करून आपल्या देशाला स्वतंत्र करावें ही महत्वाकांक्षा कालेलकरांच्या अंतःकरणांत उसळ्या मारीत होती. भंग-भंग, सुरतेचा काँग्रेस-भंग, लालाजींची हद्दपारी, लोकमान्यांना ‘काळेपणी’—इत्यादि एकाहून एक अधिक क्षोभकारक प्रसंगांचे धडे. कालेलकरांच्या तरुण हृदयाला वसत होते आणि ते त्यांना देशाभिमानाचे धडे नकळत देऊन जात होते.

शिक्षकाच्या सुर्चावर

पदवीधर होताच त्यांनीं टिळक-आगरकरांचा मार्ग अनुसरला आणि एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचा पेशा पत्करला. शाळेपेक्षां अधिक व्यापक प्रमाणावर शिक्षण देण्याची सधि त्यांना लवकरच मिळाली. मुंबई येथे त्यावेळीं ‘राष्ट्रमत’ या नांवाचें राष्ट्रीय पक्षाचें एक दैनिक

अनेक भाषाचे पंडित

प्रवास—अरुण प्रवास—देशभर पायीं प्रवास—आणि तोहि कसा ? तर डोळे, कान व मन उघडे ठेवून केलेला. काहीं रसिक तरुण आग्रयाचा ताजमहाल—आणि फक्त ताजमहालच—भाहून परत येतात, तर काहीं धार्मिक वृद्ध काशीची कावड रामेश्वराला डोळे मिटून पोचावेतात, पण प्रवासातील रस पदोपदीं चारणगोर कालेलकरासारखे चोरतडळ विरळा ! त्याची जन्मभाषा मराठी, त्यानीं प्रभुत्व गाजविलें गुजरातीवर आणि जन्मभर प्रचारिली हिंदी याशिवाय इंग्रजी, संस्कृत, कानडी वगैरे भाषा चाहि अभ्यास त्यानीं केलेला. त्यामुळें, कोणत्याहि राष्ट्रांत, कोणत्याहि गावीं गेले, तरी त्यांना परक असें वाटतच, नाहीं. या सर्व भाषांतील वाङ्मयाचा संस्कार त्याच्या चित्तावर झालेला आहे. त्याच्याहून उदार सुसंस्कृतपणा फारच थोड्या विद्वानांमध्ये सापडेल.

त्याच्या विद्वत्तेला रसिकतेचीहि भरजरी बिनार आहे. त्याची वृत्ति अतर्मुक्त व अध्यात्मवादी आहे देशाभिमान हा तर त्यचेप्रमाणें त्याच्या सर्व जीवनाला व्यापून राहिलेला आहे रसिक वृत्ति, संस्कारित बुद्धि व आध्यात्मिक भावना—या अमोल साहित्यानिशीं कालेलकरांनीं देशभर संचार केलेला आहे रसिकता हीच त्याची दुर्निण आणि मार्मिकपणा हाच त्याचा कैमर.

वर्णनाची किमया

त्याच्यापूर्वीं काहीं शिक्षक—प्राध्यापक—प्राचार्य यांनी काश्मीरचे, हिमालयाचे प्रवास केलेले होते आणि प्रवासवर्णनेंहि लिहून, ठापून प्रसिद्ध केलीं होती, नाहीं असें नाहीं, पण तीं बहुधा, शाळेंतील भूगोलप्रमाणे किंवा आगगाडीच्या वेळापत्रकाप्रमाणें, रक्ष तपशिलानें ऋळमटलेलीं होती. आपल्या प्रवासातील हालअपेष्टांचें व अडीअडचणींचेंच वर्णन त्यात जास्त. त्या त्या स्थानाचें किंवा सुप्रसिद्धांचें वर्णन यथातथाच. कालेलकराची किमया अशीं कीं, त्यांनीं पुण्याची पर्वती वर्णावयास घेतली, तरी याच काला वाटावें, आपण मलयगिरीवरच चढलों आहों, आणि त्याच्या

कलमानन मुळामुठेचें शब्दचित्र निघालें, तर वाटावें कीं, आपण स्वर्गोगेच्या काठानेंच चाललों आहांत ! आणि तो सौंदर्यराशी हिमालयच त्यानीं रंगवावयास घेतला जसेल तर ? हातावीळ पुस्तक रालीं ठेवावें आणि रेल्वेचें तिकीट काढून तडन हिमालयाची वाट घरावी, असेंच रसश वाचनास वाटें ही जादू, ही करामत, ही किमया कालेलकराच्या रसाळ व सुसंस्कृत लेखनीत आहे

क्रांतिकारकाच्या जाळ्यात

“ काका, कालेलकर ” या प्रेमळ नावानेंच ते सर्वत्र ओळखले जातात. त्याच मूळचें नांव दत्तात्रेय माळवण कालेलकर असें आहे. त्याचा जन्म सावतवाडीजवळ वेळगुदी गावीं १८८५ सालीं झाला. वडिलाना जी सरकारी नोकरी होती, ती होती पिरतीची. त्यामुळें कालेलकराना लहान पणापासूनच विराग्यास सापडलें. प्रवासाच माळवणूच त्याना मिळाले म्हणाना

कालेलकराचें कॉलेजचें शिक्षण पुण्यास झालें पर्युसन कॉलेजात जाचाये वृषलानी, आचार्य कालेलकर इत्यादि आजची गांधीवादी मंडळी तेश्चा कॉलेजातील विद्या एकत्र शिकत होती—आणि गोंध्याची विद्याहि शिकत होती. सशस्त्र क्रान्ति करून आपल्या देशाला स्वतंत्र करावें ही महत्वाकांक्षा कालेलकराच्या अत करणात उगळ्या मारीत होती घग भग, मुस्तेचा कॉंग्रेस भग, लालाजींची हद्दपारी, लोकमान्याना काळेपाणी— इत्यादि एकाहून एका अधिक क्षोभकारक प्रसंगाचे धवे कालेलकराच्या तरुण हृदयाला वसत होते आणि ते त्याना देशाभिमानाचे धडे नमळत देऊन जात होते

शिक्षकाच्या पुर्चोवर

पदवीधर हेताच त्यानीं टिळक आगरकराचा मार्ग अनुसरला आणि एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचा पेशा पत्करला शाळेपेक्षा अधिक व्यापक प्रमाणावर शिक्षण देण्याची संधि त्याना लनकरच मिळाली. मुंबई येथें त्यावेळीं ‘ राष्ट्रमत ’ या नावाचें राष्ट्रीय पक्षाचें एक दैनिक

चाऊ होतें. त्याच्या सपादक मंडळात कालेलकर काम करू लागले. त्यानंतर त्यांना निमनगण आलें प्रहोद्याहून. तेथील गगानाथ विद्यालयात ते अध्यापकाचें काम करू लागले. ते विद्यालय सरकारच्या दडपशाहीस प्रळी पडल्यानंतर कालेलकर प्रवासास भोकळे झाले. त्यांनीं दूरदूरचे प्रवास केले. त्याची थोर विद्वत्ता जाणून ठिमठिमणच्या मस्था चालकानीं त्यांना आपल्याला लाभ देण्याविषयी विनंति केली. हरिद्वारचें कपि कुल, डॉ. टागोराच शांतिनिकेतन इत्यादि काहीं श्रेष्ठ शिक्षण-संस्थात ज्ञानदानाचें काम त्यांना केलें-आणि तेथून त्यांनीं ज्ञान लुटलेंहि पुष्कळ.

गाधीजींचे गुरुत्वारूपण

याच सुमारास न गाधी जाग्रिनेंतील आपला अभिनव असा सामुद्रायिक सत्याग्रहाचा प्रयोग यशस्वी करून हिंदुस्थानात आले होते आणि जह्मदानादजबळ सागरमती आश्रमात रहात होते. राष्ट्रातील सर्व विधायक सेवकाच तें एक केंद्र गाधीजीं नवीत होते. कोणत्याहि प्रांताचा, कोणत्याहि जातीचा मनुष्य असो त्याच्या अर्गी काहीं विशेष गुण दिसला की, गाधीजी त्याला प्रेमानें पाचारित, आस्थेनं जवळ करित, किंहुना एक आश्रमीयच बनवून टाकीत. या 'गुरुत्वारूपणानें' कायसाहेन गाधीजींकडे ओढले गेले आणि सागरमती आश्रमात त्यांनीं टाण दिलें. गाधीजींनीं पुढें 'गुजरात विद्यापीठ' काढलें, तर त्याची स्थापनेआधीं-पामूनची जमानदारी त्यांनीं सोपविली कालेलकरावरच.

प्रवासाची ओढ

वर्धा येथें राहून कालेलकर निरनिराळ्या कार्याचीं चत्रें पिंग्वीत असतात. त्या संस्थांच्या कचेऱ्या ज्या ठिकाणीं आहेत, त्यांना 'नारा वाटी' अस नांवच पडलें आहे. 'हिंदुस्थानी प्रचार समेचें' कायसाहेन हे प्राण आहेत. त्यांनीं राष्ट्रभाषेचा प्रचार देशभर मोठ्या प्रमाणावर केला. या प्रचाराच्या निमित्तान तर त्यांना प्रवास घडलाच, पण त्या शिवाय त्यांनीं हांसेनेंदि पुष्कळ प्रवास केला, त्यांना समुद्राची ओढ विवक्षण.

“ या, या ” म्हणून समुद्राच्या लाटा आपणाला हाक मारीत आहेत असेच त्यांना वाटतं आणि हिमालयाचें आनर्पण ? ‘ सातरहून माहेरीं तान्याच्या मुलीसारखी आपली अजस्थी हिमालयाकडे जातांना होते, ’ अस तेच सांगतात हिमालयाकडे जाणें म्हणजे स्मृतीच जाणें—परमुखात जाणें नव्हे अनेच तें मानतात १९१० सालीं त्यांनीं हिमालयात दोन तीन द्द्वार भेताचा पायीं प्रयाग केला. तो संपविल्यानंतर सात वर्गांनीं त्यांनीं ‘ हिमालयातीत प्रवास ’ हा आपला ग्रंथ लिहिला. देशातील निर- निराळ्या नद्या पाहून सुचलेले त्याचे विचार ‘ ओक माता ’ या पुस्तकात पहावयास मिळतात त्याची मुलाफरी ब्रह्मदेशपर्यंतहि पोचलेली आहे. दक्षिणेकडील ‘ जोग घन्यभ्याचें वर्णन ’ म्हणजे तर एक गद्य नाट्यच आहे राष्ट्र पुरुषाचें दर्शन स्वतः देण्यात व इतरांना वाळ्यद्वारा घडविण्यात कालेलकराचें म्हणजे सारें आयुष्य कारणीं लागलें आहे

१. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या प्रत्येक सप्तामापासून ते अलिप्त राहिले. तरीहि १९४२ सालीं त्यांना ब्रिटिश सरकारनें अटक केली होतीच. ‘ हिडल्याचा प्रवाद,’ ‘ उत्तरेकडील भिती ’ इत्यादि त्याची ग्रंथ सगळी म्हणजे तुरुंगातील साहित्य सततच होय. गुंजरातीत तर त्यांना ‘ पद्मिण्याश्रेणीचे प्रथकार ’ म्हणून मान दिला जातो. ‘ जेडणो कोय ’ म्हणून त्यांनीं गुनराती भाषेला व्यंगस्थित स्वरूप दिलें. हिंदीतहि त्यांनीं काही ग्रंथ लिहिणेंले आहेत. ‘ सर्वोदय,’ ‘ मंगल प्रभात,’ इत्यादि हिंदी मासिकाचें रेगन संपादनहि ते करतात.

राहवेना म्हणूनच लिहिलें १

प्रसामाची ओढ जशी कालेलकरांना आनिवार आहे, तशी प्रवास-वर्णनें लिहिण्याची काही नाहीं. मग त्यांनीं इतकें लिहिलें, तें का ? या प्रभाचें उत्तर ते दतात, “ निमर्गाचें आकर्षण, इतिहासाचा ओढा आणि धर्म- भावनेंतील काव्य या सत्कार प्रयीनें ज्याचें जीवन समृद्ध झालें आहे, त्याची वाणी मूळची मूक असली तरी यथाकाळीं वाचाळ होणारच. जे पोटात साठवले असेल ते ओटावाटे बाहेर पडल्यावानून कसे राईल ?

अगदी राहवेना, म्हणूनच भारतभरालील पाहिलेल्या कित्येक नद्यांचे येथे स्मरणपूर्वक उपस्थान वेळ आहे. ”

आपल्या प्रवासी जीवनाचा धावता आढावा घेताना आचार्य कालेलकर लिहितात, “कृष्णेच्या काठीं ज्याचे वाळण गेलें, किशोर वयात ज्यानें समुद्रकाठीं वाळूचे किळे बांधले, गंगा यमुनेच्या संगमस्थानीं ज्यानें स्वतःच्या आर्द्रभाषाच्या अस्थींचें विसर्जन केलें, गंगोत्री, यमनेश्वर आणि लोणावळा वगैरे ठिकाणीं ज्यानें पवित्र नद्यांचे उगम पाहिले हिरानंदर, कोटीनंदर, अड्यार, फारवार वगैरे ठिकाणीं ज्यानें सागर सरिताचा संगम न्याहाळला, त्याच्याजवळ नद्याविषयीं सांगण्याजोगें थोडें थोडकें नसणार.”

कृष्णेचे माहात्म्य

कृष्णेच्या पाण्यात महाराष्ट्राचे माहात्म्य मिसळलेलें आहे, हे सांगण्यासाठीं कालेलकर म्हणतात, ‘कृष्णा ही महाराष्ट्राची आराध्य देवता. तिचे धैर्य, मुद्रा पाणी पाटात गेल्यास आपण पावन होऊ ! ज्याच्या पोटात कृष्णेचा एक त्रिंदु गेला आहे तो महाराष्ट्रीयणा कधीं विसरणार नाही. श्रीसमर्थ व शिवाजीमहाराज, शाहू व बाजीराव, घोरपडे व पटवर्धन, नाना पडणीस व रामदास्त्री—थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे महाराष्ट्राचे साधुत्व व वीरत्व, महाराष्ट्राची न्यायनिष्ठा व मुत्सदीपणा, ‘धर्म व सदाचार, देशसेवा व विद्यासेवा, स्वतंत्रता व उदारता हीं सर्वच कृष्णेच्या वास्तव्यात वाढलीं आहेत. देहू व आळंदी येथील इद्रायणीचे पाणी कृष्णलाच मिळतें. पंढरपूरची चंद्रभागामुद्रा भीमा होऊन कृष्णतच विलीन होते “गंगास्तान आणि तुगापान” या म्हणीत जिचा गौरव व्यक्त झाला आहे ती तुगाभद्रा कर्नाटकाच्या प्राचीन वैभव्याच्या स्मरणासहित कृष्णतच मिसळून जाते. खरें सागावयाचे म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगण (आंध्र) या तीन देशांचे ऐक्य साधण्यासाठींच कृष्णा वाहत आहे. या तीनहि प्रांतांनी कृष्णेचे दुग्धपान केले आहे. कृष्णत प्रांतीयता नाहीच !”

गोदा-गौरव

कृष्णेप्रमाणेच गोदावरीचाहि नहिमा आहे. तो माताना कालेलकर

म्हणतात, “कृष्णा व गोदावरी या दोन नद्यांनीं दोन महाप्रजाना पोमलें आहे महाराष्ट्राचें स्वराज्य व आंध्राचें साम्राज्य या दोन नद्यामुलेंच भरभराटें असें म्हटल्यास त्यात तिळमात्र अतिशयोक्ति होणार नाही. साम्राज्यें उभारलीं गेली आणि भगलीं, महाप्रजा उजतीस चडल्या आणि पडल्या, पण या ऐतिहासिक भूमीत या दोन नद्या भूतकालाच्या गौरवशाली इतिहासाच्या जशा साक्षी आहेत, तशाच त्या भविष्यशालीन महान् आशाच्याहि प्रेरक आहेत ” गोदावरीच्या काठावरून हिंडताना, ‘सहनरीर’ रामचंद्राची ती उदात्त मूर्ति आचार्यांना दिखते, तशीच दु राममूर्ति सीतेची मदमद पायलें टाकीत जाणारी त्यागमय आकृतिहि नजरेस पडते राम राज्याचें स्मरण होऊन त्यांना त्यांच्याभोंवताऱ्हे त्रिदिशाचें अधिराज्य आठवतें व भावनेच्या आवेगात देशभक्ति उचगळून येऊन, ते गोदा-मातेच्या हाक मानून म्हणतात, “माते गोदावरि ! ज्याप्रमाणें तुझ्या तीरावर श्रीरामचंद्रांनीं दुष्ट रावणाचा नाश करण्याचा सकल्प केला, तसा सकल्प कधीपासून मी मनात यागरीत आहे. तुझी कृपा असेल तर हृदयातून, व देशातून रावणाचें राज्य नाहीतें होईल, रामराज्याची स्थापना झालेली दिसेल आणि पितून तुझ्या दर्शनाला येईन. ” लेखकाची महत्वाकांक्षा, आध्यात्मिक वृत्ति व राष्ट्रभक्तीची भावना या सर्व गुणाची ओळख या दोन वाक्यावरूनहि होत नाही काय?

यमुनेचीं रूपे

कृष्णा-गोदावरी या महाराष्ट्रातील नद्या, त्यांच्या मानार्थ गंगा-यमुना या नद्या किती मोठ्याच त्यांच्या काठावर नादलेली रस्कृति किती प्राचीन ! पर्वतराज हिमालयाच्या या दोन रानरन्या त्याचें स्वरूप, त्याचें वैभव, त्याचें चरित्र सारेंच काहीं निराळें यमुनेचें नुसतें उगम-स्थल रुतें आहे हें सांगताना कालेलसर लिहितात, “हिमालय म्हणजे भव्यतेचें भांडार ! सर्वत्र भव्यपणाचें प्रदर्शन करून भव्यतेची भव्यता कमी करणें हाच जणू त्याचा व्यंगसाय आहे. तरीतुद्धा अद्या हिमालयातहि एव स्थळ असें आहे की, ज्याची उर्जस्विता हिमालयात वास करणाऱ्याच्यामुद्धा डोळ्यात

भरते ते स्यळ म्हणजे यमराजाच्या भगिनीचें उगमस्थान होय उचीवरून वर्ष वितळून मोठा धनधना खाली पडत आहे, आसमतात गगनचुमी नव्हे, तर गगनभेदी जरूट महावृक्ष आडवे पडून कुजत आहेत, उत्तुग पहाड यमदूताप्रमाणे रक्षण करण्यास उभे आहेत, घटनेत पाणा विजून त्याचे वर्ष होत आहे आणि घटनेत वर्ष वितळून वर्षाइतकेंच थडे पाणी होत आहे, अशा ठिकाणी भुरेनून विलक्षण रीतीने उगळणारे पाणी उमळून वर येतें. ”

निरनिराळ्या प्रदेशात निरनिराळ्या रूपात आपल्याला भेटलेल्या यमुनेला उद्देशून आचार्य म्हणतात,

‘ह, हीच ती काळी कालिंदी, जिच्या पाण्यात मी प्रयाग येथे स्नान केलें होतें, जिचीं कांसरीं रुदागनात वानराशरीर लढताना मी पाहिलीं होती, जिच्या जारशात ताजमहालाचें प्रतिनिध पाहून मी आश्चर्यचकित झालों होतों, आणि जिच्या नावाशी कालियामर्दनातील चित्रे मी लहानपणापासून जोडलीं होती. दुहेरी हाटाची, मजबूत नाभ्याची सोळा सतरा वर्षांची सुंदरनाला यौवनाच्या जाणिवेच्या अभावीं धावत उड्या मारीत असावी आणि सारख्याघुमराच्या नादाच्या मस्तीत सान्या जगाला विसरून जात असावी, अशी ती तेथे दिसते. ’

गंगामाईचा प्रपंच

यमुना काळी तर गंगा गोरी गमेचा तो धवल व विशाल प्रवाह पाहताना कालेकराना वाटत, “हरिद्वार हें खरोखर गंगाद्वार आहे. भागीरथीगंगा गंगोत्रीमधून निघाली, तेथून महादेवाच्या जटेंत म्हणजेच हिमालयाच्या जगलात ती सापडली. अनेक डोंगरामधून किंवा टेकड्या मधून वसावसा रस्ता वाटून ती पुढे सरकते. तिनीट ध्यायच्या निरुद वाटेनून लोक पसार होतात त्यावेळीं चर्चा गर्दी आणि अडचण होते, तरीच अडचण पहाडात गमेली होते एखादी जमी मिरवणूक अरुद गल्लीं तून मोठ्या मैदानावर येते आणि मग जसे लोक मोऱ्जेपणानें ‘हुश्श’ करीत अनेक दिशानीं विखुरतात, तीच दशा हरिद्वाराजवळ श्रीगंगाजीची

शाली आहे. गोव्यांतून मुटलेली वाघरे स्वतंत्रनेचा अनुभव घेण्याकरितां जशी इकडे तिकडे धावतात, तशी हरिद्वारहून गंगानदी अनेक प्रवाहानीं धांवते; आणि प्रत्येक प्रवाहाचा उल्हासमुखां चालवृत्तीच दाखविता. नील-धारा कांहीशी गंभीर आहे परी; पण लहान मुलें आजोवाची पगटी घातून हातात काडी घेऊन मोठ्या गंभीरपणानें चालतात, तशीच ही कृत्रिम गंभीरता आहे. ”

नद्यांचीं मुलें

नदीच्या प्रवाहात जे भोवरे गिरगिरतांना दिमतात, त्याकडे पाहून कालेलकर उद्गारतात, “ लहानमोट्या नावा म्हणजे नदीचीं मुलें. आईचा स्वभाव ओळखून घेतल्यानंतर तिच्या मांडीवर वाटेळ तशी ती नाचली तरी त्यांना कोण अडवणार ? पण मुलाची उपमा त्या नायाना देण्यापेक्षां प्रवाहांत ठिकठिकाणीं फिरणाऱ्या भोंवत्यांना देणें अधिक योग्य होईल. ते घटकेंत दिसत, प्रचंड तुफान करण्याचा आविर्भाव करीत आणि लगेच दुसऱ्या क्षणीं हगूं लागत; ते वाटेळ तेथून येत आणि वाटेळ तिकडे जात. ”

अशा एक ना दोन-छपन नद्यांचे लहानमोठे प्रवाह, त्यांचे रंद-गहंद फाट, त्यांच्या काठावरील वनश्री आणि त्यांच्या सान्निप्यात घडलेला हजारो वर्षांचा इतिहास कानेलकरांना ‘ लोकमाता ’ दिण्यांच आढवतो. तो त्यांनीं वेचक शब्दांनीं उभा केला आहे.

सागराची गोभा

अशा सरितांचा पति जो सागर त्याच्या अतंड तांड्यानें कानेलकर मुग्ध होतात. कन्याकुमारी येथें तर तीन सागर एकत्र आलेले ! अपूर्व गोभा ! नुसती मरती-ओहोटी पाहून कानेलकर म्हणतात, “ समुद्राचें दर्शन झालें तर भरती-ओहोटीरूपी त्याचा श्वासोच्छ्वास आपलें लक्ष वेधून घेतल्यापेरीज रहात नाहीं. आपल्या खासांनं जर आपलें रक्त शुद्ध होतं, तर समुद्राच्या या मरती-ओहोटीनें कशाची बरें शुद्धि होत असेल, अशा तऱ्हेचे कल्पनातरंग उडल्याबांचून बसे राहतील ! आणि समुद्रावरचे पतंग (शिडाचीं जहाजें) जेव्हा लाटावर डोव्हा लागतात, तेव्हां आता या लाटा-

तुन फुले फुलतील अशी उत्कठा वाटू लागते. समुद्रात जमे लाटामुळें पाण्याचें हृदय वरपार्लीं होतें, तसे दृश्य शस्य द्यामला धरित्रीवरहि वेव्हा केव्हा दिगें. ”

भूवरील स्वर्ग

आणि या नद्यांच्या पिता, सर्व पर्वतांचा राजा, अखिल पृथ्वीचा मान-दंड असा हिमालय दृष्टीस पडताच आचार्यांचें भानच हरपतें. काश्मीर-मधील एसा तलावाचें वर्णन करताना ते म्हणतात.

“ पृथ्वीवर जर कोठे स्वर्ग असेल तर तो येथेंच आहे, येथेंच आहे, येथेंच आहे,” असे सम्राट जहागिरानें झेलम नदीचा उगम पाहून म्हटलें. त्याचे हे उद्गार येथील अष्टसोनी तलावाच्या एका बाजूस कोरून ठेवले आहेत. एरोएर हें स्थळ भूस्वर्ग या पदवीस शोभेल असेंच आहे. नसानसानून व रोमरोमानून चेतना उत्पन्न करणारा शीतल मधुर वारा जेथें वाहतो, जेथें वनश्री आपल्या यौवनाचा पुरेपूर उन्माद प्रकट करते, जेथें पर्वत आपल्या सौंदर्याने हा एरोएरच पर्वत आहे कीं रगभूमीवरील पडदा आहे अशी शका मनात उत्पन्न करतो, आणि जेथील शांति चैतन्यानें गननूजलेली असते, अशा ठिकाणीं झेलम नदीचा उगम झाला आहे तिचें वेदकातीन नांव ‘वितस्ता.’ जहागीर नादशहाने या उगमाच्या स्थळीं एक सुंदर अष्टसोनी तलाव बांधला आहे आतील पाणी-पाणी म्हणजे नीलमण्याचा रस !—पाहिल्याबरोबर वाटतें कीं, येथें कोणी निळानें रंगविलेले कपडे घुतले अत्तावेत. इतकें स्पष्ट, गोड पाणी दुसरीकडे कोठें निळणार ? ”

पर्वतांचा राजा

हिमालयाच्या पायाचें नग शोमणान्या एसा स्थळाचें हें वर्णन ! मग साक्षात् हिमालय-त्याचीं तीं एकाहून एक अधिक उत्तुंग रुपेरी शिखरे ! तीं दृष्टीस पडताना आन्तर्याची सुस्फुरित बुद्धि जोडू लागते, “ हिमालय-आर्यांचें हें आद्यस्थान, तपस्व्यांची ही तपोभूमी—हा पुरुषार्थी लोकाना

चिंतन करण्याचें एकातस्थान, धर्म्याभागलेल्याचा विस्तार निराश झालेल्याचें मात्वन, धर्माचें माहेर, मुमुर्षु जनाची अतिम दिशा, साधनाचें आगेल, महादेवाचें धाम आणि अमधूताची पयारी आहे. माणसानाच काय, पशुपक्षानामुद्धा हिमात्याचा केवढा तरी आधार आहे सागराला मिळणाऱ्या अनेक नद्यांची तो पिता आहे, त्याच सागरातून उद्भवलेल्या नद्याचें तो तीर्थस्थान आहे. कविकुल्यगुह्यी या 'देवतात्मा नगाधि-
राता'ला पृथ्वीचा मानदंड म्हटलें आहे, तें अनेक अर्थानीं यथार्थ आहे. हिमात्य हा भूलोकाचा स्वर्ग व यक्षकिन्नराचें वसतिस्थान आहे. जगतातील सर्वां दुःखाना सामान्यन घेईल इतका तो थंड आहे. कुत्रेलाहि आश्रय देण्याइतका तो धनाढ्य आहे, आणि मोक्षाची शिडी बनून शरेंल इतका तो उच्च आहे."

अद्भुत दृश्ये

हिमालय म्हणजे अद्भुत दृश्याचा सागर आहे. नाटकात एव एव पंडदा उलगडतांच नया नया देणाना दिशतो, त्या विस्मयकारक अनुभव कालेलकरानीं घेतल्या आणि 'तत्र मस्मृत्य सस्मृत्य दृष्यानि च मुहुर्मुहुः' या वृत्तीनें ते अनुभव वर्णिले आहेत. ते म्हणतात, "वर पॉन्चताच ते दृश्य दिसलें तें मी जन्मात विसरणार नाही. वेदमालीन ऋषींची महासभ वसली असावी अशा रीतीनें असम्य नर्पाच्छादित शिग्रराची एक महा परिपद अर्धवर्तुलाकार असलेली होती ! नाही म्हटलें तरी पलास मैलांचें दृश्य बघून दिग्भ्रंत होतें आणि ज्या दिशेला पहावें तिकडे दूरवर पादरी पादरी शिग्रर अनंततेचें सूचन करीत होती ! हें पादरें नर्प त्रिकाळातीत जसावे असें पसरलेलें होतें नर्प जसजसें शिलें होत जतें तमनघी त्याच्या वर हस्तिदंताच्या पिवळटपणाची प्रतिष्ठा येने, आणि त्यावर जेव्हा कुटें कुटें नमीन पादरें कापरासारगें नर्प पडतें तेव्हा तें एकाद्रा म्हातारीच्य माडीवर मूल असलें असावें, तशी शोभा देतें "

आता धुम्याची गमत पहा, "पहाडात जेव्हा धुकें असते, तेव्हा पुष्कळ वेळा प्रवाशाला जाडूची दृश्ये दिसतात. दशासारगें जाड धुकें

स्थळासारख्या एका निस्तृत शिलाखंडावर आपटल्यानंतर त्यामजून जातर-
चाजीच्या नाणासारखे पगारे उच्च उच्च उडत जातात ! हे शकराचें ताडन-
मृत्य की महामवि व्यासाच्या प्रतिमेचा नामगोन्मेशाली कयनाशिलाम ?
की सूर्यसिंहाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सूर्यसहाराकरी, पण कल्पनामय
ज्वाला ? की भूमातेच्या घातल्याच्या सतन्याराचे पगारे ? ”

दगावर दग उगवले.

घनघन्याचे शिरावर नाचणारे दग पाहून काटेअर म्हणतात,

“ आणि दग ! दग म्हणजे अनन आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रेकरू ! आकाश
प्रदलवयाचें नाही आणि दग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहीत. ना दोघाच्या
कामीत सापडलेल्या मूर्खाला क्षणोक्षणी नवी भूमिका धारण करावी लागते.
पृथ्वी गुरुत्वा घमुघरा-वाटेन तिने वैभव दाखवो, तें कमीच आहे
असें सिद्ध करण्यासाठीच या दगाची नेहमी घडपड चाचू असते ! या
दगाशी चडाभोट करण्याचें जर कोणाच्या मनात येत असेल, तर तें
हिमालयातील रफीच्या दिगाना, पण हिमालयाच्या पहाडापेढाहि मोठमोठे
पहाड वाटेन त्या ठिगणी उभे करून हे दग हिमालयाचे, किंहुना,
पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! परंतु इतकाच की, पहाडावर लहान मोठे
असंख्य वृक्ष उगवतात, तर दगावर दगच उगवतात ! ”

सागराची हाक

वराची बदरातील एका वेडावर जालेल्या गेलें जमताना तेथें भितीवर
आपटणाऱ्या लाटाचें दृश्य त्यांना दिसलें त्याचें वर्णन करताना ते म्हणतात,
“ एकेक लाट म्हणजे जणु एकेक उमळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा
पाहून दुसऱ्या लाटांनी तिच वीतुक करावला हरे, पण तें सोडून त्या
दोघी एर होतात व नम्राच उच्चाक गाठतात. येवढेंच काय, पण आस-
पासच्या लाटानादेसील आपल्याइतकें उच्चत्वाला पोचण्यासाठी उत्ते-
जित करीत राहतात. हे नृत्य एका क्षणाचीहि उमट न घेता अथाहत
चाट असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत नसले, तर त्यात एक

पसरलें असलें म्हणजे भांगपुढें एका हातापेक्षां आस्ती, कचिन्च कांहीं दिसतें. समोरासमोर माणसे पळत आलीं तर बरोबर टक्कर होईल ! एवढ्यांतच जर दग विखुरलें अणि सूर्याचे फिरण आपला प्रताप गात्रू शकले तर तेच धुकें तिथल्या तिये वितळून जातें आणि मोठी विशाल सृष्टि एकदम प्रकट होते. आश्चर्यमग्न होऊन इकडे तिकडे पाहू लागारे तोंच मत्सरी दग आकाशाचीं कवाडें बंद करून टाकतात; कीं लगेच आपण धुम्यात मग्न होऊन जातो आणि मग काहींच दिसत नाही. हें दृग्जाल पहाण्यास काहीं और मजा येते. ”

सृष्टि-सांदर्याचे आकड पान करता करता त्याचा कैफ चवून कालेलकर म्हणतात, “ जसजसा टक लावून हें सारें दृश्य मी पाहूं लागलों, तसतसा त्याचा उन्माद माझ्या भेंदूत चवू लागला आणि सगळें दृश्य जणु टेकड्याचा एक महामागर उसळत असावा तमें घाटायला लागलें. अशी एक जरा टेकडी आपल्या इकडच्या सपाट प्रदेशात येऊन घनेल तर कवी आणि भाट अमिमानानें तिचें अरड गायन करतील. पण येथें या टेकड्याना विचारतो कोण ? जशी हिंदुस्थानच्या संताना गणती नाही, तशी हिमालयातील टेकड्यांनाहि गणती नाही. ”

सृष्टीचें रांद्र स्वरूप

हें झालें उत्तरेकडचें वैभव. दक्षिणेकडेहि असेंच नैर्गर्गिऊ सांदर्य ओसंडत आहे. गिरसप्पाचा धवधवा पाहण्यामाठीं कालेलकर गेले होते. त्याचे निरनिराळे भाग पाहताना त्यांना नवनवा आनंद अनुभवास आला. ते म्हणतात “ राजा ” धवधवा झेंड्यूर सीमेकडून दुसून पाहिला होता, तेन्हा तो वेगळाच दिसत होता. येथें मात्र जणू काय हत्तीच्या गडस्थळावरच शोपलों आहेत इतक्याजवळ आम्ही होतो. वरचें पाणी धवधवाकडे अशा कांहीं वेगानें धावत होतें कीं, जणु काय एकादा महान् लोख्मनाज कळन नवळत, इच्छा असो नसो, प्रचंड कांतीकडे धावत आहे ! ”

आणखी एक धवधवा पाहताना आचार्यांच्या चित्तात कल्ल्याचीं पांतरें उडूं लागलीं. ते विचारतात, “ वीरभद्राचा प्रपात हत्तीच्या गड-

स्थळासारख्या एका विस्तृत गिळापंडावर आपटल्याप्ररोवर त्यामधून आतप-
वाजीच्या वाणामारगे फवारे उंच उंच उडत जातात ! हें शंकराचें ताडव-
नृत्य की महाकवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नवनवोन्मेषशाली कल्पनाविलास ?
की सूर्यविंशाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सवैमंहारकारी, पण कल्पनामय
ज्वाला ? की भूमातेच्या वात्मत्याच्या स्तन्यधारांचे फवारे ? ”

ढगावर ढग उगवले.

धनधव्याचे शिरावर नाचणारे ढग पाहून कालेलकर म्हणतात,

“ आणि ढग ! ढग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरमवासी यात्रेकरू ! आकाश
चदलावयाचें नाहीं आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहींत. या दोघांच्या
कानीत सापडलेल्या सूर्याला धणोक्षणीं नरी भूमिचा धारण करावी लागते.
पृष्ठी बहुरुत्ना वसुंधरा-वाटेन तिकें वैभव दाखवो, तें कमीच आढे
अतें निद्र फरण्यासाठींच या ढगाची नेहमी घडपड चाडू असते ! या
ढगांनीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनांत येत असेल, तर तें
हिमालयातील वस्तीच्या ढिगाना; पण हिमाच्याच्या पहाडापेक्षाहि मोठमोठे
पहाड वाढेल त्या ठिकाणी उभे करून दे ढग हिमालयाचे, किंबहुना,
पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! फरक इतकाच की, पहाडावर लहान-मोठे
असंख्य वृक्ष उगवतात, तर ढगावर ढगच उगवतात ! ”

सागराची हाक

कराची वंदरातील एका बेटावर कालेलकर गेले असतांना तेथें भितीवर
आपटणाऱ्या लाटाचें दृश्य त्यांना दिसलें. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात,
“ एकेक लाट म्हणजे जणुं एकेक उसळणारी टेकडीच. ती उचुंग शोभा
पाहून दुसऱ्या लाटांनीं तिचें कौतुक करायला हवें; पण तें सोडून त्या
दोघी एक होतात व नवाच उच्चांक गांठतात. येवढेंच काय, पण आस-
पासच्या लाटांनादेखील आपल्याइतकें उच्चत्वाला पांचण्यासाठीं उत्ते-
जित करीत राहतात. हें नृत्य एका क्षणाचीहि उमेत न घेना अव्याहत
चालूं असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत बसलें, तर त्यांत एक

पसरलें असलें म्हणजे मागेपुढें एसा हातापेजा 'जास्ती', कचित्च काहीं दिसतें समोरासमोर माणसें पळत आलीं तर प्ररोज टप्पर होईल ! एवढ्यातच जर दग विखुरलें अणि सूर्याचे निरण आपला प्रताप गात्रू शकले तर तेच धुकें तिथल्या तिथे पितळून जातें आणि मोठी विंगाल सृष्टि एतदम प्रसट हाते जाश्र्वर्यमय होऊन इन्डे तिरंडे पाहू लागावे तोंच मत्सरी दग जाकागार्ची कचाडे बद करून टाकतात, कीं लगेच आपण धुक्यात मग होऊन जातो आणि मग काहींच दिसत नाहीं हें इद्रजाल पहाण्यास काहीं और मजा थेत. ”

सृष्टि सौंदर्याचे आकट पान करता करता त्याचा कैफ चट्टन कालेलकर म्हणतात, “ जसजसा टरू लावून हें सारें दृश्य मी पाहू लागलों, तसतमा त्याचा उन्माद माझ्या मेंदूत चढू लागला आणि सगळें दृश्य जगु टेकड्याचा एक महासागर उसळत नसावा तस वाटायला लागलें अशी एक जरी टेकडी आपल्या इकडल्या सपाट प्रदेशात येऊन प्रसेल तर कवी आणि भाट अमिमनाने तिच जगद गायन करतील पण येथें या टेकड्याना विचारतो कोण ? जशी हिंदुस्थानच्या सताना गणती नाही, तशी हिमालयातील टेकड्यानाहि गणती नाही ”

सृष्टीचे सौंदर्य स्वरूप

हें झालें उत्तरेकडचे वैभव दक्षिणेकडेहि असेंच नैसर्गिक सौंदर्य ओसवत आहे गिरसप्पाचा धनधना पाहण्यासाठी कालेलकर गेले होते त्याचे निरनिराळे भाग पाहताना त्यांना नवनवा आनंद अनुभवास आला ते म्हणतात “ राजा ” धनधना झेंगूर सीमेमट्टन दुप्पन पाहिला होता, तेहा तो वेगळाच दिसत होता. येथें मान जणू काय हत्तीच्या गडस्थळानरच चोपलों आहोंत इतस्याजमळ आम्ही होतो वरचें पाणी धनधनकडे अशा काहीं वेगानें धावत होतें कीं, जणू काय एकादा महान् लोख्खमान कळत न'कळत, इच्छा असो नसो, प्रचंड क्रांतीकडे धावत आहे । ”

आणखी एक धनधना पाहताना आचार्यांच्या चित्तात कल्पनाची पाखरे उडू लागली ते विचारतात, “ वीरभद्राचा प्रपात हत्तीच्या गड-

स्थळासारख्या एका विस्तृत गिल्लारडावर आपटल्यानरोवर त्यानधून आतः-
वाजीच्या वाणानारये फगारे उंच उंच उडत जातात ! हें शंकराचें ताडन-
नृत्य की महामवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नानसोन्नेपशाली कल्पनाविवास ?
की मूर्यभिराच्या पृथ्वीभागापासून निघणाऱ्या सर्वसंहारकारी, पण कल्पनामय
ज्वाला ? की भूमातेच्या वात्सल्याच्या स्तन्यधारांचे फगारे ? ”

दगावर दग उगवले.

घनधव्याचे शिरावर नाचणारे दग पाहून काढेलकर म्हणतात,

“ आणि दग ! दग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरप्रचामी यात्रेकरू ! आकाश
बदलावयाचें नाहीं आणि दग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहींत. या दोघांच्या
क्वार्तीत सापडलेल्या मूर्दाला क्षणोक्षणी नवी भूमिका धारण करावी लागते.
पृथ्वी चटुरत्ना वसुंधरा-वाटेन तिकें पैभव दाखवो, तें कमीच आहे
असें मिद्ध करण्यासाठीच या दगाची नेहमी धडपड चालू असते ! या
दगाशी चडाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनात येत असेल, तर तें
हिमालयातील घर्षाच्या टिंगांना; पण हिमालयाच्या पहाडापेक्षाहि मोठमोठे
पहाड वाढेल त्या ठिकाणी उभे करून हे दग हिमालयाचे, त्रिंशुना,
पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! फरक इतकाच की, पहाडावर लहान-मोठे
असंख्य वृक्ष उगवतात, तर दगावर दगच उगवतात ! ”

सागराची हाक

कराची वंदरातील एका वेडावर काढेलकर गेले असताना तेथें भिंतीवर
आपटणाऱ्या लाटाचें दृश्य त्यांना दिसलें. त्याचें वर्णन करताना ते म्हणतात,
“ एकेक लाट म्हणजे जगु एकेक उसळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा
पाहून दुसऱ्या लाटांनीं तिचें कौतुक करायला हों; पण तें सोडून त्या
दोघी एक होतात व नवाच उच्चाक गाडतात. येतोंच काय, पण आस-
पासच्या लाटानादेसील आपल्याइतकें उच्चताला पांचण्यासाठीं उत्ते-
जित करीत राहतात. हें नृत्य एका क्षणाचीहि उसंत न घेता अव्याहत
चालू असतें. त्याकडे अगदीं दूर लाहून पाहत बसलें, तर त्यांत एक

१ निनाद करते. एकलय, एकताल यात तें मग्न असतें आजूगजूल
१ आहे की नाही हे पहाण्याची काय गरज ! काय होत आहे त्याची
१ काय पर्वा ! धन धन धन धन अव्याहत चालूच आहे दगडावरून
१ पाली आदळतें यात तेवढें आश्चर्य वाटत नाही परंतु येथें तर
१ त्या हट्ट न सोडणाऱ्या मातीवरून पाणी कोसळतें. मी तर नुसता
१ तच राहिलों. प्रपाताचा नशा इतक्या उन्मादानें चढतो हें जर
१ झाला नव्हलें तर तो आपणें व्यथन टाकून अहर्निश येथेंच येऊन
१ राहील. क्षणभर मी हेंहि विसरलों की, आम्हाला परत जायचें आहे.
१ धगासाठी तरी का होईना, जेव्हा आपण निसर्गाशी तादात्म्य होतो
१ त परोपर अद्वैतानंदाचा साक्षात्कार घडतो. आपणा स्वतःचें भान
१ रक्षायकर आनंदच शिष्टक राहणार ! ”

सुधीचें स्वरूप सूक्ष्मेतें पहाण्यात कालेलकर जितके दक्ष असतात,
१ तेंच त्या स्वरूपाचें शब्दचित्र तपशिलाने काढण्यात ते निष्णात आहेत.
१ वर्णनावर ह्या रचनेचा व रम्य जलकराचा सज चढविण्याचीहि हीस
१ ना आहे आणि त्या दर्शनानुसार आध्यात्मिक तत्त्व शोधून काढण्याची
१ क्षि त्याचे टायी आहे. ते कवि आहेत तसेच तत्त्वज्ञहि आहेत

१ नि शब्द-मूर्ति

कालेलकर नुसते रसिक नाहीत, ते गाढे पंडित आहेत. ज्या ज्या
१ प्रकारांनी ते जातात, तेथील सारा इतिहास त्याची जाणती बुद्धि उभा
१ रते. धर्मज्ञ शंकराचार्य व भगवान् बुद्ध यांच्या शब्द-मूर्ति स्थानी
१ या कौरव्या आहेत, पहा “ धर्मक्षेत्रात शंकराचार्य हे समुद्रगुनासारखे
१ र्वा मेघोल्लिखनसारखे विजेते होते, राजा तोडरमल किंवा शिवाजीसारखे
१ भगवत्पूजक होते, तुळशीदासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे
१ सात्विकविश्वासी होते, आणि शनिधरासारखे साहित्याचार्य होते. त्यांनीं
१ निरान हिंदु लोकाना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे अवशेष अजूनहि
१ गायम आहेत. खरोपर शंकराचार्यांना ‘हिंदु धर्म सम्राट्’ म्हटलें पाहिजे.”

बोधिवृक्षाकडे पहाताच आचार्यांचे मन प्राचीन काळाकडे धावत पातें

तहेचा प्रचंड ताल असल्याचा प्रत्यय येतो जणु शिवताडन स्तोत्राचें प्रमाणिका वृत्त आपली शक्तीच अन्मावू पाहत आहे । ”

समुद्राची जोड कालेलकराना जनावर । तो जणु त्याच्याशीं नेलतो त्याचे गव्द आचार्यांना ऐसू येतात कोणते ते शब्द ? आचार्य सांगतात, “ स्थानातर करून करून ओस दृष्टिकोणातून आम्ही तें दृश्य पाहिल त्यामुळ लाटाच्या मनात आमच्याविषयीं सद्भावना निर्माण झाली त्या आम्हाला म्हणू लागल्या, “ या, ना, इतक्या दुःख काय पाहता ? तुमच्या विषयीं आमच्या मनात पररेपणा मुळींच नाहीं असे जगळ या ना । हसा, रेवळा धणभर मौज करा कीं । या क्षणात आणि अनंत काळात काहीच परस नाहीं चला या ”

लाटाचा शिष्टाचार काहीं प्रिचित्रच । निमंत्रण देताना त्या हात धरणार नाहीत, तर पाय धुतील ”

कल्पनारम्य वर्णन

भायनगर येथील गौरीगडर तलागाचें दर्शन कालेलकरांनीं घेतल आणि त्याच्या रमि-मनाला वाटलें, “ जगदीं शेजऱ्या पायरीवर पाव ठेवला म्हणजे तणू एकाएकी आकाशाचा पट रिमून एकादी जप्मराच आपल्यासमार अवतीण व्हावी तसें सरावराचें पाणी स्मित करित आपणाकडे पहात असल्याच दृश्य दिसतें सरोवराचें दान धण्यागालीं आपण चरी पडटें गेलों तरी तेंय आपण पडटेंच रहाणार नाहीं जानायातील मेवपत्ति आणि उतावीळपणें धावपळ करित आणेंनी सध्यातारना आपल्याप्रमाणेंच सरोवराचें सार्व्य निरगतीत असतें । आपल्याला दिसेल ”

अद्वैताचा आनंद

वेदराटनजगळ ‘ सह्यसारा ’ म्हणून एक स्थान आहे, तें पहाययाग एवढा कालेलकर गेले तेव्हा त्यांना काय दिसलें ? कोणता अनुभव आण ? “ तोंच एकाएकी सह्यधाराचा धरधना उसळत अगलेग दिसला उचा करून स्वच्छ पाणी घट झालेल्या मातीच्या भिंतीवरून रालीं कोगळतें

आणि निनाद करतें. एकलय, एकताल यात तें मग्न असतें जाबूवाबूरा कोणी आहे कीं नाहीं हे पहाण्याची काय गरज ? काय होत आहे त्याची त्याला काय पर्वा ? घन घन घन घन अव्याहव चालूच आहे दगटावरून पाणी खालीं आदळतें यात तेवढें आश्चर्य वाटत नाहीं परंतु येथे तर आपला हट्ट न सोडणाऱ्या मातीवरून पाणी कोसळतें. मी तर नुसता पहातच राहिलों. प्रपाताचा नशा इतक्या उन्मादानें चढतो हें जर दारुवाला कळलें तर तो आपलें व्यसन टागून अहर्निश येथेंच येऊन उभा राहील. क्षणभर मी हेंहि विमरलों कीं, आम्हाला परत जायचें आहे. एका क्षणासाठीं तरी का होईना, जेव्हा आपण नितर्गाची तादात्म्य होतो तेव्हा सरोसर अद्वैतानंदाचा साक्षात्कार घडतो. आपणा स्वतःचें भान विसरल्यावर आनंदच शिल्लक राहणार ! ”

सुग्रीचें स्वरूप रूक्षतेनें पहाण्यात कालेकर जितकें दक्ष असतात, तितकेंच त्या स्वप्नाचें शब्दचित्र तपशिलानें काढण्यात ते निष्णात आहेत. त्या वर्णनावर दृष्ट कल्पनेचा व रम्य अलंकाराचा साज चढविण्याचीहि हौस त्यांना आहे आणि त्या दर्शनानाहि आप्तात्मिक तत्त्व शोधून काढण्याची शक्ति त्यांचे ठायीं आहे. ते कवि आहेत तसेच तरुणहि आहेत

दोन शब्द-मूर्ति

कालेकर नुसते रसिक नाहींत, ते गांढ पंडित आहेत ज्या ज्या ठिकाणीं ते जातात, तेथील सारा इतिहास त्यांची जाणती बुद्धि उभा करते श्रीमन् शंकराचार्य व भगवान् बुद्ध यांच्या शब्द-मूर्ति त्यांनीं कशा कोरल्या आहेत, पहा “ धर्मक्षेत्रात शंकराचार्य हे समुद्रगुप्तासारखे विद्या नेपोलियनसारखे विजेते होते, राजा तोडरमल किंग शिवाजीसारखे मनस्थापक होते, तुळशीदासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे आत्मविश्वासी होते, आणि शानेश्वरासारखे साहित्याचार्य होते त्यांनीं सनातन हिंदु लोकाना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे जवळच अज्ञानहि कायम आहेत सरोसर शंकराचार्यांना ‘हिंदु धर्म सम्राट्’ म्हटलें पाहिजे ”

पोथिदृशाकडे पहाताच आचार्यांचें मन प्राचीन काळाकडे धावत जातें

च म्हणत, “ त्या टिमाणी तो तरुण असला नव्हता, भारतवर्षाची सनातन श्रद्धा असली होती. तरुणाचा कुलगुरु, आस्तित्वतेचा सागर, निर्भयतेची मूर्ति, अशा भगवान् नचिमेताचा तो अवतार होता. अश्वयस्थान मागणाऱ्या राजपुत्र धुमाच्या परपरतील तो होता, कारण त्याची निग्रामुद्धा तितकीच ध्रुव होती. तरुणानें निर्धार केला होता की, याच आसनावर गरीर मुडून गेलें तरी वेदेत्तर, हाड, मास, आणि कातडे हवेंत मिसळून गेलें तरी हरकत नाही, पण जोपर्यंत या भयरोगाच टु रा नाहीस करणारें चतुःकल्पदुर्लभ मोधि (ज्ञान) मिळणार नाही, तोपर्यंत ही काया वेधून झळणार नाही. ”

•

म. म. पोतदार : : : १५

‘दत्तो वामन’ हे नाव फानावर पडताच आपल्या डोक्यापुढे ऐतिहासिक काळातील एक जुनाट पुराण उभा राहतो ना ! तसेच ‘पोतदार’ हे आडनामहि. पोतें म्हणजे गजिना. जुन्या स्वराज्यात गजनिवायरील काम करणारे ते पोतदार. प्रा. दत्तो वामन पोतदार यांचे आजचे निराग-स्थानहि या ऐतिहासिक परंपरेला शोभेसें असेच आहे. तो पेशव्यांचा शनिवारवाडा, त्याच्या टाचे दानूज, अमृतेश्वराच्या पळग्या घाटून, आल्या जरा पुढे गेलों की, एव निमजली पुराणा वाडा दृष्टीस पडतो. दाराश्रीच एक विस्तार घट्टक्ष, वीणादि धर्मीनांना व पाथांना, विसांवा देण्यासाठी उभा आहे. तथाच, मानसिक निगावा-मुसता निगावाच नव्हे. तर उत्साह

व प्रेरणाहि—देणारा एक मानवी वटवृक्ष तिसऱ्या मजल्यावर बसलेला आहे. पहाटेपासून रात्रीपर्यंत तेथे लहानघोराचा रावता चालू असतो. त्याची कायें किती, व्याप किती, आणि मित्र-चहाते-शिष्य तरी किती ! सर्वांना मुक्तदार ! “ एक व्यक्ति म्हणजे एक सस्थाच. ” असे महत्त्व ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयींनी कमाविलेलं आहे, त्यापैकी पोतदार हे एक आहेत. ‘तमाशा सुधारणा’ मंडळापासून ‘वैदिक संशोधन सस्था’ व ‘कन्दाडे संघा’पासून ‘युनेस्को’च्या शास्त्रेपर्यंत शे-पाऊणशे सस्थांशी त्याचा जवळून दुसून संबंध आलेला आहे. या सर्व सस्थांचे समान अधिष्ठान कोणतें ? तर लोक-कल्याण.

दुर्मिळ ग्रंथ-संग्रह

‘लोककल्याण’ हेंच त्या वाङ्मयाचें नावहि आहे. तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन खुद्द पोतदाराच्या खोलीत आपण प्रवेश केला, तर एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयातच पाऊल ठेवल्यामारसे वाटतं. नानादेशांच्या, नानाकाळाच्या लहानमोठ्या ऐतिहासिक वस्तु तेथे पडलेल्या दिसतात. आणि पाठीमागच्या टोल्यात आपण डोकावले, तर त्याचा ग्रंथ संग्रह लुचून भरलेला दिसेल. जणु विद्यारण्यच ! अरण्यात मोटमोठे जुनेपुराणे वृक्ष एकमेकावर रेललेले असतात आणि भरदुपारीहि पाऊलवाट सापडणें कठीण जातें; तशी अवस्था पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयाची पूर्वी होती. पण या ‘लोक-कल्याण’ वाङ्मयात आल्यापासून त्या अरण्याला व्यवस्थित उपचर्चाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. जुन्या दुर्मिळ ग्रंथापासून त्याच्या भासिकापर्यंत शक्य तेवढें मराठी वाङ्मय वर्गवारीने व शिस्तीने लावलेलें तेथें आढळतें. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या ग्रंथालयातून शोधगोधूनहि एखादे पुस्तक कोणास गवसलें नाहीं, तर तें दुर्मिळ पुस्तक त्याला पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयात हुटून मिळतें. खुद्द ग्रंथकाराच्याहि घरी नसेल तेंहि पुस्तक तेथें सापडावयाचें. एखादा थवडीचुंबक लहानमोठी नाणीं आस्थेनें व ममतेनें जपून ठेवतो ना ? तोच प्रकार पोतदाराचा मराठी साहित्याचाच मराठी साहित्य हीच त्याची निदगी व तोच त्याचा संसार !

स्वतंत्र भाषा-गैली

मराठीचा कडमडीत अभिमान, शिक्षण प्रसाराची तीव्र तळमळ आणि इतिहास-सशोधनावर निर्मिती निष्ठा, हे तीन गुण पोतदारांनी जगु नाय 'मालाकार' चिपळूणकरापासून उचललेले दिसतात. जातिवत मराठी भाषा म्हणजे नाय, याचा नमुना आज कोणता पहाण्याचा असेल, तर त्याने पोतदारांचे चार मिनिटांचे भाषण ऐकले किंवा चार ओळींचे लेखन वाचले म्हणजे पुरे. स्वतः शैलीच आहे त्याची । 'मधेच शुद्ध स्वरूप वाचकाच्या ओळीत पहावयास सापडते' असे म्हणतात पण त्या जनगड ओळीत शान नसते, अनुभव नसतो, विचार नसतो आणि ओळण्याचा विषयहि गहन किंवा सूक्ष्म नसतो. पण पोतदारांच्या वाणीचे सामर्थ्य असे की, अस्सल मराठी शब्दांनी ते कोणत्याहि गूढ-मिष्ट विषयाचे पापुद्रे हलकेहलके व मजेमजेने उकडून दाखवितात शब्द, वाक्यप्रचार, वाक्याची मांडणी सारा यात अस्सल मराठी. नेटक मारून, माडी चाटून, लेखणी हाती घेऊन दिवसानुदिवस व महिनेनुमहिने, सतत लेखन करण्याची सवय पोतदाराना नाहीं. म्हणून आतापर्यंत दोनतीनच ग्रंथ त्यांच्या हातून निर्माण झाले. पण प्रस्तावनांच्या व ऐतिहासिक संशोधनाच्या निमित्ताने त्यांनी तीनशेवर लेख लिहिलेले आहेत.

पट्टीचे वक्ते

त्याच्या लेखणीपेक्षा त्याची वाणी अधिक कामगू आहे. तासन्तास अस्तरितपणे वाहणारी त्याची रसमयी श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करते. जितक्या लीलेने ते मराठी ओळू शकतात, तितक्याच सहजतेने व सफाईने इंग्रजी, संस्कृत व हिंदी या भाषातूनहि आपले विचार व्यक्त करू शकतात. त्याचे एकएक व्याख्यान म्हणजे जगु एकएक ग्रंथच. पट्टीचे वक्ते असा त्याचा लौकिक आहे. आणि कोणत्याहि समेतील 'शेवटचे मोड' पण श्रोत्यांना कट्ट वाटणारे आमार प्रदर्शनाचे काम करण्यात तर पोतदारांचा हात कोणीच धरणार नाही. सभा रस लावलेली आहे, श्रोते पुरे कटाळलेले आहेत, किंहुना घरी जाण्यासाठी खुर्चीवरून अर्धेअधिक

व प्रेरणाहि—देणारा एक मानवी बटवृक्ष तिसऱ्या मजल्यावर वसलेला आहे. पहाटेपासून रात्रीपर्यंत तेथे लहानथोराचा रात्रता चालू असतो. त्याची कार्ये निती, व्याप निती, आणि मित्र-चहाते-शिष्य तरी किती ! सर्वांना मुक्तद्वार ! “एक व्यक्ति म्हणजे एक सस्थाच.” असे महत्त्व ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयानीं कमाविलेले आहे, त्यांपैकी पोतदार हे एक आहेत. ‘तमाशा सुधारणा’ मडळापासून ‘वैदिक संशोधन सस्था’ व ‘कहाडे सद्या’पासून युनेस्कोच्या शारंपर्यत शं-पाऊणशें सस्थांची त्याचा जवळून दुरून संध आलेला आहे. या सर्व सस्थांचे समान अधिष्ठान कोणते ? तर लोकरू-कल्याण.

दुर्मिळ ग्रंथ-संग्रह

‘लोककल्याण’ हेच त्या वाङ्मयाचे नावहि आहे. तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन खुद्द पोतदाराच्या सोलीत आपण प्रवेश केला, तर एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयातच पाऊल ठेवल्यामारखे वाटते नानादेशींच्या, नानाकाळच्या लहानमोठ्या ऐतिहासिक वस्तु तेथे पडलेल्या दिसतात आणि पाठीमागच्या सोल्यात आपण डोक्यावले, तर त्याचा ग्रंथ संग्रह पाहून भरलेला दिसेल. जणु विचारण्यच ! अरण्यात मोठमोठे जुनेपुराणे वृक्ष एकमेकावर रेललेले असतात आणि भरदुपारीहि पाऊलवाट सापडणे कठीण जाते, तशी अपस्था पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयाची पूर्वी होती. पण या ‘लोक-कल्याण’ वाङ्मयात आल्यापासून त्या अरण्याला व्यवस्थित उपग्रनाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जुन्या दुर्मिळ ग्रंथापासून ताच्या भासिकापर्यंत शक्य तेवढे मराठी वाङ्मय वर्गमारीने व शिस्तीने लावलेले तेथे आढळते. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या ग्रंथालयातून शोधशोधूनहि एखादे पुस्तक कोणास गवसले नाही, तर ते दुर्मिळ पुस्तक त्याला पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयात हटकून मिळते. खुद्द ग्रंथकाराच्याहि घरी नसेल तेहि पुस्तक तेथे सापडावयाचे. एखादा कपडीचुन्न लहानमोठी नाणीं आस्थेने व ममतेने जपून ठेवतो ना ? तोच प्रकार पोतदाराचा मराठी साहित्यामानत मराठी साहित्य हीच त्याची जिंदगी व तोच त्याचा ससार !

स्वतंत्र भाषा-शैली

मराठीचा कडकडीत अभिमान, शिक्षण-प्रसाराची तीव्र तळमळ आणि इतिहास-संशोधनावर निःस्वीम निष्ठा, हे तीन गुण पोतदारांनी जगुं काय 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून उचललेले दिसतात. जातिवंत मराठी भाषा म्हणजे काय, याचा नमुना आज कोणाम पहावयाचा असेल, तर त्यामें पोतदारांचे चार मिनिटांचे भाषण ऐकले किंवा चार ओळींचे लेखन वाचले म्हणजे पुरे. स्वतंत्र शैलीच आहे त्यांची ! 'म.घेचे शुद्ध स्वराय कायकांवा चोलीत पहावयास सांपडते' असे म्हणतात. पण त्या अनघड चोलीत शान नसते, अनुभव नसतो, विचार नसतो आणि चोळण्याचा विषयहि गहन किंवा सूक्ष्म नसतो. पण पोतदारांच्या वाणीचे सामर्थ्य असे की, अस्तल मराठी शब्दांनी ते कोणत्याहि गूढ-त्रिकट विषयाचे पापुत्रे हलकेंहलके व मजेमजेने उकडून दाखवितात. शब्द; वाक्प्रचार, वाक्याची माडणी-सारा यात अस्तल मराठी. घटक माझ, माडी घालून, लेखणी हातीं घेऊन दिवसानुदिवस व महिनेनुमहिने, सतत लेखन करण्याची संवय पोतदारांना नाहीं. म्हणून आतापर्यंत दोनतीनच ग्रंथ त्यांच्या हातून निर्माण झाले. पण प्रस्तावनाच्या व ऐतिहासिक संशोधनाच्या निमित्ताने त्यांनी तीनशेवर लेख लिहिलेले आहेत.

पट्टीचे वक्ते

त्याच्या लेखणीपेक्षा त्याची वाणी अधिक कामगू आहे. तासनुतास अस्खलितपणे वाहणारी त्यांची रसवंती श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करते. जितक्या लीलेने ते मराठी बोलू शकतात, तितक्याच सहजतेने व सफाईने इंग्रजी, संस्कृत व हिंदी या भाषांतूनहि आपले विचार व्यक्त करू शकतात. त्यांचे एकएक व्याख्यान म्हणजे जगुं एकएक ग्रंथच. पट्टीचे वक्ते असा त्यांचा लौकिक आहे. आणि कोणत्याहि सभेंतील 'शेवटचे गोड' पण श्रोत्यांना कटु वाटणारे आभार-प्रदर्शनाचे काम करण्यांत तर पोतदारांचा हात कोणीच धरणार नाही. सभा स्पष्ट लाबलेली आहे, श्रोते पुरे कंटाळलेले आहेत, किंबहुना घरी जाण्यासाठी खुर्चीवरून अर्धेअधिक

उठलेहि आहेत-अशा वेळींहि जाभाराचें वठाळी काम, हसत-रेळत, नवी माहिती सांगत, घचित् मुख्य वस्त्यावरहि ताण करीत, श्रोतृ-वृंदाला दहादहा, पंधरापंधरा मिनिट शुल्कीत ठेवावे पोतदारानीच ! वसत व्याख्यान मालेचे चिटणीस म्हणून १९१४ ते १९१८ पर्यंत ते आपल्या वस्तुत्वाचें दर्शन घडवीत.

वस्तुत्वाचे वाळकड

पोतदाराचा जन्म ता. ७ ऑगस्ट १८९० रोजी विरवाडी या कुलग्रा जिल्ह्यातील गावी झाला. त्याचे वडील वामनराव उर्फ वामनासाहेब हे विष्णु शास्त्री चिपळूणकराचे मि. व. चिपळूणकर सरकारी नोकरीची पेडा तोडून रत्नागिरीहून पुण्यास आले आणि त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन केले. तेव्हा त्याच्या मागोमाग जे काही दुशार विद्यार्थी वंरुणालून देशावर आले, त्यापैकी वामनराव हे एक होत. याचा पायदा दत्तोपताना असा मिळाला की, त्याचें सारें शिक्षण पुण्यास झालें १८९६ सालीं नूतन मराठी पित्यालयाच्या पहिल्या यत्नेत त्याचें नाव घातलें गेले, तेव्हा त्या सस्थेशीं त्याचा जा संपन्न जटला, तो पुरी चाळीस वर्षे टिकला. १९३६ सालीं सेवानिवृत्त झाल्यानंतरहि पोतदाराची प्रेमळ पापर त्या सस्थेवर आहेच. हायस्कुलात असताना त्यानीं ' आयेंद्वारक मडळ ' काढलें. त्या मडळात प्रा. शिवरामपंत पराजपे याच्या ' काळ ' याचे वाचन आय डीने होई मग चर्चा, व्याख्याने याचें गुहाळहि चाले. पोतदार पुराणेंहि सांगत. दर शनिवारी निग्रध-वाचन होई. याच भूमीत पोतदाराच्या वस्तुत्वाचा वृक्ष पोतला गेला. १९०६ सालीं ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

आयुष्यातील व्रत

टिळक-पराजपे-सावरकर यांचा तो काळ ! राजकारणाचें तप्त वारें तरुण विद्यार्थ्यांच्या अंत करणावरन वहात होतें. ' निग्रधमाला ' वाचल्याने तिच्यातील भाषाभिमान व इतिहासाभिमान पोतदाराच्या बुद्धीवर विशेष सला इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या तपस्वी जीवनाकडेहि त्याचे चित्त

मोदलें गेलें. संसार-शाशांत न गुरफट्यां, आजन्म ब्रह्मचारी राहून, आपल्या भांपेची व आपल्या इतिहासाची सेवा करण्याचें व्रत पोतदारानीं घेतलें व तें अखंड टिकविलें. कॉलेजच्या त्रैमासिकांत 'पुराण-वस्तु-संशोधन' या नांवाचा त्यांनीं एक लेख छिहिला होता. त्याची तारीफ प्रो. काळेप्रभुतीनीं केली. १९१० सालीं पोतदार वी. ए. झाले.

शिक्षकाचा पेशा

यशिलीचा अभ्यास पोतदारांनीं मुरू केला होता. पण त्याला प्रेगनें रों दिला. मग चिपळूणकरांचाच राजमार्ग त्यांनीं पत्करला. त्यांच्या स्मरणार्थ निघालेल्या नूतन मराठी हायस्कूलचे ते ता. ६ जून १९१२ रोजी शिक्षक म्हणून दारल झाले. पगार होता फक्त पंचवीस रुपये. 'पण शिक्षण हाक त्याचा छंद, हेंच त्यांचें ध्येय आणि हीच त्यांची राष्ट्रसेवा. १९१५ सालीं ते 'शिक्षण प्रसारक मंडळीचे' आजन्म सदस्य झाले. मराठी शाळेचे प्रमुख म्हणून १९१६ पासून नऊ वर्षे त्यांनीं काम केलें. पाहिल्या पत्तेंतीन विद्यार्थी म्हणून ते जेथें सले, त्याच संस्थेच्या सर्वांत उंच लुर्चीवर ते आतां आहट झाले. नूतन मराठी हायस्कूलचे प्रमुखा म्हणून १९२६ साली त्यांची नेमणूक झाली. ती धुरा त्यांनीं सहा वर्षे वाहिली.

शिष्य-शाखेचा विस्तार

'शिक्षण प्रसारक मंडळीनें' १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज (आतांचें स. ए. कॉलेज) काढलें. त्यांत १९२१ पासून मराठीचे प्राध्यापक म्हणून पोतदारांनीं काम केलें आणि मोठें यश मिळविलें. पुढें इतिहासाचेंहि अध्यापन ते करू लागले. हें ज्ञान-दानाचें कार्य त्यांनीं १९३४ पर्यंत केलें. चिपळूणकर-आगरकरांप्रमाणेंच त्यांनाहि शिकविताना घंटेचें भान रहात नसे. घड्याळ पालथें घालूनच जणु ते शिकवीत ! सुट्टीच्या दिवशीं खास तास घेतल्या म्हणजे मग तर काय ! त्यांना मोकळे रानच मिळे. दोनदोन तीनतीन तास त्यांच्या मधुर व माहितीपूर्ण वस्तुत्वाचा ओघ दुयडी चाले व जिज्ञासु विद्यार्थीहि त्यांत आनंदानें डुंबत व उत्कृष्टित होत. पोतदारांचा

सुन्या कवींचा व्यासग गाढा त्यातहि रामदासांची भक्ति आगळी मारो पतावरहि प्रभुत्व दाडगें विष्णुशास्त्री तर त्याचे स्फूर्तिदातेच त्यामुळे वाग्मटाचें वाङ्मय शिकविताना त्याच्या वस्तुत्वाला उधाण मरती येई कवळ परीक्षेची तयारी करून देणें, त्यासाठी शैलीची प्रश्नाचें सांगण किंवा टिपणें लिहून देणें, असे यात्रिक काम त्याच्या पत्नेदार बुद्धील मानवत नसे त्या त्या विषयाची चटक विद्यार्थ्यांना लावणें, तसें तसें वाङ्मय निर्मिण्याची प्रेरणा त्यांना देणें आणि माठभाषेच्या सेवेची स्फूर्ति उत्पन्न करणें,—हे त्याच्या अध्यापनांतील अलौकिक गुण होते याच क्षण्याचें पाणी पिऊन मानेगुरुनींसारखे अनेक लेखक पुढें आले पैक प्राध्यापक व प्राचार्य पोतदाराचें हें ऋण मान्य करतात भाषा-सेवाची पिढीच्या पिढी निर्माण करण्याचें श्रेय पोतदाराना आहे त्याचे शेंकडों-हजारां विद्यार्थी महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यात विखुरलेले आहेत आणि स्वभाषेची सेवा जगावीत आहेत त्या सर्वांची प्रथ-सपत्ति ही पर्यायानें पोतदाराचीच लेखन सपत्ति होय आपल्या विद्यार्थ्यांच्या आग्रहामुळेच, त्याची नड भागविण्यासाठी, पोतदारानीं 'मराठी गद्याचा इमजी अवतार हा अपूर्व प्रथ लिहिला आणि तोहि अवघ्या बीसनाथीस दिवसात १८१८ ते १८७४ या काळातील मराठी भाषेची स्थिती या छोट्या प्रथात साधारण कर्णिलेली आहे

तीन संस्थांचें पोषण

मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ हवें असा ध्यास पोतदाराना लागला १९३६ सालीं महाविद्यालयातून निवृत्त झाल्यानंतर तर, त्यांनीं महाराष्ट्र विद्यापीठासाठी एवढा धोशा लावला त्यासाठी सस्था स्थापन, चोहोंकडे हिंडून, व्याख्याने देऊन, लेख लिहून, वर्गणी जमवून त्यांनीं आपल्या प्रचारानें सारा महाराष्ट्र दुमदुमून साडला अखेर त्याचें स्वप्न १९४८ सालीं खरें झालें त्या वर्षी "पुणें विद्यापीठ" मूर्त स्वरूपास आलें 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे' ते कुल गुरु आहेत

‘भारत इतिहास संशोधक मंडळ’ १९१० साली स्थापन झालें सुमारे

पंचवीस वर्षे पोतदार त्या मंडळाचे चिटणीस होते. १९४२ पासून ते कार्या-
व्यक्ष झाले. ते मंडळ म्हणजे त्याच्या कर्तृत्वशक्तीचे स्मारकच. ऐतिहासिक
वादाच्या निमित्ताने त्यांनी भल्याभल्यांनी झुजी घेतल्या आहेत. अफसल
खानाच्या वधाचे बाबतीत शिवाजीमहाराजांचे वर्तन चोप कसे होते, हे
त्यांनी एका युरोपियन प्राध्यापकाशी सामना करून, सिद्ध करून दाखविले.
पोतदाराना वक्तृत्वाची फार होस व त्यात वादाची खुमखुमी जबर तात्त्विक
युद्धाचे नगारे कोठे वाजू लागले की, त्याची जिह्वा स्फुरण पावते. सर
जदुनाथ सरकारासारख्या अव्यक्त इतिहास-संशोधकाशीहि मुकामला
करण्यास ते तयार. 'मराठे व इंग्रज' या केळकराच्या ग्रंथाचे गुणदोष-
विवेचन फरणारे पुस्तक त्यांनी लिहिले. 'भारतीय इतिहास परिषदेचे',
अध्यक्षस्थान त्यांना १९४८ साली लाभले. 'प्राच्य परिषदेचे'हि अध्यक्ष-
स्थान त्यांनी भूषविले.

'मराठी साहित्य संमेलन' तर काय ! त्याच्या घरचेच ! नगर येथे
१९३९ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. साहित्य
परिषदेचे अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांनी मोठी कामगिरी केली आहे. अधिकार-
पदावर असोत वा नसोत, परिषदेचे ते एक प्राणच आहेत. परिषदेचा
इतिहासहि त्यांनी लिहिलेला आहे १९३३ ते १९३६ पर्यंत ते 'साहित्य-
पत्रिके'चे संपादक होते. 'महामहोपाध्याय' ही पदवी देऊन सरकारनेहि
१९४६ मध्ये त्यांचा सत्कार केला.

वकील व न्यायाधीश

पोतदार जसे एकात्मिक वादनहादर आहेत, तसेच ते नि पक्षपाती
न्यायाधीशहि आहेत. कोणत्याहि पक्षाचा लेव किंवा कोणत्याहि मताचा
अभिनिवेश आपल्या बुद्धीवर ते सहसा होऊ देत नाहीत. सत्यनिष्ठा मान
जाव्यल्य आहे. त्या दैवताचे ते एकनिष्ठ उपासक आहेत. रे. स्टॅन्ले
जोन्स यांनी म. गांधीविषयी एक इंग्रजी ग्रंथ लिहिला. त्यात गांधीजींची
इत्या करणारा गोडसे यांची तुलना अफसलखानाचा वध करणाऱ्या
शिवाजीशी केली होती. ही चूक त्या साहेबांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी

पोतदारांनीं जें पत्र त्यांना लिहिलें; तें एक विलूत व साधार प्रबंधच आहे. तें वाचतांच साहेबमजकुरांनीं आपल्या ग्रंथांतून ती चुकीची व प्रक्षोभक तुलना गाळण्याचें तरकाळ मान्य केलें. असे किती तरी जय पोतदारांनीं वाद-संगरांत मिळविले आहेत.

त्याचप्रमाणें समतोल न्यायाधीश म्हणून काम करण्याचा प्रसंग त्यांचेवर १९३३ सालीं आला. प्रा. फडके यांनीं 'प्रतिभा-साधन' नावाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्यावर मि. क्लेटन-हॅमिल्टन या इंग्रज ग्रंथकाराच्या विचाराची 'दाट-पुसट' छाया पडलेली आहे. हा शोध टीकाकारांनीं लावला, तेव्हां फडक्यावर बाळग्य-चौर्याचा आरोप आला. साहित्य-क्षेत्रांत पुष्कळच काहूर माजलें. 'प्रतिभा-साधन समिति' नेमण्यात आली. तिचें अध्यक्षस्थान कोणाला द्यावें? पोतदाराच्या सत्यनिष्ठेवर विश्वास सर्वांचा. प्रा. फडक्याचाहि. त्यांनींहि त्या समितीपुढें येऊन आपलें बचावाचें भाषण केलें. शेवटीं पोतदारांनीं जो अहवाल लिहिला, तो अगदीं निःपक्ष न्यायाभिज्ञाला शोभण्यासारखा आहे. कोणाला न दुखयता व कोणाचा बोज कमी न करता, त्यांनीं असें निकाल-पत्र लिहिलें कीं, "सरोखरी ग्रंथाच्या सुंदरपणाविषयीं अथवा उपयुक्ततेविषयीं कसलाच वाद नव्हता. फक्त कोठें तरी ठळकपणानें पुढील एक वाक्य अथवा वाक्यांश त्यांनीं दाखल करावयास पाहिजे होता. 'क्लेटन हॅमिल्टनप्रभृति अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या साहाय्यानें तयार केलेला.'"

मानपत्रांतील चमत्कार

हुंशार वकील व समतोल न्यायाधीश या दोन्ही भूमिका निरनिराळ्या प्रसंगीं पोतदार पार पाडतात यात विशेष काहीच नाही. पण एकाच वेळीं त्या दोन्ही भूमिका ते शिताफीनें पार पाडू शकतात हे कौतुकास्पद आहे. व. सावरकर यांनीं मुंबईच्या साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून साहित्याला मारक असणारा असा संदेश दिला कीं, "लेखण्या मोठा व बंदुका हातीं घ्या." पाच वर्षांनींच सावरकराचा साठी-समारंभ झाला. तेव्हा पुण्यांत महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनीं त्यांना एक मानपत्र अर्पण केलें.

ते लिहिण्याचें काम आलें अर्थात पोतदारामदेच सावरकराचा मुद्देंतील संदेश त्यांना अमान्य होता आणि मानपत्र म्हणजे तर गौरवाचा लेख. आपलें सत्य मत न दडविता सावरकराचा गौरव मानपत्रात कसा आणा वयाचा ? असा पोतदाराना पेंच पडला प्रतिसपर्धी 'म्हणून वादहि करावयाचा आणि मानपत्र म्हणून सत्कारहि करावयाचा, ही तारेवरील कसरत पोतदारानीं निती कमनीयपणानें केली आहे पहा ते मानपत्रात लिहितात,

“आम्ही दुर्दैवानें नि शत्रु तर झालोंच आहों ! पण प्रशेच्या आणि प्रतिभेच्या ऱ्यावर पुन सदाश्र होऊ ! आपल्या रानफुलातील एका पद्यात “आसन्नमृत्यु राष्ट्रेंची । राष्ट्रें ज्या प्रतिभेत या ॥ नवजीवन पीती तो । विश्वस्यात अमात्य या ॥ दिग्विजयी चद्रगुप्ताचा । ” आण त्याची आठवण केली आहे तो ‘बुद्धिस्तु भागान्मम’ म्हणणारा सर्वमनिश्रेष्ठ आर्य चाणक्य ‘एक मास्ती बुद्धि प्रज्ञा जर जियत राहील, तर मी पुन नरें राष्ट्र उभारीन’ असाच विश्वास व्यक्तवीत होता तोच विश्वास, तसलेच चाणक्य या भारतात पुन परा करन दाखवितील ! एवढा धनुर्धारी घनजय पण रणागणावर उभा ठाकताच त्याचें ते गाडीबच त्याच्या हातातून गळून पडलें ! बुद्धीच गळाली, प्रज्ञा मरगळली ! “तेजे विव्हलु हातु गेला । गाडिवाचा ॥ ” त्या गळालेल्या अर्जुनाच्या हातात पुन धनुष्य घेण्याचें ऱळ धीकृष्णानीं बोध करूनच उत्पन्न केलें ना ? तीच गीता मरणाच्या दारीं उभे राहिलेल्याना पुन जीवनाच्या मार्गावर आणीत आली आहे ! हे श्रीकृष्णाचें अजरामर साहित्य जगाला दीपगहातील उत्तुंग दीपाप्रमाणें प्रकाश देत राहिलें आहे. अशा अजरामर साहित्याची थोरवी गावी तेवढी थोडीच होईल, आपली गणना अशा प्रमर्त साहित्यिनातच यथार्थपणें होत आहे ”

सावरकराच्या मताचें ग्यजन त्याच्याच शब्दांनीं करून, वर त्याचा गौरव केलेला. साहित्याची महती सहजगत्या गाडलेली हा समर-चमत्कार निती साहित्यिक दाखवू शकतील ? मुद्द पोतदाराना साठी-समारम १९५० सालीं प्रेमानें व उत्साहानें राजरा झाला.

राष्ट्राचा उत्कर्ष

पोतदाराच्या आकाशेची उडी विश्व-व्यापी आहे. “ ते सर्व कारणी लावी । विश्वाच्या, ठेविं रेश ना ” अशी त्यागाची शिफण ते देतात विश्वाच्या सार्ली एरु पावरी उतरून आपल्या राष्ट्राचा विचार करतांना ते थेट मुळाकड जातात इतिहास-ज्ञानानें स्वच्छ मनलेल्या मजरेनें ते जगाच्या प्रगतींमडे पाहतात व असा इपारा देतात की, “ आपलें हे राष्ट्र ग्राममय आहे, नगरमय नाहीं विचारानीं स्थूलमानानें त्याची ठेवण ग्राम मयच राखणें दितावह आहे असें आम्हास वाटतें आपणाला आणगी एष्कळ नगरें पाहिजे आहेत. कारखाने उद्योग हेहि पाहिजे आहेत परंतु लंडन, न्यूयॉर्क, बर्लिन यासारखीं राष्ट्रां नगरें आपण तयार करूं पाहिजेत असें वाटत नाहीं. तीं पाश्चात्यांचीं पाश्चात्यासच ह्मणलां असोत । समाधानाच्या बळावर मुत्ताने नादणारी आणि आजवर टिकून राहिलेली आमचीं ग्रामें हींच आमच्या राष्ट्रपुराण्याच्या शरिरातील चित्केंद्रें होत ”

कोंकणचा आनंद

महाराष्ट्राचा अभिमान त्याचें ठायीं मूर्तिमत आहे कोंकणचे वर्णन ते भिती ऐटीनें करतात पहा !—“ कोंकण आणि देश अशा जणु काहीं दोन ब्रडपाच सद्वाद्रीच्या ढाड्यानें आमच्याकडे आपोआपच साधण्या आहेत कोठेंहि सद्वाद्रीचा वडा चढून गेलें की, आपण एका ताशीव भितीच्या टोंकावर चटपट जाऊन उभे रहातो आणि तेथून समुद्रापावेतो नजर चालवू शकतो. सद्वाद्रीच्या भितीसालच्या कोंकणपट्टीत आम्हांला मनमुराद समुद्रशोभा पहावयास मिळते नारळीची आणि पोपळीची जनेच्या वनें थाटामाटानें आपल्या चवच्या तेंपे आमच्या मस्तकावर ढाळीत असतात समोर समुद्राची रणगर्जना चालू असते आणि आम्ही राजाप्रमाणें ऐटीत आपली स्वारी काढीत असतो. असें निसर्गमुख आमच्या भाग्यानें आमच्या वाग्यास या कोंकणपट्टीत आलें आहे हा आमचा पाताळ, आणि हाच आमचा नागलोक. सारी हवा आणि सारें पाणी याची समा आम्ही या सुखानदा-

पुढें धिन्कूल धरीत नाही. गवती पेंढारु घरांत राहून परांतांतल्या आंब्या-
फणसांच्या राजीत आम्ही घेईने आणि आनंदानें कालक्रमणा करितों. ”

शिक्षणाचें कार्य

‘ निसर्गानें लाढावलेला पण मानवानें विषडविलेला देश ’ असें हिंदु-
स्थानाचें वर्णन ना. गोरले करीत. दीडशें वर्गांच्या पारतंत्र्यामुळें आमचें
सामर्थ्य, आमचें ऐक्य, आमचें ऐश्वर्य, फार काय, आमचें ज्ञानहि धुळीम
भिळालें. इंग्रजशाहीतील शिक्षण-पद्धतिच किती विचित्र परिणाम करणारी
होती, याचें विरोधाभासाचें वर्णन पोतदार पुढील शब्दांनीं करतात,
“ शिक्षणापूर्वीं पोट रिकामें आणि शिकल्यानंतरहि रिकामें अशी साम्रतची
आपली विचित्र स्थिति आहे ! शिक्षण म्हणजे पोट कसें भरावें हें शिक-
विणें असा अर्थ नाही हें जितकें खरें आहे, तितकेंच शिक्षणानें पोट कसें
भरावें तें कळू नये असा अर्थ नाही हेंहि खरें आहे. आज माजलेली
बेकारी ही शिक्षणामुळें माजली आहे हें म्हणणें जितकें चूक आहे, तितकेंच
आजच्या शिक्षणानें नोकरीतून पुढें मार्ग कसा काढावा हें सुचत नाही
असें म्हणणें बरोबर आहे. बेकारी व शिक्षण यांचे पाय असे एकमेकांत
गुंतलेले आहेत. आपली नावें जर आपणास बलिष्ठ करावयाची आहेत,
तर गांवकरी लोक गांवावर राहिले पाहिजेत; आणि गांवकरी लोक गांवा-
वर राहावयाचें तर तसें राहून त्याचें पोट भरलें पाहिजे. तसें त्याचें पोट
भरावयाचें तर शिक्षणानें या कामीं त्यांस सामर्थ्य येईल अशी त्याची
मांडणी असली पाहिजे. आज तर उपाडी राहून शिक्षण घ्यावें आणि
शिक्षण घेऊन पुनः उपाडीच राहावें अशा काचात आपण सांपडलों आहों. ”

रेखीव व्यक्ति-रेखा

राष्ट्रीय शिक्षण सुलभ रीतीनें सर्वत्र फैलावणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
यांच्याबद्दल पोतदाराना केवढा आदर ! शास्त्रीबोवा मृत्यु पावले, त्यावेळीं
लोकांच्या मनात काय आलें याचें शब्द-चित्र पोतदारांनीं पुढीलप्रमाणें
रेखाटलें आहे. “ मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता गेला ! सत्यज्ञानमय अपूर्व

पुष्पाची माला गुफणारा जाटपला ! लोकांच्या डोळ्यात दिवा अजन बाळून त्याची दृष्टि स्वच्छ करणारा नेत्रवैद्य निमाला ! अज्ञान समुद्रात गढगळ्या साणान्याना हात देऊन वाचविणारा नाहीसा झाला, मिथ्या कल्पनानीं मोहाध झालेल्याना ताळ्यावर आणणारा समर्थ मात्रिक या नन्धर जगास सोडून चालता झाला ! कुतर्कांच्या भयकर गर्तेतून बाहेर काढणारा अतरला ! अविद्याभ्रमाने घोर निर्द्वैत मग्न झालेल्याना जागृत करणाऱ्या शस्त्राचा आसुरक स्वर्गाची वाट धरता झाला ! ' दक्षिणचा दिवा ' मालवला ! हिरा हरपला ! ”

जसा शास्त्रीरोबाबद्दल, तसाच इतिहासाचार्य राजवाडे याच्याबद्दलहि पोतदाराना परमे आदर. तो प्रगट करताना ते लिहितात, “ शिवाजी-महाराजांनी देशासाठीं फफिरी घेतली आणि राजवाडे यांनी राष्ट्रीय स्मृति-संचालनासाठीं तशीच फफिरी घेतली ' समर्थ ' पदवी नव्याने शोभाविली श्रीसमर्थीच्या चरित्राच्या उपेक्षितागाचे रहस्य यथार्थ जाणून आचरण्यात आणणारा त्याच्यासारखा पुरुष शोधून काढून दाखविणे कठीण आहे. समर्थपदवीचें हें रहस्य विद्यार्थेभार्य मडळीकरणात आहे. ”

असे मडळीकरण करून ' ज्ञानकोशाचे ' अपूर्व व अजस्र कार्य डॉ. केतकर यांनी सिद्धीस नेले. त्याच्या मृत्युलेखात पोतदारानीं जशी गुण माहकता दाखविली आहे, तशीच क्षमावृत्तिहि शिरविली आहे ते लिहितात, “ रानड्याचा अपेक्षणा, दूरदृष्टि व धारणा, टिळकाची असामान्य बुद्धिमत्ता, देशभक्ति व धडाडी आणि राजवाड्याचा सन्यासी वाणा, प्रतिभा व सशोधनपरायणता, या विशेषामुळे त्या विभूतींनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासात अदृढ स्थान पटकाविले आहे. या अजरामर पुरुषाच्या फोटीतच केतकरांचे स्थान आहे. त्यांनीं आपली उज्ज्वल कार्यरेषा एवढ्या जोराने महाराष्ट्र-शरिरावर ओढिली आहे कीं, ती तेजोलेखा तेथे यावधद्रदिवाऱ्या रस्त्यात राहिल आणि प्रत्येक महाराष्ट्रीय तिला पाहून विनम्र-मस्त होत्याता कार्याला लागेल ! ”

गांधीजींचा गोरव

‘मुमन-सतक’ या पुस्तकात पोतदारानीं लिहिलेल्या मृत्युलेखाचा

समग्र आहे त्यात एकएका पुढाऱ्याचें गुण-ग्रहण सूक्ष्म बुद्धीनें व उसके वाज भाषेनें केलें आहे म गांधीसमर्पी ते लिहितात

“ चळवळी झाल्या आणि गांधीजींनीं चाळीस कोटी जननेचीं हृदये हलवून सोडलीं । येवढी प्रचंड जागृति त्यांनीं केली. या श्रेयाचा सर्वांज्य बाटेकरी आणि मानकरी तोच महापुरुष । ‘ या प्रचंड जनजागृती तून प्रथम सामाजिक अराजक उद्भवेळ ! ’ आज गांधीजींच्या वधोत्तर हें अराजक आम्ही प्रत्यक्षच अनुभवीत आहों आणि यापुढें त्याचे नवे नवे पापुत्रे आणि पडदे खुलतील आणि सारी रस्त्य, सारे रस्वडे आणि नायटे बाहेर पडतील । मग मात्र आमचें शरीर दिव्य आणि सुंदर होईल. तेजरवी आणि जगाला मार्गदर्शक असा नरा भारतीय समाज जगाच्या अग्रमार्गी झळकेल—मात्र आज नाही, आता नाही—तर उद्या ! महत्पद तेंच । त्या अमरपदावर आमचा हात धरून आम्हाला वसविणारा आणि आम्हाला कृतार्थ करणारा कोण ? तर ज्याच्या नाघानें ‘ अनामिका सार्थ वती बभूव ’ असें म्हणावें तो एक, वाट चुकलेल्या देशनाथवाच्या गोळीला ज्याचा देह उळी पडला असा, सर्वव्याप महात्मा ! ! ”

विद्यार्थ्यांना उपदेश

‘ यत्न तो देव जागावा ’ हें श्रीसमर्पाचें सूत्र विवरणारा एफ लेटर पोतदारानीं १९१६ सालीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठीं लिहिला त्यात ते असे प्रेरक विचार मांडतात, “ शुक्राचार्यांकडून सजीवनी विद्या मिळविण्याचे कामीं यश यावें म्हणून कचानें या यत्नदेवाचीच उपामना केली होती श्रीरामचंद्र वनवासत असताना यानेंच त्यांना धीर दिला होता, वल्सागर मास्तीनें जल्सागर उडविला त्यावेळीं त्याच्या देहात यानेंच प्रवेश केला होता द्रोणागिरी उचलून आणण्याच्या कामी त्याला यानेंच हातभार लावला होता याच्याच जोरावर अभिमन्यूनें चमयूह फोडिला भारतीय युद्धातील महावीराना हाच उत्साह देत होता. विजयनगरचें साम्राज्य यानेंच स्थापन केलें शिवाजीमहाराजांमोर प्रतापगडी भवानीसमक्ष यानेंच अनेक खडबटें केलीं. जाग्याहून पेटाऱ्यात

साहित्य व जनता

साहित्याचें मुल जनतेकडेच वळलेलें असलें पाहिजे हें तत्त्व सताच्या उदाहरणावरून पोतदार ठसवितात ते म्हणतात, “जनता हाच त्याचा जनार्दन होता. जनतेला प्राकृत म्हणून तुच्छ करून आपल्याच डोलात राहण्यानें विद्या तर क्षीण होतेच इतकेंच काय, परंतु विफल्ग्वि होते विद्येचें शुद्ध स्वरूप पडितानीं साभाळावयाचें असतें, परंतु जनतेकडून तिचें वैभव साभाळविण्याची व्यवस्थाहि त्यांनींच करावयाची असत नाहींतर समाज अज्ञानी, भ्रात आणि आक्रमणसुलभ होतो, आणि समाजच गेला म्हणजे विद्येचें अधिष्ठानच दाखळतें ”

स्वराज्यातील वाङ्मय

पोतदार आणजी सांगतात, “भोळ्या लोकाचें वाङ्मय भोळेंच असणार. दुसऱ्या लोकाचें वाङ्मय दुसळेंच असणार आणि खुड्याचें खुळेंच असणार, वाङ्मय हा राष्ट्रादर्श आहे राष्ट्राच्या मनाची, उद्वेगीची व फट्ट्याची लागी रदी व उंचीजाडी या वाङ्मयाच्या मापानें पिनचूक मोन्ता येते इंग्रजी अमलाच्या मुरवातीपासून आमच्या समाजाची स्थितिगति आमच्या तत्कालीन वाङ्मयावरून उत्कृष्ट करून येते स्वराज्य गेलें आणि पाटोपाठ सरस्वतीहि आम्हांम विन्मुरल झाली ।। ”

तसेच, “भाषा ही जीवनाशीं इतकी निवड सरद आहे कीं, मराठ्यांना स्वातंत्र्याची संप्राप्ति होतांशींच मराठी भाषेला स्वतःच वैभवाच स्वाभाविक तेज चद्र लागलें विद्याची होड करून चारविलेल्या या स्वातंत्र्य-सगराचें पर्यवसान मुमुग्मानी सत्तेच्या धिनाशात झालें आणि मराठ्याचें नाव सान्या भरतखंडात तुमदुमनें ! पुढे मराठी स्वराज्याचा विस्तार मराठ्यांच्या साम्राज्यात झाला. मराठी भाषेचें भय निवारण पूर्वांच झालें होतें साम्राज्यसगतीनेंच विलासाचे डोहाळे राष्ट्राला लागले आणि तोच विलासी रंग आमच्या वाङ्मयाला लागला चानेश्वरीचें शांतिपर्व मार्गेच सपलें होतें आणि दासप्रोधाचा यत्नोप यात होऊन गेला होता. आमची मराठी आता कविरायावर विदा होऊ लागली होती आणि

होनाजी प्रभाकरासारख्याच्या सगर्तीत, कऱ्गीतुऱ्याच्या भाडणात व डफ-
तुणतुण्याच्या टेकेनाज सार्थीत ती रगून गेली होती ! ”

मराठी उपनिषदे

मायमाच्या कहाण्यात भिती वाङ्मय त्परेलें आहे हें पोतदार पुढील
शब्दांनी सांगतात,

“ हें कहाण्याचें वाङ्मय मराठीत पार नामीपैकी आहे वाङ्मयदृष्टीने
अद्यापि कोणीहि तिरुडे लक्ष पुरविल्याचें आढळलें नाहीं. कहाण्यातील
सोपी, सरळ, रसाळ व शुद्ध मराठी भाषा वाचून पार आनंद वाटतो
त्यातील नीत्युपदेश पारच मार्मिक आहे तेव्हा या नवीन शाखेचाहि
समावेश प्राचीन मराठी ग्रंथात अग्रेसरत्वानें करणें अगत्याचें आहे मला
तर कैकवेळा असें घाटतें कीं, या कहाण्या म्हणजे मराठी उपनिषदच होत
अशी याची अव्याजमनोहरता व माधुरी अलौकिक आहे ” खुद्द पोतदाराची
भाषा पुष्कळ वेळा जशीच शुद्ध, सोपी, मधुर व ठसठशीत असते

‘ नयनीत ’ रचणारे परशुरामपत गोडगोले याच्या कामगिरीच वर्णन
करताना पोतदारानीं पुढील रूपक विस्तारानें योजलें आहे—“ परशुरामपत
तात्या वाङ्मयोपवनातील माळीपणाच्या कामात पार कुशल होते घरच्याच
वग्लोपार्जित बागेंतील उमललेलीं नामीं नामीं पुष्पे निवडून त्याच्या
माळेच्या सौरभानें त्यानीं दशदिशा दरवळून सोडल्या, पण एवढ्यावरच
ते थायले नाहींत, तर आजोळीं जाऊन तेथल्या जुनाट व विस्तीर्ण उप-
वनातील मुदर व सुगंधी वृक्ष आणून त्याचीं कलमेंच आपल्या घरच्या
बागेंत त्यानीं लावून टाकिलीं व पुन पुन आजोळीं जाण्याची कटकटच
नकोशी केली. आजीहि मली होती तिला तात्याच्या उद्योगाचें कौतुक
वाटलेसें दिसतें ”

मातृभाषेचा आश्रय द्या

मातृभाषा मराठीला अव्हेरून शानाचा प्रसार करण्याचें जें धोरण ब्रिटिश
सरकारानें आपलें होतें, त्यावर त्वेपानें तुटून पडताना पोतदार म्हणतात,

“ इकडे १८५४ सालीं आतां ' शानाचे शिरपे ' खालीं साऱ्या मैदानांत लागतील म्हणून उच्च शिक्षणाचे हे विद्यापीठरूपी तलाव. आम्ही उंच जागीं बांधीत आहोंत, म्हणून सरकारची प्रविज्ञा; आणि एवढ्या दीर्घ अथकाशांत जनता पहावी तों लिहावानावयाला न येणारी, दीनदुबळी असलेली, आक्रोश करण्याला, भिवळण्यालादेखील समर्थ झालेली नाही ! कोठें आहेत ते ' शिरपे ' आणि ' क्षरे ! ' वरच्या उंचवट्यावरच्या तलावांतलें जिवंत पाणी खालीं शिरपून येण्यास तें मुरण्याची सोय पाहिजे. इंग्रजी शानाचा सांठा खालीं शिरपून जाण्यास तो मराठीच्या मुरमाड माळांवूनच मुरत गेला पाहिजे. आम्ही मुशिक्षित हेच वास्तविक पर वर्णिलेले ' क्षरे व शिरपे ! ' परंतु आम्ही अनून 'खडकाळ'च आहों ! कळवळ्याचे रसायन पाजून ही खडकाळ रातें मुरमाड बनविली पाहिजेत म्हणजे त्यांना थोडी तरी चिफणाई येईल आणि मग तेव्हांच बाहेरील जगांतील अफाट शानाचे जिवंत क्षरे व शिरपे आमच्या इकडे फुटतील, एवढेंच नव्हे, तर जोरातें उंच उडूं लागतील. तेव्हाच मग सर्वत्र शानाची हिरवळ माजून आपणां सर्वांचा नेत्रसंतोष होईल !! ”

जुन्याची जाणीव

इतिहासाच्या अभ्यासाविषयीं जनतेंत जागृति उत्पन्न करपारे लेख पोतदारांनीं अनेक लिहिले आहेत. एके ठिकाणीं ते म्हणतात, “ आम्ही परंपरावादी राहूनहि इतिहास-विमुक्तच राहिलेले आहोंत. पूर्वीं घडलेल्या गोष्टींची अगत्या चरितांचीं जंत्री दिली म्हणजे इतिहास सांगितला असें समजून चालतां यावयाचें नाहीं. या घटिताचा अर्थ लावून दाखवावा लागेल. ” नाहीं तर इतिहास म्हणजे नुसत्या नामावळ्या किंवा शकावल्याच होऊन राहतील. सत्याच्या कसोटीवर चिकित्सापूर्वक पारखून घेतलेलीं घटितें हें तर इतिहासाचें मूल द्रव्यच होय यात शंका नाहीं. अशी पारखच शक्य नाहीं म्हणणाराच्या संशयवादाचें ग्राह्य तात्पर्य एवढेंच समजावें कीं, अशी पारख कठिण आहे ! डोळ्यादेखत घडणाऱ्या घटिताची तरी सर्व-मान्य पारख करता येत काय ? म्हणून काय आपण आपले उपयोग पांढ-विले आहेत ? मगें घनविषयाचें टाऊन दिलें आहे ? आणि त्या मताचे

धोरणानें वृत्तिहि आपण करीतच असतो ना ? मत्तें चूक वाटल्यास नदलतोहि ! मग वर्तमानकाळीं जो दोष आपण जानदानें पत्करतो, तोच दोष भूत कालावर लावून आमचा विचार थागविण्याचें आम्हास प्रयोजन काय ? मानवी शक्तिच मुळात मर्यादित आहेत पण आहेत तेमद्वयाचा होईल जाणि करता येईल तेवढा विकास आपण घेला पाहिजे या विकसित शक्तीच्य आधारांनं मिळेल तेवढा प्रकाश आपण मिळविला पाहिजे आणि जीवनाच्या अधःपत्या रात्रीची मुप्रभात केली पाहिजे ”

ही ग्रंथ-संपत्ति जतन करा

जुने ग्रंथ, जुनीं हस्तलिखितें म्हणजे आपल्या इतिहासाचा केवढा ठेवा ! तो हळुहळु नाश पावत आहे याची हळहळ पोतदाराना तीव्रपणें वाटते. त्यानीं श्रीधरस्वामींच्या चरित्रग्रंथास जो पन्नासपानी पुरस्कार लिहिला आहे, त्यात ते म्हणतात, “ परवा दक्षिणेंत एका देवळात उचड्याच ठावि लेंव्या जुन्या ताटपत्री पोथ्या तगाच पडलेल्या ! कधीं कचरापेटांत, कधीं बाण्याच्या रहींत, कधीं जलनिधींत तर कधीं अग्निकुडात याप्रमाणें लिखित ताचा प्रत्यहीं नाश होत आहे ! शिगाय भाऊनदकीच्या वाटण्या होतात तेव्हा जुनीं हस्तलिखितहि धरागहेर जातात ! या देशानून परक्यानीं ग्रंथाची लूट काहीं थोडी केली नाहीं त्यातील काहीं आज रित्येन स्थळीं निर्वासित होऊन पडलीं आहेत खेरीज उदीर, घुशी, वाळवी, झुरळे इत्यादि कीटकाचे हल्ले लिखितावर सतत होत असतात ! सांप्रतकाळीं लिखितें राजगी धरात मित्रा मठा देवळात ठेवण्यापक्षा त्याची राजगी आपण होऊन मुस्थळीं करणेंच उचित ठरेल ! घरी योग्य सभाळणूक होणें बघीण ! यासाठीं मायामोह योडा सोडावा लागेल पण त्यात कल्याणच होईल ”

जुने शब्द वापरू लागा

जुन्या मराठी वाङ्मयाची उपेक्षा जी झाली, तिच्यावर टीका करताना पोतदार म्हणतात, “ जुन्या उगरी व जुनीं काव्यें यातील शब्दसंपत्ति इत्यादि सर्व जमेला घेऊन जर आपण इग्रजा वाक्सपत्तीचें चानखलानें

आर्जपण केलें असतें, तर आपले किती श्रम व गिरक्या वाचल्या असल्या? आपली किती शीघ्र प्रगति झाली अमती ! जुन्याच रस्त्यावर नवी राडी पसहन व प्रसंग पडल्यास लोपडी म्ळ टाकून आपण द्रष्टांन येरझारा सुह केल्या असल्या ! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती. तेव्हा हा हा म्हणता त्याच साच्यात गिन्नप्रोट आपण सहज ओवून दिले असते ! तवा तापलाच होता, तेव्हा त्या सिद्धार्थावर जुन्या पुरणपोख्यामरोरच नवे रोट भाजून घेणें काय अवघड पडलें असतें ? पण त्या सिद्धार्थावर आपण रास साचू दिली, क्वचित् षणीहि ओतलें व नवीन भट्या ग्राध-ण्यासाठीं चिखलमाती तुडवू लागलों ! याला काय म्हणावें ? पाऊणशें वर्षे गेल्यावर विष्णुशास्त्रांनीं भाता पुनून जेव्हा ही 'रास ठडविली तेव्हा मग आपली चूफ आपल्या ध्यानात आली ! " पोतदाराच्या लेगा-भापणाची शैलीच अशी आहे कीं, तीत जुन्या शब्दाचा उपयोग मोपे-पणानें व समर्पणानें केला जातो.

मराठीचा आग्रह

संस्कृत व इंग्रजी या भाषांच्या तुलनेनं मराठी दखिरी असली तरी ती आपली मातृभाषा आहे हें ठसकिताना पोतदार म्हणतात, " संस्कृताच्या ज्ञानपर्यंतानर उभें राहण्यात आमच्या पडितास जी प्रतिष्ठा वाढते ती मराठीच्या टेगाडावर उभे राहून सरोसर मनापासून चाटू शकते काय ? समोरच इंग्रजीचा तुफान दर्या पसरलेल्या असून त्यावर जगातील दीडशें कोटी प्रजा ऐटीनं नौकाविहार करीत आहे, अशा स्थितीत मराठीच्या छोट्या बापींत केव्हा मारीत रहावें अशी ईयां कोणी गळगील हें किनपत शक्य आहे ? तेव्हा एकतर संस्कृताच्या गिरिरिस्तानर विहार कराना, नाहींतर समोर इंग्रजीच्या अथाग समरत डौलानें सचार कराना असा मोह जर आमच्यातील प्रजावताना जाला तर त्यात त्याचा काय दोष आहे ? "

साहित्यिकाचें मूल्यमापन

मराठीतील साहित्यिकांच्या कामगिरीचें वर्णन पोतदार आपल्या पुत्र-स्याच्या दोनचार रेघांनीं किती उमगानें करतात पहा. " आगरवराच्या

लेखणीतून आवेशानेरोनरच काहीं नटवेण्याची झाक आपणास आढळून येते. पुढें टिळकाच्या लेखणीचें राज्य चाळू झाल्यावर 'केसरी' त तत्त्वारीचें पाणी सतत चमकत राहिलें. परंतु हें पाणी पिणान्याच्या पोटात आग भडकल्याशिवाय राहत नसे केळकराच्या लेखणीचें राज्य मुरू झाल्यावर साहित्यिक निर्झराचे मधुर जल लोकांस मनसोक्त प्राशन करण्याची संधि मिळाली. टिळक आणि साहित्यिक यांच्या शब्दात वाचकांच्या वृत्तीत चळवळ उत्पन्न करून त्यांना उड्डाण करावयाला लावण्याचा गुण अमूढ दिसून येत होता. तर केळकराच्या शब्दात वाचकांच्या वृत्तींना स्थिरावून बठणीवर आणण्याचा गुण अधिक दिसून येत होता. 'केसरी'तील लेखनाचे केळकरांनी जी नवी आणि रम्य अशी साहित्यिक झळाळी लावली, त्यामुळे रसिक वृत्तीच्या सुशिक्षित वर्गांमध्ये त्यांनी 'केसरी'विषयी नवीन आकर्षण निर्माण केलें.

“महाराष्ट्रातील असंख्य तत्त्वार्थी मनें आपल्या लेखणीला माधून 'काळ'कर्त्यांनी त्यांना भावनेच्या स्वर्गलोकातील देवताचा दरबार दाखविला. लो. टिळक समोर उभे असताना त्यांना अद्वीने नमस्कार करीत करीत शिवराम महादेव पराजपे यांनी हा चमत्कार करून दाखविला. पराजपे याच्याप्रमाणें स्वर्गभरारी माहून उच आकाशात यथेच्छ विहार करणें किंवा टिळकाप्रमाण जमीन पोडून पाताळातील शेपाच्या टाळूचा भग करणें असला हज्यास केळकराच्या लेखणीनें धरला नाहीं. पण आपल्या असंख्य वाचकांना याच पृथ्वीवर विचाराच्या रम्य उद्यानात सुखद सचार त्यांनीं यथेच्छ घडविला ”

“केळकरांनी 'केसरी'च्या सरतर नखामावर कलेचीं काणें चढविलीं” या एका वाम्यातच पोतदारांनी केळकराच्या साहित्याचे गुण-दोष किती खुशीनें प्रगट केले आहेत !

नगर समेलनाच्या अध्यक्षपदावर उभे राहून पोतदार श्रोत्यांना हटकतात, “आपण मराठीशींच एकनिष्ठेनें आपला ससार करणार आहात काय ? असा सरळ व सडा सवाल मी आपणांस दाकीत आहे. प्रत्यक्ष मराठी समेलना निमित्त आपण जमला आहात, तेथें हा प्रश्न जाणून वुनून, नम्रपणें पण

प्रगटणें, विचारीत आहे 'नातिचरामि' असा गभीर घोष करून आपणापैकीं प्रत्येकजण, सर्वांच्या साक्षीनें, माझ्या प्रभाला होकार करणार यात शक्य नाही. नाही तर तुम्ही येथे आला असतात तरी कशाळा ? तुमच्या अंतःकरणानून निघणारा हा प्रतिआघोष मला स्पष्ट ऐवू येत आहे. पण तो मी येथे तुमच्याकडून यदवून घेतला. एवढ्याचसाठीं फी, तो ऐकण्यास आतुर असलेले आमच्या वेवहाळ देशींचे भायत्राप जे ज्ञानेश्वर, ते येथे आपल्या संवेद्रियाचे कान करून बसले आहेत, त्याचा सतोष व्हावा ! " यात किती प्रेरणा आहे ! हृदयार भावना आहे !

मराठीचा स्वीकार व पुरस्कार केला, तरी संस्कृतचा तिरस्कार करण्याचें कारण नाही, उलट तिचा आधार घेतलाच पाहिजे, हें सांगताना पोतदार म्हणतात, " देशी भाषांचा राजमार्ग जेव्हा जोरानें वाटू लागला, तेव्हा आमच्या श्रेष्ठ व पूज्य देववाणीला देव्याच्यात जाऊन वसणें भाग पडलें. नाही तरी देवानीं देव्याच्यातच नव्हे तर कोठें बसाययाचें ? सृष्टि प्रमानें घडणाऱ्या अशा घटनांनीं व्यक्ति होण्याचें कारण काय ? देशी हें चलनी नाणें आहे आणि संस्कृत हें आमचें शिल्पी भांडार आहे. आमचा नित्याचा सर्व व्यवहार आम्ही निपटून देशीतूनच करणार आणि उणें पडेल तेथें संस्कृताच्या भांडारातून लागल तेवढी व लागेल तशी उचल करणार ! "

खपतें तेंच लिहावें काय ?

' खपेल तेंच लिहावें ' अशा गजाली चाळ्याचा निषेध पोतदार पुढील ममजावणीचा स्वरात करतात, " याद्वयात भोजनाप्रमाणेंच सर्व रस पाहिजेत. ब्रह्माच्या पदरसनिर्मितीपेक्षा कवींची नवरसनिर्मिति अगदीं दिदीनें नसली तरी स्वादेनें तरी रचित सरस आहे. कडू, गोड, आश्चर्य, खारट, तुरट सर्व रस याद्वयातहि चाखावयाय मिळाले पाहिजेत. विनोदाचा विरगुळा समाजाला मिळवून देणारे लेखक समाजाचे उपकारकतें होत. आता पानात सर्व पदार्थ वाढलेले असले, तरी खाणारानीं आपलें प्रकृतिमान पाहूनच सेवन केलें पाहिजे प्रकृति, वय, इत्यादींचा विचार करून सेव्यासेव्य पदार्थ आणि सेवनाचें प्रमाण ठरवावें लागेल. वाढणा-

न्यानीं वाढलें म्हणून राणाऱ्यानीं जमे सर्व खाऊ नये, तसें खाणारा खातो आहे मग आपण कशाला काळजी करा, अशी तृप्ति वाढणाराचीहि नसावी समाजात खपतें आहे, मागेणी आहे ना, म्हणून वाढेल तें लिहावें, हें काहीं योग्य नाहीं वाचकापे ताहि लेखनावर एक प्रकारें अधिक जमाज दारी पडते ”

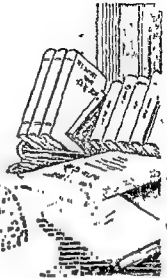
भापा-चवूना हाक !

शेवटीं आपल्या भापा-चवूना हाक देताना पोतदार ‘पोर्तीच्या बळबळ्याने’ म्हणतात,

“ भापाग्रु तोच आमचा खरा ग्रु ! मग त्याचा खरा धर्म काहींहि असो, किंवा त्याचा वर्ण कोणताहि असो, त्याचें मत काहींहि असो किंवा त्याची पत केवढीहि असो ! आम्हीं सारे एकजान मराठी ! ज्याची जाय भापा मराठी तो आमचा आणि आम्हीं त्याचे ! आम्हीं सारे एक ! आमचे धर्म भिन्न असले तरी आम्हीं वादप्रतिवाद करू, पण तो मराठींत करू येथें मराठीच्या राज्यात आम्हीं कोणाचे वूळ पाहणार नाहीं कीं मूळ तपा सण्याच्या भानगडींत पडणार नाहीं ! आम्ही भाडू पण मराठींत भाडू ! आम्ही सुप्तसमाद करू तेहि मराठींत आणि दु खविलाप करू तेहि मराठींत ! आम्ही विनोद क्रीडा करू तीहि मराठींत आणि आम्ही प्रतिभा विलास करू तेहि मराठींतच ! आम्ही शोक्रुगीतें गाऊ तींहि मराठींत आणि विजयत्रोष करू तेहि मराठींतच ! असा एकविध भाव धरून एकरूप प्रेमाचा समार आम्ही मराठीशीं करू ! आणि आमची ‘नातिचरामि’ प्रतिज्ञा पुरी करू ! ”

सायभापेच्या उपासनेचें पल काय ? पोतदार सांगतात

“ मराठीची अवहेलना झालेली आपणास सहन न झाली पाहिजे मराठीविषयीं सर्वांचीं अंत करणें वाळपणापासून नितात प्रेमवृत्तीनें भरून ओसडून गेलीं पाहिजेत, असें केलें पाहिजे जर करू तर आपल्या राष्ट्राची काया पालटेल, मराठीचे दुर्दिन सपतील, मराठीचें बळ वाढेल मराठी आपला सर्व भडसा पुरवील ती आपल्याला हसवील, रिझवील, नाचवील मराठीचा ‘झंडा’ सर्वत्र मिरवेल ! ”

हरिभाऊ आपटे, : : : १६

“आपटे-युग” अशी स्वतंत्र पावीच मराठी कादंबरीच्या मदिरातील एका विभागाने लावावी लागेल, इतका हरिभाऊ आपटे याचा लेखन क्षेत्रातील विक्रम मोठा आहे. एखाद्या शहरात निरनिराळ्या रस्त्यांना मोठमोठ्या माणसांची नावे दिली जातात. ती नावे मिळण्यापूर्वीहि त्या रस्त्यावरून कंऊ सामान्य माणसे ये-जा करीत असतात आणि नाव मिळाल्यानंतरहि शेकडो लोकांची रहदारी तेथे चालू अमतेच. पण त्या रस्त्याला नाव मिळते ते त्या रस्त्याने जाणाऱ्या एकाच ठळक व्यक्तीवरून. हरिभाऊच्या पूर्वीहि मराठीत कादंबऱ्या लिहिल्या जात होत्या आणि पुढेहि त्याचे पीक पुष्कळच तरातून आले. पण मराठी कादंबरीच्या प्रवाहाला हरिभाऊंनी जे एक निराळे वळण दिले, त्याचा ठसा कायम राहिला आहे.

सत्य-सृष्टीचें चित्रण

नदीच्या प्रवाहाची दिशाच बदलण्याइतकें हे अचाट काम होतें. 'गुल-बकावली,' 'मजुघोषा,' 'मुक्तामाला' अशा वेवळ कल्पित व अद्भुत कथा रंगविण्यातच पूर्वीचे कादंबरीकार आपली शक्ती रच करीत. पण हरिभाऊंनी कादंबरी-जगात क्रांति केली. याच भूमीवहन चालणारी, याच समाजात वावरणारी, आपल्यासारखेच मुसदुःखाचे, हर्षक्रोधाचे, मानापमानाचे प्रसंग अनुभवणारी, आपल्या भोंवतालचीं बरींवाईट, पण ह्याढाभासाचीं, खरीखुरीं, जिवंत पात्रें, यथातथ्य रंगून, आणि सत्यसृष्टी-तील वास्तव घटनाच तेवढ्या चित्रित करून, हरिभाऊंनी मराठी-कादंबरीत नवयुग सुरू केलें, म्हणूनच त्यांना 'आद्य कादंबरीकार' म्हणतात.

खरीखुरीं पात्रें

'आपल्या कादंबऱ्या सत्य वाटण्यासाठी, हरिभाऊंनी त्यामध्ये जशी खरीखुरीं माणसे व वास्तव घटना घातल्या; त्याचप्रमाणें भाषाहि त्यांना शोभेशी अगदी साधी, सोपी, सरळ वापरली. ती इतकी घरगुती आहे की, बायकापोरांना-किंवा मुलां-म्हताऱ्याकोताऱ्या आजीवाईनाहि-सहज समजावी. स्त्रियांची भाषा तर हरिभाऊ इतकी हुबेहूब लिहीत की, खुद्द स्त्रियांनाहि तशी लिहिता येणार नाही. त्याची 'पण लक्षात कोण घेतो?' ही कादंबरी जिनें वाचली किंवा ऐकली नाही, आणि वाचता वाचता किंवा ऐकता ऐकता जिच्या डोळ्यातून आसवें गळलीं नाहीत, अशी स्त्री मुशिक्षित महाराष्ट्रात तरी विरळा. त्याचप्रमाणें 'गड आला पण सिंह गेला' या त्याच्या छोट्याद्या पण उत्कृष्ट कादंबरीत रंगून गेला नाही असा विद्यार्थी सापडणें कठीण. 'उप.काल' मधील सावळ्या हा तर बालवाचकाना आपला एक सवगडीच वाटतो! आणि त्यातील नानासाहेब म्हणजे तरणाच्या भावनांचा पुतळाच! 'मी' मधील भावानंद हा शेकडों तरुणाना आपल्या जीवनाचा मार्ग दाखवीत आहे—ससार की राष्ट्रमेवा? हें नित्याचें कोडें उलगडण्यास मदत करीत आहे—त्याचें जीवन ध्येय-निष्ठ नवीत आहे. आणि ते शंकर मामजी, ती यमू, ती दुर्गा, ते शिव-

रामपंत, तो डॅडी,—ही सारी पात्रे आपल्या, आजूशज्जुग चावत आहेत, असेच सर्वमामान्य वाचकास वाटते. संभाजी व कलुषा हे मानवी स्वभावाचे उच्चनीच नमुने. त्यांची चित्रे 'केवळ स्वराज्यासाठी' या कादंबरीत ज्यांनी ज्यांनी पाहिली; त्याच्या त्याच्या डोक्यात तीं सदैव घोळत राहिली, स्मृतीत रुदन वसली, स्वप्नांत खेळत राहिली.

समाज-सुधारणेचे साधन

हरिभाऊंनी दहा सामाजिक व अकरा ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचल्या. त्यापैकी तीन सामाजिक व चार ऐतिहासिक कादंबऱ्या अपूर्ण आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची कथानके क्रिस्तपूर्व तीनशे ते क्रिस्तोत्तर सतरावे शतक या दोन हजार वर्षांच्या कालखंडातील आहेत. सामाजिक कादंबऱ्यांची कथानके वर्तमानकालातील व मध्यम वर्गातील आहेत. त्यातहि स्त्रियांच्या दुःखांना याचा फोडण्याचे काम हरिभाऊंनी अत्यंत प्रभावीपणे केलेले आहे. सामाजिक सुधारणेचे जे विचार-चक्र आगरकरांनी महाराष्ट्रांत मुरू केले, त्याला गति हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यातून दिली. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादींचा पुरस्कार त्यांनी जितक्या तीव्रतेने केला, तितकाच केशवपनासारख्या कुर्यातीचा निषेधहि कडाडून केला. समाजाची मनें गदगदा हलविण्याचे कार्य हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनी केले. हरिभाऊंच्या हातांत कादंबरी ही केवळ मनोरंजनाची सतार नव्हती, तर समाजसेवेची समशेर होती.)

एकत्र कुटुंबांतील अनुभव

हरि नारायण आपटे यांचा जन्म खानदेशांतील पारोळे गावी ता. ८ मार्च १८६४ साली झाला. त्यांचे मूळचे नाव बालकृष्ण होते. मुंबई व इंग्रजी तीन यत्तेपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाले. १८७८ साली त्यांचे विन्हाड पुण्यास आले; तेव्हां रास्त चाळीस वर्षे, आयुष्याच्या अखेरपर्यंत, हरिभाऊ पुण्यासच राहिले. पुण्याने त्यांना विद्या दिली, स्फूर्ति दिली आणि कीर्ति पण दिली. त्यांचे कुटुंब मोठे होते. त्यातील बारी काही व्यक्तींची

प्रतिनिधे 'मी' कादररीत पहावयास सापडतात. ते रागीट तात्या पतोजी, ते थापेराज रावजी, ती प्रेमळ आजी, हीं सर्व 'मी' मधील मडळी हरिभाऊनी आपल्या कुडगात आपल्या गारक्या नजरेने पाहिली होती. एकत्र कुडगात होणारा मनाचा कोंडमारहि त्यानी अनुभविला होता. सूक्ष्म दृष्टीने दुसऱ्याच्या गेलण्याचालण्यातील लक्ष्म हेरून त्याच्या नकल करण्याचा नाद हरिभाऊना लहानपणापासून होता. घरात शाळेत मित्र मंडळीत ते नकल करीत व सर्वांना हसवून सोडीत. त्याची आई १८६८ साली मरण पावली. हरिभाऊ चवथ्या वर्षीच आईविरहित झाले. आईच्या प्रेमाची भूज त्यानी आपल्या कादरवात मातचे वात्सल्य रगवून भागविली. आई गेली, वडील गरीब, पण आजी मान त्याचे लाड करी. आईनंतर प्रेमाची पांखर घालणारी त्याची चुलतीहि त्याच्या वयाचे आठवें वर्षी निघून पावली.

मुंजीत वाडनिश्चय !

तथापि हरिभाऊचें बालपण मोठ्या मर्तेत गेलें. ते हद्दी व खोडफर होते. आजी किंवा चुलती तादूळ निवडण्यास नसली म्हणजे तादळाचें ताटच ठोटा हरि उडवून देई. एतदा तर मुंबईस असताना त्यानी दिवाळीत भर रस्त्यावर फगके उडविले. मुंबईस रस्त्यावर फगके उडविण्यास मनाई असे एगेच पोलिसदादा आला आणि त्यानें हरिभाऊस पकडलें—पोलिस ठाण्यावरसुद्धा नेलें. चुलते वकील होते. ते कोर्टावून घरी आले, तेव्हा त्याना आपल्या पुतण्याचा पराक्रम कळला. त्यानी त्याला पोलिसाच्या तावडीतून सोडवून आणलें. हरिभाऊची मुज त्याचे नववे वर्षी पुण्यात झाली. मुजीच्या वेळीं शेजारच्या गोखले वकीलाची गायको भर पर्चीत म्हणाली, "आजी, आमची मथुरी हरीला द्यायची नर का ! या दोघाचा जोडा मोठा सुंदर शोभे." हें सहज गेलें पुढें सरें झालें. कल्पनामृगीची सत्यसृष्टी झाली. हरिभाऊचा विवाह त्याच मुलीशीं झाला. शहाजी—जिजाईच्या लग्नाची जाटवण सर्वोस सहजच झाली.

लेखनाची हाँस

हरिभाऊ बुद्धीने हुशार होते. आणि त्या बुद्धीला पैत्रू पाडण्यास त्यांना शिक्षण मिळाले तेहि अलौकिक. पुण्याच्या सरकारी हायस्कुलात हरिभाऊंनी नाव घातले. तेथे प्रो. जिनसीवाले हे महापंडित संस्कृत शिक्षविण्यास होते. त्याशिवाय घरी संस्कृत शिक्षविण्यासाठी एक शास्त्रीजुवा ठेवलेले होते. त्याच्याजवळ हरिभाऊंनी संस्कृतातील काव्य-नाटकांचे अध्ययन केले. गणितात मात्र त्यांना अगणित अडचणी यावयाच्या. त्या विषयाची त्यांना नावडच होती. त्यांना हाँस मराठी, इंग्रजी, संस्कृत या भाषांतील साहित्याची. त्यात ते यथेष्ट हुनत. नुसते वाचत नसत, तर लिहीतहि “पुरी हाँस फिटली” ही गोष्ट त्यांनी इंग्रजी पाचवीत असताना लिहिली—आणि तीहि बर्ग चालू असताना. दुपारच्या सुट्टीत ती त्यांनी आपल्या मित्रांना वाचून दाखविली. इंग्रजी कवितांचे भाषांतर ते हा हा म्हणता करीत. इंग्रजी सहावीत असताना ‘मेडोज टेलर’ याच्या दोन इंग्रजी कादम्ब्यांचे भाषांतर हरिभाऊंनी पार पाडले होते.

शास्त्रीबुवांची छाप

साहित्याची भक्ति हरिभाऊंच्या हृदयात अमुर धरीत होती. त्याच वेळीं समाजसेवेची बुद्धीहि त्यांच्या टिकाणी निर्माण करणारे एक लोकोत्तर शिक्षक त्यांना लाभले. ते म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर! सरकारी हायस्कुलात ते शिक्षीत असत. पण त्यादिपेक्षा त्यांची ‘निमघमाला’ तरणाच्या गळ्यातील ताईत बनली होती. निमघमालेतील रसरंगीत राक्षस-भक्ति आणि अवीट भाषामाधुरी याकडे हरिभाऊंचे चित्त सहजच ओढले गेले. “शास्त्रीबुवाप्रमाणे आपणहि मोठे लेखक होणार” अशी महत्त्वा-वाक्षा त्यांच्या मनात उत्पन्न झाली. शास्त्रीबुवांनी आपल्या स्वातंत्र्यपूर्ण वृत्तीचा साक्षात्कार १८८० सालीं सर्वांना घडविला. सरकारी नोकरीची रुपेरी पेडी त्यांनी ताडदिगी तोडून टाकली आणि स्वतः शाळेचे निगाण पडविले. या त्यांच्या प्राणदार वर्तनाचा परिणाम विद्यार्थी-वर्गावर विजे-सारखा झाला. हरिभाऊंनी चार महिने आधी सरकारी हायस्कुल सोडले

आणि न्यू इंग्लिश स्कूलच्या उद्घाटनाच्या दिवशी, ते त्या नव्या शाळेत अभिमानाने हजर राहिले. पहिल्या दिवशी शाळेत जी एकोणीस मुलं हजर होती, त्या प्रिनीच्या तुरुडीत हरिभाऊ होते. गुरुजींच्या धडाडीचा किता शिष्यांनीही गिरविला. नव्या शाळेत काय? एसाहून एक देदीप्यमान तारे शिक्षकवर्गात झळकत होते. ते चिपळूणकर, ते टिळक, ते आगरकर, ते वामनराव आपटे ते वामुदेवशाम्शी सरे-जणु काही तेजस्वी नक्षत्रमालाचे तेथे चमकत होती. यातूनच शिवरामपत पराजपे निघाले आणि तसेच हरिभाऊ आपटेही निघाले.

केवळ परिक्षेपडे लक्ष न देता हे सारे शिक्षक शिस्वीत असत आणि विद्यार्थ्यांच्या मनात त्या त्या विषयाची गोडी उत्पन्न करीत व देशभक्तीचीही लागणवट जाता जाता करीत. कमिक पुस्तकशिक्षण इतर वाङ्मय वाचण्याची जी आवड हरिभाऊंच्या अर्गी होती, ती या वातावरणात सहजच वाढीस लागली. त्यांनी शाळेत असतानाच शेक्सपियर व मोलिअर यांची नाटके, रॉड व रेनॉल्ड यांच्या कादंबऱ्या, फील्ड व शेले यांची काव्ये वाचून वाढली.

प्रतिज्ञा केली

विष्णुशाम्शी १८८२ साली, ता. १७ मार्च रोजी, एसाहसी निधन पावले. विद्यार्थ्यांना वीज कोसळल्यासारखेच वाटले. हरिभाऊंचे केवळ हृदय तर व्याकुळ झाले स्मशानवात्रेत जाताना त्यांच्या हृदयात शोकाचे कांडोळ उठले. त्यांना घाट वाटून देण्यासाठी, हरिभाऊंनी 'शिष्य जन-विलाप' नावाची ८९ श्लोकांची कविता लिहिली. शाम्रोतुवाच्या दहाव्या दिवशी ती छापून प्रसिद्ध झाली. किंमत दोन आणे ठेवली होती. दान दिवसात हजार प्रति गपल्या, पुस्तकावर हरिभाऊंनी आपले नाव घातले नव्हते. आगरकरांनी या काव्याची स्तुति केली. थोड्याच दिवसात हरिभाऊंच्या या पहिल्या काव्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. त्याच्या शेवटी हरिभाऊ शाम्रोतुवाना असे आश्वासन-आश्वासन बगळे? गुरुच्या पारावर हात ठेवून शपथच घेतात की,

“ जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्यें तुवा स्थापिला
तो तो चालविण्यासि जन्म सरचूं सारा अम्ही आपुला. ”

‘ जीवित-सार ’ या नांवाची कविता हरिभाऊंनीं हायस्कुलांत अमतांनाच केली. लॉगफेलोच्या एका इंग्रजी कवितेचें तें भाषांतर आहे. पण तें भाषांतर आहे, असें मुळीं घाटवच नाहीं. ही कविता शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांताहि घेतली होती. त्यामुळें ती विद्यार्थ्यांच्या चांगल्या परिचयाची आहे.

थोर महात्मे होउनि गेले । चरित्र त्यांचें पहा जरा ।

आपण त्यांच्यासमान व्हावें । हाचि सांपडे बोध सरा ॥

अशा त्यांतील कैक ओळी मुभाषितांप्रमाणें वर्षांच्या तोंडी येळत आहेत.

गुरूवर टीका

गद्यलेखनाकडेहि हरिभाऊंची लेखणी याबेळीं बळली होती. त्यांचे रसिक गुरु प्रि. आगरकर यांनीं ‘ केसरी ’त एक लेखमाला लिहून कालिदासापैक्षां भवभूति श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें होतें. हरिभाऊंचें मत कालिदास श्रेष्ठ असें होतें. तसा लेख त्यांनीं लिहिला. तो ‘ केसरीत ’ छापूनहि आला. अर्जुनांनं गुरु द्रोणाचार्यावर बाण फेंकण्यापैकींच प्रकार होता हा. गुरुहि मोठे गुणग्राहक. त्यांनीं आपल्या शिष्याची बाहवाच केली. गुरु-शिष्याच्या युद्धांतील दुसरी चक्रमरु ‘ हॅम्लेट ’ नाटकाच्या निमित्तानें घडली. त्या नाटकाचें भाषांतर आगरकरांनीं विकार-विलासित’ या नांवानें प्रसिद्ध केलें. हरिभाऊंचें वाचन जसें संस्कृत, तसें इंग्रजीहि विशाल व सूक्ष्म होतें. त्यांनीं ‘ विकार-विलासिता’वर टीका करणारा एक लेख लिहिला आणि तोहि चांगला अद्वैत पानांचा. ‘ निगध-चंद्रिका ’ या मासिकांत तो छापून आला. अठरा वर्षांच्या आपल्या शिष्यानें आपल्या नाटकातील गुणदोष इतक्या मार्मिकपणें जाणले व प्रसिद्ध केले, याचें विगाप्रेमी आगरकराना केवढे

साहित्यक्षेत्रातील अशा मोहिमामागून मोहिमा जिंकित हरिभाऊ १८८३ मध्ये मॅट्रिक झाले वास्तविक ते याच्या आदल्या वर्षांचे पसार व्हावयाचे. पण गणित विषयाची धोंड मध्ये आडवी आली. पूर्वपरीक्षेमध्ये त्यांना गणित विषयात फक्त पाच गुण पडले !

इंग्रजी पाचवीत असतानाच, वयाचे पंधरावे वर्षी, त्या काळच्या रुद्धिप्रमाणे, हरिभाऊंचे लग्न १८७९ साली झाले. हुडा अजिवात घेतला नाही. वाडनिश्चय मुंजीतच झाला होता. मथुला 'रमा' हे नाव सासरी मिळाले. ती निरक्षर होती. तिला शिक्षविषयाचे हरिभाऊंनी पुढे पुष्कळ प्रयत्न केले. पण त्यावेळीं वायकानीं पुस्तक हातात घेणे हे अवलक्षणीय वाटे. त्यामुळे स्त्री-शिक्षणाच्या या कैवाऱ्याची स्त्री पारंगत शिक्षित झाली नाही.

मराठीसाठी झुंज

मॅट्रिकमधून निसटलेले हरिभाऊ डेक्कन कॉलेजात १८८३ साली गेले. तेथे काय ? त्यांची वाचनाची हीस मोकाट सुटली. कॉलेजमध्ये अभ्यासाचे, परिक्षेचे, क्रिश्चुना हजेरीचेहि फारसे कडक बंधन नसे तेव्हा हरिभाऊ आपला सारा वेळ मिल व स्पेन्सर, वर्क व बेकन, बेकॉले व जॉन्सन यांचे वाङ्मय वाचण्यात घालवीत असत. इंग्रजी कादंबऱ्याचा तर त्यांनी पडद्या पाडला. काहीकाहीची पारायणे केली. मिलचे 'सर्ज्जेन्शन ऑफ वुडमेन' (स्त्रियांचे पारतंत्र्य) हा ग्रंथ त्यांनी पुनः पुनः अभ्यासिला. त्यांतील विचारामुळेच समाजमुधारणेची प्रेरणा हरिभाऊंना मिळाली. कॉलेजमधील वाचनालयाचे हरिभाऊ चिटणीस झाले. त्यांनी अहवाल वाचताना अशी सूचना केली की, वर्गणीपैकी काही रक्कम मराठी ग्रंथ घेण्यासाठी खर्च करावी. मातृभाषेचा अमा अभिमान त्यांना होता. पण "मराठी वाङ्मय इंग्रजीच्या दर्जाचे नाही." अशी समजूत त्यावेळच्या विद्वानाची ! डॉ. भाडारकर व प्रि. राजगडे यांनी हरिभाऊंची सूचना मोडून काढली. पण या गुस्जनाना विरोधूनहि हरिभाऊंनी आपल्या आग्रह तडीस नेला. वाचनालयात मराठी ग्रंथ येऊ लागले.

त्रिवार अपयश

कॉलेजातील गमतीची शीग म्हणजे खेळनातील नाटक विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, न चिं केळकर, श्री कृ. कोल्हटकर वगैरे पुढे थोरथार साहित्यिक झालेल्या विद्यार्थ्यांनी कॉलेजच्या नाटकात कामं केलीं हरिभाऊ नीहि एका इंग्रजी नाटकाने सांग घेतलं होतं. टेनिस खेळण्याचा त्यांना शौक होता हात्य-विनोदात कॉलेजमधील पहिले वर्ष वसें चुटुसीसरसें गेलं पण त्या सर्व आनंदावर विरजण घालावयास ती वया तेथें आलीच. ती म्हणजे परीक्षा. एकदा नव्हे, दोनदा नव्हे, तीनदा, हरिभाऊ कॉलेज मधील पहिल्या परीक्षेत गच्चले ! गणिताच्या गडब्यातच ते पडत ! १८८५ सालीं टिळक आगरकरांचे पय्युसन कॉलेज निघताच पहिल्या दिवशीच्या विद्यार्थ्यांत हरिभाऊचें नाव होतेंच टिळकासारखा प्राध्यापक गणित शिकविण्याला पण उपयोग काय ! साहित्यानें त्याच्या मेंढूभोवलीं अशी काहीं भक्कम तटबंदी उभारली होती कीं, गणिताला आत पाऊलच ठेवता येऊ नये. जुलत्याच्या आशेवरून हरिभाऊ पुन डेक्कन कॉलेजात गेले पण कॉलेज नदललें म्हणून गणिताची नायड घदलेल काय ! नाव नको तो त्याचा शत्रु तेथेंहि त्याचा पाठलाग करात आलाच “ या परीक्षानीं तर मोटाच त्रास दिला आहे काहींहि इतर वाचावयास जा, त्यावेळीं आपण हें वाचण्यावेष्टा आपल्या अभ्यासाचेंच पुस्तक वाचल्यास घर, असं वाटून तें शर्ती घेतलेलें पुस्तक निमूटपण एकीकडे ठेवाचें लागतें ” अशी स्पष्ट तत्रारच त्यांनीं एका राजगा पत्रात केगेली आहे. तीनदा प्रयत्न करूनहि प्रिव्हीयमच्या परीक्षेच कुठुप उघडत नाहीं, असं पाहून हरिभाऊनीं १८८६ सालीं कॉलेजच्या शिक्षणास रामराम ठोकला.

पहिल्या कादरीचें स्वागत

वरणींतील बीज न पावली तर न पावो, पण जाकाशातील विद्युत्ता मान हरिभाऊवर प्रसन्न होती कॉलेजातील बदलित शारदेनें त्याच्याकडे पाठ फिरविनी, पण जगातील सरस्वतीनें त्याच्यावर वरदहस्त ठेवला. कॉलेजमध्ये असतानाच त्याची पहिली कादरी प्रसिद्ध झाली व मान्यता

पावली. तिचें नाव 'मधली स्थिती'. ती 'पुणें वैभव' या सनातनी साप्ताहिकामध्ये कमश ठापून आली. एक एक प्रकरण वाचून होताच साने, महाजनी, रानडे वगैरे रसिक विद्वानांनी कादंबरीच्या लेखकाची तोंड मरुन तारीफ केली. हा लेखक कोण ? त्याचें नाव अज्ञात होतें. पण, "हे काही निराळेंच पाणी आहे, नवेंच तेज आहे" असें जो तो म्हणू लागला. पूर्वीच्या गुलामकावलीछाप कादंबऱ्यापेक्षा या कादंबरीची जातच निराळी आहे, असें टीकाकारहि म्हणू लागले. आपल्या आजूराजुच्या भाषणाचीच सुरेस प्रतिभिरे या कादंबरींत पाहून वाचक चकित झाले. श्री शिक्षणासारख्या नव्या विषयावर कादंबरींत पाडलेला प्रकाश पाहून सुधारकाना आनंद वाटला, तर सुधारकाच्या भानगडी व कुलगडीं रगति-लेली पाहून सनातनी रूप झाले.

एखादा हरिभाऊचे बडील नानासाहेब आगगाडीतून प्रवास करीत होते. गाडींत त्याच्या ओळखीचा एक मनुष्य भेटला. त्यानें योलता बोलता 'मधली स्थिती' या कादंबरीची पार स्तुति केली आणि हळूच गुपित म्हणून सांगितलें, 'अशी ही कादंबरी आपल्या चिरजीवानींच लिहिलेली आहे' आपला 'तात्या' इतका चागला लेखक आहे, हें समजल्यावर नानासाहेबाना केवढा आनंद वाटला ! या यशापुढे परीक्षेतील अपयश त्यांना तुच्छ वाटलें

पहिल्यापासून हरिभाऊचें कथा लेखन सहेतुक होतें. 'कादंबऱ्याचें उद्दिष्ट' या नावाचा एक लेख तिहून त्यांनी त्यावेळींच आपलें असें मत जाहीर केलें होतें की, "मनोरंजन हा कादंबरीचा आद्य उद्देश आहे हें खरे, पण गोड झोडून समाजाचे दोष दाखविणें व त्यास उन्नतीच्या मार्गावर नेणें हाहि एक कादंबरी-लेखनाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे."

संपादकाच्या सुर्चावर

कादंबरीकार हरिभाऊच्याभोंवतीं साहित्यिकाचें मित्रमंडळ जमू लागलें. काशीताई कानिटकर याना तर हरिभाऊ म्हणूनच मानता. त्यानें पति गोविंदराव हे हरिभाऊचे स्नेही होते. या मित्रमंडळींनीं १८८६ सालीं

‘ मनोरजन ’ मासिक सुरू केले. त्यात हरिभाऊची ‘ गणपतराव ’ कादवरी येऊ लागली. मासिकाच्या संपादनाचे बहुतेक काम हरिभाऊच करीत. मासिकाला मोठे यश लाभले—म्हणजे वर्षाच्या शेवटी सुमारे तीनशे वर्गणीदार मिळाले. त्या वेळच्या मानाने हे पुष्कळच होते. ‘ निग्रह चंद्रिका ’ हे मासिकहि उच्च दर्जाचे होते. पण दोन्ही मासिकांची आर्थिक स्थिती लगडीच होती. या दोन मासिकांचे एकीकरण १८८७ मध्ये हरिभाऊंनी घडविले. पुढे तेच त्याचे संपादक होते. हे जोड मासिक १८९२ मध्ये बंद पडले. ‘ सुधारक ’ व ‘ ज्ञानप्रकाश ’ याचे संपादक म्हणूनहि हरिभाऊंनी काही काळ निवृत्तन काम केले. या संपादकीच्या अनुभवाचा फायदा घेऊन हरिभाऊंनी पुढे एक अपूर्व साप्ताहिक सतत सत्तावीस वर्षे स्वतःच्या हिंमतीने चालविले आणि महाराष्ट्रात मोठे नाव केले. त्याचे नाव ‘ करमणूक ! ’

‘ फणीकरंड्याच्या पेटी ’ पर्यंत

‘ करमणूक ’ पत्राचा नमुना अरु १८९० सालच्या ऑक्टोबर महिन्यात हरिभाऊंनी काढला. ‘ लहानापासून थोरपर्यंत सर्व स्त्री पुरुषांचे मनोरजन करून ज्ञानदान देणारे पत्र ’ असे ब्रीद करमणुकीच्या मुखपृष्ठावर छापलेले असे. आपला उद्देश व्यक्त करताना हरिभाऊ लिहितात, “ केसरी, सुधारकादि पत्रे आपल्या कुशल लेखणीने जे काम निग्रहाच्या द्वारे करतात तेच काम हे पत्र मनाची करमणूक करून करणार ! जी गोष्ट जनसमूहाने अवश्य करावी म्हणून केसरी, सुधारक एखाद्या कठोर पित्या प्रमाणे कठोर शब्दांनी सांगणार व समाजाचे अप्रशस्त वर्तन झाल्यास, वेळी वाकप्रतोदाचे तडाखे लगावणार, तीच गोष्ट हे पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणे गोड गोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनाप्रहल मायेचे शासन करणार ! ज्यास पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाग न्यान्यातील देण्डापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्या हाती पडले तरी, हवे त्याने, हवे त्याच्यादेखत, नि शकण्याने वाचण्यास हरकत नाही, असे पत्र पाहिजे असेल त्यांनी अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावे.”

‘करमणुकी’ ची तारीफ

विजयादशमीच्या मुहूर्तावर ‘करमणूक’ पत्राचा पहिला अंक निघाला. त्यांत ‘पण लक्षात कोण घेतो’ या हरिभाऊंच्या कादंबरीचें पहिलें प्रकरण आलें. त्या प्रकरणानें वाचकांचीं हृदयें संपदिशीं जिकलीं गेलीं आणि दुसऱ्या अंकासाठीं शनिवारची वाट वाचक पाहू लागले. या कादंबरी-शिवाय केदावमुताच्या कविता, पाश्चात्यांचीं चरित्रे, विनोदी चुटके, विचार-पूर्ण निबंध वगैरे नानाविध सदरानीं नटलेले हें पत्र महाराष्ट्रांत अत्यंत लोकप्रिय झालें. न्या. तेलंग, प्रा. केलकर वगैरे विद्वानांनीं हि पद्विच्या वर्षानंतर या पत्राची मुक्तकटानें प्रशंसा केली. “सात दिवसपर्यंत या पत्राकडे डोळे लागलेले असतात.” अशी स्तुति सी. रमानाई रानडे यांनीं केली. ‘करमणुकी’ इतकें सम्य, सात्त्विक, विनोदी व हितकारी साप्ताहिक मराठी भाषेंत आजपर्यंतहि निघालेलें नाहीं. हरिभाऊ हे जसे अद्वितीय कादंबरीकार, तसेंच त्याचें साप्ताहिकहि अद्वितीयच

‘आनंदाश्रम’चा आधार

समाजसंरणात ‘सुधारक’ म्हणून आणि राजसंरणात ‘प्रागतिक’ म्हणून, हरिभाऊंनीं थोर राक्षसेवा केली. त्यांचे चुलते नामावित वकील होते. त्यांनीं वकिलीवर लागो रुपये मिळविले. त्यातून त्यांनीं पुण्यात ‘आनंदाश्रम’ नावाची एक मस्था स्थापन केली. जुन्या संस्कृत प्रथांचा संग्रह व प्रकाशन करणें आणि चारा मुलें व पाच मन्यानीं याना आश्रय देणें हें या मस्थेचे उद्देश. मस्थेसाठीं मुक्ताय पैसा देणेंला आदे. तिची सारी व्यवस्था हरिभाऊंकडे सोपविली होती. त्यामुळे पैसाची विचवना हा प्रश्नच हरिभाऊंच्या आयुष्यात उत्पन्न झाला नाहीं.

स्थानिक स्वराज्याची सेवा

१८९७ सालापासून पुण्यात जेगने धुमावळ माडाय. त्या भयंकर रोगाच्या तडाख्यातून लोडाना वाचविणें, आज्ञांनाची शुध्दा करणें इत्यादि कामें हरिभाऊंनीं दहा वर्षे रत्यमेक म्हणून केली. या त्यांच्या

निरपेक्ष व निरलस सेवेमदल समाजानें व सरकारने त्याची मोठी वाहवा केली. सरकारने तर त्यांना 'कैसर-इ-हिंद' हें पदक दक्षित दिलें. पुढें १९१८ सालीं इन्कुएझाची साथ भडकली. तेव्हाहि हरिभाऊ लोकांच्या फार उपयोगी पडले. त्यावेळीं ते पुणें नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. म्हणून त्यांनीं 'नूतन मराठी शाळेंत'च एक स्वतंत्र दवाखाना काढला.

सरकारनें १९०० सालीं त्याची नेमणूक नगरपालिकेंत केली. अठरा वर्षे ते त्या स्थानावर होते. १९१५ ते १९१८ हीं तीन वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. स्कूल बोर्डाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं तेरा वर्षे काम केलें. त्यातील सहा वर्षे ते बोर्डाचे अध्यक्ष होते. याशिवाय न्या. रानडे याच्या डेक्कनसभेचे चिटणीस म्हणून त्यांनीं हुक्काळाचे वेळीं काम केलें. विष्णु-शास्त्र्याच्या स्मरणार्थ निघालेल्या 'नूतन मराठी विद्यालयात' शिक्षक म्हणूनहि त्यांनीं निवेंतन काम चारपाच वर्षे केलें. त्या संस्थेच्या 'न्यू पूना कॉलेज'ला त्यांनीं आपला पाच हजार रुपये किंमतीचा ग्रंथसंग्रह नजर केला.

पदवीधरांचे परीक्षक

मुंबई विद्यापीठाचे पदवीधर कांहीं हरिभाऊ नव्हते, पण पदवीधराचे परीक्षण मात्र ते होते. 'Are you an M. A.?' असा प्रश्न त्यांना एकदा कोदांत विचारला असताना त्यांनीं ताडकन् उत्तर दिले, "I am the maker of M. A. s." हरिभाऊंची विद्वत्ता ओळखून मुंबई विद्यापीठानें त्यांना १९०५ मालापासून बारा वर्षे एम्.ए.चे परीक्षक नेमले होते. मीनेट-चेहि ते सभासद होते. साहित्यावर इंग्रजी-मराठीतून व्याख्याने त्यांनीं पुष्कळ दिली. 'मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालया'मध्ये १९११ सालीं त्यांनीं 'विदग्ध वाङ्मय' या विषयावर व्याख्यान दिलें. तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें आहे. १९१२ सालीं अफोला येथें भरलेल्या साहित्य-समेलनाचें अध्यक्षपद हरिभाऊंमडे आलें. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं 'महाराष्ट्र वाङ्मयाची उत्पत्ति' करण्याचे विविध उपाय सुचविले. मॅट्रिकपर्यंत शिक्षणाचें माध्यम मराठी असावें, कॉलेजमध्ये मराठी भाषा हा आवश्यक

विषय असावा वगैरे सूचना त्यानीं केल्या. १९१९ सालीं त्यानीं प्रकृति
बरी नसताहि पब्लिक सर्व्हिस कमिशनपुढें साक्ष दिली. त्यानंतर सुमारे एक
महिन्यानेच, ता. ३ मार्च १९१९ रोजीं त्यानीं इंग्लोळची यात्रा स्पविली.

कौटुंबिक सुखाचा अभाव

हरिभाऊना कौटुंबिक सुख असें फारसें लाभलें नाहीं त्याची पहिली
पत्नी दुसऱ्या मुलाच्या माळतपणात १८९१ सालीं मरण पावली. त्यामुळें
उद्विग्न होऊन हरिभाऊनीं सारसर व विडा खाणें वर्ज्य केलें आणि
गादीवर निजणें सोडलें. दुसरें लग्न करण्याचें त्याच्या मनात मुळींच
नव्हतें. पण आजीच्या निकराच्या आग्रहानें आणि इतर आत्तांनीं अगोला
घरल्यानें त्यानीं तें १८९२ मध्ये केलें. ते सुधारकी मताचे असल्यानें
विधवेशीं पुनर्विवाह करावा हें त्यांना दृष्ट वाटत होतें. पण तेथेंहि 'आनदा-
श्रमाची' जबाबदारी आड आली. तेव्हा अररा वर्षे वयाच्या व मराठी
पाच यत्ता शिकलेल्या वेणुताईंशींच त्यानीं दुसरें लग्न केलें १९०५ मध्ये
त्यांना एक मुलगी झाली. तिचें नाव दाता. पण तिला सर्वजण म्हणत
ताई. ती हरिभाऊना जीव कीं प्राण वाटे. १९१३ सालीं ती देवाघरीं
गेली तेव्हा हरिभाऊना आपला प्राणच उडून गेल्यासारखें वाटलें.
तेव्हापासून त्यानीं चहा वर्ज्य केला. ना. गोखले व सौ. काशीताई
कानिटकर या मानलेल्या वधुभगिनींमुळेंच हरिभाऊच्या जीवनात काय
आनंद उरला असेल तो असेल.

स्वतः निर्मिलें जग

पण हरिभाऊचा गरा आनंद म्हणजे वाचन व लेखन या ग्रीक्षिप्त
आनदात ते सतत डुबत असत. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषाप्रमाणेंच
वगाली, फ्रेंच वगैरे भाषातील साहित्याचा आनंदहि ते लुटीत आणि
लेखनाच्या साहाय्यानें तर त्यानीं कादंबरीचें एक विशाल व मनोहर असें
एकवीसमजली स्वतंत्र मंदिरच उभारलें. तें मंदिर निरनिराळ्या
व्यक्तींनीं गजबजले होते. त्यात राजे होते तसेच रक्त रहात होते, मुष्ट होते

तसे दुष्टहि नादत्त होते. दीन, दुःखी ब्रिषा होत्या तसे त्यागी, देशभक्त पुरुषहि वावरत होते. त्याच्या चिंतनात, निर्मितीत, सगर्वात व स्मृतीत हरिभाऊचा सारा काळ निभून जाई. पहाटे तीन वाजता उठून दोन-अडीच तास ते लेखन करीत, ते अत्यंत तन्मयतेने. 'सूर्यग्रहण' ही कादवरी लिहिताना, तिच्यातील माघी माता रणदेवी नदीच्या घाटावरून वर येत असताना काही 'नोडग्यानी' तिच्या नाकावर गुद्दा मारला व तिच्या नाकातून भळमळ रक्त वाहू लागले, हा कथण प्रसंग रंगविताना हरिभाऊच्याच हृदयाचे पाणी पाणी झाले आणि त्याच्या डोळ्यातून अनु गळाले. अशा तऱ्हीनेतुमुळेच त्याच्या कादवऱ्यात जियतपणा उत्पन्न झाला आहे आणि त्यामुळेच वाचक स्वतःला विसरून त्या कादवऱ्यात समरस होतो.

समाजाचे दर्शन

निरनिराळ्या निमित्तानीं हरिभाऊना प्रवास पुष्कळच घडला. त्यामुळे मनुष्य स्वभावाचे ज्ञान त्यांना भरपूर मिळाले. 'आनदाश्रमात' राहिल्या-मुळे आणि तेथे दररोज दूरदूरचे स्वामी-सन्यासी येगोरेची ये-जा असल्याने माननी स्वभावाचे विविध नमुने हरिभाऊना घरवसल्या पहावयास मिळतच होते. पण काश्मीरपासून सिलोनपर्यंत त्यांनी देशभर प्रवास केला असल्या-मुळे त्यांच्या या ज्ञानात चांगली भर पडली. हृदयिकेश येथे हिमालयाचे व काशी येथे गंगेचे त्यांनी दर्शन घेतले होते. दिल्ली-आग्रा, मथुरा-वृंदावन, इत्यादि शहरेहि त्यांनी पाहिली होती. शिवाय, ज्या ऐतिहासिक स्थळांचे वर्णन त्यांना आपल्या कादवऱ्यात करावयाचे होते, तेथेहि ते जाऊन आले होते. स्वळें काय किंवा पात्रें काय, हरिभाऊंनी सत्यस्मृतीत प्रत्यक्ष पाहिलेलीच होती. आपण कोठे तीं पहात नाही? पण प्रतिभेच्या साहाय्याने कल्पनेचे रंग भरून व बुद्धिच्या साहाय्याने सुसंगति निर्माण करून त्याची वास्तव वाटणारी सृष्टि निर्माण करणारे हरिभाऊ एसादेच ! "भाईया कादवऱ्यात एकहि पात्र असें नाही की, जें व्यवहारात मी प्रत्यक्ष पाहिलें नाही." असें हरिभाऊ स्पष्ट म्हणत. त्याचप्रकार वाचकहि

असें म्हणतो कीं, “ हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यात एकहि पात्र अम नाही कीं, जें रूपनेच्या दुर्चल्यानें त्यानीं रगविलेले नाही ” दगड तोन पण त्यातून शिल्पकार निरनिराळ्या सुंदर मूर्ति आपल्या कमनां निर्माण करतो. महत्त्व आहे तें त्या रचनांचें

साधेपणाची मौज

“ खरोखर साधेपणात जी काय मौज आहे, ती कशात नाही. ” अमें एकदा हरिभाऊंनी आपल्या पत्रात लिहिलें होतें ती साधेपणाची मौज हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याइतकी दुसरीकडे कोठें, कधींच पहावयास मिळणार नाही त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यात तर पात्रें साधी, प्रसंग माधे, भाषाहि साधीच. यमू आणि दुर्गी, भाऊ आणि यशवतराव हीं पात्रें सर्वसामान्य माणसासारखींच आहेत प्रसंग तरी काय ? कोठें लटोटा हरजला, तर कोठें घराला कुटूप दिसनें ! फारच रोमांचकारक घटना म्हणजे आजोनां किंवा नानां नायकोच्या श्रीमुक्तात दिली अथवा यमूनें भावाचा चावा घेतला ! अलीकडील कादंबऱ्याप्रमाणें, खुनामागून खून आणि अपघातामागून अपघात, असे विचित्र थरारविणारे प्रसंग हरिभाऊंच्या कथा-सृष्टीत विरळा ! पण साध्या विषयातून मोठा आश्चर्य काढण्याचें कींशक्य हरिभाऊंचे होतें. एका विद्वानां म्हटलें आहे कीं, हातातून हातश्माल गळणें अशासारख्या सामान्य प्रसंगातूनहि शेस्मपीयर भूकपाचे धंदे प्रसवितो, ही त्याची प्रतिभेची वरामत तीच हरिभाऊंच्या लेखणीत होती.

वरगुती भाषा

हरिभाऊंनी भाषा तर काय ? खोलीय द्राक्षेच अगदीं वरगुती मोली. सोंपेसोंपे शब्द व लहान लहान वाक्ये. कृत्रिम अन्कार मोधू गेल्यासहि सापडणें नटीण जशी सत्कृतची तशी इंग्रजीचीहि छाप शब्दानर किंवा वाक्यरचनेवर पडलेली आढळावयाची नाही. ग्राफ, कंदनशाल, आनस-ताळी, तिन्हीसात्ता, जरीपुत्री इत्यादि हरिभाऊंनी वापरलेले शब्द आताच्या लेखनात, क्षिजलेल्या नाण्याप्रमाणें, चांगेनासे झाले आहेत त्या

त्या प्रमगाचें चित्र वाचकाच्या डोळ्यापुढे ठसठशीतपणें उभें करण्यासाठीं हरिभाऊ शरीरक तपशीलाचें वर्णन तर करीत, पण त्यागरोघ्रच त्याला पोषक असे नादानुमारी दादहि 'योजीत. दडदड धावाव, वसनन् जगावर येऊन, तणतणून चालता झाला, चेहरा खरकन् उतरला, पटकन उचलून, मू निमालां, धूम ठोकली, वडळडीत नमदगीचा अवतार, इत्यादि माथे साधे शब्द पण मिती अर्थवाहक आहेत तसेच जोड्यातील दिग्दर्शक, तसू यत्र, वा, याचा उपयोगहि हरिभाऊनीं मोठ्या चातुर्यानें करून घेतला आहे. म्हणीं योजण्यात तर त्याचा हातखंडाच आहे 'अचमला', 'तुडुनला' 'विस्मयली' अशी नवीन क्रियापदे त्यानीं किती तरी प्रविर्ली व रुढाविरलीहि !

तीन पिढ्यांचा चित्रपट

हरिभाऊचें कादंबरी-लेखन जितकें कलापूर्ण, तितकें हेतुपूर्णहि होतें. त्याच्या प्रत्येक कादंबरीत समाजाला हितकारक अशा काहीना काहीं विचार हेतुपुर मर मांडलेला दिसतो. 'मधली स्थिती' मध्ये त्यानीं मुधारकाच्या व्यमनीपणावर टीका केली आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' मध्ये त्रिधनाच्या नैशवपनातील क्रूरता चव्हाऱ्यावर मांडली आहे. यशवतराव शरे, आनच व गणपतराव या कादंबऱ्यात तत्कालीन-राजकारणाचे पड याद उमटविले आहेत 'भी' मध्ये सन्यासी देशभक्ताचें चित्र रेखाटलें. आद त्याचेंच दहा वर्षांनीं सन्ध्यापूर्वीत झालेलें स्थावर गृहगजे ना गोखले याचा 'भारत सेज्ज ममाज', भयान दिव्य वगैरे इतर कादंबऱ्यातहि सुशिक्षिताच्या उघारातील दोषांवर व तू सावर त्यानीं नेमकें प्रोट्टे देवले आहे. माधारणतः तीन पिढ्यांचा चित्रपट हरिभाऊच्या सामाजिक कादंबऱ्यात पहाण्यास सापडतो.

स्वराज्याची लालसा

ऐतिहासिक कादंबऱ्याचा पल्लव याहून मोठा आहे. 'चंद्रगुप्त' मध्ये चाणक्य व राक्षस याचे राजकीय दावपच त्यानीं रंगविले आहेत. 'वज्रा-

घात'मर्त्ये विजयनगरचा इतिहास, चितारलेला आहे. पृथ्वीराज व जयचंद यांची दुही ' कालकूट ' मध्ये उघड केली आहे. शिवकालीन कादंबऱ्या तर चढत्यावाढत्या गोडीच्या आहेत. ' त्यातील कोणती कोणापेक्षा सरम हें सागणेंच कठीण. ' उपःकालात ' स्वराज्याचें तोरण बाधलेलें आहे, तर 'सूर्योदयांत' अफझलखानाचा वध मोठ्या बहारीनें रंगविला आहे. 'सूर्यग्रहणात' शिवाजीमहाराजांची 'आग्न्याहून, सुटका हा विषय हाताळला आहे; तर ' गड आला पण सिंह गेल्या ' यामध्ये ' तानाजीरावाच्या पराक्रमाचा गद्य पोवाडा ' आहे. ' केवळ स्वराज्यासाठी ' यातील सभाजी-महाराजांचा अमानुष अत वाचून कोणाच्या हृदयातून रक्तविंदु गळणार नाहीत ? ' मध्यान्ह ' व ' ग्हेसूरचा वाघ ' या कादंबऱ्यांमध्ये पेशवे-कालीन इतिहास आणलेला आहे. या ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असताना 'महाराष्ट्राचें वातावरण स्वराज्याच्या भावनेनें तापत चाललें होतें. शिवाजीमहाराजांचा उत्सव जागजागीं गाजत होता. त्याच्या रायगडावरील समाधीचा जीर्णोद्धार होत होता, ऐतिहासिक विभूतींच्या स्मृतींतून भावी स्वराज्यासाठीं स्फूर्ति मिळविण्याचे प्रयत्न चाललें होते लो. टिळक व्याख्यान देत होते, प्रा. पराजपे पुराणें सागत होते आणि हरिभाऊ ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहीत होते. तिवाचीं साधनें भिन्न दिसलीं, तरी साध्य एकरूप होतें.

यमुनेची आत्म-कथा .

हरिभाऊंची रूप गाजलेली पहिली कादंबरी म्हणजे ' पण लक्षात कोण ' घेतो. ' घराघरातून वायका-पुरुषांनीं तिचीं किती पारायणें केळीं असतील आणि कितीं टिपें गाळलीं असतील ! यमुना नावाच्या एका विधवेनें स्वतःच आपली करणें व्हाणीं लिहून ठेवली होती आणि ती तिच्या बधूर्नी आपल्या हातीं आणून दिली, असा आभास हरिभाऊंनीं उत्पन्न केला आहे. तो सत्य वाटण्यासाठीं भाषा अगदीं घरगुती, अगदीं ब्रियाना साजेशी वापरलेली आहे. ' मानूहीन ' असे संस्कृत शब्द न वापरता, ' आईविरहित ' किंवा ' आईपोरकी ' असे सोपे शब्द योजले आहेत.

तसेंच ' आधींच तारे, त्यात शिरलें वारे ', ' मानें खाईना पानें ' ' पक्का-
नाचा घास, तोंडी पडायला विघ्नाची राम ' अशा म्हणी मधून मधून
पेरलेल्या आहेत वायकाच्या गोलीला त्या भिती शोभून दिसतात आपल्या
आईच्या गुणांचें वर्णन अनेक ठिकाणीं यमुनेनें केलेलें आहे एते ठिकाणीं
कृतज्ञतेन यमुना म्हणते, " आईच्या शिक्षणानें नम्रता, नीटनेटकेपणा,
विनय, उद्योगीपणा, मितव्यय इत्यादि गोष्टी जर माझ्या मनात आधींच
रजल्या नसत्या, तर त्याला पुढें मिळालेल्या शिक्षण पलानें अफुर येऊन
त्याचे वृक्ष वरून पुढे-पळें फर्षांच दृष्टीस पडतीना ! आमची आई म्हणजे
एक देव " ती, यात मला तर तिळमान सशय नाही या माउलीची
तेवढी थोडीच आहे "

कल्पना-चित्र—

गन, परकन्या मुलींच्या चित्तात छद्मास्त्राचीं कसे गोड
याचें चित्र यमूनें पुढील शब्दांनीं काढलें आहे

मात सात आठ आठ वर्षांच्या मुली लग्न झालेल्या
सासऱ्याहून माहेरीं येताना पाहिल्या व त्याच्या
हिळे, म्हणजे मला वाटे की, आपलें लग्न केव्हा
हि असेच दागदागिने अगावर चढवून नाग
णांचा शेपटा पाठीवर लडखड करीत, त्रिंदी
हरपर रेवड्याची बंगारे माळा गळ्यात
छडखडीत, वाळ्यातोरड्याच्या नादावर
कडे वेव्हा हिं, त्याचप्रमाणें नया नवरीस

पहायला व क्षी त्री मुलांनी आपणास 'नवऱ्याचें नाव घे ' म्हणून सागावें
आणि मग आपण पळेंच मुरका मारून लाजलाचून पुरेसे करावें, आणि
शेवटीं नादलान म्हणूनच जणू वाय घेतें असें वाचत दाखवून परतु मनात
तर मोटी हीस असून तें पार प्रिय असें नाव घेण्यास केव्हा आपणास
सापडेल, लोकांच्या मुलीप्रमाणें आपणासहि नवऱ्याच्या पुढे जेवावया वरून
त्याच्या तोंडात घास देण्याचा सुप्रसंग कधीं येईल असें मला वाटू लागलें हातें "

—आणि सत्य चित्र !

पण असा 'सुप्रसंग' येण्याऐवजी यमूनर चाईटातला चाईट प्रसंग ओढवला तिचे सारे आयुष्य म्हणजे दुःखाची एफ मालिमाच झाली त्या दुःख मालेची मुरवात तिला 'पहाण्या' पासूनच झाली. यमू म्हणते, "गुराच्या गजारात कसाई लोक मॅदरी, नकरी घेतात त्यावेळी त्याची कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाही, किंवा होशी लोक चांगले घेतात कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाही, पण मी जे ऐकिले आहे तेवढ्यावरून मला वाटते, की आम्हा मुलींना पहायला येणारी नडळी आमची परीक्षा करितात ती अगदी त्याच मास त्याची अमठी पाहिजे अतर एवढेच की, त्या गुरांना फळत नसते, आणि आम्हा मुलींना फळत असते."

त्यावेळी स्त्रीवर्गाची स्थिति किती असहाय्य झाली होती हे सांगताना यमू लिहिते, "नाहुल्याच्यापेक्षा आमची स्थिति फार चाईट, कारण आम्ही जे करू त्याचें त्या नाहुल्याम मुरादु ए काहीच नाही, आमच्या करण्याचें घरेवाईट परिणाम त्यास भोगावे लागत नाहीत आमच्या घडील माणसाचे करण्याचे परिणाम आम्हाला आमच्या परिपक्व वयात भोगावे लागतात. तेव्हा आम्हा या चालत्यागेलत्या नाहुल्याची स्थिति किती चाईट नरे ! आम्ही डोळे असून आधळ्या, कान असून गहिन्या, जीभ असून मुक्या, हात असून थोड्या, आणि पाय असून लंगड्या."

रूढिविरुद्ध वंड

अज्ञान व रुढि यांच्या जात्यात भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रीवर्गाचा उद्धार कसा होईल हाहि विचार यमूनने सांगून ठेवला आहे तो असा, "मी आपल्या मगिनींना उपदेश करणार तो असा की, "बायानो, घराच्या बाहेर आपण पाऊल टाकणें म्हणजे आपण नागिणीच्या फडेवर पाय ठेवण्यासारखें समजा, परंतु तसे करण्यास भिऊ मात्र नका. आपल्या दाराशी जी ही दुष्ट रुढिरूप नागीण आज किती दिवस पसरली आहे, तिला कोणीहि—त्यातून आपणा त्रायनाची तर गोष्टच विचारू नका—

लांझून जायची तयारी करूं लागला कीं, तिने आपली प्रचंड फडा एवढम वर करून आपल्या लाव्वां तोंडांनीं त्याचा दंश केलाच म्हणून समजा. अशी रिथती आहे, तर आतां घरात घरात तरी किती दिवस वसायचें ? आपले जन्माचे सोधती आणरी आपण, दोघांनीं मिळून जर तिच्या फटेवर जोरानें पाय दिला, तर तिचीं काहीं तोंडें चेंबलीं जातील ना ? तिच्या अंगावर पाय पडला, तर ती आपल्याला चावेल, अशी भीति धरून मरण येईपर्यंत घरातच चुळवूळ करण्यापेक्षां, आपण आपल्या पतीच्या माझानें त्या दुष्ट सर्पिणीच्या नरडीवर एवढम पाय दिला, तर किती सुप्त होणार आहे ! ”

सुधारणेचें चादळ

यमूच्या आयुष्यांतील आनंदाचे प्रसंग म्हणजे तिने आपल्या पतीवरीलर गुंवई येथे घालविलेले थोटेफार दिवस ! मुजाण व सुस्वभावी कुडंबांच्या संगतीत व समा, चर्चा करण्यात तिने आनंद लुटला. पण त्याचे परिणाम यमूच्या सासरच्या मंडळींवर काय झाले पहा, “ दिवसा अतिशय उकडलें, संध्याकाळीं एकाएकीं पण फारसें न गरजता खूप दग आकाशात येऊन बिजा लवूं लागल्या व उगीच हळूच मधेंच गडगडलें, कीं समजाचें फार प्रचंड पावसाची सर येणार, मुसळधार लागणारच, चादळच होणार म्हणून ! आमच्या घरांत या वेळीं अगदीं हुबेहून तशीच स्थिती झाली होती. आमच्या गुंवईतील कृतीच्या तापानें पुण्याच्या गंदळीम फारच घास झाला. शंकरमामनीस्य ब्यान्वानें आपले होतें नव्हतें तें बळ एकत्र करून किती तरी दम एके ठिकाणीं करून ठेवले होते. आजमासूवाई किती तरी दावीत, पण मधूनमधून त्याचें बडबडणेंसुपी गडगडणें एखादवेळ तरी ऐकू येईच. धाकट्या मामेसागूवाईची जिब्हाविमुडता मधून मधून चमडूं लागलीच आमच्या अनुवन्सं टिटवीप्रमाणें ‘ द्याव् द्याव् ’ करून लवकरच वृष्टि होणार, तुम्हास सळो कीं पळो करणार अमें सुचवीत होत्या. ”

कारण्याचे झरे

यंगभूमींत जशीं जागोजाग पाण्याचीं तळीं, तशीं या कादंवरींत ठायीं

टायीं वरुणरसपूर्णं स्थळें. तीं वाचून कोणाचा कट गहिवरून येणार नाहीं ? कोणाचे डोळे डगडगणार नाहीत ? एवदा यमू आपल्या भावाला म्हणते, “ दादा, मी आता एवढी झालें म्हणतोम आणखी या असल्या गोष्टी आपल्यानडल लोक का बोलतात, एवढें ठाऊकदिसील असू नये ना रे ? तुझ्याखेरीज मला कोणी नाहीं. मला तू कीं तुला मी. म्हणून ना मी जीं तीं गोष्ट तुला सांगायला येतें ! काहीं एवढस माल, कीं दादाला सांगायच, काहीं करायच झाल कीं दादाला विचारायच तें का घर ? आणखी तूं हें अस करतोस ? आई असती तर ! ”

हे शब्द माझ्या तोंडून निघतात न निघतात तोंच त्याचे डोळे भरून आले आणि तो एरुदम भाशा हात धरून मला म्हणतो, “ पुरे, पुरे यमे, मला तू आणखी तुला मी, हीच गोष्ट खरी. आणखी ही मी जाणून नाहीं असें का तू समजतेस ? ”

आईचा मृत्यु, पतीचा अंत इत्यादि प्रसंग तर दुःखदायक आहेतच, पण त्या सर्वांवर कळस म्हणजे यमूचे ऋजुजरीने वेश्यापन करण्यात येतें तो ! स्वप्नात आईची भेट झाल्याचे प्रसंग घालून हरिभाऊंनीं कारण्याला अद्भुततेची जोड दिलेली आहे. तसेंच दुर्गांच्या हृदयद्रावक उपस्थानाची गुपण करून हरिभाऊंनीं वरुणरसाचा उत्कर्ष केला आहे. ज्या शंकर-मामजींनीं यमूला इतकें छळलें, त्यांनाच तिनें हें पुस्तक अर्पण केलें. त्या अर्पण-पत्रिकेच्या शेवटीं वाचकांच्या हृदयाला चटका लावणारे शब्द तिनें लिहिले आहेत. ते शब्द हे—“ त्यांच्याच प्रसादानें लवकर जग सोडून जाणारी त्याची आवडती सून ”

काढंबन्यांचा कोहिनूर

हरिभाऊंच्याच काय, पण मराठीतील सर्व काढंबन्यांचा कोहिनूर म्हणजे ‘ मी ’ ! चौकस, हूड वं उपद्रव्यापी असा लहानपणचा भाऊ-किंवा भावड्या-पुढें निक्षेप घेतो, शिवरामपताच्या तालमीत तयार होतो आणि ध्येयवादी सन्यासी असा ‘ भाग्यनंद ’ बनतो व समाजसेवक सन्याशाची सस्था स्थापन करतो. हा सारा कथाभागच उदात्त आहे. त्याचें चित्रण

तितम्याच उदात्त रीतीनें हरिभाऊंनीं केलेलें आहे. 'पण' प्रमाणेंच 'मी'—
हि आत्मचरित्रवजा कादंबरी आहे.

शिवरामपंढांची मुलगी सुंदरी हिची प्रथम भेट अगदीं बालवयांत झाली.
स्या भेटीचें वर्णन भाऊ कसें गंमतीनें करतो पहा. “ आई, गले हाच मला
नौला आवलतो, तो नतो दादा म्हणतात तो ! हा दे मला ! ” हे शब्द,
आपले दोनहि हात पाठीमागे कमरेवर एकांत एक घातून, मधेंच ठोक्यावर
आलेली केसाची बट मागे साडून, पुनः हात जिथल्या तिथे नेऊन, किंचित्
बाकत व सरळपणानें माझ्याकडे पहात मोठ्या गंभीरपणानें तिनें उच्चारिले
आणि जणूं काय आताच्या आतां आई काय निकाल करील तो चटकन
समजला पाहिजे म्हणून आपल्या आईकडे अगदीं आतुरतेनें पहात उभी
राहिली ! ”

शाळेंतील मौजा

ही झाली घरांतील बालपणची मौजा. आता शाळेंतील गंमत ऐका.
एका विद्यार्थ्याचे उरावर बसून भाऊ मारामारी करीत असतांना पाठीमागून
मास्तर आले. त्यांच्याशीं झालेला पुढील संवाद किती हास्यकारक आहे पहा.

“ हं; मग काय ? भागूबाई तुझ्याकडे आली पाहिजे काय ? आणतों
आं आतां तुझ्यापुढें.....(हाताला दिसका देऊन) भागूबाई तुझ्यापुढें
आली पाहिजे नाही कां ? अं ? ”

“ नाही मास्तर.....नाहीं सर.....नाहीं सर.....” आमचे
स्या प्रभावर उत्तर आलें.

“ नाही ? नाही मास्तर ? अं ! आतां मला म्हणालास, भागूबाई पुढें
कां नाही येत म्हणून ? ”

“ नाही मर.....नाहीं मर.....नसं नाही मर..... तुम्हांला नाही
भागूबाई सर. ”

“ आम्हाला नाही भागूबाई, मर ? भागूबाई सर म्हणजे काय ? अं
काय रे ? ”

“ नाही. सर. मी नाही सर.....” भागुगार्द तुम्ही अन म्हटलं. ”
आपण बोलतो आहोत काय? आणि आपल्या बोलण्याचा हेतु काय
माझ्या कांहीं ध्यानात येईना. मनांत बोलायचें एक आणि, तोंडून निगे
तिसरेंच कांहीं.

“ तेंच, तेंच तर मी म्हणतो आहे. भागुगार्द तुम्ही, अन म्हटलस ना ? ”

“ नाही सर. तुम्ही नाही सर मी नाही सर.....”

“ मग कोण सर ? ” आगचे सर माझ्या साद्यावर सनाढन एक हिसका
देऊन व तोंड वेडेवाकडे कर्न म्हणाले.

महात्मा कोण ?

बालपणचा पूर्वार्थ सपला, पुढील आयुष्य कसें घालवायें याबद्दल
भाऊच्या चित्तात तीव्र झगडा सुरू झाला. पण देवाची वक्तृता. संसार न
करता रात्रूसेवा करण्याची प्रतिज्ञा ज्या क्षणीं भाऊने केली, त्याचवेळीं
शिवरामपंत व ताई त्याला सागावयास आले, “ तू मुदरीर्गी लग्न कर. ”
काय करावें, असा प्रश्न त्याला पडला. त्याने शिवरामपंताचा सद्वा विचारला.
त्यानीं आपल्या मुलीचा विचार बाजूला ठेवून भाऊच्या थोर ध्येयवादास
पाठिंब्याच दिला. त्याच्या विचाराचा व बाणीचा जोर तिती आहे पहा.

“ जों जों अडचणी येतील, तों तों ज्यांना स्फुरणच चढत जाणार;
जों जों विघ्ने येणार तों तों जे अधिक अधिकच निष्फळजी; जों जों
अनपेक्षित प्रसंग येणार, तों तों ज्यांच्या निश्चयाचीं मुळे अविकाधिरूच
मनात गढत जाणार; असे पुरुष अत्यंत विरळ. सरे महात्मे ते ! बाकीचे
लोक कसले ? गतानुगतिक मात्र ! बाकीच्या लोकांच्या धैर्याची ज्योत
विघ्नाची झुळूक येईपर्यंत. ही झुळूक आली की, ही ज्योत मावळलीच.
एन्त्या महात्मांचें धैर्य रानात पेटलेल्या वणव्याप्रमाणें, विघ्नाचा व दुर्धर
प्रसंगाचा वारा जों जों सपाश्याने वाहू लागेल तों तों त्याचा धैर्यामि
सपाश्याने भडकतच जाणार. लहानसा दिवा उगीच कोठें वाऱ्याची झुळूक
आली की पटफन् मालवतो. रानात पेटलेला अग्नि वावटळीनें अधिकच
भडकतो. साधारण लोक आणि धैर्यशाली लोक यांच्यात अंतर हेच.”

करारी स्त्रीचा नमुना

भाऊची वहीण ताई. तिचें नशीब 'पण' मधील यमूमारणें रघुवर. पण ताई मोठ्या धीराची व कराराची. संनटांचे पर्वत फोडून पुढें वाट काढणारी गंगा नदीच. स्वतः शिक्षण घेऊन इतर भगिनींना तें देण्याची ताईची उभारी. व्यडनी नवऱ्याने तिचा कूर छळ केला, तेव्हां ती माहेरी आली. माहेराहून तिला आपलेकडे नेण्यामाटीं तिचा नवरा आला, तेव्हा त्या नरकांत न जाण्याचा निर्धार ताई पुढील निरुपाच्या शब्दांनीं सर्वांसमन घोलून दाखविते:—“येत नाही ! येत नाही !! येत नाही !!!” जशी एखादी हताश झाल्यामुळे प्राणावर उदार झालेली मृगी आपली शिंगें रोखून पारण्याच्या अंगावर धावते, त्याप्रमाणें ताईच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडून ती संतापाच्या भरात किंचित् पुढें सरसावली. ती संतापानें अतोनात फणफण फणफण करित होती. “येत नाही ! येत नाही !! येत नाही !!!” असें तीन वेळां म्हटल्यानंतर क्षणमात्रच स्वस्थ राहिली. आपल्या बायकोच्या अंगीं इतकें पाणी असेल व तें पार दावडावून राहून एकदम बंधारा फुटल्यानंतर अशी जबर लसळी माहून आपल्या अंगावर येईल, असें दादासाहेबांस वाटलें असेलसें, दिसलें नाहीं.”

ताई म्हणजे केवळ एक नमुना—एक प्रतिनिधि. त्या वेळच्या पांढरपेशा लीयाच्या एकदर असहाय्य स्थितीबद्दल ताईनें आपल्या भावाला पुढील विचार ऐकविले आहेत, “तितक्यात तिनें आपला उद्वेग दाखलासें केळें आणि त्या अनुपरांत चक्रावणाऱ्या आपल्या स्तिमित नेत्रांनीं मजकडे पाहून म्हणते, “भाऊ, तुझें ठीक आहे, तूं म्हणशील तेव्हा तुला जाता येईल. पण घामारे, आम्ही घरांत असलेलीं मुक्तीं जनावरें ! कोणी मारलें, मार खाल्ला पाहिजे. जा म्हटलें गेलें पाहिजे. नको म्हटलें, धनकलें पाहिजे.”

भारत-सेवकांची संस्था

ताईचा, मुंदरीचा व शिवरामपंतांचा त्याग करून भावानंदानें आपला एकाकी मार्ग आखला. तेव्हा प्रथम त्याला वाटलें, “अफाट, अतिशय

अपाट दया. त्यात एकच लहानशी होडी आणि तीत बसलेला एकच सलाशी. त्या सलाशाने जिऱडे पहावे तिऱडे पाण्यापेरीज त्याला नाही दिवू नये. अशीच आपली स्थिती आहे काय ? ” पण नाही एनामागून एन त्याला निघावत अनुयायी मिळू लागले. त्यातूनच त्याची सस्था जन्मास आली. वाल्मीकीने जसे आधी रामायण लिहिले आणि मग राम-चरित्र घडले, तसे हरिभाऊंनी ज्या मध्येचें चित्र रंगविले, त्याच सस्थेला त्याचे स्नेही ना. गोखले यांनी १९१० साली मूर्त स्वरूप दिले.

स्वाभिमानी विद्यार्थ्यांचे शब्द-चित्र

गरीब पण स्वाभिमानी विद्यार्थ्यांचे शालपण चित्रित करण्यासाठी हरिभाऊंनी एक स्वतंत्रच कादंबरी रचली आहे. तिचें नाव ‘ यशवतराय खोरे.’ बारा वर्षांच्या या पोराच्या मनातील अपमानाची चीड, महत्वा-नाक्षा, आईविषयीचें प्रेम व शत्रय, इत्यादि किती तरी भावना मूर्तस्वरूपात या कादंबरीत हरिभाऊंनी दाखविल्या आहेत. शब्द चित्राने सुरेख नमुने तर अनेक आहेत ! एरुदा अपमान असद्य झाल्यावर यशवतराय पर्वतीकडे जातो—आत्महत्येचाहि विचार करतो. तप्त परिरिध्वतीतील त्या सतत मुलाचें शब्दचित्र हरिभाऊ किती सागोपाग व हुणेहुन करतात पहा, “ तो जात होता कुठें ? त्याच्या मनात काय होतें ? काय असेल तें असो ! तो आपल्या घराच्या गेटेकडे नुसती दृष्टिदेखील न देता तडक उलट घाटेल्या चालला. जाता जाता गावाच्या वाहेरही गेला. भिन्नारदासाच्या धामेवरून पर्वतीच्या रस्त्याला चालला. काय ? आपल्या आईला एरुटी सोडून देऊन पळून जाण्याचा त्याचा वेत होता ? बिया कोठें तरी जाऊन मनमुराद एकदा रुडन घ्यावें असे त्याला वाटत होत ? तो पुढेच चालला. ऊन म्हणजे कोण मी म्हणत होतें त्याच्या पायात जोडा नाही, श्रामाच्या धारा चाललेल्या, तोंड अतिशय लाल झालेलें, परंतु त्याचें लक्ष त्याच्या मनात जी एक गोष्ट घोळत होती, जो एक नेत त्याच्या अतःकरणात चालला होता, त्याच्यापेरीज तुमरे काहीं त्याला दिसत नव्हतें तापलेले रस्ते, क्षणोक्षणी लागणारे सडे, पोटात भूख लागल्यामुळे होणारा भयंकर कहर—एरादेखील गोष्टीकडे

त्याचें लक्ष गेलें नाहीं. तो आपला तडन चालला होता. जाता जाता तो पर्वतीच्या पायऱ्यापाशीं आला. मागेपुढें न पाहता वर चढच लागला. त्याच्या मनात काहीं तरी विलक्षण निश्चय झालेला होता. एरु, दोन तीन, दहा, पंधरा पायऱ्या चढला थोडा वेळ रसला, पुन आणखी काहीं पायऱ्या चढला, पुन वसला होता होता वर गेला. तो पर्वतीच्या देवळाकडे न पळता तडन विष्णूच्या देवळात गेला, आणि तेथें देवाला नमस्कार करून त्या देवळापाठीमागील वीज पडून गेलेल्या इमारतीच्या नुसत्या जिडभ्या आहेत त्या वाजूस गेला. ”

यशवतरावाची आई म्हणजे कारण्याची मूर्तिच ! तिचें शब्द-चित्र पहा —

“निचारी गमाआई ! त्याची ती सिंहगजेना एकदम कानीं पडल्यावरोंवरच दबकूनच काय, दळता दळता होणाऱ्या श्रमाचें काहीं वाट नये म्हणून आपल्या मजुळ, पण करुणापूर्ण अशा आवाजान म्हणत असलेलें गाणें नद करून खुट्यावर हात ठेवून तडस्थपणें त्याच्याकडे पहात राहिली ”

गरिबीचें वर्णन

यशवतरावाच्या घराची गरिबी हरिभाऊनी पुढील चार वाक्यांत चालती-चालती केली आहे — “मुमारे आठ वानून गेले, वृष्णी अय-रुगावर जागीच होती, पण गोविंदा वेच्चाच झांपीं गेला होता. एक रोंक्रेचा दिवा, ज्यान्ना धूर सगळा इकडे तिकडे होतो आहे, जस भितीशीं ठेवला होता, आणि त्याच्याजमळ यशवतरान गालीं वुन ठेवून अगदीं मान वाकून मनन करीत होतासें दिगलें. गगामाई आयरुणाक पाय असे ताठ करून व पूका हातानर एक कानशील ठेवून बसली होती वृष्णी आईची चौघडी पावळून पण जागीच आपल्या दादानडे पहात होती. इतक्यांत दादाच्या एका डोळ्याच्या पापण्यावरून ओघवून येऊन एकदम एक थेंब टप्कून त्याच्या खुकावर पडला. ”

एचिन् चव-पालदीसाडीं हरिभाऊ प्रौढभाषा वापरून उपहासहि करीत एका टमाळ वृत्तपत्राची चेष्टा त्यानीं विती गमनीने केली आहे पहा —

“ एडिटोरिअल पीठा ! सकल कला-शास्त्र-निधि सरक्षणा ! सकलविगो-
दाधि-मथन दडा ! सकल-कला गुण मेना नायका ! तुझ्या असख्य गुणांचे
वर्णन करता करता विद्यादेव जो गणेश त्याची लेगणी व महामुखा जो
शेष त्याच्या अशेष जिवाही शिणतील, मग माझ्यासारख्या पामराची
काय कथा ! तुझ्या दर्शनाने सहस्राव इद्रदेसील थर होईल, मग मी
होईन यात काय नवल ! ”

विनोदाचे नमुने

‘ कर्मयोग ’ या अपूर्ण कादंबरीत कॉलेजातून एम्. ए. होऊन माहेर
पडलेला नायरूच मुरवातीपासून दासविलेला आहे. चंद्रदेसराची वृत्ति
चिन्तित्तन, बुद्धिवादी, किंहुना नास्तिक दासविलेली आहे. पण त्यामी
अखंडानंद याची गाठ पडल्यापासून त्याच्या ईश्वरविषयक विचारात चला
मिचल होत आहे. त्याचे वडील गणपतराव हेहि त्याला आपल्या इच्छे-
प्रमाणे वागण्यास वाव देत जाहेत. बाला काळी पार्श्वभूमि म्हणजे भाऊ-
साहेब व त्याचे चिरजीव. भाऊसाहेबांचे सारे नेलेणे अहकारी व आचरत.
विनोदासाठी त्याचा सासा उपयोग होतो. आपल्या अडाणी व भांडुदळ
पत्नीचे वर्णन ते कसे करतात पहा.

“ कोण म्हणतों मी स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध आहे म्हणून ? आमच्या पडिता-
बाईकडे बघा. (कुटुंबाला ते नेहमी पडिताबाई म्हणत.) त्यांना समर्थ
भगवद्गीता साथ सभाष्य पाठ येते आहे. त्यांना न्यायालय सागा. तुमच्या
मोटमोट्या लिहिणागना खाली पहायला लावतीत वस्तुत्व करायला
सागा. तिच्यापुढे कोणाचे वस्तुत्व टिकणार आहे ! जे हो हो हो हो ! जगा
याही धो धो धो धो पाऊस पडतो आहे ! आपाडातला पाऊस पडतो
आहे ! आहे माहिती ? आज तुमच्या नानदा देशात गव्हर्नर जनरल
कोण आहे तेवढ्या मागे. याच नां स्त्रीशिक्षण. आणखी ते मी आमच्या
पडिताबाईंना दिले आहे त्या प्रत्यक्ष सगस्वतीचा अवतार आहेत. त्यांना
तुम्ही कोणताही प्रश्न टाकण्याचा अवकाश ! त्याड त्याड उत्तर देतील. ”

जिज्ञासेची थोडथोड

सामाजिक कादर्याचा एक नवाच प्रवाह जसा हरिभाऊंनी नुस फेला, तसाच ऐतिहासिक कादर्याचाहि दुसरा प्रवाह त्यांनी जोराने रोळविला. स्वर्गाज्य प्राप्तीसाठी हरिभाऊंच्या वेळीं चळवळी चालत आणि त्यात मगळ, जहाल असे पक्षहि असत. त्या वेळच्या तरुण पिढीच्या अतःकरणात भाव नाच जसें तुमळ युद्ध चाले, तसेंच नुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी शिवाजीच्या वेळीहि होत हातें. म्हणून हरिभाऊंनी मुख्यत शिवकालीन प्रसंगावरच आपल्या ऐतिहासिक कादर्या उभारल्या. त्यातील पहिली म्हणजे 'उपनाल'. तिनें सर्गना चढकाच लावला. पहिल्या पानातील थोडेस्वारावरुन वाचक जो चावू लागतो, तो जिज्ञासेनें, उत्कटतेनें शेवटच्या ४०४ व्या पानापर्यंत जाऊन पोचतो. श्रीधरस्वामींची मुक्ता, समर्थ-शिवाजी भेट आणि मुन्तानगड सर करणे एवढे तीनच प्रसंग, पण हरिभाऊंनी ते अगदीं थोळथोळून वर्णिले आहेत आणि वीरराव व करणराव यामध्ये घुचनकून दाढले आहेत !

‘कुले कुमफरिली ! कुणि ग मेल्यान पायदळीं तुडविनी’

हे वेडीचे गाणे तर वाचकाचे हृदय भेदून जाते

अद्भुत प्रसंगाची मालिमा आपल्या अनुभवात कशी जाली याचा विचार करताना किल्लेदाराचें तरुण, तेजस्वी पुत्र नानासाहेब म्हणतात, “आपण सहजीं घाट चुकणे वाव, इकडे जालों काय, हें देऊळ पाहिलें काय, हे गोसावी कोण, रत्नमीमाच्या आसनाखालीं केवढे घोरलें तरी भुयार, त्या भुयारात केवढे घोरलें अजानाईचें देऊळ, त्या देवळात तीं भिती हत्तारे, त्या मोठमोठालीं कुलपे अडकविलेल्या केवढाल्या तरी पेट्या. एफदरींत सर्नच काहीं विलक्षण कारताना ! आणि इतकें सगळें कोणाच्या तान्यात ! तर वरच्या मास्तीच्या देवळात नसणाऱ्या एका गोसाव्याच्या, आणि आता पाहातो तीं दोन कानफाटे व आणसी एक गोसावी आले असून हा पहिला गोसावी मोठवा सगळीनें त्याच्या पाठीवर थाप वगैरे मासून रोळून ‘नुझे काय झालें का ?’ वगैरे प्रश्न विचारीत आहे. या गोसाव्याचें एवढें काम ते काय अमणार ! आणि ते करण्या-

साठीं यांने जापत्यासारग्येच दुसरे गोसावी अगर कानफाटे कोणाकडे तरी पाठवावे याचा अर्थ काय? ” अशा अद्भुत प्रसंगाचें वर्णन हरिभाऊ किती सहज करतात पहा.

“वेळ अगदीं सध्याकाळची. झाडी फिर दाट. पाऊलवाट जेमतेम दिमते न दिसते इतम्याच वेताची. त्या वाटेनें दोन माणसे झपझप चाललीं होती. एक माणूस मोठा असून गूप झपाट्यानें चालला होता व दुसरा लहान पोऱ्या होता. त्याचे मनातून थोड्याच वेळात कोणता तरी गाव गाटावा असें होतें, असें दिसलें. क्षणोक्षणी अधिकार त्यास गाठीत होता. आणि तेहि जणू काय अधिकारास मार्गे सारण्यामगिता जीव धेऊन धावत होते ”

उत्कटा जागी करण्यासाठीं ‘ तो घोडेस्वाराच्या कानात कुजकुजण आणि लगेच स्वाराची चर्या पालटली ’ असे गूढ प्रसंग मधून मधून घातलेले आहेत.

स्वभाव-चित्रणांतील कौशल्य

एखाद्या व्यक्तीचें स्वभावचित्र तपशीलवार रेखाटण्यात हरिभाऊचा हातखंडा आहे. मुसलमान सरदाराने अपमान करताच, श्रीधरस्वामींची अवस्था काय झाली, याचें वर्णन करून हरिभाऊंनीं ‘ स्वभावोक्ति ’ अलंकार किती सुंदर साधला आहे! हरिभाऊ लिहितात, “ हीं अक्षरे त्याच्या कार्नी पडताना त्याच्या अंगातील प्रत्येक शीर आणि शीर तटाटून पुगून उभी राहिली. त्याच्या त्या विशाल कपाळाच्या तीन शिरा तर नुसत्या अशा बोटासारख्या तटाटून दिसत होत्या. त्याचे डोळे इतके बाहीं झूर व विस्फारपूर्ण दिसत होते, बाहीं पुसू नये. कृष्णदर्प व बुननेदार मुग्याखालून त्यानें त्या मुसलमान सरदारकडे टक्करून पाहिलें. त्या पहाण्यात अत्यंत जर्भ भरलेला होता, हें अगदीं उग्र आहे त्याने त्याच आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं पुन एकदा आपल्या त्या कुनडीकडे पाहिलें व त्या मुसलमान सरदाराच्या उराकडे पाहिलें आणि मग आपल्या चेष्टाकडे पाहिलें. मग “ अजून वेळ आली नाही, ” असें आपल्याशींच पुटपुटला, आणि स्तब्धपणें उभा राहिला.”

शिवाजीचा पुतळाच !

अद्या आपल्या कुशल कुंचल्यानें हरिभाऊंनीं शिवाजीमहाराजांचें शब्दचित्र इतकें बहारदार रेखाटलें आहे कीं वा ! एसात्रा शिल्पकारानें बारीक छिनीनें शिल्लेसून कोरलेला वणु शिवाजीचा पुतळाच. महाराज व त्याचा घोडा या दोहोंचेंहि वर्णन हरिभाऊ पुढीलप्रमाणें करतातः—

“ डोळे अतिशय पाणीदार व पार मोठे, परंतु त्यांचा विशेष त्यांची विशालता नसून त्यात तळपणारें अद्वितीय तेजच होय. त्यांचे नाक मोठें असून गरुडाच्या चोर्चीसारखें होतें. तो शिरानें पार मध्य होता असें नाहीं, त्याची मूर्ति बरीच टेंगणी असावी असें स्पष्ट दिसत होतें. तारण्याची पताका अद्यापि त्याच्या ओंठावर व हनुवटीवर विशेषसी शळकू लागली नव्हती. त्याचा पोशाख अगदीं साधा, एक पायपोळ अगरता आणि मराठेशाही पायजमा असून डोक्याला त्या वेळचें तें लहानसें फाहीं मराठेशाही थाटाचें पागोटें होतें. त्याचे चंचल नेत्र एवसारखे तिकडे तिकडे फिरत असून जणूं काय सर्व दिशाकडे काय चाललें आहे त्याचें तो एकदमच ग्रहण करीत होता असें दिसलें. त्या घोड्यावर तो बसला होता तो घोडा अस्सल भीमशूरी अबलादीचा असून तीनतीनदां बरगालीं, बरगालीं अद्या माना करीत चालला होता. जणूं काय आपल्यावर स्वार झालेला आपल्या धन्याबद्दल त्यास गर्व वाटत असून तो इतरास गुच्छ करीत आहे ! तीनतीनदां लगाम चावण्याची आणि फुर्रफुर्र करण्याची त्याची ऐट पाहून कोणासहि असें वाटलें असतें कीं, घोडा असावा तर असाच असावा. ”

शिवाजीमहाराजांचें अंगात देवी भवानीचा संचार होई. तें दृश्य रेखाटताना हरिभाऊ लिहितात,

“ शिवानाचें मन तर इतकें एकाग्र झालें कीं, त्यास आता आज्ञासूच कोणी आहे कीं नाहीं याचें मुळमुद्दामें शक्य असेल असें दिसलें नाहीं. त्याचें चित्त अगदीं त्याच्या कुडीतून पार दूर गेलें असून दुसऱ्या कोणत्या तरी लोकांत, दुसऱ्या कोणत्या तरी प्राण्याकडे पाहण्यात अगर बोलण्यात

गुतले असावे जसें स्पष्ट दिसले. इतक्यात देहाचें भान इतकें नाहींस शालें कीं, देहाला निचेष्टता येउन मस्तक मगानीच्या मूर्तीच्या अगदीं पदकमलावर पडल. तथापि त्याला उचलण्यास कोणीहि पुढें आलें नाहीं.”

१ निसर्गाची जोड

ऐतिहासिक कादम्ब्यामध्ये तीव्र भावनेचे उत्कट प्रसंग फार घालता येतात त्या तीव्र भावना केवळ शब्दांनीं मूर्तिमत उभ्या करणें, हें मोठ्या कौशल्याचें काम आहे. तें कौशल्य हरिभाऊना चांगलें साधलें आहे. नाना तांदेच्या पात्राची गर्दी असून व रहस्यमय प्रसंगातून त्यांना न्यावपाचें अगूनहि प्रत्येक पात्राचें वैशिष्ट्य हरिभाऊ इतक्या नारकाव्यानें रंगवितात कीं, तें तें पात्र वाचकाच्या स्मृतीत कायमचें कोरलें जातें. ‘उप काल’—मधील सायक्याला कोण विसरेल ? ‘केवळ स्वराज्यासाठी’ या कादंबरीतील किल्लेदारीण कोणाच्या स्मृतिग्रहण पुसली जाईल ? ‘गड आला’—मधील कमलदेवी काल्पनिक असली तरी तिचें विस्मरण कोणास होईल ? काल्पनिक पात्रातहि हरिभाऊ जिवतपणा ओतीत, मग प्रत्यक्ष जिवत व्याप्ति हरिभाऊंनीं किती यथार्थपणें चालत्यारोलत्या केल्या असतील ?

‘केवळ स्वराज्यासाठी’ या कादंबरीत मुख्य प्रसंग दोनच—एक म्हणजे संभाजीमहाराजाची अमानुष हत्या आणि दुसरा रायगड निहड्यावरील पितुरी. हे दोन्ही प्रसंग हरिभाऊंनीं विस्तयाच्या अधरानींच लिहिले आहेत. संभाजीला अटक झाल्याची दुष्ट वार्ता राजारामाच्या रानावर पडली त्यावेळीं तो रायगडावर होता तेथें तो दहा वर्षे संभाजीच्या नजरबंदीत होता. तरी त्या उदार आत्म्याचा मताप धिती झाला हें निसर्गाच्या साहचर्यानें हरिभाऊंनीं वर्णिल आहे. आरमींच ते लिहितात, “ऐन पर्जन्याचे दिवस. जावाश मेघांनीं पूर्णपणें व्याप्त झालेलें होतें. त्यात रानीची वेळ, आणि ती रात्री कृष्णपक्षातल्या चतुर्दशीची. अशा वेळीं रायगड येथें एका वाड्याच्या माडीत एक तरुण शहस्य एखाद्या सापळ्यात धमून ठेवलेल्या फूर व्याघ्राप्रमाणें येरझारा घालीत होता. माडीवर एका नातू एक मोठी थोरली समई तेजत होती. येरझारा घालणाऱ्या शहस्याची चर्या आणि

आकाशाची चर्चा ही अगदीं समानरूप होती. ज्याप्रमाणें प्रचंड पर्जन्य पडूं लागल्याचीं सर्व चिन्हे आकाशात दिसत होती, त्याचप्रमाणें त्या खोलीत फेन्या घालणाऱ्या गृहस्थाच्या मनांतहि अनेक विचारांचा पर्जन्य पडत असावा अशा प्रकारचीं चिन्हे त्याच्या चर्येवर दिसत होती. काळ्याकुट्ट अशा दगांनीं व्यात झालेल्या आकाशपटलाप्रमाणेंच त्याचें मुखपटल दुःखो-
द्वेगांनीं व्यात झालेलें दिसलें. बाह्य प्रदेशांत वाऱ्याचें सोसाळणें मधून मधून ऐकूं येत होते; त्याचप्रमाणें या पुराणाच्या मुस्तावाटेहि उद्विग्न असे 'मुस्कारे निवत होते' "

सिंहाचा चडफडाट

याच्या उलट संभाजीची स्थिति मुक्तपणें, स्वैरपणें, बेभानपणें राज्य-
कारभार केल्यामुळें त्याच्या साऱ्या वृत्ति मोकळी बनलेल्या. औरंगजेबाच्या कैदेत सापडताच तो 'सापळ्यात सापडलेल्या सिंहासारखा' सवळला. त्या वेळचें त्याचें स्वभावचित्र हरिभाऊंनीं कसें रंगविलें आहे, पहा.

“सापळ्यांत सापडलेल्या सिंहाप्रमाणेंच संभाजीची हुबेहूब अवस्था झालेली होती. त्या शूर प्राण्याला सापळ्यांत घातून अतोनात पिडणें, त्याची उपासमार करून त्याचीं अस्थिचर्म उरविलीं तथापि त्याच्या डोळ्यां-
तील तेज जसें अशुरेणुमात्र कमी होत नाहीं; उलट अंतर्दामीं भडकत जाणाऱ्या संतापाग्नीनें जसें तें वाढतच जातें, त्याप्रमाणेंच हुबेहूब संभाजीची अवस्था झाली होती. त्या सिंहाला ज्याप्रमाणें अगदीं अनावर अशी 'अस्यस्यता' उत्पन्न होते त्याप्रमाणेंच संभाजीलाहि झाली होती आणि तो आपल्या तंत्रूत एकसारखा इकडून तिकडे तिकडून इकडे करीत होता. मध्येंच त्याला अगदीं स्वस्थ उभें राहून विचार करीत बसण्याची लहूर येई. आणि ती लहूर सुमारे पांचसात मिनिटे टिकते न टिकते ती पुनः कबजीपाशीं जाऊन कांहींतरी मडमड बोलण्याची लहूर येई.”

शूर संभाजीला पार्श्वभूमी सोमणाऱ्या मेकड कलुशाचें वेविलवाणें चिधदि हरिभाऊंनीं मार्मिकतेनें काढलें आहे. त्याचे लोचुट उद्गार ऐकून संभाजी स्वभावाने म्हणतो,

“ तेच. तेंच मी म्हणतो तेंच. तूं हालाना भितोस, मी या अपमानाला भितो. मला हा अपमान नको. भितीही हाल झाले तरी हरकत नाही अस वाटतं, आणखी या अपमानापेक्षा कितीही हाल करून त्यानं जीव घेतला तरी पत्करला. अरे, मला त्यानं आपल्यापुढें नेऊन एकदा उभं कराव, नाही तर त्यान तरी माझ्यापुढें येऊन उभ रहाव म्हणजे हा शिवाजीमहाराजाचा वच्चा कितीही बद्दल, तरी त्याचं णणी वस आहे तें त्याला दाखवील ”

स्वराज्याची ज्योत

स्वराज्याची स्फूर्ति त्या वेळच्या वायकापोरातचि कशी संचरली होती, याचें मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे रायगडच्या पितूर निहदेदागची राष्ट्रभक्त पत्नी. ता आपल्या बेदमान नवऱ्याला आवंशानें म्हणते,

“ बोला बोला ! काय बोलायच असेल तें होऊ द्या.” भित्तेदारीण जाहली जाऊन म्हणाली, “ आता या घटनेस काय तें बोला. माशी मान कापणार ? मला सुळीं देणार ? मला सोयराचाईसाहेबासारंगी भितोत चिणून मारणार ? करा, तें तरी करा, म्हणजे स्वराज्याची तुम्ही केलेला बेदमानपणा पहाण्याला हे डोळे रहाणार नाहीत. हे फान तुमच्या त्या गोष्टी ऐवणार नाहीत. आणखी हें शरीर तुमच्यापरोवर देशमुर्गीण म्हणून घेण्यालाही रहाणार नाही उठा, आपल्या निमःहराम साथीदाराना बोल्चा आणखी मला त्या वऱ्याग्यालीं छोटून या म्हणजे मी आनंदानं, ‘ सुटलं ’ ‘ सुटलं ’ म्हणत एका टेपाडावरून दुसऱ्या टेपाडावर हसत धवत ग्यालीं जाऊन राम म्हणेन ! ”

सतिणीचें शब्द-चित्र

‘ प्रारंभीं तरी देशभक्ताच्या वपाळीं हाल व यातनाच येतात. निहदेदारीणीता एका तळघरात फॉटम टेवण्यात आलें पण तिच्या अंगात चीज सचरिली होती. ती चोरवाटेन बाहेर पडली. तिनें सतिणीचा वेप घेतला. पितुरीमुळें राजमाता व गाल छत्रपती मोगलांच्या हातीं लागले. तेव्हां त्या

मोंगत्राच्या छावणीत या सतिणीने प्रवेश करून घेतला. तो कसा या वर्णन वाचण्यासारखा आहे. 'सतिणीचे' शब्दचित्र हरिभाऊ पुढीलप्रमाणे रेखाटतात.

“ अशा वेळीं छावणीच्या अगदीं दुसऱ्या टोंकाला जोड्याच्या का एक सतीण बसून देवाचे भजन-पूजन करीत होती. तिचे वस्त्र अगदीं शुभ गळ्यात गुळशीची माळ आणि हातात त्रिपञ्चा. ती यावेळीं परमेश्वरा भजन करण्यात अगदीं तल्लीन होऊन गेली होती. प्रथमतः तिने आपले पडशीतून बिठोमारगमाईच्या मूर्ति बाहेर काढल्या. नंतर आपण हल करून त्याचे यथासांग पूजन केले, धूपदीप सर्व दाखविल्यानंतर ति आपली पन्तारी छेदण्यास आरंभ केला व घुंगर लावलेल्या लहानाः मस्त्याकृति निपळ्याचा महुळ ज्वनि काढण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः 'हरि हरि' असा स्वर काढण्यास सुरुवात करून जवळच पलीकडे आणाऱ्या मडळींपर्यंत कित्येकांची तिच्या त्या मधुर अशा कठाने चित्तवृत्ती आकर्षून घेतली. आणि नंतर पुढील पद गाण्यास तिने आरंभ करताच कोठें तरी तारतार आहे असे कळण्यास सुरुवात झाली. त्याप्रमाणे त्या सतिणीच्या वस्त्राच्या जागी छावणीतील मडळींची नुमाशाच झाली. ”

सृष्टि-सौंदर्याचे चित्र

सृष्टिर्गनाची हौस हरिभाऊना फारशी नाही, तसेच तात्त्विक विवेचन करण्यातहि त्याची लेखणी रमत नाही. मनातील अमूर्त भावनाना मूर्त करणे हेच त्याने रसे वसवले. तथापि अपवाद म्हणून कोठें कोठें वर्ण आले आहे, विवेचनहि आले आहे. 'वज्राघात' या कादंबरीचा प्रारंभ मुळीं एका रमणीय व विलसित वर्णनाने त्यांनी केला आहे. 'धेनुकुजातलि' एका उद्यानामधील सरोवरात एक सुंदरी नौका-विहार करीत आहे असे सुंदर प्रसंग हरिभाऊंनी निघडला आहे. त्याचे वर्णन करताना ते म्हणतात “ तो एर्णंदर देखावाच मोठा रमणीय होता. सभोंवतालीं दाट अश

जल प्रफुल्लित कमलानीं ओभिवत व स्वच्छ. तें स्वभावसिद्ध शुभ्र असून चंद्रप्रकाशानें विशेषच शुभ्र दिसत होतें. त्या कालचा एसादा कवि जर तो मनोरम देखावा पहाण्यास असता, तर त्याच्या प्रतिभेला किती तरी स्फूर्ति झाली असती ! एका चंद्राच्या ऐवजीं तीन चंद्र दिसले असते. एक आकाशात, एक वातावरणात आणि एक त्या पुष्करिणीच्या जलविस्तारात.”

काळाचा महिमा कसा असतो, याचें विवेचन करताना ‘वज्राघात’ कादंबरीत हरिभाऊ एके ठिकाणी लिहितात,

“डोंगरावरून नदी निघाली म्हणजे ती समुद्राला जाऊन मिळेपर्यंत तिचा ओघ एकसारखा चाली चाललेला असतो. त्या ओघाची गति तरी कोठें कोठें कुठित होऊन पाणी एकाच जागीं तुघून राहतें, परंतु काळाच्या ओघाची गति तशी नाही. ती कोठें तुघत नाही. तो ज्यास जाऊन मिळाला आहे, असा समुद्रात अद्यापि भाणसाना सपडायचा आहे त्याचा ओघ कशाला जुमानीत नाही, कशाला अडत नाही, त्याची गति सरळ पुढें. कोणाचें मन मोडेल, कोणाचें दुःख वाढेल, त्यासहल त्याला कांय नाही, त्याच्या ओघानें तो चालला आहे. त्याच्या सपान्यात जें कांय कोणाचें हिताहित होईल तें होईल, तो त्या सगळ्यापासून अगदीं अलित आहे.”

हरिभाऊंचें स्थान

मराठी कादंबरी-यांच्यात हरिभाऊंचें स्थान वरचें आहे, विंशदुना अद्याप पाहिलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. विषयाचा मर्यादितपणा व वर्णनाचा पाल्हाळिरूपणा हेच कांय ते त्याच्या लेखनातील प्रमुख दोष. पण कादंबरी लेखनाचे किती तरी गुण त्याच्या लेखनांत भरलेले आहेत. कल्पनेची मजबूतता, सोल तळमळ, कुगळ स्वभाव-रेखन, उत्कट रस-निर्मिति आणि मानवी मनाचे पातळ पातळ पडदे उलगडून दागविण्याचें कौशल्य इत्यादि अलौकिक गुणसंपदेमुळे आमच्या मराठीतील हरिभाऊ हे बंगाली-मधील शरद्वानूच्या निचा रशियनमधील गॉर्कीच्या पर्तीत मानानें बरे शरतात.

दोन कादंबरीकारांचीं मते

हरिभाऊ आपटे, फडके व वामनराव जोशी या तिघां कादंबरीकारांचे श्रेष्ठत्व कशांत आहे हे कादंबरीकार खाडेकर पुढील अलंकारिक भाषेने सांगतात, “ हरिभाऊ म्हणजे समुद्र, क्षितिजापर्यंत नाचत जाऊन मावळते सूर्यधिंव पकडून पाहणारी, पर्वतप्राय खाटांच्या खळखळाटाने क्षणोक्षणी निनादून जाणारी, मोठमोठ्या गळवतांना आणि जहाजांना लीलेने आपल्या पृष्ठभागावर खेळण्याप्रमाणे नाचविणारी जीवनाची प्रतिनिधी असलेली दाक्षी ! प्रो. फडक्यांची कादंबरी म्हटले की, एक प्रसन्न विस्तीर्ण तलाव डोळ्यापुढे उभा राहतो. या तलावांत कमळें फुलतात. तिथे चांदण्या रात्री नौकाविहार चालतो या जलाशयाच्या काठावर गुलहीशी मंडळी हवा खाण्याकरितां येऊन बसतात आणि वायुलहरींनीं उठणारे मंद मंद तरंग पाहून-मोहून जातात पण त्याच्यांत जम सागराच्या मग्यतेचे दर्शन होत नाही, तसें नदीचे प्रवहित्वहि आढळत नाही. वामनरावांची कादंबरी मात्र रानावनातून वाहत येणाऱ्या एखाद्या नदीसारखी आहे. ती जातां जातां मौवतालचा भूभाग समृद्ध बनविते, अनेक नगरांना जीवन-दान करते, ठिकठिकाणची घाण पोटांत घालून ती निर्मळ करित करित ती आपला मार्ग आक्रमते. तिच्यात सागराची विशालता नाही, पण लहानशी कां होईना ती गंगा आहे. ”

एकंदर मराठी कादंबरी-सृष्टीत हरिभाऊंची कामगिरी किती महत्त्वाची आहे याचे विवेचन स्वतः श्रेष्ठ कादंबरीकार असणारे प्रा. वामनराव जोशी यांनी केले आहे. ते असा आलेख काढतात की, “ हरिभाऊंनीं मराठी कादंबरीला अद्भुततेच्या बालोचित कल्पना-विहारापासून परावृत्त करून वास्तवतेच्या भूमिफेवर आणून तेथील रमणीय, चिन्तनीय व लक्षणीय दृश्यांचा तिला नाद लाविला, आणि तिच्या कीडेला व्यनश्चित, कलायुक्त व विचारगर्भ स्वरूप दिले. ”

“रागिणीकितें वामनराव” या नात्यानेच प्रा वा म जोशी महाराष्ट्रात जास्त ओळखले जातात त्याचे निमग्नग्रथ विद्वान् त्रैकामध्ये मान्यता पावलेले आहेत पण सर्वसामान्य मराठी वाचकाला माहीत आहे वामनरावाची ‘रागिणी’च जाश्रमहरिणी, नरिनी, मुगिलेचा देव, इंदु बाळे व सगला भोळे व स्मृति-लहरी या त्याच्या कादम्ब्या एफएका गुणामुळे मराठी बाळग्यात विशिष्ट स्थान मिळवून घेतल्या असल्या, तरी ‘रागिणी’-मध्ये अनेक गुणांचा सगम झाला असल्यामुळे तिचा महाराष्ट्र सारस्वतात उच्च व अद्वय स्थान प्राप्त झाले आहे

श्री हरिभाऊ आपटे यांच्यापूर्वीच्या कादम्ब्या अद्भुत रसान भरलेल्या असतात त्या वाचकाना, वाचकाला आपण दगावरून चालत्रां आहा अमें घाटे सारें रम्य पण मिथ्या सारें रोनाचकारक पण सत्यनिष्ठ यांच्या आणि विसरावें हेंच त्या कादम्ब्याचें महत्त्व पण हरिभाऊंनी आभाळातील कादम्ब्यांना जमिनीवर आणले, सन्यासु या प्रसंगात वावरणाऱ्या पितृ पात्राच दर्शन घडविले आणि वास्तव सूर्यपुढ आरणा धरला जाभाळा तन अगणात उतरलेल्या कादम्बरी वाचकाला वामनरावांनी मुगिलित कुटुंबाच्या दिवाणखान्यात नेऊन आरामगुर्गीवर वसविले ‘रागिणी’ कादम्बरी १९१६ साली प्रसिद्ध झाली त्यावेळच्या तत्काल मुगिलक्षितामये जे विचार गेलेत होते व ज्या आभा ता स्तुत होत्या, त्याचे पडसाद ‘रागिणी’ मध्ये स्पष्टपणे उमटते त्यामुळे तत्काल वाचकाच्या उड्याला कादम्बरीवर पडल्या त्याच्या बुद्धीला व भावनाला-दोहींनाही गुदगुल्या करण्यासारखे समाद ‘रागिणी’मध्ये मगपूर आहेत तिचे टोपण नावच मुठी तिच्या जननाने ठेवले आहे—“वाचनसाम्बविनोद.”

‘रागिणी’च्या सान्या दयानाराय सखून व दयनी बाळग्याचे अत्तर-गुलावपाणी वामनरावांनी मुत्तदस्ताने दिले आहे. “उत्तरा रागिणी यत्र

तत्र अथा भवेत् सदा । भाऊ नाना यत्र तत्र । शास्त्रीब्रोगा भवेद् यथा ॥”
अशा सत्कृत श्लोकानेच पात्राचा परिचय वामनराज करून देतात. श्री-
शिष्य, पुनर्विवाह, मानगाचे हक परब्रह्मार्थे स्वरूप इत्यादि उच्च विषया-
चरील वादविवादाचीं कारजीं जागोजाग उडत आहेत. मुख्य नायक जो
भय्यासाहेब, त्याला साधुमतांचे वेड, त्यासाठी तो ससा सोडून काशीला
जातो, हिमालयावर राहतो. त्याच्या शोधार्थे निराशेत्या त्याच्या नातल्यावर
कटोदात पडून मरण्याचा प्रसंग ओढवतो. पण शिवाहारनामीच्या धूपेमुळे
जेवढा गोड होतो.

‘ गंगेसारखी पावन ’

हिमालयाच्या निमित्ताने कादररीसाराने रम्य वर्णनाची संधि माधली आहे.
त्याच्या स्वप्नतेला उडी मारण्यास अस्मानापर्यंत वायू मिळाला आहे. सर्वच
पात्रे सुशिक्षित व वादप्रिय. त्यातले त्यात ‘उत्तरा’ ही तोंडाची पटसळ व
बुद्धीची तीक्ष्ण. तिला कोणा ‘वाकडूक’ म्हणेल, तर कोणी ‘तोंडाळ’ म्हणेल,
तर कोणी ‘त्राटिका’ म्हणूनही समोविले पण तीमुद्धा मनाची सळ व हृदयाची
प्रेमळ आहे आणि तिची मैत्रीण रागिणी तर काय प्रेमरमाची मूर्तीच आहे.
हृद्वार अतः करणाची, प्रेमळ रमणाची व उदारवृत्तीची ती पणच
ब्राह्मे. भय्यासाहेबाना तिची सगती “ गंगेसारखी, साधुसगतीसारखा,
कवीसगतीसारखी पावन ” वाटत होती. तशीच रागिणी कादररी ‘भराडी-
तील सुबुद्ध वाचकाना वाटत.

काव्याच्या कोंढणात तत्त्वज्ञान

पदवीधर वाचक आपल्या डोळ्यापुढे ठेवून वामनरावांनी
‘रागिणी’ची रचना केलेली दिसते. तीत स्वभाषापेक्षा शिवा कथानकापेक्षा
तत्त्वज्ञानाच प्राधान्य जास्त आहे. त्या चर्चेचे विषय जितके गूढ,
तिथीच तिची भाषा बळीग. ‘मानसजाति दुर्निवार,’ ‘अत्यातिशामी,’
‘अमुलभपरितोष,’ ‘स्नेहस्त्रुतद्र,’ ‘मात्सर्य-वदुषित,’ ‘आश्चर्य-
मयकुलता,’ ‘हृषीकेश-शिर,’ ‘मातृहृदयाभिश,’ इत्यादि सत्कृत

शब्दाच्या शिलावहन सर्वसामान्य कथा-वाचक ठेचाळूनच पडतो पण ज्याची संस्कृतमध्ये चांगली गती आहे, त्याला या कादंबरीचें वाचन आल्हाददायक वाटण्यासारखें आहे वामनरावाच्याच भाषेत सांगण्याचें तर “ तात्त्विक चर्चा म्हटली म्हणजे ती दुर्बोध, शाब्दिक, उदास व विनोदरहित असावयाची, असा आपला ग्रह व अनुभवहि आहे, परंतु त्याच्या तत्वचर्चेत काव्य भरलें होतें, तें सुबोध व विनोदपरिपूर्ण होतें आणि गायनाप्रमाणें तें आनंददायक होतें रागिणींतील प्रेमविवाद घनगर्जनेप्रमाणें फडाक्याचा आहे, विशुद्ध विनोद वाल्मर्क्याप्रमाणें सुरम्य आहे व हास्यरसात्मक कोट्या विलुलताप्रमाणें चमकत आहेत ”

सत्याचें ज्ञान होणें किती विकट आहे हें सांगताना वामनराव रागिणींत एके ठिकाणीं, पुढील रूपक योजतात—

“ तत्त्वज्ञेय हें एक निनिड व घोर अरण्याच्या मध्यभागीं असलेलें देवालय आहे या देवालयाच दशन घडण्याचें मुद्देय पार धोंड्याचेंच असतें कारण हें अरण्य अज्ञानाच कारानें व्यात झालेलें आहे ऋषिचर्चनें, शास्त्रें, काव्यें इत्यादिकाचा प्रकाश नभोमंडळातील तारकागणाच्या प्रकाशा प्रमाणें या अरण्यात अस्पष्ट व अजुन पडतो अशा या अरण्यात सदायपिणाचें भ्रमण करित आहेत व त्याच्या किंकाळ्यानीं हें अरण्य भयानर झालें आहे. ”

हिमालयाचें शब्दचित्र

नगाधिराज हिमालयाचें वर्णन हा कालिदासापासून अनेक कवींचा

उभे रहावे. अथवा कोणाला श्रीमत् अमून पवित्र असलेली वनत्री पहान्याची असेल, रम्य असून उत्सादक नसलेले सौंदर्य पहान्याचें असेल, तरीहि त्यानें तेंच जाऊन घटकाभर शातपणें निरीक्षण केल्यास त्याची इच्छा सफल होईल ! ”

सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन

“ लहान मुलाचे व मुलीचे केश जेसे हलतात, तसें लतावृक्षावरचे कोमल पल्लव हलत होते. बालकाच्या कोमल रजहस्ताप्रमाणें, लताचीं फोंवळीं लाल पांसें सूर्यकिरणानीं अभिन्ने लाल झालीं होती. वृक्षाच्या काहीं कोमल शाखा डग्लत होत्या, नाचत होत्या व बाहीं जणू भाव माना डोलवून पापराना खेळावयाला बोलावीत होत्या. पापरं हि त्यावेळीं खेळण्याच्या रंगात आली होती, लता शोषाव्याप्रमाणें डुलत आहेत असें, पाहून काहीं पापरें त्यावर जाऊन अधिक हट्ट लागल्या म्हणजे तीं पापरें आनदानें चिबचिब करून ती मजा पहान्याला आपल्या सहचराना अथवा सहचरींना सागत होती ”

तसेंच हिमालयावरील विविध वृक्षांचें केलेलें वर्णन याचा—

“ तेथील पामवानाच्या कृष्णपाडुर, शुष्क, मटणीच्या अग पुष्ण्याच्या पचासारलीं भोकें अमळेच्या, अशा पानातून जीं सूर्यकिरणें पडलीं होती, त्यामुळे त्या शुष्क पानांनादि एक प्रकारचें सौंदर्य व तेज आले होतें. सावरीच्या उच्च व पर्णहीनं झाडावरील ज्या लाल पुत्रावर अल्लगामी सुत्रांची तिरपीं किरणें पडलीं होती, तीं सादेनाच्या मुगाच्या गालाप्रमाणें लाल दिमत होती, व नासीचीं शोवाजुळ मधुर युवतीच्या फोलाप्रमाणें काळसरलाल दिसत होती. तेथील बाहीं चपक वृक्षावरील पादरीं पुले, झाडावर सुरपारच्या खेळण्यावरिता असलेल्या मुलाप्रमाणें, आनदान डुलत व हसत होती. तेथील आम्रवृक्ष बाहीं पिबळसर पादया व बाहीं तावडकर मोठेरालें पुरवेलेले होते, व ते आम्र, सुपान, मरे दिवल्या पसरवीत होते ”

असे आपण म्हटलें तर 'व्याख्ये'चीमुद्रा आधी 'व्याख्या' करावी लागेल आणि असें करू लागलों, तर अनन्यथाप्रसंग येईल ! ”

“सरे आहे, पण तुम्हीं 'जग हें सत्य आहे', जसें म्हणता, तर आम्हाला 'सत्य' म्हणजे काय, कळायला नको का ? ” शास्त्रीजुवानी शातपणे विचारलें.

“तुम्ही जग खोटे म्हणता, तेव्हा तुम्हीच 'खोश्या'ची व्याख्या करा. ” नानासाहेन म्हणाले

“आम्हाला व्याख्या करण्याची जरूर नाही. कारण सगळेंच खोटे आहे. 'फाटी'च नाही ! ” तेव्हा व्याख्या तरी करली करावची ? ” शास्त्रीजुवा म्हणाले.

“सगळें जग खोटे असेल, पण 'मी आहे', एवढें तर मला सरे म्हणायला नको का ? मी सरा आहे का नाही ? ” आनंदराव मध्ये बलहनिप्रय नदलण्याच्या उद्देशानें म्हणाले.

“तुमच्या या 'सरा'तला काना का काढून टाकाना ! ” शास्त्रीजुवा 'सरा' शब्दावर प्राम्य श्लेष करून म्हणाले

कोटीवर कोटि !

अशी चर्चा नीरस व निर्जीव होऊ नये म्हणून यामनरावानी काहीं काहीं वेळा पात्राच्या तोंडीं साध्या कोऱ्याहि घातल्या आहेत. रागिणीने “मोठारची हीस फिटली ” या नावाची एक गोष्ट लिहिली तिच्यावर मिति मौजेचा वादविवाद झाला पहा.

“सरे शास्त्रीजुवा, तुमच्या काव्याचे प्रदीप (दिवे) लावा एकदा ! ” नानासाहेन 'प्रदीप' शब्दावर कोटि करून म्हणाले. “प्रदीपहि लावू ! ” शास्त्रीजुवा म्हणाले. “काव्यदेवतेपुढें आपला दीप ओवाळण्याची काहीं लाज नाही ! ” “आणि तुमच्यासारख्या काव्यदेवतेच्या भक्ताभोंवतीं हि आम्ही दिवे ओवाळू ! ” उत्तरा म्हणाली.

“आम्ही कवि आहो, असें कधीं म्हटलेंच नाही. आम्ही टीकाकार आहों. आम्हांला तुमच्या या अलीकडच्या गोष्टी मुळींच आवडत नाहींत.

आता ही रागिणीचीच गोष्ट घ्या ! काय काय आहे ? काही तत्त्वज्ञान आहे, का काय आहे, काय—आहे काय ? रागिणीला वाईट वाटेत, पण सरें हे असें आहे. ”

“ नाही ग रागिणी, गाष्ट चागली आहे तुझी ! ” आईसाहेब रागिणीला उत्तेजन देण्याकरता म्हणाल्या. “ आवडीच नि गालूच लग्न लावून दिलस हें पार चागल केलस ” “ लग्न लावून दिले म्हणून गोष्ट चागली होय ? ” शाल्मीनुवा हसत हसत म्हणाले

“ मला नाही तुमच्याशी वाद करता येत ! ” आईसाहेब म्हणाल्या. “ मी साधीभोळी मायको आहे तुमच्याशी वाद करायला उत्तराच बरी आहे आपली ! ” “ उत्तरेची वाद करायला कोणीच टिगणार नाही ! ” शाल्मीनुवा म्हणाले “ कोल्हापुरच्या अमागाईची घटा जशी एकसारंगी घणघण वाजत असते, तशी ही—”

“ घणघण घटेपेक्षा मुरस्तभ शर काही चागला नाही ! ” उत्तरा म्हणाली. ”

सौजन्याची शिकवण

अशा सर्व विनोदांनून, सवादानून, कथानकांनून वामनरावांना एरुच सूत्र धोवायचें आहे तें म्हणजे सौजन्याचे सौजन्याची शिकवण हा वामनरावाच्या लेखणीचा प्राणच. ती शिकवण किती गोड भाषेत देता येते याचा एक नमुना पुढें दिला आहे ,

‘ सत्त्वशील, साधुवृत्त श्रीपुरुष विपत्तीत पडले, तरी त्याचें शील हिंवा, वृत्त बदलायवाचें नाही—दीपशिखा गाली केली म्हणून ती अधोमुख होई काय ? झाडाला ताप झाला, म्हणून त्या देण्याचें कर्तव्यसर्म तें सोडील काय ? एताना थडीचा, वाऱ्याचा, उन्हाचा ताप झाला म्हणून मुगमिग पुलें देण्याचें आपलें मधुर कर्तव्य त्या सोडतील काय ? पुंगर पावमाना व गागचा मारा झाला म्हणून तीं गतापानें दुर्गंधी देऊ लागतात काय ? चंदनाला घासलें म्हणून तें काय मुगध देण्याचें अत सोडील ? ’ ”

‘नलिनी’चा निराळेपणा

वामनरावांनी ‘रागिणी’ त्या जिव्हे प्रसिद्धीस आणले, त्यापेक्षा ‘रागिणीने’च वामनरावाना जास्त प्रसिद्धि दिली असे म्हटले तरी चालेल. मराठी कादंबरीच्या जगात एव नवे “रागिणी-युगच” सुरू झाले. रागिणींतील ‘सन्मित्राचे सत्कल्ह’, द्रष्टागानाची भवति-न-भवति, सामाजिक विषयाचे मथन या भागांमुळे तिचे कादंबरीत्व कमी झालेले आहे, असा आक्षेप काही टीकाकारांनी घेतला, तो धुळून टाकण्यासाठीच की फाय, वामनरावांनी अगदी निराळ्या धर्तीची दुसरी कादंबरी लिहिली. तिचे नाव ‘नलिनी.’ या कादंबरीत तात्त्विक चर्चेपेक्षा प्रगल्भगुत्तागुतीला प्राधान्य दिलेले आहे. अर्थात तत्त्वचर्चा हा वामनरावांचा मूळ स्वभाव अजिबात कसा जाणार? कथानकाच्या सदभांति येत नसतानाही त्यांनी तत्त्वज्ञानाच्या दारा पावे छीशिक्षणाची चर्चा निरनिराळ्या पात्राकडून केलेली आहे. पण त्या चर्चेत ‘रागिणी’तील माधुर्य नाही की प्रसन्नताही नाही. सजोलता व विद्वत्ता मान आहे. पण असे वादविवाद ‘नलिनीत’ वामनरावांनी बहुधा टाळलेलेच आहेत.

नलिनीचा मुख्य मालमसाला म्हणजे चोरी, खून, गुप्त पोलिस, व्याभिचार, सोंबचे फट हाच आहे. ‘रागिणी’ ही ओल्या नारळाच्या करजीसारखी असली, तर नलिनी तिसट करजी आहे. एका कमलवेल तर दुसरी अग्निज्वाला, एकीचे वाचन म्हणजे चादण्या रात्रीची सहज; तर दुसरीचे वाचन म्हणजे रत्नरत्नलेख्या बाळवटानून चालणं. वाचकाची जिजासा वाढावी म्हणून ‘नलिनी’मध्ये पहिल्यापासून खुनाचे रहस्य गुप्त ठेवले आहे, शुद्ध-अशुद्ध प्रेम-प्रकरणे खेळविली आहेत, जहाल-मवाळाचे सटकेही दाखविले आहेत.

धाकटी तशाच नकटी

पण रहस्यस्थेची अस्वाभाविकता वामनरावाना साधणार कशी? व रुचणार कशी? त्यामुळे थड रहस्यकथा नाही, थड प्रपञ्चकथा नाही, थड तात्त्विक कथा नाही—अशी नलिनीची नेहा झाली आहे. एखाद्या

कवीने गणित शिखू लागावें किंवा एसाच्या योद्ध्याने गाण्याची भेकळ सुरू करावी, तशी वामनरावाची ओढाताण ही घटनाप्रधान, रहस्यमूर्क पण चिन्तित्साहीन कादंबरी लिहिताना झालेली दिसते. 'रागिणी' वर लुब्ध झालेला मराठी वाचकवर्ग नलिनीवर नाराज झाला. असें होण्याचा धोका जाणण्याइतके वामनराव चतुर होते. म्हणून त्यांनी 'नलिनी' कादंबरीच्या प्रस्तावनेतच दूरदर्शीपणाने अस लिहून ठेविले आहे की, "नकटें दहावे पण धाकटें हाऊ नवे असें म्हणतात. 'नलिनी' ही 'रागिणी' ची धाकटी महीण आहे आणि ती नकटीहि आहे असे काहीं लोक म्हणतात तेव्हा तिचें जीवित कठीण होण्याचा वराच संभव आहे. तथापि जनकाला आपली मुलगी नकटी असो किंवा धाकटी असो, ती प्रियच असावयाची. या न्यायाने नलिनी ही मला प्रिय असली आणि तिचें पाणिग्रहण करण्याविषयी मी रसिकजर्गाला विनति केली, तर मी विशेष दोषार्ह होईन असें वाटत नाही."

वर्णनाची वेठ

"नलिनी" चें नकटेपण झाकण्यासाठी वामनरावांनी कादंबरीचे नवे नवे अलंकार तिला घातले आहेत. आपल्या पूर्वीच्या किंवा पुढच्या कादंबऱ्यात ते वर्णनें कटाक्षाने टाळतात. पण 'नलिनी' मध्ये जेथे जेथे म्हणून वर्णन करण्याचा मोका येईल तेथे तेथे त्यांनी तो साधला आहे. मुरवातीलाच डोंगरावरील रात्रीचा प्रसंग वर्णन करण्यासाठी त्यांनी सात पाने रचून घातली आहेत. तसेंच मोटीवरील प्रवासाचें वर्णनहि त्यांनी पुढे मोठ्या तपशिलाने केले आहे. तेथे "वर्णनासाठी रंगेन" अशी वेठ वारण्याचीच पाळी वामनरावाच्या लेखणीवर आलेली दिसते. कारण या सर्व वर्णनात कवीची रम्य, सूक्ष्म, तरल प्रतिभा नटुघा कोठेच चमकत नाही. सर्वत्र रक्ष तपशील मरलेला. जगात नाक्यावरील सरकारी अधिकाऱ्याने लग्नाच्या सामानाची यादी जशी भावनाशून्य मनाने उतरवून घ्यावी, तसाच प्रकार वऱ्याच ठिकाणी झालेला आहे.

सूक्ष्म टीका

काही अपवाद म्हणून रमणीय भाग क्वचित् क्वचित् आढळतात. डोंगरावरील काळे दगड व पादरी बाळू या विरोधानें वर्णन करताना वामनरावाची देशाभिमानी लेखणी लिहिते, “ सामान्य माणसाला तरी तो देखावा पाहून एखादे वेळेस असें चाटण्याचा संभव आहे की, काळ्या रंगाच्या प्रचंड मिळा व त्याच रंगाचे लहानमोठे गोटे हे त्या प्रांतातील मूळचे व एरे रहिवासी ‘ नेटिळ ’ होत व पादरी बाळू ही तेथें समुद्र-प्रवाहानुरोपर आलेली आगवुड होय. पण असें म्हणावें तर ‘ नेटिळ ’ काळे दगड तेथें उच्च स्थानी नसावयास पाहिजे होते, व पादल्या बाळूने स्वतः म पायाजालीं तुडवून घेण्यापेक्षा केवळ आपल्या रंगाच्या जोरावर अधिक कर्तव्यगारीचें व मानाचें काम आपल्याकडे घ्यावयाचें होतें । ” हिंदुस्थानात ‘ काळ्या आदमीला ’ अधोगतीला नेऊन गेरे राज्यकर्ते त्याच्या डोक्यावर बसले होते, या विषमतेवर वामनरावांनीं किती सूक्ष्म टीका जाता जाता केली आहे ।

वादळांचें वर्णन

समुद्रावरील वादळांचें वर्णन करताना त्याची काव्यसंपन्न लेखणी स्फुरण पावली आहे. ती लिहिते, “ वाऱ्याला तर जणू काय त्या दिवशीं वेडच लागलें होतें. तो ए. ए. ए. करित सोसाट्यानें एकदम राक्षसासारखा येन व निघून जाई, पण लगेच क्षणाघात एक चकर घेऊन तो पुन जणू काय बोटीला खाऊन गळ्याकरिता चवताळून धावत येई. वाऱूचें ताडव पाहूनच वीं काय, त्याच्या मैत्रिणी, म्हणजे समुद्राच्या लाटा, त्यानींदिगील जराण्ड ताडव मुरू वेळ. एखादी नागणि शेपटीवर उभी राहून, जीभ आतबाहेर करित, अगावर चालून याची तशा त्या प्रचंड लाग, त्या बोटीला जणू काय खावयाला येत होत्या. म्हशीएवढाले किंवा हत्तीएवढालेहि मासे पाणी मयकर घुसळलें गेल्यामुळें पात्रहून जाऊन वीं काय, पृष्ठावर अधिक वेळा डोकावू लागलेले होते वनाग साधुप्रमाणें वितावडकडत होत्याच एक वेन किंवा वाघ किंवा गिह ओरडला म्हणजे त्याचे सनातीय जमे तितक्या

जोराने बुरकावणी किया गर्जना वह लगतात, त्याप्रमाणेच मेघाची गर्जना-प्रतिगर्जना चाललेली होती. ”

सहज-सुंदर सुभाषिते

“ जाईच्या पेलना किया प्राजर्त्तीच्या झाडाना नहर आला म्हणजे ती जर्गी जर्घवट उमललेल्या रज्यानीं रात्रीं शोभिषत दिसतात, तसें आकाश हें चादण्यानीं शोभिषत दिसत आहे ” अशी सहजसुंदर वार्तये कोठें कोठें आढळतात त्याचप्रमाण “ सोन्यामोत्याचे दागिने रिती जरी असले तरी त्याचा जसा ब्रियाना भार होत नाही, किया घरात पाजील पुस्तकें आहेत असें ज्याप्रमाणें पुरुषाला कधींच वाटत नाही, त्याप्रमाणेंच आईगपानादि आपलीं मुळे कधीं नमोशी होत नाहींत.” असें व्यावहारिक दाखलेहि वामनराव मजून मधून देतात.

अलंकारिक भाषा व तात्त्विक विचार या दोन्ही गुणांचा मेळ वामनरावाच्या लेखणीनें जेथें साधलेला आहे, तेथें वाचकाच्या बुद्धीला व भावनेला समाधान मिळतें. नेमस्त पक्षीघर टीका करताना वसंतरावांनीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यात हे दोन्ही गुण आढळतात ते म्हणतात, “ माझ म्हणण एवढच री, नेमस्त लोफ हॅम्लेटप्रमाणें पाजील विचार करतात सूर्यांच्या प्रकाशाप्रमाणें विचार हा केव्हाहि चांगलाच, पण अति विचाराच्या उन्हात कोमळ भावना करपून जातात, हें त्यांनीं समजलें पाहिजे, आणि प्रत्येक गोष्टीच वजन पै पैगाच्या मारवाडी तराजूत करू नये, तर आत्म्याची उन्नति, सदाचार-प्रीति, आत्मसयमनाची सत्य, देशाभिमानाची जायति, इत्यादि गोष्टींना योग्य तें महत्त्व देऊन वजन ठरवाव ”

स्त्री-पुरुषांच्या समतेचा तात्त्विक पुरस्कार करताना वामनरावाच्या लेखणीला सहजच स्फुरण चढत. ते विचारतात,

“ स्त्रियाची नीतिमत्ता आणि पुरुषाची नीतिमत्ता, याकडे पाहताना अशी भिन्न दृष्टि का रें असवी ? स्त्रियाची पापप्रवृत्ति जोसताना सोन्याचा नाजूक काटा आणि पुरुषाची पापप्रवृत्ति जोसताना कोळशाचा ओगड-

धोत्रा काटा का रें वापरण्यात येतो ? एका पर्गाच्या दोपारुडे पाहताना सुखदर्शन यत्र वापरण्यात येतें आणि दुसऱ्याचे दोष पाहताना उन्हाऱ्याचे हिरवेगार चष्मे वापरण्यात येतात, यातील मर्म काय ? ”

अमाशील वृत्ति

जर्जन असो, वादनिराद असो कीं मावनेचें चिन्म असो, त्या सर्वांनून मौज्याचा धागा ओवण्यास वामनराव वर्षांचे चुरत नाहीत. नालिनीच न्यायन नृत्तीहि दृष्टामारीचें, चोरीखुनाचें, वायकाच्या पळमापळपीचें असलें, तरी एका पात्राच्या मुखातून वामनराव मौज्याचा, क्षमेचा व प्रेमाचा सदेश दिल्याशिवाय रहात नाहीत. ते म्हणतात, “ वास्तविक कोणत्याहि अपराधाकडे, मग तो पुरायचा असा वा खीचा असो, समाजातें सौम्य, उदार, क्षमाशील, न्यायनिष्ठ राहणे तर प्रेमसदन दर्शने पहातें. चुकी कोणाच्या हातून होत नाही ? आतापर्यंत आपल्या हातून झाली नाही, याचें कारण इतराप्रमाणे आपणाला मोहकारक प्रसंग आले नाहीत हें आहे, मोह आवरण्याची शक्ति आपणामध्यें अधिक आहे हें नव्हे, असे सामान्य माणसानें ध्यानात ठेवायें व हें ज्ञानात ठेवून मग इतरावर टीका करणी आणि कठोरता किंवा सौम्यता धरावी. ”

नव्या तत्त्वज्ञानाची मीमांसा

‘मुशीलेना देव’ ही वामनरावाची तिसरी कादरी. रहस्यमय कादरीची नवरी वाट टाडून वामनरावाची लेपणी पुन चर्चात्मक कादरीकडे वळली त्यानीं ‘रागिणी’ लिहून जी नीति प्रभावली, ती बुद्धिगत चरणाच्या योग्यतेची ‘मुशीला’ आहे ‘रागिणी’ नंतर वीस वर्षांनी जन्मास आलेली मुशीला अधिक चिन्मिस्तक व अधिक नडरतोर आहे. या दोन्ही ग्रंथांचा तोटवळा एकच असण, तरी बदलत्या काळाचे परिणाम त्या दोघींच्या विचारावर झालेले दिसतात. रागिणीच्या वेळीं मुशिक्षित समाजामध्यें जे विचार रोळत, जे वाद चालत व जा ध्येयें स्फुरत, त्याचें प्रतिबिंब वामनरावांनीं आपल्या कादरीत उमटविलें आहे. त्यानंतर एका पिढी गेली. एका मराठ्याद्वि होऊन गेलें

आणि नवे विचार, नवे वाद व नवे तत्त्वज्ञान जगभर पसरले, त्याचें पडसाद महाराष्ट्रीय तरणाच्या डोऱ्यात सहजच उमटू लागले त्याचे ध्वनिलेखन वामनरावांनी आपल्या नवीन कादंबरीत केले, एवढेंच नव्हे तर, या नवीन विचाराच्या छांटेत ग्राह्य काय—अग्राह्य काय, शाश्वत काय—चंचल काय, याची भीमासा करून आपल्या तर्कांच्या दृष्टीनें जें जें शुद्ध, योग्य व हिताचें वाटलें, त्याचें त्याचें मार्गदर्शनहि त्यांनीं केलें

राजकन्यांना पूर्वी भेष्यातून व जाता मोटारीतून फिरावयाला मिळोवें तसें भाग्य वामनरावांच्या कादंबऱ्यांना लाभलें ' रागिणी ' जन्मास आली तेव्हा मराठीत ' मनोरजन ' हें मासिक मुदर व अग्रेसर होतें त्या मासिकातून ती कादंबरी क्रमशः प्रसिद्ध झाली ' मुशीलेचा देव ' वामनरावांच्या कल्पनेत रोळत होती, त्यावेळीं ' रत्नाकर ' मासिक श्रेष्ठ श्रेणीमध्यें होतें त्या मासिकातून ही कादंबरी अक्षय प्रकाशित झाली तिचें रसिकानीं चांगलें स्वागत केलें १९३० सालचें ' भोजराज पारितोषिकहि तिला मिळाले

देवाचा शोध

सुप्रसिद्ध आयरिश नाटककार मि जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनी ' A black girl in search of God ' (देवाचा शोध करणारी काळी मुलगी) या नाट्याचें एक टोटेसें पुस्तक लिहिले आहे त्याच विचाराचें सूत्र ' मुशीलेचा देव ' या कादंबरीचें आहे वामनरावाचें मुद्दय असें की, शॉची ' काळी मुलगी ' वामनरावांच्या मुशिलेनंतर जन्मास आलेली आहे नाहींतर निचाऱ्या वामनरावावर वाङ्मय चौऱ्यांचा आरोप आला असता ' महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गामधील एका मुशिक्षित मुलीचे मनात ' ईश्वरविषयक कल्पनांच्या त्रासतीत वसकूशी नाति झाली ' याचें चित्रण या कादंबरीत केलेल आहे रागिणीचा हल्लवारपणा व उत्तरेचा स्पष्टास्तेपणा या दोहोंचा सगम मुशीलेच्या स्वभावात झालेला दिमतो ती जत करणानें ' जितकी कोमल आहे, तितकीच बुद्धीनें कठोर आहे तर्काची अमुटित धाव जाईल तेथपर्यंत जाण्यास ती तयार आहे डॉ मरबद्र चतर्नी याच्या

‘शेष प्रश्न’ कादंबरीतील कमलेइतकीच जवळजवळ ती निर्भय व निर्मीड आहे. ‘मुशीले’ इतकी विचारी व चिंतित्त्वक नायिका मराठी कादंबरीत तरी दुसरी नाही.

ध्येय हाच देव

इतर मुलींप्रमाणेच मुशीला ही लहानपणीं तानड्या दगडाला पुलें बहात असे. य ‘देवमाप्पा’ म्हटलें की हात जोडीत असे. पण पुढे दगडात वा झाडात देव नाही असे तिला वाटू लागलें. “गगनातले गगळे देव गगन-मुमुमाप्रमाणे खोटे आहेत.” असे ती म्हणू लागली. लग्न झाल्यावर ती पतीलाच देव मानू लागली. पतिहि मातीच आहे असा अनुभव तिला आला आणि ती दल्पनाहि बुल्लुड्याप्रमाणे लवकरच फुटली. तिला असे वाटू लागलें की, “देवपूजा ही देवाची मनघरणी आहे किंवा त्याला दिलेली लाच आहे. कागदाचा त्रावृत किंवा मातीचा गणपति आपणच निर्माण करतो आणि सग पाण्यात गुढवितो, त्याप्रमाणेच आपण हरएक देव निर्माण केले आणि त्यांना आता जन्म-समाधि देण्याची वेळ आली आहे.” शेवटी “ध्येय हाच देव” या मताने मुशीलेची मति स्थिर झाली.

समाजवादाची छाननी

कादंबरीच्या सुमारे अर्ध्या भागात आरितव्यवसायाचा असा ऊहापोह केलेला आहे, त्याच उरलेल्या अर्ध्या भागात समाजमतावादाचा विचार केलेला आहे. या दोन मुख्य वादांच्या अनुषंगाने किंवा निमित्ताने सत्य, ज्ञान, विनाश, इत्यादि विषयांचीहि चर्चा कादंबरीत आलेली आहे. मुशीलेच्या मुत्ताने वामनरायच आपले परिष्कृत विचार गोळा आहेत जसे वाटा नाय्यछटेप्रमाणे एरानेच गोळा राहण्यापेक्षा मुशीला, तुनदा, बाळू, रावना वगैरे पात्रांच्या तोंडून, नाना प्रसंगांच्या निमित्ताने, स्वतः गोळ्याची युक्ति वामनरायानी या कादंबरीत साधलेली आहे. तो तो प्रसंग डोळ्या-पुढे उभे करणारी रेखीव व सविस्तर वर्णने किंवा वाचकांच्या भावना हलवून सोडणारे रसोत्कट प्रसंग यांना या कादंबरीत पारसे स्थान नाही.

खुद्द वामनरावच आपल्या कादंबरी-लेखनाची लक्ष्म सागताना म्हणतात, “माझ लक्ष्म माझ पोषाखादि गोष्टींपेक्षा आंतर व्यापाराकडे अधिक जाहे. म्हणून हे व्यापार माझ्या ध्यानात येतात आणि राहतात. अर्थात् त्याच वर्णन मी करू शकतो, आणि वर्णन जेथे चांगलें सावलेलें असते तेथें वाचकाना माझ वर्णनाची उणीव फारशी भासत नाही किंहुना ज्याला त्याला आपल्या कल्पनेप्रमाणें मनश्चित्ते रंगविण्याची संधि मिळते ”

आजउद्याची समाज-व्यवस्था

सध्याची समाज-व्यवस्था सर्वानाच असंतुष्ट ठेवणारी जाहे म्हणून ती मोडून समाजवादी (विश्वकुटुंबी) व्यवस्था निर्माण करणें अवश्य आहे, असा मूर वामनरावांनी निरनिराळ्या पात्राच्या तोडी लावला आहे. मुनद राव म्हणतात, “ही इमारत आज ना उद्या-नाहींतर ५००० वर्षांनीं-कोसळणार यात शका नाही आज सर्वत्र असतोपाचा माजार आहे पुरुष नायकाच्या नावानें रडे फोडतात, त्रायका पुरुषाच्या नावानें घोडे मोडतात ! ब्राह्मणेतर ब्राह्मणाना शिव्या देतात, ब्राह्मण ब्राह्मणेतराना पोकळ शाप देतात ! (तसेंच भाडवल्याले व मजूर,) आजच्या समाजात गरिमाना अन्न नाही आणि श्रीमंत अजीर्णाने आजारी पडत आहेत ! मन सुमस्कृत करण्याचें हें मंदिर नाही, तर दोगसोंग आणि हलकटपणा शिवविण्याची शाळा आहे ” सध्याच्या अनवस्थेच्या जागी जी नवी समाजव्यवस्था यावयाची, तिचें शब्दचित्र सुशीलेन पुढीलप्रमाणें रेखाटलल आहे. ‘आमची विश्वकुटुंबी संस्था ईश्वरवादी नाही, आणि निरीश्वरवादी नाही, आम्ही सत्यवादी आहोंत सर्व लोकाना आमच्या राज्यव्यवस्थेत विचार स्वातंत्र्य व मत स्वातंत्र्य असेल. विशिष्ट वर्गाचा इतर वर्गावर जुद्धम असावा हें मतच मुळीं आम्हाला पसत नाही ”

पत्ररूप कादंबरी

‘इदु काळे व सरला भोळे’ ही कादंबरी १९३४ सालीं प्रसिद्ध झाली. ती आहे अग्न्या सव्वादें पृष्ठाची. पण ती रमिकाची लाडकी प्रनली. सोळा वर्षांत तिच्या चार आवृत्त्या निघाल्या पत्ररूप कादंबरी लेखनाची

प्रथा तिने पुढे आणली म्हटलें तरी चालेल प्रत्येक पात्र सहज पत्र लिहितें व त्या पत्रातून कथानक जापोआप पुढ सरतें, अशी जोट जमविणें कौशल्याचें असतें तें कौशल्य वामनरावांनी चागलें दाखविलें आहे त्यामुळें कादवरींत खरेपणा, जीवतपणा आला आहे पत्र-पद्धतीमुळें वर्णनाला पायउदर असतो तो वामनरावांना हवाच होता त्यांना वर्णनाचा कटाळाच 'नर्लिनी'प्रमाणें कृत्रिम वर्णनाचा पसारा, आपल्या स्वभावाविरुद्ध, माडण्याची पाळी वामनरावांवर या कादवरीन आणली नाही

कोणाला एकाद्या चित्तवेषक प्रसंगावरून कथानक मुचतें, तर कोणाला एकादी लोकाविलक्षण स्वभावाची व्याप्ति पाहून मुचते, परंतु वामनराव एकादें तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठींच कादवरी लिहितात ते म्हणतात, 'इतु काळे' मधील विनायकराव हा प्रथम कर्मयोग्याच प्रतीक होता, नारायणराव पाठक हा ज्ञानमार्गाचा अनुयायी म्हणून कल्पिलेला होता आणि 'इतु काळे' ही कलाभिमानी म्हणून कल्पिलेली होती या कादवरीच्या द्वारे मला अरा सुचित करायच होत कीं, मनुष्याला केवळ ज्ञानान समाधान होत नाही, केवळ कर्ममार्गान पूर्णता येत नाही आणि केवळ कलासक्ति ही देखील अपुरीच आहे तात्पर्य, सर्वांची एक-वाम्यता केल्याशिवाय कृतार्थता नाही एकाच्याच नाहीं लागल्याने अस-माधान होण्याचा संभव पण ध्येयवादी मनुष्याला या असमाधानातच एका उच्च प्रकारच समाधान वाटत असत, हें मला शेवटीं मुचवायचाच होत "

'इतु काळे' चे कथा-सूत्र

या कादवरींत १९१९ ते १९३४ पर्यंतचा पंधरा वर्षांचा काल त्यांनीं पार्श्वभूमीसाठीं निवडला आहे विनायकराव भोळे गांधीजींच्या सावरमती येथील सत्याग्रहाश्रमात गेले, मत्याग्रहात सगळील होऊन दीड वर्षांची शिक्षा भोगून आले, नंतर खेड्यात राहून ग्राम सेवे करू लागले व पुन सात वर्षांची शिक्षा त्यांना झाली अस्पृश्यता-निवारणाचा प्रचार व जागृार केल्यान त्याचेवर सनातनी ग्रामस्थानीं राहिल्लार टाकला, त्याची शेन मुल मृत्युमुखी पडली व तेहि पुढ कालयज्ञ झाले, तरी त्याची पत्नी मरणा ग्राम-सेवेच नत चालवीत राहिली जम इ साथ कथानक आहे मरण्या

भाऊ कंत्राटदार, त्याची पत्नी इंदु काळे ही गायनाची शोकीन. कला का नीति ? या हिंदोळ्यावर झोके राणाऱ्या तिच्या चंचल मनाला विनायकराव (म्हणजेच वामनराव) निश्चित उपदेश करतात—“ कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपारी नीति आवडती होणे चांगले नाही. गाण्यामध्ये ताना आणि जाळाप याचे वास्तवीक गाणाऱ्याला थोडेबहुत स्वातंत्र्य असले, तरी त्याने ‘ ताल ’ वेव्हाहि सांभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेच कलेकरिता थोडेबहुत स्वातंत्र्य इष्ट आहे, पण नीतीचे ‘ ताल-तन ’ सांभाळलेच पाहिजे. कलेची तद्दान भागविण्याकरिता नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणे बरोबर नाही. ” वामनरावांना ‘ सशयात्मा ’ किंवा ‘ मनचळे ’ म्हणणारानी निदान हे त्याचे निःसंदिग्ध मत तरी ध्यानी ध्यावे.

पोथीचे पांघरूण

‘ आश्रम-हरिणी ’ ही लघु कादंबरी वामनरावाची सर्वात लाडकी, पाडणशी पानाच्या या कादंबरीला जुन्या पोथीचे स्वरूप दिलेले आहे. ‘ श्रीपाराशर पुराणाची जुनी पोथी ’ आपल्याला सापडली अशी बतावणी कादंबरीकर्त्याने केली आहे. ती बतावणी ठिकठिकाणांसाठी संस्कृत शब्दाची पखरण केलेली आहे. धौम्य ऋषि नागतात, “ आमच्या आश्रमातील गुरुजींच्या अध्यापनामध्ये क्रीडनाची गोडी होती आणि क्रीडनामध्ये उदार नीतितत्वे निगविली जात होती. ” हिंमणे येथील आश्रमात गोडीने शिकविणारे वामनरावच या गुरुजींच्या रूपाने आपल्या डोळ्यापुढे उभे रहात नाहीत काय ? दोन पति व एक पत्नी असा पैच या कादंबरीत वामनरावांनी उत्पन्न केला आहे. ‘ प्रथम-विवाहाद्वयकाच हा पुनर्विवाह मला शुद्ध व इष्ट वाटतो ’ हे आपले मुवाकवी मत वामनरावांनी या कादंबरीत १९१५ सालीमुद्रा माडले होते. पण लोकभयामुळे त्यांनी तो पुनर्विवाह सादलेला कादंबरीत दाखविला नव्हता. गडकऱ्याचीहि ‘ प्रेमसन्ध्या ’ मध्ये अशीच कुचक्या शाली होती. ‘ सर्व जगताकडे ममतेने व प्रेमदर्शने पाहणे याचेच नाव आत्मोन्नति ’ हा आपला निश्चित सिद्धांत वामनरावांनी याहि कादंबरीत मांडलेला आहे.

आत्मचरित्राची छाया

‘ स्मृति-ल्हरी ’ हे वामनरावाचें अखेरचें पुस्तक म्हणजे आत्मचरित्रच वाढे म्हटलें तरी चालेल ‘ धोंडोपत बर्वे ’ नावाच्या व्यक्तीचे तोंटून वामनराव आपले पक्रमधुर विचारच प्रगट करीत आहेत. त्याचे गोल, त्याच्या भिया म्हणजे मधाच्या धारा आहेत. फुटलेलीं मनं साधारणीत, उसवलेलीं चञ्चे शिवार्ति, चुका-उणिवावर पाषटण घालावें, प्रसर्गी रोटें गोलूनहि सर्वाना समाधान द्यावें, अशा सिग्ध स्वभावाचा मजुर नमुना वामनरावांनीं निर्माण केला आहे. माधुर्य व ज्ञान (Sweetness and Light) याचा सदेश पानापानातून ठरकत आहे घरभर सुग्ध पसरणाऱ्या पण स्वतः न दिसणाऱ्या एकाग्र उदयतीप्रमाणें ही कादरी आल्हादकारक व सुखदायक आहे.

प्रा. फडके : : : १८

पुण्यातील सुंदर मोर पाहण्याचा ठीण कोणाम घेईल ? आकाशातील विविधरंगी इंधनपुष्प नजरेत न साठविणारा अरक्षिक कोण आहे ? प्रा फडके यांचे ऐटदार, मनोहर, अवीट असें ललित वाङ्मय वाचताना कोण कटाळेल ? ते जस ललित लिहू शकतात, तसच शास्त्रीय लेखनहि करू शकतात, जशी मराठीत तशी इंग्रजीतहि त्यांची लेखणी चालत, आणि जशी लेखणी तशीच वाणीहि त्यांची लुक्क्या असो, कादंबरी असो, निरप असो, मित्र व्याख्यान असो, प्रत्यक्षाची रचना, एखाद्या प्रमाणरुद्ध मदिराप्रमाणे, अगदीं बाधेसून असते शब्दांच्या योजनेपासून कथानकाच्या रचनेपर्यंत. प्रत्येक अवयव कसा कोरीव-कतीय ! मराठीत कादंबरी-लेखनातील बाहिरगाची कला तर त्यांनी पूर्णत्वास नेली असें म्हटलें तरी चालेल

भाषा, वर्णन, स्वभाव-लेखन, रम-परिपोष, कथानक-रचना—हे सारे कोही तंत्रशुद्ध व सस्त.

“हरिभाऊ आपल्याप्रमाणे चिरंजीव हो” असा आशीर्वाद प्रा. रामभाऊ रानडे यांनी प्रा. फडके यांना ‘अल्हा हो अकबर’ या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत दिला. तो फडके यांनी आपल्या पचवीसतीस वर्षांच्या कथालेखनाने खरा करून दाखविला. अर्थात आपट्यांचा संप्रदाय निराळा आणि फटक्यांचा संप्रदाय निराळा. दोघांचे स्वभाव भिन्न, मार्ग भिन्न, ध्येय भिन्न. फटक्यांच्या कथा-मूर्तीत, प्रेमाशिकाय विषय नाही, शृंगाराशिकाय रस नाही आणि यौवनाशिकाय मार्ग नाहीत, अशीच सर्वसाधारण स्थिति आहे. अपवाद असेल तर कचित.

“कलेकरितां कला”

त्याच्या कला-विलासी मनाची अशी समजूतच आहे की,
“सामाजिक, धार्मिक अगर राजकीय कांति नाटकानीं अगर कादंबऱ्यानीं घडून येत नाही...नाटकें, कादंबऱ्या लिहिणारा लेखक पुढारी होऊं शकत नाही...कला आणि क्रीडा या दोहोंचेंहि स्वरूप सारलेंच आहे...केवळ अतःकरणांत दाखलेल्या भावनाना त्या त्या खेळाच्या निमित्तानें वाव मिळावा, आणि अंतःकरणांतल्या भावना व्यक्त होतांच मनुष्याला जो एक विलक्षण आनंद साहजिकपणेंच होत असतो तो अनुभविता यावा एवढाच खेळ खेळण्यांत मनुष्याचा हेतु असतो.”

साहित्याचा दुहेरी उपयोग

याचा अर्थ हतकाच घेतला पाहिजे की, फडके यांच्या दृष्टीनें ललित-लेखन केवळ करमणुकीचे एक साधन आहे! याउलट, गॉर्की, अप्टन्, सिंद्रेअर, बर्नार्ड शॉ, शरच्चंद्र चटर्जी, हरिभाऊ आपटे प्रभृति थोर थोर कलाभक्तांनीं रजन व बोध या दोन्हींचा सगम आपल्या वाङ्मयांत केलेला आहे. उष्णता व प्रकाश या दोन्हींचा लाभ देणारे ते तेजोगोल होत. पण एखाद्यानें आपल्या समवेरीचा उपयोग केवळ शोभेसाठींच करावयाचें

ठरविलें, तर त्याला काय म्हणायचें? तें शोभा देण्याचें काम मात्र फडके मोठ्या कौशल्यानें पार पाडतात. कला-चतुर लेखक म्हणून त्यांनीं चांगलें नाव कमावलें आहे.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास

प्रा. नारायण सीताराम फडके यांचा जन्म ता. ४ ऑगस्ट १८९४ रोजी झाला. नगर जिल्ह्यातील कर्जत या खेडेगावीं ते जन्मले. तरी दहाव्या वर्षापासून पुढील सारं शिक्षण पुण्यास झालें. वडील मामलेदार असल्यामुळें त्यांना रेंच फिरावें लागे. त्यामुळें फडक्याचे प्राथमिक शिक्षण स्थिरपणें होऊ शकलें नाहीं. १९०५ सालीं, वडिलांची उदली पुण्यास झाली, आणि पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मराठी चौथ्या वर्गांत फडके दाखल झाले. इंग्रजी तीन वर्षा वडिलांनीं घरीच करून घेतल्या. त्यामुळें नूतन मराठी विद्यालयात ते एरुदम इंग्रजी चौथीत जाऊन बसले. १९१० सालीं मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार त्यांनीं ओलाडलें. नंतर ते फर्गसन कॉलेजात गेले.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास या कॉलेजच्या दोन्ही अंगांचा भरपूर लाभ फडक्यांनीं घेतला. क्रिकेट व टेनिस खेळण्यात ते पुढे असत पत्ते खेळण्यात ते पटाईत होते नाटकात भाग घेण्यास ते उत्सुर्क असत. या खेळांपरोबरच बौद्धिक विनासानडेहि त्याचें लक्ष असे. सभेंत सपाईंदार भाषणें ते करीत इतरमध्ये असतानाच त्यांनीं आपली पहिली गोष्ट लिहिली. त्या गुप्त पोलिसी गोष्टीचा मोनदला त्यांना सोळा रुपये मिळाला. इतर वाचनहि त्यांनीं पुष्कळ केलें १९१४ सालीं ग्री ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत ते उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर १९१७ सालीं, त्यांनीं एम. ए. च्या परीक्षेतहि तसेंच भरघोंस यश मिळविलें. तत्त्वज्ञान विषयाचीं विद्यापीठाचीं पारितोषिकें त्यांनीं पटकाविलीं. ही दुसरी पदवी त्यांच्या हातात पडण्या-पूर्वीच 'प्राध्यापकी' ज्याच्या गळ्यात पडली. १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज निघालें. त्यापरोबर फडके तेथें गेले व तत्कालीन शिक्षकू लागले. १९१८ सालीं मुंबई विद्यापीठानें २०० रुपयाचें बक्षिस लावलें होतें.

दादाभाई नौरोजी यांचे चरित्र लिहिणारास ते मिळाल्याचें होतें. पड-
क्यानीं महत्वाकाशा धरली आणि चरित्र लिहिलें. त्यांना तें वाचिस मिळालें.

वृत्तपत्र-सृष्टींतील अनुभव

या ना त्या निमित्तानें पट्टे याचा पाय काहीं प्राध्यापक पदावर ठिक्
शकला नाहीं. त्याच्या प्राध्यापक पेशानें त्यांना दूर दूर फिरविलें. १९१९
साली म. गांधींनी असहकारितेचें रणनिग पुढलें. तें ऐकताच पडके
याच्या हृदयातील भावना नाचू लागल्या त्या भावनेसरशी त्यांनीं
प्राध्यापकाचा शगा छुगारून दिला. शिष्याभ्यानादि कॉलेजावर बहिष्कार
घालण्याचा उपदेश करण्यामाठीं त्यांनीं मूळ व्याख्यानें दिलीं. चरितार्था-
साठीं त्यांनीं 'मराठा' या इंग्रजी साप्ताहिकात सदसपादकाचे काम केलें.
'केसरी' तहि ते होमने 'विविध-विचार-तरंग' लिहीत. १९२० च्या
जूनपर्यंत वृत्तपत्रीय सृष्टीमध्ये पट्टे यावरत होते. पण त्यांना गांधीजींच्या
चळवळीची गोडी वाटेना आणि त्यांचें मन वृत्तपत्रीय लेखनात रमेना.

नोकरीमुळे भ्रमंती

ते थेट दिल्लीच्या एका स्थिशन कॉलेजमध्ये सत्तशानाचे प्राध्यापक
म्हणून गेले तेथे त्यांचें वास्तव्यहि होतें एका स्थिशन घुडवात. ही जागा
हंगामी होती. एक वर्ष पुढें होताच ते परत पुण्यास आले. १९२२ च्या
जूनमध्ये शिबू द्रैद्रामादमधील कॉलेजात ते प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें ते
सुमारे चार महिनेच राहिले. तेथून ते नागपूरच्या कॉलेजमध्ये १९२४ च्या
जूनमध्ये दाखल झाले. तीनचार महिन्यात तीहि नोकरी त्यांना, त्यांच्या
विशिष्ट मतामुळे, सोडावी लागली. पुनः ते वृत्तसृष्टीच्या आश्रयास आले.
१९२५ पासून सुमारे वर्ष दीडवर्ष ते मुम्बई येथील एका इंग्रजी पत्राचे
संपादन होते. १९२६ च्या जूनपासून मात्र त्याची ही भ्रमंती थायली.
त्यावेळीं ते कोल्हापूर येथील रामाराम कॉलेजात प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर
जे जाऊन बसले, ते १९५१ सालीं सेवानिवृत्त होईपर्यंत.

कादंबऱ्यांतील नवयुग

गेत्या पचवीस वर्षांत कोल्हापूर येथे लाभलेल्या या स्वैर्यामुळे व स्वास्थ्यामुळे पडके यांचे हातून विविध व विपुल लेखन होऊ शकले त्यापूर्वीच्या भ्रमतीमुळे त्यांनी देशातील दिल्ली, हैद्राबाद, कराची, आग्रा, काशी, झांशी, अहमदाबाद वगैरे जी निरनिराळी शहरे पारिली आणि सिव्जन, मुसलमान, पारशी इत्यादि भिन्नधर्मीय कुटुंबियांचा जो सहवास त्यांना घडला, तो सर्व अनुभव त्यांना पुढीं कादंबरी-लेखनाला भरपूर भांडवलसारखा उपयोगी पडला. काहीं काहीं कादंबऱ्यांसाठी ते मुद्दाम गेले, हैद्राबाद, काश्मीर वगैरे ठिकाणी जाऊनहि आले. १९१७ साली प्रसिद्ध झालेली त्याची 'अल्हा हो अक्बर' ही कादंबरी 'त्याची' म्हणता येत नाही कारण 'पडके'चा 'कोणतेच गुण तीमध्यें आढळत नाहीत' पूर्वीच्या कादंबरीकारांचे अनुकरण करूनच ती लिहिलेली आहे. तिचा मोनदला त्यांना मिळाला फक्त पन्नास रुपये ! त्याच्या विशिष्ट गुणांची चानगी देणारी पहिली कादंबरी म्हणजे 'कुलाब्याची दाटी' ती १९२५ साली प्रसिद्ध झाली तिच्यात काहीं नवेंच पाणी आहे असं रसिकानी ओळखले १९२७ मध्ये 'जादूगार' व १९२८ मध्ये 'दोस्त' या दोनहि रमणीय मानस कन्यांनी महाराष्ट्राला मोहिराच घातला या त्याच्या अलौकिक कादंबऱ्यापासून अपार लौकिक त्यांना मिळाला, पण प्राप्ति पेचीटि शाली नाही.

साहित्यातील मान-सन्मान

१९३१ साली त्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'अटकेपार' कादंबरीचे भाषांतर त्यांनी स्वतःच इंग्रजीत केले आणि ते इंग्लंडमधील एका स्पर्धेसाठी पाठविले त्या स्पर्धेत त्यांना यश न मिळाले, तरी त्याची महत्त्वाकांक्षा दिसून आली. उत्कट इंग्रजी भाषेतील हेमिंटनप्रभृति टीकाकारांच्या ग्रथांचा आधार घेऊन व स्वतःच्या बुद्धिबौद्धल्याचा उपयोग करून पडके यांनी १९३४ साली 'प्रतिभा-साधन' नावाचा उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यात इंग्रज ग्रेयकारांचे ऋण मान्य न केल्यान, त्या ग्रथावर टीपेचे बाह्य माजले. त्यासाठी 'प्रतिभा-साधन समिती' नेमण्यात आली. तिने पडक्या-

चा, उदारपणे गौरव करून असा निर्णय जाहीर केला की, हॅमिन्टनच्या ग्रथाची दाट उपा 'प्रतिभा-साधन' ग्रथावर पडली आहे आणि त्या ग्रथाचा निर्देश पडक्यानीं करायचा हवा होता. हा ग्रथ कोणाहि होतारू लेखकाने अवश्य वाचलाच पाहिजे, असा आहे. त्याला द म. साहित्य संमेलनाने पाचशे रुपयाचे पारितोषिक देऊन त्याचा योग्य तो गौरव केला.

पडक्याच्या थोर साहित्यसेवेबद्दल वादच नव्हता. त्याच्या कथा, त्याच्या कादंबऱ्या, त्याच्या गुजगोष्टी, त्याची चरित्र, त्याची नाटके या सर्वांचा सत्कार महाराष्ट्राने मोठ्या प्रेमाने केला आहे. १९२९ साली, मिरज येथे भरलेल्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. एवढेच नव्हे, तर रत्नागिरी येथे १९४० साली भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षत्वाचीहि त्याची निवड झाली.

कथा-लेखनाचे तंत्र

कथा काय किंवा कादंबरी काय, त्याचे एक शास्त्र आहे, तत्र आहे ते कसे अभ्यासावे हे पडके यांनी 'प्रतिभा-साधनात' गोड भाषेने, समर्पक दाखल्यानीं व सुसंगत विवेचनेने मांडले आहे. खुद्द स्वतः हि ते आपले लेखन तसेच करतात. पराधर्मापूर्वी किंवा लढाई करण्यापूर्वी जसा नफाशा काढावा लागतो, तसा आपल्या कथानकाचा, स्थल-कालाचा व पात्राप्रसंगाचा तपशीलवार नकाशा आपण तयार करतो-आणि त्यात पेंचप्रसंग, निरंगाठ व उकल यांची स्थाने ठरवून व विरोधी विभाराचे स्वार्थ घालून, सुरदु खाच्या लायायकाशाची मांज उडवून देतो असे ते म्हणतात. आपल्या कथा-लेखनाची प्रक्रिया कशी असते हे सांगताना ते एके ठिकाणी लिहितात, "प्रत्येक कादंबरी लिहिताना माझा मध्यवर्ती कल्पनेचा मूर्त अवतार म्हणून मी प्रथम कोणत्या तरी एका व्यक्तीची शक्य तितकी रेषीव कल्पना आपल्या मनाशी करित आलों आहे. हा कल्पना जितकी पक्की व स्पष्ट असेल, तितक्या प्रमाणात माझीच मुख्य पात्रांची निर्मिति करणे मुळम जाते असा माझा अनुभव आहे. कथानकापेक्षा 'स्वभाव-वर्णनाला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे."

पात्राचा जिवंतपणा

स्वभाव लेखन हुशेहूत्र करण्यात पडके याचा अगदी हातगड्या प्रत्येक व्यक्तीचा पोशाख, शरीररूप, माना वेळण्याची किंवा नात्रपुड्याची हाल चाल करण्याची लक्ष्य, या ग्रहिरगाप्रमाणेच त्याच्या मनातील विचार-विकाराच्या लाटा, घुद्धि व भावना याचे सद्य इत्यादि अंतरगृहि पडक वारीर गारीर तपाशिलानीं पार सुंदर रंगवितात त्या त्या प्रसंगात ते तें पात्र'कस घोले' याचा सहज उद्गात्र त्याच्या सवादात ऐकावयास मिळतो त्यामुळ मारीं पात्रें खरीखुरी, हाडामासार्ची, जिनत आवेत असं वाढून वाचक त्याच्या मुखदु ग्राशीं ममरस होतो पडक्याचीं पात्रें वास्तव असतात, सवाद स्वाभाविक असतात, वर्णनें सागोपाग असतात आणि प्रसंगाची गुण सगतवार असते त्यामुळे सर्व कादंबरी वाचताना आपण कोणत्या तरी एका नव्या पण प्रत्यक्ष कुटुनात जाऊन राहून प्रेक्षून आलों असा ठसा बच्चकाच्या चित्तावर दीर्घकाळ उमटता.

नंदन-वनाचा याद

सपत्नीन गीमत, नयाने तरण व शिक्षणाने प्रगत-असेच नायक नायिका पडके बहुधा निवृत्तात ' रहावयास मुंदर राजवाडा, रावयाम सुग्रास मिष्टान्न, हिंडाफिरावयासाठीं दिमतीला मोटार ' अशा परिस्थितीवर ' जादूगार 'चा चित्रकार नायक लोळत असतो पडक्याच्या मित्र परिवारात चित्रकार, गायक पेटावादनपटु, नट नटी, अशा रसिकाचा भरणा असल्यामुळे त्याची प्रतिभिनें कोणत्या ना कोणत्या पात्रात उमटणें स्वाभाविकच आहे त्याचा नायक रेल्वेनें जाईल तर सेकंड क्लासनेच, आणि तो प्रवास करील तो लोणावळे, महाबळेश्वर, काश्मीर येथलाच साधा लेखक असला तरी त्याचा नायक तुरगात गेला कीं अर्गात, हॉटेल्चे ट्रिल व्हावयाचें चारपाचशे रुपयाचे व तें गुपचुप भरून जावयाचा एखादा दोस्त ! यक्षनगरीतून सारा सचार चाललेला ! वसतसेनेच्या निरनिराळ्या चौकातील देखावे पाहून अकित होणाऱ्या विदूषकासारखीच वाचकाची अवस्था होते.

' प्रवासी 'चा नायकहि विस्मित होण्यासारखा दिवाणखान्यातील देखावा

पहा. "खोलीभर अधरलेले निरनिराळ्या रंगाचे असलेले भागमालीचे उंची गाढीचे, भारी स्मितीचे पैठणीचे सामान, कोंपऱ्याकोंपऱ्यात माडलेल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टेथळावर ठेवलेल्या मूल्यावान् पत्तारी धाटाच्या पितळी कुऱ्यात डोळगारी 'पाम' चांतीचीं झाडे, भितीवरचे पिलोरी आणि सुंदर देखावे फेंच पद्धतीचे उंच प्रशस्त रिडक्यापुढे चुल्हादे रंगात पडदे इत्यादि घस्तूचे दृश्य पिकटगुलारी छटेच्या विगुडीपानीं दावलेल्या प्रकाशात राजाभाऊना एखाद्या स्वमातल्या दृश्याप्रमाण धाडल. मनावरचा विम्वयाचा परिणाम ओसरू देण्यासाठी तो क्षणभर दारात उभा राहिला. आणि मग त्यानें दृष्टि वर कान समोर पाहिले, ता एका राजशाही मचकावर गुड्याभर उंच गादीवर रेशमी अग्न्याच्या उंची उद्यागिर्नाचा मानेग्यालीं आभार घेऊन नीलावरी पडली असलेली त्याला दिसली "

मृष्टीचीं विविध स्वरूपे

सकाळ-संध्याकाळ, समुद्र, पर्वत, निरनिराळे ऋतु-इत्यादि सर्षीचे वर्णन सूक्ष्मतेनें व रम्यतेनें ते करतात. ग्रीष्म, वर्षा, शरत्, शिशिर वर्गरे ऋतूंचे वर्णन 'प्रवामी' कादंबरीत पडदे यानीं उद्दारीनें केले आहे.

'वसतन्तु आला तम्यं गेला, ग्रीष्मऋतुत रानी लहान होऊन दिवस मोठे झाले, वाऱ्याची दिशा बदलली, जलाशयातें प्राणी जावून गेले, आणि प्रत्यक्ष गर्भतापान जमिनीला भेगा पडल्या पुढे जाभाळात हलके हलके टंग जमू लागले, वादळी वाऱ्याना सुरवात झाली, आणि विगुहनेचा फडकडाट होऊन वर्षाकालास प्रारंभ झाला रानोमाळ गवत माजल, शेत उंच उंच वाढली, लहानमोठीं झाडे पल्लभमारान आच्छादित झालीं, मृदु आणि नम्र वासान दाही दिशा दखळून गेल्या, तामड्या गळिच्छ पाण्यान नदीनाले सवळले, आणि पत्रात चौची खुपसून कुडकुटणारे पक्षी 'माया रे, यावय आता ही दृष्टि !' अशी बदलराजाची प्रार्थना करायसाठी चियाचे चाट कर लागले

वर्णनाचा एकजीवपणा

'वर्णनाकरिता वर्णन' हे जुने धोरण पडके याना पसत नाही. निसर्गाचे

असो वा व्यक्तीचें असो, गहिरगाचें असो वा अतरगाचें असो, - फोणतेंहि वर्णन पात्राच्या स्वभावलेखनाला मदत करणारें व त्याच्या मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडणारें असलें तरच ते करावयाचें अशी त्याची प्रशसनीय पद्धत आहे. नुसत्या सूर्योदयाचें वर्णन अलगपणें ते करणार नाहींत 'अटकेपार'- मध्ये सूर्योदयाचें वर्णन आहे, पण ते नायकाच्या मनोवृत्तीला 'अस्तार' शोभण्यासारखे आहे तें वर्णन असं— "शेवटीं अगावरचें पाघरण दूर टाकून तो उठला. त्यानें रिडकी उपटून चूळ भट्टन टाकून गाहेर पाहिलें. चारा अगदीं बंद असल्यामुळें वृक्षाच्या पादा अगदीं निश्चल होत्या जणू ते सारे वृक्ष त्याच्या काकाच्या चित्रातले रंगरंगेले वृक्षच होत पक्षी डोंग्यापुढें फारसे दिसत नव्हते, पण त्याचे अनेक स्वरातले विविध शब्द मान ऐकू येत होते, व त्यातच निनाच्यावरील लाटाच्या गभीर ध्वनाचा अस्पष्ट अवशेष मिळल्यासारखा वाटत होता जवळपास पारशी फुल झाडें किंवा फुलपेली दिसत नव्हत्या. परंतु आसमतांतून अनंत रानकुलें फुललीं असलीं पाहिजेत. कारण हेंच जिकडेतिरडे एक विलक्षण गंध दरवळला होता. "

तपशीलवार वर्णन

मोठारचा अपघातमुद्दा फडके निती मथार्थपणें व तपशिलाने करतात हें 'अटकेपार' मधील पुढील दोन उताऱ्यातून कळून येतें 'मोठार डोलदार रीतीनें बळत गुपच वेगान वर आली पण जगदीं उरोवर पाटमाध्यावर ती पोंचली अमेळ नमेल तोंच " द्या ! " अमा एकदम तार झाला हात पारानें ब्रेक दाखला, तरी गाडी दोनचार दागा तशीच पुढें परपट्टत गेली, " करा ! तिरा ! " असें ब्रेकच्या घर्षणानें आवाज झाले '

फडक्याची कला— "गेटप दृष्टि पडल्यामोडच्या रोज्याकडे पारशी बळत नाहीं. पण जेव्हा बळते तेव्हा तेथले वर्णनहि त्याची लेखणी कीडल्यानें करते. " उन्माद " मधील एक वर्णन पहा—

खेड्यांतील प्रसंग

— " मराठेगड्याच्या पैरणी आगाड्याच्या मातीन लाटसर रगाच्या झालेल्या दिसत होत्या, अन् पुष्कळांच्या उचसर भरीव मानेभोंवतीं

चादीच्या अगर सोन्याच्या ताडताचे काळे रेशमी दोरे शोभत होते. एका कोपऱ्यात गावच्या खडोऱ्याच्या देवळातले बाजरी पसले होते. त्याच्या डोक्यावर तापडीलाल पागोट्या होती, कमरेला घोंगड्या वसलेल्या होत्या आणि कपाळावर भडारा अन् उषड्या पिळसर अगाला लाल माती पासलेली होती. हे लोक मधूनच आपल्या दोलाचा पडवम् आवाज काढीत आणि कर्कश मुराच्या सनया वाजवू लागत आणि त्यातच शिंगाची उच कर्णभेदक आरोळी उठली, की काही एका विलक्षण स्तूर्तिदायक लढाऊ वृत्तीच्या लहरी वातावरणात उत्पन्न होत. कुस्त्या सुरू झाल्या व एका-मागोमाग निकालात निघू लागल्या, तेव्हा सगल्या प्रेक्षकांचा उन्माद वाढू लागला. ”

निसर्गाची विविध दर्शने

लोणावळे येथील वनश्रीचें वर्णन पडके पुढीं शब्दांनीं ‘ दौलत ’ मध्ये करतात, “ लोणावळ्यांची मजेदार हवा, सलग्नी होण्यापूर्वी एकमेकाशी जरा सरोचानें पण खरकरच हातात हात घालण्याच्या इच्छेने बागणान्या बालकाप्रमाणे पार दूरदूरहि नाही व पार जवळजवळहि नाहीत असें वसलेले लहानमोठे गंगे, कोणाचें भय न राळगता खुशाल उन्ह रात उषड्या मैदानावर येउन पसरलेल्या सर्पांप्रमाणें लागतडक लहानमोठे रस्ते, रस्त्याच्या दुतर्भाचें वृक्ष व त्यावर किलमिलाट करणारे पक्षी आणि सभोंवार एफ्फोन मैलाच्या टापत तिकडे तिकडे दिसणारी टांगर-पठाराची वनश्री—”

चादणी रात्र आणि समुद्रावरची ! त्या रम्य दृश्याचा चतुर चितारी पडक्याइतका दुसरा कोण जसू शकेल ? ‘ जादूगार ’ मध्ये ते लिहितात, “ डेकरचें चादण सरोवरच रमणीय होतें. समुद्र सात होता तरी गेलघेगड्या माणसाची पडपड जशी काहीं चालें तरी थागत नाही त्याप्रमाणें पाण्याच्या छोट्या छोट्या लहरी रोटीच्या अगावर उड्या घेउन ‘ बुल्लुक ’-‘ बुल्लुक ’ असा आवाज करितच होत्या वारा जवळ जवळ चढ होता, पण मिन-भाषी माणसानें मधूनच एखाद्या उद्गार काढावा त्याप्रमाणें त्याची गूक्ष्म

हुळुरु मधून मधून वहात होती. आकाशात पूर्णप्राय चंद्र तरगत होता आणि राली पाण्यात पडलेले त्याचे प्रतिबिम्ब जलतरंगामुळे विचलित होऊन समुद्रात कोणी तरी रजतपत्राचे तुकडे उधळल्याचा भास होत होता.”

अशा सूक्ष्म व सविस्तर, रम्य व रेखीव वर्णनामुळे कांदरीच्या वाचकांला आपणच त्या त्या स्थानी आहोंत असा भास होतो.

वर्णनावर अलंकारांचा साज

समुद्राच्या लाटांची क्रीडा पडके यांनी कृती मनोहरपणे ‘अटकेपार’-मध्ये चित्रित केली आहे — “भरतीचा ऐन भर असल्यामुळे लाटांवर लाटा उसळून ज्या रेपेवर येणाऱ्या जाणाऱ्या लाटांची टक्कर होई, तेथे एकसारखा पादऱ्या सपेत पेंसाचा खेळ चालला होता. जणू दुधाच्या घागरी घेऊन तीराकडे घावत येणाऱ्या तरण गोपिनाच्या हातून धानपळीत घागरी पडून फुटल्या होत्या व दुधाच्या धाराचा सडा झाला होता. लाटा जितक्या आगेगाने येत तितक्याच वेगाने परत जात, त्यामुळे येणाऱ्या लाटा वल्लभाच्या भेटीला धावणाऱ्या अभिषारिचाच आहेतसे वाटे, तर परतलेल्या लाटा परंपुराच्या कामचेष्टेने भेदून पळणाऱ्या जुलागना तर नव्हेत असा भास होई. प्रत्येक लाट गर्जन आपटली की तिच्या पाण्याचा शोताच्या शोत सुधीर प्रसला होता त्या जागेपासून दहावीस हातापर्यंत चढे, आणि त्या शोताचे हजारों पाटे म्हणून मोठ्या धाव्याच्या मधल्या पटी-पटीतून घुसत, ते मिळालेच चपळाईने धार घेणाऱ्या शुभ्र सर्पाप्रमाणे राहत, लाट हनकून परत फिरली की तिच्या गर्जनेचा ध्वनि ओसण जाई व मग दुसरी लाट हापटून गजपयंत त्या दगडाधोड्यात घुसणाऱ्या शोताचा सळ-सळाटव यांनी येई. जणू सर्पाच्या उपमंत न्यून राहू नये म्हणून ते फुलारच चालू होते.”

यमुना नदीतून जाणाऱ्या नौकेचे शब्द-चित्र पहा — ‘एखादी वत्सल आई ज्याप्रमाणे आपल्या गालाचे एकदा या गालाचा व एकदा त्या गालाचा असे पटापट मुके घेत असते त्याप्रमाणे यमुनेच्या लाटा एकादा नौकेच्या या बाजूला व एकदा त्या बाजूला अशा चुनीत होत्या.’ या

स्पर्शामुळे उत्पन्न होणारा अस्पष्ट आवाज किती मंथळ आणि मोहक होता ! अत्यंत कुशलतेने सारंगी वाजविणारा आपली थोटे सारंगीच्या तारांवर अगदी हलूच, ठेवली न ठेवली अशा तऱ्हेने, खेळवितो, त्यावेळी सारंगीतून जितके मुग्ध परंतु हृदय हलवून सोडणारे नादतरंग निघतात तितकाच गोड तो आवाज होता ! ”

स्वभाव-लेखनाची जादू

ललित लेखकाची खरी फारामत या वर्णनांपेक्षा अंतरंग रंगविण्यातच असते. भाषणाचे मन अणुसारखे—मूक्षम, अदृश्य, अमूर्त. ते वाचकापुढे मूर्त व साकार करून मांडणे ही वेवढी अजब किमया ! तीत ते जादूगार आहेत. ‘दौलत’ ही त्यांची कादंबरी म्हणजे बालगंधर्वांनी सहज मारलेली मधुर तानच ! तरण-तरणीचे भाव त्यांतून मिनादित झालेले-त्यांची अंतरंगेच जगुं उमटून दागविलेली-हृदयाची दौलत दडलेली अगते ती उघडलेली. पण ‘अटकेपार’ ही कादंबरी जगुं कांही पैज माप्न रचलेली. एकाद्या वस्ताद गवयाने, मुख्यी तयलजीची व सारंगीवाल्याची साथ घेऊन, उंची बाघे जमवून, ठेवणीतील चिन्ना गाव्यात; तशी बैठक ‘अटकेपार’ची आहे. भाषेचे वैभव, खूबीचे वर्णन, स्वभावाचे चित्रण, सत्वज्ञानाचे मिचन-मवे कांही ओतप्रोत भरलेले आहे. कमी कांहीच पत्रे त्यांच्याच नाही, अशा तथ्यानेच जगुं फटके ‘अटकेपार’ निहावयास येते. उपमा-रूप-उत्प्रेक्षादि अलंकार त्याची वागवधू सहसा घालीत नाही. पण या कादंबरीत तिच्या अंगासावावर भरगच्च अलंकार घातलेले आहेत.

एकाद्या सममखरी पुतळ्यावर चोहोनाजूती प्रकाशाचे झोत सोडावेत, त्याप्रमाणे नायक-नायिकांच्या मनःस्थितीवर प्रकाश पाडणारे नाना प्रसंग फडके रंगवीत असतात. ‘जादूगार’मधील नायिकेचे नांव इंदुमती. कालिदासाच्या इंदुमतीचे नांव मुद्राम देऊन तितकीच ती रमणीय बटविण्याचा विडाच फडके यांनी उचलला काय ! जिने चित्रकार आनंदरावाला चित्राचे ‘मॉडेल’ म्हणून बसण्यास नकार दिला; तेव्हा तिची मनःस्थिति कशी झाली हे दाखविण्यासाठी ताईचे मत, तारिणीचा अभिप्राय व

त्याच्याकडे पहात निर्मला म्हणाली, 'आमचे परीक्षकहि आतां आमची अशीच कत्तल करणार, नाही?' "

'हो, अन् नारळाच्या पाण्याप्रमाणें मधुर लिहिण एखाद्या वेपरमध्ये त्यांना साफडल तर त्याचा आस्वाद घेण्याइतका रसिम्पणा त्यानीं दारा-विला तर नदीतच म्हणायच' "

स्री मनाचें चित्रण

तरुण मुलींच्या मनात शिरण्याचें पडण्याचें फसत असामान्य आहे. प्रणयभग झालेल्या नाथिवेसमर्पण तिच्या मैत्रिणी कथा कुजनुजतात हे त्यानीं 'समरभूमी'त पुढीलप्रमाणें दाखविलें आहे.

"काल तिच्या घरी जाऊन मी तिला विचारल, सिनेमाला येतेस का, तर म्हणाली, नको. राग म्हटल, पिरायला जाऊ, तरी म्हणे नकोच. "

"सारी बदलली आहे रास. काय झाल जाहे कुणास ठाऊक? "

"हृदय तसासून पहायला पाहिजे नादंसादेराच. "

"परच ग परच ! मग वाटत, तेंच चोरीला गेल असाय. "

"अग चल, तुझ आपल नाही तरीच. तिन हृदय चोरीस जायला ती काही दुष्टानारंगी मुदीत मुर्दंग गेली नव्ही. "

"पदा पदा हिची अफळ ! जशा कारी हृदयाच्या चोऱ्या मुर्दंगच होतात अन् इतर कुठे होत नाहीत " "

"मग तुझ म्हणण काय, कुलवाजीच्या एखाद्या शेतकऱ्यावर भाग्या शोभनेच मन जड आहे? "

"शेतकरी जसेल नाही तर एखादा हरिजन असेल. नाही तरी हरि-जनाच्या उदाराचा हा काळ आहेच की नाही? "

आणि मग पर्यायी निलविल बघून मुत्तार काढावेत त्याप्रमाणे त्या विद्यार्थिनींच्या श्रोळस्यानून मनसोक्त दास्याचे ध्वनी उठत, आणि ते ऐकून आत्मानुचे विद्यार्थी चेंबेन 'आहे बुवा' असा एकमेकात म्हणत, तेव्हा त्या सगळ्याजणीं मागेतलें वें ठिकाण सोडून आपल्या निश्वातीच्या गेली वडे धावत गत. त्यावेळीं मग एखादीचो बघाण पायानून निघते, एखा

साधच काळ पातळ नेसली होती, पण तें तिच्या धिती खुडून दिसत होत ! डाव्या हाताचा पंजा कमरेवर टेवून उभ राहण्याच्या तिच्या ठराविक लक्ष्मीप्रमाणें ती यावेळीं उभी होती आणि आपल्या मामाचीं नालता नेला त्यांना नसला तरी प्रश्न विचारताना उजव्या हाताचीं पोट हनुवटी खालीं लावून ती त्याच्यापडे म्हात होती अशा वेळीं तिच्या मुद्रेवर एक विलक्षण मधुर भाव खेळत असे, व तिचे काहींचे पिंगल वर्णाचे टपोरे डोळे पहाणाराला अधिकच टपोरे वाटत ”

‘ स्त्री-सौंदर्याने कारागीर ’ म्हणून पडके दिल्यात असले, तरी पुरुष पात्राचे चित्रणहि त्यांना साधते तसे प्रसंग वमी एवढेच ‘ अटकेपार ’ मधील नायकाची सागोपाग मूर्ति पहा—“ त्याची शरीररूपि उच्चट, मजबूत आणि बाधेसूद होती, व पावले टाकण्याची त्याची लक्ष्म पहाताच त्याच्या स्वभावातला दृढनिश्चय, साहसप्रियता आणि महत्वाकांक्षा काणीहि जोळभल असती त्याचे कपडे साध होते, पण त्याच्या अंगावर मपार्दने वनस्यामुळे शोभत होते दोन दिवसाच्या मुकामान तावूस झालेल्या त्याच्या धोतराचा वसलेला काचा त्याच्या कमरेपासून एकेरा टाचेपर्यंत तग राहून शोभत होता, आणि जगातल्या शिकारी थाटाच्या गरम कोटाचे पुगीर रिसे कमरेच्या दोन्ही बाजूस टोळाने खुलत होते कोटाची कॉलर मानेच्या दोन्ही बाजूनीं अशा ऐटीने खाली उतरून पडिल्या गुडीवर पाचली होती कीं, जणू आपल्या अंगापालच्या पराजमी छातीचा आणि प्रेमळ हृदयाचा त्याने अभिमान धरत होता ”

रगभूमीचा भास

एकाद्या कथा प्रदर्शनात निरनिराळ्या मूर्ति व पुतळे जसे आपण टोळे मरन पाहतो, तशीं सुस्पष्ट शब्द चित्रे पडके याच्या कथा-सृष्टीत किती तरी दिसतात एकाद्या विशिष्ट प्रसंगी, विशिष्ट मनोवृत्तीतील व्यक्ति कधी वागत असेल, हें त्रुर्विणीप्रमाणे प्रतिभेने टिपून पडके बहारीने रंगवितात “ दौलत ” मधील नायिका निर्मला एका प्रसंगात कधी चित्रित केली जाई पहा—“ त्यावेळीं तिने डाव्या हातात कप धरला होता व उजव्या हाता

दीचा पदर पुन्हाडाला अडके, आणि एखादीच्या हातातली पुस्तक निस-
टून खाली वाळूवर पडत. ”

हपोस्तुळ नायिका कशी वागते हें ‘जादूगार’ मध्ये पडके यांनी
मारकार्दनें वर्णिल आहे. त्या कादंबरीची नायिका इदुमता—“ कॉलेज
सुटल्यानंतर वर्गातून बाहेर पडून जों त्या भव्य दगडी इमारतीच्या पायऱ्या
उतरू लागली, तोंच समोरून समुद्राच्या पाण्यानें जड न ओलसर झालेला
याऱ्याचा शेत जोरांनं आला व त्यामुळे तिच्या माडीचा पदर एन्दम
उडाला. याऱ्याच्या त्या बिटाईचें जणू काय फांतूस करण्यासाठींन, आपल्या
सुंदर भुवना उच करून मदस्मित करीत इदुमतीनें पदर सावरला, आणि
दुपारच्या ऐन उन्हात तळपणाऱ्या समुद्राकडे क्षणभर दृष्टि टाकून ती
पुन पायऱ्या उतरू लागली. ”

शब्दांच्या शिल्पकृति

इदुमतीचें शब्द चित्र पडके यांनीं किती कोरीव व मोहक काढलें आहे
पहा.—“ नेहमींच मोहक दिसणाऱ्या इदुमतीच्या चेहऱ्यावर यावेळीं
दबर्निदुनीं धुतऱ्या पुष्पाप्रमाण विलक्षण टपटपी आलेली दिसत होती.
निस्मयाने प्रश्न विचारल्यावर काहीं वेळ तिचें तोंड तमेंच उघडें राहून
पालीतून डोकावणाऱ्या बुद्धकल्पाप्रमाणें तिचे दात दिसत होते, आणि
दोन्ही नासपुऱ्या मिचित् प्रमरण पावून वायुल्हरीनीं धरारणाऱ्या गुला-
बाच्या पांढऱ्यासारख्या भासत होत्या. तिच्या नेत्राच्या नेहमींच्या तेजात
‘एक प्रकारच्या टाडिफण्याचें भादव मिमळल्यासारखे दिसत होतें, आणि
तिच्या भुवयात नागिणीची मोहक वनता आणि चपलता आणि पुष्पनेलीचा
नानुक्कण एकत्र साठविल्यासारखें वाटत होतें. ”

इदुमतीच्या ‘धनुष्पट्टि भुवयाची चंचल मीडा’ तर पुन पुन
पडके हौसेनें रगवितात. तशीच दुसरी मोहक मूर्ति शोभनेची. ‘समरभूमी’-
ची ही नायिका कशी उभी होती याची कल्पना पुढील वर्णनावरून
कोणाला येणार नाही ? “ ऐन तिसऱ्या प्रहरच्या पूर्ण प्रकाशात शोभना
खरोखरच एखादा चित्रासारखी शोभत होती. ती तानड्या किनारीच

साधच काळं पातळ नेसली होती, पण ते तिला किती खुलून दिसत होत ! डाव्या हाताचा पंजा कमरेवर टंकून उम राहण्याच्या तिच्या ठराविक लकवीप्रमाणे ती यावेळी उभी होती आणि आपल्या मामाची गोल्ता गोल्ता त्यांना नसला तरी प्रश्न विचारताना उजव्या हाताची नोट हनुयडी-साली लावून ती त्याच्याकडे म्हात होती. अशा वेळी तिच्या मुद्रेवर एक विलक्षण मधुर भाव खेळत असे, व तिचे काहीसे पिगल वर्णाचे टपोरे डोळे पहाणाराला अधिकच टपोरे वाटत. ”

‘ ली मांदर्याचे कारागीर ’ म्हणून पडने विख्यात असले, तरी पुरुष-पात्रांचे चित्रणहि त्यांना साधते. तसे प्रसंग कधी एवढेच. ‘ अटकेपार ’-मधील नायकाची सागोपाग मूर्ति पहा—“ त्याची शरीररूपि उच्चट, मजबूत आणि बाधेसूद होती, व पावले टाकण्याची त्याची लक्रम पहाताच त्याच्या स्वभावातला दृढनिश्चय, साहसप्रियता आणि महत्वाकांक्षा कोणीहि ओळखली असती. त्याचे कपडे साधे होते, पण त्याच्या अगावर सफाईने नमल्यामुळे शोभत होते. दोन दिवसांच्या मुकामाने तानूग झालेल्या त्याच्या थोतराचा वसलेला काचा त्याच्या कमरेपासून एकेका टाचेपर्यंत तग राहून शोभत होता, आणि अगातल्या मिठारी थाटाच्या गरम कोटाचे पुगीर तसे कमरेच्या दोन्ही बाजूं झोळाने खुलत होते. कोटाची कॉलर मानेच्या दोन्ही बाजूंनी अशा ऐटीने साली उतरून पडिल्या गुडीवर पोंचली होती र्ही, जणू आपल्या अंगाखालच्या पराक्रमी छातीचा आणि प्रेमळ हृदयाचा त्याने अभिमान धरला होता. ”

रंगभूमीचा भास

एकाद्या कला प्रदर्शनात निरनिराळ्या मूर्ति व पुतळे जसे आपण डोळे मरून पाहतो, तशी सुस्पष्ट शब्द-चित्रे पडके यांच्या कथा-सृष्टीत किती तरी दिसतात. एकाद्या विशिष्ट प्रसंगी, विशिष्ट मनोवृत्तीतील व्यक्ति कशी बागत असेल, हे दुर्बिणीप्रमाणे प्रतिभेने टिपून पडके वहारीने रंगवितात. “ दौलत ” मधील नायिका निर्मला एका प्रसंगात कशी चित्रित केली आहे पहा—“ त्यावेळी तिने डाव्या हातात कप धरला होता व उजव्या हाता-

तील चमचा ती कपात ङीचच हलक हलकें फिरवीत होती तिच्या मन गटावरील सोन्याच्या साध्या मागळ्या हालत्यामुळें दिव्याचा प्रकाश त्यावर पुन चमकला ”

निर्मलेची एक मैत्रीण काय करीत होती व निर्मला आल्हा पाहताच ती काय म्हणाली, तें पहा — ‘ दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निमग्न कमळकडे गेली तव्हा कमळ आरशापुढें बसून केस विंचरीत होती निर्मला पाहताच डाव्या हाताच्या मुठीत धरलेला केशभार आणि उजव्या हातातील पणी तशीच ठेवून हसत, व डोळ विस्फारन आणि जोठ चमूसारस व्हन जाश्वर्य दाखवीत ती उद्गारली, ‘ ओहो ! सूर्य दकड कुठ उगवला ! — तैस येवढ केस विचरण पुर कर ना ? ’

“ हो, हो सावकाश ” रालीं सतरजीवर असत निर्मला म्हणाली ”

हें सूच व सहन वर्णन वाचलें म्हणने रसिक वाचकाच्या डोळ्यापुढें रंग भूमीवर चारलेला एनादा प्रवेशच उभा राहत नाही काय ?

आणखी एक शब्द शिष्य प्रगासातील चंचला रानभाऊकडे येत आहे याचें वर्णन कसें के आहे ते वाचा “ चंचला दाराआड हाती ती पुढें सरकली तिन आपल्या पदर नीट जोडून घेतला, केस दोही कानावर दाखले आणि ती मद गतीन पावळ टाकीत पुढ आली

सोन्याच्या चौकटीत नसवलेल एताद मुदर चित्रच आपल्याकडे सरकत जाल्यासारस रानाला वाट ”

वात्सल्याचा शिडकाव

युव युवतींचें प्रेम हा फडक्याचा रास विषय पण त्याला उठाव देण्या पुरता वात्सल्य व करुण या रसाचाहि शिडकाव फडके हलक्या हातानें करतात ‘ दौलत मधाळ छोट्या अवलपितेचा रोळसरपणा पहा —

‘ अवलपिता जाली ती सरळ निर्मलेच्या माडीवर जाऊन एसाद्या हक्काच्या जागेवर प्रसार्थ त्याप्रमाणें बसली व तिची हनुवटी उजव्या हातानें आपल्याकडे वळवीत म्हणाली, “ तार्ई ! मी आग धुनायच्या वेलेश मुलीच राह्ले नाही ”

‘ रल ? ’ तिचा चटकन मुका घेऊन निर्मलेनें कौतुब केलें

“ आतां तूं मर्या खाऊ देनाल आहेस ना ? ”

“ हो, हो ! आतां आपन वाजालांत जाऊं अन् खाऊ, खेळ संपलूप आतूं. तूं येनाल आहेस ना माझ्याबरोबर ? ”

निर्मलेच्या त्या बोलण्यानें अकल्पितेला इतका आनंद झाला कीं, कांहीं बोलून उत्तर देणें तिला जणुं अप्रयोज्य वाटलें. तिनें नुसती आनंदानें मान हालविली वं निर्मलेच्या कुडींत सरकून व तिच्या वक्षःस्थळावर डोकें टेंकून तिच्या हातातील सोनेरी विलवराशीं तीं खेळूं लागली !!

मानसशास्त्रीय चिकित्सा

एकाच माणसाच्या अंतःकरणांत दोन मनाचा झगडा बसा चालतो हें रंगवितांना फडके लिहितात—“ वास्तव्य बोवड्या शब्दांत म्णालें,

“ या पोरीला तूं प्राणाहून प्यार समजतोस, आणि तिची जन्मगांठ घालायच्या वेळेस तिला कदापासून सुख आहे तें विचारीत नाहींस ? ”

प्राण कीर्तीची हांव घोगन्या स्वरात म्हणाली,

“ मूर्ख आहेस, या चिमुरड्या पोरीची लहर कसली चालू देतोस ? सव्यद काय पार्श्व आहे ? आणि तो तिला नापसंत असला तरी कुळाचा मोठेपणा तुला वाढवायचा आहे कीं नाहीं ? ”

परदेशाहून स्वदेशीं येणाऱ्या माणसाच्या मनाची घादत व उत्कठा आगबोटीवरून उतरतांना किती व कशी होते याचें शब्द-चित्र “दौलत”-मध्यें पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे. “ दक्षिण आफ्रिकेहून आलेली मेल-गोड धक्याला नुकतीच लागली असल्यामुळे बंदरावर जिकडे तिकडे एकच गर्दी उसळली होती. दोन मैत्रिणी एकत्र याच्या व एकीला आपलें मूल कौतुकानें घावयाचीं व दुसरीला तें तितक्याच कौतुकानें ध्यावयाची घाई व्हावी, त्याप्रमाणें ती चोट व बंदराची जमीन याची अवस्था झाली होती. अथवा एकीच्या कडेवरून झाप टाकून दुसरीच्या खांद्यावरून जाणाऱ्या मुलाप्रमाणें बोटीतल्या उताऱ्यांची स्थिती झालेली दिसत होती, असें म्हणणें कदाचित् अधिक यथार्थ ठरेल. .... बोटीवरचे आयुष्य संपतोच तिसऱ्या दर्ज्याचे उतारू वर येऊन कठज्याशीं सर्वांची सरमिसळ झाली होती, आणि दौलत व दारिद्र्य याचे खांद्याला खांदे घासले जात होते.

ऐहिक आयुष्यातून उठून जातानाहि सान्याचे दजें निपटून समान व्हाण्याचे आहेत, याचें त्या देखाव्याकडे पाहून न्मरण होण्यासारखें होतें ”

अलंकारांचा समर्पक वापर

भाषेच्या अलंकारांची दोलत पडके हे ‘अटनेवार’ मध्ये मुठी भरभरून उघळीत आहेत. विरहानें होरपळलेल्या नाविकेला तिचा प्रियकर भेटला तेहाचें वर्णन पहा — ‘ ज्या रूपसपन्न तरुणानें तिच्या राज्याचा चाप परत घाणून दिला होता, त्याची हास्यप्रदन मूर्ति तिच्या अतश्चक्षुषुदें स्पष्ट उभी राहिली, आणि ती पाहताच तिच सर्वांग एका दिव्द

“पुलसाडाच्या ताटव्यात एखाद्या उघळलेल्या बैलाचें पाउल पडताच तोंपयेंत त्या ताटव्यात असूनहि रंग-सादस्यामुळ नजरेस न आलेलीं भितीन पुण्याखरें पखाची मनोहर उघडझाप करीत उडलेलीं दिसायीत तसे त्याच्या मनाचें शालें ”

सुविचारांचे सूचन

जानद-जेवळ आनद-हें जरी पडके यानीं आपल्या कलेचें ध्येय मानलें जसलें आणि प्रकाशा तत्त्वाचा मोध कलेमार्फत करणें हें जरी त्याना अनावर वाटलें, तरी त्याच्या नजरेचा पक्षरा चुणून, केव्हा केव्हा, फोडें फोडें, काहीं काहीं विचाराचा प्रवेश त्याच्या पादपत्र्यात होतोच. “दीलत” या कादरीत भयसाहेब वफिलाच्या द्रव्यदृष्टीत फसें अजून पडलें हें सांगताना पडके म्हणतात,

“चंद्रदर्शनानें कमलिनी पुलावी त्याप्रमाणें अविनाशाच्या जोलण्या-चालण्यानें निर्मलेचें हृदय पुलकित शाल्याचा प्रत्यय तिच्या मुदेवर वसा मिळतो तें शोधण्यात त्याना गमत वाटत होती. लोकांच्या दौलतीपेक्षा लोकांच्या जत करणाची सूत्र हालचाल पहावयाची त्याना आता गोडी लागली होती आणि लोकाना मुग्गी करावयाचें असेल तर दौलत ओदन नव्हें, तर अत करणाच्या ममाधानाची जी एक दौलत प्रत्येकाजवळ असते तिच्यात भर घादूनच वेडें पाहिजे ही समज त्याना आली होती. ”

यशाचें बीज

‘प्रवासी’पासून पडक्यानीं राजरीच कादरच्या लिहाय्यास मुत्रात केली अमें मानलें जातें. पण राज्या ज्यानें त्याची कोणतीच कादरी राजरीच नाही. राजकारणाची विनार कादरगीच्या शादूना ते जोडूं लागल शतकेच श्रीमत सद्गमाचा शहरी इमार हाच ‘एको रस ’

ऐहिक आयुष्यातून उठून जातानाहि सान्याचे दर्जे निपटून समान व्हावयाचे आहेत, याचें त्या देखाव्यावडे पाहून स्मरण होण्यासारखें होत ”

अलंकाराचा समर्पक वापर

भाषेच्या जलकाराची दौलत फडके हे ‘अटकेपार’ मध्य मुठी भरभरून उघळीत जाहेत निरहान होरपळलेल्या नायिकेला तिचा प्रियकर भेटला तेव्हाचें वर्णन पहा — ‘ ज्या रसपत्र तरणानें तिच्या सङ्घाचा चाप परत आपणून दिला होता, त्याची हास्यवदन मूर्ति तिच्या अतश्चक्षुषुड स्पष्ट उभी राहिली, आणि ती पाहताच तिचें सर्वांग एका विम्वक्षण मुग्धकारक संवेदनेनें पुलकित झाल जणू प्रवर अभिवृष्टि सपून अमृततुल्य धाराची एरुदम वृष्टि झाली जणू रश्म बाळगटातला वप्रदायरु प्रवास सपून नदन वनाच्या सीमेवरील पुष्पवाटिकेंत तिचें पाऊल पडलें जणू ग्रीष्म ऋतूतल्या मूर्य-सतापान निव्वळ झालेल्या तिच्या सुसुमार देहावर कोणी हलक्या हातानें चंदनाची मुगधी उठी घातली । ”

उलट, नायकाच्या कार्नी नायिकेच्या हास्याची लहर आली, तर त्याला वाटलें, “ हसण्याची लंकेर नव्हे, स्वर्ग-संगिताची ती तानच होतीसैं त्याला भासलें स्फटिकासारखा जलधारा पायऱ्यापायऱ्यावरून उड्या घेत असता तिच्या लाडिकू नृत्याचाच जणू वनि निवाला जणू टपोरे मोती सरातून ओघळून टपटप पडले. कोवळें तारण्य आणि रसाळ कठमाधुरी यांच्या मिलापाचे युद्ध जणू मोहोळातून मधाचे थेंब टिपकावे तसे टिपकले. ”

आणखी काहीं समर्पक व सुंदर उपमा पहा—

“ ऐन घाटमाध्यावर अतिवृष्टीत सापटलेलीं गुरख्याचीं पोरे चित्र भिन्न जाऊन कुडकुट्ट लागलीं तशा त्यांच्या त्या असमत्स कल्पना कुडकुट्ट लागल्या व त्यांना आपल्या अंत करणात निवाऱ्याची जागा देता देता त्याची नेधा उडाली ”

“ टेबलावरील घटा त्याने इतकी निर्दयपणें दारलीं कीं, कसानाच्या पहिल्या स्पर्शान्नरोर मेंढराने ब्य ऑ S S S असा लागलचक विलाप काढला त्याप्रमाणें घटेंतून ‘घट्ट रं रं S S S’ असा गुदमरलेला आवाज किती वेळ तरी निघत होता. ”

“फुलझाडांच्या ताटव्यात एखाद्या उघडलेल्या बैलाचें पाऊल पडतांच तोंपयेंत त्या ताटव्यात असूनहि रंग-सादस्यामुळे नजरेस न आलेलीं कितीक फुलंपाखरे पंखाची मनोहर उघडझाप करीत उठलेलीं दिसावीत तमें त्याच्या मनाचें शालें.”

सुविचारांचें सूचन

आनंद-केवळ आनंद-हें जरी फडके यांनीं आपल्या कलेचें ध्येय मानलें असलें आणि एकाद्या तत्वाचा बोध कळेमाफत करणें हें जरी त्यांना अनावश्यक वाटलें; तरी त्यांच्या नजरेचा पहारा चुकवून, केव्हां केव्हां, कोठें कोठें, कांहीं कांहीं विचारांचा प्रवेश त्यांच्या कादंबऱ्यांत होतोच. “दौलत” या कादंबरीत भय्यासाहेब वकिलांच्या द्रव्यदृष्टीत कसें अंजन पडलें हें सांगतांना फडके म्हणतात,

“चंद्रदर्शनाने फगलिनी फुलावी त्याप्रमाणें अविनाशाच्या बोलण्या-चालण्यानें निर्मलेचें हृदय पुलकित झाल्याचा प्रत्यय तिच्या मुद्रेवर कसा मिळतो तें शोधण्यांत त्यांना गंमत वाटत होती. लोकांच्या दौलतीपेक्षां लोकांच्या अंतःकरणाची सूक्ष्म हालचाल पहावयाची त्यांना आता मोठी लागली होती आणि लोकानां मुली करावयाचें असेल तर दौलत ओढून नव्हें, तर अंतःकरणाच्या समाधानाची जी एक दौलत प्रत्येकाजवळ असते तिच्यांत भर घालूनच केलें पाहिजे ही समज त्यांना आली होती.”

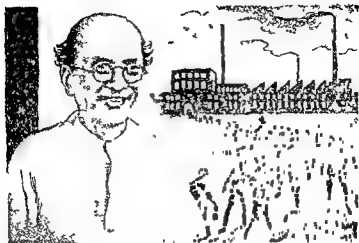
यशाचें बीज

‘प्रवासी’पासून फडेंस्यांनीं राजकीय कादंबऱ्या लिहावयास मुरवात केली अमें मानलें जातें. पण सऱ्या अर्थानें त्यांची कोणतीच कादंबरी राजकीय नाहीं. राजकारणाची विनार कादंबरीच्या झाल्या ते जोड्डे लागले इतकेंच. श्रीमंत तहणांचा दहरी झुंगार हाच ‘एको रसः’ त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत आहे. यात्राची व स्थलांचीं नावें तेवढीं चढलेलीं, पण तेंच वातावरण, तेच प्रसंग, त्याच क्रिया व तोच रस असा सर्वत्र थाट आहे. एका कादंबरीचें नाव ‘समरभूमि’, पण सरोवर आहे ती स्मर-भूमिच ! प्रणय-वर्णनाच्या पुष्पहारांत राजकीय वृत्तांतीची

कात्रणें मधूनमधून हिरव्या पानासारखीं गुपलेलीं आहेत. तीं वगळून वाचक, मुख्य कथाभाग वाचता जातो. तो इतका मोहरा असतो आणि त्याची भाषा इतकी मृदु, लयबद्ध व समतोल असते की, त्यामुळे फडक्याच्या कादंबरीचें वाचन म्हणजे हिरवळीच्या हिरव्यागार गालिच्यावर लोळणें किंवा मऊ मऊ बर्फावरून खेळणें अथवा रेशमाच्या लुसलुशीत पाय घडयावरून चालणेंच वाटते. रक्षता, पुनरुत्ति, पांल्हाळ मित्रा अव्यवस्था या दोषाचे काटेकुटे कुठेंच बोचावयाचे नाहीत. मोहोराचा मत्त गंध दरवळत आहे, कोकिलाचे मादक वृजन चालू आहे, पानाची शीतल छाया सर्वत्र पसरलेली आहे व फळे मधुर रसानें ओथपलेलीं आहेत-अशा डेरेदार आत्मवृक्षाचीच उपमा फडक्याच्या कादंबरी-वाङ्मयाला द्यावीशी वाटते.

भा. वि. वरेरकर : : : १९

श्री. न वि केळकर म्हणजे चिकित्सक टीकाकार त्यानींहि मुत्तवटानें प्रशंसा करावी अशी कादमरी श्री भा वि ऊर्फ मामासाहेब वरेरकर यांनीं १९२८ सालीं लिहिली या कादमरीचा मोठा इतिहास आहे आणि तोहि फार गमतीचा आहे 'गतमर्तृका पुणें' या टोपण नावानें वरेर करानीं ही कादमरी प्रसिद्ध केली त्याचें हें सोंग इतनें बेमादम घटलें कीं, त्यामुलें केळकरहि पुरे फसले पुण्यातील कोणी एक विभवा आपली करण कहाणी या पुस्तकात लिहीत आहे अशी समजूत केळकराची झाली आणि त्यानीं पुस्तक वाचून राहिलीं ठेवताच मोक्क्या मनानें असा अभिप्राय दिला कीं, 'दोनतीन पानें उलटण्यापूर्वीच माझे मन पुस्तकानें इतकें ओहून घेतलें कीं, सर्व काम टाकून मी तें प॥ वाजेपर्यंत वाचून सपविलें

मी खरोखर सांगतों कीं, इतकी सरळ व उदात्त अशी सामाजिक गोष्ट मी पार वर्गात वाचली नाही. वर्णित चरित्र प्रत्यक्ष ससारात घडून येण्या-इतके सार्थे व सभाव्य, पण गोष्टीच्या दृष्टीनेंहि अत्यंत सुरस असंच आहे पुस्तक वाचीत असता टोळ्यातून कितीतरी पाणी गेल जसेल ! पूर्वी ह ना. आपटे याची 'पण लक्षात कोण घेतो ?' ही कादंबरी 'करमणुकी'-तून प्रसिद्ध होत असताना विद्यार्थिदशेत मी वाचली, व त्यानंतर आज ही. पण आपल्याच्या त्या कादंबरीपेक्षा ही कादंबरी मला अधिक चटखदार वाटली. " साहित्यसम्राटाच्या या मानपत्रापेक्षा अधिक मोठी शिफारस ती काय असू शकणार ?

पहिल्या वर्गातील कादंबरी

" भाषा निदान आपटे याच्या भाषेसारखी आहे " ही वेळकरांनी केलेली प्रशंसा वरेरकरांना किती भूषणावह आहे ! याच्याहि पुढे जाऊन वेळकर लिहितात, " आपल्याच्या कादंबऱ्यात पाह्याळ असे, पण या कादंबरीत आटोपशीरपणा पार साधल्यामुळे थोडक्यात उत्कृष्ट परिणाम होतो पृष्ठ १३९ वरील चार ओळी गचताच 'शावास' असे उद्गार माझ्या तोंडातून आपोआप उच्चारले भाषेत साधेपणा, प्रसाद व ठसठशीत पणा निति वाटला म्हणून सांगू ? ग्रंथकार स्त्री म्हणून जेन आस्टिनची आठवण झाली. स्वभावचित्रे उत्कृष्ट साधली आहेत याका, ताई, चदु-मर्चच पात्रे कशी रेखीव आहेत ! सावन आई, सावन लैन याचे सवध उलटसुलट कितीतरी कुशलतेनं रंगविले आहेत :..... .. ग्रंथकर्त्रीच्या वाङ्मय-नैपुण्यामुळे मी तरी तिला पहिल्या वर्गात बसविण्यास तयार होईन. "

या कादंबरीचें नाव ' विधवा कुमारी '

टीकेचे विषय

अशी पहिल्या वर्गात ससण्यासारखी ललित कादंबरी निर्माण करणारे वरेरकर नाट्यमूर्तीतहि मानाचे स्थान मिळवून बसलेले आहेत. हरिभाऊ

आपट्यांची केवळ घरगुती मायाच त्यांनी उचलली आहे असे नव्हे; तर आपली कला लोक-जागृतीसाठी वापरण्याचा त्यांचा गुणहि बरेरकरांनी घेतला आहे. अर्थात कलेच्या दृष्टीने आपटे हे बरेरकरापेक्षा किती तरी उंच-सर्वच मराठी कादंबरीकारांच्या शिरोभागी शोभणारे ! पण आपट्यापेक्षा बरेरकर नाट्यलेखनांत अधिक यशस्वी झाले आहेत. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक-अशी जेवढी म्हणून नाट्य-विषयांची मराठीत स्थित्यंतरे झाली आणि संगीत, गद्य, एकप्रवेशी इत्यादि नाट्य-तंत्राची जी विविध स्वरूपे बदलत गेली; त्या सर्वांचे प्रतिबिंब बरेरकरांच्या नाट्यसृष्टीत पहाय्यास मिळते. ' सोन्याचा फळस ' हे त्यांचे एक गाजलेले नाटक आहे. त्याच्या कथानकावरच आधारलेली ' धांवता-धोटा ' ही त्यांची कादंबरीही लोकप्रिय झाली. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे क्षेत्र सामान्यतः पुण्यातील पांढरपेशा वर्गाचे हे असे; पण बरेरकराना पांढरपेशांचा अगदी तिढकारा-आणि त्यांतहि पुणे म्हटलें की, त्यांचे पित्त भडकलेच. किंयहुना थोड्या विनोदाने असे म्हणता येईल की, पुणे, पांढरपेशा, पदवीधर व पुरुषवर्ग हा चतुर्विध 'प' कार समाजावर अपकार करणारा आहे अशीच भाषना त्यांना जडलेली आहे ! तो एक त्याचा मनोगंडच होऊन बसला आहे. या चतुष्टयावर ते दांतओठ खाऊन तुटून पडतात. कोंकणचा भैरार व अंबलांचा उदार ही त्यांच्या तळमळीची रफूर्तिस्थाने होत. कोंकणांत त्यांचे पूर्व-आयुष्य गेल्यामुळे त्याचा जसा त्यांना अभिमान आहे, तसाच, त्यांचे उत्तर आयुष्य मुंबईत जात असल्यामुळे तेथील कामगारांविषयी त्यांना मोठा जिद्दाला वाटतो. पुरुषवादीविरुद्ध त्यांची लेखणी जितकी कडाडून उठते, तितकीच भाडबलद्यादीवर ती त्यांना चावूक उडविते.

चौफेर कथा-लेखन

जन्म, शिक्षण व नोकरी या तिन्ही नात्यांनी बरेरकराचा कोंकणाशी घनिष्ठ संबंध आला आहे. १८८३ साली चिपळूण येथे त्यांचा जन्म झाला. मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथे त्यांचे शिक्षण झाले. विनोदच्या मुलखात त्यांना दूरदूरच्या मजला मारता आल्या नाहीत. दुय्यम शिक्षणा-

वरच त्यांना आपली तहान भागवावी लागली मॅट्रिक होण्यापूर्वीच पोस्ट खात्यात नोकरी धरली. पुढे ती सोडून ते मुम्बईस आले. नाटकाचा छंद त्यांना लहानपणापासून होता. १९०७ साली त्यांनी 'कुजविहारी' हे नाटक रचले. तेव्हापासून आतापर्यंत सवत ४५ वर्षे मामाची लेखणी अखंड चालू आहे. सत्तरीच्या घरात पोंचले, तरी रहस्यरुधेसारखे तरणाचे वाङ्मय ते लिहीत आहेत. नाटके व कादम्ब्या याप्रमाणेच लघुकथा व पद्य कथा यांचेहि पीक त्यांनी विपुल प्रमाणात काढले आहे.

शरद्वानूचा अवतार

आणखीहि एक चिरस्मरणीय कार्य त्यांनी करून ठेवले आहे. ते म्हणजे शरद्वानूच्या कथासृष्टीचे मराठीत अवतरण. रररोरर वगभूमीतील ही गंगाच वरेरकरांच्या भगीरथ प्रयत्नामुळे मराठीच्या मुलगात वाहू लागली. डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी म्हणजे गंगालीमधील मूर्धाभिषिक्त कथा सम्राटच. उभ्या भरतनाथांत त्यांच्या तोडीचे कथाकार विरळा जसे डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर, तसेच डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी हे अद्वितीय लेखक वगाराच्या या 'रवि-चंद्राना' जागतिक कीर्ति लाभली आहे. काव्यक्षेत्रात रवींद्रांचे स्थान जितके उच्च, तितकेच कथालेखात शरद्वानूचे एक ध्येय वादाची गगनभरारी मारणारा, तर दुसरा वास्तवतेच्या भूमीवरून वलेची गंगा वाहविणारा. विप्रदास, भैरवी, वडी दिदी, भारती, इत्यादि शरद्वानूच्या कादम्ब्या जगातील कोणत्याहि भाषेला हेवा वाटण्यासारख्या आहेत. शरद्वानूच्या बहुतेक सगळे कादम्ब्यांची भाषातरे मराठीत करण्याचे मिश्र राम वरेरकरांनी आपल्या उतारण्यातहि पार पाडले. यानेच महाराष्ट्रीय वाचक-वर्ग त्याचा वाचमचा ऋणी राहील, एवढेच नव्हे तर, आपल्यापुढे एक उच्च आदर्श ठेवल्यानेच मराठी लेखकवर्गहि त्यांना कृतज्ञ राहील. वरेरकरांच्या चौपेर साहित्यसंवेचा गौरव १९४५ साली झाला. त्यावर्षी पुढे गेले भरलेल्या साहित्य-सभेलाच अध्यक्षस्थान त्यांना अर्पण करण्यात आले. त्या स्थानाचा सदुपयोग करण्यासाठी त्यांनी महाराष्ट्रभर वर्षभर दौरा काढला व जनतेत साहित्याविषयी जागृती केली.

यमूच्यापुढें मथू

कादंबरीकार म्हणून बरेकराना जीर्ति मिळाली. 'विधवा कुमारीपासून, हरिभाऊंची 'पण लक्षात कोण घेतो' ही कादंबरी जशी यमूची कहाणी आहे, तसेंच हें मथूचें आत्मचरित्र आहे. यमूसारसाच मथूचाहि बाल-विवाह झालेला, सासरचा जाचहि तपाच; पण यमूपेक्षां मथू पुढच्या काळातील आणि म्हणून अधिक बंडखोर आहे. स्त्रीशिक्षण, बालविवाह पुनर्विवाह वगैरे सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार आगरकरांच्या आवेशानें या कादंबरीत केलेला आढळतो. विधवांनीं कुंकू कां लावूं नये ? त्यांनीं पुनर्विवाह का करूं नये ? पुराण का सांगू नये ? या प्रश्नांची उत्तरे मथूने आपल्या जळत्या घाणीनें व रोकच्या कृतीन दिलेली आहेत. मथूचे वडील पुराणिक होते. वडीनें अंध झालेल्या सनातनी म्हाताऱ्याचें प्रतीक म्हणजे मथूचे बाबा. त्याचप्रमाणें तिच्या सासरचे नानासाहेब हेहि सनातनी पक्षाचें नये पण हीन प्रतीक ते अठरा रुपये पगारावर 'केसरी' कचेरीत कंपो-सिटरची नोकरी करतात, श्री. गाडिलकरापेक्षाहि आपण अधिक चांगला अप्रभेष्ट लिहिल्याची थाप टोकून देतात आणि सामाजिक सुधारणेला यथेच्छ लागवोली घाहतात. टिळकाविषयी आदर पण केसरीवर राग, हे आपले दोन्ही प्रकार बरेकरांनीं नानासाहेबाच्या द्वारे सहज प्रगट केले आहेत.

विधवांना मार्ग दाखविला

मथू अकरा वर्षांची असतानाच तिचें एक मित्रवराही लग्न करण्यात आलें. त्याचें वय बाल्य वर्षाचें होतें. आणि त्याला पहिली मुलगी होती ती तीस वर्षांची. तिची आई आता मथू झाली; पण तिनेंच मथूचा आई-प्रमाणें सामाळ वेष्टा, पुढच्याच वर्षी मथूला वैधव्य आलें. तिला सामरीं अपंगवदन काय, पण मारहाणहि सोसांनी लागली. आई वारली; मथू पोरनी झाली. बाबांनीं दुसरें लग्न केलें; मथू अनाथ झाली. तिचें माग तूटलें; माहेर खटलें. तरी तिची मदत्ताकाशा जबर. तिनें संवृत्त व दंप्रती शिक्षण्यास मुब्यात वेळी. ताई व काका यांनीं विला पाठिमा दिला. चंदूनें हि हातमार लायला. मुंदरच्या निशान त्त्वमथ्यें राहून मथूनें मॅट्रिची परीक्षा

दिली. जगन्नाथ शंकरदेव शिष्यवृत्ती मिळवून ती उत्तीर्ण झाली. चवूच्या सूचनेवरून तिने एकदा पुराण सांगितलें. त्यात तिच्या पीढलेल्या आत्म्याचा उमाळा उमळला होता. त्यामुळें लोकाना तें पुराण अलौकिक वाटलें. तिचे निंदकहि स्तुतिपाठक झाले. म्हातान्या वायाना तर तिच्या अगात देवीचा सचार झाला असाच भास झाला. पुणें, मुबई वगैरे ठिकाणी तिची पुराणें झाली. तिचे नाव छापून आलें. त्यामुळें सनातनी समाजानें विरोध सुरू केला. तो तिला असह्य झाला शेवटीं काकाच्या साहाय्यानें 'स्वदेशाला रामराम' ठोकून ती विलायतेला गेली

सत्यनिष्ठा व निर्भयता

अशा या कथानकात हृदय हलविणारे प्रसंग किती तरी आहेत. समाजाचें जत्रदस्त दडपण आणि तें झुगारून देऊन वर येण्याची मधूची अनिवार धडपड—हा सधर्ष शेवटपर्यंत वाचकाचें चित्त वेधून घेतो. सत्यनाम जात्रालाच्या गोत्रातील मधू राज्याची चाड व रोज्याचा तिढमारा वाळगणारी असते. सत्यातून निर्माण होणारी निर्भयता तिच्या नसानसातून रसरसत असले. "प्राण गेला तरी आज मी लग्नाला जाणार नाही" असे निर्भराचे व कराराचे उद्गार ती धैर्यानें काढते. तिची चौकसमुद्दीहि विलक्षण आहे. "खरे म्हणजे वाय ? पुनर्विवाह म्हणजे वाय ? ही जनता कोण ?" इत्यादि प्रश्न ती लहान वयातहि विचारते. 'मला माझ्या स्वतःच्या मताप्रमाणे वागायचें आहे' अशी गर्जना ती करते आणि वागतेहि तशीच.

आईचें स्वभाव-लेखन

मिजवराशी लग्न होण्याच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या, तेव्हापासून मधूचें हृदय पिळवटून निघू लागलें तिच्या दुःखात तिला धीर देणारी, तिच्या पाठीवरून हात फिरविणारी व तिच्या डोक्यातील आसर्गे पुसणारी एक काय ती आई. तिचें स्वभाव-लेखन स्पष्ट व मिरत आहे. त्या दोघी आपलें दुःख एकमेकींत मिसळून कमी करीत होत्या. आईच्या अधूननच

मयूच्या हृदयांतील आग विझत होती. त्या दोघींच्या अधु-मीलनामध्ये गंगा-यमुनाचें पावित्र्य होतें. तें प्रगट करताना बरेरकर लिहितात. “आई पुनः हुंदके देऊन रडूं लागली—त्यासरशीं मलाहि रडें कोसळलें. आम्ही दोघीहि धटकाभर फुटून फुटून रडत होतो. आसवांत आसवें मिसळलीं जात होती; हुंदस्याना हुंदस्यांची साय मिळत होती—आणि धडधडणाऱ्या हृदयांचे ठोके एका आवाजांत पडत होते.”

मुलीच्या दुःखानें दुःखी होणाऱ्या आईनें शब्दचित्र बरेरकरांनीं एके ठिकाणीं इतकें कौशल्यानें काढलें आहे की, तें हरिभाऊंनींच रंगविलें आहे असें वाटतें. ते असे, “पोथी गुंडाळून घाया खोलीचाहेर निघून गेले. आई तशीच बसून राहिली होती. खोलीच्या कोपऱ्यांत समई मिण-मिण तेवत होती. आईच्या डोळ्यांतील एक अधुविन्दु माझ्या गालावर पडला. मी उघीवरून दोळे उगडून आईकडे पाहिलें. इतक्यांत आईचीहि नजर माझ्याकडे धळली. आईच्या डोळ्यांतून सारख्या अधुधारा चालल्या होत्या. ती रडत नव्हती, एवढेंच. माझी नजर तिच्या नजरेला खिळलेली पहातांच माझ्या मस्तकावर दळूच हात ठेवून ती म्हणाली, “जागी होतीस वाटतं ?”

वर्णन-शैलीचे नमुने

लहान मुलीच्या जीवनांत लग्न म्हणजे आनदाचो वेवदी पर्वणी. त्या लग्नसमारंभाचें वर्णन, ‘पण’ मधील यमुना कशी करते हें पूर्वी दिलेंच आहे. आतां मधू कसें करते पहा.

“बनीच्या घरीं लग्नाचीं सारे जय्यत तयारी चालली होती. सांडगे-पापड घालण्याच्या गडबडीत बनीहि स्वतः मिसळली होती. मी येत असलेली पहातांच, हातचा पोळूपाट दूर लोटून बनी चटकन् उभी राहिली आणि म्हणाली, “या आजीवाई !” मला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. बनीची आईही कांहीं कमी नव्हती. बनीला दावण्याच्या मिपानें ती म्हणाली, “बने, वडील माणसाना अमं टाकून घोटू नये.” बनी धावतच गेली आणि तिनें एक पाट आणून मला बसावयाला दिला. बसावें कीं न

वसावें छाना विचार करीत, मी तशीच उभी राहिलें होतें जमलेली मडळी माझ्याकडे पाहून आपसात विदोषिदी हसत होती. ”

स्त्री-शिक्षणातील विघ्ने

लग्नानंतर एका वर्षात मथूला वैधव्य आलें तिचें सासरच तुटलें तिनें शाळेत जावयास सुरवात केली. त्यावेळीं शिक्षणाच्या मुली थोड्या असत. त्यामुळे त्याची कुचेष्टा पुरुषवर्ग करीत असे तो नास आपल्याला किती प्रकारांनीं भोगाव लागला आणि त्याचा आपल्या मनावर परिणाम काय झाला, हें सांगताना मथू लिहिते,

“ जाम्ही दोघी रस्त्यानें जाऊ लागलों म्हणजे रस्त्यावरील मडळी आम्हाला पाहून इतके चमत्कारिक उद्गार काढीत कीं, त्यामुळें पुरुषांमदल आम्हाला तिढकाराच उत्पन्न होत असे त्या भाषणात सम्यक्तेचा त्वं लेशहि नसे-अस्त्रीलपणाची ती परमावधि होती. मुमुक्षु म्हणवणाऱ्या पुरुषाच्या तोंडून इतकी हलकट भाषा येते तरी कशी ह्याचें मला आश्चर्य वाटे रस्त्यानें जाताना त्यांनीं आमच्यावर कागदाचे घोळे किंवा रण्डे मारों, साकरावें, खोऱ्या शिंका काढाव्या-असे निस्प चाललेलें असे आम्ही रस्त्यानें जाताना वर नजर करून पहातहि नस-पण चुनून एखादे वेळीं वर झालीच तर, त्यांनीं ढोळे मिचकवण्यास कमी करू नये. पुरुष जातीचे हे घाणेरडे मासले पाहून मला पुरुषातीची अगदीं शिमारी येऊ लागली. ”

विधवेचें जिणें

घरात व घरामाहेर-सर्वत्र मथूला हाल सोसावे लागत होते त्यावेळीं विधवेचें आयुष्य म्हणजे नरक यावनचा भोगणें होत विधवेची अनुत्पनीय स्थिती वर्णन करताना मथू म्हणते,

“ विधवेचे जिणें किती चमत्कारिक ! स्त्री असूनही स्त्रीपणाचा आधिकार नाही, कुठ कशावर सत्ता नाही, जमानदाशी पुरुषाची-पण जन्म मान नुसता स्त्रीचा ! कुणाच्या आधारभुमिनाय गत्यंतर नाही-पण आधार

मात्र कुणाचाच नमतो ! कुठे काडीची सत्ता नाही आणि गुलामगिरी मात्र सर्वांचीच ! कुणी कसेंहि वागवले तरी, तत्पार करायला जागा नाही, मन मोडले करून कुणाशी गोरेन म्हाळें तर, जिद्दाच्याचे कुणीच नाहीत ”

एक नवी समाज-सुधारणा

हा बोहोरानजी होणारा कोंडमारा मोडून टाकण्याचें धैर्य मधूनं दाखविलें ती मासरच्या फोंडवाडवातून गारेर पडली आणि झळेत जाऊ लागली. ही त्यावेळीं एक प्रडगोरीच होती. दुसरी प्रडगोरी म्हणजे कुड लावण्याची. विधवा झाल्यावरहि कुड लावण्याचा नवा पायडा मधनं पाडला. याचें कारण सांगताना तो असा सुत्तियाद करतें, “ कुड आपल जन्माच बेमर जादे सौभाग्याचा सत्रध पत्त मगळमृदाशीं आद. पतीन मगळसून नाधल—त्याच्यामाम तें वाडयल कुड आपल हकाच आदे, तें काही आपल्याला पतीन लावलेल नाही—पतीच्या निघनानंतर तें फाडून टाकण्याचा आपणाला मुळींच अधिकार नाही. आम्ही विधवा कुड लावीत नाहीं हा—माझ्या मत शास्त्राचार नमन अनाचार आहे. ”

वेशनपन, पुनर्विवाह, प्रेमविवाह यांच्याइतक्या क्रांति करणारा काही हा दुसऱ्याचा विषय नाही. पण त्याचाहि तितक्याच तीव्रतेनं प्रचार घोरकर करतात.

मन स्थितीचे चित्र

मधूच सत्सुतचें शिक्षण मजोल झालें होतें. तिच्यापुढें वेध्याचें स्मरणीत वाळवट पसरलें होतें. त्यात त्या शिक्षणानें काही शीतल शरे उत्पन्न करता येतात का हें पहावें, म्हणून चडून तिला पुराण सांगण्यास मुचिलें. तिनेंहि त मान्य वेलें पुराणिस्तुताचा याद जमला. “ या मधुशक्ती ” असें म्हणून नाकांनीं प्रोत्साहन दिठें. वस्तुत्वाचा तो पाहिला प्रश्न. त्यावेळीं मधूचा रिबती काय शाली याचें निरं घोरकरानीं पार पारमाईनें रेगाडलें आदे मधू म्हणते, “ माझ्या उरात घडकी भरली—पाय लटलट काय लागले. कमीनदी जाऊन मी व्याख्यातार वसले आणि

“ स जयति सिन्दुर्यदनः ” म्हणून बाणाप्रमाणें पुराणाला सुरघात केली, बाणा सहिता वाचून नुसता श्लोकाचा अर्थ सांगत झसत—पण मी अर्थ सांगू लागले असता, त्याचा विस्तार मला आपोआप मुचू लागला. मी स्पष्टीकरण करू लागले—आणि त्यामुळं, पुराण अगदीं रगात आलें सर्वाना तो प्रकार जसा अगदीं नवीन होता तसा मलाही नवीनच होता—पण मला तो कसा मुचला हें माझें मलाच कळलें नाहीं. ती पुरज्जन राजाची कथा होती—सांगता सांगता मला नवीन नवीन व्याख्या आपोआप मुचूं लागल्या आणि मी स्फूर्तीच्या भरात वेपामपणें बोलत सुटलें. ”

जिव्हाळ्याचें महत्त्व

दुःखात मुल मानून, सकटाना सधे समजून आणि निराशेनून आशा धरून, मधू शिक्षणाची एरुएक पायरी चढत होती. शेवटीं ती मॅट्रिकमध्ये पास झाली—आणि तीहि जगन्नाथ शररगेटची शिष्यवृत्ति मिळवून. त्यावेळीं ती म्हणते, “हा आनंद मी कुणाला सांगूं? ह्या आनंदाची भागी मिळवायला माझ्या भायेंचें कुणीहि माणूस त्या वेळीं माझ्याजवळ नव्हतें.

तो आनंद मला दुःखाहूनहि दुःखादायक झाला. ”

तिच्या आनंदाचे एक स्थान म्हणजे चद्रू होता. “ चद्रूच्याच उदयानें माझ्या जीवन-समुद्रात निरनिराऱ्या लहरीं उत्पन्न झाल्या. ” असें मधू म्हणते.

उत्तर्गर्भातील पुनरुक्ति

‘ विधवा कुमारी ’चा उत्तर्गर्भ म्हणजे ‘ परत भेट ’ ही कादंबरी १९३३ सालीं प्रसिद्ध झाली. आपल्या सर्वत्र कादंबऱ्या वरेकरानीं स्वतः न लिहिता दुसऱ्याला सांगून लिहून घेतल्या आहेत. पण ‘ परत भेट ’ लघुलिपीनें लिहिलेली मराठीतील पहिलीच कादंबरी. लघुलेखनामुळें अवघ्या तेजीस तासात कादंबरीचे निवेदन लेखकाला पुरें करता आलें.

मधू विलायतेला गेली हिंदुस्थानातील समाजस्थितीला कटाकून. पान वर्यांनीं ती विलायतेहून येथें परत आली पण येथील समाज-स्थिति पूर्वीसारसीच तिच्या तापदायक व उद्देगकारक आढळली. मायभूमीला भेटण्याची तिला अनिवार इच्छा होती. “ वराच वेळ कटझाला देऊन,

मुनईच्या धण्यावर माझ्याकडे डोळे मिचतातून पटाणारे ते दिवे मी किती सरी घेळा न्याहाळले होते. त्या दिव्याच्या डुकटुकण्यातून हिंदुस्थानचा डुकटुकता संदेश मला दिसून येत होता “ये ! ये ! आता किती दिवस माहेर राहशील ?” असे डोळे मिचवावून माझी माणभूमि मला म्हणते की काय, असे मला वाटत होते.” असे आपल्या आगजोटीवरील मन स्थितीचे चित्र मधूने रेखाटले आहे. तिने समुद्र-गमनाज्दल प्रायश्चित्त घेतले नाही म्हणून सनातनी समाजाने तिचा छळ आरंभिला. हे बहिष्कार-प्रकरणच कादरीच्या पूर्वार्धाचा पुरले आहे. पुढे नवू य त्याची बायको याच्या खटक्यानाच प्राधान्य आले आहे. मधूच्या या जीवनात हृदयस्पर्शी घटनाहि पारखा घडल्या नाहीत पूर्वार्धाचा प्रसंगाची पुनरावृत्ति व पूर्वार्धाचा विचाराची पुनरुक्ति त्यात आली आहे. त्यामुळे नावीन्याची ओढ कादरीत पारशी नाही. शेवटी पुराण चालू असताना बायको भेद मधूला होते व ते तिची प्रशंसा करतात एवढाच काय तो रसपूर्ण प्रसंग आहे शेवटी मधू मिरानन्याच्या शाळेत शिक्षकाचे काम करते.

कामगाराचा केवार

विषयाचा उद्धार हा ‘ शिष्या कुमारी ’ या कादरीचा विषय जितका हृदय हलविणारा, तितकाच कामगाराचा केवार हा ‘ भावता घोटा ’ या कादरीचा विषय अतः करणातील भावना रेंगावणारा. मुनईत मुन्या-प्रमाणे कामगाराची वस्ती. पण त्याच्यात ज्ञान नाही, संघटना नाही, धैर्य नाही प्रतिकार शक्ति नाही, उलट आहे विस्कळितपणा व व्यसनीपणा. त्यामुळे रैन्यात, रशात, हातात, अज्ञानात, धर्मात, जुलमात लारणे कामगाराना आपले जिणे कटाले लागते त्याच्या श्रमाच्या धामावर गिरणीवाले श्रीमतीचे पीक काढतात. एका मुनईत श्रीमतीचे दोन धुव नादत आहेत. त्या दोन्ही धुवांचे एकत्र दर्शन घडविणारी कादरी म्हणजे घरेकराची ‘ भावता घोटा ’ हीच तिच्या अणूरेणूमध्ये कामगाराचे श्लाघोच्छ्वास मरलेले आहेत. गिरणगावचे व मसगर हिल्सचे-अशी दोन्ही वातावरणे घरेकरांनी खुबीने एकत्र रंगविली आहेत.

कथानकाचें सूत्र

कारखानदार व कामगार—या दोघाचीं दोन जैगें अगदीं भिन्न. त्याचा साधा जोडण्यासाठीं या वादवरीत वरेरकरानीं असे दाखविलें आहे कीं, एका गिरणीवाल्याचा मुलगा 'काम्मीरला जातो' असें म्हणून परळच्या कामगारवस्तींत गेला व कांन्होना या नावानें वावरू लागला. कामगाराची सत्यस्थिति जाणावी या हेतूनें तो तेथे रहात होता. त्यासाठीं त्यानें गिरणींत मजुराची नोकरीहि धरली. त्यामुळे त्याला मॅनेजरचा उद्दामपणा प्रत्यक्ष पदावयास मिळाला आणि त्याजरोबर त्यानें त्या मॅनेजरला लथेनें तुडविलें. त्या पराक्रमामुळे मजुरानीं त्याला आपटे पुटारी बनविलें त्यानें एर सपदि चालविला. त्यामध्ये लाठीमार, गोळीमार—सारे प्रकार झाले. शेवटीं तो बिलायतेला गेला.

त्याची वाग्दत्त वधू हसा. ती एका कारखानदाराची मुलगी. श्रीमतीचा तोरा तिच्या ठायीं नव्हता. त्यामुळे ती मजुराच्या चाळींत जात असे. त्या चाळींत बिजली नावाची एक उडखोर, जहागज तरणी होती. तसाच होता एक म्हातारा कामगार. त्याचें नाव बाबा शिगवण. त्याच्या तोट्टन वरेरकरानीं आपलें मजूरविषयक तत्त्वज्ञान प्रगट केलें आहे. त्याचा नाजू पाडू कथानकावर वात्सल्यरसाचे गुपार उडवितो

उत्सुकतेची सुवी

कांन्होनाने वेपातर केलेलें असल्यामुळे कादवरीत पहिल्यापासूनच रहस्य-मयता व त्यामुळे उत्सुकता उत्पन्न झाली आहे. त्याच्या अत करणातील उपजत श्रीमती व त्यानें पापरलेली गरिबी या दोन वृत्तींचे हेलकावे व झगडे वरेरकरानीं मोठ्या कुशलतेनें रगविले आहेत. बाबा शिगवणच्या दरिद्री कुटुंबात त्याला माणुसकीचा, प्रेमाचा, जिव्हाज्याचा केवढा राजीना आढळतो ! बिजलीचें तेज पाहूनहि त्याचे डोळे दिपतात. त्याचें प्रेमच तिच्यावर जडतें. बिजली व हसा या दोन घुवावर रहाणाऱ्या स्त्रिया पण त्याची गाठ घालून दळून व त्याच्या जीवनाचे गोप एरमेकात गुतवून वरेरकरानीं मोठी मीज निर्माण केली आहे. हसाची मोटार परळमध्ये

मजुराच्या वस्तीत येते, याचे किती विचित्र पडसाद मजूर-स्त्रियांच्या तोंडून निघतात ! त्या मोटारीत रडून रिजली हसाच्या वगल्यावर जाते, याचे परिणाम मजुराच्या चाळीवर व बारसानदाराच्या रगल्यावर किती भिन्न भिन्न होतात, हेहि बरेकरानीं मोट्या चानुर्याने दाखविले आहे. परळला राहूनच कादमीरहन आल्याची मतागणी कान्होग करतो, तो प्रसंगहि महारीचा आहे.

क्रोध, कष्टा, मत्सर, वात्सल्य इत्यादि नाना रसाच्या लाटा या कादवरीत उचमळतात त्यामुळे ही कादवरी सुमारे पाचशें पानाची असूनहि कदाळवाणी कोठेंच होत नाही. गिरण्याची मालकी मजुरानीं मागावी हा विचार या कादवरीतून बरेकरानीं मराठीत प्रथमच माडला. मजुराचेहि दोष दाखवून ते दूर करण्याचा उपदेश वानाच्या जळजळीत वाणीने बरेकरानीं केला आहे

सहज साधलेली कोटि

कादवरीत प्रसंगपरत्वे भिन्न भिन्न स्थळाचीं वर्णने व वेगवेगळ्या व्यक्तींचीं चित्रणे पुष्कळच आली आहेत एक धूर, एण त्याचें प्रकार किती ! आणि त्याचे परिणाम तरी किती ! घुरावर कोटी करून विरोध दाखविताना बरेकर लिहितात—“ गिरणीचा धूर, कापमाच्या भुशाच्या धूर, रस्त्यावरच्या धुळीचा धूर, घासलेल्याच्या डमरेलाचा धूर आणि अज शिजनायच्या चुलीचा धूर, अस सगळ्या धुराच एकीकरण करून तें आम्ही रोज पचवीत असतो कोंकणात धूर दिसला कीं घराला आग लागली अग कोणाला तरी वाटत, पण इथ धूर नसला तर पोडाला आग लागतें हा धूर आम्ही पचवतो म्हणून वाळभेडर-महालक्ष्मीला सोन्याचा धूर निघतो आहे या घुरान आमच चाळीज जळून जात आहे, म्हणूनच मोटारीतून फिरणाऱ्या गिरणा वाल्याची पोटा वाढताहेत या घुरान आमचीं तोंड काळीं पडताहेत म्हणूनच श्रीमंत लोक उजळ माथ्यान मोटारी उडवीत आहेत आमच रार अज म्हणजे धूर ”

मजुरांचें आयुष्य किती तापदायक असतें हें वाना शिगवण आवेशपूर्ण वाणीनें सागतो. तो म्हणतो, “ चगळ आहे रारी, एण ती दारिद्र्याची—

करून जाणाऱा कान्होबा भेटतो. अठरावीस वर्षांच्या त्या तरुणाचें शब्द-चित्र घरेरकरानीं कसे रेखाटलें आहे पहा, “ कान्होबा ताकदवान होता. शरीर कमावण्याचे धडे त्यानें आखाड्यातून घेतले होते; त्यामुळें रसरसरणारें रक्त नोकराच्या तेव्हा उत्तरानें उसळून निवर्लें यात नवल नाहीं. त्याचा चेहरा लालबुद झाला होता, मस्तकावरच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. डोळे रागाच्या बेकाम आवेष्टानें बाहेर पुटून निघतील कीं काय, असें वाटत होतें. बेकाम रागाच्या अनावर बान्यानें चढून घळबळणारी हाताची मूठ त्यानें केव्हा उगारली व तिचा टोमा सुपरिटेंडेंटच्या छातीत केव्हा दिला, हें कुणाला कळलेंदेखील नाहीं. ”

हंता व विजली या दोन्ही तरुणी सुंदर होत्या, पण त्यांच्या सौंदर्यांत अंतर काय होतें हें सांगतांना घरेरकर लिहितातः—“ विजलीहि तितकीच सुंदर होती. पण विजलीच्या डोळ्याची सळपळ आकाशीच्या विजलीसारखी होती. विजलीच्या चेहऱ्यावर गभीरपणा नव्हता; पण सत्याचें तेज तिच्या चेहऱ्याच्या प्रत्येक रेपेंत दृग्गोचर होत होतें. विजलीच्या हालचालीहि चित्रकाराला नव्या कल्पना सुचविणाऱ्या होत्याच; पण त्याचा प्रकार मान पहिल्या चित्राच्या अगदीं उलट होता. श्रीमंताच्या टेजलावर बहुमोल सोन्याच्या फुलदाणींत गुलाबाचें पाणी शिंपडून ठेवलेलें फूल आणि आकाशीच्या दवानें टवटवीत झालेलें रानांतल्या वेलीवरचें फूल या दोहोंच्या सौंदर्यांत जो फरक दृश्यपूर्ण चित्रकाराच्या नजरेला दिसेन, तोच फरक दोघींच्या तुलनेनें कान्होबाला दिसला. ”

रसपूर्ण स्वयं

वामा शिगवणाच्या गरीब घरात कान्होबाला जो जिवाळा आढळला, त्याचा एक उद्रेक म्हणजे कान्होबाला पहिला पगार झाला तो दिवस. त्या दिवशीं “ पगाराची रक्कम म्हातारीच्या पुढे ठेवून कान्होबानें तिच्या पायावर डोकें ठेवलें. तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याला उठवून बसविलें, हाताचीं बोटे मोडून त्याच्यावरून ओवाळली आणि त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून उदंड आयुष्याचा आशीर्वाद दिला.

उठता प्रमत्ता लाथापुड्या खाण्याची-चगळ आहे अर्ध्यापोटी मरण्याची. आम्ही जसे मरत आहोत म्हणूनच तुमच्या चिनी चालत्या आहेत. आमच्या पिळलेल्या हाडाच्या रसान तुमचे देह पुष्ट झाले आहेत. जाणूनमुक्त झळ करायचा, चमदा चमदा तास नोमराचा उळ करायचा, आणि वर चगळ आहे काय ? म्हणून विचारायच, हे गाद्या गिरण्यात लोळणाऱ्या गिरणीवाल्यानाच मोभायच.”

प्रेरक भाषा

सर्कशीतील शिंगमास्तर चानूर उडवून जनारराना जसे दात्रात ठेवतो. तसा बात्रा शिंगण वडाडतो — “तुम्ही माढ्याची शिंगर, पगाराचा वारा वानात शिरताच चौपूर उधळून जाता, म्हणूनच तुमच्या पाठीवर हे गोण्या लादतात. अशी एक पाचा चोटाची मूठ वरा, घट्ट जाचळा आणि ठोसा लगावा, कीं पहा बर्मी पाच उसतो आहे कीं नाहीं तो !

“कमी तास मागू नका अधिक मजुरी मागू नका. कमी काम मागू नका जास्त माणस मागू नका. मागायच उसल तर गिरण्या मागा. मागायची असल तर मालकी मागा. ती तुमच्या सत्तेची आहे. तुमच्या रत्ताचे रच पडले आहेत तिच्या पायी तुमच्या पोरावाळाचे प्राण गेले आहेत तिच्यापायी देव प्रसन्न झाला तर त्याच्याकड काय नुसता भोपळा मागायचा ? देवाकडे मागायच म्हणजे देवाच देवपण मागाव लागत ”

मजुराच्या दादमार्जाचे दुष्परिणाम वात्राला पडे माहीत असल्यामुळे तो म्हणतो “तुम्हा गिरणानूचा कधी सत्यानाश होणार असेल, तर दाहच्या पायीच होईल. तुमचा प्रत्येक मग या दाहच्या पायीच मोडेल. तुमच्या प्रत्येक चळवळीच्या मुळाशी सुरगासारखी ही पातळ दाह आहे. आधी लढाईच्या सामानाची तयारी करा. लोकात शिस्त उत्पन्न करा, निर्व्यसनी व्हा आणि मग सगळे पुकारा, तरच तुम्हाला यश येईल.”

शब्द-चित्रे

काही काही स्वभावचित्रे या कादंबरीत वरेरकरानीं पार मुदर रेखाटली आहेत. सुरवार्तासच परळ येथील सत्यनारायणापुढे पैसा न देवता नमस्कार

कळून जाणाऱ्या कान्होबा भेटतो. अठरावीस वर्षांच्या त्या तरुणाचे शब्द-चित्र बरेरकरांनी वसें रेखाटलें आहे पहा, “ कान्होबा ताकदवान होता. शरीर कमावण्याचे धडे त्यानें आपाडवानून घेतले होते; त्यामुळे रसरसरणारे रक्त नोकराच्या तेव्हा उत्तराने उसळून निघाले यांत नवल नाहीं. त्याचा चेहरा लालबुंद झाला होता, मस्तकावरच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. डोळे रागाच्या वेफाम आवेशाने बाहेर फुटून निघतील कीं काय, असें वाटत होतें. वेफाम रागाच्या अनावर वाऱ्यानें चढून बळबळगारी हाताची मूठ त्यानें केव्हा उगारली व तिचा टोसा मुपरिंटेईटच्या छातीत केव्हा दिला, हें कुणाला कळलेंदेखील नाहीं. ”

हंसा व त्रिजली या दोन्ही तरुणी सुंदर होत्या, पण त्याच्या सौंदर्यांत अंतर काय होतें हें सांगताना बरेरकर लिहितात:—“ त्रिजलीहि तितकीच सुंदर होती. पण त्रिजलीच्या डोळ्यांची गुळगुळ आकाशीच्या त्रिजलीसारखी होती. त्रिजलीच्या चेहऱ्यावर गंभीरपणा नव्हता; पण सत्याचे तेज तिच्या चेहऱ्याच्या प्रत्येक रेंवेत इगोचर होत होतें. त्रिजलीच्या हान्-चालीहि चित्रकाराला नव्या कल्पना मुचविणाऱ्या होत्याच; पण त्याचा मनार मात्र पहिल्या चित्राच्या अगदीं उलट होता. भीमंताच्या टेकळावर बहुमोठ सोन्याच्या फुलदारणीत गुलाबाचे पाणी शिंपून ठेवलेलें पूज्य आणि आकाशीच्या दवानें टपटवीत झालेले रागांतल्या वेलीवरचे फूल या दोहोंच्या सौंदर्यांत जो फरक हृदयपूर्ण चित्रकाराच्या नजरेला दिसेल, तोच फरक दोघींच्या तुलनेनें कान्होबाला दिसला. ”

रसपूर्ण स्वप्ने

बामा शिगवणाच्या गरीब घरात कान्होबाला जो जिव्हाळा आढळला, त्याचा एक उद्रेक म्हणजे कान्होबाला पहिला पगार झाला तो दिवस. त्या दिवशीं “ पगाराची रकम म्हातारीच्या पुढें ठेवून कान्होबानें तिच्या पायावर डोकें ठेवें. तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याला उठवून बसविलें, हाताचीं बोटे मोडून त्याच्यावरून ओवाळली आणि त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून उदंड आयुष्याचा आशीर्वाद दिला.

कान्होबाच्या डोळ्यातून सारख्या अधुधारा बहात होत्या. म्हातारीने पगाराची रक्कम उचलून पुनः त्याच्या शिशात टाकली. कान्होबा काही केल्या ऐकेना. बळेंच ती रक्कम म्हातारीच्या हातावर ठेवून त्याने तिची मूठ बळविली आणि तो म्हणाला, “अजूनपर्यंत पैशावाचून माझ काही अडल नाही आणि आताच कोणत्या तोंडान मी हे पैसे शिशात टाकू ! जेव्हा जरूर लागेल तेव्हा मागतोच आहे पूर्वीच्यासारखा !”

म्हातारीच्या डोळ्यातूनही आनदाधूच्या धारा येत होत्या.”

समतेचा पुरस्कार

स्त्रीपुरुषांच्या समतेचा एकात्मिक पुरस्कार मोठ्या दहिरिरीने बरेरकरानी ‘गोदू गोखले’ या कादंबरीत केला आहे. पर्यायांत तिच्या लढानपर्गी घटलेल्या गोष्टी दिल्या आहेत आणि उत्तरार्धात तिच्या कॉन्जेमधील जीवनाचा अनुभव चित्रित केला आहे. ‘विधवायुमारी’तील मधूप्रमाणेंच, तीरि मॅटिफमध्मे चौदाव्या वर्षी जगनाथ शकरशेट शिष्यवृत्ति मिळविणारी-किंहुना पाहिली आलेली असते. एका मुलीने इतके उच्च यश मिळवोवें याचें वैषम्य, मत्सर, रामहि पुरुष-विद्यार्थ्यांना वाटतो. पार काय, तिच्या भावालाहि वाटतो असे बरेरकरानी दाखविलें आहे. टवाळ मुलांनी विद्यार्थिनीची पुलावर बसून चेष्टा केली, तर त्यांना कॉलेजचे प्राचार्य कडक शासन करित नाहीत, याचें कारण त्यांच्या अर्गी मुरलेला पुरुषजातीचा अभिमान जसें बरेरकर सांगतात, तेव्हा त्याचा पुरुषद्वेष किती परमावधीला पोहोचला आहे व तो किती भिष्या आहे, निराधार आहे हे कोणालाहि पटतें. पुरुषशाहीप्रमाणेंच पुणेशाहीच्या तिटकाच्याचेंहि तुणतुणें बरेरकरानीं याहि कादंबरीत वाजविलें आहे, तेहे असेंच अकारण आहे.

समाज-सेवेची सर्वांगीण दृष्टि

स्त्री-पुरुष आणि मालक-मजूर या वर्गभेदाविरुद्ध बरेरकरानीं आपलें तिखट हत्यार जसें जोरानें चालविलें आहे, तसेंच तें समाजातील दूतर अनेक दोषावरहि उगारलें आहे. आय. सी. एस्. सातेल्या श्रीमत मुशिक्षिताची थिल्लर वृत्ति त्यांनीं ‘तरतें पांढाद’ या कादंबरीत धारेवर

वरली आहे, तर 'पेटतें पाणी' या कादंबरीत दाहवाजीमुळे धडंगारा अनर्थ वर्णिला आहे, 'सात लाखातील एक' यात गावकीचे चित्र त्यानीं उभे केले आहे. तर 'द्राविडी प्राणायाम'मध्ये सट्टेनाजीमुळे ससाराची धूळधाण कशी होते हे 'लाजवती'च्या चरित्रावरून दाखविले आहे. 'भानगडगल्ली' या कादंबरीत १९३० सालच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास आत्मचरित्राच्या रूपाने मांडला आहे. समाजाला पोषक असे पुरोगामी विचार, हरिभाऊ आपल्याच्या घरगुती भाषेने, वण त्याच्याहून अधिक तीव्रतेने मांडण्यात घरेवर यशस्वी झाले आहेत. पात्रानुरूप भाषा, स्वभावाचा परिपोष व रसाची उत्पत्ति या कलागुणांचे प्रमाण त्याच्या लेखनीत मर्यादितच असले, तरी गोमत्या भाषेत चोरसटे विचार चटखदारपणे मांडण्यात त्याचा हातखंडा आहे.

५

सौ. मालतीवाई वेडेकर : : २०

काहीं काहीं कादरीकार आपल्या नावाचें नाट्यच करतात । ' विधवा कुमारी ' ही कादरी रचणारी ' गतभर्तृका ' महाराष्ट्रात किती कुतूहलाचा विषय बनली होती । तसेंच ' सदेशभाऊजीना ' पत्र लिहिणारी ' वत्सलावहिनी ' याच्या लेखणीने महाराष्ट्राला विस्मयाचें व कौतुकाचें केवढे धक्के दिले । तशीच ' विभावरी शिंदेकर ' या नावाच्या लेखिकेनेहि १९१३ साली खूप खळबळ माजविली. परक हतकाच की, पहिल्या दोन नावाचे बायकी बुरखे पाघरणारे पुरुष निघाले, पण तिसऱ्या नावाच्या पडद्याआड होती एक स्त्रीच. तरीमुद्रा काहीं चौकसमुदीच्या डोबेराज टीकाकारानीं पूर्वीच्या अनुभवावरून असा शोध लावला की,

विभावरी शिहरकर हे नावसुद्धा एग्याद्या पुरय-लेखकानेंच धारण केलें असावें. एवढेंच नव्हे तर श्री. वरेरकर यांच्याकडेच काहीं लोक मित्रिक-पणें बोंद दाखवू लागले.

रहस्याचा स्फोट

याचें एक कारण तर असें कीं, त्यानींच पूर्वीं गायत्री पुरसा पावलेलें 'विधवा कुमारी' ही कादंबरी महाराष्ट्रापुढें ठाकली आणि साहित्य-सम्राटासहि चकविले. या ठकवाठकवीसतकेंच दुसरेहि एक कारण वरेरकरावर आळ येण्यास पुरेसें होतें. तें म्हणजे 'मा. वि. वरेरकर' या नावातील अक्षराचीच जरा फिरवाफिरव केली कीं, 'विभावरी शिहरकर' हें नाव तयार होतें. काहीं उद्योगी लोकांनीं तर मुबई विद्यापीठाचीं जुनीं दस्तऐवज, मुल पोलीसांच्या अभिरिक्तेपणें, पालथी घातली. पण त्यांना 'विभावरी शिहरकर वी. ए.' हे अपेक्षित-किंवा सशयित-नाव गवसलें नाहीं. असें कैक रिकामेकडे सगोधक सभ्रमाच्या डोहात गढगळ्या रगत अमतांना खुद्द लेखिकेनंच पुढें एका प्रगट भाषणात जाहीर केलें कीं, "विभावरी शिहरकर म्हणजे मी-वाळूताई सरे."

पी. ए. ची पडवी

वाळूताईचा जन्म अल्मोग जिल्ह्यातील आवास ह्या गावीं १९०६ सालीं झाला. त्याचें तालपण घोटनदी येथें गेलें. त्याचे वडील बहुभुत व समाज सुधारक होते. त्यांना तीन मुलगे व पाच मुली झाल्या. या पाचहि मुलींनीं जोड-पदवीधर होण्यासतकें शिक्षण घेतलें. घरची स्थिती गरिबीची. परंतु त्यांच्या आई इंदिराबाई ह्या मोठ्या महत्त्वाकांक्षी व कर्तबगार. त्यांनीं स्वतः पंचवीस वर्षे डेअरीचा पद व्यवस्थितपणें चालविला दासगोध, नमनीत मसृत श्लोक योगे वाळूताईकडेन वाडिलानीं पाठ करून घेतलें होतें. वाळूताईची बुद्धि मूळची चणचणीत. दहाव्या वर्गाच त्या मराठी सातवी यत्ता उत्तीर्ण झाल्या १९१७ सालीं त्या दिंगण्याच्या वेसतिसहात दासगोध झाल्या. तेथील गरीबांहि भरणार उतलून त्या १९२३ सालीं 'गृहीतागमा' (त्यावेळची जी. ए.) झाल्या. प्रि. जण्णासाहेब कर्वे व प्रि. वामन-

राव जोशी या दोन थोर गुरूजी छाप त्याच्या अतःकरणावर पडली. १९२८ साली, अलकार-मंजूषा नावाचा सशोधनपर प्रग्रथ लिहून त्यांनी 'प्रदेयागमा' (पी. ए.) ही पदवी पटकावली.

अनुभवाचें भांडवल

पुण्याच्या कन्याशाळेंत शिक्षिका म्हणून १९२३ सालापासून वाळूतई काम करू लागल्या. तेथें आपल्या गुणानीं त्या मुग्ध्याध्यापिका झाल्या. तेरा वर्षे शिक्षकी केल्यानंतर १९३६ सालीं त्यांनीं ती नोकरी सोडली. या शिक्षकींतील अनुभवाचें प्रतिनिध 'हिंदोळ्यावर' या त्याच्या कादंबरींत पडलेलें आढळतें. १९३७ सालीं सोलापूर येथील 'गुन्हेगार जमातीच्या वसाहतींत' सरकारी अधिकारी म्हणून त्यांनीं काम पत्कारिलें. त्या जमातीच्या गुलामी जीवनाचें त्यांनीं जमकून निरीक्षण केलें. त्याचें फल म्हणजे त्यांची 'बळी' ही कादंबरी. त्या गुन्हेगारी वातावरणात तीन वर्षे काढल्यावर, त्यांनीं ती नोकरी सोडली. १९३८ सालीं त्याचा विवाह श्री. विभ्राम वेडेकर याच्याशीं झाला. त्यामुळे सौ. मालतीबाई वेडेकर या नावानेंच त्या वावर लागल्या. सांप्रत समाजनादी पक्षात राहून त्या सार्वजनिक कार्य करीत असतात. 'साप्तरपुडा' या बोलपटाची कथा त्यांनीं लिहिलेली आहे. 'पारध' व 'बहिनी आली' या दोन नाटिकाहि त्यांनीं रचिल्या आहेत. 'विभावरी शिरूरकर' या नावानें त्यांनीं जसें ललित लेखन केढें, तसेंच आपल्या ग्रन्था नावानें 'अलकार-मंजूषा' व हिंदुधर्मसंहार-धर्म-शान्त्र' हे दोन गभीर प्रग्रथ रचले. दुसऱ्या प्रग्रथाच्या कामीं श्री. का. न. केळकर याचें सहकार्य त्यांनीं घेतलें होतें. त्याच्या भगिनी सौ. कृष्णाबाई मोटे याहि चांगल्या लेखिका व कार्यकर्त्या आहेत.

समाज-सेवा व साहित्य-सेवा

मालतीबाईंचीं मते ठाम, भाषा धारदार आणि विषय वास्तव असतात. गेल्या शंभर वर्षांत महाराष्ट्रामध्यें कथवित्री, कथा लेखिका, कादंबरीकर्त्री म्हणून पुष्कळ मद्यित्य पुढें आल्या आहेत. परंतु मालतीबाईंप्रमाणें सामाजिक दृष्टीनें प्रातिकारक विचार कलात्मक रीतीनें माटणाऱ्या लेखिका

चोड्या. गेल्या शभर वर्षांत राजकारणात प्रत्यक्ष भाग घेणारी महाराष्ट्रीय महिला एखादी तरी सापडेल की नाही याची वानवाच ! पण सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रिया ज्याच आहेत आणि ललित लेखन करणाऱ्या तर त्याहून अधिक आहेत. परंतु सामाजिक कार्य व ललित लेखन ही दोन्ही कामे करणाऱ्या मालतीगईसारख्या लेखिका गिरेळा. समाजाच्या प्रत्यक्ष अनुभवाप्रमाणेच नव्हेत, शास्त्रीय विचारांची बैठकहि त्यांच्या लेखनाला लाभलेली आहे.

कथावस्तूतील क्रांति

मालतीगईच्या कादम्ब्याचे स्वरूप अतर्गट वास्तव आहे. मराठी कादम्बरीच्या प्रारम्भ-कालात अद्भुत कथानके रंगविली जात. त्यानंतर राजा किंवा एखादी थोर विभूति याच्या गौरवाची कथानके पुढे आली. परंतु कादम्बरीकाराची दृष्टि जसजशी चिकित्सक बनत गेली, तसतसा बरिष्ठ वर्गाचे दोष व कनिष्ठ वर्गाचे गुण यांनाहि कादम्ब्यात वाच मिळू लागला. एक व्यक्ती केवळ गुणमय व दुसरी केवळ दोषमय अशी पाळणी करण्याची अवास्तव पद्धत नष्ट झाली. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव गुणदोष-पूर्ण असतो, या सत्यस्थितीचे प्रतिनिध मराठी कादम्ब्यात उमटू लागले. अस्पृश्य, दैतकरी, कामकरी, यांच्या कळकळ्याचा पूर मराठी कादम्ब्यात एके काळी आला. त्यात त्या वर्गाची केवळ उजळ गाजूच सहानुभूतीने रंगविली जात असे. पण आता अशा दीनदाखिरी वर्गातहि द्वेष, भत्सर, व्यसनादि दुर्गुण भरलेले असतात, ही सत्यस्थितीहि पुढे येत आहे. मनुष्य हा मनुष्यच आहे—देव नाही किंवा दानव नाही असे यथार्थ चित्रण करणारे जे थोडेपार कादम्बरीकार सध्या मराठीत आहेत, त्यात मालतीगईना मानाच स्थान राख आहे. त्यांच्या डोक्यात समाज-शास्त्राचे विचार आहेत आणि त्यांच्या हृदयात समाजाविषयी कळकळ आहे. तशीच त्याची लेखणी निर्भय व निःसंकोच आहे. जे प्रकार प्रगट करण्यास दुसरे स्वरूप नसतसे, तेहि त्याची लेखणी नेटकरपणे मांडू शकते या सर्व गुणामुळे त्यांच्या पात्रात जिवंतपणा व जळीतपणा आलेला आहे.

लेखिकाचे कार्य

पशुतून मानव हळूहळू कसा उत्कात होत जातो, याचा चित्रण मालती बाईंनी 'बळी' या कादंबरीत उलगडून दाखविला आहे. अमेरिकेतील गुलामाचे अमानुष हाल आपल्या लेखणीने जनतेपुढे मांडून त्याची मने प्रभुब्ध करणारी एक स्त्रीच होती तिचे नाव मिसेस स्टोव्ह (Stowe) तिने 'अकल टॉम्स कॉमिन्' नावाची कादंबरी लिहिली आणि गुलामगिरी गाडण्यास प्रेरणा दिली. मालतीबाईंनी गुन्हेगार जातीतील लोकांची दुर्दशा 'बळी' या कादंबरीत आपल्या भेदक वाणीने रंगविली. पण गुन्हेगार जातींना स्वतंत्र होण्याचे श्रेय काही त्यांच्या लेखणीला घेता येणार नाही. कारण काँग्रेस सरकारने त्या जातींना मुक्त केल्यानंतरच 'बळी' ही कादंबरी बाहेर आली आहे. परंतु काटेरी ताराच्या रुपशात मानव जात किती अधोगत अवस्थेला पोचली होती, याचे परिणामकारक चित्रण मराठीत प्रथमच करण्याचे श्रेय मात्र त्यांचेच !

माणसाचा कोडवाडा

चोरी हेंच चरितार्थाचे साधन करणारे माग-गारडी, फेकाडी-वारधी वगैरे अनेक वन्य जाती आपल्या समाजात जगते. त्याची स्वतंत्र बसाहत करण्याचा कायदा ब्रिटिश सरकारने पूर्वी केला होता. त्या बसाहतीभोवती एकेरी-दुहेरी काटेरी तारा जसत आणि त्या बसाहतीतील लोकाना दिवसानून एनदा, दोनदा, तीनदा हजेरी द्यावी लागे. बैदरान्यातील वॉटर्सच्या जुटमालाहि लाजवतील असे अत्याचार त्या गुन्हेगार व्ही पुरपावर होत. याही ठिकाणी त्यांच्या बसाहतीची व्यवस्था खिस्ती मिशनन्याकडे जसे तेथे तर धर्मोतराची पोळी पिठे सारी कगाली, सारी व्यवसने, सारे गुन्हे याची जणु जत्राच त्या बसाहतीत भरे. गुन्हेगार मुधारण्याऐवजी विप्रड मान लागत म्हणून काँग्रेस सरकारने १९५० साली त्या काटेरी तारा तोडल्या आणि गुन्हेगाराना माणुमनीच्या स्वतंत्र वातावरणात जाणून सोडले.

विकासाची धडपड

या काळाचे चित्रण ललित वाङ्मयात काढण्याचे, तर ते एकाच व्यक्तीला डोळ्यापुढे ठेवून केले पाहिजे. कौण्तीहि ललितकृति परिणामकारक होण्यासाठी, समुदायाऐवजी एक व्यक्ती घेणे, तात्त्विक विचारोपेक्षा भावना रसविषे, आणि अमूर्तापेक्षा मूर्ताकडे लक्ष घेणे अवश्य असते. म्हणूनच लेखिकेने 'आम्हा विकासशील तरुण नायक म्हणून निवडला आहे. तो मूळचा त्या गुन्हेगार वसाहतीतलाच, पण व्ह. पा. शालेला, इंग्रजी सहायीपर्यंत शिकलेला आणि सेवाग्रामच्या गांधीमोडींगात राहून आलेला. त्यामुळे त्याच्या डोळ्यात समतेचे, स्वाभिमानाचे, नाणुसक्तीचे तेज रोखू लागले होते. त्या नव्या डोळ्यांनी तो त्या कुन्या वसाहतीकडे पहात होता. त्याचे शरीर नरकात रतले होते, पण मन स्वर्गात मरान्या मारीत होते त्याच्या जिवाची ओढाताण चालली होती. या घाणेरड्या दरिद्र आपण बर निघावे आणि आपल्या जातभाईनाहि बर काढावे अशी त्याची तळमळ व धडपड. या तळमळीचे व धडपडीचे वास्तव चित्रण या कादंबरीत तुटून व तिरसट भाषेने केलेले आहे.

चोर-चरतीचे वर्णन.

पानवडच्या चोरवस्तीत 'जगाने पापासारखी ओवाळून टाकलेली मानवता घापा टाकीत तळमळत पडली होती.' ती वस्ती चरितार्थासाठी बाहेर पडे, तेव्हाचे दृश्य कस दिसे ? तर "पोटाचे मलेपुरे सारे मार्ग चोखाळायला सभावित माणसाप्रमाणे ती वस्ती रोज खोल्याबाहेर पडे. पोलिसांच्या नजरेखाली रागा नि रागा. कितीक ब्रिया, कितीक पुरुष नि कितीक पोरे. ब्रह्मचाने माणसे निर्माण करताना उरलीनुरली जोंगळ माती चिवडून टाकलेली-जणु रस्त्याने जिववपणाचे नाटक करून जात होती सुदस्ता अबकळा घेऊन खीरुमाने धावत होती. ओजस्विता आणि तज्ज्ञतनुद्ध होऊन पुरुषाच्या मातीत लुप्त झाले. पोरे रानोमाळ हिडत होती."

गिरणीतील लोंढे

पानवडीजवळच रागनवाडी नावाचे गाव होते. तेथील गिरणीत काम

रणाच्या मजुराची स्थिति कशी असे ? “ सकाळचे सहा वाजले की असख्य कप्याळू दरिद्रांना सामावून घेणाऱ्या गिरण्या भुकेनें जगु आनून “ या S S ” म्हणून आपले बळी पोटात घेत आणि राध्याबाळी सहा वाजले की पुन आनून माणसाची चिपटी वाहेर टाकीत. त्यावेळी गमनवाडीच्या रस्त्यावर दरिद्रांची पेवे फुटल्यासारखी मजूरमंडळी गेहे पडत आणि आपल्या सुराड्यातील ममतेच्या आश्रयाकडे धावत. ”

तेथले किळसवाणे स्वरूप लेखनेनें पुढील मोजक्या शब्दांनी वर्णिल आहे.

“ आमा वस्तीवर आला तों ती वस्ती जगु रोमारोमाचें मुरत उघडून ओरडत होती. गिरण्यातून वाहेर पडलेले पोटार्थी जीव घर म्हटल्या जाणाऱ्या मोकाट जमिनीकडे घाबत सुटले होते. ताडी पिऊन, दिंगून बायका आणि पुरुष मोठमोठ्यानें ओरडत होते. अतःकरणातला सारा द्वेष, तिडकारा, मनमानेशी अमगल याणी पेहरून ओकला जात होता. सारा दिवस एकटेपणानें दुःत्याच्या पोरासारखी केकाटत राहणारीं पोर आईबाप आल्याच्या आनंदात अधिकच असहायपणें केकाट लागली आणि श्रमांनीं जेर झालेल्या आयाच्या मायेचे शरें अगून त्या पोराच्या पाठींत रटे धाड लागल्या. ”

‘ आई सांपडली ’

त्या चोरवस्तीतील घरे कशी होती ? “ ते घर म्हणजे एका माणसाला हातपाय पगहन निजता येईलशी झोपडी, त्यात रागत जावे लागे असे कवाड. सिडकीं नाहींच. कुडानून जाळ्या-जळमटे, कीड मुगीची रहदारी. मडक्यात न साकलेलें अस्वच्छ पाणी, मलिन कपड्यावर पसरलेलें अमगल अन्न-अमगल माणसे. ” आमा त्या बोटींगातील स्वच्छ व प्रशस्त वातावरणातून अशा सुराड्यात आला होता. त्याचें मन सुदमर लागलें. त्याला किळस आली तेथील आंगळ स्त्री-पुरुषाची-प्रत्यक्ष आईनापाचीहि !

किती तरी वर्षांनीं आमा आपल्या आईला भेटावयाला आलेला होता. त्याचें मुशिक्षित चित्त सळसळत अमंत. गिरणींत, स्टेशनवर कावाड-

कष्ट करून हमालीचे चार आणे सरळपणाने मिळविण्याचा प्रामाणिक उद्योग त्याने करून पाहिला. पण त्याला सरकारी अधिकाऱ्यांनी, समाजाने-सर्वोर्नीच हिडीसफिडीस करून यागविले. त्याच्या कर्तृत्वशक्तीला भोकळें रान कोठेंच दिसेना. तेव्हां चोरीचा आडमार्ग पत्करावा असे त्याला चाटू लागले. शेतांतील कणसे चोरून कापून त्याने घरी नेली. दुष्काळी कामातील उपासमार व हालअपेष्ट पाहून त्याचा जीव कासावीस झाला. त्याचे तीन भाऊ अज्ञान करीत मेले. हे दिसतांच तो बेकाम झाला. त्याने टेकडीवरील शिळा वकलून मनेजरला जमीनदोस्त केले.

आवाचे सजीव स्वभाव-चित्र

चोरी-खून ही 'पापे' आत्राने विकाराच्या भरांत केली. पण नव्या समतेच्या विचारांमुळेहि त्याने दंगल केली. हॉटेलात घुसून सट्ट्याबरोबर तो व त्याचे दोस्त चहा घेऊं लागताच तेथे मारामारी झाली. तो जखमी झाला व आठ दिवस तुरुंगांत गेला. गिरणी-कामगारांनी बसाहतींतील जुलमीसाहेबाची मोटार मोडली-जाळली ! 'लाल-यावटा'च्या एका पुढाऱ्याने आत्राला हाताशी धरले. तसेंच, एकदां ग्रहणाच्या रात्री 'दे दान मुठे गिरान' म्हणून ओरडत घराघरांपुढून धांवताना एका मुलीच्या हातातील पादली आत्राने चोरली. तो पकडला गेला. पहिली तो ती मुलगी आपल्या भागवत मास्तराची. त्या गुरुजींनी त्याला मुक्त केले, एवढेंच नव्हे तर, प्रेमाने जवळ केले. 'ला मिझरेवल' या कादंबरीतील धर्मगुरूची क्षमाच तेथे अवतरली. भागवतगुरुजींनी पुढे आत्राला एक जिवारल्या जोलमीचे काम सांगितले. ते म्हणजे रेल्वे उलथण्याचे. त्या चळवळीत विध्वंसा (Sabotage) चा समावेश होता. त्याप्रमाणे गोऱ्या सैनिकांची गाडी आत्राने आपल्या दोस्तांच्या साहाय्याने उलथली. गौर्य, कर्तृत्व, महत्वाकांक्षा या गुणांप्रमाणेच सूड, मत्सर, निराशा अशा विकारांनीहि आवाचे अंतःकरण घासलेले असल्याचे दाखविले आहे. त्याचे 'नामी व राई' याच्याशी वर्तन त्याच्या घ्याला व वृत्तीला स्वाभाविक असेच आहे. लेखिकेने आवाची हाडामांसाची जिवंत मूर्ति उभी केली आहे.

क्रांतीच्या यशाचा आनंद

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा आनंद या यसाहतींतील लोकाना विशेषच मिळाला. “ लुब्धपापागळ्या पोरांवद्दल आईला अधिकच माया वाटते. त्या मागासलेल्या लोकांच्यासाठी काँग्रेस सरकार वाटेल तें करायला तयार होतें. त्यांना म्हणे गिरणीत, शाळेत, निरनिराळ्या सात्यांत, कुठेहि नोकऱ्या ! सगळ्यांच्या आधी ! ” ही क्रांति अल्पावधीत घडलेली आग्नने आपल्या डोळ्यांनी पाहिली. तेव्हा त्याला किती आनंद वाटला !

स्वाभाविक शेवट कोणता ?

‘ बळी ’ कादंबरी येथेच संपविणें स्वाभाविक झाले असतें. पण वास्तवतेला कारण्याची धार पाहिजे, सत्यसृष्टि दुःखमयच आहे या हद्द संकेताला बळी पडूनच की काय, मालतीबाईंनी कादंबरीचा शेवट दोन पानात घाईघाईने असा केला आहे की, यसाहतींतील काहीं लोकांनीं भुकेमुळे दरबडा घालावयाचें ठरविले. त्याला आग्नने विरोध केला. तेव्हां ‘ आपल्या मार्गातील सात्विकतेची धोंड त्यांना असह्य झाली ’ व त्यांनीं आग्न्याच्या डोक्यात धोंड टाकून त्याला ठार केले ! यामुळे लेखिकेला आपल्या नायकाच्या मस्तकावर हुतात्म्याचा मुकुट चढविता आला, तरी कादंबरीचा शेवट कृत्रिम झाला यात शका नाही, पण मान्यतेचा अधारातील एक कोपरा उजळणारी ‘ बळी ’ ही कादंबरी स्वतंत्र परंपरेची आहे हें कोणीहि कवळ करील.

स्त्री-मनाचा आरसा

त्रियाची मनोव्यया त्रियांनींच त्रियाच्या भाषेंत माडली, तर ही किती परिणामकारक होईल ! हरिभाऊ आपटे त्रियासारखी भाषा लिहीत हें खरे, पण खुद्द स्त्रीलेखकांनंच स्त्रीमनाचे चित्र काढलें तर तें किती जिवंत वठेल, अशी वाचकाना जिज्ञासा. पण बालगंधर्वासारखा एसादा पुरग्रनट जसा कोणत्याहि नदीपेक्षां स्त्रीभूमिका अधिक हुबेहूब वठवतो, तसें अलीकड यश हरिभाऊंचें आहे. त्याच्याद्वती स्त्री-मनाची उकल स्त्री-सहज भाषेनें वरुं शकणारा लेखक-किंवा लेखिका-मराठी भाषेमध्यें निर्माण

व्याख्यानमाजी किंवा वर्णन अथवा समाद यांना वाचक नसतो. मनातील सळजळीचं तेपडें प्रतिभेन त्यात दिसाव.

विरळ छपाईच्या मुमारेरं झमर पानाच्या या कादमरींत कथानक असें फारसें नाहींच. ध्येयनिष्ठा व प्रेमनिष्ठा याच्या रस्सीरांचीत तरुण जीवाची ओढाताण कशी होते, याचा एक नमुना दाखविलेला आहे “गनलेल्या आयुष्याचा वांट आलेल्या” रोहिणीला ओढ आहे ध्येयवादी वैद्यासची त्याला आपल्या भोंवतालच्या व्यक्ती म्हणजे “सारे विझलेले निपारे घाटतात.” तो स्वतः श्रीमंत असतो. त्याच्या ‘घरातील माणसापेक्षा नोकराचाकराची सख्या दीडपट आहे’—त्याला ‘मुखाच अजोण’ झालेलें आहे पण त्याला पुढें पुढें जाण्याची इच्छा आहे—‘सार निध पालथ घालायला’ जणु तो निघालेला आहे—‘बेलगाम वाहवर स्वार होऊन’ तो बेसाम दीड मारीत आहे. या कथेच्या मंडलेल्या ज्योतीवर रोहिणीचा जीव पतंगाप्रमाणें उडी घेत आहे. “एका त्रिदुकल्या भोंवतीं सगळी पोतीचें तमन विणावें तसें सारा दिवस माझे सारे विचार एका व्यक्तीभोंवतीं विणले जात असतात.” असें ती लिहिते

अचलेचे स्वभाव-चित्र

‘कव्याचे निश्वास’ म्हणजे सुशिक्षित कुमारीच्या मनातील आदोलनाची शब्दचित्रे. तीं चित्रे रंगविणाऱ्या आपल्या ललुकथानीं मालतीबाईंनीं महाराष्ट्राला एक धक्का दिला. तसाच दुसरा धक्का देणारी त्याची पहिली कादमरी म्हणजे ‘हिंदोळ्यावर’. व्यसनी नवऱ्यापासून दहा वर्षे दूर राहिलेली अचला ही या कादमरीची नायिका ती बी. ए. झालेली असते आणि मोठ्या धीराची व सयमाची असते आपल्या मनातील दुःख आपल्या मनातच ठेवून ती ‘नवऱ्याच्या अन्वर पाघरण’ घालते नवऱ्यावर दोन महिने परकडवोरट मुटलेलें असतानाहि त्यानडल ती माहेरीं ब्र काढीत नाहीं. आपल्या अंतःकरणात तेवत असलेली ज्वाला ती कोणा लाहि दिसू देत नव्हती. “सऱ्या आयुष्यभर झगडूनहि धीराने तोंड सावरून रहाणारी, बुद्धि भावनानीं सारखेच वर्चस्व गातविलेली” अशी

ती करारी स्त्री होती नवऱ्याला सात वर्षे सत्त भगुरीची शिक्षा झाल्यावर अचलेनें प्रथम अकोला येथें शिक्षकिणीची नोकरी पत्करली. नंतर नागपूर येथें तिनें शाळेत नोकरी धरली तेथें तिचा परिचय विराम नावाच्या तरुण वकिलाशीं होतो. तो "मुपवस्तु, बुद्धिमान, करारी, तुटक वृत्तीचा आहे" कट्टु अनुभवामुळे त्याची वृत्ति अशी झाली होती की, "मला कोणत्याहि गोष्टीनें भान हरपण्यासारखा आनंदहि होत नाही व दुःखहि होत नाही" असें तो म्हणे. त्याला अचलेप्रदल सदानुभूति वाटू लागली. समान मनोवृत्तीमुळे दोघाचीं हृदये एकमेकाशीं जोडलीं गेलीं आणि शेवटीं दोघेहि एकन राहू लागले.

भावगीताची आर्तता

अशा या एकेरी कथानकात लेखिकेनें विविध रंग व रस भरण्याची जादू केली आहे. नवऱ्यानें टाकलेल्या स्त्रीनें आपल्या हृदयात उसळणाऱ्या प्रेमाच्या लाटाना वाट कशी करून घावी? हा प्रश्न सत्रप कादंबरीभर कुशलतेनें पेटविला आहे. सामाजिक संकेत असा की, तिनें आपले जीवन एकावीपणेच मुक्या मनानें घालविलें पाहिजे. पण शिक्षणानें चौवस व गडसोर जनलेले मन स्वस्य कस घण्णार? तें पुनः पुनः उसळ्या घेतें. समाजातील निरनिराळ्या दृश्याची व प्रसंगाची प्रतिक्रिया अचलेच्या निवत मनावर होते. एकाकडे तिला प्रेमाची ओढ असते, मातृत्वाची भूक असते, तर दुसरीकडे समाजाचें बधन असतें, रुढीची तटबंदी असते. अशा रस्सीरेचीत तिच्या मनाची बिलक्षण ओढाताण होते. पुढें मार्गे, मार्गे पुढें असें, घड्याळातील लष्काप्रमाणें, तिचें मन सारसे हेलकावे रसतें. हिंदोळ्यावर-म्हणजे झोपाळ्यावर-बमलेला माणूस जसा पुढें जातो व मार्गे येतो आणि पुनः पुढें जातो, तसें उलटमुलट झोके अचलेचें मन घेत असतें. त्याचें शब्दचित्र या कादंबरीत हलक्या हातानें, नाबुक्कपणानें काढलेलें आहे. सारी कादंबरी म्हणजे एक भावगीतच आहे-अचलेच्या हृदयाच्या तारा पिळगटल्यामुळे त्यातून निघालेले आर्त सूर कादंबरीच्या पानापानात निनादत आहेत.

सूक्ष्म भावनांची उकल .

संसारातले लहान लहान प्रसंग, पण अचलेच्या एकाकी व सुन्याच्या जीवनावर त्याचे विती विलक्षण परिणाम होत होते ! तिच्या प्रणय भावनेवर व मातृत्वाच्या दृष्टेवर सिंवनच होत होतें तें ! “ लहान मुलाचा लळा असलेली अचला भुकेल्या नजरेनें सगळें पहात होती. सयमाने ती भूक मारीत होती.” पण सयमाच्या रागेगालीं मितीहि झालून ठेवले, तरी भावनेचे निरसारे फुलविणारे वारे जीवनात राय थोडे मुदतात ! मिथुवहिनीचीं डोहाळ जेवणे झालीं—अचलेच्या हृदयात वादळें उठलीं. राविनेनें आपल्या नाळाला निजविण्यासाठीं घात्सव्यानें ओघवलेल्या ओव्या म्हटल्या—अचलेच्या आईपणाच्या अतृप्त आकांक्षा उचमळल्या. राजाईनें स्वतः पाट लावल्याची वार्ता आनदानें सांगितरी—अचलेच्या मनाचा भरलेला घडा हिंदमळला. तिच्या प्रेमभावनेनें वैराग्याचे घाव पोडले आणि असेर अचला विरागच्या जाश्रयास गेली. तिच्या मनातील या सान्या झटापटीचा चित्रपट लेखिकेनें मुदर रेखाटला आहे.

वे. स. खांडेकर : : : २१

दिव्याळींतील दाख्खाम पहाताना मुळाना केन्ही मौज वाटते ! तसाच विस्म-
याचा आनंद खांडेकर आपल्या वाचकाना देतात. पटास्याचे सर उडत
जोवत, त्याप्रमाणे त्याच्या कोट्यामागून कोट्या फुटत जातात. चंद्रज्योतीचा
प्रकाश पहाणान्याचे डोळे दिपविता; तशा चकित करणाऱ्या उपमांमागून
उपमा खांडेकर पेटवीत जातात. आणि भुईनळ्यावर ठिणगी पडताच त्यातून
जोरानें व वेगानें धमेरी-मोनेरी फुलें आकाशात उंचडच उडत जातात
ना ? तशीच खांडेकराची वेजःपुज कल्पकता उसळून उठते. पानापानाला
—किंनुना वाक्यावाक्याला—वाचकाने चकित व्हावें, आनंदित व्हावें,
उन्नत व्हावें—अशा तेजस्वी, सुंदर व उदात्त कल्पना खांडेकराच्या वाङ्मयात
ओतप्रोत भरलेल्या आहेत.

कल्पकतेचे कुबेर

कोंकणात पावसाच्या सरीमागून सरी येतात, तशा साडेकराच्या डोक्यात कल्पनेमागून कल्पना ओसडत असताना. इंग्रजी किंवा संस्कृत ग्रंथ वाचून-वाचून, त्यातील उपमा-उत्प्रेक्षा आठवून-आठवून आपण लेखन सजविणारे ते कष्ट-कवि नाहीत. जमीन फोडून ऊन पाण्याची कारजी जशी उच उच उडत असतात, तसे साडेकराच्या हृदयात कल्पनेचे पतारे सहजगत्या बाहेर पडतात. त्याचे लेख वाचणेच काय, पण त्याचे सभाषण ऐकणे म्हणजेमुद्रा समुद्राच्या लाटांचा रोळ पहाण्यासारखेच आहे. रेशमी रेंतीवर वसन समुद्राच्या पेसाळ लाटांचा अखंड क्रीडा घटकान्-घटका एसादा रसिक जसा पहात असतो, तसा तरण वाचक खांडेकराच्या लेखन-भाषणातील अकुण्ठित कोटीराजपणा पाहून आश्चर्याने थक होतो. उपमा-उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकाराची लवटूट त्याच्या वाङ्मय-खुटीत आहे. सरोसर ते कल्पकतेचे कुबेर आहेत, तसेच ते आहेत कोट्यधीश !

कोल्हटकरांचा वारस

“कोल्हटकरांच्या गादीचा वारस आहे हा !” अशी प्रशंसा साडेकराची १९१५ साली केली. कोणी केली ही प्रशंसा ? आणि कोणाजवळ ? मराठी नाट्यक्षेत्राचा राजहंस बनलेले बालगुरु यांच्यापाशी नाट्याचार्य गडवरी यानी साडेकराजवळ हे उद्गार काढले. पुढे पुढे तर खुद विनोदाचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरच सागत, “हा माझा दत्तक मुलगा आहे.” या कल्पनाखुटीप्रमाणे सत्यसुखीतहि दत्तक जाण्याचा योग साडेकराना लाभला. त्याचे मूळचे नाव गणेश व घडिलाचे नाव आत्माराम. घडील मागली सस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ साली वारले. साडेकराच्या कुटुंबात सटतर दिवस आले. १९१६ साली कोंकणांतील एका जमिनदार चुलत्याने साडेकराना दत्तक घेतले. त्यामुळे “गणेश आत्माराम”चा “विष्णु सगाराम” झाला.

वाङ्मयाचा नाद

साडेकराचा जन्म सांगली येथे सा. १९ जानेवारी १८९८ रोजी

झाला. मराठी व इंग्रजी शिक्षण वेथेंच झालें. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले १९१३ सालीं ते मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले-आणि तेहि मुद्दें विद्यापीठाच्या हजारां विद्यार्थ्यांत आठवा क्रमाक कमावून. शाळेच्या 'चिमण्या आगाती'ल अभिक पुस्तकाची माधली शिंदोरी घेऊनच खाडेकर यागळे नाहींत, त्यानीं इतर वाचन मनसोक्त केलें हरिभाऊची 'उप काल' कादरी त्यानीं एका रात्रीत वाचून संपविली, देवलाचें 'शारदा' नाटक तर तोंडपाठच झेल तसेंच कोल्हटकराचें विनोदी बाळभय 'सुदाम्याचे पोहे' ते मोठ्या चवीनें सेवन करीत कोल्हटकराचें 'बधूपरीक्षा' नाटक घराण्यासाठीं, खाडेकर सांगलीहून मिरजेस पायीं चालत गेले मराठींतील इतर ग्रंथांचेहि वाचन ते आवडीनें करीत होते नाटक-कादंबऱ्यात तर ते रंगून जात

उच्च शिक्षणाला पायबंद

मॅट्रीक झाल्यावर खाडेकर पुण्यास आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजात दाखल झाले. त्यांना एन शिष्यवृत्ती मिळाली होती पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याच्या सर्व कसा भागणार? दोन शिकवण्या त्यानीं धरल्या तरी पैशाची ओढाताण चारूच होती. दत्तक-विधानानंतर ती यागेल अशी खाडेकरांना आशा होती. सरस्वतीप्रमाणें लक्ष्मीचाहि घरदहस्त आपल्या मस्तकावरून पडि लागेल असें मनोरंज्य ते करीत होते पण ते धुळीस मिळालें दत्तक घराण्यातून त्यांच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत तर काही मिळाली नाहींच, पण उलट त्यांचें मानसिक स्वास्थ्य मात्र दिरावळें गेलें. दत्तक वडिलांचा स्वभाव खाडेकरांच्यापेक्षा अगदींच निराळा होता त्यामुळे त्या दोघात खटके उडू लागले. सावतवाडीला दोनतीन वर्षे खाडेकरांना वाढवी लागली.

आविर्भावितिक ताप

हा काळ वेचळ वाळवी करणात गेला तेथें त्यांच्या पाठीस गलेरिया लागला गरिबी पाचवीला पूजलेलीच होती त्यात भर दत्तक घराण्याच्या कटमटीची, आणि आता तिला साथ मिळाली रोगाची! शरिराच्या

त्वचेप्रमाणेंच रुग्णावस्था खांडेकराना यापुढें कायमची चिकटली. ताप असणें ही जणु त्याची 'प्रकृती'च ठरली. आपल्या विनोदी स्वभावानें ते म्हणतात, "माझ्या आतापर्यंतच्या तापाच्या अशाची सर्व्या मोजावयाची झाली, तर ती शेंकड्यानीं, हजारानीं मोबता येणार नाहीं—लासानाचि मोजावी लागेल." दारिद्र्य व रोग या ऐरण—घणाच्या तावडींत सापडलेल्या त्याच्या बुद्धीतून कल्पनेच्या ठिणग्या मात्र सतत उडत असतात जणु तापानें त्याची प्रतिभा तापतच जाते गरिबीची छळणूक रिंवा रोगाची गाजणूक याची काळी छाया त्याच्या लेखनावर कोठेच पडलेली आढळत नाहीं हें विशेष. उलट त्याची बुद्धि फुलपाखराप्रमाणें स्वच्छदानें उड्या मारीत आहे, झऱ्याप्रमाणें वागडत आहे व नक्षत्राप्रमाण चमकत आहे. त्याची सारी वाङ्मय—सद्गी हसतमुख आहे.

जीवनासाठीं कला

खांडेकराचें वाङ्मय म्हणजे एक दुमदार अष्टकोनी नगलाच होय हृद्यकथा, रूपक—कथा, कविता, टीका, लघु—निबंध, कादंबरी, नाटक व पटकथा हे आठ पैलू त्याच्या साहित्याला पडलेले आहेत. मुमारे पंचवीस वर्षांत या आठ क्षेत्रांत त्यानीं विपुल लेखन केलें आणि कमीअधिक प्रमाणात पण चागलें यश कमावलें त्यामुळें त्याच्याविषयीं नुसतें प्रेमच नव्हे तर आदरहि महाराष्ट्रीय वाचकाना वाटतो त्याचें कोणतेंहि लिखाण सदभिरुचीता दुसविणारें नाहीं किंवा नीतीची लक्ष्मण—रेषा ओलाडणारें नाही. उलट त्यागाचे, समाजसेवेचे, देशभक्तीचे उदात्त विचारच त्याच्या मधुर रसवर्तीतून वहात असतात, किंहुना जसेहि म्हणता येईल कीं, कला व जीवन याचा सुंदर मेळ खांडेकरानीं घातला आहे. काहीं ललितलेखकांमध्यें केलेला उधाण भरती आलेली दिसते, पण बोधाच्या नावानें रखरखीत वाळवट !—त्यावर नीति व सदभिरुचि मासोळ्याप्रमाणें तडपडत असावयाच्या. उलट ललित वाङ्मयातून प्रचाराचेच नगारे वडविणारे काहीं लेखक आहेत, पण त्याच्यापाशीं कला इतकी थोडी असते कीं, त्यामुळें त्याच्या लेखनाला 'ललित' हें विशेषण लावणें कठीण जातें. खांडेकराच्या

लेखनात नीतियुक्त व हेतुमूलक कलेचा रम्य विलास पाहावयास सापडतो.

इतका प्रतिभासन्न प्रचारक मराठीमध्ये हरिभाऊ आप्प्यानतः दुसरा कोणी झालेला दिसत नाही त्यांनीं आतापर्यंत सुमारे २० लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु निबंध लिहिले, १५ कादरन्या रचल्या, ६ नाटके रंगविली, ५० स्वयं कथा चितारण्या आणि टीकांलें तर २००-३०० लिहिले आणि हे सारं निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यांनीं निर्माण केले, ते मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य मिळकूड नसताना उलट गरिबीशी, रोगाशी, प्रतिगर्दीशी झगडत असतानाच त्यांनीं ही साहित्याची सुरंगी व सुगंधी बाग पुष्पिली.

शाळेंतील कार्य

चरितार्थ चालविण्यासाठी ग्राडेकरांनी शिक्षकांचा पेसा पत्करला १९२० साली कॉपणातील शिरोडे येथील इंग्रजी शाळा त्यांनी चालवावयास घेतली शाळेंत विद्यार्थी किती होते ? तर ५०-६० आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून ग्राडेकरांना पगार किती ? तर २० रुपये 'उत्तरा' कादरींत भाऊसाहेबांच्या थोर मनाचें जें चित्र ग्राडेकरांनी रेखाटलें आहे, तें बऱ्याच ठिकाणी खुद्द त्याचेंच आहे असें वाटतें माझी भावनेच्याचाटि भ्रम शाळेस सोसावा लागण. तथापि ग्राडेकरांनी आपल्या चिकाटीने त्या शाळेचा विकास केला धरात भाऊसाहेबांच्या गाडी व रुदिलाच्या पंक्तीं देत वापरून दारिद्र्याचें प्रिय साडेकर पत्नीत होते, पण शाळेत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत देत होते. पुढे त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांची सन्या दानघोंबर गेली

लेखनाचे अक्षर

साडेकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ कथांच्या सोळाव्या वर्षी झाला. १९१४ साली 'रमणी रत्न' नावाचें नाटक लिहून त्यांनी ते चामुदेयशास्त्री गवे यांना दाखविलें. १९१९ साली त्यांचा पहिला टीमाटो 'नरपुंग' मासिकात प्रसिद्ध झाला. तो कवि केशवसुतासार्थी होता १९२३ साली

‘ घर कोणाचें ? ’ ही त्याची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. १९२४ साली सावतवाडी येथें ‘ वैतलेय ’ नावाचे साप्ताहिक निघालें. त्याच्या वाङ्मय-विभागाचे संपादक खांडेकर होते. त्या निमित्तानें विनोदी व टीकापर लेख त्यानीं बरेच लिहिले. १९२५ सालापासून लघुकथा लिहिण्यास त्यानीं नियमितपणें सुरवात केली, ‘ रत्नाकर ’ मासिकात त्याच्या कथा प्रसिद्ध होऊन रसिक विद्वानाच्या प्रशंसेस पात्र झाल्या. ‘ कोल्हटकराचीं नाटकें ’ हा त्याचा विस्तृत टीका लेख ‘ मनोरंजन ’ मासिकाच्या पाच अंकात प्रसिद्ध झाला सौभाग्य-लक्ष्मी, त्रिदल, इत्यादि पुस्तकाच्या सडेतोड परीक्षणांमुळे त्याची कीर्ति ‘ निर्भीड टीकाकार ’ म्हणून झाली. १९२८ सालीं त्यानीं ‘ रकाचें राज्य ’ नावाचे नाटक चार दिवसात लिहून काढलें. याशिवाय आणखी पाच, नाटकेंहि त्यानीं लिहिलीं. कविताहि बऱ्याच रचल्या.

‘ चौफेर आपत्ति

‘ हृदयाची हाक ’ या नावाची त्याची पहिली कादंबरी १९३० साली प्रसिद्ध झाली. आणि पहिली पटकथा १९३६ साली त्यानीं लिहिली. ‘ ठाया ’ या बोलपटाची ती कथा मक्षिसाला पात्र ठरली गडगरी व आगरकर यांचे चरित्र ग्रंथहि त्यानीं लिहिले. लेखनाच्या या चौफेर, उत्कर्षाचे वेळींच त्याच्या आपत्तींत आणखी भर पडली. १९२८ सालीं सांगली येथें कृष्णा नदीच्या काठी त्यांना सर्पदंश झाला १९३३ सालीं तर त्यांना कोंकणातील पुरसच चावले. या दशातून ते बाचले, पण नळराजाप्रमाणें, त्याच्या शरीरावर विकृति पसरली रोग, गरिबी, खटले व दंड या चौहोशानृतीं पेटलेल्या सकृदाच्या वणव्यातहि खांडेकराच्या कल्पनेचीं फुलें उमलत होती—त्याच्या रमणीय वाङ्मयाची मोहिनी महाराष्ट्रावर पडत होती.

अध्यक्षपदाच्या माळा

खांडेकराच्या या सख्त साहित्यसेवेचें चीज महाराष्ट्र वावुरानें करीत होता. १९३४ सालीं उद्बोदा येथें भरलेल्या साहित्य संमेलनाच्या कथा—

विभागाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें. पुढील वर्षी पुणे येथे भरलेल्या ' शारदोपासक संमेलनाचें ' अध्यक्षस्थानहि त्यांना अर्पण करण्यात आलें. मडगाव व मुम्बई येथील प्राक्तिक संमेलनांच्या अध्यक्षपदांच्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० साली जमखिंडी येथे भरलेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें ' अध्यक्षत्व त्यांना वहाल करण्यात आलें आणि मराठी साहित्यातील मोठा मान त्यांना त्यांच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ साली सोलापूर येथे भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या ' सिंहासनावर त्यांना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला. आदल्या वर्षीचें संमेलनाध्यक्ष प्रा. पट्टे यांनी त्यांची त्या वेळी मुक्तकठानें स्तुति केली

पहिली कादंबरी

खाडेकराची पहिली कादंबरी १९३० च्या मार्चमध्ये प्रसिद्ध झाली. तिचें नाव ' हृदयाची हात. ' माणसाला आयुष्यात पैदाची, सत्तेची, ज्ञानाची —अशा निरनिराळ्या हाका ऐकू येतात. पण आपलें आयुष्य मुखाचें करावयाचें असेल, तर मनुष्याने हृदयाच्या हावे रुडेच—म्हणजेच प्रेम-भावनेकडे—लक्ष दिलें पाहिजे असा संदेश या कादंबरीने दिला. दोन हृदये प्रेमाच्या भावनेने जोडली गेली तरच त्याचें जीवन सुखमय होतें—त्याचें मौवर्ती गरिबी किंवा अज्ञान वितीहि पमरलेलें असे ना का ! शोपाऱ्यातील अडाणी सेडुताच्या सभारातहि जो आनंद नेळत अन्तो, तो कैर राजवाऱ्यात नादणाऱ्या विद्वानाचें कुटुंबात सापडत नाहीं, त्याचें कारण हेंच. हें तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी खाडेकरांनी तीन ठराव लोडणी निवडलेली आहेत त्यांच्या जीवनाचे घामेदोरे सुखादनाजी तून, अपघात, विषप्रयोग इत्यादि रोमांचकारक प्रसंगाच्या गाडीहि दिसेल्या आहेत. पण सान्या पात्राच्या मुग्यातून एकटे एक नाटिकारच मोलत आहेत ३२

आत्मचरित्राचा अंश

यानंतर चार महिन्यांनी 'काचनर्मूग' ही खांडेकराची दुसरी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. आपल्या काव्यमय कल्पनांनी ही कादंबरी नटविण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केला आहे. तिच्यात जिद्दाळाहि भरपूर आहे. किंबहुना खांडेकरांच्या आत्मचरित्राचा हा एक सडक आहे म्हटलें तरी चालेल. एम. ए. झालेला सुधाकर प्रोपेसरी झिडकावून सेव्यात शाळा काढतो व राष्ट्रसेवेचा प्रारंभ करतो, हें मुख्य सूत्र या कादंबरीचे आहे. खुद्द खांडेकरांनी शिरोड्यास शाळा चालवावयास घेतली आणि त्या कार्यातले काटेकुटे व खाचरळगे याचा अनुभव घेतला. त्या सर्वांचें प्रतिबिंब या कादंबरीत स्वच्छ उमटलेलें दिसतें गावगुडीचा इतका कडु अनुभव सुधाकराला येतो की, त्याला काही काळ चोहोऱुडे निराशा घाटू लागते. पण 'सरा शिक्षक म्हणजे उत्कृष्ट मूर्तिकार दगडातून देव निर्माण करण्याचें कौशल्य साध्य करण्याकडे त्याचें सारें लक्ष असलें पाहिजे.' हा विचारच सुधाकरांच्या मनात स्थिरावतो

सामाजिक सुधारणा

या ग्रामसेवेवरोबरच विधवांच्या उद्धाराचा विषयहि खांडेकरांनी या कादंबरीत ठळकपणें रंगविला आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो प्रमाणेंच तरुण-विधवेचें केशवपन' हा याहि कादंबरीचा उत्कर्ष—बिंदु आहे. केशवपनाची सुधेवर सत्ती होणार त्या क्षणापासूनच कथानकात घाति होते आणि सुधेचा सुधाकराशी पुनर्विवाह होतो, असें दाखविलें आहे. सुधेचा सासरा सदानंद सन्यासी होऊन मधून मधून प्रगट होतो, आणि सत्पशाला साहाय्य करतो, या कथानकाचें कर्म मुख्य कथानकावर करून खांडेकरांनी अद्भुत रसहि सेळविला आहे.

स्वकीय संस्कृतीचें वातावरण

हरिभाऊप्रमाणेंच नव्यानव्या म्हणीहि या कादंबरीत खांडेकरांनी पुष्कळच घेरलेल्या आहेत. 'बायनाची हाव म्हणजे कामदाची नाव,' 'जिथें पैस तेथें धोका,' 'राण्याराना घतुरा, इतराना मानाचा तुरा,' 'लॉटरांत

घातला स्पाया कीं, मनात घाली अंगल्याचा पाया,' अशा म्हणी विखुरलेल्या आहेत. त्यांनीं कोंकणचें प्रादेशिक वातावरण वग्याच ठिकाणीं निर्मिलेलें आहे. स्वकीय संस्कृतीचें स्मरण करून देणारे पौराणिक दारलेहि पुष्कळ ठिकाणीं दिलेले आहेत. त्यामुळे वाचकाला आपलेपणा वाटतो. मूळ कादंबरीचें नांवच पौराणिक कथांतून निघालेलें आहे. त्याचा आशय व्यक्त करतांना खांडेकर म्हणतात, "रावणानें मीतेचें हरण करण्याकरतां मारीच राक्षसाला कांचनमृगानें रूप देऊन पाठविलें. त्या कांचनमृगाला सीता भुलली; आणि रामाला मुकली. आपणां सर्वांच्या आयुष्यांत अशीच पक्षगत होत असते. लहानपणीं आळस भुलवितो, तरुण्यांत रूप आणि पैसा यांची भूल पडते, म्हातारपणीं दगडाच्या देवाना संतुष्ट केलें कीं, सर्व पाप धुऊन निघालीं असं मनुष्याला वाटूं लागतं. पण सरं सुख आळसांत नसून उद्योगानें संपादन केलेल्या वियेत आहे, नवरात्रागोच्या रूपांत नसून त्याच्या एकमेकासाठीं तळमळणाऱ्या हृदयात आहे, पैशांत नसून परोपकारांत आहे, दगडी देवांच्या पूजेंत नसून देवमाणसांना त्यांच्या कार्यांत साहाय्य करण्यात आहे."

रमणीय सुभाषितें.

उपमा व सुभाषितें हें तर खांडेकरांच्या लेखणीचे श्वासोच्छवासच होत. 'राताधळ्याला जसें उजाडत्यावाचून दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें रागाने आंधळ्या झालेल्या माणसाचा राग ओसरल्यावरच त्यांच्याशीं युक्तिवाद करतां येतो,' किंवा 'ऊन पाणी थोडेंसें निवल्यावरच पिता येतें, हें ओळखून त्यांनीं मुलाला कांणतेहि प्रश्न विचारले नाहीत.' अथवा 'कळीतला मुंगंध वायु घेऊन जातो, पण तिचा भार वेढीला सोमावा लागतो. परके लोक आणि आत्तेष्ट याच्यातहि हाच फरक आहे.' अगर 'पाखराला पंखांचा आणि नवऱ्याला घायगेचा भार होत नाहीं.' तसेंच 'पांपराची चपलता, प्रातःकालाची सौम्य उज्ज्वलता, निशंराचा खळखळाट, यांचा त्रिवेणी संगम मुलामध्यें दिसतो.' अशीं वामनामागून वाक्यें पानापानावर आढळतात. तीं सुभाषितांप्रमाणें सुंदर व अर्थपूर्ण असतात. अशाच

धाग्यादोन्यांनी कादंबरीचा सारा पट विणलेला आहे. मात्र त्यामुळे काही वेळा वाचकांचे लक्ष अर्थापेक्षा किंवा भावनेपेक्षा या वरपागी शब्दलीलेवरच खिळून रहाते. 'दीर व कीर' अशा छिष्ट कोम्याहि घचित आढळतात. 'वातान तर तुझे पाय धरलेच आहेत, आता दररोज एक एक मुलीचा त्राप येऊन ते धरणार.' अशी 'पाय धरणे' या शब्दावर कोटी मुधाकर करतो. अशी काही ना काही शाब्दिक चमत्कृति नसलेली वाक्ये विरळाच. एखाद्या जवाहऱ्याच्या दुकानात गेल्यावर हिरे, मोती, पाचू, माणिक, नीळ यंगेरे विविध रत्ने दृष्टीस पडावीत, त्याप्रमाणे ग्याडेकराच्या लेखनात नानाविध शब्दालंकारांचे व अर्थालंकारांचे तेज सतत डोळे दिपवीत असते. पण 'सतर्पांचे पुज कानात घालून केसात गुच्छुक रोंवणाऱ्या आणि वादण्याचे शुभ्र पातळ परिधान करणाऱ्या रत्नदीप्ती-प्रमाणे मुधा त्यांना भासली' या वर्णनावरून सामान्य वाचकाना काय बोध होणार ?

वाद-सभेचे स्वरूप

व्यक्तीचा स्वभाव-विनास, किंवा रसाचा परिपोष आणि एकदर स्वाभाविकता यांचे प्रमाण खांडेकरांच्या कादंबऱ्यात कमी असते. 'एक उदाहरणच द्यावयाचे तर 'कर्मयोग' या कादंबरीत, हरिभाऊ आपटे यांनी कॉलेजचा अभ्यास पुरा करून घरी जाणाऱ्या नायकाचे शब्दचित्र कसे सरस रगविले आहे ते पहावे, आणि 'काचनमृगात' खांडेकरांनी तोच प्रसंग कसा रेखाटला आहे ते पहावे. सागलीच्या गणपतीघाटावर कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचे जे सभाषण चालते, ते एखाद्या वादविवाद सभेप्रमाणे वाटते-प्रेमळ मित्राचा रसपूर्ण सवाद काही तो नव्हे. आमसेवा हीच राष्ट्रसेवा हा मंत्र ठसविण्यासाठी मुधाकर सागतो,

"शहराची मुधारणा करून देशाची उन्नति करणे हा काचनमृग आहे. गेडी मुधारतील तेव्हाच देश मुधारेल. शहर ही हिंदमातेची वस्त्र मानली तर खेडी ही तिची हाडे आहेत. ही हाडे एकसारखी शिजत असताना नुसती मुदर वस्त्र परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाही."

विषयेची दुर्दशा वर्णन करताना खांडेकर लिहितात,

“कृष्णानें पुढून ठेवलेल्या हंड्यातील लक्ष्मीप्रमाणें तिची बुद्धि फुफ्ट जाणार, वाळ्वानें खाऊन टाकलेल्या उत्कृष्ट हस्तलिखित ग्रंथाप्रमाणें हिचें प्रेमळ हृदय जगाच्या दृष्टीनें असून नसल्यासारखेंच होणार.”

संस्कृतात वाण आपल्या ‘कादंबरीत’ रम्य कल्पनांची सहस्रधारांची कारंजी उडवितो; तो मान मराठीत खांडेकराकडे सहजच जातो. अचपळ कल्पनेच्या मागें त्यांची लेखणी धांवत मुटते.

वालकाचें वर्णन

लहान बालक म्हणजे आनंदाचें स्थान. त्याचें वर्णन खांडेकरांनीं पुढील कल्पनारम्य भाषेनें केले आहे. “लहानशा मूर्तीत आपलें त्रिभुवन सांठलें आहे. मुधाचे दोन डोळे हेच आपले चंद्रसूर्य, मुधानें हंगणें हेंच आपलें गंगास्नान, मुधानें माडीवर येऊन डोकें टेकणें हेंच आपलें ऐश्वर्य, घडून जाताना अगर घरीं आल्याबरोबर ती जो नमस्कार करते तेच आपलें साम्राज्य. प्राणावाचून कुडीला जशी किंमत नाही त्याप्रमाणें मुधावाचून आपल्यालें हें जग म्हणजे तुलेंत स्मशान होईल.”

बाल-लीलाचा आनंद मुधा आपल्या कल्पना-वृत्तीत कसा घेत आहे, हें सांगतांना खांडेकर म्हणतात, “त्रिभुवनातील साधूंचा ब्रह्मानंद बालकाचें रूप धारण करून आपल्या पोटाशीं विलगला आहे, नंदनवनांतील सर्व पुष्पाची कांति त्या बालदेहावर विलमत आहे. देवदानवांनीं समुद्रमंथन करून काढलेलें अमृत त्या चिमण्या डोक्यांत गुडून भरून वाहत आहे, गंधर्वांच्या गाण्यांना ताल धरण्याकरता बाल आपल्या पायांतील बाळा वाजवीत आहे, त्याच्या एका गालावर उभा व दुसऱ्या गालावर संध्या त्याचे मुके घेत असल्यामुळें अस्फुट ओठांतून सूर्याची प्रभा फाकलेली दिसत आहे, ‘अगवाई, बाल म्यायला लागले. लबाडा, कुणी रे तुला शिकविलें हें सारं ! घान गुलामा, तिडडंच, सांगतें आता हें’ असें आपण म्हणत आहों, असें सुवेली वाटले.”

आईची थोरवी

आईला जसें हें बालकाचें प्रेम, तसेंच बालकालादि आईचें ! आई हेंच

त्याचें त्रिभुवन, आई हेंच त्याचें परब्रह्म, आई हेंच त्याचें सर्वस्य त्या आईचें स्तोत्र खाडेकर पुढील शब्दांनीं गातात “ समुद्रात अनंत रत्नें असलीं तरी मोत्याचें रक्षण त्याच्या शिंपल्यामुळेंच होत असतें त्याप्रमाणें या जगात कोम्य वधि बुद्धिम न माणस असलीं तरी आपल्या फारशा न शिकलेल्या व साऱ्या मोळ्या आईची सर दुसऱ्या कोणालाहि येणार नाही तिचा वरदहस्त हेंच आपलं जाकाश, तिची माडी हीच आपली पृथ्वी, तिनें अगावळन हात फिरविला रीं, अमृतानें स्नान करून आलेल्या वायूची आपल्याला आठवण होते, आपल्या डोऱ्यात आगीचे डोंर उसळले असले तरी तिच्या अश्रूच्या चार थेंबानीं त विशून जातात 'आईच्या प्रेमापुढें त्रिभुवनातलि संपत्ति कचडीमोठाची आहे, तिच्या हास्यात जगातील सारी वस्तुश्रता साठलेली असते आईचें प्रेम नास्तिकालादेखील आस्तिक करील ”

निसर्गाचीं शब्दचित्रे

कथानकाच्या चौकटीतहि खाडेकर अशा अलंकाराची इतकी उघळ पट्टी फरतात, मग जेथे निसर्गाचें वर्णन करावयाचें आहे तेथें त्याच्या लेखणीला किती मोकळें रान सापडत असेल ! रानाचें वर्णन करताना ते म्हणतात, “ रानात जिऊडे पाहावें तिऊडे शाडेंगुडपें होती गाण्याची तान ऐकताच डुलणाऱ्या रसिकाप्रमाणें वाऱ्याची शुळुक येताच या शाडाचीं पानें हलत जणु काय रसिक उक्ष टाळ्या वाजवून वायूच्या गायनाचें अभिनदन करीत होते एका देशाच्या निशाणाग्यालीं गोळा झालेल्या अठरापगड जातीप्रमाणें निरनिराळीं शाडें त्या वनभागात साद्याला सादा लावून उभी होती मधूनच दिसणाऱ्या एसात्रा आऱ्यावर हिरवे घोंस लटकलेले पाहून एफन सेळणाऱ्या वालकाच्या जमावाची पुणालाहि आठवण झाली असती ”

समुद्र हा तर कवींचा लाडका विषय त्याच्या लाटाची अराड क्रीडा वर्णन करताना कोणा कवीला शीण वाटेळ ? खाडेकर लिहितात, “ सध्या समुद्रातील निविध ल्हारांचें नर्तन बघावें कीं, खोल तट्ट्याप्रमाणें खालीं पसरलेल्या अफाट दरीत तरंगाप्रमाणें झालणाऱ्या शाडागुडपाच्या शेंडयाकडे

पहायें ? छावीकडे किल्ल्याच्या भव्य तटाप्रमाणें पसरलेला डोंगर मुदर की उजरीकडे समुद्राच्या भव्य लाटाप्रमाणें दिसणाऱ्या सग्याद्रींच्या निळसर रागा अधिक मुदर ? सग्या विश्वातील वनस्पतींचें हें समेलन पाहिल्यावर जगात मरुभूमि आहे याच्यावर कुणाचा तरी विश्वास बसेल का ? जिकडे पहायें तिकडे हिरवगार वाल्काचें हास्य, पत्नाचा शृंगार आणि मातेचें वात्सल्य याचा त्रिवेणीमगम त्या सृष्टिसांदर्भात प्रतिबिंबित झाला होता. आधीव्याधीचें माहेरघर असणारा मनुष्यदेह टाकून नवपल्लव होऊन वृक्षा-वर झोंके ध्यावत, घामुलहरी होऊन या सौंदर्यसागरात पोहत रहावें, एखादें पातळ होऊन पानाच्या तालावर गाण्याला सुरवात करावी, किंहुन देहाची एवढीदेगील उपाधी न घाळंगता पश्चिमेकटल्या तेजो-रसात विलीन व्हायें अशी इच्छा यावेळीं मुधाकराच्या मनात उत्पन्न झाली ”

सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर

नुसता समुद्र झाला. पण एकीकडे शेतातील पिकांचा सागर, तर दुसरीकडे समुद्रात पाण्याचें पीर—अशा दोन सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर उभें राहून साडेमर लिहितात, “ उजव्या बाजूला हिरव्यागार मातशेतीनें भरलेला मळाडुलत होता, डाव्या बाजूला तेजस्वी सूर्यकिरणानीं नटलेला समुद्र बुलत होता. दान्याच्या खुळेसरशीं एकीकडे भाताचीं रोपें छळछळत, तर दुसरीकडे जललहरी सळसळत भातांना पुट्ट लागलेल्या लोंबराप्रमाणें लाटावरला फेंस सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला रमू शकला असता आलीपालीनें या दोन सागराकडे थोडा वेळ पाहून त्या दोघी पुढें चालू लागल्या. समुद्राच्या सहवासानें वाळवटही नाचरें झालें होतें, म्हणूनच की काय वाळूचे बारीक कण एकमेकांचा पाठलाग करीत हवेंत धावत होते लाटाची क्रीडा पाहण्याच्या मोह बाळगीले अनावर झाडा आणि शिवमादिराकडे न, बळता त्या दोघीही पाण्यात जाऊन उभ्या राहिल्या पाण्याखालून सरझर नाहीशी होणारी बाजू, कड्यावहन उच्चा टाकणाऱ्या लहान धनप्रव्याप्रमाणें दिसणाऱ्या लाटांच्या रागा, लाटा विनाऱ्याकडे आल्या म्हणजे कुरळ्या केंसाप्रमाणें ज्वालणारी त्याची क्रीडा,

पोलक्याच्या झालरीप्रमाणे वाटणारा त्या लाटांवरील फेंम, या सान्या गोष्टी किती वेळ पाहिल्या तरी नुकत्याच आपण पाहू लागलो आहो असे वारणीला वाटलें. ”

साधा पाऊस ! पण त्यावर लढाईचे स्पर्क ग्राडेकर वसें सागोपाग चढवितात. पहा.—“ आकाशात युद्धाचा नगारा वाजला. लगेच काळी चिलखतें घातलेले मेघसैनिक इकडे तिकडे फिरू लागले. त्यांनीं रणदुग्धि वाजून निशाण मधूनच फडफडवण्याला सुरवात केली. त्या मेघाना भिऊनच कीं काय चारा पृथ्वीवर पळत आला. प्रीतीप्रमाणें भीतीही सासर्गिक असल्यामुळें भरभीत वायूचा स्पर्श होताच झाडेंही थरथर कापू लागलीं. आकाशाच्या रागेत फुललेल्या तारकापुष्पाचा मेघानीं केव्हाच चेंदामेंदा वेला होता. थोड्याच वेळात त्यांनीं गरवृष्टि आरंभिली आणि पावसाच्या सरीवर सरी कोसळू लागल्या. ”

अशीच अलंकारिक भाषा नायक-नायिकापासून मोटार-ट्रायव्हर व कारतान्यातील कामकरिणी येथपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं आहे. त्यामुळें पाना-तील स्वाभाविकता उणावली आहे. पण समाजाविषयी व्यापक दृष्टीने विचार करण्याची शिक्कण ही कादंबरी वाचकाला देते आणि तीहि कान्य-पूर्ण कल्पनेच्या व रसपूर्ण भावनेच्या द्वारे.

‘उल्हा’तील स्वभाव-लेखन

या गुणाचा विकास ‘उल्हा’ या कादंबरीत पहावयास सापडतो. ‘धुम’-नंतर थोड्याच दिवसांनीं ही कादंबरी महाराष्ट्र रसिकांच्या हातीं पडली आणि त्यांनीं तिचें मोठें कोडकौतुकहि केलें. ‘उल्हा’ ही एका रोज्यातील शाळामास्तराची मुलगी. राष्ट्रसेवा करण्याच्या बुद्धीनें रोज्यात वीग स्पर्धा-वर शिक्षकी करणारे प्येयसादी भाऊ, हें भाऊसाहेब खांडेकराचेंच प्रतिबिंब आहे असें बऱ्याच ठिकाणीं वाटतें. सरस्वतीची सेवा करण्यासाठीं लक्ष्मी-कडे पाठ फिरविल्यामुळें भाऊंना अनेक संश्लेखे सोसावी लागतात. त्यामुळें क्वचित् निराशेचे, पश्चात्तापाचे क्षणके त्यांना येतात. पण त्यांचा स्वभाव भीरोदात्त आहे. आत्म्याचें लग्न जनसेवेशीं ठावण्याची ओढ त्यांना आहे.

ते गडकन्याचे मित्र आहेत त्याच्या कविताहि कादंबरीत मग्नमग्न दिलेल्या आहेत. वार्ही रूप-रथाहि कयासूत्रात गोंवलेल्या आहेत दोन दोन, तीन-तीन पानाचीं पर्यंत बरीच आहेत ही कादंबरी म्हणजे उल्केचें आत्मचरित्र आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' मध्ये यमुना आपली कहाणी सांगते, तशी उल्का या कादंबरीत आत्मवृत्त निवेदन करते, पण दोहोंत तपावत किती ! यमुनेची भाषा अगदीं घरगुती आणि प्रसंग अत्यंत जिद्दाळ्याचे, तर उल्केची भाषा कोटीराज व अलंकारयुक्त आणि प्रसंग प्रेमाच्या ठरीव ठराचे तथापि राडेकराच्या इतर कोणत्याहि कादंबरीपेक्षा उल्केतील पात्रांचें रसाभावेषन अधिक ठसठशीत आहे. त्यामुळे तीं तीं पाने जिवंत वाटू लागतात आणि त्याच्या मुसंडु तारांची वाचक समरस होऊ लागतो.

ध्येयवादी नायिका

उल्केचें प्रधानक एवढेंच की, तिच्यावर वसतराज व माणिकराज हे दोघे तरुण प्रेम करतात पण ते दोघेहि लग्न करतात दुसऱ्या मुनीशीच प्रणय-भगानें होरपळलेली उल्का, अर्पेद एका भीमत निजवराच्या गरजात माळ घालते पुढें ती गरोदर अमृतानाहि 'नरेशाही व नोकरशाही' या दोघाचाहि कायदेमग वग्न सदा महिने तुरुंगात जाते या मुख्य प्रधानकाच्या आज्ञावृत्त्या दुष्यंत पात्राचे वार्ही गौण प्रसंग रेंगावले आहेत.

जगात दारिद्र्याचा समुद्र पसरला जाहे याची जाणीव उल्केला इड्डुइड्डु होऊ लागली. ती चंद्रकातानें स्पष्ट करून दित्री. सगुण नावाच्या मजुरा वरून गोष्टी निराश्या असता "चंद्रकातानें त्याची सर्प शक्तीगत सांगितली. सगुण अलीकडे आनारीच होता घरीं पाठवायला त्याला पैमे कुटून मिळणार ? भावाचें पत्र आलें, "पैसे पाटीव, नाहींतर जर्जित धर जाणार." तेंच भ्रमात त्याच्या डोऱ्यात घोळत होतें

भरत वाईट वाळेलेलं पाहताच चंद्रकात म्हणाला, 'उल्का, एव सगुण पाहून रडतेस तू. पण सार परळ-परळच वगाला ? मुचई, हिंदुस्थान-असल्या सगुणानींच भरून गेलें आहे. डोऱ्यात समुद्र न जाईल तो रडून रडून !'

‘ आणि तो आटून गेला म्हणजे वडवानल बाहेर पडेल त्यानून ! ’

प्रवास-वर्णनाचें चित्र

सावतवाडीहून वेळगावला सारवट—गाडीतून जाण्याचा योग उल्लेख आला त्यावेळीं ती दहा वर्षांची होती. घाटातून रात्रीचा तो प्रवास तिला पार आनंददायक वाटला. त्या प्रवासाचें वर्णन ती पुढील आल्हादक शब्दांनीं करतें, ‘ तैलाच्या गळ्यातील धुगुराचा मज्जळ आवाज ऐवून कुणी तरी घटा वाजवून देवाची पूजा करीत आहे असा भास होत होता. उजवीकडे डोंगरावर पडलेलें चादणें पाहून तर शकराच्या पिडीवर दुधाचा अभिषेक होत आहे असेच एखाद्या भाविक कवीने म्हटलें असतें. एका बाजूला दरी धुक्याची चादर पावसून निजली होती. मधूनच खडकातून वाहणारे पाण्याचे ओघळ चादण्यात हिऱ्यासारखे चमकत असत. फुलें आणि पानें याचा मद अस्फुट सुगंध धान्याच्या बुळकेनरोनर येऊन जाई. जिवलग मित्रांनं जाता जाता हळूच कानात आनंदाची गांठ सागावी तसा तो सुवास वाटे. ’’

समुद्रार्चीं नाना रूपें

सूर्यास्त आणि तोहि समुद्रावरचा—किती रम्य प्रसंग ! कैक कादंबरी-काऱ्याच्या कुचल्यानं रगाविलेला. खांडेकराची उल्का म्हणते, “ सूर्य समुद्रात बुडायला लागला त्यावेळीं केवढी गमत दिसली. जणु काहीं समुद्राच्या पाण्यात कुणी तरी सोन्याची धागर बुडवीत आहे. थोडा वेळ मी समुद्राच्या पाण्याशीं खेळलं मोठ्या मोठ्या दिसणाऱ्या लाटा हसत खिदळत किनाऱ्याकडे येत. पाहिल्यादा त्याची भीति वाटे. पण चद्रज्योत पेटली कीं तिच्यानून फुले गळार्चीत त्याप्रमाणें लाट चटकून फुटे आणि जिमडे तिकडे फेंसच फेंस होई जर लावलेल्या अस्मानी साडीसारख्या दिसणाऱ्या या समुद्रामुळे किती वेळ पाहिलें तरी मला पुरें होईना. ’’

आणि समुद्रावरील सूर्योदय ! तो तरी कमी रम्य असतो काय ! आनंदात बुडालेल्या उल्लेख तर वाटले, “ बोट धक्यामुळे जाण्याकरिता बळली. समोरच सूर्योदय होत होता. त्याचे ते पित्रळसर किरण माझ्या

अंगावर पडले. सृष्टिदेवतेची किती सुंदर अष्टपुत्री होती ती ! त्या फिरणाऱ्या पाण्यांत सोनेरी स्तंभ निर्माण केले. माझ्या धुंद मनाला वाटलं, मी सोन्याच्या द्वारकेत आहे. माझा श्रीकृष्ण माझ्याजवळच उभा आहे. मी त्याची रुक्मिणी. रुक्मिणीला सत्यभामेसारखी भत्तरी सजत होती याच विसरच पडला मला. ”

समुद्र व साडी यांचे संबंध पाहून उत्केत्या पुण्य व स्त्री यांचे नाते आठवलं, ती म्हणते, “ विचारी साडी समुद्राला मिळते. समुद्र रंगात आला की साडीला भरती येते. तो रागावून दूर गेला की-साडी म्हणजे वाळवंट होतं नुसतं ! सांडीचं सारं जीवन समुद्रावर अवलंबून ! स्त्रीचं असेंच नाही कां ! ”

समाजवादाची तुतारी

‘ दोन घुब ’ ही कादंबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झाली. ती क्रमाने तिसरी असली, तरी गुणाने पहिली आहे. कृत्रिम अलंकार व रस व्याख्याने यांचे ओझे या कादंबरीवर लादलेलं नाही. भाषा सहजसुंदर आहे. मधूनमधून संवाद पुष्कळ पेरलेले आहेत. संविधानकाची बांधणीविषयी कौशल्याने जिज्ञासा-वर्धक अशी केलेली आहे. लेखकाला दीनाविषयी चाटणारी अनुकंपा चित्रित करणारी स्थळे अनेक आहेत. समाजसत्तावादाचा प्रचार, कलेची मर्यादा संमाळून जितका करता येई शक्य आहे, तितका हीत केलेला आहे. कादंबरीकाराचा सारा जन्म ज्या कोंकणभूमीत गेला, तिच्या पार्श्वभूमीवरच कथानक उभारलेलं असल्याने सुंदर निसर्गवर्णने जागोजाग आलेली आहेत.

दोन जगांतील अंतर

समाजांतील विषमता हेच त्याच्या दुःसाने मूळ आहे; श्रीमंत व गरीब हा वर्गभेद नाहीसा झाल्याशिवाय समाजाला सुख, शांति व स्थैर्य लाभणार नाही, असा संदेश लेखकाने कलेच्या तुतारीतून ऐकविला आहे. श्रीमंत व गरीबी, विद्वत्ता व अज्ञान, कलाजीवी व श्रमजीवी यांचीं दोन जगां अगदीं भिन्न असतात. त्यांना एकत्र आणण्यासाठी साडेव-

वधासून निवडलें आहे की, वत्सला ही एका ललित-लेखकाची बायको, ती कुरूप असल्यामुळें तिचा त्याग तो लेखक करतो. त्यामुळें ती कोंकणातील एका काजूच्या कारखान्यात मजुरी करून दिवस कंठते. त्याच खेड्यातील एक कामगरीण शहरात जाऊन नटी होते. तिच्यावर तो ललित-लेखक प्रेम करतो अशा या दोन मार्गानीं त्या दोन जगाना साधणारा पृष्ठ खांडेकरानीं निर्माण केला आहे. त्यानीं जसें दागविलें आहे की, “ बला आणि जीवन, पादरपेक्षा व कामगरी, भोग आणि त्याग-वत्सलेला जिकडे तिकडे घुवाच्या जोड्या दिग्ग लामल्या. ध्रुव दोन हेंच खरें ! पण त्याच्यातले हें भयंकर अंतर ! या अंतरामुळंच जगातलीं सर्व दुःखें उत्पन्न झाली आहेत. ”

जीवनाला पोपक कला

या दोन धुवातील अंतर जितकें कमी होईल, तितकें समाजातील दुःखहि संपुष्टात येईल. जीवन व कला यांचेहि ऐक्य होणें अनश्व आहे हें या कादंबरीतील एक गांधीवादी व्यक्ती अलंकारिक रीतीनें सांगतें. बाप्पा म्हणतात, ‘ जीवन म्हणजे जमीन ! पाळी, उच्च सरसल, ओघवधोनड पण तिच्यानूनच पिक निघतात. कला ही आकाशासारखी ! आकाशात नक्षत्र चमकली तरी पळ जमिनीवरच पिरतात ! ’

‘ पण ती पिकवत कोण ? आकाशान पाऊसच पाडला नाही तर ! ’ सुलोचनेने विचारलें.

‘ आकाशात पाऊस जातो कुठून ? जमिनीवरूनच ना ? ’

गांधीवादी पुढाऱ्याचें शब्दचित्र

या बाप्पाचें शब्दचित्र खांडेकरानीं इतक्या कुशलतेन वाटलें आहे की, तें वाचून कोणालाहि कोंकणातील एका सुप्रसिद्ध गांधीवादी पुढाऱ्याची मूर्ति दिसूं लागते. बाप्पा शरिरानें कसे होते ? तर “ स्वारी इतकी हडकुळी होती की, बोलून सोय नाही. प्रसंगी बटनाला झेडा नसला तरी याच्या डोक्याला तिरंगी पडकें बाधून झेडाबद्दल केलें तरी चालण्याजोगे होतें. वणं काळसरच. गालाच्या हाडाप्रमाणें, पुटचे दोन दातही वर आलेले.

खादीचा पंचा गुड्याच्या ग्यालीं एकदोन अंगळें असेल्लेले. केस डोक्यावरोवर कापलेले. एखाद्या उघड्याबोडक्या डोंगराप्रमाणें डोकें दिसत होतें त्यामुळें. अंगावरली खादीची चादर मात्र त्यांनीं साद्यापार्शी दोन्ही हातांनीं पट्ट धरली होती. ”

सृष्टि-वर्णनाची वहाार

कोंकणांतील सृष्टिर्षादर्याचें वर्णन खाडेकर पुढीलप्रमाणे करतातः—
 “ देवळाला बळगा पावून आल्यावर त्या भव्य सुंदर तळ्याचें दर्शन होताच बत्तलेच्या श्रमाचा परिहार झाला. त्याच्या निळसर पाण्यावर हळुहळु मिट्टें लागलेलीं कमळें दुरत तारकांप्रमाणें दिसत होती. मधून-मधून पाण्यावर एखादा ल्हान तरंग उठे आणि एखाद्या कमळाभोंवतीं नाचे. जगुं काहीं तो त्या कळीला लाडकेपणानें म्हणत होता, ‘कमळाताई, काय न झालं इतकं रागवायला ? हा पे माझा पापा !’ तळ्याच्या तीन बाजूंना तीन टेकड्या होत्या. त्याच्या मध्यमागीं हिरव्या कोंदणांतल्या निळाच्या लड्याप्रमाणें तें तळें चमकत होतें. मधूनच वाऱ्याची मंद छल्लक काजूव्या मोहराचा सुगंध घेऊन येई. त्याचा मंदमधुर वास बत्सलेला अत्तरापेक्षादि अधिक आनंददायक वांदला. ”

शहरी संध्याकाळचें चित्रण

मुंबई शहरातील संध्याकाळच्या देखाव्याचें वर्णन करतांना खाडेकरांनीं प्रत्येक वाऱ्याच्या भळ्यांत एक एक अलंकार घातला आहे ते म्हणतात,
 “ मुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या म्हातारीप्रमाणें संध्याकाळ, मुंबईत प्रवेश करित होती. रस्त्यावर उलटमुलट चाललेली अगतिक माणसे ! त्या वृद्धेच्या हृदयांतील अनंत आशाच होत्या त्या ! बत्सलेनं समोरच्या इमारतीच्या काचेच्या तावदानाकडे पाहतां पाहतां तिच्या मनांत आलें—माझ्या आशा आणि हीं काचेचीं तावदानें सारसींच नाहीत का ? हीं तावदानें उद्या पुनः चमकूं लागतील; पण माझ्या आशा ? लग्नाच्या चेळीं आपण केवडीं मनोराज्यें केलीं. ‘मी काहीं कुणाची स्वयंपाकीण होण्याकरितां जन्माला आलेले नाहीं’ हें आपल्या गर्विष्ठ मामीला आपण किती तोऱ्यानं जाणवलें.

पण मनोराज्ये म्हणजे दाने भेंड ! दवनिंद्या भाळा जगात कुणाला गळ्यात घालायला मिळाल्या आहेत ?”

कृत्रिमतेचा त्याग

‘दोन घुब’ व ‘उतरा’ याप्रमाणेच ‘हिरवा चापा’ हीहि साडेकराची कादरी आपल्या विशिष्ट गुणानी लोकप्रिय झालेली आहे. ‘ज्योत्स्ना’ या आपल्या मासिकात ही कादरी साडेकरांनी १९३६ च्या ऑगस्ट पासून सुरू केली. त्यावेळीं प्रा पटके यांच्या कादरच्या लोकप्रियतेच्या साडेकर उम्या होत्या. त्या साडेकरांच्या अप्रार आपली कादरीहि आपण बसत, अशा ईपेनेच जणू काही साडेकरांनी ही कादरी लिहिलेली दिसते अलंकाराची कृत्रिमता कभी करून प्रणयाची मादरता या कादरीत साडेकरांनी वाढविलेली आहे. हिच्यातील ‘दोन रहस्ये’ हे प्रकरण तर पटकथाच्या कोणत्याहि कादरीत सहज संपून जावे इतकें सहजमुंदर व प्रणयरम्य आहे. नायिका मुलभा ही एका श्रीमंत बविलाची मुलगी, डॉक्टर झालेली. ‘ती हसली’ ही साधी गोष्ट साडेकर बलात्कार रीतीने कशी सांगतात पहा. “मुलभेने ह्या आयरण्याचा शिजस्तीचा प्रयत्न केला पण जोराने उठू जाऊ लागलेलें दूध पाण्याच्या चार भेंडानी थोडेंच सालीं बसतें ! शवसठ बालाने आईच्या हाताला शटका देऊन एन्डम मऊ वाळूत लोळण घ्यावी, त्याप्रमाणे हे सुंदरन बाहेर पडले.”

कथानकातील रहस्ये

आपले गुरू श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्यापासून रहस्यमयता हा गुण घेऊन साडेकरांनी ह्या कादरीत ओतला आहे. मुलभेचा भाऊ मनोहर यावर मुनाचा आरोप आलेला आहे म्हणून तो परारी झालेला असतो, असें आरभीं कळतें, मध्यतरीं तो अभयमित्र या नावाने लपतउपत येऊन भेटतो आणि शेवटीं तो खून त्यानें केलेला नखून एका पठाणाने केलेला आहे असें उघडकीस येतें. तसेंच दुसरे रहस्य त्याच्यावर प्रेम करणारी केशर हिचे ती एका गिरणीवाल्याची मुलगी. ऐश्वर्यांत लोळणारी, गाण्यात निष्णात, पण तिच्या आईला तारुण्यात वाईट मार्गाला लावलेलें असतें.

जेणी ? तर मुठभेच्या बळील असलेल्या बडिलानींच. त्याभाविरतेला रक्षा न देता रहस्ये आलीं तर तीं जिवासा बाढवू शकतात, पण तसें येथे तारसें घडत नाही. मुलभेचें प्रेम उरत मुकुटावर तो कामगाराचा पुढारी असतो. त्याच्या मुग्यानें समाजसत्तागदाचीं तत्वे म्हाडेकराना घोषित करता आलीं आहेत

आयुष्याचें तत्त्वज्ञान

आयुष्य ही एक लढाई आहे हा विचार म्हाडेकरानीं मुकुट व मुलभा यांच्या एका संवादात मांडला आहे तो संवाद असा—

‘आयुष्य ही एक फार विचित्र लढाई आहे या घनगोर सप्रामात मनुष्याला समाजाशी लढाव लागत, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या नातलग्याशी लढाव लागत, फार काय स्वतःशीहि लढाव लागत’

‘स्वतःशी ?’ एकदम चमकून मुठभेनें विचारलें.

‘हो, रात्रूचा बालेकिल्ला तर तोच आहे.’

‘म्हणजे मनुष्य स्वतःचाच शत्रू असतो ?’

कारणाने निवृ देत, आणखी माल उत्पन्न होऊ दे, पण तो ज्याच्या भ्रमाने निर्माण होतो, त्याचा त्याच्यावर हक जसू दे. ' असे ' भ्रम हेंच भाटवळ ' हें सामान्यादी तत्त्व तो तिच्या मनावर निव्वतो. त्यामुळे तीहि शेतकऱ्याच्या चळवळीत सामील होते. ही समाजवादी क्रांति घडवून आणण्याची जबाबदारी व शक्ति मध्यमवर्गीतच आहे असे तिच्या वाटते. तिचे न मनणतें, " आजचे जग गरिमाचे नसेल पण उद्याचे जग त्याचे का होऊ नये ? पण जगात एवढा परक पडल का ? या जगात आपोआप बाहेर बदलत नाही. कुठल्याहि देवाची मूर्ति दगडातून काही प्रगट होत नाही मूर्तिकाराने ती दगडातून निर्माण केलेली असते मग जाता जगाला हें नवें रूप कोण देणार ? गरिमाना शक्ति नाही, श्रीमंताना दळ्या नाही ! या दोन जगाच्या सीमेवर राहणाऱ्या माणसानेच या कातीचा पुढाकार घ्यायला हवा त्याच्या डोळ्यावर श्रीमतीचा धूर नसतो आणि त्याच्या डोळ्यातून गरिमीचे ज्वरित वहात नसतात. त्यामुळे उघड्या डोळ्यांनी सारी वस्तुस्थिती त्यांना स्पष्ट पाहता येते. त्याचो अंत करणे उपासाने सुसलेली नसतात आणि तिलासाने पुसलेलीहि नसतात एरमंकाशी प्रेमाचा काढीमात्रहि सगळी न ठेवणाऱ्या या दोन जगात भोक्तेपणाने जर कुणी सचार करू शकतील तर ते मध्यमवर्गीतील लोकच ! उद्याचे जग गरिमाचे होईल अशी धडपड करणे हे या लोकांचे वृत्तच आहे. "

ज्येष्ठाची ओढ

हिरव्या चाफ्याचा वास दुःख येतो आणि तें फुललेले अमृत झाडावरील पानात त्याप्रमाणेच प्रेम व प्रिय दूर असते, पण हृदयाला ओढ लावीत असते. ही कल्पना या कादंबरीत चाफ्याच्या मुगधाप्रमाणे ओतप्रोत म्हणून राहिलेली आहे मुकुंदाच्या गरीब बहिणीच्या दुःखेसाठी मुकुंदा घरी न जाता तिच्याजवळ राहते, तेथून निमताना तिच्या हातावर एक नोट देवते आणि शेवटी ' ताई गोडन गेली रे आपल्याला ' ही दुःखद बात जसमी झालेल्या मुकुंदाला सांगते, हे निन्दा प्रसंग करणारे भरलेले आहेत. मुग्धापिताची पगारण तर मनेच आहे. मुकुंद

मुलभेला लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणतो, “ वर्तमानकाळ हा वाहत्या नदीसारखा असतो, तो भूतकाळाच्या पर्वतांतून उगम पावत असला तरी भविष्यकाळाच्या सागराकडेच त्याची धांव असावयाला नको कां ? ”

क्रौंचवध, पांढरे दग इत्यादि अलीअलीकडच्या कादंबऱ्यांत. रांडेकरांनी आपल्या मायेतील कृत्रिमतेला कातरी न्यावली आहे, पात्रांत जिवंतपणा आणला आहे आणि समाजवादाचा प्रचार कलात्मक पद्धतीने केला आहे. चित्रपट-सृष्टीत प्रवेश केल्यामुळे त्या सृष्टीतील चमत्कृतीचे पडसाद त्याच्या कथा-सृष्टीत उमटून लागले आहेत.

ग. त्र्यं. माडखोलकर : : २२

‘राजकीय कादरीकार’ हा बहुमान मराठीत मिळविणारे प्रमुख साहित्यिक म्हणजे माडखोलकर. त्याचे पूर्वी कादर्यामध्ये राजकीय विचार किंवा वातावरण अगदीच येत नसे असे नाही. अर्थात् कादरी म्हणजे एक ललित कृति-मानवी भावनाच्या आविष्काराचे एक साधन-ससारातील मुसंडु त्याचे चित्रण करणे हे तिचे मुख्य कार्य-त्यामुळे सामाजिक विषयाना सहजच प्राधान्य आलेले. तरुण तरुणींचा प्रणय, स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, विधवाची दु स्थिती, इत्यादि हृदयातील भावना हलविणारे विषय कादर्यामध्ये मुख्यत रंगविलेले असतात. पण ते रंगविता रंगविता, कुशल-कादरीकार त्या त्या वेळच्या परिस्थितीचे चित्राहे त्यात उमटवितो.

आणि त्या चित्रणात राजकारण सहजच येते ' धर्मयोग, ' ' आनच ' इत्यादि कादम्ब्या म्हणजे हरिमाऊ आपल्याच्या राजकीय मताच्या मुता न्याच होत. ऐतिहासिक कादम्ब्या रचण्यातहि हरिमाऊचा उद्देश चालू राजकारणाच्या पर्यायाने याचा फोडण्याचाच होता. याशिवाय काही कादम्ब्या पास राजकीय विषय घेऊनहि रचलेल्या होत्या. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेली ' थोरली आई ' ही कादम्बरी तर १९३० सालातील गाधीजींच्या नळयळीवरच जाणवलेली आहे आणि त्यासाठीच ती परक्या सरकारने जमहि केली होती. तशी प्रतिक्रियाहि विधिमंडळात गाली होती. राजकीय कारणासाठी आक्षेप ठरलेली तीच पहिली मराठी कादम्बरी. पण राजकारणाला प्राधान्य देणाऱ्या कादम्ब्या फलप्राप्त्याने नटाविणारे व एकापाठोपाठ अनेक प्रसिद्ध करणारे माडखोलकर हे पहिलेच होत. तेनळ सत्येच्याच नव्हे, तर पृष्ठसत्येच्या-आणि त्याहिपेक्षा फलात्म्यतेच्या दृष्टीनेहि माडखोलकराच्या राजकीय कादम्ब्यांचे स्थान उच्च धेणीत आहे.

कादम्बरीन गुण

सुमारे दहा वर्षांचे अल्पावधीत दहा गारा कादम्ब्या लिहून माडखोल करानी मराठी कथासृष्टीत आपल्या गाराचे लेणे कोरले आहे ' केवळ सौंदर्य-निर्मिति हें ललित वाङ्मयाचें उद्दिष्ट नसून उद्बोधन हें आहे ' असे त्याचें निश्चित मत आहे ' सौंदर्य निर्माणानें एकमेव उद्दिष्ट ललित-वाङ्मयाच्या मागील मागून त्याला जें एखादी आणि कृत्रिम स्वरूप देण्यात येत असतें ' त्यावर त्यानी टीका केलेली आहे त्याचें साहित्य सदैवक असतें त्याचें ललित्य गुरुजाणतिकारक असतें. त्याच्या लेखनातील प्रमुख गुण म्हणजे रेखीवपणा शब्दांची योजना, वाक्याची रचना, कथा मनाची घडण-मारे कस, हस्तिदत्ती वस्तुप्रमाणें, कोरीय-वातीव ' हा गुण त्यानी आपले गुरु श्री श्रीपाद कृष्ण बोल्हटकर याजपासून उचलला त्या बरोबरच श्री न. चिं. केळकर याचेसुद्धा त्यानी चिन्तितरपणा व समतोल-पणा हे गुण घेतले. गद्यकव्याच्या भाषावैभवाची आपहि माडखोलकराच्या लेखनावर आरम्भी आरम्भी घनदाट पडलेली दिसते बोल्हटकर, केळकर, व

गडकरी या तिघांच्याहि छलित गुणाचा रस आपल्या मनाच्या मुर्तीत ओवून माडखोलकरांनी आपल्या साहित्याची मुर्त—मूर्ति निर्माण केली.

कादंबरीकार या दृष्टीने पहाता त्यांनी प्रा. फडके व श्री. खाडेकर या दोघांचेहि न्यागले गुण घेतले. फडक्याचा रस परिपोष त्यांनी आपलासा केला; पण त्याच्याप्रमाणे ते केवळ शृंगारातच रगून गेले नाहीत. खाडेकराप्रमाणेच माडखोलकर प्रौढ, रम्य व सुसंस्कृत भाषा लिहितात आणि तिच्या अंगावर मोजके पण ठसठशीत अलंकारहि घालतात. परंतु खाडेकराप्रमाणे त्या अलंकाराचा अतिरेक करून व कथानकात कृत्रिमता आणून ते स्वभावरेतनाची पिया रसनिर्मितीची हानि होऊ देत नाहीत. कोल्हटकर व केळकर या “ दोन तात्या ”पासून आपल्याला मिती व कसा लाभ झाला, हे कृतज्ञतेने नमूद करताना माडखोलकर म्हणतात, “ केळकराजवळ जे पाच महिने मी काढले, त्या पाच महिन्यात जन्मभर पुरेल इतके लेखनकलेचे शिक्षण त्यांनी मला दिले. पण ते गगळं सहजगत्या आणि अप्रत्यक्ष; कोल्हटकराप्रमाणे महत्तुक्त किंवा श्रमपूर्वक नव्हे. पण आम्हाच्या झाडा-खाली बसलेल्या माणसाला त्याच्या छायेचा गारवा सहजासहज मिळाला आणि फलभाराने लपलेल्या त्याच्या फाटीला लागलेले चार आंगेहि अनायासे त्याने तोडले म्हणजे तो लाभ नव्हे असं थोडंच आहे ? ”

वाळपणांतील श्रीमंती

एकोणिसावे व विमावे या दोन शतकांच्या मीमेवर माडखोलकरांचा जन्म झालेला आहे. १९०० साली तारीख २८ डिसेंबर या दिवशी मुंबई येथे ते जन्मले. मुंब्या शहरातील भारतीय संस्कृति व नव्या शतकातील पाश्चात्य संस्कृति या दोघींमधूनहि त्यांना जणु फाटीं साहित्याचे वाळलेले मिळाले. त्याचे वडील मिथुक होते, तरी घरेच गप्प हाते. परच्या गणेशोत्सवात जास्तीच्या वेळी नेमण्यासता डाढ दिवसागाठीं आढ सुंदर पीतांबर लहानग्या गजाननासाठी त्याच्या बट्ट्यानी घेतले होते. विमावे वर्षे दामोदरत प्रत्येक गणाच्या गजाननाच्या बंडीपासून कटीतोडवा-पवेत दामिने घालायचास मिळत. शाळेत जावयाचे तोंडे अशा शोकानोकांने.

की, कोणाला वाढावे एसादा लक्ष्मीपुत्रच आला आहे. डोक्याला जाभळ्या मरामलीची भरवरी टोपी, अंगात सैंटिनचा शगडगीत लाव कोट, दोन्ही हातात हिऱ्याच्या आगळ्या, कपाळाला उभे केशरी गंध आणि पायात नरीची काडी असलेला लालभडक पुणेरी जोडा अशा धाटात जेव्हा ते मराठी शाळेत गड्यासह जात असत, तेव्हा मास्तर विनोदाने म्हणावयाचे, “याच सवाई माधवराव !”

वाचनाचा सोस

गजाननराणाच्या आयुष्यातील पहिली वीस वर्षे मुनईतच गेली. सापट बडिलाच्या कडक नजरकैदेत त्यांना हा काळ काढावा लागला. भस्म व गंध अगाला लावावे, प्रदोषाचा उपवास करावा, शंकराची प्रार्थना करावी, योगासने-प्राणायाम करावे-इत्यादि कर्मठ परंपरेत त्यांचे पूर्वायुष्य न्हाऊन निघालेले आहे. १९१८ साली त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत अपयश आले. बडिलानीं पुनःपुनः आप्रह केला तरी मॅट्रिकचे तोंड न पहाण्याचा हट्ट त्यांनीं काही सोडला नाही. पण त्यांचे रसरे यश म्हणजे वाङ्मय-लेखनातील. त्या यशाचे एकएक तुरे ते लहानपणापासूनच आपल्या मत्तकीं खोबीत चालले होते. मोरोपत, रामदास, तुकाराम व शाहिरी वाङ्मय यांचा अभ्यास ते वसून करीत होते. कालिदास, भवभूति, बाण, जयदेव वगैरे संस्कृत वाग्मेढाचाहि परिचय त्यांनीं चांगलाच फारन घेतला होता. इंग्रजीतील चडैस्वर्थ, टेनिसन, शेले, वगैरे कवींचे काव्य त्यांनीं वाचले होते. इटाली व फ्रान्स यांच्या इतिहासाचे अध्ययनहि त्यांनीं केले होते.

या वाचनाचे पल लेखनाच्या रपाने देण्यास ते समर्थ होते. नुसते टिप-कागदाप्रमाणें दुखण्याचे विचार झोपून घेणारे वाचक पुष्कळ असतात, पण स्वजाप्रमाणे घेतलेले ज्ञान जसेच्या तसे, किंहुना मेघाप्रमाणे ते मधुर रुहन परत देणारे वाचक मात्र विरळा. माडगोळमरांनीं ययाचे अकरावे वर्षी पत्र व पधराव्या वर्षी गद्य लिहावयास मुखात केली. ‘सारस्वत-सेवन-संग’ नावाचा एक मित्राचा गट त्यांनीं बनविला होता. त्या संघाचे ‘महाराष्ट्र’ नावाचे मासिकहि निघत असे. वाचन, विवेचन व

लेखन असे कार्य या सवामार्पित होत असे त्याच्या जोडीलाच ' देशधेरू सध ' हि त्यांनी स्थापन केला होता त्या ' सधातें ' ' जाग्रति ' नावाचे हस्तलिखित निघत असे त्याचे संपादक माडखोलकरच होते दर आठ वड्यास सभा भरून राष्ट्रीय प्रश्नांचा विचार अनेक अगानी होत असे या सर्व भाषणालेखनाचा शरा म्हणजे सामुदायिक मातृकीचा प्रथम सप्रह त्यात सुमारे दोन हजार ग्रंथ होते त्याचा पडशा माडखोलकरांनी वेव्हाच पाडला होता

श्रेष्ठ टीकाकार

' केशवमुताचा सप्रदाय ' हा माडखोलकराचा टीकात्मक लेख १९१९ साली ' नवयुग ' मासिकात प्रसिद्ध झाला त्यामुळे ते एवढेच प्रसिद्ध झाले त्यापूर्वी त्याच्या कविता ' विविध ज्ञान विस्तार ' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध होत होत्या पण टीकाकार म्हणूनच ते मराठी वाचकांपुढे तेजस्वीपणाने आले आणि अनुसरि त्याचे स्थान ' टीकाकार ' म्हणूनच श्रेष्ठ आहे या पहिल्या टीका-लेखाची प्रशंसा पुष्कळच झाली श्री बाळू टकर तर मिस्त्रिलपणाने म्हणाले, " याचा गडग्यावरला लेख वेव्हा मी वाचला तेव्हा मला कळेना, आपण गडग्यावरला लेख वाचतो आहोंत की, गडग्याचा लेख वाचतो आहोंत हें " यानंतर काही वर्षांनी बोल्ड टकरांनी आपल्या या शिष्याला असे प्रशंसा-पत्र दिले की, " आपले गद्य उत्तरोत्तर पारच तेजस्वी व वैचित्र्यमय होत चालले आहे आपल्या हून चांगले गद्य लिहिणारे लेखक पारच थोडे असतील असे वाटते. "

रवि किरण मंडळाचा लांभ

साहित्याग्रेसरच रानकारणावरहि लेख लिहिण्यास माडखोलकरांनी १९२१ पासूनच सुरुवात केलेली आहे त्यावर्षी त्यांनी आयोज्यतील सिंपेन चळवळीवर चार लेख लिहिले ते सर्व वेळकरांनी वेसरीत प्रसिद्ध केले-आणि तेहि अग्रलेखानेच त्यांच्या माताच्या स्थानी त्यानंतर एका वर्षाने ' आधुनिक कवि-पंच ' हें माडखोलकरांचे टीकापर पुस्तक प्रसिद्ध झाले व रूप गातले त्याच सुमारास पुणे येथे ' रविकिरण मंडळ ' स्थापन

झालें. त्यात यशवंत, गिरीश, माधव जुलिअन् इत्यादि कवि-श्रेष्ठांचा सहवास माडखोलकरांना लाभला. तो त्यांच्या साहित्यिक उत्कर्षाला पुष्कळच पोषक ठरला. ना. गोरखे याच्या 'भारत-सेवक-समाजामध्ये' १९२२ साली माडखोलकरांनी प्रवेश केला. 'सोसायटी'त राहून वाङ्मयकार्य करण्याचा त्यांचा विचार होता. पण १९२४ साली त्यांनी राजीनामा दिला. तेथे त्यांना चाळीस रुपये पगार मिळत होता. या अवधीत 'ज्ञानप्रकाशांत' दर शुनिवारी 'काव्यशास्त्रविनोद' व दर शुक्रवारी 'परराष्ट्रीय राजकारण' ही सदरे माडखोलकर लिहीत. १९११ साली केळकरांनी बडोद्याच्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपदावरून जें संस्मरणीय भाषण केलें, त्याचें प्रत्यक्ष लेखन आणि लेखनाची आधीची व नंतरची तयारी ही सर्व कामे माडखोलकरांनीच पार पाडली; एवढेच नव्हे तर, या भाषणांतील आधुनिक मराठी काव्याच्या विवेचनांत माडखोलकरांचें आपणाला मोठे साहाय्य झालें असें केळकरांनीच स्तुतः जाहीर केलें.

वृत्तपत्रांच्या सृष्टींत

बुद्धीला चौरसपणा आणून देणाऱ्या व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाची घडण बनाविणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या धारेस माडखोलकर पुणें येथें जे लागले, ते नागपूरपर्यंत वहात गेले. तेथील 'महाराष्ट्र' साप्ताहिकाच्या संपादक-युगांत तें १९२४ साली जाऊन दाखल झालें. साहित्यांतील विजयाचें ध्वज हातीं घेऊन गेलेल्या माडखोलकरांना तेथें आरंभी पगार किती मिळत होता ? तर फक्त साठ रुपये. शेवटी शेवटी चढत चढत तो ९५ पर्यंत गेला. शंभरी कांहीं तेथें गाठली गेली नाही ! त्यासाठी त्यांना स्थानांतर करावें लागलें. नागपूर येथेच १९४४ साली 'तरुण भारत' नांवाचें दैनिक निघालें, त्याच्या मुख्य संपादकाचा मान माडखोलकरांना लाभला. मान मोठा, पण धन ? शंभर रुपये पगार त्यांना मिळूं लागला. आपली टाडीव मॅतं पळेदार भाषेनें व डौलदार मांडणीनें समाजापुढें ठसठशीतपणें ठेवण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना 'तरुण भारतांत' लाभलें. १९३० साली चंगल सत्याग्रहात भाग घेऊन माडखोलकरांनी चार महिने कारागृहास भोगला.

संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार

सुमारे दहा वाङ्मयविषयक ग्रंथ, बारा कादंबऱ्या, सहा नाटका, दोन कथासंग्रह आणि काही कविता यांचे ललित भांडार महाराष्ट्र शासकेच्या चरणीं माडखोडकरांनी अर्पण केले. तिचा प्रसाद म्हणून नेत्रगाव येथे १९४५ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनातील ललित वाङ्मय विभागाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार आवेधाने पण संयुक्तिप्रणेत केला. त्यापुढेहि याच कार्याचे करण हाती बांधून त्यांनी चळवळ केली बडोदे, इंदूर, औरंगाबाद, मुंबई, पुणे, महेश्वर, उज्जयिनी वगैरे अनेक ठिकाणच्या प्रांतिक साहित्य संमेलनांची अध्यक्षपदे त्यांनी भूषविली आहेत. १९४८ साली, गांधी-इत्येनंतर नागपुरात जी जाळपोळ झाली, त्यात त्यांचा प्राणप्रिय अंग ग्रंथसंग्रह जडून गेला झाला. या जनर्याचे वाङ्मयीन स्वरूप 'निर्वागिताची' 'कदाणी' या पुस्तकात पहावयास मिळते. तरीहि पराजित न होता पूर्वीच्याच उत्साहाने ते आपले ऐतनाचे कार्य पुढे चालवित आहेत. त्यांना कादंबरी-लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या त्यांच्या मुविय पत्नी सौ. शाताभाई यानाहि १९५१ साली 'करणा विगुन' मृत्यूने हिरावून नेले. त्याचि माडखोडकरांची साहित्य-सेवा असत चालूच आहे.

सीमोल्लंघनाचे प्रकार

या साहित्यातील लालित्य कितें मोहन असते, तितकेंच त्यातील रानारण दाहन असते. त्यांनी 'नो सत्ता' ही महायुद्धकालीन कादंबरी तिच्यातील रानारीय विचारानुळे परक्या सरकारने आक्षेप ठरविणी होती. 'विषय मर्यादा, काल-मर्यादा आणि प्रश्न-मर्यादा' या तीन मर्यादांचे उल्लंघन या कादंबरीत शात्याची वसुली माडखोडकरांनी दिग्री आहे. पण परक्या सरकाराच्या दृष्टीने त्यांनी कायकांचेहि उल्लंघन केले. असे ठरले व म्हणून ती कादंबरी जन शक्ती. हे जे रानारीय तमंग नैतिक सीमोल्लंघनहि त्यांच्या हातून काही कादंबऱ्यात घडते आहे असा टीकाकारांना आशेव आहे. प्रा. पटनराप्रमाणे केवळ उत्तम शृंगारानाच नव्हे तर

जश्रीव्रतेचाहि कलर त्याच्या काही कादम्ब्यांना लागल्याचा आरोप त्याच्या निम्न मित्रांनीहि प्रकटपणें घेतला आहे. पण शुद्ध कलात्मक असे सुंदर ललित लेखनहि आपण करू शकतो असा निर्वाळा देणारं लेखन माडखोलकरांनी केलें आहे व तें दीर्घकाल टिकणारें आहे कवि, कथाकार, कादंबरीकार, वृत्तपत्रकार या सर्वांपेक्षा त्याची 'टीकाकार' ही भूमिका उच्च आहे व सर्वांच्या आदरास निरपवाद पात्र होण्यासारखी आहे.

राजकीय टीकेचें पुढे

'मुक्तात्मा' ही त्याची पहिली कादंबरी. सुमारे तीन वर्षे लेखन करून १९३३ साली त्यांनी ती प्रकाशात आणली. चंद्रशेखर हा नायक ना जात, ना कुळ-असा जॅंग्लो-मराठा दासविला आहे. त्याच्यावर केशवाची दृढ भक्ति. ललिता व सुमति याच्या प्रेम जालात त्या दोघांचे जीव गुंतलेले त्यामुळें प्रणयाचें वर्णन माडखोलकरांना करता आलें. चंद्रशेखर क्रांतिकारक दासवून लो. टिळक, म. गांधी, डॉ. ब्रह्मचारी थोर थोर राजकीय पुढाऱ्यावर त्याला माडखोलकरांनी तोंडमुज व्याख्यास लावले आहे प्रेमानाईच्या अड्ड्यात व 'प्रागतिक' पत्राच्या कचेरीत राजकारण कुठलें जाई तें निराळेच. प्रेमकारण व राजकारण या दोन्ही विषयांच्या तोंडात झिष्ट संस्कृत शब्दांचा काटेरी लुगाम घातल्यामुळें ही कादंबरी साडेकरांच्या 'हृदयाच्या हाके' प्रमाणें बरीचशी दुर्गंध झाली आहे. पण विद्यमान व्यक्तींवरील सरपूस टोरेमुळे ती त्यावळी गाजली.

आईचे प्रेम

आईचें प्रेम किती उदात्त असतें याविषयी ओश्रखते उद्देस या कादंबरीत एक दोन ठिकाणी आले आहेत. ते असे — "जें रागानें कठोर होऊ शकतें, तें प्रेम कसलें ? पोरें प्रेम तेंच की, जें कधीहि रागावू शकत नाही, कधीहि कडू बोलू शकत नाही आणि कधीहि झिडकारू शकत नाही. आपली आई, उम्या आयुष्यात ती आपल्यावर पार तर तीनचारदाच रागावली असेल. आणि तिचा तो राग किती क्षणिक ! त्याचें पर्यस्तान

पहाता पहाता प्रेमाश्रूत होत असे, व त्याची झळ आपल्याला लागते न लागते, तोंच तिचा जीव पस्ताव्याने पोळून जात असे. ”

आईचें समाजावर किती ऋण असतें हें पुढील शब्दांनी सांगितलें आहे, “ आईपणा ही गोष्ट अशी आहे की, ज्याच्यापुढ सर्व जगान कृतज्ञतेन मस्तक नमस्कार! स्त्री ही माता झाली, म्हणजे समाजाच्या ऋणातून ती मुक्त होते,—नव्हे समाजच उलट तिचा ऋणी होतो. आणि जिन समाजाला ऋणी केल, त्याची परंपरा पुढे चालू ठेवायला हातभार लावला, तिच्या समाजान कमी खेराण कृतज्ञपणाच होणार नाही काय ? ”

रेखीव वर्णन

कोरीव शब्दांनी रेखीव वर्णन करण्याचा माडखोलकराचा गुण या पहिल्या कादंबरीतहि उठून दिसतो. एका शिक्षकाचें शब्द—चित्र त्यांनी कसे केलें आहे पहा, ‘ नाकाच्या या वाऱ्याच्या टोकावर जस्ती कड्याचा चप्पा ते अशा खुनीनें टेवीत की, जरूर तेव्हा दृष्टि पालावून त्यांना त्याच्यातून वाचता येत असे, व ती उचावून त्याच्या मदतीशिवाय जगाकडे पाहता येत असे. ते स्वतः कधी हसत नसत; व वर्गातहि कोणी हसलेलें त्यांना राहत नसे. ते चुकून एखादे वेळीं उपरोधानें जेव्हा हसत तेव्हा पडस्या वाड्याच्या भंगलेल्या भिताडावर चादणें पडलें असता तो जसा भयान दिसावा, तसें त्याचें तोंड दिसत असे. ’

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

जीवनातील सुखदुःखाच्या अनुभवाला कादंबरीकारांनी किती मनोहर उपमा दिली आहे पहा—“ मानवी जीवन ही आशा आणि निराशा याची नृत्यभूमि आहे व त्या भूमावर या जुळ्या बहिणी एकमेकींच्या गळ्यात लडिवाळपणानें हात घावून, अहर्निश नृत्य करीत असतात. त्यांच्या सलील पदक्षेपानें गुडविल्या जाणाऱ्या हृदयांना समिश्र खेदना होतात, त्यांनाच आपण सुखदुःखें म्हणतो; व संध्यारागात ज्याप्रमाणें प्रकाश आणि छाया याची मनोहर सरमिसळ झालेली असते, त्याप्रमाणें

मुसटु त्याच्या समप्रमाण मिश्रणानें मानवी जीवनाला एर प्रकारची उदात्त माधुरी येते. ”

निसर्गाचें साहचर्य

निसर्गाची छाया व्यक्तीच्या मन स्थितीवर परिणाम घडविते तसाच व्यक्तीच्या मनोधर्माचा पगडा निसर्गावर बसतो. सध्याकाळ किती रम्य ! त्यावेळचे आकाशातील रंग किती आश्चर्यक ! केव लेखकांनी त्याचें हृदयगम वर्णन केलेलें. पण निराश माणसाला वाटतें, “ क्षितिजाच्या वडेवर ठेपलेलें त्याचें सौम्य निम, त्यावर दगाच्या काळसर रेशा आल्या-मुळें छिन्नविछिन्न झालें होतें, व त्याच्यावर काळामोर दग नुकत्याच मारलेल्या सावजाच्या रत्नाच्या चिळकाड्या उडून रंगलेल्या अस्वला-सारखा दिसत होता. ”

फलात्मक प्रचार

कवि काय किंवा कादंबरीकार काय, त्याचें कार्य कोणतें, याविषयी माडगोलकर एका पात्राच्या मुखांनं म्हणतात, “ या अपूर्ण जगाला पूर्णता देण्यासाठीच कलायताचा अन्तार आहे ना ? मग कवीच्या सुष्टीत तरी गुलागुला काटे नसावेत, चंद्राला रत्न नसावा, स्त्रीला वैधव्य नसावें, सौंदर्याला विनाश नसावा, आणि प्रेमाला निराशा नसावी. ” अशा अद्भुतवादाच्या गंधर्व-नगरीतच वाचकांना गुगुनत टेंगणाऱ्या माडगोलकराच्या ग्रहतेज कादंबऱ्या आहेत.

‘ मुक्तामा ’ ही माडगोलकराची कादंबरी क्रमानें पहिली, तर त्याची गुणानें पहिली कादंबरी म्हणजे चंदन वाटी. खाडेकराची ‘ दोन धुव ’ किंवा वरेकराची ‘ धावता धोटा ’ या कादंबऱ्यांप्रमाणेंच चंदनवाटी या कादंबरीतहि कला व प्रचार याचा मुदर मेळ बसला आहे. या तिन्ही कादंबऱ्यात साम्यवादाचा प्रचार ज्यानें त्यानें आपापल्या पद्धतीनें केला आहे खाडेकराची ‘ हृदयाची दाव ’ ही पहिली कादंबरी जशी अलंकार-पूर्ण पण कृत्रिम, तशीच माडगोलकराची ‘ मुक्तामा. ’ पण ‘ दोन धुवा ’-मध्ये खाडेकरांनी ज्याप्रमाण कृत्रिमतेची बचचें बरीचशी टाकून दिली

आणि सहजमुदर भाषेने आपले कथान रंगविले, तशीच परिणति चदन वाडी कादमरीत माडसोलकराची झालेली दिसते. एसादा प्रसंग किंवा सवाद रेखीव रीतीने रेखाटणे यात माडसोलकराचा हातसडा आहे. त्याचे पद लालित्य तर पाहिल्या प्रतीचे आहे. कथानकाची प्रमाणबद्ध माडणी करणाऱ्यात ते पटकथाशी घरोघरी करू शकतात, पण कल्पभक्ता व रसवक्ता हे दोन गुण पटकथापेक्षा कमी प्रमाणात असल्यामुळे त्याचे सवाद तितके सहज वाटत नाहीत, पात्रे अगदी जिवंत भासत नाहीत आणि त्याच्या मुसदु पाशी वाचन पूर्णपणे समरस होऊ शकत नाही ही उणीव जास्तीत जास्त भरून निघाली असेल, तर चदनवाडी कादमरीतच.

संमिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब

सौ. शाताशई यांनी १९३१ साली ' सोन्याची साखळी ' या नावाची एक मोठे लिहिली त्या गोष्टीत चदनवाडी कादमरीचे कथानीज आहे. ही कादमरी १९४३ साली प्रसिद्ध झाली. भारतातील समिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब या कादमरीत उमटलेले आढळते. सृश्य-हरिजन, मुसलमान, ख्रिश्चन अशा विविध पात्रांच्या स्वभावांचे इद्रधनुष्य चदनवाडीत दृष्टीस पडते. मध्यप्रदेशातील मालगुजार व शेतकरी यांच्या सप्रामातून कथानकाचा सुरवात झाली असली आणि गिरणीमालक व मजूर यांचा लढा शेवटी चित्रित केला असला, तरी ते काही या कादमरीचे मुख्य विषय नव्हत. सांस्कृतिक विचारावरच या कादमरीचा भर आहे. हरिजनांचा या भूमीवर अग्रहक कसा आहे, त्यांनी हिंदुसमाजापासून अलग का राहू नये, हिंदूंचा विस्फलितपणा त्यांचा घात कसा करीत आहे, मुसलमानांनी ' हा देश हे आपलेंच घर ' मानून का राहिले पाहिजे, ख्रिस्ती मिशनर्यांच्या परोपकारातहि धर्मप्रसाराचा स्वार्थी व जाक्रमक हेतु कसा दळवळत असतो, इत्यादि प्रश्नांची सूत्रे व स्पष्ट चिकित्सा या कादमरीत केलेली आहे.

चित्तवेवक प्रारंभ

पण ही कादमरी आहे, चर्चात्मक प्रबंध नाही. गुतागुतीचे कथानक घेऊन व ते एका रहस्याभावती गुटाळन जिशामु घाचमाला त्याच्यामागे

सतत धावत देवामयाचे, हें कौशल्य या कादवरींत भाडसोलकराना साधलेलें आहे. आरम्भीच एखाद्या वावटळीप्रमाणें धावत सुटणारी येसू वाचकाला भेटते. तिच्या पाठोपाठ वाचन जो धावत सुटतो, तो असेर मृत्युशय्येवरील चदनपाशीं येऊन यमनतो. कादवरीचा प्रारम्भच मुळीं असा चित्तप्रेषक केला आहे कीं,

“ दादासाहेब, गरिबाच घर बुडवू नसा व ? ”

देशपाड्याच्या वाड्याच्या दिशेनें धावत मुदलेल्या येसूच्या त्या आक्रोशानें सारी चदनवाडी हटून गेली

कायट्यानें घरग्यात घुसून पिटू चोर्नीत धरून न्यायें आणि मग चिमणी चिव चिव करीत त्या कायट्यामागून धावत असता इतरचिमण्या जशा तिला साथ देत तिच्यामोवतीं उडतात, त्याप्रमाण येसू रस्त्याने धावत जात असता दोहों राजूचीं बायकांमाणसें तिला सदानुभूतीनें काहींनाहीं विचारीत होती. ”

भावनापूर्ण वर्णनशैली

येसूची नात म्हणजे चदन. “ तारवेचें मुर तेज आणि फुलाची सुवासिक सुचिता याचा मिलाफ तिच्या मनोश व्यक्तित्वात झाला अगून, तिची करणसुंदर मूर्ति आपल्या आम्यानीं भरलेल्या डोंग्यापुढून किती तरी वेळ हालत नाहीं. ” या नातीला व तिच्या आजीला-दोर्घांनाहि त्या चिमुकल्या चदनवाडींत ब्रह्मांड साठल्याइतका आनंद वाटत असे. तेथील वर्धा नावाची नदी तर येसूला आपली आईच वाटे. तिची ही भावना भाडग्योलकर पुढील शब्दांनीं प्रगट करतात —“ तिचें मन हें वर्धेच्या नागतींत जणू नाळ न तोडलेल्या तान्हुल्यासारखे होतें शहरातल्या माणसाची नागर, मुसकृत मन हें ही नाळ तोडलेल्या मुलासारखी असतात. वाटल्या वयाउरोर मुलाचा आईविषयींचा लळा जसा कमी कमी होतो, तसा शहरातील नागर मनाना खणीमातेचीं असलेल्या आपल्या नात्याचा भिसर पडत जातो पण, येसूला वर्धा ही आईसारंगी, नव्हे आईच वाटे, व तिचें अनागर, अनय मन त्या आईचा पदर सोडून जावयाग तनार नहें. ”

कारखान्याचें शब्द-चित्र

सेड्यातील या सुष्मिंदयांत मानवी विकार सापाप्रमाणें लपून बसलेले होते तेथील जमीनदार दादासाहेब देशपांडे यांनी येथूची जमीन गिळंकृत केली होती, एवढेंच नव्हे तर तिची मूळ रसमा हिच्यावर पापी दृष्टी ठेवून तिला परागदा व्हाण्यास लावले होतें तेंच मऊट आता चदनवरहि आलें. म्हणून तिला आपल्या पत्न्यासाली घेऊन येथू नागपूरला निघून गेली तेथें रसमा गिरणीत रागत होती—इतकी की, कामावरून घरीं आली म्हणजे जमिनीवर आपलें ताठ शरीर तीं पेंवून देई. गिरणीतील कामकरी त्रियाचें सुप्त काय असतें, हें माडखोल्करांनी पुढील मोजक्या शब्दांनी सांगितलें आहे, “ त्या सात्यात शेकडों रहाट यत्रानें चालले होते, व त्या प्रत्येक रहाटापाशीं उभ्या राहून बायका सुताचा गुडाळा तयार करीत होत्या. त्याच्या डोक्यावर कापसाचे गरीरगारीक तंतु जमले होते. उन्हांनें सर्व गिरण तापून गेली होती. त्यातच फरसीवर टांगलेल्या पाण्याच्या बाफा निघून, रहाटाशीं काम करणाऱ्या बायकांना घामाच्या धारा लागल्या होत्या. ”

सूक्ष्म वर्णन

कादवरीतील नायक अकथूत याचें शब्दचित्र माडखोल्करांनी किती बारकाईनें रेखाटलें आहे. “ सायसूर्याच्या अरुण प्रभासात त्याच्या विंगट केसाना सोनेरी छटा आली होती, व त्याच्या विस्फारलेल्या हसत्या डोक्यातील बुबुळाच्या विंगट लग्नाळींनूनहि तीच छटा ओसडत आहे, असें चदनला वाटतें. हमताना त्याच्या निवणीची डावीमंडली चालू जास्त विलग होउन त्याची जणीदार शुभ्र दतावलि जग्गी मुद्दून दिशे, तसाच चेहऱ्यावर भाजरेपणाचा मोहर भावहि ओसरता उमटून जाई. त्याच्या अगातील किंचित् पिळगळ हाक असलेला भिनगळ्याचा घोळदार सादीचा शर्ट त्याच्या मानेची पुष्टता आणि साद्याचा दरपणा गुप्यक्त करीत होता. ”

नक्षत्रांची चमक

निसर्गातील एखादे दृश्य रंगविण्यात माडखोलकरांची कुंचली तरबेज आहे. आकाशातील ताऱ्यांचा उपयोग मार्मिकपणे करून घेऊन ते आपली सृष्टिवर्णने रंगवीत असतात. आचार्य कालेळकरांना तर ते तारे जिवंत व्यक्तीच वाटतात—सारे आकाश जणू त्यांच्याशी बोलतच असते. पण त्यांच्याखालोखाल ताऱ्यांचे सूक्ष्म ज्ञान प्रगट करणारे ललित लेखक म्हणजे माडखोलकरच. जसे आकाशातील तारे तशीच पृथ्वीवरील फुले, दोहोंचंही सूक्ष्म ज्ञान माडखोलकरांच्या वर्णनशैलीत आढळून येते, त्यांनी केलेले उपःकालचे वर्णन नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे, ते असे—“पूर्वेकडील क्षितिज स्तेज होऊन त्यावर विखुरलेल्या कोरड्या ढगावर कुठे कुठे लाल तरुतरीत रेपा उमटलेल्या होत्या. आकाशांतले तारे बहुतेक आतां माबळ-प्याच्या वेतांत आले होते. पण रोहिणीचा पाठलाग करीत नभोमध्यावर येऊन ठेपलेला मृग मात्र अद्याप लखलखत होता; व त्याच्या उत्तरेला पुनर्वसूच्या मधोमध असलेला गुरु आपल्या रम्य प्रभेने व्याघाला लाजवीत होता. वर्षाकालाचा अंत सुचविणाऱ्या अगस्तीला मात्र दक्षिण क्षितिजावर अग्रांनी मिळून टाकले होते अंगणात पहाटच्या गार वाऱ्यावर आपला गंध उधळणारी चमेलीची आणि स्वस्तिकाची फुले खदखदां हसत होती.”

नदीवरील चांदण्याची मौज ‘मुखवटे’ कादंबरीत माडखोलकरांनी पुढील शब्दांनी वाचकापुढे उभी केली आहे,

“चंद्र आतां पुष्कळच खाली आला होता. नारिंगी रंगाचे ‘सुंदर खळे त्याच्या’ त्या मोठ्या झालेल्या कोरीभोवती पडले होते; व नदीच्या विलोल प्रवाहावर त्याच्या सुदीर्घ फिरणाऱ्या नाच चाललेला होता. पुराचा पहिला भर ओसळून गेल्यामुळे नदीच्या पात्रांतील खडकांची राग काही ठिकाणी उघडी पडली होती. त्या खडकांवरून हत्तीच्या सोंडेमारख्या पाण्याच्या शेंकडों धारा खालच्या प्रवाहांत उडी घेत होत्या. त्या धारांचा अखंड होणारा गंभीर घोष !—त्या घोषांत रात्रीच्यावेळी होणारे इतर सारे क्षुद्र नाद विलीन होऊन नदीकाटची ती समृद्ध शांतता विशाळ आणि उदात्त वाटव होती.”

निसर्गाचे सूक्ष्म-रम्य वर्णन

पावसाळ्यातील सृष्टीचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढीलप्रमाणे रेखाटतात.

“ पावसाची क्षिमक्षिम मुरु होती. पण पश्चिम-क्षितिजावरल्या एका पादुरक्या दगाच्या आडून लक्षाकणारें सूर्यकिरण विडम्बीच्या धूसर तावदानानें तळपत असलेल्या विणुद्दीपाची आठवण देत होतें. त्याचा पिका प्रकाश अतिवृष्टीनें चित्र झालेल्या सृष्टीवर पडून तिला विशोभित पादुरता आली होती. त्या प्रकाशात छावलेल्या घरावरील पावसानें शेवाळून घुरसलेल्या कोळारात जी एकादीच नव्या कौलाची लाल लाल राग दिसे, ती एकाद्या जुन्या मलिन वस्त्राला नव्या धाग्यानें केलेल्या रफूमारणी वाढत होती. गणेशोत्सव नुकताच संपला होता. पण प्यारी काहीं अद्याप जमिनींतून गुडधाभरमुद्दा वर आली नव्हती; व तिच्या पातीला येत चाललेला पिवळेपणा त्या प्रकाशात, जमालीं पिकलेल्या केसाच्या तकाक्रीसारखा विद्रूप दिसत होता.”

एक सुंदर व्यक्तिरेखा

चंदनचे हास्य, तिचे शरीर सौष्ठव, तिची दग, वंगैरेचें वर्णन किती चारकाईचें आरे परा—

“ सायंसूर्याचा रम्य प्रकाश तिच्या अंगार पडला होता. त्या प्रकाशात तिची केळफुलाच्या गाभ्यातल्या कोंक्या पानासारखी आरक्त अगस्त्य खुन्दन दिसत होती आणि तिच्या तोंडावरलें हास्य वन्हानच्या तावूस चाळ्वर खेळणाऱ्या चक्रचक्रीत जल्हरीसारखे शोभत होतें.

तो तिला हसत हसत काहीं तरी बोलटा; ती त्याला हसत हंसत काहीं तरी उत्तर देऊन सायमलवर वसली.

तिचे ते हास्य पाहून त्यांना रसमाच्या हास्याची आठवण झाली. रग्मा हंमत्याबरोबर जो मनाला रोमांचित करणारा गोड आवाज सळसळत कानावर पडत असे, तोच आवाज आपण आज पुनः चारातेरा वर्षांनीं ऐकत आहोंत असा त्यांना भास झाला. बोलताना ऐटदारपणानें मान

येळण्याची मोहन तहाहि अगदीं तीच, लाबट चेहऱ्यावर स्वाभिमानाची प्रभा पाडणारे टपोरे होळेहि अगदीं घेत तसेच, व पेंडलवर पाय ठेवून सायकलवर झेप घेताना बाधेसुद्ध शरिराला आलेला मनोहर नाकहि अगदीं तसाच. ”

प्रपंचकथेंतील राजकारण

‘ नवे ससार ’ ही कादंबरी १९४१ साली माडखोलकरानीं लिहिली. तो युद्धकाळ होता तथापि केवळ साधारण जीवनच या कादंबरीत रंगवाण्याचं असा त्याचा आधींचा भेद होता. पण माडखोलकराच्या लेखणीतील राजकारणाचें रक्त या ‘ प्रपंचकथेत ’ हळुहळू उतर लागलें. तेव्हा प्रकाशकांनीं त्यांना इपारा दिला. पण माडखोलकरानीं उत्तर दिलें, “युद्धकाळात जर कादंबरी लिहायची आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तीत व्यक्त करायचा नारीं, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला ?” हा सारा इतिहास सौ. शातनाईनीं आपल्या प्रस्तावनेत दिला आहे. राजकीय चळवळीसाठीं दरोडा घालणें आणि मुसलमानांच्या प्रतिकारासाठीं शस्त्राचें शिक्षण घेणें, या विचारांच्या पुरस्कारामुळे बहुधा ही कादंबरी पूर्वी जप्त झाली होती

विरुद्धित कथानक

“ जुन्या ससारात प्रेम नसेल कदाचित्, पण निष्ठा होती, स्थैर्य होत. नया ससारात प्रेमहि नाही, निष्ठाहि नाही न् स्थैर्यहि नाही. ” हा विचार या कादंबरीत माडखोलकरानीं ओझरतपणे माडला आहे. त्या विचारांच्या माधवनाथक ब्रानू साकार करण्यासाठीं त्यानीं असें कथानक रचलें आहे कीं, विद्याधर सेर या नावाचा एम्. ए. झालेला व काव्यतीर्थ पदवी घेतलेला तरुण साठ रुपयावर शिक्षकाची नोकरी करतो. त्याची पत्नी मीरा हीहि नोकरी करते व त्याच्या प्रार्थित भर घालते पण जमासर्चाची दोन्ही तोंडे काही मिळत नव्हित. तेव्हा तो बोळशाची वस्त्रां काढतो, मिमा कंपनीचा एजंट बनतो, आणि शेवटीं शाळेचा राजिनामा देऊन नातिकारकाच्या चळवळीत गिरतो. त्यानीं घातलेल्या एका दरोड्यात हा

दुरून भाग घेतो. त्यामुळे त्याला अटम होते, पण लगेच त्याची सुटकाहि होते. त्याचा शाळेंतील राजिनामा हा जितका अकारण, तितकाच त्याचा राजकारणातील प्रवेश आकस्मिक. चित्रपटकथा लिहिण्याचाहि त्याने प्रयत्न केलेला असतो, पण तेथील कलेचा काळावाजार पाहून त्याचे मन विटते. त्याच्या लेखनावर लुब्ध झालेली मुशिक्षित तरुणी मुक्ता हिच्या प्रणयाचे खेळ कादंबरीच्या पानातून कथडशाप्रमाणे दिसतात. या कथानकाला रमण-पणा आणण्यामाठीच की काय हुडांपाटी, मद्यमासाशन, दौलतनादा इत्यादि मालमसाला कादंबरीत भरलेला आहे आणि पपूशेठासारखी आचरण पात्रेहि त्यात गोवली आहेत.

‘शुष्क रमणीयता’

माडखोलकराची नेहमीची भाषाशैलीमुद्दा प्रौढ व सख्खतप्रचुर असते. त्यातहि या कादंबरीतील सारीच पावे मुबित्त. त्यामुळे सुपमा, अनघ, शलाभा, चपक, विशारक, मंदिर, घणाघाती, उद्दीपिका, इत्यादि सख्खत शब्द सर्वत्र विखुरलेले आहेत, ते सामान्य कथा-वाचकाला कितीसे कळणार ? वर्णने अगदी रेखीव आहेत. पण कथानकात जिझ्याव्यान्ना ओलावा पारसा आढळत नाही आणि पात्रात रसरशीत जिवंतपणा बहुधा दिसत नाही. ‘शुष्क रमणीयता’ या माडखोलकराच्या शब्दार्नीच त्याच्या या कादंबरीचे—किंहुना त्याच्या सर्वच ललित कृतीचे—वर्णन झेलें, तर तें योग्य ठरणार आहे. एखाद्या वागेतील सगमरवरी पुतळे पहाण्याचा आनंद त्याच्या कादंबऱ्या वाचताना होतो. ‘मुक्ता’च्या काव्याचे जे गुण-दोष त्यानी या कादंबरीत वर्णिले आहेत, ते स्वतः माडखोलकराच्याच लेखनात-बहुताशी आढळतात. मुक्ताच्या काव्याविषयी माडखोलकर लिहितात, ‘मुक्ता’च्या काव्यातल्या आणि कथातल्या भावोर्मि या मृगजळाच्या तरंगामारल्या वाटल्या होत्या त्याला मिती तरी वेळा. अत्यंत मोहक आणि अत्यंत तेजस्वी पण आर्द्रतेचा लवलेलमुद्दा नसलेल्या ! .

पण त्या दिवशी रात्री तिच्या डोळ्यात जे भाव, जी उत्कण्ठा आणि जें कुतूहल त्याला दिसले, तें स्निग्धतेने आणि सरानुरूपेने किती जोथलेले

होतें. अर्थात् तिच्या काव्यात जाणि कथात ही शुष्क रमणविता, हें सगमरवरी शिल्पाचें मृदुकटोर सौंदर्य आहे. ”

मनोहर उपमा

एकाद्या सुंदर इमारतीत रंगीतरींगी काचेच्या लिडक्या जसावनात, त्याप्रमाणें माडसोलकर आपल्या ललित भाषेमध्ये मधून मधून सुंदर उपमा देतात त्याच दोनतीन नमुने पहा. “कधीं एकाग्र आणि अतर्मुग्न न होणारें मन अशा वेळीं स्वतः शींच रममाण होतें, व आगगाडीच्या अधाऱ्या सोलीत, स्वतःच्या डोळे न उघडलेल्या पिलाना सुरक्षिततेच्या खात्रीने चाटीत, पाजीत, कुरवाळीत निश्चित पसरलेल्या माजरीप्रमाणे मन आपल्या अथाग कुहरात दडी देऊन तसलेल्या अनोव विचाराना आणि अशानुभूत भावनाना साद घालून त्याच्याशीं खेळत बसतें. ”

“मन विव्दळ असता, गाण्याची अवचित कानावर पडलेली भेदर लव्हेर किंवा सप्तमीच्या छायाग्रहल चादण्यात पाहिलेहें एकादें आभासिक रमणीय दृश्य जसे मनात थोळत राहतें, तशी तिच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृति, त्या स्मृतीची असवेष्टा संवेदना, त्याच्या मनात सतत जागृत होती. ”

“पाऊस आणि चादणें यांनीं उजळलेली सृष्टि, जिच्या वेमातून आणि वज्रातून पाणी निथळत आहे अशा न्हाणीघरातून अग पुशीत घाईघाईन बाहेर येणाऱ्या कमनीय स्त्रीसारणी, स्वच्छ आणि प्रसन्न दिसत होती ”

रौद्र-सौम्य वर्णने

सृष्टिवर्णनाची माडसोलकराची शैली खाडेकरापेक्षा पडत्याकडे अधिक शुक्रलेली आहे. त्या त्या प्रसंगाचें सूक्ष्म तपशीलवार वर्णन ते देतात आणि त्या वर्णनावरून वाचकांचे चित्त उडून नये अशाच तेंतानें उपमा-रूपकादि अलंकार त्यामध्ये मिसळतात. वादळाचें वर्णन करताना ते लिहितात, “तोंच बाहेर वीज एवढ्या मोठ्यानें रुडाडली कीं, त्या गॅरेजच्या एनेरी विटेच्या भिंती तोंसळून पडतात कीं काय, अतें त्यांना वाटलें, व बाहेर

धिगाणा घालीत असलेल्या धूळ-वादळाच्या धडाड्याने सारीं दारं आणि सिडक्या, थडीने थडथडणाऱ्या दाताप्रमाण, सारसीं पडारपडा वाजू लागलीं. एकमेकांच्या चोचीस चोच भिडवून घरच्यात उरलेलीं पायरे जशीं वाऱ्याच्या क्षणभ्यानें मथमीत व्हावीत, तशी क्षणमात्र त्याच्या मनाची अवस्था झाली. ”

हे वणन जितकें रौद्र, तितकेंच सौम्य वर्णनहि माडखोल्कर करू शकतात. झाडे, फुलें, तारे यांचें सूक्ष्म ज्ञान या वर्णनात ते ओतू शकतात, चादण्या रात्रीं नांगेंतील फुलझाडें आनदाची उद्गार मधीं लुटीत असतात याचें वर्णन करताना माडखोल्कर म्हणतात, “अगणातल्या चाफ्याच्या उच खोडाच्या शाखांप्रमाणे आलेलीं पादरीं फुलें पाहून असा भास होत होता कीं, चंद्रकिरणानून स्रवणारे मुखेच त्रिंष्ट्र क्षेत्राच्यासाठीं त्रिचाया उघड्यावाघाच्या पर्णविहीन चाफ्याने आपल्या चिमुकल्या ओंजळीं आतुरेतें धर धरत्या आहेत गच्चीच्या कठड्यावर टेवलेल्या फुड्यातलीं मोगन्याचीं फुलें आपला मस्त गंध हसतमुखानें नाऱ्यावर उधळीत होती आणि रस्त्यावरल्या चिचव्याला आलेला उद्गर आपला नाजूक मद गंध त्या सौम्य चादण्यात मिसळीत होता ”

नृत्याचे शब्द-चित्र

एका नर्तिकाचें शब्दचित्र माडखोल्करांनीं इतकें सूक्ष्म व सागोपास वर्णिलें आहे की, ते वाचताना माधव ज्युलियन याच्या ‘कचनी’ या कवितेचें स्मरण व्हावें. नर्तिकाच्या मयूर-नृत्याचें शब्दचित्र माडखोल्कर पुढील डौलदार शब्दांनीं व लयबद्ध वाक्यांनीं रेखाटतात

“पायातील झुगराच्या तालावर छुमछुमत ती नतकी रंगपटातून नाहेर आली मोरपत्ती रंगाची जी धोळदार साडी या वेळीं ती नेमली होती, तिच्यावरील मोराचे डोळे त्या उज्ज्वल दीपप्रकाशात इतके काहीं लललल करीत होते की, ती एर एर पाऊल तालावर टाकून मदगतीनें पुढें येत असता मोरच मोठ्या डौलाने पायलें टावीत येत आहे, असा भास

प्रेक्षकांना झाला. योडेमें अंतर अशा रीतीने चालत आल्यावर तिने आपले कमरेवर असलेले हात वेळीच्या शाखासारखे लग्न पसरले. अत्यंत चपलतेने, एक गिरकी घेऊन पाहता पाहता साडी दोहो वाजूनी झरकन वर उचलली; व मोराच्या तुन्यासारखी नीलमण्याची विंदी घातलेले आपले मस्तक किंचित पुढे झुकून एकदम नृत्याला प्रारंभ केला. साडीच्या घोळामुळे मोराच्या पिढ्यासारखी दिसणारी तिची ती रमणीय आवृत्ति, पुढे उकलेल्या मस्तकाचे ते भावपूर्ण आदोलन आणि नृत्योन्मत्त डोळ्यातून ओमडणारा विलोळ आनंद-तिच्या त्या मयूर-नृत्यावर, त्या मोहक वेगभूषेवर आणि त्या तरल हावभावावर नजर ठरेना.”

विशिष्ट प्रसंगातील शब्दचित्र उभे करण्यात माडखोलकराचें चानुर्य चांगले दिग्गज येते. त्याचा एक नमुना पहा. “मिरानें आपले दोन्ही ओचे वर सोंपले होते व पदरहि हाताखालून घेऊन घट्ट बांधला होता. निजेच्या प्रकाशात उजळून दिसणाऱ्या तिच्या त्या गोरच्या हातावर उडालेले पाण्याचे शितोडे चमकत होते. गुढ्यापर्यंतचा पायाचा भागहि ओला झाला होता. आणि हातातलें काम तसेंच टाकून घाईने दार उघडावयाला आल्यामुळे जो श्वासाचा वेग वाढला होता, त्यामुळे होणारी तिच्या वक्षःस्थलाची वरखाळ स्पष्ट दिसत होती. विस्फटलेल्या केसांच्या फाळ्याभोर चढा उंच कपाळाच्या दोहो वाजूनी भुवयापर्यंत येऊन भिडल्या होत्या.”

संयुक्तिक संवाद

माडखोलकराच्या कादंबऱ्यात छोटेछोटे संवाद पुष्कळ असतात, आणि त्यात संयुक्तिकपणा, कोटीनाजपणा व विनोद हे गुण आढळतात. संवादातील सहजोद्गार त्याच्या लेखणीतून पागमे उतरत नाहीत, पण सुशिक्षिताच्या एखाद्या वादसभेतील हास्यविनोदाचें प्रतिबिंब त्या संवादावर पडलेलें दिसते.

समाजातील दुःसत्ते मूळ कोणते या प्रश्नाचें उत्तर समाजादी दृष्टिकोनातून माडखोलकर असें देतात की, “मनुष्याच्या अधःपाताच मूळ कारण सपत्तीची विपत्ती वाटणी हें आहे. श्रीमताच्या अधःपात होतो,

तो सपत्नीच्या अतिरेकामुळ, आणि गरिमाचा अध पात होतो तो सपत्नीच्या अभावामुळ ! श्रीमान्, सुसंस्कृत मनुष्य दारु पितो, तो आपल्या अतिरिक्त सुखोपभोगामुळ नि सत्व झालेल्या मनाला, बुद्धीला आणि इद्रियाना चेतना आणण्यासाठी ! गरीब, अडाणी मनुष्य दारु पितो, तो दारिद्र्यामुळ होणाऱ्या दुर्धर यातनाचा मनाला विसर पडावा म्हणून ! अर्थात् माणसाच्या अध पाताच गरीब कारण दारु हें नहे, तर सपत्नीचा अतिरेक किंवा अभाव हें आहे. सपत्नीच्या अभावाप्रमाणच तिचा अतिरेकहि माणसाच्या अध पाताला कारण होतो ! ”

आत्मकथेचे यशापयश

समारातील प्रेम व त्या प्रेमाची विपन्नता हा विषय ललित लेखकाना सदैव पुरणारा आहे. तोच विषय ‘ भगलेले देऊळ ’ या कादंबरीत माडखोलकरानीं रंगविलेला आहे ‘ विवाहाचें देऊळ भगलेले असेल, भ्रष्ट झालेले असेल, तर तुमच्या कल्पनेप्रमाणें त्याचा जीर्णोद्धार करा, पण तें पाडून टाकू नका. ’ असा संदेश या कादंबरीचे शेवटी दिलेला आहे पण हा विचार वाचकाच्या चित्तावर ठसविणें हा काहीं कादंबरीचा उद्देश दिसत नाही. तशी तिची रचनाच नाही. तिच्यातील सारे प्रवाह या एका केंद्राकडे वहात नाहीत. सारें वातावरण भरले आहे प्रणयचेशानीं प्रेम-भावनेंतील चढउतार रंगविणें हेंच या कादंबरीचें प्रयोजन दिसतें.

‘ मृत्युशय्येवरून मानिनीची ’ ही आत्मकथा आहे. आपल्या ‘ जीविताची पायमल्ली ’ झाल्यामुळे, अनसूया या सुशिक्षित स्त्रीच्या ‘ भग्न हृदयाचें एकातातील आनंदन ’ म्हणजे ही कादंबरी. माडखोलकराची ही अनु रंगेकराच्या उल्लेखी बहीण शोभण्यासारंगी प्रगल्भ विचाराची आहे-हरिभाऊची यमू किंवा चरेकराची मधू यांच्याप्रमाणें हृदयाला चटका लावणारी ही वरुण कहाणी नाही तिची भाषा सहज नाही, स्त्रियाना शोभणारी नाही. अनु ही सुशिक्षित, तर तिचें चित्त वेवून घेणारा अरुण हा तर कवीच त्यामुळे त्याच्या संवादात कालिदास आणि भवभूति, शेक्सपियर आणि टेनिसन, वाउनिंग आणि शेले-अशा कविश्रेष्ठांचे उल्लेख

कादंबरीकार

येतात हे एक वेळ स्वाभाविक म्हणता येईल; “पण आज तुम्हा दोघींना पाहिल्यावर की नाही मला चाटलं, रजनी आणि उपाच बसल्या आहेत मूर्तिमंत माझ्यापुढं !” ही संवादातील माथा कृत्रिम व अस्वाभाविक चाटते. त्यांतहि विशेष हे की, मृत्युशय्येवर पडलेली एक दुःखी व दुर्दैवी स्त्री ‘आपल्या क्षिणलेल्या मनाला विरंगुळा’ म्हणून हे सारं लिहीत आहे. मनुष्ये वर्णन अरुच्या तोंडीं घालतांना अनु मृती कृत्रिम लिहिते पहा. “तिच्या गालांवर संघेची लाली आहे, डोऱ्यांत तारकांचं तेज आहे, केशांत क्षितिजाचा नीलिमा आहे, भुवयांत लाटाची वक्रता आहे अन् हसण्या ओठांवर त्यांच्या फेसाचा शुभ्रपणा आहे !”

मजेशीर उपमा

नेहमीप्रमाणे मनोहर ‘उपमा’ मांडणेकरांनीं मधून मधून दिलेल्या आहेत. मानुमतीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलीचा आनंद व्यक्त करतांना ते म्हणतात, “अनरक्षाचे स्वच्छ धुतळेले तांदूळ आंगणात पाळत पातळे असतां चिमण्या जशा त्यांच्याभांयती चिवचिवत उडत असतात, तशा आम्ही मुली बागवट होतो.”

आणखी एक उपमा पहा.

“शाळांचीं मुळे पाण्याचा ओलावा ज्या वाजूला मिळेल, त्या वाजूला पसरत जातात आपोआप. मनुष्याच्या भावनांचेहि तसेंच नाहीं कां ? प्रेमाचा जिन्दाळा जिकडे म्हणून लाभेल असे त्याला चाटतं, तिकडे धांव घेतं त्याचें मन.”

आयुष्यांत मुरत मिळणें हे वाढेरच्या परिस्थितीपेक्षा आंतल्या मनःस्थितीवरच अवलंबून आहे, हा विचार माझगोलकर पुढील शब्दांनीं मांडतात; “कोणत्याहि गोष्टीपासून होणारं सुखदुःख हे तिच्या आपल्यावर होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिणामावर—त्या अनुकूल—प्रतिरुद्ध संवेदना आपल्या मनांत उत्पन्न होतात त्यांच्यावरच नमतं कां अवलंबून असेर ! जगांतलं सारं सौंदर्य सवलंक, सारं सुख समयांद अन् सारीं तत्वे सानेष्ट आहेत.

त्यांना जी पूर्णता येते, ती केवळ आपण तसे म्हणतो म्हणून, निव्वळ आपल्या भावनेच्या प्रभावान ! ”

आत्मचरित्राचा आभास

‘ तुहेरी जीवन् ’ ही माडखोलकराची कादंबरी काही अशी आत्मचरित्रपर आहे असे म्हटलं तरी चालेल ‘ लेखकाच्या अनुभवाचे रंग थोडेफार त्याच्या वाङ्मयात वळत न वळत उमटतातच. पण ‘मी’ मध्ये हरिभाऊचे, ‘ उल्के’ मध्ये खाडेकराचं फ्रिगा ‘ स्मृति-लहरी’ मध्ये वामन रावाचं आत्मचरित्र अधिक स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालं आहे, तगेंच या कादंबरीत माडखोलकराचं जीवन चित्रित झालेलं आढळते. आपल्या कादंबरीवर सत्यसुधीचा मुराभटा चढविण्यासाठी त्यांनी श्री. वझे, जोगळेकर, डांगे, पर्यते, भिडे, डॉ. झकरायस वगैरे व्यक्तींच व ‘ रविकिरण मंडळा ’ सारख्या संस्थांचे स्पष्ट उल्लेख केलेले आहेत. ‘ मला जगावस घाटत रे ! ’ हे जे कथण उद्गार माडखोलकरांनी आपल्या जीवनात ऐकले, त्याचाच पडसाद सुशीलकुमार या कादंबरीत उमटवितो, ‘ मुक्ताब्जा ’ कादंबरीतहि केदारव्या ‘ कपाळाला गळगा ’ पाहून एक म्हातारी भविष्य वर्तविते तोच प्रकार खुद्द माडखोलकरांच्या आयुष्यात घडलेला आहे अशा सत्य घटनांची कल्पितार्थी गलत कल्पना माडखोलकर आपली कादंबरी रचतात

राजकारणाची ठिगळे

सत्यसुधीचा आधार व्यक्तीपुरताच घेऊन न यात्रता माडखोलकर आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, तो घटविणाऱ्या नाही संस्था आणि त्या संस्थांचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी, यांचाहि ‘ उद्गार ’ ते करतात. काँग्रेस व गांधीजी यांच्यावर त्यांनी या कादंबरीत आणि ‘ काता,’ ‘ सुगवटे,’ ‘ प्रमदरा ’ वगैरे कादंबऱ्यातहि जी टीका केली आहे, ती कलाटणीला कल्पभूत आणि खानसीय दृष्टीने अज्ञानाची जादे. माडखोलकरांना उदारमतवाद नको, गांधीवाद नको, रॉयवाद नको, साम्यवादहि नको, - पाहिजे आहे ‘ प्रातिवाद ’ असे ते म्हणतात. पण, पुढूनळ व्यक्तीने दरोडे

घालणें व खून करणें यापलीकडे या नातीचें तत्त्वज्ञान त्यांना स्पष्ट करता आलें नाहीं. वैयक्तिक दहशतवादाच्या त्यांनीं हें व्यापक नांव आधीं दिलें आणि पुढें त्यावर 'सुभाषनाद' या सोवळ नावाचें पाघरण घातलें. परंतु गंमिचंद्राची 'आनंदमठ' किंवा शरच्चंद्राची 'भारती' याप्रमाणें त्यांच्या कादंबरीचा जात्मा आणि तिच्या देहाचे अंगुरेणु राजकारणान स्फुरणारे नाहींत. त्याचें राजकारण ठिगळयना आहे.

मुख्य सूत्र

विवृत प्रणयचेणचें उत्तान वर्णन करणें, हेंच माडगोलकराच्या कादंबरी-लेखनाचें मुख्य सूत्र दिसतें. त्याला राजकारणाचा वास ते देतात तो, एखाद्या धृंगारिक लावणीचा आध्यात्मिक शेवट करावा तितकाच. 'दुहेरी जीवना'चा नायक मुकुंदा हा मध्यप्रांताच्या पंतप्रधानाचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी दाखविला आहे. तो कामगार संघ, चरता संघ, हरिजन संघ यांचाहि कार्यकर्ता आहे म्हणे. कादंबरीकार म्हणूनहि त्याचा लौकिक आहे. अशा दर्जाच्या पुढाऱ्याचे हें दुहेरी जीवन म्हणजे काय आहे ? तर नृत्य, सुगार, मद्यपान व व्यभिचार यांचा चोपूर धिगाणा कायदेमंडळ व कायदेभंग याचें वर्णन केवळ झालरीसारखे लावलेलें आहे. गांधीवाद व साम्यवाद यांचा उपयोग चटणी फोर्मिनिरीप्रमाणें केलेला आहे. सारें महत्त्व, सारी मदार आहे विवृत प्रेमावर.

उथळ टीका

गांधी-अविन कराराचा कालच पार्श्वभूमीमार्ती घेऊन माडगोलकरांनी लिहिलेली दुसरी कादंबरा म्हणजे 'शाप'. तिचा नायक निश्चिंत कातिहारण आहे असें कादंबरीकार सांगतात. पण त्याचे वर्तन उल्लेखणाचें, बदलेलीपणाचें आहे. त्याचें प्रायश्चित्त त्याला घागेरड्या रोगानें मिळतें. 'नाता' कादंबरीचा नायक त्रियदर्शन हा मध्यप्रांताच्या माजी गव्हर्नराचा पुतण्या. गव्हर्नर सर महादेव ठाकूर याचें करारी व दिग्दार स्वभाव चित्र माडगोलकरांनी उमदेपणानें रेखाटलें आहे. पण श्यामापुदरीचें तें 'मिष्टान-

भाडार', त्यातील तें मित्रमंडळ आणि त्याची चर्चा, पंडितजींची लागू लचक व्याख्यानं व दहा दहापानीं पत्रे—या सर्वांमुळे कातेचें महत्त्व कादंबरीत वमी झालें आहे. दाडी यात्रेची पार्श्वभूमि नावापुरतीच आहे याच प्रियदर्शनाला नायक जनून व त्याचे तोंडावर डॉ. खरे याचा मुखवटा चढवून माडखोलकरांनीं 'मुखवटे' या कादंबरींत, गांधीवादावर उथळ टीका केली आहे 'प्रमद्वरा' या शेवटच्या कादंबरींतहि त्याच अज्ञानी टीकेचें तुणतुणें त्यांनीं वाजविलें आहे पण त्यातच प्राप्तीच्या इतिहासानें माडखोलकरांची ही सारी टीका फोल ठरविली आहे

जीवनातून पलायन

आत्मचरित्रपर किंवा राजकारणपर कथा भागापेक्षा माडखोलकरांच्या लेखणीचा खरा भर—किंवा बहर—स्वैर प्रणय जीवनावर आहे. त्याचा खुला, पुरा व निर्भेळ आविष्कार 'नागकन्या' व 'डाक बगला' या दोन कादंबऱ्यात पहावयास सापडतो. या दोन्ही कादंबऱ्या युद्धकालातच लिहिलेल्या आहेत. पण त्यात उल्लू माणसाच्या नव्या नाचापेक्षा दुसरे काहीच नाही. "युद्धकालात जर कादंबरी लिहायची, आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तीत व्यक्त करावयाचा नाही, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला?" असा बाणेदार सवाल प्रकाशकाना माडखोलकरांनीं 'नरे सत्तार' या कादंबरीच्या वेळीं टाकला होता तोच प्रश्न त्यांच्या एखाद्या चहात्या वाचकानें त्यांना या दोन कादंबऱ्यांमार्फत केला, तर त्याचेजवळ उत्तर काय आहे? 'नागकन्या' व 'मत्स्यकन्या' यांच्या मनसोक्त जल्मरीडा व प्रणयरीडा हाच का त्यांचा युद्धकालीन क्षोभ? विवृत मनाचे बल्पनातरंग रगविणाऱ्या माडखोलकरांच्या या उच्छृंखल कादंबऱ्या तरण पिढीनें न वाचल्या तरच त्याचेनिपथींचा त्यांचा आदरभाव टिकून राहील. या कादंबऱ्यात खरा वास्तववादहि नाही. समाजातील कोणत्याहि वर्गाचे प्रतिनिधि होणारी त्यातील पात्रे नाहीत. विद्यमान समाजास्थितीचें हें सत्य प्रतिबिंब नव्हे. शेंकटो-नव्हे हत्तारो महाराष्ट्रीय कुटुंबापैकीं एकात तरी या कादंबरीतल्यासारखे प्रणयाचे प्रसंग वा प्रस्नार

सानेगुरुजी : : : : २३

‘आधुनिक सत’ या स्वामिंच श्री. सानेगुरुजी यांना महाराष्ट्र ओळखतो. ज्ञानेश्वरादि सत येथे पूर्वी होऊन गेल, पण विमाव्या शतकातील या विज्ञानयुगातहि, गुरुजींनी आपलें जीवन असें घालविलें व संपविलें कीं, त्यामुळें त्यांना ‘मत’ ही पदवी सहजच लाभली. चोहोवटे जुटणाद व भोगवाद याच्या लाटा उसळत असताना आणि होळस बुद्धिवादाचा व भौतिक शास्त्राचा प्रकाश क्षमक्षम असताना, त्याग, सेवा, भक्ति, श्रद्धा, परोपकार आणि शेवटीं आत्मसमर्पण असल्या दैवी गुणांनीं नटविलें निर्मळ व निरहकारी जीवन गुरुजींनीं घालविलें, हे पुढील पिढ्यांना कदाचित् सदैवच यादगार नाहीं-एक नुसता ‘चमत्कार’ वाटेल. पण गुरुजींचा

निगर्जी स्वभान, प्रेमळ बाणी आणि अखंड सेवा हे अलौकिक गुण माक्षात पाहिलेले-अनुभविलेले शेनडों-हजारों लोक महाराष्ट्रात आहेत

उदात्त रसाचें अभ्यगमन

हिन्याचें बुळबुळणें किंवा पाखराचें किलगिळणें, तसें गुरुजीचें सारें बोलणें-चालणें ' करी मनोरजन जो मुलाचें । जडेल नातें प्रभुशीं त्याचें ' अशी त्याची भावना त्यामुळें ल्हान मुलाना गोष्टी सांगण्यात ते स्वतः रगून जात आणि त्या मुलानाहि गुगवून सोडीत मुलासाठीं त्यानीं किती तरी गोड गोड गोष्टी लिहिल्या ' आणि त्याची ती अद्वितीय कादंबरी ' महाराष्ट्रातील कोणा मुशिक्षितां ती वाचली नसेल ? आणि वाचता वाचा आपल्या अधूनीं तिचीं पानें भिजविलीं नसतील ? सर्व महाराष्ट्रीय वाचक वर्गाला वा कादररीनें उदात्त प्रेमाचें जणु, अम्यग स्तानच घातलें नाद प्रेमाचें महिम-स्तोत्रच तें ' शानेश्वराची जशी शानेश्वरी, तशीच ' सानेश्वराची ' ' शामची आ ' ' दोहीमध्ये प्रेमाचें अमृत साटविलेलें आहे एक सागर असेल व दुसरे सरोवर असेल, पण दोहोंमधील जीवन एकच

तीन शुधा

सानेगुरुजींना आपल्या सानपणाची जाणीव पार होती ' ल्हानाहून ल्हान ' ते होत थोर पुरयाची ' भित्री भची ' ते करीत त्याच ' प्रेम मुके ' होतें गाधीजी, विनोबाजी व सेनापति बापट यांच्यादिग्या त्यांना अपार आदर-पण त्यांच्यापासून ते नेहमीं दूरदूर रहात मनातल्या मनात ते परमेश्वराची अशी प्रार्थना करीत कीं, " एक परार्थांश गाधी, एक परार्थांश टागोर, एक परार्थांश रामकृष्ण परमहंस अशा मिश्रणाचा मी बनवें गाधींची सेवावृत्ति, रवींद्राची वाचनशक्ति व रामकृष्णाची भक्ति

आईचें स्तोत्र

सानेगुरुजी याचें नाव पादुरग सदाशिव साने. ल्हानपर्णी. त्याना 'पदरी' म्हणत. पदरीच्या पादुरगाची सेवा पुढ प्राणपणाने करणाऱ्या या सताला पादुरग हें नाव किती शोभत ! त्याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील पालगढ येथें ता. २४ डिसेंबर १८९९ रोजी झाला. हा दिवस म्हणजे दया मूर्ति येसूख्रिस्त याचा जन्मदिन. पालगढ येथें मराठी चौथीपर्यंत पदरीचें शिक्षण झालें. पण गॅरें शिक्षण मिळालें आर्दकडनच. तीच त्याच्या मनाची मूर्तिमर व झीलाची शिल्पकार. तिनेच पदरीच्या अत रणात प्रेम-भावनेचीं रोप लावलीं. वेळीवरील कळ्या खुड नयेत, मेलेल्या चिमणीचें सुतन घरावें, गार्दशीं मातंग माणसाप्रमाणें ममतेनें वागावें, काहीं झालें तरी रोटें घोळ नये-इत्यादि भूतदयेच्या उदार भावना ल्हान ल्हान प्रसंगातून तिनें त्याला नफळत शिगविर्या. आईचें नाव होतें यशोदा. पदरीला तिचें शिक्षण खरोखरच यशोदायन झालें.

आईला तो गुरु मानी, कल्पतरु मानी. या आपऱ्या भावनेचेंच वर्णन त्यानीं 'शामची आई' मध्ये पुढील शब्दांनीं केलेले आहे. 'आई-या अक्षरात श्रुतिस्मृति आहेत, सारीं महाकाव्ये आहेत. या दोन अक्षरात माधुर्याचा सागर आहे, पाविऱ्याचा आगर आहे, फुलाची कोमलता, गगेची निर्मलता, चद्राची रमणीयता, सागराची अनतता, पृथ्वीची क्षमता हीं सारीं आईजवळ पहावयास मिळतील, सारीं दैवते आईत येऊन गेली. आई हे दैवताचे दैवत आहे "

गरिवीशीं झुंज

मराठीच्या चार यत्ता पुऱ्या शाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठीं गुरुजी दापोलीस गेले. त्यापूर्वी ते पुण्यास मामाकडे काहीं काळ राहिले होते. दापोलीस असल्या वेळेपासूनच त्यानीं जुनें सत वाढ्मय याचावयास सुरवात केली. संस्कृत काव्यहि त्यानीं अभ्यासले, पाठ केलें. स्वतः कविताहि ते रचू लागले. वस्तुत्व विकासलें. दर शनिवारीं नारा भैल पायीं चालून ते दापोलीहून पालगढला जात. गरिमीमुळें तेथून ते औध येथें शिक्षणासाठीं

गेले. त्या सस्थानात शिक्षण मोफत होते कोठे कोण व कोठे ओघ !
पण आईने प्रोत्साहन दिले, ' धुवाग्रमाणे जा ! ' आंध येथे अत्यंत
गरिबीत राहून त्यांनी ज्ञान मिळविण्यास सुरुवात केली. कोठेच जागा
मिळेल, तेव्हा मशिदीजवळ चार आणे भाड्याच्या सोलीत राहून व
माधुरी मागून त्यांनी दिवस काढले. कधी अन्नछत्रात जाऊन, कधी
पाण्यापरोवर भाकरी खाऊन, तर कधी उपवास करून ते विद्यादेवीची
आराधना करीत होते. पिठाच्या गिरणीत साडलेल्या पिठावरही त्यांनी
आला दिवस घालविला. पण प्रेगने रों दिला. म्हणून गोंधळून ते पुणे
येथे आले तेथे तरी काय ? विद्येच्या मार्गावर गुलामाच्या पायबड्या
थोड्याच घातल्या होत्या ! तीन दिवस तर नुसते डाळेचुरसुरे खाऊन
त्यांनी काढले. एका मित्राच्या घरी ते राहत. सहा सहा महिन्यात हजामत
नसे. आठवड्यातून चार दिवसाचेच पार लागले अर्थात् तीन दिवस
त्यांना उपवास पडे, दोन्ही वेळा जेवण तर त्यांना प्राप कधीच मिळत
नसे. रानीचे जेवण म्हणजे नुध्या पुढवार बागेत ह्या राणे हेंच. ' नूतन
मराठी विद्यालया त सहाव्या यत्नेमध्ये त्यांनी भाव दाखवून केले. यशोवतीच्या
विद्यार्थ्यांपैकी कोणी आजारी पडला तर त्याची शुभ्रपा ते जीव तोडून
करीत. मडईत गेले तर कुडकुड्या जोड्याला त्यांनी आपल्या अंगातील कोट
व जोडा दिला. १९१८ साली ते मॅट्रिक झाले. त्यावेळी त्यांना फिती आनंद
घाटला असेल, हे एक आगरकर जाणोत ! ' शुभ्रदु खाची पारडी समान '
रागण्यासाठीच की काय, याच वर्षी गुरुजीची आई इहलोक सोडून गेली.

गुरुकुलात गुरुजी

खाचसळग्यातून व कात्यायुष्यातून धावण्याची शर्यत असते ना ?
तसाच प्रकार गुरुजींच्या विद्याभ्यासाचा होता. अडचणींना न जुमानता ते
शिक्षणाची चढण हसतमुखाने चढत होते. ते कॉलेजात गेले. तेथे रूपा
वाचावे आणि एकलकोंड्या वृत्तीने रहावे, असे त्याचे वर्तन असे. ' अभ्या
साठी नैपुण्याने ते आपल्या प्राध्यापकांना चकित करीत ' न्यू पूना
कॉलेज ' मध्ये असताना त्यांनी लिहिलेल्या मराठीच्या उत्तरपत्रिका त्याचे

गुरु प्रा. पोतदार यांनीं अजून जपून ठेवल्या आहेत. इतरच्या परिक्षेत त्यांना ससूतची शिष्यवृत्ति मिळाली. १९२२ सालीं ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाले. त्यामुळे कॉलेजातील फेलोशिप त्यांना मिळाली. तिच्या आधारावर ते १९२४ सालीं एम. ए. झाले. त्यापूर्वीच खानदेशातील अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमंदिरात ते फेलो म्हणून राहिले. नंतर प्रताप हायस्कुलात १९२४ च्या जूनपासून ते शिक्षकाचें काम करू लागले, त्या कामाशीं ते अगदीं तन्मय झाले. रामादेवस, तन मन-धन ओतून ते विद्यार्थ्यांना शिकवीत, मृमाळीत व वादवीत, गुरु कुलच झालें होतें तें खरेचुरें ! तासाच्या घटेचे किंवा महिन्याच्या पगाराचे भान त्यांना नसे !

, विद्यार्थ्यांवर ते आर्दसारली माया करीत. वसतिगृहामध्ये राहून ते सान्या विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेत विद्यार्थ्यांचे काय पण गोपाळसारख्या गडबडीशींही ते भावाप्रमाणेंच वागत-त्याच्या आजारीपणात अलोचन जागरण करून सेवाशुभूपा करीत. पंडित जमिनीमध्ये ते वाग पुलवीत. 'छात्रालय' या नावाचें एक दैनिक ते काढीत. तें सारें गुरुजी स्वतः एकटे एकटारी लिहीत. तें वाचण्यासाठीं विद्यार्थ्यांच्या उड्या पडत. शाळेच्या चालकानीं छापील मासिक काढण्यासच त्यांना उत्तेजन दिलें. त्यातहि गुरुजीच पुष्कळ ग्रहित. आपल्या पगारातील रचत करून, ते पैसे गुरुजी मासिकसाठीं खर्च करीत. हें 'विद्यार्थी' मासिक सरारनं वद घेलें.

f

कारागृहांतील शीघ्र साहित्य

गांधीजींनीं १९३० सालीं कायदेभगाचें रणशिंग फुकलें. त्याची दाडी यात्रा देशभर दुमदुमू लागली. स्वातंत्र्य-संग्रामाची ती घोषणा-मातृभूमीची ती हाक कानावर पडताच, गुरुजी त्या गुरुकुलातून बाहेर पडले आणि राष्ट्रीय आंदोलनात सामील झाले. सारा खानदेश आपल्या वक्तृत्वानें त्यांनीं हलविला. सरकारनं त्यांना पधरा माहेने सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. आधीं धुळे व नंतर 'त्रिचनापल्ली' या तुरुंगात गुरुजी

सत्तमजुरी भोगीत होते चव्ही पिसण्याचें वठीण कामहि त्यांना देण्यात आलें होतें. पुढें १९३२, १९३४, १९४० व १९४३ साली पुन पुन तुरुंगावास त्यांच्या वाढ्याम आला तुरुंगातील छळ, अपमान, अन्याय-कारें काही त्यांनी यातणें सोसलें. एवढेंच नव्हे तर, तें यिप पचवून त्यांनी प्रमन साहित्याचें अमृत निर्माण केलें कारागृह हें त्यांना जणु गालागृहच झाल.

नागिर तुरुंगात असताना त्यांनी “ दामची आई ” ही आपली अमर कृति लिहिली त्यावेळीं त्यांच्या लेखणीत वीन सळमळत होती मातृप्रेमानें त्यांचे अत करण अथाग भरलेल होतें आणि पावसाळ्यातील पाण्यानें भरलेला मेरू गारा लागताच पर्जन्याच्या जगा सहस्रधारा सोडतो, तशा मातृप्रेमाच्या अमृतधारा गुरूजींनीं या आपल्या कादरींत जोतल्या आहेत अथवा तीन दिवसात मुमारे तीनशें पानांची ही रसपूर्ण कादरी गुरूजींनीं लिहिली ‘ भारतीय संस्कृति ’ या ग्रंथ तर तात्त्विक व विवेचक असा प्रग्रह आहे पण तोहि त्यांनीं रचला नसल्या पाच दिवसात. गांधीजींचें गोपीरूप चरित्र तुरुंगातल्या एका रात्रीत त्यांनीं लिहिलें. ‘ मातीच्या मार्गावर ’ हें पुस्तक ४८ तांमात त्यांनीं लिहून पुरें केलें. ‘ कला म्हणजे काय ? ’ हा टॉलस्टॉयच्या ग्रंथाचा अनुवाद तर तीन दिवसात त्यांनीं पुरा केला. त्याच्याइतकें गीप्र लेखन करणारे लेखक मराठीत निरळानच !

‘ काँग्रेस ’ चें संपादन

चळवळ संपली, तरी गुरूजींची राष्ट्रसेवा चाटूच राहिली. १९३६ सालीं कैचपर येथें येझ्यातील पहिली काँग्रेस भरली. तिच्या पूर्वतयारी साठीं गुरूजींनीं जिवाच रान केलें व सारा रानदश पाण्या घातला. ते घराघरात गेले, तरणाच्या पोटात शिरले आणि काँग्रेसचा प्रचार त्यांनीं सजावाताप्रमाण केला. त्यांनीं आपलें जीवनच काँग्रेसमय करून टाकलें हातें उत्कृष्ट भावना हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा त्यावेळीं जें हातीं अेतील, तें शेकड्या टोफाला नेऊन पांचवतील, मिळमिळीतपणा, अर्धवट-

पणा, हिशेबीपणा, आस्तेकदमपणा-त्याच्या गावींच नसे. काँग्रेसच्या प्रचारासाठी १९३८ साली त्यांनी 'काँग्रेस' साप्ताहिक काढले. ते परक्या सरकारच्या डोळ्यावर आले त्यांनी चार हजार रुपयांचा जामीन मागितला. तेव्हा ते पत्र बंद पडले. पत्र बंद पडले तरी गुरुजींचे काँग्रेस कार्य चालूच राहिले. काँग्रेसचे सभासद महाराष्ट्रात एक लाख व्हावेत म्हणून त्यांनी १९३७ साली २१ दिवसांचे उपोषण केले. १९४४ सालीहि नाशिक तुरुंगात कामगारांसाठी त्यांनी २१ दिवसांचा उपवास केला. हे त्यांचे आध्यात्मिक शस्त्र होते; शेवटचे आध्यात्मिक शस्त्र म्हणजे प्राण त्याग. तेहि त्याच्याजवळ सदैव सिद्ध असे लोळ-कल्याणासाठी ते आपले प्राण आपल्या ओजळीत घेऊनच उभे होते अमळनेर येथील कामगारावर अन्याय होतो आहे, असे कळताच गुरुजींनी जाहीर केले, "मी तारीत उडी घेईन." केवढी भूतदया! केवढा त्याग! त्याच्या प्रभावाने पत्रप्रधान ना. रेर तेथे गेले व त्यांनी कामगारांवरील अन्याय दूर केला.

मातृ-देवाचा क्रांति-देव

'चले जाय'च्या चळवळीत १९४३ साली गुरुजींनी भूमिगत राहून मोठी बहादुरी गाजविली. 'मातृदेव द्याम क्रांतिदेव रनला।' शूर सेनापतींच्या स्फूर्तिदायक भाषेमध्यें ते गुप्त पत्रके (बुलेटिन्स) काढीत. त्यांच्या साहित्याचा तो ओजस्वी नमुना अज्ञातच आहे ४२ च्या चळवळीतील हुतात्म्यांचे पोवाडे गात ते महाराष्ट्रभर हिंडले त्यातील वीर व करण-रसानी ते २०-२०, २५-२५ हजार ओल्याना मंत्रमुग्ध करीत. श्रोत्यांच्या डोळ्यातून अश्रूंचे पाझर काढण्याइतके भावनापूर्ण व प्रभावी वक्तृत्व गुरुजींचे होते. त्यांचे भाषण वा लेखन जसे रडवे, तसेच कडवेहि होते. १९४६ साली 'कुमार-साहित्य-समेलनाचे' ते अध्यक्ष होते. 'कामकऱ्यांच्या खोलीत जा, दरिद्री नारायणात मिसळा' असा संदेश त्यांनी कुमाराना दिला. 'वाङ्मय हे जीवनाच्या अनुभवातून निर्माण होणारे आहे जीवनाची उत्कटता वाङ्मयात प्रगट व्हावयास पाहिजे,

साधेपणात सत्याचा आविष्कार होत असतो. विराट समाज हाच देव. त्याच्या गरजा पहा. ' असे त्यांचे वाङ्मयविषयक तत्वज्ञान होतं. त्याच आधारावर त्यांनी मुमारे ८० पुस्तके लिहिली. त्यातील २० अनुवाद आहेत. पण ते स्वतः ग्रंथाइतके सरस वठले आहेत.

हरिजनांविषयी अनुकंपा

केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक अन्यायहि दूर करण्याची त्यांना तळमळ होती. हरिजनांविषयी त्यांना गाढ अनुकंपा वाटे. विनोबाजींच्या एका उद्गाराने ती भावना दिवचली गेली. ' हरिजनाना पढरपूरचें विठ्ठलमंदिर खुलें झालें पाहिजे ' अशी घोषणा त्यांनी केली. पुणे हे महाराष्ट्राचें मस्तक असले, तर पढरपूर हे त्याचें हृदय आहे. तेथील देऊळ खुलें झालें म्हणजे लारो घारकरी समतेचा संदेश गावोगाव पांचवतील आणि त्यामुळे तेथील शेंकडों देवळे खुली होतील, अशी गुरुजींची अपेक्षा. चार महिने त्यांनी मंदिर-प्रवेशासाठी महाराष्ट्रभर हिंडून प्रचाराचा पाऊस पाडला. त्यावेळची त्यांची भाषणे म्हणजे सहज-स्फूर्त वाङ्मयच आहे. शेवटी पढरपूर येथे ता. १ मे १९४७ रोजी, बैशाखी एकादशीस, त्यांनी प्राणातिक्रमोपपण मांडलें. त्या दिवशी ८०० वेड्यात सभा भरल्या. सारा महाराष्ट्र हादरून गेला. दहा दिवसानंतर बडोदेमंडळींनी भागवतवर्माचें रत्ने तत्त ओळखून हरिजनाना पाडरगाचें मंदिर खुलें केलें.

इच्छा-मरण

राजकीय व सामाजिक विरमतेप्रमाणेच आर्थिक वर्गभेदाशीहि गुरुजींनी युद्ध पुकारलें होतें. आर्थिक समतेसाठी समाजवाद हवा, या विचाराचा ते प्रचार करू लागले. १९४८ साली त्यांनी मुम्बई येथे ' फर्तव्य ' नावाचें दैनिक एक वर्षभर चालविलें. गांधीजींची हत्या एका महाराष्ट्रीयानें केली, याचें दुःख धुण्यासाठी त्यांनी १९४८ साली २१ दिवसांचा उपवास केला. त्याच वर्षी ता. १५ ऑगस्टपासून त्यांनी ' साधना ' नावाचें साप्ताहिक चालविलें. त्यानून ते लोकशाही समाजवादाचा प्रचार

करीत. पण त्या साप्ताहिकाचे स्वल्प मुख्यत सांस्कृतिकच आहे. भारतातील भिन्नभिन्न संस्कृतींचे दळणवळण वाढावे या हेतूने त्यांनी 'आंतर-भारती'ची कल्पना या साप्ताहिकातून जोराने माडली. त्यासाठी ते व्याख्यानेंदि देत १९५० साली कर्नाटकातून आंतर-भारतीचा दौरा घुरा करून ते मुंबईपर्यंत आले.

आणि ता. ११ जून रोजी त्यांनी आपल्या जीवनाचा अमृत-जुम आपल्या इच्छेने, आपल्या हाताने, फोडून टाकला. 'डोम्यात असंय बेदना' झाल्याने त्यांनी शोषेच्या गोळ्या घेऊन शातपणे काळझोप घेतली. ज्ञानेश्वरांच्या जिवंत समाधीचे स्मरण व्हावे असाच हा हृदयद्रावक प्रसंग. साऱ्या महाराष्ट्राच्या हृदयाचे दुःखाने पाणी पाणी झाले. जे जे काही पवित्र, उदात्त व भगवत् आहे, त्याची शिक्कण आपल्याला देणारा प्रेमळ गुरु, निर्मळ पुढारी व त्यागी स्वतः आपणास दुरावला याप्रदल लहानघोर सर्व महाराष्ट्रीयाना हळहळ वाटली त्याच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे शोकाचा धक्का सर्वांना अधिरूच असला. त्याच्या स्मरणार्थ 'आंतरभारती' साठी मुमूर् एक लाखाचा निधि महाराष्ट्रात जमला. त्यापूर्वी त्यांना एक लाखाची थैलीहि त्याच्या भक्तगणाने अर्पण केली. त्या सर्वांचा 'विश्वस्त निधि' करण्यात येऊन समाज-सेवेसाठी ते पैसे उपयोजिते जात आहेत. स्वतः गुरुजींनी आपल्या हयातीत विविध विद्यार्थ्यांना विविध पैसे दिले याची गगतीच नाही. पुढेपुढे प्रकाशनाकटून त्यांना हजारो रुपये मिळत, पण ते सारे शांत-अशांत व्यक्तींना, राजगुरु यज्ञातील धर्मराजाप्रमाणे, गुरुजी, मुक्तहस्ताने वाटीत.

पवित्र वातावरण

सानेगुरुजींची कादररी याचें गृहणजे एखाद्या पवित्र देवळात जाऊन प्रमोद होय. फुलांचे हार आपला मद गंध दरवळीत आहेत, तुळशीच्या मजिरी आपल्या पवित्र परिमल पसरत आहेत, नीराजनाची शांत च्योत स्निग्ध प्रकाश पाडीत आहे आणि गह्वर गरीब सनई कोमल राग जाळवीत आहे-अशा दवाल्यात, स्नान करून, शुचिभूत होऊन, क्षण दोनक्षण चिंतन व ध्यान करण्यात जो आनंद, तोच गुरुजींची गोष्ट व कादररी

वाचताना लाभतो. तुकाराममहाराजांनी पाडुरगाला जितल्या परोपरीने आळविले असेल, तसेच ह्या पाडुरगाने आपल्या आईची कथा घोकवोकून सांगितली आहे. आपल्या मुलाचे अर्गी भूतदया, बहुप्रेम, सत्यनिष्ठा, धीटपणा, स्वावलम्बन, स्वाभिमान वगैरे गुण यावेत, म्हणून शामच्या आईने त्याला लहान लहान प्रसंगातून थोर शिकवण कशी दिली, याचे 'कण व गोड कथात्मक चित्र' म्हणजेच दयामची आई !

थोर संस्कृतीचे रम्य चित्र

नागिनच्या तुऱ्यात १९३३ साली दिवसभर सत्तमजुरी कर्ण पाच रात्रींमध्ये ही कादंबरी गुरुजींनी लिहून पुरी नेली. तुऱ्यात त्यांनी छत्तीस प्रकरणे लिहिली व बाहेर आल्यावर नऊ प्रकरणे बगळली. मातेचा महिमा हे या पुस्तकातील मध्यगून आहे. त्यानंतरच साध्या व रम्य संस्कृतीचे चित्र यात आले आहे. ही या पुस्तकाची भूमिका सांगून गुरुजी प्रांजळपणे व निगभिमानाने प्रस्तानेत मागतात, "हे पुस्तक पवित्र आहे. हृदयातील सारा निव्हाळा येथे ओतप्रोत भरलेला आहे. या गोष्टी लिहीत असताना माझे टोळे शतवार ओले झाले होते. अनेकदा गळियून व उचलून आले होते. .... "तुऱ्यात अनेक मिनांना या रात्री आवडल्या, त्यांना वाचून दाखवीत असता तेहि रडले व मीहि रडलो." मराठीतच काय पण साऱ्या भारतीय भाषांमध्ये मातेचा महिमा सांगारी ही कादंबरी अद्वितीय आहे. -

हृदयाचा आविष्कार

गुरुजींनी रचल्याच्या आईचेच पवित्र चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. "हृदय भरलेलेच असे, सराभरा आईने कागदावर ओताययाचे एवढेच उरलेले असे." अशी मनाची स्थिती ही कादंबरी लिहिताना गुरुजींची होती. आईची काम कुठाने भरलेले. हीच कवीची अवस्था ! जणु काही मादतीप्रमाणे आपले अत वरण पाडूनच त्यातील आपल्या मातेची मूर्ति गुरुजींनी जगाला दाखविली. आत्मातील आपल्या सवगड्यांना शाम आपली जीवनया रोज रात्री मागत आहे. प्रस्तानेच्या शेवटी भावनापूर्ण

शब्दानीं गुरुजी लिहितात, “ आज श्यामची आई माझ्या घरातून सर्वांना भेटण्यासाठी बाहेर पडत आहे तिने स्वतःच्या मुलाला वाढविले, त्याप्रमाणे इतर मुलाबाळांनाही वाढविण्यासाठी ती बाहेर पडत आहे. उघड्या दारातून ती आत शिरेल, बऱ्या दारं ठोठावून पाहील, परंतु सारीच दारं बंद झाली तर ? तर ती माझ्या घरातच येऊन राहील, माझ्या हृदयात तर ती आहेच आहे ” नवल नाही की, महाराष्ट्रातील लाखों दारं या प्रेमळ व परोपकारी आईच्या स्वागतासाठी खुली झाली वारा आवृत्त्या मराठीत तर निघाल्याच. पण हिंदीतहि या पुस्तकाचे भाषांतर झाले मातृमहिम्नाची ही सत्य कथा निघपटाच्या खेरी पडद्यावर आली

चारित्र्याचा वस्तुपाठ

साध्यामुध्या जीवनातील लहान लहान प्रसंग ! पण त्यातूनच गुरुजींनी केवढा मोठा ‘ आशय ’ व्यक्त केला आहे ! श्यामने कधी फुलाच्या कळ्या तोडल्या, तर त्यावरून त्याच्या आईने त्याला प्रेमाचा धडा द्यावा, कधी मोरी गाय मरण पावली, तर आईने जेवू नये, कधी श्यामने दक्षिणा न्याणाली. तर ती आपण घेऊ नये, असे सांगून आईने त्याला स्वा

आपल्या घरांत प्रेम आहे, तू आहेस. ” आणि हें प्रेम कुणाबद्दल ? चिमणीच्या पिलाबद्दलहि. खाली पडून तें पिलू मेले तर श्यामने त्याचें सुतक धरलें !

गद्य-काव्यच हें !

किती साधा हा प्रसंग ! कैक मुलांच्या नजरेस तो पडला असेल आणि क्षणात विसरलाहि गेला असेल. पण श्यामचें अतःकरण अनुकंपनें थबथबलेलें ! त्यामुळे त्याला “ शोधता शोधता झाडावरून पडलेलें एक पाखराचें लहानसें पिलू आढळलें. त्याची छाती धडबडत होती. फारच उंचावरून तें पडलें होतें. त्याची फारच दुर्दशा झाली होती. लोळगोळ्या झाला होता. अजून त्याला नीट पंख फुटले नव्हते. डोळेमुद्रां तें नीट उघडीत नव्हतें. लोहाराचा भाता जसा हलत असतो, त्याप्रमाणें त्याचें सारें अंग एकसारखें हलत होतें, खालीं वर होत होतें. त्याला जरा हात लावताच तें आपली सगळी मान पुढें करी व चीं चीं असें केविलवाणें ओरटें. ” रे टिळकांच्या “ केवढें हें फौर्य ! ” या कपनांतील भाव घरील गय उतान्यातून व्यक्त होत नाही काय ?

अपेक्षे ते विचारें पिलू मेले. त्याची उत्तरकिया श्यामनें नको कां करावयास ? त्यानें आईजवळ एक पाडकें मागितलें. श्यामचीच आई ती ! “ आईला एक जुनी पाटकी जरीची चोळी होती. त्या चोळीचा एक तुकडा आईनें पाडून दिला. त्या रेशमी कापडात त्या पिलाला आम्ही घेतलें व तेथें फुलझाडें होती तेथें गेलों. शेवटीं व मोगरे याच्यामध्ये त्याच्यासाठीं सळगी खणू लागलों. आमच्या डोक्यातून पाणी गळत होतें. जमूनीं जमीन पवित्र होत होती. सळगी खणली. त्या सळगीत फुलें घातलीं. त्या फुलावर त्या पिलाचा देह त्या वस्त्रात गुंडाळून टेविला, परंतु त्यावर माती दकलवेना—लोण्यातून मऊ अशा त्या सुंदर चिमूकल्या देहावर माती दकलवेना शेवटीं डोळे मिटून माती लोटली. ” पद-लालित्य नाही, रम्य रचना नाही कीं भार्येचें अलंकार नाहीत, तरां हें गद्यकाव्य आहे सा

पति-प्रेमाचें दर्शन

पाखराबद्दल ही आस्था, हें प्रेम, ही माया ! भग माणसाबद्दल किती ?- आणि घरातल्या माणसाबद्दल ?-मुलाबाळाबद्दल ?-पतिबद्दल ? एकदा श्यामचे बडिल परगावी गेले होते. परत येताना जंगलात त्यांना काहीं मागांनीं मारलें. तीं यातमी वळताच श्यामची आई कळवळून देवाला अर्शी प्रार्थना कर लागली, “ माझें सौभाग्य-नको, आई नको ! त्यावर कुन्हाड नको पडू देऊ. मी काय कर ? कोणतें मत घेऊ ? देवा ! माझी वरणा येऊ दे हो मुला. तू करणेचा सागर. येऊ दे हो घरीं सुखरूप. पाहीन त्यांना डोळे भरून, नादू तुझ्या आशीर्वादे सुखानें जन्मभर. मला दुसरे काहीं नको. नकोत हे दागिने, नकोत हीं मोठीं वस्त्रें. कशाला मेली तीं खोती ? नको मला, काहीं नको. पति हाच माझा दागिना, तेवढा दे. देवा ! दे. ”

आईच्या पति-प्रेमाचा एक प्रसंग तर अत्यंत हृदययुगम आहे. श्यामचें घराणें पूर्वीं श्रीमतीचें-सरदारामारतें होते. पण तें वैभव कोसळले. गरिबी आली. झोपडींत सारेजण राहू लागले. तशा स्थितीत दिवाळी आली. पण घरात साराच पडलडाट. तरी बडिलानीं मुलाना एकएक नवीन सदरा केला. त्याच्या स्वतःचीं धोतरें पार पाटलीं होती, आईने तीं सतरादा शिबलीं होती-सतरा ठिकाणीं शिबलीं होती बडिलाचें प्रेम असे कीं, त्यानीं मुलाना सदरे केले, पण स्वतःला काही धोतरें घेतलीं नाहींत. रोज धोतराचा पाटका भाग निःश्यामपे लपवून बडील वेळ भाहून नेत असत. आईलासुद्धा कितीतरी दिवसात नवीन लुगडे मिळालें नव्हतें. पुण्याच्या मामानीं आईला भाऊजीचे तीन रुपये पाठविले. त्या तीन रुपयाचें आईनें काय घेतलें ? स्वतःला लुगडें ? छे ! तिनें गुपचुप मुलाकडून एका धोतरजोडी विकत आणली आणि दिवाळीच्या दिवशीं, एरुदम ती आपल्या पतीपुढें वरून त्यांना चकित केले. धोतराचा वृत्तात ऐकल्यावर बडिलाना खेद वाटला. तेव्हा त्या पति पत्नीत झालेल्या उदात्त प्रेमाचा सात्विक संवाद ऐवा, “ माझे सारें तुमचेंच आहे व तुमचें तें माझेंच आहे. आरे तरी काय आपणाजवळ ? तुम्ही नवीन धोतर नेस-

लात म्हणजे मीच नवीन लुगडें नेसल्यासारखें आहे. त्यातच माझा आनंद आहे. नेसा, मी त्याला कुकवाचें बोट लावतें आहे.” आई म्हणाली.

“मी नवीन धोतर नेसावें व तुला नवीन लुगडें नसावें याचें मला नाही का वाईट वाटणार ? तुला आनंद होत आहे, परंतु मला दुःख होत आहे. तूं आपल्याला आनंद मिळविलास आणि मला ? ” त्यांच्याने बोलवेना.

माझा आनंद तो तुमचाच आहे.”

पति-पत्नींच्या प्रेमाचें अद्वैत किती साध्या प्रसंगांतून दृष्टीत पडत आहे!

कलेचें अकृत्रिम सौंदर्य

अशा त्यागातील वैभवाचा, गरिबीतील श्रीमंतीचा, अश्रोलस्या वक्तृत्वाचा सात्त्विक सवाद किती मराठी कादंबऱ्यांमध्ये वाचावयास मिळतो ? नाही म्हणावयास घामनराव जोशी यांनी आपल्या ‘स्मृति-लहरी’ या कादंबरीत त्या दिव्य प्रेमाचे थोडेबहुत तुषार उडविले आहेत. केवळ कलेच्या विकासासाठी एखाद्या कादंबरीकारानें या प्रसंगाची प्रतीता अशी केली असती की, चडिलांनी आपल्या हातांतील सोन्याचें पवित्रक विकून त्याच्या पैशांतून आईला लुगडें विकत आणलें. पण अशी सत्रशुद्ध प्रमाण-पद्धता कृत्रिम बनत जाते, असत्य वाटूं लागते. ती नसली म्हणून काय झाले ? गुरुजींनी रंगविलेल्या प्रसंगांत काय रस निर्माण होत नाही ? त्याची गोडी चारण्यास जीभ मात्र, अतिरंजित वर्णनें वाचून वाचून चरबट झालेली नसावी. अक्षराचा सूक्ष्म गंध किंवा संगीताचें सूक्ष्म कंपन जाणव्यास इंद्रियेहि तशींच तळपत व निर्मळ असावी लागतात.

श्यामचें स्वभाव-लेखन

आईचें पतिवर हें प्रेम-आणि मुलावरहि तसेच ! श्याम हंग्रजी शिक्षणासाठी दापोलीम राहिला होता. तेथून एका शनिवारी संध्याकाळी वरातेरा मैल पायी चालून तो घरी आला. आईला विशेषच आनंद वाटला, म्हणून जेवतांना तिच्या हातून थोडासा पंक्तिप्रपंच घडला. तो कसा

हे स्वाम सांगतो, “ आरती झाली. पाने वाढली, आम्ही जेवावयास बसलो. आईने मला रहीं वाढले. मलाच वाढले. माझ्याजवळ लहान भाऊ होता. त्याला नाही वाढले. माझ्याकडे कोणाचे लक्ष नाही असें बघून माझ्या पानातील रहीं मी लहान भावाच्या पानात घातले व त्याला भात काढवून दिला. ते रहीं त्याला देताना मला धन्यज्ञा वाटत होती, मी त्या दिवशी अगदीं दळुवार मनाचा झालो होतो. त्या वेळेस माझ्या शरिरास कोठेहि थोट लायले असते तर चटकन् पाणीच बाहेर आले असते. जणु मी अधुमय बनलो होतो ! आसवाची मूर्ति झालो होतो. ” त्यागाच्या शानतीत स्वामनें आईची बरोबरीच केली. स्वामच्या अशा प्रेममय स्वभावाचें लेखन गुरुजींनीं अथपासून इतिपर्यंत सुरेख केलेलें आहे.

कल्पकतेची चमक

कौण्णची सृष्टि गुरुजींची लाडकी. तेथील समुद्राचें वर्णन ते असें करतात, “ समुद्र शेकडों हातांनीं हलूच गुदगुल्या फरावयास हंसत हंसत खेळत येत होता. पायांतालची वाळू लाट माघारीं जाताच निखरत होती. आम्ही मायलेकर ईश्वराच्या कृपामुद्रात डुबत होतो पाणी खारट होते, तरी तीर्थ म्हणून आई थोडे प्यायली व तिनें मलाहि प्यावयान्न लावले, आईनें समुद्रास फुलें वाहिलीं, हळदकुकु वाहिलें. समुद्राची तिनें पूजा केली. चार आणे समुद्रात फेंकून दिले ! मोत्यांच्या राशी ज्याच्या पोटात आहेत त्या रत्नाकराला आईनें चार आणे दिले ! ती वृत्तज्ञता होती. ” सोपी भाषा ! थोर भावना !

चादण्या रात्रीची समुद्रावरील मौज गुरुजी पुढील शब्दांनीं सांगतात, “ आपल्या मुलाच्या अंगासांघावर घालण्यासाठीं समुद्रानें दागदागिने आणले आहेत कीं काय असेंहि मनात येतें. किंवा चंद्रच शेकडों रुपें घेऊन खालीं लाटाशीं खेळण्यासाठीं उतरला आहे, असें वाटतें. मारी मौज असते. वारे वहात असतात, नारळी डोलत असतात, लाटा उसळत असतात, दीप चमकत असतो, चंद्र मिरकत असतो आणि पडाय भरत असतो. ” गुरुजींचे कांहीं काव्य गद्यम्प असले, तरी त्यांचें पुष्कळसें गद्य काव्यमय आहे, याचा हा पुरावाच होय.

सुविचारांची खाण

गुरुजींची लेखणी म्हणजे उदात्त विचारांची खाण ! सुभाषिताची जणुं टाकसाळ ! शिक्षणासाठी निघालेल्या श्यामला 'धुवाप्रमाणे जा' अशी प्रेरणा देऊन आई उपदेश करते की,

“कसाहि रहा परंतु चोरीचहाडी करूं नको, पाप करूं नको, सत्याना अभिमान सोडूं नको, इतर सारे अभिमान, सोड. आपल्याला देता येईल ती मदत देत जा. गोड बोलावें. हसतमुख असावें. जीम गोड सार सारें जग गोड मित्रमंडळी जोड. कोणाला टाकून घेऊं नको, हृदयें दुप्पटूं नको अभ्यास सटून पर. आदेशापांची आठवण ठेव; वहीण भावाची आठवण ठेव. ही आठवण असली म्हणजे बरें.” उपनिषदांतील ‘सत्य वद । धर्म चर । इत्यादि उपदेशांचेच हें प्राकृत स्वरूप नव्हे काय ? ही सारी कादंबरी म्हणजेच एक मराठी उपनिषद आहे. आईच काय, पण श्यामची ऊषा ऐकणारा त्याचा मित्र राम हाहि म्हणतो,

“श्याम ! दुःख पाहून दुःख दूर करण्यास उठावें; अंधार पाहून उजेड आणण्यास धडपडावें, बंध पाहून बंध सोडण्यास सरसावावें. निराश या व्हावें ? वीराला जितकी संशय अधिक तितका चैत अधिक, स्फूर्ति अधिक.

“आपल्याला करता येईल तें करावें. दगड उचलावा; कांटा फेंकावा ! पुलहाड लावावें; रस्ता झाडावा; कोणाजवळ गोड बोलावें, गोड हसावें, आज्ञान्याजवळ बसावें; रानान्याचे अथु पुसाचे दोन दिवस जगांत राहणें ! माझ्यासारखे शाहून जास्त काय करणार ? या फाटलेल्या आकाशाला माझ्यासारखे दुमळे कोठवर टिगळें जोडणार ?”

श्रमाची पूजा

श्रमाचें माहात्म्य श्याम ओळखतो. तो म्हणतो, “श्रमात आत्मोद्धार आहे. फुकट घेण्यांत व फुकट देण्यात पतन आहे. उन्हातान्हांत मम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा मोगी, मेलेलीं गुरें फाडणारा डोर, वाहणा बांधणारा चाभार—हे सारे आयतेलाऊ लोकापेक्षां

पनिन आहेत, ग्रेष्ठ आहेत नाही तरी निर्माण करा विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा, काही तरी मगळ असें, सुंदर असें, हितकर असें, निर्माण करा, तरच जगण्याचा तुम्हास अधिकार आहे ज्या राष्ट्रात समाजसंवर्धन, समाजरक्षक, समाजपापन म्माची प्रजा होते ते राष्ट्र वैभवावर चढतं नाहीची भिनेस लागतात ”

“ धर्ममय गोष्टी ”

अशा सुविचाराचे मुवर्णरण सर्वत्र विखुरलेले आहेत ते वेचणाऱ्या त्याचा मित्र राजा परगार्वी निवाला असताना तो श्यामच्या गोष्टींचें महत्त्व वर्णन करतो, “ श्याम, तू ज्या आठवणी सांगतोस त्या असतात-साव्या, परंतु त्यातून मुंदर धर्म तू दाखवून देतोस वृष्णाच्या लहा नशा तोंडात यशोदेला विश्व दिसलं, तसें तुझ्या या लहान लहान गोष्टीत धर्माचं व सत्कृतीचें विशाल दर्शन होतं श्याम, काल मी रामजवळ भेटलं की, हा गोष्टीमय धर्म आहे किंवा या धर्ममय गोष्टी आहेत. गोष्टीरूपानें तू धर्म सांगत आहेत, धर्मरूपानें गोष्टी सांगत आहेस. रोजच्या आपल्या साध्या जीवनातहि किती आनंद व सहृदयता आपणास ओतता येईल, हें तू दाखवीत आहेस, नाही का ? या आयुष्याच्या मार्गावर मुत्साला व सपत्तीला तोटा नाही. उद्दीनभावाचें प्रेम, गुराढोराचें प्रेम, पशुपश्याचें प्रेम-या सर्वांमुळें जीवन समृद्ध, मुंदर व श्रीमंत करता येईल. ”

यात अतिशयोक्ति आहे काय ? असत्य आहे काय ? मुळीच नाही. ही फादवरी म्हणजे गुरुनींनीं वाजविलेली प्रेमाची मुरली आहे, ‘ माझ्या आर्त्तनेच जीवनात अत्तर ओतलें ’ असें श्याम म्हणतो. हें अत्तर कोणतें ? तर “ ही माधुरी ! ही सरलता ! ही कोमलता ! हें प्रेम ! हें गोड हसणें ! ही सेवाश्रुति ! ही निरद्वयारिता ! कोणतेंहि काम करण्यास लाज न वाटण्याची श्रुति ! ” ह्या साऱ्या गुणांच अत्तर श्यामच्या जीवनात-आणि म्हणून त्याच्या ह्या जीवन प्रयात-उतरलें आहे. शाळेच्या कामिक पुस्तकात या फादवरीम सर्वत्र व अध्वय स्थान मिळालें, तर पुढील पिढ्याचें मन सात्त्विकतेनं न्हाऊन निवेल व विद्यार्थी चारित्र्यमय होतील यात शका

नाही. मुलांचें झील आपोआप वनत जाईल आणि तें वनत असताना मुलें आनंदानें म्हणतील, “ आता आम्हास रोजच मुधारस प्यावधाम मिळणार—रोजच पावन-गंगेत डुंबावयास मिळणार. ”

त्रिसंडांत भरलेला श्याम

श्याम म्हणजे सानेगुरुजी. त्याच्या बालपणाची हकीकत ‘ श्यामची आई ’ या कादंबरीत येऊन गेली आहे, पण आनुपंगिक म्हणून. तिचा मुख्य भर आईच्या प्रेमावर; प्रेमळ शिकवणीवर, त्या शिकवणीतील उदात्त-तेवरच आहे. श्यामची आई कशी होती ? ती त्याच्या मनाची मूर्ति कशी घडवीत होती, याचाच ठसा या कादंबरीने आपल्या मनावर उटतो. पण खुद्द श्यामच कसा होता ? त्याचे गुण कोणते ? दोष कोणते ? विचार कोणते ? विकार कोणते ? या सगळी माहिती आपणाला व्हावी अशी जिज्ञासा त्या श्रोत्यांमध्ये—त्या मित्रांमध्ये उत्पन्न झाली. त्यांनी श्यामला आप्रह करकहन त्याचा पुढील इतिहास सांगण्यास प्रवृत्त केलें. ‘ तुमच्या इच्छेवरच मी जगत आहे. ’ असें म्हणून श्यामनें अनिच्छेनें आपला झाल्लेतील व कॉलेजांतील ‘ जीवन-विकास ’ त्या आपल्या स्नेहाळू श्रोत्यांना ऐकविला. त्याचें शाश्वत स्वहप म्हणजे ‘ श्याम ’ या कादंबरीचे तीन खंड. पहिल्या खंडांत इंग्रजी पांचवी-पर्यंतच्या झाल्लेतील शिध्दाचा अनुभव दिलेला आहे. दुसऱ्या खंडात श्यामनें ‘ आधांत सुतस्यासारखा प्रवेश केला ’ आणि तेथें गरिबीचा कटु अनुभव कसा घेतला हा भाग आलेला आहे. नंतर पुण्याच्या न्यू. म. विद्यालयात आल्यावर कोण शिक्षक कसे शिकवीत यागैरे वृत्तात तिसऱ्या खंडांत गेलेला आहे.

पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति

कलेच्या कसोट्या लावल्या तर त्रिसंदात्मक श्याम बराच उणा ठरतो, असें टीकाकारांना वाटते. या तीन खंडांत आदि, मध्य, अंत वल्गून कथानकाची प्रमाणबद्ध रचना केलेली नाही. तेच तेच विचार, त्याच त्याच भावना, तीच तीच वर्णनें—आणि या वर्णनां शेवट निगम होण्यात व मुळमुळ रडण्यात होतो. पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति या

तर जणु शर्यतच लागलेली आहे. त्यामुळे 'पाल्हाळ' हा दोष मोठ्या प्रमाणावर शिरलेला आहे, सगीत नाटकातील पात्रं जर्जी रस भग करणाऱ्या तानाचीं मेंडोळीं पेक्रीत, त्याप्रमाणे निवेदनाच्या ओघात जो शब्द येईल, त्याच्यावर त्या निवेदनाची गति खुटाविण्याइतकें लायलचक्र भाप्य करावयाचें—आणि तेहि आत्यतिर टोकाचें 'भारत म्हणजे परमेश्वर' 'सहानुभूति म्हणजे मोन' 'निद्रा म्हणजे अमृत, देवता, प्रभूचें परम कारिण स्वरूप' अस एकातक सिद्धात मोल्गोल म्हणता फेनून दिलेले ! मुख्य उणीव म्हणजे मानसी भावनाची विविधता व सरोलता याचे पापुद्रे काढण्याची कला सानेगुरुजींना जमतच नाही अत करणाऱ्या गाभाऱ्याला ते स्पर्शच करू शकत नाहीत पेटल्या ज्वाला मुत्तीच्या पोटात उतरणाऱ्या व तेथले फोटो वर घेऊन येणाऱ्या सशोधकाचें धाडस ज्या प्रतिभासपन्न लेखकाजवळ असते, तोच निरनिराळ्या अतं करणाऱ्या अतरगात शिरून तेथील क्रियाचें, हालचालीचें, हेल्काव्यानं यथातथ्य चित्रण लोकापुढें ठेवू शकतो. तमें न करता ज्वालामुत्तीवर उगवलेल्या हिरवळीवर चरणान्या गाई हरणाप्रमाणें इतर लेखक वरवरच्या सुंदर भावनावरच मोहित होतात. "स्थाना अतरगातील घडामोडी उत्कटपणें वर्णिता येत नाहीत" असा आरोप गुरुजींनीं हरिभाऊ आपल्यावर श्यामच्या दुसऱ्या सडात केला आहे तो हरिभाऊपक्षा गुरुजींच्याच कादंबऱ्यांना अधिक लागू पडणारा आहे.

व्याख्यानाची गढी

गुरुजींनीं आपल्या कादंबऱ्यात 'प्रेमाची पाणपोई' घातलेली आहे. पण श्यामचें चरित्र सांगताना प्रसंग थोडे आणि व्याख्याने फार असा प्रकार झालेला आहे देशातील शिक्षणाची दुर्दशा, इन्फ्युएन्श्या सार्थीत पाऊण कोटी लोकांचा सहार, लो टिळकाची बहाडातील स्वराज्याची मोहीम, मालवीर चळवळ, मासाशन, सगीत, परीक्षा इत्यादि नाना विषया वर गुरुजींनीं आपले विचार श्यामच्या तिसऱ्या सडात विस्तारानें मांडले आहेत—आणि तेहि इतक्या उघडपणें व कडकपणें कीं, ब्रिटीश सरकारनें तें पुस्तक जप्तच केलें पुढें कॉंग्रेस सरकारनें ती बंदी उठविली.

ममाजातील विषमतेचे वर्णन श्यामने केले आहे. ते असे, “ आज मला लाखा आया अशा दिसत आहेत, आजारात दवा नाही, थडीत पाथरायला पावहण नाही, पावसात निमारा नाही, उन्हात छाया नाही, पिण्याला पाणी नाही, ग्यायला दाणा नाही, दुधाचा घेव नाही, फळाचें दर्शन नाही, ज्ञानाचा गंध नाही, कलेचा स्पर्श नाही, सारें गूढ्य, अर्धी लाखां कुठ्ठें या देशात आहेत. एकीकडे मोठमोठ्या ह्मेल्यानून, मोठमोठ्या बागानून रसाळ फळाचे करडेच्या करडे येत आहेत, दुसरीकडे विषम प्वरातहि शिळ्या भाकरीचे तुकडे कोणी खात आहेत, एकीकडे विजेचे पत्ते फिरत आहेत, दुसरीकडे उन्हाच्या झळा लागून लोक मरत आहेत, एकीकडे रेडिओचें संगीत आहे, दुसरीकडे मरण्याचा आक्रोश आहे, एकीकडे तिलास आहे, दुसरीकडे विनाश आहे, एकीकडे स्वर्ग आहे, दुसरीकडे नरक आहे.”

स्फूर्तीचे स्फुल्लिंग

अशा सामाजिक विषमतेतूनहि प्रगतीचा मार्ग आपला पाहिजे. हा आशावादी विचार गुरुजींनीं किती स्फूर्तिदायक शब्दांनीं मांडला आहे पहा — “ परिस्थिती कीं माझी चिन्हाति ? शेवटीं माझी चिन्हातीच विजयी झाली पाहिजे भी मृत्यूनून अमृतत्व निर्माण करीन मार्तीतून अमरावती घडवीन अध नारातून प्रकाश प्रकटरीन. जगातील सर्व महान् विभूर्तींनीं हें महान् सत्य जीवनात अनुभविलें आहे. त्याचा आत्मा वधींहि कशानेंहि चिरडला गेला नाही कृष्णाच्या अगावर भगदत्तानें रागानें अकुश फेडून मारला परंतु त्या अकुशाचें काय झालें ? श्रीकृष्णाच्या वक्ष स्थळावर त्या अकुशाची वैनयती गाळ झाली.”

जो ममाधानी, समतोल व हसऱ्या ठुत्तीने आपल्या जीवनाकडे पाहिल, त्याला सारें जीवन—जीवनच काय, पण मृत्युहि—सुंदर, त्यागताहें व आनंददायक वाटतो. या सानेरी दृष्टीने पाहून श्याम म्हणतो, “ मरण म्हणजे मेवा जीवनाला मरणानें फळ येत व मरणान्ना जीवनाचे कोंप पुटतात मला तर मृत्यु म्हणजे देवाकडे जाण्याचें दार वाटतें एखाद्या

मोठ्या राजवाड्याला अनेक प्रवेशद्वारे असतात. त्याप्रमाणे मृत्यूची अनंत प्रवेशद्वारे ओलाडित सिंहासनावर बसलेल्या त्या राजराजेश्वराचे दर्शन घ्यावे लागते. ”

करुण रसाचा उठाव

श्यामचा भाऊ सदानंद अकस्मात् निधन पावला हे कळताच श्यामचे कोमल हृदय बेभान झाले—सैरावेरा भटकू लागले. श्याम सांगतो —
 “ मी फिरत फिरत दूर गेलो. एखाद्या झाडासारखी मसून ‘ सदानंद, सदानंद ’ मी रात्र मारीत मुटे. पत्ती उडाले की मी ‘ सदानंद, सदानंद ’ हाक मारी. सदानंद कोटून तरी येईल असे मला वाटे. मी चोहोमानूस पहात होतो. मी झाडावर डोकें आपटी, दगडावर डोकें आपटी, परंतु फुटून जाईल इतक्या जोरात काही आपटीत नव्हता. मी हळूच आपटीत होतो. स्वतः मरून जावे असे काही मला वाटत नव्हते. माझे दुःख कृत्रिम होते असे नाही. परंतु तऱ्यात उडी घ्यावी असे काही वाटले नाही. मी भटक भटक भटकलो. रड रड रडलो. शेवटी दमून एके ठिकाणी मी बसलो. ”

शोकाच्या अतिरेकाने श्यामला वाटले, आपला मृत भाऊ सदानंद हाच एका पांगराच्या रूपाने आपल्याला भेटत आहे. तो म्हणतो,

“ इतक्यात अकस्मात् कोटूनसे माझ्यासमोर एक मुदर पांखरू येऊन बसले. किती तरी वेळ ते पांखरू हलेना, चालेना, गेलेना. मी त्या पांखरागडे पाहात राहिलो. ते पांखरू छातीशी लावावे असे मला वाटले. मी उठलो. परंतु पुन मसलो. ते पांखरू उटून जाऊ नये असे मला वाटत होते. ”

इंग्रजी कथा-वीजाचा विस्तार

‘ तीन मुले ’ ही एक छोटी कथा आहे. तिचे कथानक अगदी लहान आहे—आणि जे आहे तेहि इंग्रजीतील टेनिसन वीजीच्या ‘ इनॉक ऑर्डेन् ’ या काव्यावरून घेतलेले आहे. याच काव्यावरून वामनराव जोशी यांनी ‘ आश्रम हरिणी ’ ही आपली छोटेपानी कादंबरी रचली. त्यांनी तिला

पौराणिक वेप दिला होता. पण गुरुजींनी एक कोंकण-कथा रंगविली आहे. सारंग या समुद्रकाठच्या गांवीं तीन मुलें खेळत असतात. त्यांच्या प्रेमाची ही कथा आहे. ती बहुताशी संवादरूपानेच मांगितली आहे. वर्णनाचा भाग नाही म्हणण्याइतकाच आहे. पण या कथेन स्वाभाविकता फारशी नाही. एखाद्या अद्भुत कथेमारखें हें कथानक वाटतें. त्यांतील पात्रेहि हाडामाणाची, विचारा-विचारांची, जिवंत दिसत नाहीत. त्यांचे संवाद स्वाभाविक वाटत नाहीत आहे काय तो, त्यागी प्रेमाचा उदात्त नमुना. तो सोप्या सोप्या शब्दांनी, लहान लहान वाक्यांनी रंगविला आहे, 'ला मिझरेबल' या फ्रेंच कादंबरीचा अनुवाद 'दुःखी' या नावाने गुरुजींनी केला.

पौराणिक कथेचे रूपक

‘आस्तिक’ ही कादंबरी विशेष गुणांनी युक्त आहे. तीत सद्यःस्थितीवर पौराणिक कथेचे रूपक गुरुजींनी चढविलें आहे. तें इतक्या कौशल्याने की, तें वाचतांना शिवरामपंत परांजपे याचें स्मरण व्हावें, जनमेजय राजांनें सर्पसत्र आरंभिलें, या कथेवर आधारलेली ही कादंबरी गुरुजींनी नाशिक गुरुंगांत १९३३ साली लिहिली. त्यावेळीं गांधीजींच्या दांडीयात्रेचें अद्भुत व अपूर्व दृश्य सर्व जगानें, चकित नेत्रांनें, पाहिलें होतें, उलट हिंदु-मुसलमानांच्या द्वेषाचे व कलहाचे निरतारेहि फुटूं लागले होते. या कालखंडाच्या पार्श्वभूमीवर गुरुजींनी या पौराणिक कथावीजाचा विस्तार केला आहे. आर्य हे गोरे व नाग हे काळे. या दोघांचें अगदीं हाडवैर. पण त्यांचें ऐक्य का, कसें व केव्हा घडून आलें, याचें वर्णन या कादंबरीत आहे.

कादंबरीचा प्रारंभ एका नाट्यमय प्रसंगातून केलेला आहे. नदीला पूर आला असतांना आर्य-कन्या बसल्या बुडूं लागली. तेव्हां जिवावर उदार होऊन एका तरणानें तिला काढली. तो होता नागानंद. त्या दोघांचा पुढें विवाह झाला. अशा रीतीनें आर्य व नाग हे घंघ एकमेकांत मिसळत होते, पण त्यांच्या पुढाऱ्यांत मात्र वैर कायम होतें. महर्षि आस्तिक या

दोन्ही वशाच्या ऐक्यासाठी त्यागाचा, सेवेचा व शांततेचा मन पडयति होते. “ सर्वत्र मागल्य आहे असें मानणारा तो आस्तिफ. मनुष्या-तील सत्प्रवृत्तीवर विश्वास ठेवून माननी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास जे झटतात तेच खरोखर आस्तिक. ” त्याचे डोळे म्हणजे जणू प्रेमाची सरोवरे होती त्याच्याहि आश्रमावर जेहा राज्यसत्तेची सकात आली-आर्यांनी हृद्ग्र बेला-तेव्हा महर्षि जास्तिकांनी संदेश दिला, “ आता तुम्हींच एकेक आश्रम घना. ” यावरून आस्तिकाच्या रूपाने महात्मा गार्धीचीच मूर्ति गुरुजा रगतीत आहेत असें दिसते.

उपनिषदाचे वातावरण

आस्तिक ऋषींनी केलेला उपदेश, पाच पाच, दहा दहा पानें या कादररीत आलेला आहे. तो साराच मगल व आशापूर्ण आहे. उपनिषदाची आठवण व्हावी अशा रीतीने आस्तिफ आपल्या शिष्यांना शिकवीत आहेत तसाच गुरुचार्यांनी ‘ शांति मंदिरात ’ परीक्षितिला नेलेला बोधहि विलुप्त आहे शेवटी जनमेजय राजाने वनपुंड्याच्या प्रेरणेने नाग जातीचे उच्चाटनच आरभिले, त्याच्या पुढाऱ्यांना पडले, नेत्यांनी जखमिले, गुरुगात डारले आणि होळीमध्ये जाळून राख करण्याचा घाट घातला. त्याच वेळी प्रेमधर्माचा प्रचार करणारे वनरा नागानंद तेथे आले. त्याचा मुलगा शशांक याला हाताशी धरून आस्तिक ऋषी दुसरीकडून आले आणि त्याच्यापाठोपाठ हजारों अनुयायांची शांति-सेनाहि आली. जनतेच ते भव्य स्वरूप पाहिल्याने आणि आस्तिकाचे दिव्य तत्त्वज्ञान ऐकल्याने जनमेजय राजाने आपली दडपशाही थारविळी, दोन्ही रज्ज्यांची ऐक्य केले आणि मधुमायाचे साम्राज्य पसरले “ राजाची आज्ञा अयोग्य असेल, तर ती पायाग्याली तुडविणें हेंच प्रजेचें स्वतंत्र्य ” असें राजा जनमेजयानेच वनून केले.

भरतसुताच्या असहत्याची ही रथा जनूनहि मांगदर्शकच आहे.

प्रेमाचा संदेश

राष्ट्रीय ऐक्याचा मन उपदेशिताना महर्षि आस्तिफ म्हणतात, “ आर्यांनी

नागारमोर सेरामय, सहकार्यमय, प्रेममय जीवन उभें करावें. नागानीं आर्यासमोर उभें करावें त्या दोन प्रेमळ लाटा एनमेकींत मिसळून जातील एका नवीन महान् लाट उत्पन्न होईल ती आणखी दुसरींत मिसळेल. अशा रीतीनें ह्या भारतात मानवतेचा गोड सिंधु उचनळवू या. समजलेत ना ? सर्वांवरची आररण दूर हातील पापुद्रे पडतील, वनचें गळतील आतील सौंदर्य सर्वास दिसेल, ही दृष्टि घेऊन येथून जा व द्वेषमय दृष्टीनें पाहणारी आसमतातली मानवसृष्टि प्रेममय करा. ”

यादूनदि अधिक स्पष्ट व जोराची प्रेरणा गुरुजी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनीं देतात पहा “ द्वेषाची लाट आली आहे, प्रेमाचा सिंधु घेऊन चला. सकुचितपणा येत आहे, विशालता घेऊन चला क्षुद्रता घेऊन पहात आहे, उदारता घेऊन चला. अधार येत आहे, प्रकाशाचे स्रोत जाणा. धाण येत आहे, सुगंध पसरा मरणाचा सुकाल होत आहे, जीवनाची श्रुति करा वधनें वेळू पहात आहेत, तोडा तीं नघनें. मुक्त करा म्हणजे मुक्त व्हाल. ”

कल्पनेचे खेळ

काव्या गोन्याचा भेदभाव कसा व्यर्थ आहे हें गुरुजी काव्यमय वाणीने ऐकवितात. “ काळे नि गोरे रंग घेऊन काय जसतात ? काव्या रानीचें चंद्राशीं लग्न लागत असते हजारों नक्षत्रांच्या अक्षता त्या चेळेस त्याच्या-बघन ओवळून टकतात काळा रंग का वाईट ? काव्या लाटांच्या टोऱ्यावर पादरीं पेंढांचीं पुत्रे उघळतीं जात असतात. वेद सागतो, ‘ अतर्मुग हो ’ काळे असोत, गोरे असोत. काळीं वरवदे का वट असतात ? तीं रानचीं करपदे किती रसाळ व मधुर असतात. तीं काळीं म्हणून फेकाल तर मृत्त टराल. या काव्या नागण्या म्हणजे मनुळ मेना आहेत काव्या कोरिल्ला आहेत प्रेमाचें सगीत त्यानींच ऐक्याव, त्यागान्या धुति त्यानींच जगाला द्याया. ”

यादूनदि अधिक वदरींचा काव्य-रत्ननेचा खेळ पहा. “ हिमालयाला शेंडो शिपरें आहेत, त्या सर्वांमुळे तो आमतो. भारतीय धर्माला शेंडो

सुंदर सुंदर विचाराआचाराचीं शिगरे शोभेत. विविधता हें वैभवं आहे, परंतु त्या विविधतेच्या पाठीमागे एकता मात्र हजे. एका वृक्षाच्या पात्रा, एका नदीचे प्रवाह, एका सागरातील लाटा, एका अत्रातील तारे, एका सतारीतील बोल ! ”

सृष्टि-वर्णनातहि सद्भाव

सूर्योदयाचें वर्णन अनेक लेखकांनीं केलें आहे. गुरुजींची झेली काहीं वेगळीच. ते लिहितात, “ ते कार्तिन-मार्गशीर्ष महिन्याचे दिनस होते. घट्टवृक्षाच्या पानापानामधून लाल-लाल पळ शोभत होती. जणू लाल रद्राक्षच त्या घट्टवृक्षानें सर्वांगीं धारण केले होते. सूर्य उगवला होता. आत्रमातील कुमारांनीं झाडलोट करण्याचे आर्षीच सूर्यानें आपली सोन्याच्या हिराची केरमुणी घेऊन सारा आधार झाडून टाकल्या होता. दन्यापोन्यातून, वृक्षारडून सर्वत्र त्यान तो मुवर्ण झाड फिरविला. औष धालाहि अधाराचा केरकचरा ठेवला नाही. सूर्यानें अधाराचा कचरा दूर केला. बान्यानें पुष्कळसा पानपातेरा पहाटे उडून दूर केला. दन पडून मडा घातला गेला होता. फुलांचे मुगध पसरून पाविय व प्रसन्नता निर्मिली होती. पक्ष्यांनीं गोठ किलमिल मुरू केली होती ”

कादवरीत असलेली कादंबरी

म्हणजे जिला ‘ कादवरी ’ म्हणता येईल, अशी गुरुजींची कला कृति म्हणजे ‘ रामाचा शेला ’ त्यात प्रणयाचा आनंद व वियोगाचें दुःख याच्या छायाप्रभावाचा खेळ आहे, मुण दुष्ट स्वभावाचें चित्रण आहे, दोन कथानकाचा गोप विणलेला आहे. मिथवावरील अन्यायाचें एका प्रमेय मांडलेलें आहे आणि समाजाच्या एका विभागावर टीकाहि पण आहे. रमाची उत्कटता व पंचप्रमगामुलें उत्कटा यामुलें कथानक जिज्ञासा रोचून घेतें. या सर्व गुणसमुच्चयामुलें गुरुजींची ही कादवरी चित्रपट-निर्मात्यांनीं आपल्या उपयोगासाठीं निरडली आणि ‘ आगे बढो ’ ही हिंदी पट कथा जम्पर त्या फेरफारानें निर्मिली.

“ जिच्या दुर्दैवाला सीमा नाही अशा परागाटेच्या जमागिनी ” ची

ही करण कथा आहे. ती कथाहि अभागिनीच दिसते. कारण तिच्यावर गुरुजींनी १९३० सालीं त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगांत असताना प्रथम नाटक लिहिले. १९४१ सालीं त्यांनीं त्याच कथेला कादंबरीचा वेष्ट दिल्या; पण त्या पोशाकांत ती फरारीच झाली ! तं हस्तलिखितच महाळ झाले पण गुरुजींनी पुन ती कादंबरी लिहिली. त्यांची स्मृति पक्की च लिहिण्याची तयारी दाडगी. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली, १९४३ सालीं-तेव्हां गुरुजी तुरुंगांत होते.

या कादंबरीची नायिका सरला खरोखरीच अभागिनी आहे. तिची आई, भाऊ, पति सारे निधन पावलेले. बडिलांनीं दुसरें लग्न केलें. ते व त्यांची दुसरी पत्नी सरलेला ' विषवल्ली ' मानतात, फुलाळा-मुलाला हात लावूं देत नाहीत. म्हणून रानात जाऊन सरला दगडावर थोके फोडून घेऊं पहाते. तेथें तिच्या सावरतो उदय. हा एका स्वयंपाकिणीचा मुलगा, पण श्री. ए. पयेंत शिरलेला. लहानपणीं त्याला श्रीमंत मुलाकडून घास होतो, माफी मागण्याची पाळी येते. ' यशवंतराव खरे ' याचेवरहि असाच प्रसंग आलेला. पण हरिभाऊ आपटे यांनीं तो विक्ती मूर्खतेनें व रसपूर्णतेनें रंगविला गुरुजींनीं तो केवळ निवेदिला आहे-चित्तांतोळ खळबळीचें चित्रण फारसें नाहीच.

प्रणयाचें सरळ निवेदन

आपल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि सरला अगदीं सरळपणानें करते—त्यांत कलेचे कटाक्ष नाहीत कीं लजेचें सूचन नाही. ती उदयला एरुदम म्हणते, " आणि तुमचें नांव उदय ! तुमच्या रमालानें मला सांगितले. किती मुंदर नांव ! उदय ! अंधारांत उगवलेला तारा; अंधारांत उगवलेला चंद्र; अंधारांत उदयास येणारा सूर्यनारायण. उदय ! खरेच किती मुंदर नांव ! मी त्या नांवाचा जप करीत असते. ' उदय, माझ्या जीवनात कर ना रे तुला उदय. येथील ना माझ्या जीवनात ? तूं अमशील कां उदार, दिलदार प्रेमळ, स्नेहाळ ! ' असें मी त्यांना विचारीत असतें. "

' प्रेमाची सृष्टि ' हें प्रकरण तृतीय पानांचें आहे. पण त्यांत प्रेमी

युवयुवतीच्या हृदयातील सख्खीचि चित्रण असें फारसें नाहीं. भावनोत्पट उद्गार तेवढे आहेत. प्रेमाचा अमुर बाढीला लागल्यावर ती उदयला स्वतःसंगी म्हणते, “ कोमल वेल, हिच्यावर उपेक्षेची बीज न पडो. हिच्यावर निराशेचें निस्पारे न साडोत. आजवर मी रूप रडलें आता मला हसव. चाना मला विषवहरी म्हणतात. तुझ्या दारात ती अमृताची ठरो. तुझ्या प्रेमळ कटाक्षानीं, प्रेमळ स्पर्शांनीं ती अमृतमय होवो, रसमय होवो. ”

‘ तुझें हृदय हेंच माझें घर ’ असे नाटकी उद्गारहि सरला काढते. लहान मुलाप्रमाणें ‘ मी तुझ्या डोळ्यात बसेन, पिशात मावेन ’ अशी भाषा प्रणयी सरला काढते. प्रेमभावनेला फारच भरती आली तर ‘ मी तुझें थोट चावीन ’ असें ती म्हणते. अशा प्रणयिनी सत्य-सुष्टीत विरळा.

समाज-ऋणाची जाणीव

लौकिकी विधीशिवाय उदय व सरला याचें लग्न होतें. पण उदय आपल्या मरणोन्मुख आईला पहावयास जातो. ती आधीच मेली हें कळताच त्याची शुद्ध जाते. सरला एकाकी रहाते. बडील तिला घराबाहेर घालवतात. आत्महत्येचा विचार ती बारवार करते. ती पदरपुरास जाऊन अनाथाश्रमात मुलाला जन्म देते. तेथून परत येताना एक लफगा माणूस गोड बोलून तिला नाशिरास नेतो व वेश्यागृहात ठेवतो. तेथें येणाऱ्या एका लक्षाधीश शेटजीला केवळ आपल्या चाणीतील तेजानें ती ‘ पुण्य-प्रभावात ’ ल्याप्रमाणें शुद्धीवर आणते. तिकडे उदय शुद्धीवर येताच मरलेचा शोध करतो. पण तिचा पत्ता न लागल्यानें तो जीव देऊ पहातो तेव्हा त्याचा एक मित्र त्याला उपदेश करतो. ‘ एरच प्याल्या ’ तील रामलालच्या भाषणाप्रमाणेंच तो उपदेश लागलचरु पण उदात्त विचारानीं भरलेला आहे. तो मित्र उदयाला समाज-धर्माची जाणीव करून देताना म्हणतो, “ या समाजात तुम्ही जगत्रेत. समाजाचें ऋण नाहीं का ! शेतकऱ्यानें धान्य विकविलें. दिणकरांनीं वस्त्र विणलें. अनेकांच्या उद्योगामुळें आपण जगतों. आपलें जीवन म्हणजे कोट्यवधि लोकांच्या श्रमाचें फळ. आपलें

जीवन केवल आपलें नाहीं. तें समाजाचें आहे. एकादा दुःखी मनुष्य रस्त्यांत भेटला तर तुम्ही त्याचे अशु पुसायला नाहीं जाणार ? एकाद्याच्या पायांत कांटा बोंचला तर तो काढायला नाहीं जाणार ? ”

तो आणखी सांगतो,

“ तुम्ही नवधर्माचा उदय करा. नव समाजरचनेचा उदय करा. हिंदुस्थानात प्रचंड क्रांति पेटणार आहे. सारी विषमता, सारें दास्य त्यात राक होणार आहे. सारी क्षुद्रता त्यांत होमिली जाणार आहे. तुमच्या डोळ्यांना नाहीं दिसत ती क्रांति ? केवळ परकी सत्तेचाच तिच्यांत आहुति पडणार आहे असें नाहीं. सर्व प्रकारचा जुलूम नष्ट होणार आहे. या क्रांतीचे पाईक घना. अप्रभूत घना. ”

शतमुखी क्रांति

केवळ राजकीयच नव्हे, तर ‘शतमुखी क्रांति’ या देशात व्यावयाम हवी आहे, अशी तळमळ गुरुजींना लागलेली होती. तिचे पडमाद या कादंबरीत उठले आहेत. असृद्यता नष्ट करून सामाजिक क्रांति व्यावयाम पाहिजे. तिच्या आड येणाऱ्या सनातनी हिंदूंची कृष्णकृत्ये गुरुजींनी या कादंबरीत भडकणें रंगविली आहेत. अशा विरोधातूनहि समाजाचा विकास ईश्वर घडविल अशी गुरुजींची श्रद्धा होती. ती त्यांनी ज्या तऱ्हेनें प्रगट केली आहे, ती शिवरामपंत पराने येांना दोभण्यासारखी आहे. गुरुजी सांगतात, “ परमेश्वर हा सर्वोत्तम मोठा क्रांतिकारक आहे. तो केव्हां, कधी, कोठे क्रांति करील त्याचा नेम नाहीं. कधी एसादें फूल दाखवून तो क्रांति-करील; कधी एकादें निष्पाप बालक दाखवून तो क्रांति करील. हजारों साधनें, हजारों मार्ग. प्रत्येक क्षणाला प्रत्येकाच्या जीवनात क्रांति उक्ताति होत आहे. परंतु कांहीं क्षण महाक्रांतीचे असतात. एकादम मोठी उडी असते. जणु नवजन्म होतो. कायापालट होतो. माकडाचा एकादम मानव होतो. तो महान् क्रांतिकारक दिसत नाहीं. त्याला स्थानबद्ध करतां येत नाहीं. फांशी देतां येत नाहीं. परंतु त्याचें महान् क्रातिपायें या अखिल विश्वांत सारखें चालूं आहे. ”

या क्रांतिनारक परमेश्वरानें निदान सरला व उदय याच्या जीवनात तरी प्रकाश पाडला. 'सेवकराम' या नावानें उदय आदिवासींची सेवा करू लागला तो नाशिक येथे आला होता. तेथे सरलेने सनातन्याच्या परिपदेत व्याख्यान दिले. ते घाच पाने भरेल एवढें मोठें आहे पण वरेरकराच्या 'मथूशास्त्र्या' प्रमाणें त्याला उठाव देणें गुरुजींना जमले नाहीं. शेवटीं उदय व सरला यांची भेट होते आणि तो लक्षार्थीन व्यापारी व सरलेचे वडील हे तर पश्चात्ताप पावलेलेच होते. त्यामुळें शेवट गोड झालेला आहे.

वात्सल्याचे पाझर

'क्रांति' ही कादररीदेखील गुरुजींनीं तुहगातच लिहिलेली क्रांति म्हणजे काय? मूल्य-परिवर्तन "श्रम न करणान्याला तुच्छ मानलें पाहिजे. श्रम करणान्याला उच्च मानलें पाहिजे. याला मूल्य-परिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथे न्यायाची प्रतिष्ठापना करणें म्हणजे क्रांति"

या कादररीत मिनीचें चरित्र लट्टियाळणें वर्णिले आहे. तिचे वडील श्रीनिवासराम याचा प्रेमळ, उदार व विरक्त स्वभाव ठसठडीतपणें रेखाटला आहे. त्याची तुलना भगवान रामराशीं करताना गुदजी म्हणतात,

"एतादा मृत्युजय शिवशररच, वैराग्याचें भस्म अगाला पासलेला, शानगगा ज्याच्या मस्तकावून मरत आहे, शीलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळीं मिरवत आहे, पवित्र निश्चर्याचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियाचा राणाच श्रीनिवासरामाच्या रूपानें जेलत आहे जसें त्या वेळेस वाटे." श्रीनिवासरामाच्या मिनीवरील प्रेमाचे पाझर कादररीत टिनठिकाणीं बहात आहेत

भारतीय ऐक्याचें स्वप्न

राजीवा प्रचार करणारे एन शिक्षक मुकुंदराव याना देशभक्तीसाठीं शाळा सोडावी लागली. ते आणि रामदास असे दोघे डॉ. टागोराच्या

शांतिनिश्चिनात गेले त्यामुळे महाराष्ट्र व बंगाल यांचा एक धागा जोडला गेला. त्याचें सगुण स्वरूप म्हणजे वग रत्ना बाया व महाराष्ट्र पुत्र रामदास या दोघाचें एकेकावर प्रेम असलें 'मायेच्या पसान्यात' रामदास सापडला त्या दोघांच्या सजादातून व पत्रातून महाराष्ट्र व बंगाल यांच्या गुणदोषांची वर्णने पुष्कळ आली आहेत महाराष्ट्राचा बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद, स्वातंत्र्यवाद व विवेकवाद याचें विवेचन मुकुंदरावांनी आपल्या पधरा व्याख्यानानात केलेले आहे

बंगाल, महाराष्ट्र वगैरे सर्व प्रांतातील सर्व धर्मांचे व धर्मांचे लोक उच्च नीच भाव दाखून सहकार्यानें घागतील तर ? या प्रश्नाचें मगुर उत्तर गुरुजी पुढील गोड शब्दांनी देत आहेत. "सर्व धर्मांचे, सर्व सत्सृष्टींचे लोक मी कसे सहकार्यानें, प्रेमानें एकरूप नादपतें पाहा, कसा ऐक्याचा गोक विणीत आहेत माझी लेंकरें पाहा कसे विविधतेतून समीत निर्मीत आहेत, पाहा शतरंगाचा, शतगंधाचा बगीचा कसा सुलभीत आहेत, पाहा शतरंगाचा गालिचा कसा विणीत आहेत ' असें हिंदमता जगाला मागेल जगातील राष्ट्र या मातेजवळ यऊन धडे शिकतील. पुन भारत जगद्गुरु होईल." गुरुजी येथें जणु आपले आंतरभारतींच स्वप्नच रंगविण्यात गुन शाले आहेत ।

ध्येयवादाचें सूत्र

'ही कादंबरी मला जनि प्रिय आहे' एशी प्रशंसा खुद्द गुरुजींनीच जिची केली, ती म्हणजे 'सध्या.' १९४१ सालीं धुव्याच्या तुरगात असताना त्यांनी ही कादंबरी लिहिली. तिच्यात १९३० व १९३२ सालच्या दोन चळवळींची पार्श्वभूमी घेतलेली आहे. आहच्या आठवणीनें म्हणारा विधान तेथें आहे आणि ध्येयवादाची संस्थावर पाणी ओतण्याची तयारी असलेला, - 'लघ्न वरून हि सन्यासी राहणारा' असा कल्याण आहे या दोघांची राष्ट्रसेवा या विसृष्ट कादंबरीत वर्णिलेली आहे किंमुना " ध्येयवादी जीवाचा सप " शोमणाच्या एका जुडनाचेंच चित्र यात रंगविलें आहे

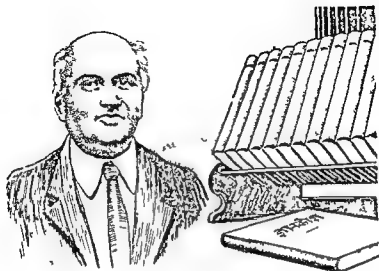
करण रसाचा उन्कर्ष

कल्याणच्या ध्येयाशी पूर्णपणे समरस होणारी अशी सध्या दारपविली आहे. त्याचे प्रेमाचे सवाद इतके महत्त्व जाहेत की, प्रत्येकाचे एक एका शब्दाचेच भाषण आहे व ते चार चार पाने दिलेले आहे एका महिन्यात तीन मृत्यु सध्या पहावे लागल्यामुळे तिचे हळुवार मन पिळवटून निघते. कल्याणलाहि लागोपाठ दोनदा मत्तमजुरीची शिक्षा तुरुंगात भोगावी लागते त्यामुळे सध्याच्या प्रणाल्या विरहाची व कारण्याची तीक्ष्ण धार येते. कादंबरीतील करणरसाचा उत्कर्ष मिटु म्हणजे सध्याच्या नाळाचा मृत्यु. तो प्रसंग गुरुजींनी दीर्घकाळ आठवून आळवून घोळाविला आहे. भाईजींच्या उदात्त अंतःकरणातील कारण्याने तर मूळच्या करण रसाला निराळाच उठाव मिळाला आहे भाईजींच्या रूपाने गुरुजींनी स्वतःचेच चित्र काढले काय? गुरुजींच्या सध्या जीवनाचे स्वरूप म्हणा, रहस्य म्हणा, तत्त्वज्ञान म्हणा, भाईजींच्या स्वतः विषयांच्या शब्दात प्रतिबिंबित झालेले आढळते ते म्हणतात,—“मी प्रेमाचा पुजारी आहे प्रेमाचा कण कण गोळा करणारा भिकारी आहे मित्रा माझ प्रेम सर्वांना देत फिरणारा मी फकीर आहे. मला अमुक तत्त्वज्ञान नाही, अमुक पथ नाही ” अमुक एका पत्राचा शिक्का असा माझ्या कपाळावर नाही. सहानुभूति हा माझा धर्म निथ दु स आहे, अन्याय आहे, जुद्धम आहे, तिथ जाव, हांग जाव, ह माझ ग्रीद ”

समाजवादाचा प्रचार

आपल्यामोवतालीं दारिद्र्यामळे होरपळणारीं माणसे पाहून गुरुजींचा जीव तिलतिल तुटे त्याचे दारिद्र्य, तसेच अज्ञान, रूढीचा जाच इत्यादि सर्व दु स दूर रसे करता येईल, ही एकच चिंता त्याचे चित्त रात्रदिवस पोसरीत असे. या सर्व रोगावर राममाण औषध कोणते? ‘स्वराज्य’ असे उत्तर त्याचे मन देई. पण पुढे स्वराज्य-प्राप्तीनंतरहि तीं दु स कायमच आहेत, असे पाहून त्याच्या मनाने दुसरे उत्तर दिले, व ते म्हणजे ‘समाजवाद.’ १९१० साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘श्रमणारी

लक्ष्मी ' या कादरींत जनी, घमां वगैरे व्यक्तींच्या रूपानें गुरुनींनीं सारिद्याचीं; विविध दर्शने दाग्गविलीं आहूत आणि बहुतेक प्रत्येक प्रकरणाचें पालुपद, " समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाही. " हेंच आहे. या व या वेळच्या त्याच्या इतर बार्दून्यात बहुतेक सारा 'गोल्पोटे व खोल्पोटे' यांच्या विग्रहाचा प्रचारच आहे.

ज्ञानकोशकार केतकर : : २४

देशभक्ति म्हणजे काय ? भाषणें करणें, दारे काटणे, परिषदा भरविणे, मोर्चे नेणें, तुरगात जाणें, पट्टे रुाणे, अखेर फाशी जाणें, हे प्रकार सर्वांना माहीत आहेत आणि ते ग्राह्यहि आहेत. पण ज्ञानाचा प्रसार करणें हेंहि एक देशभक्तीचेंच लक्षण आहे, याची जाणीव कितीनास असते ? निदान महाराष्ट्रात ती जाणीव जेव्हा फारशी नव्हतीच, अशा काळात देशाची भक्ति ज्ञानमार्गानें करणारे डॉ. केतकरासारखे दूरदृष्टीचे व चिन्ताटीचे एर फारच बिरळा ! व्यास-याज्ञिक, रसो-व्होल्टेयर, किंवा मार्क्स-मॅडिनी इत्यादि ज्ञानी लोकानीं आपल्या समाजात प्रचट अशी वैचारिक क्रांति येन्नी. तिचीं फळे सर्व जगाला जडूनहि चांग्यावयास

मिळत आहेत आणि यापुढेहि दीर्घकाल मिळत राहतील. गरिराला जशी जीवनसत्ते; तशीं राष्ट्राला विचारमत्तवे पुरविणारे लेखक हेहि देशभक्त होत, मानवतेचे उपकारक होत.

ज्ञानकोशाचे महावस्त्र

देवी सरस्वतीची पूजा करताना कोणी गवपुळे वाहतों, कोणी पंच-पक्कानाचा नैवेद्य दाखवितो, तर कोणी बघालंकार अर्पण करतो, पण देवीची महापूजा करून तिला महावस्त्र अर्पण करणारा भक्त एखादाच ! त्या कोठोंतील डॉ. केतकर होते. तीनतीनशें मोठ्या पानांचा एर, अशा तेवीस खंडांचा ज्ञानकोश महाराष्ट्र-शाखेला प्रथमच त्यांनीं अर्पण केला. त्याशिवाय, प्राचीन महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय काव्याचें परीक्षण, भारतीय समाजशास्त्र, निःशस्त्राचे राजकारण, जातिस्थेचा इतिहास, इत्यादि विविध विचार प्रसक्त ग्रंथ त्यांनीं लिहिले आहेत. त्याशिवाय विविध गुणानीं डोळ्यात भरणाऱ्या अशा सात वादन्याहि त्यांनीं रचिल्या आहेत. याशिवाय नाटक, कविता, निबंध वगैरे पुढेकळ लेखन पुष्कळच आहे. पण त्याची महाराष्ट्र-वाङ्मयाला मुख्य व रसाल देणगी म्हणजे ज्ञानकोश ! या त्याच्या महत्त्वाच्यामुळेच प्रा. पोतदागसारसे गाढे इतिहास-संशोधक त्यांना न्या. रानडे, लो. टिळक व इतिहासकार्य राजवाडे यांच्या पत्तीत सावितात. लो. टिळकांनीं न्या. रानडे याचें वर्णन करताना म्हटल्याप्रमाणें, 'रस्त्याची पहिली लाइन मारणारा' हाच प्रशंसेला पात्र होतो. तशीच कामगिरी डॉ. केतकर यांनीं मराठी भाषेच्या क्षेत्रात करून दाखविली. महळ स्थापून देशोदेशींची माहिती जमवून, लोकांमधून निधि उभारून, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन, वर्षानुवर्ष खडामागून खड रचून, एखादा कोश चिकाटीने व हिमतीने पूर्ण करण्याची परंपरा डॉ. केतकर यांनींच महाराष्ट्रात प्रथम पाडली. शब्दकोश, व्याख्यानकोश, चरित्र-कोश, विध्व-कोश, व्यावहारिक-कोश, इत्यादि जीं अनेक कार्ये महाराष्ट्रात पुढें जन्मास आलीं व सिद्धीस गेलीं, त्या सर्वांचे आयोजनक म्हणजे डॉ. केतकर.

ज्ञानाचा खजिना

सर्पसामान्य वाचकाला कोशाचें महत्त्व समजत नाही, किंहुना त्याचें अस्तित्वहि जाणवत नाही. मराठीतील या अनेक कोशाचा उपयोग शेंफडा किती वाचक करतात ? नव्हे, असे कोश आहेत याची माहिती तर मिती-जणाना असते ? पण हे कोश म्हणजे ज्ञानाचे झरे होत, खजिने होत, विद्युत्फेद्रे होत. कोशभार म्हणजे लेखकाचे लेखक ज्ञानाचें विश्लेषण (Analysis) जितकें आवश्यक, तितकें त्याचें मकलन (Synthesis)-हि अगत्याचें असतें. नदीचें पात्र नुसतें विस्तृत असून भागत नाही, तें खोलहि असावें लागतें. ज्ञानाची खोली वाढविण्याचें काम कोशकार करीत असतात. जगातील ज्ञानगोचेचीं मुलें किती अनंत आहेत, याची कल्पना नव्या वाचकांना कोशायरुनच येते. त्याचप्रमाणें कोणत्याहि लेखकाला आपला लेख माहितीपूर्ण रीतीनें मांडावयाचा असेल, तर कोशाचें साहाय्य पार होतें. तुम्हाला कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा अजो, त्याचा प्रारंभ कोशप्रथ चालण्यापासून करा, म्हणजे त्या विषयासंबंधी त्या कालापर्यंत सान्या जगात काय लिहिलें गेलें आहे याचें ज्ञान तुम्हाला होईल. जगातील सर्व ज्ञानाचें रत्नभांडार म्हणजे कोशप्रथ. अशा कोशाची परंपरा निर्माण करून डॉ. केतकर यांनी महाराष्ट्रावर अक्षय्य उपकार केले आहेत.

“ चालता-बोलता कोश ”

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा जन्म १८८४ साली झाला. त्याचे चुलते उमरावतीस होते. तेथे त्याचें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झालें. त्यावेळींहि चौफेर व्यासंग करण्याचा हव्यास त्यांना होता. त्यामुळे त्याचे शिक्षक त्यांना “ चालता-बोलता ज्ञानकोश ” असं म्हणत. मॅट्रिक झाल्यानंतर ते मुंबई येथें विल्सन कॉलेजात दाखल झाले, तेथेहि अवांतर वाचनाचा नाद त्यांना दाढगा ! त्यामुळे इतरमध्ये त्यांनी एक गटगळी ग्राह्यी. बी. ए. च्या परीक्षेनें हे अपयशाचा तडागा दिला. परीक्षेपेक्षा वाचनाचें आणि लेखनाचेंहि वेढ त्यांना अधिक होतें. “ महाराष्ट्र वाग्बिलास ”

या नावाचें सामिक त्यानीं मी. ए. मध्ये असतानाच काढलें. त्याची महत्त्वाभावा जबर. सकटें त्याच्या खिसगणतींत नसत. त्याच्या मनानें घेतलें मी, आपण अमेरिकेस जां आणि त्या स्वतंत्र, संपन्न व सुधारणेल्या देशातील ज्ञान लुटावें. एम्मा मिश्रय केला कीं तो ठाम, या कटव्या उक्तीचे वेतकर होते त्यानीं आपलें घरदार विकलें आणि ते अमेरिकेस गेले. तेथें त्यानीं समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. ते १९०७ सालीं मी. ए. झाले आणि १९०८ सालीं एम. ए. तहि उत्तीर्ण झाले. 'हिंदुस्थानातील जातिसंस्थेचा इतिहास' या विषयावर प्रश्न लिहून त्यानीं पीएच्. डी. ही पदवी मिळविली. अशा तीन पदव्यांचे तुरे आपल्या मदिलात खोवून डॉ. वेतकर हिंदुस्थानात १९१२ च्या आक्टोबरात परत आले.

भाषाशर प्रांताची मागणी

येथें आल्यावर त्यांना बलकृता विद्यापीठात उपप्राध्यापक म्हणून एक वर्ष काम करण्याची संधि मिळाली. तेथें असताना त्यानीं भारतीय अर्थ शास्त्र, हिंदु कायदा वगैरे विषयावर प्रश्न लिहिले. 'राष्ट्रधर्म प्रचारक सत्र' या नावाची संस्था स्थापून त्यानीं आप्र, उत्कळ वगैरे प्रांतात प्रचार केला. हा प्रचार त्यानीं संस्कृतमधून केला हें विशेष. आपल्या देशाचें शिक्षण व राज्यकारभार देशी भाषांनुच झाला पाहिजे जसा प्रचार त्यानीं आप्रहानें केला. १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात भद्राम येथें राष्ट्रसभा भरली होती तेव्हा वेतकरानीं भाषाशास्त्र प्रातरचनेची मागणी करणारी शेंकडा पत्रकें वाटलीं. स्वभाषेच्या उद्धाराचा व उन्न-
पाचा त्यांना जणु निदिध्यासच लागला होता.

ज्ञानकोशाचे तप

मातृभाषेच्या सेवेचा एक अभिनव मार्ग वेतकरांना डोस्यत चमकून गेला. ज्ञानकोशाची रचना त्यावेळीं अरिबल भरत गटातील भाषातज्ज्ञां कोठेंच शांतली नव्हती—तेलंगूचाच बाय तो अपवाद होता. पण वेतकराची मनीषा नेहमी गमनचुची असे. "मराठात लिहिलेल्या ग्रंथांचें

इतर देशी भाषात आणि युरोपातील भाषातमुद्धा भाषांतर व्हावें. महाराष्ट्राचें राज्य स्वतंत्र असावें आणि मराठीतून लिहिलेल्या कायद्यांना मराठीतून सही 'फेल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊ नये.' असे विचार त्यांच्या मनात नेहमीं घोळत. त्यामध्ये 'आतर भारती' व 'सयुक्त महाराष्ट्र' या आजच्या आकांक्षाचीं बीजे आढळत नाहींत काय? त्याच भाषा-प्रमाने ज्ञानकोशाची उभारणा करण्याची उभारी त्यांनीं धरली. ता. ८ जुलै १९१६ रोजीं नागपूर येथे त्यांनीं 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ' स्थापन केले. लो. टिळकप्रभृतींनीं त्याला पाठिंबा दिला पण द्रव्ययत्न आणि मनुष्ययत्न जमविण्याचे कार्य त्यांनाच करावें लागलें. ज्ञान व धन याचा मग्न करण्यास पुणें हेंच ठिकाण चांगलें आहे असें वाटल्यामुळें, केतकरांनीं ज्ञानकोश मंडळाची शारा पुण्यास काढली. ही शाराच पुढें मुख्य कचेरी बनली. अनेक माणसें हाताखालीं ठेवून, 'अगणित विषयांचें चिंतन करून, त्यातील उपयुक्त विषय निवडून, ते त्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणें वाटून देऊन आणि जरूर तेव्हा मंडळाबाहेरील विद्वानांचेहि लेखन-माहाय्य घेऊन, सतत अकरा वर्षे असड व अनलसपणें काम करून, केतकरांनीं ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला ! विद्येच्या साधनातील एक तपच त्यांनीं पूर्ण केलें.

लोकविलक्षण कल्पना

ज्ञानकोशाच्या कार्याचा प्रसार करण्यासाठीं केतकरांनीं १९२५ सालीं 'विद्या-सेवक' नावाचें मासिक काढलें. तें तीन वर्षे चाललें होतें. 'पुणें समाचार' नावाचें दैनिकहि त्यांनीं १९२७ सालीं सुरू केलें होतें. तें एक वर्ष चाललें होतें. 'लोकविलक्षणपणा' हा केतकरांचा एक ठळक गुण होता. १९२० सालीं त्यांनीं एका जर्मन तरुणीशी लग्न केलें. वात्य-स्तोमविधि करून व तिचें नाव शीलवती ठेवून केतकरांनीं हा विवाह केला. १९२६ सालीं त्यांनीं 'स्वयनिर्णयी सत्र' स्थापन केला. भारत-मध्यावर फिराद करून हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अशी विलक्षण कल्पना त्यांच्या मनात उमळली. अशा त्यांच्या अजय करपनाशीं व

कार्यांनीं लोकांनीं फारस सहकार्य न केलें, तरी त्याच्या साहित्य सेवेप्रदून मात्र सर्वाना गाढ आदरच राहत होता १९२६ पासून १९०८ पर्यंत त्याच्या सात कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या त्याच्या साहित्यमेरेविषयी उतकता प्रसूत करण्यासाठीं पुणें येथें १९२९ सालीं 'महाराष्ट्र आरदोपासक मंत्राचें' अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें त्यानंतर १९३१ सालीं दैवादाद येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें' अध्यक्षपदहि त्यांनींच भूषविलें १९३७ सालीं पुणें येथें ते मृत्यु पावले

त्याच्या कादंबऱ्यांचे चमकाल, प्रियवदा (१९२६), परागदा (१९२६), आशादादी (१९२७), गावसागू (१९३०), माझण कन्या (१९३०), विचक्षण (१९३६), व मटस्या (१९३८)

नालित्याची उणीव

“ पुस्तक एकादा वाचन्यानंतर दुसऱ्यादा वाचावे, व दुसऱ्यादा वाच त्यानंतर पुन एकादा किंवा अनेक वेळा वाचावे अशी माझी विनंति आहे प्रत्येक वाचनाच्या प्रसंगी प्रस्तुत लेखनाचें रहस्य अधिकाधिक कळत जाईल ” असें माहात्म्य केतकरांनीं आपल्या कादंबऱ्याचें स्वतःच वर्णिलें आहे पण त्याच्या कादंबऱ्या एकादरी वाचलेले कादंबरी वाचक किती असतील ? चादीचें पाणी दिलेले शिशाचे जड गोळे हातात घेण्या-इतकच अवजड काम केतकरांच्या कादंबऱ्या वाचण्याचें आहे, असेंन सर्व सामान्य वाचकसमूह मानतो. खुद्द त्याच्या पत्नी सौ शीलवतीबाई यांनीं एका प्रस्तावनेत हें म्हणून केलें आहे की, 'त्याच्या कादंबऱ्या पक पणसा प्रमाणें आहेत त्या शान्दिक वोजवण्यामुळे काटेरी राहत असल्या तरी पण त्यातील पूर्णत्वान्न पोचलेल्या विचारानीं वाचकाचीं मनं तह्मीन कर तात ” यातील प्रसार्थक अधिक सरा आहे मंडवडीत भाषेच्या काटेरी सालींून वाचक या कादंबऱ्याच्या जात गिरला, तरी त्याला तेथें गोड गेरे काहीं फारसे हार्ता लागत नाहींत नालित्याला मारव अशी केवळ भाषाच केतकरांची आहे असें नव्हे, तर भाषेच्या पोटातील रुपास्तु व तिचा परिवोध, हादि नालित्यापासून फार दूर आहे त्यांनीं पात्रे नियत

नाहीत, प्रसंग स्वाभाविक नाहीत व स्वभाव सहज नाहीत. कथानकात कोठे जिनामा उत्पन्न होत नाही की रसाची निर्मिति नाही—आहे काय ते, अभिनय स्वरूपाचे कथानक व त्यावर टांगले समाजशास्त्रीय विचार. चार पात्रांची नावे घेऊन व दोनचार प्रसंग उल्लेखून, त्या त्या निमित्ताने विवाहसंस्था, जाति-संस्था, मजूर चळवळ, पतित स्त्रीपुरुषाचे स्थान इत्यादि विषयावर आपले शास्त्रीय व ऐतिहासिक विचार मभीर भाषेने व माहिती-पूर्ण रीतीने मादलेले आहेत. कोणत्याहि विषयाच्या मुळाशी जाऊन त्याचा विचार करण्याचे कौशल्य जसे केतकराच्या जर्गी आहे, तसेच समाजाची घडी बदलून टाकणारी अभिनय योजना मादण्याचे धारिष्ट्यहि त्याचेजवळ आहे. त्यामुळे त्याची कोणतीहि कादंबरी वाचकाच्या बुडीला धके दिल्याशिवाय रहात नाही.

पतितांचा कैवार

या विचार-प्रवर्तनाप्रमाणेच दुःसिताविषयी अनुरूपा हाहि त्याच्या कादंबऱ्याचा एक प्रशंसनीय गुण आहे. जे जे कोणी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय वर्चस्वासाठी चंगरले गेले असतील, त्याचेकडे सहानुभूतीने व समतोल दृष्टीने पहाण्याचा दृष्टिकोन ते वाचकाना देतात. समाजाच्या कोपऱ्यात दडलेली, अधारात सडलेली जी जातिहीन, शानहीन, द्रव्यहीन माणसे असतील, त्यांचा कैवार घेऊन केतकर उठतात—आणि त्यांना सुखितीत आणण्यासाठी समाजाने काय करावे, समाजाची रचना कशी बनवावी याविषयीचे आपले मूलगामी व क्रांतिकारक विचार ते कादंबऱ्यातून माडतात. प्रि. गोळे यांनीहि आपल्या विचाराचे वाहन म्हणून 'हिंदुधर्म आणि मुधारणा' ही कादंबरी लिहिली. प्रि. वामनराव जोशी यांच्या 'रागिणीची' हि बैठक तीच. पण या दोघांपेक्षाहि केतकराच्या कादंबऱ्यात रजकता व आकर्षकता कमी. निश्चिंत व्यक्तीची नावे निश्चित बदलून त्याची पात्र केतकर आपल्या कादंबरीत रंगवितात आणि त्यावर तोंड टाकून, एकेरी शब्दानेहि, हवी तशी टीका करतात. यामुळेहि त्याच्या कादंबऱ्याची अप्रियता वाढली.

भाषेचे टोप

केतकराच्या भाषेमध्ये वचळ बोजडपणाच आहे, असे नवे तर परीक्षणादि आहे दु प्रोफेसी, सु पय त्याग, भवितव्य-गिलोफन, द्रव्योत्पादन-समर्थता, परजनमप्राप्ति इत्यादि क्रिप संस्कृत शब्द कथा कादंबरी वाचकांच्या मराठी वाचकांना कसे पळणार? 'अभिलषा' हा शब्द तर वारवार येता पण ते शाब्दिकपणे तरी सटोप नाहीत, परंतु मनी तद्देची वाक्यरचना केतकर मधूनमधून जी करतात, ती मराठी वाचकांना खणकते व आवेपाह पाठते 'अपत्यावर पटकारा आहे,' 'तिला चांगले भवितव्य देता आले असे,' 'त्यात माझा सद्गुण झाला नाही' इत्यादि वाक्यरचना मराठीला न शोभणारी आहे त्याच्या कादंबरीच्या अग्रिमतेत या भाषा दोषांमुळे हि मर पळी

विद्यमान व्यक्तीवर टीका

'गोंडयनातीत प्रियवदा' ही केतकराची पहिली कादंबरी एका स्नेधाने विचलल्यामुळे, आपण मोठाप्रमाणच कथाहि लिहू शकतो, हे दाखविण्यासाठी ते कादंबरीच्या मुट्यात निरले या पहिल्या कादंबरीत नागपूरकडील देशस्थ-कोंकणस्थ-कहाडे या त्रासणाच्या पोटगातीतील सुरस त्यानीं उघड केली आहे आणि गिरण्यातीत डायरेक्टर व सरकारी अधिकाऱ्यांना आपल्या टीकेच्या घारेवर धरले आहे विशेष कलाहीन शोष म्हणजे महाराष्ट्राचा आदरणाय वाटणारे इतिहासाचाय श्री विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांची मूर्ति डाळ्यापुढे उभी करणारे वैननाथशास्त्री हे पात्र या कादंबरीत रंगविले आहे या ग्रास्त्रीबुवांनी एका मुद्रित विषयेशी पुनर्गृह वेगवेगळे दाखविले आहे आणि इतरहि घरे व स्वभाव-दोर चित्रित केले आहेत कल्पित सुणीच्या आस-थाने विद्यमान व्यक्तीवर अशी टीका करणे हे "चोरच्या छाप्यात मातून वार करण्याइतके अश्लाघ्य" आहे, असाच काही साहित्य समालोचनकाराचा अभिप्राय पडला आहे भाषेत वेगवेगळ्या व विचारात विचित्रपणा जगला तरी केतकराची मृग्य दृष्टि, महानुभूतीची शक्ती व अनुभवाची, व्यासगाची

बैटक-या गुणामुळे या कादंबरीने मराठी वाचकांचे लक्ष आपलेकडे ओढून घेतले.

विचार-प्रवर्तनाचे स्वरूप

‘ब्राम्हण-कन्या’ या कादंबरीत कालिंदीचा जीवनवृत्तात सांगितलेला आहे. पहिल्या सहा प्रकरणात तिच्या पूर्वीच्या दोन पिढ्यांचा इतिहासच दिला आहे. त्या वशावळीच्या गुतावळीमुळे वाचकांचा जीव प्रारंभीच गुदमरतो. त्यानंतर इम्रायल ममाजाचा इतिहास येतो. कालिंदीने लिहिलेल्या एका गोष्टीने तेहतीस पाने व्यापली आहेत ! आणि नंतर तिच्यावर चर्चा-अभिप्राय-वादविवाद ! शिवाय तिला उत्तर म्हणून रामराव जी गोष्ट लिहिली तिने हि या कादंबरीची अठरा पाने भरली आहेत. शिवाय कालिंदी व तिचा भाऊ सत्यव्रत यांची पत्रेहि प्रदीर्घ आहेत. आणि शेवटी रसतेचा कळस केला आहे ‘वैजनाथ-स्मृतीने’. येचाळीस फलमाची ही स्मृति गारा पाने पसरली आहे. हे वैजनाथशान्नी इतिहास-संग्रोधक व सनातनी असतात, तरी त्यांनी पुनर्विवाह केलेला असतो. त्याचा फटफळपणा असा की, ते न्या. रानडे यांना उद्देशून “ त्या महाबाळा इतिहास काय समजतो ? ” विचा “ त्या राम्या भांडारकरला काहीच समजत नाही. ” असे अर्थाच्ये बोलतात. पुणे-त्यातले त्यात सदाशिव पेठ-यावर तर केतकर जातायेता दातओठ ग्यातात. जशा लिखाणाने वाचकांच्या सदभिग्वीला, मस्त्रुतीला विचा सभ्यतेला धक्के बसतात हे खरे, पण त्याने त्याच्या बुद्धीला धक्के बसून विचारप्रवर्तन नितीसे होणार ?

कलेचा आत्मा

कालिंदीला रामराव आपल्या लग्नाची मागणी घालतो ती सरळ रोखठोक भाषेने. त्यान प्रेमाची लपवाळपव विचा नाजूकपणा नाही. केतकरी गाय्या हाच आहे. एखाद्या माद्याच्या भाषेत “ रामराव एरुदम तीस म्हणाला, “ कालिंदी, चल आपण आपली आयुष्ये जोडून टाक. ”

“ तुम्ही ही मागणी विचारपूर्वक करीत जाहा काय ? ”

“ अगदीं विचारपूर्वक. ”

“ तर मग मला सांगितलेंच पाहिजे की, तुमच्या या कृपेखल मी कधी आहे पण तुमच्या कृपेचा मला फायदा घेता येणार नाही. ” बस, गलास! शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी, व्यापारासाठी किंवा देणोदारासाठी अनेक धाडसी तरुण हिंदुस्थानातून इंग्लंड-अमेरिका सैरे देशात जातात. आणि त्यापैकी काही तेथे कायमचे स्थानिनिहि होतात. मातृभूमीपासून परागदा झालेल्या अशा हिंदी लोकांच्या समाराचें चित्र डॉ. केतकर यांनी आपल्या ‘ परागदा ’ या कादवरीत रंगविले आहे. खुद्द केतकर हे अमेरिकेस जाऊन राहून आलेले. त्यामुळे त्यांनी तेथील हिंदी स्त्रीपुरुषांची बरीबाईट कृत्ये प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली. पण त्यात कलेचा आत्मा ओतण्याची इच्छा व पायता त्याच्या ठिकाणी नव्हती. त्यांनीच या कादवरीच्या उपसहारात, कादवरीमध्ये रंगविलेला समाजचित्रे घालण्याच्या ‘ कारस्थानावर ’ टीका केली आहे आणि आपलें असें मत निवेदिलें आहे की, “ कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक भाषेत एकाच मूळ जो व्यवहार होता, त्यामुळे उत्पन्न होतो. ” ही केषियत लगडी वाटते. कारण साध्या आयुष्यक्रमातील सत्य व्यवहार वाचनीय वाटोवत म्हणून कथालेखनातून भव्यातुल्याची निवड (Selection) केली पाहिजे आणि त्याचें चित्र प्रमाणरूप (Proportion) रचनेच्या चौकटीत नसविलें पाहिजे. हें कलेचें पथ, केतकरांना कधीच पाळता आल नाही.

टीकेचा काळा कुंचला

हिंदी पुढाऱ्यावर टीका करण्याची आपली हीण केतकरांनी याच कादवरीत पुरी करून घेतली आहे. लाला लजपतराय हे एक पञ्जाबमधून आलेले देशभक्त दाखविले आहेत ‘ लाल लाल पाल ’ या बदनीय राष्ट्रीय निर्मूर्तपेकी लाला लजपतराय याचें चित्र डोब्यापुढें उभें रहावे असें हें पमबे नाव आहे. पण केतकरांना त्याचें नीटसे निडमनहि करता आलें नाही-मग यथार्थ चित्रण कोठलें ? डॉ. रवीद्रनाथ टागोर याच्या नाव्यावर ‘ गायत्री वामलपणाचा ’ शिक्षा मारून केतकरांनी टीका केली आहे.

सर्वसामान्य हिंदी पुढाऱ्यावरहि आपल्या हातातील काळा कुचला त्यानी पिराविला आहे शेवटी प्रो. गोगटे हे आपले लायलचफ 'विधान' पाचतात. त्यात केतकरानी देशाच्या उद्धाराची कोणती जर्डीबुट्टी सांगितली आहे ? तर 'देशासाठी उच्च ससृष्टीची वाढ करू अशी एक मोठी उघड्या तोंडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे त्या जातीत अर्थात् वाटेल त्या मूर्तत्ववान् लोकांचा प्रवेश शास्त्र पाहिजे" हा उपाय जितका विक्षिप्त, तितकाच अव्यवहार्य नाही काय ?

हे मूर्ति-भंजनहि नव्हे

अमेरिकेत वीस वर्षे राहून हिंदुस्थानात परत आलले ब्रह्मगिरीगोवा याची कथा 'आशावादी' या कादंबरीत केतकरानी सांगितली आहे. त्यानी परत येण्याचे कारण म्हणजे "देशातील सर्व लोकांविषयी माझ्या मनात असलेले प्रेम, आपल्या लोकांनी उजविला यारें ही इच्छा, आणि तसेच आपल्या जगभर प्रवासामुळे जो आपणात अनुभव उत्पन्न झाला आहे तो इतरांस प्राप्त करून द्यावा ही इच्छा, आणि हिंदुस्थानात आपण जाऊन काही तरी करू हा आत्मविश्वास" हीच केतकराची बैठक.

ब्रह्मगिरीगोवा म्हणजे देवीदास अने त्याचीं सवें निर्भीड व वर्तन नि स्पष्ट दाखविले आहे सन्यासी असून ते निष्क्रिय सन्यास-मार्गावर टीका करतात. गीतेनरील त्याचीं व्याख्याने सादररीत लायलचफ दिलेली आहेत. त्याच्या मुग्यान केतकरानी गीतेची नालस्ती मनमुराद बेल्गी आहे. "गीतेचा उपदेशच आजच्या स्थित्यंतरक्षम जगात योग्य नाही," असे म्हणून न थायता त्यानी 'गीताकार म्हणजे,' 'गीताग्रथ सेतानी आहे.' अशी नेटूट विधानेहि केली जाहेत यात निषर्वास आहे, तरुंदुपता आहे आणि बुद्धीचा वनपणाहि आहे अशा विधानात स्वतः प्रकाश नाही, मूर्तिभंजन नाही, नवे असे तत्त्वज्ञान नाही.

परदेशांतील जीवन

त्या जीवनातील केवळ प्रणयविषयक मागच त्यांनी रंगविला आहे —
 ' रंगविला ' म्हणण्यापेक्षा चर्चेत घेतला आहे मिसिस दास याची वडपड
 आपल्या मुनीतीला आय सी एस नंतर मिळाल्या यासाठी चालले की
 असते चंदनानी हा तसा तरुण जाय सी एम असतो पण त्याच मनात
 त्या मायलकीबद्दल काही गैरसमज निर्माण झालेले असतात ते दूर
 करण्याचे काय मिसिस केलासनाथ अधिकारवाणीने प्रभावतात आणि शेवटी
 धाईधार्डेने व खुशीच्या सत्तीने चंदनानी व मुनीता यांचे लग्न टारून
 टाकतात याशिवाय कादंबरीत त्यांचा ' गावसासूणा ' कोंठेच दिसत
 नाही या मुख्य कथानकाच्या निमित्ताने हिंदी विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल
 केतकरांनी आपले विचार मांडले आहेत आरभी व शेवटी सुनार दहादहा
 पाने सभेतील भाषणांनी व्यापली आहेत ।

शेंडेकव्यातील सरसता

' विचक्षणा ' ही नेतकरांची कादंबरी 'स्त्री' मासिकातून प्रसिद्ध
 झाली म्हणूनच की काय, तिच्या पूर्वार्धात तरी सुगमपणा, सहजपणा,
 जीवतपणा—म्हणजेच कादंबरीपणा—काही प्रमाणात आला आहे किंवा
 आपल्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांवरील टीकेपासून केतकरांनी भड्डा घेतला
 असावा ' विचक्षणा ' लिहिण्यापूर्वी तीनचार वर्षे आधी त्यांनी ' कव्याचे
 निश्वास ' या कथासंग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना असे म्हटले आहे की,
 " सामान्य वाचक नीति सहन करील, शिष्या सहन करील, पण
 लेखकाची नीरसता कधीच सहन करणार नाही " ' विचक्षणा ' या
 कादंबरीतहि, सर्वसामान्य वाचकस्वर्गाच्या दृष्टीने अनीतीचे विचार जाहेत,
 राजकीय पुढारी व धार्मिक गुढ यांना 'शिष्याहि' आहेत, पण कादंबरीच्या
 प्रथमार्धात नीरसता मात्र पारंगी नाही ही कादंबरी त्याच्या मृत्यूच्या
 थोडेच दिवस पूर्वी पूर्ण झाली होती पाहल्या कादंबऱ्यातील भाषेचा
 बोजवणपणा नराचसा या कादंबरीत अडला आहे तथापि 'विचारपीष्वल्प,
 आयुष्य-कार्य निश्चय, शिष्य-विज्ञापकारक,' असल्या शब्दाच्या शृंगला
 भाषेच्या पायात आहेतच ' तर्जनेन मर्कटितम ' अशा तऱ्हेची मन पूत
 टीका गीतेवर, धर्मावर, देशभक्तीवर केलेली आहे 'पुष्टिमार्गचि' स्तोम

माजविणाऱ्या श्रीरगाचार्याच्या बुवाबाजीचें कांहींसैं समर्थनच यात केलें आहे. कदाचित् तो केतकराच्या उपरोधिक लेखनाचा नमुना असावा ! शेवटीं डॉ. तर्कटे याची ' तर्क-नीति ' आठ पानें दिलेलीं आहे. ती पाहिली म्हणजे ' ब्राह्मण-ऋग्वेदीय ' वैजनाय-स्मृतीचें स्मरण कोणासहि होईल. तेव्हा मान्यानें वाचक चीत होणार नाहीं, म्हणूनच कों काय, प्रो. लोंढे याची पुरवणी चार पानें जोडलेली आहे—आणि वर पासगासाठीं ' पद्मनाभ—चतुःसूत्रीहि ' छोट्यासारखी अडकाविली आहे. या सर्व जडजबाल लेखनाचा सदेश काय ? तर वेऱ्यागमन व बुवाबाजी याची तरफदारी करून स्वैराचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देणें !

स्त्रीपुराणेंच काय, ण त्याच्या दारीकसारिक वस्तूचेहि वारकाईनें वर्णन करण्यास केतकराची लेखणी या कादंबरींत सज झाली आहे. मनुळेच्या घरच्या कलात्मक ' टी सेट ' चें केतकर पुढीलप्रमाणें वर्णन करतात, " तो चहान्ना सेट स्वयंरूपनेनें व थोर अभिरुचीनें बनविला होता. इग्रजी नमुन्याचें अनुकरण नव्हते, ही गोष्ट त्याच्या चटकन् लक्षात आली. त्यात चहा ओतण्याकरितां जी तोटी होती त्या तोटीवर शिव व त्याच्या जडेंतील गंगा असें नक्षीकाम होतें, आणि अनेक शिखराचीं चित्रे चहादाणीच्या मध्यभागावर काढलेलीं होती. साखर च्या भाड्यात ठेवली होती तें भाडें मयूराकृति होतें; आणि त्यावर कार्तिकस्वामीची आकृति झारुणाच्या शीर्ष-भागीं बसविली होती. चहादाणीमध्ये जीं अनेक पर्वतशिखरे कोरलेलीं होती त्यातून देखील दक्षयज्ञ, यमविध्वंस, पार्वतीची तपश्चर्या, इत्यादि चित्रे कोरलेलीं होती. "

विविध अनुभवांचें चित्र

' भटक्या ' ही केतकराची शेवटची कादंबरी. त्याच्या मृत्युमुळे ती अपूर्ण राहिलेली. गुणाच्या दृष्टीनेंहि तिचें स्थान शेवटचेच लागतें. अजनवेल येथील एक मुलगा चिपळूण येथें अठराव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेतो, मॅट्रिकमध्ये तीनदा नापास होतो आणि मग शेवटजीचा नोकर, डॉक्टराचा कंपनीडर, मेसोपोटोमियामधील लष्करी नोकर, आणि नंतर राजकीय चळवळी-

तील एक वाजारगुणगा—अर्धी निरनिराळीं कामें करतो, आणि समाजातील विविध वर्गांचें अनुभव घेतो. असें एकेरी व दुवळें कथासूत्र या कादंबरीचें आहे. तिचा हेतु “आयुष्पन्नाची विविधता लक्षात यावी, आमच्या समकालीनाच्या सामाजिक स्थितीची चित्रणा पुरी व्हावी” एवढाच आहे पण ती चित्रणाहि अगदी ओवडघोवड पद्धतीनें वेलेली आहे. ना प्रमाण, ना रंग अशी कलाहीन कृती ती आहे. नायकाचें शाल-पण कोठणात गेलें म्हणून कोंकणचें रम्य वर्णन त्यात आले असेल म्हणावें, तर तें नाहीं, आणि रणक्षेत्रावरील रौद्ररस कादंबरीच्या पाटांतून वहात असेल म्हणावें, तर तोहि नाहीं.

कादंबऱ्यांचा कच्चा माल

केतकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये समाजापुढील समस्या विचारासाठी घेतलेल्या आहेत. कोणत्याहि वर्गाची कसलीहि समस्या हातीं घेण्यात त्यांनी तत्तजाचें धाडग दाखविलें आहे. त्या समस्या सोडविण्यासाठी ते नवे व विलक्षण मार्ग निःशंकपणें सुचवितात. त्यांचीं सतें रुढ परंपरेतून अगदीं भिन्न असतात. त्यामुळें तीं वाचकांच्या बुद्धीला धक्के देतात. आपलीं लोकविलक्षण मते मांडताना केतकर जे युक्तिवाद करतात; ते नेहमींच तर्कशुद्ध नसले, तरी विचार केरावयास पास लावतात. त्यांची भाषा स्पष्टवक्तेपणाची—किंबहुना फटकळपणाची आहे, आणि त्यांच्या कादंबरीचा मुख्य गुण म्हणजे महाराष्ट्रात, किंबहुना सर्व हिंदुस्थानांत, पार काय सर्व जगांत पसरलेला जो मानवसमाज आहे, त्यातील हिंदु—मुसलमान, पार्शी—ख्रिश्चन इत्यादि धर्मांचीं व डॉक्टर—प्रोफेसर, स्वामी—सेनक, बेश्या—बक्रील, इत्यादि बहुविध वर्गांचीं चित्रे, नामरूपां तरी, त्यात रेखाटली आहेत. समाजाच्या भिन्नभिन्न थरांचें चित्रण—किंवा नुसते उल्लेखमुद्रा—त्यांच्याइतके दुसऱ्या कोणत्या मराठी कादंबरीकारांनी केलेले आढळत नाहींत. कुळहीन स्त्रीपुरुषाचें लग्न व त्यांचे समाजातील स्थान हा त्यांचा नित्याचा व आवडीचा विषय आहे. केतकरांच्या एकएका कादंबरीत इतकी कथावीजें ठेंचून भरलेली असतात की, त्यावर दुसरे कादंबरीकार दहादहा कादंबऱ्यांचे बगीचे सहज फुलवतील. नाना टिका-

णचा रुच्चा माल वादग्र्या कारखान्याना पुरविणारे केतकर हे एक मोठे ठेकेदार आहेत

रसायनशास्त्राचे स्वरूप

पडके-माडगोळकराच्या वादग्र्या वाचणें म्हणजे अत्तराचा घमयमाट मुटलेल्या एकाद्या नृत्य-मंदिरात पाऊळ ठेवण्यामारसें जणेल, वामनराय जोशी व सानेगुरुजी यांच्या वादग्र्या हातात घेणें म्हणजे धूप-दीप पाजळलेल्या व आरती-भजन चाललेल्या पवित्र देवालयात प्रवेश करणें असेल, तर केतकराच्या वादग्र्या उपटणें म्हणजे रसायनिक द्रव्यांच्या दर्पणें कोंदटलेल्या व प्रयोग-नालिनानीं गजप्रजलेल्या एतद्या आधुनिक रसायनशास्त्रेंत शिरण्यासारखेंच होय तेथें कोणत्या रसायनाचा थेंब कोणाच्या कपड्यावर या शरीरावर केव्हा पडेल याचा नेम नाही.

र. वा. दिघे : : : : २५

‘राजकीय’ कादंबरीचें जणें एक स्वतंत्र दालन आहे, तसेंच ‘ग्रामीण’ कादंबऱ्याचेंहि जाहे. हें दालन उगडण्याचा मान थी. दिघे याज कडे जातो. ‘पाणनळा’ ही त्याची पहिली कादंबरी अस्सल गावरान आहे. त्या एका कादंबरीच्या धक्क्यानेच र्जातीच्या किल्याचा दरवाजा त्यानीं उघडला त्याचेपूर्वी खडेगात्रासमधीच्या कादंबऱ्या मराठींत अगदींच नव्हत्या असें नाहीं पण सरपत्ताळी मीठ मिंचा शेताळा कुपण, तसाच वापर खेडेगात्रातील विषयाचा मराठी कादंबरीवार करून घेत. ज्या चेळेस जो विषय यातावरणात मुमत असेल, त्याचेच पडणाद ललित बाळायात निघणें स्वाभाविक आहे पण कादंबरीचा पिंडच मुळीं ग्रामीण

वनवाययाचा असा भर दिघे याच्यापूर्वी फारसा कोणी दिलेला नाही. माट-
खोलकरानी ज्याप्रमाणे जनेर राजमार्ग-प्रधान कादम्या लिहून नवी
प्रथा मुरू केली, तशीच ग्रामीण कादम्याची नवी पाऊलमाट पाडण्याचे
श्रेय दिघे यांना आहे.

अगस्त्य ग्रामीण थाट

दिघे यांच्या ग्रामीण कादम्या दोनच—‘ पाणफळा ’ व ‘ मराठे ’. पण
त्यातून सारे घातावरण, किंहुना त्याची प्रकृतिच ग्रामीण आहे. खेड्या
तील माती घेऊनच त्यांनी त्या मूर्ति बनविल्या आहेत—शहरी शाळा
गावठी वान फासलेली नाही सर्वसामान्य नाट्य कादम्यात न्रियाची
भाषा सजविण्यासाठी, ‘ इतर ’ ‘ भेल ’ असे जमे दोनचार शब्द घेतले
जातात, तसेच ‘ लई, ’ ‘ येस ’ अशा शब्दाचे तुफडे जोडून खेड्याचे
चित्र उभे केले जाते. पण त्यात काही जीव नसतो. कादमरीच्या अणुरणू
मध्ये तेंच एक तत्त्व स्फुरले पाहिजे आणि तिच्या रोमरोमातून ते माहेर
पडले पाहिजे. आपल्या कादमरीच्या सर्वांगातून ग्रामीणतेचा जातिस्कार
करणारे मराठी लेखक म्हणजे र. वा. दिघे, ग. ल. टाकळ, चिं. य.
मराठे, द. र. कवठेकर इत्यादि होत. त्यामध्ये दिघे यांनी मोठे यश
कमावले आहे. शब्द न शब्द, प्रसंग न प्रसंग, भावना न भावना ग्रामीण
ढेवण्याची कोडीस ते करतात.

श्री. रघुनाथ वामन दिघे यांचा जन्म १८९८ साली शाळा. भोरच्या
आसपासचा शिवप्रभूनी पावन केलेला पहाडी मुलगा दिघे यांचा वाळ-
णीचा सोमती होता. शिवाजीमहाराजांचा मार्ग मोडला करण्यासाठी
आगीच्या खंदकावर आपल्या ‘ देहाचा पृष्ठ ’ करणाऱ्या दिघे-घराण्याचा
रघुनाथरावना अभिमान आहे. हे भौगोलिक सौंदर्य व ऐतिहासिक अभि-
मान यांच्या धारा त्यांच्या कादम्याच्या नसातून वहात जाहेत. त्यांचे
वडील सरकारी नोकरित होते. त्यामुळे त्यांना फिरतीवर जावे लागे.
अनायासेच रघुनाथरावना यांचे शहरे परिचित झाली. डेक्कन कॉलेजात
शिक्षण घेऊन दिघे श्री. ए. झाले व पुढे एल्. एल्. बीहि झाले. वक्ति-

लीचा धडा करतानाच हास म्हणून ते साहित्यात शिरले. गडगरी हे तर त्याचे नातलगच. त्याच्याशिवाय श्री. वृ. कोल्हटकर, रे. टिळक, गाल-
कपि इत्यादि साहित्यिकांच्या सहयासात त्यांनी बराच काळ घातविला.
'पाणकळा' कादंबरीची कल्पना त्यांना मुचली १९२२ सालात, पण ती
लिहून झाली १९३९ साली. हाँसेहीसेने मनापासून कलापूर्ण लेखन कोरीत
रहाण्याचा त्यांना जड आहे.

चार आकर्षक अंगे

केरळ ग्रामीण जीवनाचा वाहिलेली आपली कादंबरी मामुली वाच-
काना नीरस वाटू नये म्हणूनच की काय, दिवे यानी आपल्या कादं-
ब्यांना इतर आकर्षक अंगेही जोडली आहेत. तरुण स्त्रीपुरणाच्या शृंगाराचें
वर्णन ते उरकटपणे पण सयमाने करतात. या मोहनतेवर मादकनेत्रेहि पुढे
चढविण्यासाठी, रहस्यकथेप्रमाणे, एखाद्या खुनाचे गूढ व त्या निमित्ताने
मारहाण असेहि प्रसंग ते आपल्या कादंबरीत घालतात. तसेच शेतकऱ्याची
दुःस्थिति दूर करण्यासाठी कोणी काय केले पाहिजे याविषयीचें देशभक्ति-
पर विवेचनहि ते भरपूर प्रमाणात करतात. शिवाय ग्रामीणतेचा गंध तर
अतन्त्राधारण आहेच. या चारी गुणामुळे दिवे यांच्या कादंबरीने मराठी
मनाची पकड गप्पदर्शी घेतली. त्यांच्या 'पाणकळा' या कादंबरीचा
'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीने' पाचशें रुपयाचें पहिलें
'पट्टे पारितोषिक' दिले. 'पाणकळा' व 'सरार' या त्यांच्या
दोन्ही कादंबऱ्यांना स्पेरी पडद्यावर चित्रित होण्याचे भाग्य लाभले आहे.

ग्रामीण मुखांनून श्रांतिक भाषा

'पाणकळा' म्हणजे पाऊस. त्याच्यावर शेतकऱ्याचें सारें जीवन
हेलग्याचे खात असतें. त्या हेडगाव्याचें रमणीय व सागोपाग वर्णन दिवे
यानी या कादंबरीत कसून केले आहे. सोन्याचा जसा अतिशय पातळ पत्ता
कनवी सोनार दाढतो, त्याप्रमाणे निखर्गाची वर्णने घारीक घारीक तपाशिलानें,
अस्सल रोदून शब्दांनी कण्ठ्यात दिवे यशस्वी झाले आहेत. मान
सवाद मुह झाले की, लेखकाला आपल्यो या भूमिकेचा विस्तर पडतो ही

गेदाची गोष्ट होय. डोंगर-पहाडातील सऱ्या भिळ असो, त्याची अड्डा मुलगी रैना असो, किंवा खेड्यातील लष्मीप्रमाणे निर्हरणारी भुजगाची सोनी असो-सर्वांची भाषा एकरंगी.-मुर्खून शिष्ट आलेल्या आनदरावाचीच शहरी भाषा त्याच्याहि तोंडात-जणु काहीं एकटे दिघेच उभे राहून निरनिराळ्या पात्र च्या स्पर्शाने बोलत आहेत ! राजमल्ल्या खुनाचा तलास अडाणी रैना गुप्त पोलिसाच्या भितापीने लावते हें एक जाश्चर्य, तर त्या तलासाचें वणन ती मुशिक्षित कादरी काराच्या चातुर्याने करतें हें दुसर आश्चर्य ! “माझ्या सादर्याच्या नादशहा, माझ्या जीवनाच्या मुशाफरा, माझ्या प्रणयाची फुलवती वाग तुझ्याभरता होती ” अशी भाषा काढणाऱ्या निरक्षर ग्राम कन्येने, गडकरी-बाळ्हाय पालथें घातलें होतें काय ? “आपण प्रतिज्ञा केली ती तुम्ही विसरलात काय ? ” असा प्रश्न पुण्यामुर्खच्या पुढाऱ्याप्रमाणें कोण करतो ? तर सऱ्या भिळ. जाणि त्याची नाचरी पोरगी रैना ही तर कर्मगतीचा मिढात सांगते ! एवढें एकरंगी भाषेचें हें गालगोठ वगळलें, तर दिघे यांनी ननविलेली ग्रामीण जीवनाची मूर्त सवांगमुदर आहे.

खऱ्या शेतकऱ्याचें स्वभाव चित्र

‘ पाणकळा ’ कादरीचे कथानक घडतें सजलपूर या खेड्यात. तेथील रभाजी पाटील हा मोठा रंगेल व रंगेल माणूस दासविला आहे तो जितका उदार तितकाच क्रूर आहे. छोट्या मर्यादित दिवा मुत्तानच तो ! त्याच्या अन्यायी व व्यसनी जीवनाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें उजळ चित्र भुजगाचें आहे त्याची छाती रभाजीच्या दीडपट रुद आणि त्याचें अस्त करण म्हणजे तर दया धमा शांतीचें माहेरघरच. ‘ देवालाहि दुर्लभ असें आदर्शभूत जीवन ’ त्याचें दागविलें आहे. कादरीसार आश्वासनात की, “ भाग्यवर्मानें वेडावलेल्या महाराष्ट्राच्या उदड शेतकरीवर्गात भुजगासारखी माणसे खेडोपाडी पाहावयास मिळतील ” या चारकरी वीरानें आश्रय दिलेल्या एका कुटुंबातील मुलीवर-पावर-रभाजीची वाकडी नजर जाते. तेहा रभाजीला गाडीच्या चानाला राहून

भुजगानें त्याच्या उघड्या पाठीवर शिवळीचे तडासे दिले. हा वेदम मार पाठील कसा विसरणार ? त्याने सावासारखा हस घरला आणि भिड्याच्या मदतीने भुजगाचा वाडा पेटवून दिला. पांखर जतीचें सकुटहि त्याने आणले व भुजगाकडे आलेल्या आनदरावावर राजमलचा रून केल्याचा आरोप घातला. पण या सर्व सत्तपरीक्षेतून भुजगा उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झाला, एवढेच नव्हे तर, रभाजीचे भिल त्याच्यावर उलटले असताना आणि रभाजीच्या वाड्याची जाळपोळ करू लागले असताना, भुजगा जियावर उदार होऊन रभाजीच्या मदतीस धावतो-त्याचेवर दयेचा अभिप्रेत करतो आणि त्याला पावन करून सोडतो असें हे भुजगाने स्वभावचित्र अत्यंत उदात्त आहे. त्याचेवर खोऱ्या आरोपावरून राटला चालू असताना, तो “ पिंजऱ्यात धीरगभीर असा प्रसला होता जणू काय तो न्यायाधीशालाच न्याय देणार असें वाटत होतें. ” आणि मोऱ्या भाषांचे भिल तर काय ? “ आईनापानीं आम्हाला जन्म एकदा दिला, भुजगा देवान हुसळून दिला. आम्ही भिलानी भुजगाला देव व्हेन देव्हायात ठेवलें आहे आम्ही त्याची रोज पूजा करतो ” असें ते मानीत.

सात्त्विक गुणाचा पुतळा

भुजगाला देवाविषयी भक्ति जितकी गाढ व गरिबाविषयी दया जितकी अपार, तितकीच अन्यायाची चीडहि तीस आणि शेवटी क्षमाहि नि सीम त्याला पाण्यात पहाणाऱ्या रभाजी पाटलालाहि वेदम मार बसला व त्याच्या पाठीची धिरडी निघाली, तेव्हा भुजगा काय करतो ? “ रभाजीचे पाठीस हळद व तेल लावताना पाहू रभाजीची कृति अगदी मिसळून गेली होती. रभाजीस स्पर्श करताना तिला कोणत्याहि प्रकारचा सकोच वाटत नव्हता. दयेचा जोर लजेपेक्षा अधिक आहे. तिचे मनात उत्पन्न झालेल्या दयेने तिचे लजेस हाकून टाकें होतें भुजगा हळद तेल लावताना “ अरे, अरे, ” “ चमचम ” असें खेदाने आपल्याशीच पुटपुटत होता. दयेने त्याचे अंत मरण ओथपलें होतें. ”

भुजगा आनदरावाच्या अगातील सात्त्विक गुणाचा गौरव किती

मूचकतेनें करीत आहे, पहा — “आज तुमरामुवा जिवत अमते तर त्यानीं अभगात काय लिहिले अमते ? ” भुवमान विचारल.

“ त्यानीं अभग लिहिले नसते. देहूला शास्त्रीय प्रयोग शाळा काढली असती ” आनंदरागाने उत्तर वेलें.

“ मला वाटतें, त्यानीं कर्परेकाटीं ती काढली आहे ” भुवनाचे विनोदान सगें शेतकरी मनापासून हसले.”

सद्याद्रीवर रूपक

महाराष्ट्राचा पिता म्हणजे सद्याद्री. त्याच्या स्वरूपाच वर्णन दिधे पुढीलप्रमाणें करतात, “ उच उच आनाशाला भिडलेला नीट वड्याचा डोंगर शकरामारसा चटा मोटून उभा आहे, त्याने माध्यावरून शुभ्र पाण्याची धोद गर्जेना कफन गालीं पडत आहे त्या डोंगराच्या माध्यावर मध्याबाळीं पारव्याचे कडाप्रमाण दिमणान्या हिरव्या-निळ्या-तांबड्या-जाभळ्या आकाशात जेव्हा चंद्रकोर व शुक्राचा तारा नळे, तेव्हा डोंगराच्या जडाजडमदन-गगावतःशाज्या अभिनय चालला आहे अस वाटे. शुक्राचा तारा म्हणजे शकराचा वृत्रीय नेत्रच ! पाण्याचा गालीं पडणारा धनधना म्हणजे लटवून उडी मरणारी गगा माध्यावरची चंद्रकोर म्हणजे भाळीं धरलेली चंद्रलेगा.”

पाणकळ्यातील सर्गात

पावसाच्याचे परिणाम एतदर मृर्षावर किती भिन्न, भिन्न व रमणीय होतात, याची शब्द-चित्रे दिने यांनीं रूप काढली आहेत. “ हा ‘ पाणकळा ’ म्हणजे शेतकऱ्याच जीवन, सुराचें स्वप्न, आनंदोत्सव. मातीत रावणाऱ्या व कानाटक करणाऱ्या जीवांचें ‘ पाणकळा ’ म्हणजे विश्वमगीत. याजत गाजत गर्जेत येऊन त्याने तापलेल्या कम्युरीच्या काळ्या वावरात जमृताची प्रसात मुरू वेली, तीं लागीं कमळें फळत्याप्रमाण मातीचा मुगध पसरतो. येत्यातील लोक शेतात राग्न त्यागनात, नदारीच्या वावरात पाभरी मुरू होतात व त्यानून मोत्याचा पेर होतो. पाचसात दिवस

पत्रेन्यराजाच्या आगमनावर किती सुंदर उपेक्षा रचल्या आहेत:—
 “कडकडत गडगडत ता आज येथे पडला, तर उद्यां लांब क्षिनिजावर
 पडणांना दिसेल व काळ्या दगांतून पडणाऱ्या त्याच्या धारा नलवंतीच्या
 मुडलेल्या केशकटापाप्रमाणे दिमतील; कधीकधी त्यांत विजेची कलावृत
 किंवा इंद्रधनुष्याचे रंग दिमतील, तर कधी तो स्वर्गातून मोडलेल्या
 झुलत्या जिन्यासारखा दिसेल. शेतकऱ्यांचा स्वर्ग याच जिन्याने गाली
 येतो. ऊन्ह-पावसाच्या तिरपेत इंद्रधनुष्याच्या कमानातून हा स्वर्ग
 पावसाळ्यात कैक वेळां पहावयास मिळतो.”

सुगंधाचा दर्या

विलासी जीवन गेल्यांना पारसें. पण नियम तीही उणीव कशी
 काढतो, पहा, “निरनिराळे सुवास मुटू लागते की, निरनिराळे कानपुरी
 उत्तराच्याचें सोंग घेतलें आहे व तो शेमल्यात गोंबलेल्या निरनिराळ्या
 अत्तराचे पाये काढून गिन्हाइकांना पटवीत आहे असें वाटू लागतें.
 आवेशार, मृगशार, व हत्तीशार या मोममांत सत्री-मोसंभ्याच्या थागा
 चढाओढीनें एकमेकांवर ताण करीत फुटूं लागल्या की, मजलपूरच्या
 अतराळांत सुगंधाचा दर्या उगळतो. आणि तगांत या फळझाडांच्या
 सुवामाखरोवर जाई, जुई, नेवाळी, कुंद, भोगरा, गुलाब किंवा देवेंती
 याचे सुवास बाऱ्याच्या छळकीवरोवर रात्रीच्या प्रशांत समयीं अंतरा-
 अंतरांनं वेजूं लागले कीं, सुगंधाची अगंड रागदारी चागली आहे असें
 वाटते.”

महाराष्ट्रीय निसर्ग

महाराष्ट्रातील शाई, फुलें व पारसरें यांचें बारसादेनं वर्णन करण्यांत
 दिशे याचा हातखंडा आहे. ते लिहितात, “आजूशजुला गंधाचीं पिकें
 मळमळत होती. कांढ्याच्या पोसाऱ्यानीं व गात्राच्या तुऱ्यांनीं शेते
 चित्रविचित्र गाढीव्याप्रमाणें दिसत होती व त्यातून चगळे चरत होते.
 तिसरें चरतें, पक्षी, आणव्या, पिरांले, परित्या, वेडल, ग्य, शेतांतलें रप,
 शेतात थांबत होते. पळाना बार घरून शाई लावली होती. मनुष्य शेताकरी

ललकान्या मारीत गुरें घरीं हाकीत चालले होते. सत्रघ दिवस चरून पोट भरलेले पक्षी झाडावर उरून परमेश्वराची सध्यास्तोत्रें म्हणत होते. जिरडे तिरडे शेतर्षीच्या जीवनाचा आनंदीआनंद चालला होता. अशात तिन्हीसाजची पिवळ्या पिरानें टागलेली पाह वाटेनें जाताना धमिनी-देवीप्रमाणे दिसत होती.”

‘मराई’ वादरीत कारवीच्या मुगधाचें वर्णन कितीहि केलें, तरी दिघे याना ते अपुरेंच वाटत असावें “मुगधाचा दर्या उसळला होता” किंवा “मुगधाचा उग्रा पेटला होता” अशा नाना रीतींनीं वर्णन करून ते त्या अमूर्त मुगधाला वाचनापुढें मूर्तिमत उभे रूढ पद्दत आहेत

तसेच, निरनिराळ्या पशूंचे व्यापार राय चालत होते, तें पहा—
“भेकर, पिटादिटी, कोल्हीं, तरस, मानर, मसे, रानमाजरे, ऊद, चितळ हे प्राणी आधींच पाण्यावर येऊन गेले होते. लाय रानात भेकर कोकत होते, सानर भोंगा करीत होते व चितळ कुरू कुरू अंगा आवाज काढीत होतें. हे सर्व प्राणी एरुदम गप्प झाले. पटाविलेला परसा विझत आला, गत्र भेसूर झाली व कमाळीची शातता वाढली. ते हा पाण्यावर घाघाचे डोळे भप्यामोठ्या दोन वाजव्यासारखे चमकले.”

सूक्ष्म वर्णन-शैली

टोंगरातील साधी, लहानशी, वाकडीतिरडी वाट. तिचेंहि वर्णन दिघे इतक्या नारकाव्यानें करतात कीं, आपणच त्या वाटेवरून चाललो आहों असें वाटावें. ती वाट, “कधीं अजगरासारखी वर चढे तर कधीं घामणी सारखी झपाट्यानें खालीं उतरे कधीं रानात फारचटात गडप हाई तर कधीं माळावरून भागासारखी सपाटीनें जाई कधीं ती वृक्षवेलीच्या भाडवातून जाई तर कधीं कधीं ती टगडाळीतून धडपडे ”

हे झालें निर्जीव वाटेचें वर्णन. मग सुंदर वैशिष्ट्यांनीं नटलेल्या व्यक्तींचें स्वभावचित्र दिघे इतक्या सूक्ष्मतेनें व रम्यतेनें रेखाटतात कीं, ती ती व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी रहाते व स्मृतीत दीर्घकाळ घोळते एक नमुना पहा—“सोनीचा गळा सुंदर होता.

ती मुंबईस शाळेत गावयास शिकली होती. ती गाऊं लागली म्हणजे तिचा पहाडी आवाज समुद्राच्या भरतीप्रमाणे अथांग चव्हा लागे. संध्याकाळचे वेळी पडळीवर सोनी तुळशीवृंदावनाच्या अंगणात वसून गाऊं लागली की, आकाशाचा गाभारा दणाणून जाई व तारका गाण्याच्या आलापांनीं थरकत. पारचारि गळा सुंदर होता. पुष्कळ वेळा त्या दोघी गळ्यांत गळा मिसळून जोडीने गात. त्यावेळीं त्यांचे आवाज वीनाप्रमाणे दोन ठिकाणीं शुभत. न कळे कीं यक्षकन्यका कीं अप्सरा ! ” सोनी, पार व रैना या तीनहि मुली रेल्यातीलच, पण त्यांच्या व्यक्ति-रेखा दिशे यांनीं किती भिन्न भिन्न काढल्या आहेत !

कल्पनेचे वैभव

ग्रामीण शब्दांच्या व रमणीय कल्पनांच्या शैल्या दिशे यांच्या हातांत भरलेल्या आहेत. दोन-दोन चार-चार शब्दांत ते आपली चमकदार कल्पना प्रगट करू शकतात. दुष्काळामुळे ओसाड दिसणाऱ्या गांवारुडे पाहून त्यांना वट्टें, “ घरांच्या जोत्यांच्या रागा विराट पुरुषाने कराळ करून रिकाम्या केलेल्या नैवेद्याच्या ताटाच्या पंक्तीप्रमाणे दिसतात. त्या घरांत राहाणाऱ्या मनुष्याचा कालपुरुषाने सहार केला होता काय ? ”

खेड्यांतील बाजारातील गोंगाट ऐकताच त्यांना असा भास होतो की, “ मुगीचा बाजार पुरा भरला आहे. एक मोठा राक्षस होई होई म्हण ओरडावा तसा त्याचा गोंगाट लावून ऐकू येत आहे. ”

वेळूच्या घेडानून वारा जात असताना जो नाद होतो, तोहि कादंबरीकाराला कसा भासतो ? तर “ वारा आला की, कळभीचीं वेटें एखाद्या राक्षसाने दात लावेत त्याप्रमाणे मधून मधून कडकडकड असा आवाज करीत होती. ”

चंद्रोदयासारखे रम्य दृश्य शब्दांनीं मूर्त करण्यासाठी ते असा नित्याचा घरसुती दाखला देतात की, “ अंधाराच्या डोहानून रजनीनाथ वर हळू हळू येऊं लागला. जणू काळ्या पाण्यात उपडी बुडवून घाली धम्म ठेवलेली चांदीची कळशी सोडून दिल्यामुळेच वर उसळून आली आहे. ” रौद्र व रम्य-अशा उभयविध कल्पना लढविण्यांत कादंबरीकार चतुर आहेत.

कातोड-रुन्यकेची भाषा

‘पाणकळा पेक्षा ‘मराई’त ग्रामीण सादयांचा उठाव अधिक झालेला आहे. पहिल्या कादंबरीत भुजंग व रमाजी या मुष्ट टुण्णची जमीन जोडा, तशी टुस-या कादंबरीत बाप्पाजी व केमूतात्या यांची. कातोडी-समानाच शब्दचित्र ‘मराई’त ठसठशीपणं गेष्टाटलेलं आहे. कातोडी हा ‘रुन्य’ समान म्हणजे निमगोच्या कटि ग्याद्यावर खेळणारा तो जितका धिप्पाट व चपल, तितकाच स्वाभिमानी व ग्रामाणिस. कातोडी लोन रानावनाला, डोंगरापहाडाला, गाथा लाडग्याला मुळीच न जुमानणारे. सरकारचा कायदा, त्याचे पोलिस व त्याची मदत याना ते डरत ह ररे, पण धैर्य व शिताफी या गुणांनी त त्याच्यावरहि काही काळ मात करीत लाडी ही एक कातोडी रुन्यका, नैसर्गिक सांदयांची जणू मूत. तिच्या तोंडीच राय ते अस्वाभाविक सवाद आलेले आहेत.

‘पाणकळा प्रमाणे या कादंबरीत खेड्याच्या तोंडीं गहरी भाषा घातलेली नाही या मुधारणेला अपवाद एकच व तो म्हणजे लाडीचा “शकराने चढमा मस्तकों धारण केला मी माझ्या हृदयात तुमचा मुन-चढमा धारण केला” अशी गडकरी ग्राडेन्नी भाषा “वेदोप लाटी” यो न लागते, तेव्हा आश्चर्य वाटत. “मन-हरणा, मी दुसून तुझी नेत्रभेट घेउन तेवढ चकोरलेण मला पुरे” अशी काव्यमय भाषाहि ती जग-रुन्या काढते. एवढेच नव्हे, तर टागरात उगून ती मुन कठाने गाणे गाऊन दन्यानुदन्या पुमविते, तेव्हाहि तिचे गाण ग्रामीण नमते-नर ‘कर नोडुनी विनवितमें दशमुखातका’ ही निरी मारी भाषा-वपदा पाहून ती कातोड-रुन्यना जाहे की कालेन रुन्यना आहे, अनाच प्रश्न पोषीहि कादंबरीकारास विचारील.

टटक स्वभाव-चित्रे

या लाडीगर बाप्पाजीचा मुलगा मनोहर पुरा माला त्यामुळे तिच्या आयुष्याचे चाटोळे चाले जाण शेवटी ती मरून पडली. त्यावर ‘अपरि-हार्य’ असे मन बाप्पाजीन दिले. पण तेव्हाणे कादंबरीकाराची मुक्ता

होत नाही. मनोहरच्या उमद्या स्वभावचित्राळा हे निष्कारण गालगोट लागले आहे. त्याचें कारण शोधलेच तर एकच दिसतें. तें म्हणजे वंधनापत्रीकडील मस्त प्रणयाना मालमसाला आपल्या कादंबरीत असावा ही लेखकाची वासना. मनोहरचें त्या मुलीशी लग्न झालें ती मनोरमा देखणी, चतुर व मुशील अशीच दाखविलेली आहे. मनोहरच्या आईचें स्वभावचित्राई तुम्या खानदाना घराण्यांनील थोर स्त्रीला ओमण्यामारणें आहे.

मनोहरची आई कशी दिसत असे याचें चित्र दोनचार ओळीत कादंबरीकारानें सहज रेखाटलें आहे तें असे. " ती नथ वाडिलार्जित होती. करवदांसारखे मोती होते तिला. लालडीच नुसती पांचशे रुपयाची होती. ती नथ मोठ्या आठ्ठना घातली कीं लालडीचा तांबडा उजेड त्याचे गालावर पडे व त्या कोल्हापूरच्या अंगवार्दिसारख्या धवधवीत दिसत. "

बाप्पाजी तर काय ? 'शांकर स्वभावाचे'. " डोंगरांतून जसे जिवंत अरे निघतात, तशी त्याच्या हृदयांत दया होती. " त्यांच्याउलट स्वभाव तात्यांचा. तात्याचें एरुएक दुष्कृत्य पाहून बाप्पाजी शंकराप्रमाणें क्रुद्ध होत. अशा क्रुद्ध अवस्थेंतल बाप्पाजीचें शब्दचित्र कादंबरीकारानें किती कुशलतेन रेखाटलें आहे पहा.

" बाप्पाजीचा क्रोध अनावर झाला. त्याचें कपाळांतून निघालेलें उंच नाक पेंढारलें. जाड भुंवयांखालच्या सिंहासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यांतून ठिणग्या पडतात कीं काय, असें दिसूं लागलें. त्यांची तांग्याच्या पण्याप्रमाणें दिसणारी कातडी लालभडक दिसूं लागली. ते भृगुकृषीप्रमाणें तात्यांना शाप देऊन भस्म करतात कीं काय असें लोकांना घाटलें. "

मनोविचक प्रारंभ

मनोहरचा लाडीशी अनिर्गुण प्रणय आणि मनोरमेशी परिमित श्रृंगार, हा ना कादंबरीचा मुख्य कथाभाग अमला, तरी त्याला कोंदण म्हणून जें ग्रामीण वातावरण दिधे यांनीं रंगिलें आहे, तेंच वाचकाच्या चित्तांत अधिक ठसण्याइतकें विस्तृत व सरस आहे. दिधे याना वर्णनाना कदाळा नाही. हौसेहीसेन सविस्तर वर्णन ते करतात. रेड्यातोल तरणांच्या कुस्त्या,